

स्वामी

स्व-रूपानन्द जीवन

चरित्र आणि तत्त्वज्ञान

लेखक

डॉ. रा. य. परांजपे

प्रथमावृत्ति : मार्गशीर्ष कृष्ण १२ शके १८८६

मूल्य ८ रुपये

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

स्वामी

स्व-रूपानन्द जीवन

चरित्र आणि तत्त्वज्ञान

लेखक

डॉ. रा. य. परांजपे

प्रथमावृत्ति : मार्गशीर्ष कृष्ण १२ शके १८८६

मूल्य ८ रुपये

“ खरा परमार्थ परिस्थितींत बदल घडवून सुखाची प्राप्ती करून देत नसून प्रत्येक प्राप्त परिस्थिति सुखानें भोगण्याची कला शिकवीत असतो ” हाच स्वामींचा मार्ग आहे. पृष्ठ १४५

(सर्व हक्क लेखकाच्या स्वाधीन)

मुद्रक :

मा. ह. पटवर्धन

संगम प्रेस प्रा. लि.

३८३ नारायण, पुणे २

: प्रकाशक

डॉ. गो. रा. परांजपे

साखरपा

रत्नागिरी

श्रीज्ञानेश्वर महाराज

(ज्ञानेशो भगवान् विष्णु :)

नमितो योगी थोर विरागी तत्वज्ञानी संत ।
तो सत्कविवर परात्पर गुरु ज्ञानदेव भगवंत ॥

— स्वरूपानंद

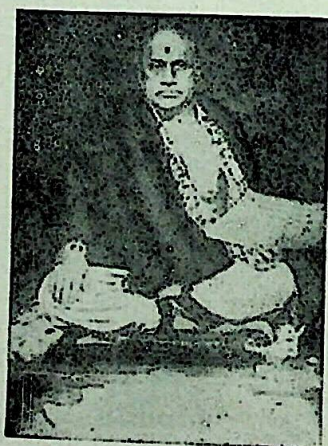

गुरु - परंपरा

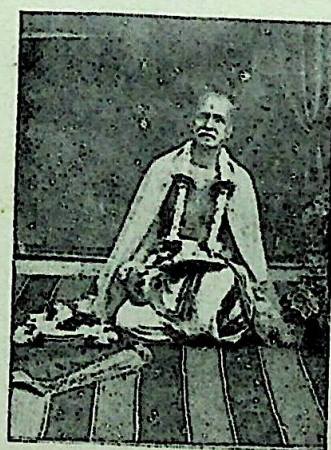
श्रीज्ञानदेव
(ज्ञानेशो भगवान् विष्णुः)

श्रीरामचंद्र महाराज
(त्रिकुटीकर)

श्रीविश्वनाथ महाराज
(रत्नकीकर)

श्रीसद्गुरु गणेशनाथ
(बाबा महाराज वैद्य, पुणेकर)

स्वामी म्हणे माझा नाथसंप्रदाय । अवघें हरिमय योगबलें ॥

जनताजनार्दनाचे

सेवेशी

सर्वभावे समर्पण

प्रकाशकाचें निवेदन

स्वामी स्वरूपानंद यांचें जीवन-चरित्र प्रकाशित होण्याचा सुयोग हा एक अमृतसिद्धि योगच आहे.

स्वामींचें चरित्र म्हणजे अमृतालाहि लाळ घोटायला लावणारें सिद्धामृतच आहे. तें विविध प्रकारें साकार करून ग्रंथ-स्वरूपांत निर्माण करण्याचें प्रिय असें श्रेय डॉ. परांजपे या माझ्या प. पू. वडिलांनीं साधलें आहे, आणि मी निमित्तमात्र प्रकाशक म्हणून वाचकांना तें सादर करीत आहे.

या कामीं मला अनेकांचें सहाय्य लाभलें आहे. त्या सर्वांचा नाम-निर्देश करणें अशक्य आहे. हल्लींच्या महर्गतेच्या काळांत एवढा मोठा ग्रंथ ८ रु. एवढ्या कमी किंमतींत देतां येणें कधींच शक्य झालें नसतें. परंतु कांहीं व्यक्तींनीं ग्रंथछपाईचे कामीं अर्थ-सहाय्य केल्यामुळेंच तें शक्य झालें आहे. यांमध्ये मुख्यतः श्री. देसाई बंधु, श्री. सूर्यकांत वि. देवळेकर, श्री. कृ. प. भिडे (भिडे उपाहारगृह), श्री. दादा आंबेरकर (मालवण वॉच कंपनी) यांचा साभार निर्देश करणें अवश्य आहे.

स्वामींचे गुरुबंधु श्री. गणेश गंगाधर आळेकर (पुणें) यांचे मार्फत स्वामींच्या गुरुपरंपरेचे फोटो मिळाले; पांवस येथील देवस्थानचे व देसाई आणि स्वामी यांचे घरांचे फोटो श्री. काळे (अनिल स्टुडिओ, रत्नागिरी) यांनीं सुंदर काढून दिले; ग्रंथाची मुद्रणप्रत सुवाच्य लिहून देण्याचें काम श्री. द. रा. सोहोनी यांनीं अगदीं तत्परतेनें करून दिलें या सर्वांचा मी अत्यंत आभारी आहे.

महाराष्ट्राचे वारकरी संप्रदायाचे सुप्रसिद्ध पुरस्कर्ते प्रा. सोनोपंत दांडेकर यांनीं केवळ स्वामींविषयींच्या आपुलकीमुळें प्रस्तुत ग्रंथास अत्यंत अल्पावधींत पुरस्कार लिहून देऊन मला उपकृत केलें आहे, त्याचा येथें कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करतो.

तसेंच चित्रकार ग. वि. देशपांडे यांनीं रंपरवरील सुंदर चित्र अल्पावधींत काढून दिले त्याबद्दल त्यांचाहि मी आभारी आहे.

तसेंच प्रस्तुत ग्रंथाच्या सुंदर छपाईचें काम अत्यंत अल्प काळांत पुरें करून देण्यांत 'संगम प्रेस'चे श्री. मा. ह. पटवर्धन यांनीं जे आत्मीयतेनें परिश्रम घेतले ते त्यांच्या स्वामींवरील प्रेमाचे निदर्शक आहेत. स्वामींच्या जन्मदिनीं हा ग्रंथ प्रकाशित होण्याचें औचित्य जाणूनच त्यांनीं हें काम पूर्ण केलें याबद्दल मी त्यांचा व त्यांच्या सहकाऱ्यांचा अत्यंत आभारी आहे.

स्वामी स्वरूपानंदांचा हा चरित्र-ग्रंथ प्रकाशित करण्याचें भाग्य आज मला लाभल्यानें धन्यता वाटत आहे. स्वामींच्या चरित्रा-संबंधीं शेल भाग अन्य ग्रंथरूपानें प्रकाशित होण्याचा सुयोग लवकरच येवो अशी शुभेच्छा व्यक्त करून विश्वात्मक देवाला हीं वाक्-पुष्पें समर्पण करतो.

स्वरूपानंदजयंति

मार्गशीर्ष वद्य १२ शके १८८६

संतसेवक

गो. रा. परांजपे

पुरस्कार

तेही प्राणापरोते । आवडती हें निरुते ॥

जे भक्तचरित्राते । प्रशंसिती ॥

जा. १२-२२७

‘अमंग ज्ञानेश्वरी’चे कर्ते म्हणून महाराष्ट्रास सुपरिचित असलेले स्वामी स्वरूपा-
नंद यांचे हे जीवन चरित्र लिहून श्री. परांजपे यांनी परमार्थविषयक ग्रंथांत एक
अमोलिक अशी मर घातली आहे.

परमार्थात ‘सिद्ध’कोटीला प्राप्त झालेले पुरुष पुढें ते सिद्ध होणार हे आगाऊच
कळत नसल्याने त्यांचे बालपण, त्यांची साधकदशा, त्यांना मिळालेला गुरुप्रसाद
इत्यादि साधकाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या गोष्टी सामान्यतः अज्ञातच राहतात व
यामुळें या गोष्टींची निश्चित स्वरूपाची माहिती मिळणें दुर्घट होतें. सिद्ध झाल्यावर
ते इतक्या उंचीला पोचलेले असतात कीं त्यांना आत्मचरित्र सांगावें असें वाटतच
नाहीं. किंबहुना ‘हा अमुका ऐसी नोहावी सेचि लोकां’ याच वृत्तीनें ते जगतांत
वावरतात. श्रीनामदेव, तुकारामबोवा यांच्या सारखे थोडे यास अपवाद असले तरी
पण ते बहुधा जगाला जे माहित असतें तेंच सांगतात. शिवाय, त्यांचे अंतरांतील
जीवन कधीं मधून मधून बाहेर पडलेंच तर ते जशी व जेव्हां आंत उर्मी येईल
त्याप्रमाणें बाहेर पडत असल्यानें तें एकत्र गोळा करून साधकदशेचे इतिवृत्त
निर्माण करावें लागते व तें करण्यास करणाऱ्याच्या अंगीं आधी साधकदशा वाणावी
लागते तरच तें शक्य होतें. तात्पर्य, साधक होऊं इच्छिणाऱ्यास मार्गदर्शन घडवून
देणारे असें आध्यात्मिक जीवनाचें चरित्र मिळणें जवळ जवळ अशक्यप्राय होतें.

डॉ. परांजपे यांनीं स्वामीजींचे हे जीवनचरित्र प्रसिद्ध केलें आहे ते ‘अमोलिक’
असें म्हणण्याचें कारण हा ग्रंथ साधकास उत्कृष्ट मार्गदर्शन करणारा आहे. कारण,
यांत स्वामीजींचा साधकदशा ते सिद्धावस्था येथपर्यंतचा सर्व प्रवास त्याच्या
तपशिलासह सांगितलेला आहे. लहानपणापासून त्यांच्या वयास आज साठ वर्षे
झाली तोपर्यंत स्वामीजींना जवळून पहाणाऱ्यांपैकीं आप्तवर्ग व स्नेही मंडळी
अजून सुदैवानें ह्यात आहेत व त्यांनीं दिलेली माहिती या ग्रंथांत गुंफलेली आहे.
पण, खरा महत्त्वाचा व साधकाच्या विशेष उपयोगाचा महत्त्वाचा भाग म्हणजे खुद्द
स्वामींनींच आपलें आध्यात्मिक चरित्र ‘संजीवनी गाथा’, ‘मृत्युपत्र’ यांत लिहून
ठेवलेलें आहे. उत्कृष्ट बुद्धिमत्ता व अंतर्मुखता यांस बालपणापासूनच काव्यस्फूर्तिची

व जनहिताय वागण्याच्या वृत्तीची जोड मिळाल्यामुळे सामान्यतः न घडणारी गोष्ट स्वामींच्या बाबतीत घडून आली आहे. त्यांचे हे ग्रंथ म्हणजे साधकास 'प्रकट गुह्य बोले' असे आहे. साधकास याचा फारच उपयोग आहे.

स्वामींची काव्यनिर्मिति विपुल आहे. आत्मचरित्राखेरीज गीता व ज्ञानेश्वरांचे ओवीवद्ध सर्व वाङ्मय सोप्या अर्वाचीन मराठी भाषेतील अभंगांत मांडून स्वामींनी वाचकांची मोठी सोय केली आहे. व तिचा विशेष म्हणजे समर्थांच्या भाषेत सांगावयाचे तर ती 'प्रासादिक' आहे व ज्ञानेश्वरांच्या भाषेत बोलावयाचे तर 'कवित्वी बरवें रसिकत्व । रसिकत्वी परतत्त्व स्पर्श' करणारी आहे.

चरित्र लेखकाने म्हटल्याप्रमाणे जात्याच कविहृदय आणि कवित्वाची उत्तम शैली ही लाभलेली असल्याने स्वामींची रचना गोड, रसाळ त्याचप्रमाणे सुबोध व भावपूर्ण झाली आहे.

श्री. परांजपे यांनी चरित्र सांगतांना साधकाच्या गरजा सर्व प्रकारे पूर्ण होतील अशी विपुल माहिती शक्य तोंवर स्वामीजींच्या शब्दांत दिली आहे. पूर्वार्धाप्रमाणे उत्तरार्धहि या दृष्टीने साधकास चांगला उपयोगी पडणारा आहे.

चरित्र ग्रंथाची भाषा भारदस्त पण सुबोध आहे. मधून मधून ज्ञानेश्वरांची वचने विखुरली आहेत. एकंदरीत ग्रंथ सर्वांगसुंदर असा झाला आहे. तो निर्माण केल्याबाबत चरित्रलेखकाचे अभिनंदन करणे अवश्य आहे. कागद व छपाई ही सुंदर आहेत.

श्री. परांजपे यांनी जे हे परिश्रम घेतले त्याचा मराठी वाचकवर्ग उपयोग करून आत्महित साधील अशी आशा आहे.

पुणे
श्रीदत्तजयंती १८८६ }

डां. वा. दांडेकर

लेखकाचें अंतरंग

लेखकाच्या अंतरंगांत न सामावणारे विचार वाचकांच्या अंतरंगांत सुपूर्त करतांना लेखकाला सदैवच आनंद वाटत असतो. किंवा त्या विचारांवर त्याची मालकीच नसते असें म्हटल्यास वावर्गे होणार नाही. ज्याचें त्याला देऊन ' न मम ' म्हणून हात झाडून मोकळें होण्यांतच लेखकाला घन्यता आहे. नवनिर्मितीला असें मुक्त अंतरंगच संपन्न-स्थान ठरत असतें. याच एका घन्यतेच्या भावनेनें चरित्रलेखन संपवून मी आनंदानें वाचकांना हें निवेदन सादर करित आहे.

पाण्याच्या प्रवाहाप्रमाणें आपले सर्वांचे जीवनप्रवाह सदैव गतिमान आहेत. पाणी प्रवाहित होऊन ज्याप्रमाणें सागराकडे वांव घेत सागररूप होतें, त्याचप्रमाणें आपणा सर्वांचे जीवन-प्रवाहहि त्या परमात्म-सागराशीं एकरूप होण्याकरितांच प्रवाहित झालेले आहेत. परंतु सागराशीं एकरूप होईपर्यंतचा अनंत जन्मींचा प्रवास अनंत सुखदुःखांच्याकडे कपारीतून जातांना जीवाला असह्य होत असतो. स्वानंद सागराच्या उलट दिशेकडेच प्रवाह सुरू होऊन ही दुःसह स्थिति प्राप्त होत असते. अशा वेळीं माग्यवशात् या जीवन प्रवाहांत प्रवाहपतित न होतां, संताचाच जीवन-प्रवाह पतितांना पावन करित प्राप्त होतो व अनेक जीवांना घन्यता लाभते. वक्र झालेल्या प्रवाहांना योग्य दिशा लाभते आणि गतिमानताहि प्राप्त होते.

पावनतेंत गंगेपेक्षांहि संत-संगति अधिक लाभदायक आहे. पाप-ताप-दैन्य उठा-उठी घालविणारें हें महान तीर्थ आहे. सर्व देशांत आणि सर्व काळीं असे संत निर्माण होत असतात. मानवतेच्या पावन गंगेचें भव्य दर्शन त्यामुळेंच सर्वांना लाभून मानवी जीवन अधिक सुसह्य होण्याला मदत झालेली आहे.

आपली मारत माता तर अशा अनेक सुपुत्रांना जन्म देऊन घन्य झाली आहे. भगवंतानें येथें संतांची खाणच उघडली असल्यानें त्यांची वाण कोणत्याहि काळीं येथें पडत नाही. तथापि, बोरि बामळी पुष्कळ परंतु चंदनाचीं झाडें ज्याप्रमाणें कमीच असावयाचीं त्याचप्रमाणें संत संख्येनें कमी परंतु चंदनाप्रमाणें गुणानें श्रेष्ठ असल्या-मुळें त्यांच्या सान्निध्यानें सज्जनवनहि उजळून निघतें.

वेदान्ताच्या चर्चेपेक्षां सज्जनांच्या चरित्रांनींच मानवाच्या कल्याणाचा मोठा वाटा उचलला आहे. वेदान्ताची चर्चादेखील संतमुखांनंच फलरूप होते. संतचरित्राची अपूर्व गोडी अनंत काळ मानवी मनाला मोहवीत आली आहे. कारण तें चालतें बोलतें तत्त्वज्ञान आहे. असे संत पूर्वीं झाले व पुढेंहि होतील. परंतु विद्यमान संतांचें चरित्र वाचावयाला मिळणें आणि त्यांच्या दर्शनानें घन्यता अनुभवतां येणें हें दुर्मिळच आहे. संतांची खरी कीर्ति त्यांच्या पश्चातच अधिकांश ज्ञात होते असेंच

बहुतांशीं घडत आलें आहे. परंतु स्वामी स्वरूपानंदांच्या या चरित्रानें ही दुर्मिळ संधि आज सर्वांना प्राप्त होत आहे ही एक भाग्याची घटना आहे असेंच कोणालाही वाटेले.

संतचरित्र वाचनाला गोड परंतु लिहिण्याला तितकेंच तें अवघड आहे. संतांचें यथार्थ वर्णन संतांनींच करावें व वाचकांनीं संत होऊनच तें यथार्थ जाणावें तेव्हांच तें योग्य होऊं शकेल. 'स्तवार्थं तुझिया तुझ्यासम कवि कधीं जन्मती' असेंच म्हणावें लागतें.

परंतु मी अशा कोणत्याच अधिकारानें चरित्रलेखनाला उद्युक्त झालों नसून केवळ ईश्वरी प्रेरणा व योजना एवढेंच माझें प्रमुख भांडवल आहे. परमेश्वर परोक्षप्रिय असल्यानें स्वामींचें चरित्र लिहिण्याविषयीं अनेक व्यक्तींकडून मला आग्रह केला गेला आणि या सर्वांपेक्षां स्वामींचा या कामीं कृपाशीर्वाद हाच मला अधिक मोलाचा ठरला.

स्वामींचें चरित्र लिहितांना स्वामींशीं झालेला माझा प्रदीर्घ सहवास ही एक पूर्व पुण्याईची अपूर्व पुंजी माझ्या गांठीला होती. आणि त्याच वळावर त्यांच्या चरित्राचे धागेदोरे मला जमवणें सोपें गेलें.

सुमारें ३ वर्षांपूर्वीं पुरुषार्थ मासिकांत छापण्याकरितां स्वामींचें संक्षिप्त चरित्र मी पाठविलें होतें. त्यानंतर त्यांतच थोडी भर घालून पुस्तकरूपानें तें दोन वर्षांपूर्वीं छापलें गेलें आणि त्याच वेळीं सविस्तर चरित्रलेखनाची मनीषा त्या पुस्तकांतच व्यक्त केली गेली होती.

याच सुमाराला श्री. शां. द. थत्ते यांनीं हि स्वामींचें चरित्र एका विशिष्ट दृष्टि-कोनांतून थोडक्यांत लिहून 'माउली' मासिकांतून प्रकाशित होण्याकरितां पाठविलें होतें व त्यांतील कांहीं भाग माउलींतून प्रकाशित झाला होता. तथापि स्वामींचें सविस्तर चरित्र लिहिणें अधिक आवश्यक होतें व मला तें अधिक सोईचें असल्यानें या कामीं मी उद्युक्त झालों.

स्वामींचें चरित्र लिहिण्याला त्यांचा माझा संबंध कशा प्रकारें येत गेला आहे हें वाचकांना सांगणें अगत्याचें आहे. स्वामींचा पांवस येथें स्वावलंबनाश्रम सुरू होता, त्याच काळांत मी पांवस येथें प्राथमिक शिक्षण घेत होतों. स्वामींचे मित्र पटवर्धन मास्तर हे माझे आतेबंधु असून मी त्यांचेकडेच रहात असें. त्यामुळे स्वामींचे बहुल मला माहिती मिळत होती व त्यांचेविषयीं आपुलकीदेखील वाटूं लागली होती. स्वामींनीं काढलेल्या श्रीकृष्ण मेळ्यांतहि मी एके वर्षीं भाग घेतला होता.

यानंतर स्वामी १९२७ पासून १९३४ पर्यंत पुण्यास गेले. व त्यामुळे त्यांचेशीं माझा सहवास राहिला नाहीं. तथापि पटवर्धन मास्तर यांचे तोंडून स्वामींविषयीं माहिती मिळत असे. सन १९३३ मध्ये तत्त्वज्ञ पटवर्धन मास्तर यांचे कुपेनें माझा या संप्रदायाशीं साक्षात् संबंध प्रस्थापित झाला. अत्यंत तळमळीनें आणि महान्

महत्वाकांक्षेनें मी या क्षेत्रांत पदार्पण केलें. नंतर परमार्थाचा पथिक होऊन १९३४ अखेर मी तीर्थयात्रा करीत पायीं भ्रमण करूं लागलों. या संप्रदायावद्दलचें माझे ज्ञान एकदेशी आणि अपूर्णच होतें. स्वामींसारख्या योग्य अविकारी व्यक्तीचा सहवास लाभला नव्हता. अभ्यासांत दक्ष राहूनहि मनाची तळमळ आणि मळमळ कमी होत नव्हती. कोणीतरी अधिकारी व्यक्ति भेटेल आणि आपल्याला कृतार्थता लाभेल अशी शक्यता मात्र वाटत होती.

फिरत फिरत मी सातारा जिल्ह्यांतील आटपाडी तालुक्यांतील 'शेटफळे' या गांवीं आलों. तेथें श्री सद्गुरु गोविंदकाका महाराज आणि त्यांचे सुपुत्र 'वासुदेव-अव' यांच्या दर्शनानें भागवत-धर्म-मंदिराच्या प्रवेशद्वारांतच माझा प्रवेश झाला. आणि त्यांच्या कृपेनें सर्व धर्म, पंथ व संप्रदाय हे ज्या विशाल धर्मानें परम पावन होतात तो 'भागवत धर्म' माझ्या जीवनाला व्यापूं लागला. मी एका निराळ्याच जगांत वावरूं लागलों. सहजसिद्ध अशा ज्ञानाचे किरण माझ्या हृदयांत संचरूं लागले. आणि मी एक वर्षांनंतर यात्राभ्रमण संपवून परत आपले गांवीं आलों.

यानंतर स्वामींशीं माझा सहवास आज तागायत वरचेवर होत आहे. स्वामींचा सहवास मला नेहमीच सुखद झाला आहे. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची विलक्षण मोहिनी माझ्यावर पडली व माझ्या अंतःकरणाच्या सिंहासनावर त्यांना अढळ स्थान प्राप्त झालें.

ज्ञानेश्वर महाराजांनीं भागवत धर्म मंदिराचा भरभक्कम पाया घातला अशी वारकरी पंथाची दृढ श्रद्धा आहे. ज्ञानेश्वरांचें तत्त्वज्ञान हें सर्व धर्म आणि पंथ यांतील भेदभाव नष्ट करून एकत्वाच्या सिंहासनावर त्यांना मानाचें स्थान प्राप्त करून देण्याला समर्थ असेंच आहे. परंतु त्याचें यथार्थ आकलन न झाल्यानें त्यांच्याच संप्रदायांतहि कांहीं संकुचित दृष्टीच्या परंपरा रूढ असून इतर अनेक संप्रदायाप्रमाणें सांप्रदायिकता दिसून येत आहे. परंतु अत्यंत संतोषाची गोष्ट म्हणजे माझ्या माहितीप्रमाणें स्वामी याला अपवादच आहेत. त्यांच्यांत पंथाचा अभिनिवेश नाही. गुरुत्वाचाहि अभिनिवेश नसलेलें केवळ 'गुरु गौरव' त्यांचे ठिकाणीं नांदत आहे. याच अलौकिक गुणांमुळे मी त्यांचेशीं समरस झालों आहे. स्वामींचें हें अलौकिकत्व विचक्षण वाचकांना चरित्रवाचनानें सहजच लक्षांत येणारें असल्यानें त्याचें निवरण करण्याचें प्रयोजन नाही. स्वामींच्या संपन्न व्यक्तिमत्त्वाप्रमाणेंच त्यांचे चरित्रहि शक्यतों संपन्न व्हावें असा प्रयत्न यथामति झाला आहे.

स्वामींचें चालतें बोलतें जीवन, त्यांची ग्रंथसंपदा आणि मित्रांना लिहिलेलीं कांहीं पत्रें यांतून हें स्पष्टपणें दिसून येतें कीं त्यांनीं साचेबंद विचारांच्या चौकटीत आपल्याला कोडून घेतलें नसून तत्त्वज्ञानाच्या विविध अंगोपांगांचा सूक्ष्म विचारहि केलेला आहे. आणि जें जें उदात्त, भव्य आणि दिव्य असेल तें आपल्या जीवनांत सामावून घेतलें आहे. सांप्रदायिक अशा विशिष्ट साधनेच्या मर्यादा जतन करूनहि

भक्तिज्ञानाच्या राजवाटाहि चोखाळल्या आहेत. त्यामुळे कोणत्याहि पंथाच्या साधकांना हें चरित्र पाथेय म्हणून संग्राह्य असेंच आहे. त्याचप्रमाणे, संप्रदायांतील अंतरंग साधनासंबंधीं १२ व १३ हीं प्रकरणें या संप्रदायांतील साधकांना उपकारक वाटावीं अशींच आहेत.

अशा प्रकारें स्वामी-स्वरूपानंदांच्या चरित्राचीं अठरा पर्वे, 'भारत आणि गीता' यांची स्मृति सदैव जागृत करणारी पर्वणीच असून साधकांना सर्वकाळ हा पर्वकाळच जोडला आहे. चरित्रगंगेत पवित्र होऊन सर्वत्र भगवद्भावाचें साम्राज्य उपभोगण्याचें स्वानंद वैभव स्व-रूपानंदानें प्राप्त करून देणारें हें भगवंताचें वरदानच आहे.

स्वामी ज्याप्रमाणें 'उरलों उपकारा पुरता' या स्थितीत असल्यानें त्यांचें जीवन जसें अवध्यांकरतांच आहे त्याचप्रमाणें त्यांचें जीवन-चरित्रहि समस्त जनताजनांदनासाठीं वाचकांच्या हातीं सुपूर्त होत आहे.

‘ कां जयाचें ठेविलें तथा । देऊनि होय उतराड्या ।

नाना हडपें विडा राया । दिधला जैसा ॥ ज्ञा. अ. १७-२-२७६

एवढीच उर्वरित भावना जिरवून 'न मम' हाहि संकल्प निर्विकल्पणें सिद्ध होत आहे.

यानंतर स्वामींच्या चरित्रासंबंधीं जें जें उपयुक्त लेखन यापुढें होण्यासारखें असेल त्याला हातभार लावतांना मला भार वाटणार नाही. या कामीं ज्यांचें ज्यांचें सहाय्य लाभेल त्यांचा मी अतीव आभारीच राहीन.

प्रस्तुत चरित्र लिहिण्याचे कामीं माझे आतेमाऊ आणि स्वामींचे गुरुबंधु तत्त्वज्ञ श्री. विठ्ठल उद्धव पटवर्धन मास्तर, तसेंच स्वामींचे निकटवर्ती शिष्य श्री. बा. म. परांजपे यांचें मला अनमोल सहाय्य झालें आहे. येथें केवळ त्याचा ऋण-निर्देश करणें एवढेंच शक्य आहे.

स्वामींच्या ज्येष्ठ भगिनी श्रीमती द्वारकाबाई देसाई व वहिनी श्रीमती सरस्वती-बाई गोडबोले यांचेकडून मला बहुमोल माहिती मिळाली; कोल्हापूर येथील श्री. सद्गुरु बाबा वैद्य यांचे गुरुबंधु श्री. अण्णासाहेब व श्री. माऊसाहेब रुकडीकर यांचेकडून संप्रदायाबद्दल उपयुक्त माहिती मिळाली आहे व त्याचा चरित्रलेखनांत उपयोग झाला आहे; श्री. अ. मा. किलॉस्कर यांचेकडून सद्गुरु तिकोटेकर महाराज यांची आरती मिळाली, (ती परिशिष्टांत छापली आहे); श्री. सद्गुरु बाबा वैद्य यांचे सुपुत्र श्री. केशवराव यांचेकडून सद्गुरुनाथ बाबांबद्दल माहिती मिळाली. या सर्वांचे आभार मानणें उचित आहे.

स्वामींचे गुरुबंधु तत्त्वज्ञ श्री. काकासाहेब लिमये; श्री. डॉ. बोथरे; श्री. देसाई बंधु; श्री. डॉ. मिराशी; श्री. ल. रा. फडके (मुंबई); श्री. नारायणराव गोडसे (मुंबई); श्री. ज. रा. तथा आबासाहेब सामंत; श्री. मा. रा. तथा बाबीकाका

लिमये इत्यादि मंडळींनीं या कामीं जें बहुमोल सहाय्य केलें आहे त्याबद्दल त्यांच आणि माझ्या विनंतीला मान देऊन ज्यांनीं ज्यांनीं आठवणी लिहून दिल्या त्यांचाहि मी अत्यंत आभारी आहे.

याशिवाय या चरित्रांत ज्या ज्या ग्रंथांतील उतारे उद्धृत करण्यांत आले आहेत त्या त्या ग्रंथकारांचा व प्रकाशकांचा मी अत्यंत ऋणी आहे.

शेवटीं ज्याच्या कृपेनें व प्रेरणेनें हें कार्य तडीस गेलें त्या स्वरूपानन्द-स्वरूपा-हृदयस्थ परमात्म्याचें चिंतन करून जनताजनार्दनाला हें निवेदन सादर करीत आहे.

संतांचा दासानुदास

रा. य. परांजपे

अनुक्रमणिका

प्रास्ताविक

पृ. १ ते १६

अर्पणपत्रिका (पृ. ३) प्रकाशकाचें निवदेन (पृ. ५) ह. म. प. प्रा. सोनोपन्त दांडेकर यांचा पुरस्कार (पृ. ७) लेखकाचें अंतरंग (पृ. ९)

पूर्व-खंड

प्रकरण पहिलें :—बालपण आणि शिक्षण

पृष्ठ १ ते ३६

पुण्यभूमि-पांवस (पृ. २) कुलवृत्तांत (पृ. ४) पितामह-पर्शोरामपंत (पृ. ४) वंशवृक्ष (पृ. ५) मातापितरें (पृ. १०) सौ. रखमाबाई (पृ. ११) स्वामींचा जन्म (पृ. १३) स्वामींची जन्मपत्रिका व कुंडली (पृ. १३) बालपण (पृ. १४) माध्यमिक शिक्षणाचा काल, रत्नागिरीतील वास्तव्य (पृ. १९) मुंबापुरीचें वास्तव्य आणि शिक्षण (पृ. २१) मुंबईतील शिक्षणाचा कालखंड (पृ. २३) शिक्षणाला अर्धविराम आणि पांवसला पुनरागमन (पृ. ३४)

प्रकरण दुसरें :—स्वावलंबनाश्रम

पृष्ठ ३७ ते ७६

“ती विद्या मिळवूं इथें” (पृ. ३९) गुरुकृपा (पृ. ४०) सात्त्विक तपश्चर्या (पृ. ४७) राष्ट्रीय मेळा (पृ. ५०) सामाजिक कार्याचा विस्तार (पृ. ५३) माझीये जातीचें मज भेटो कोणी (पृ. ५५) स्थित्यंतर (पृ. ५६) विद्यार्थ्यांची प्रवेशपरीक्षा (पृ. ६१) शिक्षणकार्यातील विविधता (पृ. ६२) साहसप्रसंग (पृ. ६३) पुढें काय ? (पृ. ६५) गुरुसेवा आणि ज्ञानेश्वरी (पृ. ६९) तुपाचें सोंवळें गुरुचरित्र (पृ. ७०) मावी कार्याची दिशा (पृ. ७२)

प्रकरण तिसरें :—पुण्यपत्तनास प्रयाण

पृष्ठ ७७ ते १२१

टिळक महाविद्यालयांत (पृ. ७७) ज्ञानेश्वरीसमर्पण (पृ. ८२) श्रीब्रह्मसत्र सोहळा (पृ. ८८) महात्माजींचें अपूर्व राजकारण (पृ. ९३) आत्मकथनपर पत्र (पृ. ९९) सद्गुरुसेवा (पृ. १०२) कायदेमंग तुरुंगवास (पृ. १११) नवरत्नहार (पृ. ११३)

प्रकरण चौथें :—गृहस्थाश्रमाचे योग आणि वियोग पृष्ठ १२२ ते १३९

पार्श्वभूमि (पृ. १२२) प्रेमांकुराचा संभव आणि परिपोष (पृ. १२३) दुस्तर

परिस्थिति (पृ. १२५) सुवर्णकंकण आणि कुंकुमतिलक (पृ. १२७) विकार आणि विचार यांचे साक्षित्वानें अवलोकन (पृ. १३२) समारोप (पृ. १३३)

प्रकरण पांचवें :—सारा जीवनौघच बदलला पृष्ठ १४० ते १६६

पुनश्च पांवस (पृ. १४०) मनांतील आंदोलनें (पृ. १४२) मीति आणि भक्ति (पृ. १४४) आजारपणाचे सहा माहिने (पृ. १४८) आप्पांचे आजारांतील अनुभव आणि विचार (पृ. १५४) मृत्यु पावलों आम्ही (पृ. १५८) सावध वेड (पृ. १६४)

प्रकरण सहावें :—पुनर्जन्म पृष्ठ १६७ ते १९५

अण्णा देसाई याजकडे वास्तव्य (पृ. १७०) परांजपे गुरुजी (पृ. १७८) सगुण साक्षात्कार (पृ. १८२) भावार्थ गीता (पृ. १८९) संजीवनी गाथा (पृ. १९२)

प्रकरण सातवें :—संकल्पसिद्धि व ब्रह्मविद्येचा सुकाळ पृष्ठ १९६ ते २२६

अमंग ज्ञानेश्वरी (पृ. २०२) अपूर्व नवलाव अनुभवावा ! (पृ. २०२) श्री अभंग-ज्ञानेश्वरी ग्रंथाचा मंगल प्रकाशन समारंभ (पृ. २१३) अभंग-ज्ञानेश्वरीस सद्भाव पुष्पमाला (पृ. २१८)

प्रकरण आठवें :—सिंहावलोकन पृष्ठ २२७ ते २५०

दैवी संपत्तीचे स्वामी (पृ. २३१) सद्यःस्थिति (पृ. २४१) स्वामींचा लोक-संग्रह (पृ. २४४)

प्रकरण नववें :—स्वामींची सारस्वत-संपदा पृष्ठ २५१ ते २८२

मृत्युपत्र (पृ. २५३) अमृतधारा (पृ. २५४) संजीवनी गाथा (पृ. २६०) स्वामींची दुर्जी सृष्टि—भावार्थ गीता (पृ. २६५) स्वामींची तिर्जी सृष्टि—अमंग ज्ञानेश्वरी (पृ. २७०) अभंग अमृतानुभव (पृ. २७७) चांगदेव-पासण्टी (पृ. २८०) तीन प्रवचनें (पृ. २८१)

प्रकरण दहावें :—प्रासंगिक उपदेश किंवा शंका-समाधान

पृष्ठ २८३ ते ३१८

कांही निवडक उत्तारे (पृ. २८५) आत्मज्ञानी आणि पुस्तकी विद्या (पृ. २८६) कर्मयोग्यालाहि एकांतवासाची आवश्यकता (पृ. २८८) साधुसंतांना शरीर व्याधी कां ? (पृ. २८९) सद्गुरु व ईश्वर प्राप्ति (पृ. २९०) मनाची तकलुपी एकाग्रता (पृ. २९१) कर्म, ज्ञान व भक्ति तिन्ही एकच (पृ. २९२) आध्यात्मिक प्रगतीचीं लक्षणें (पृ. ३१३) मी कोण ? (पृ. २९४) गुरुकृपा (पृ. २९५) अजपाजप

(पृ. २९६) फलसिद्धिविषयीं विवंचना (पृ. २९८) परमात्मचित्तनाची आवश्यकता (पृ. ३००) अभ्यास योग (पृ. ३०१) चिंता (पृ. ३०३) अनासक्ति (पृ. ३०४) भाव ! भाव !! भाव !!! (पृ. ३०५) नामदेवांचीं भजनं (पृ. ३०७) ज्ञानदेवांचीं भजनं (पृ. ३०८) योगाभ्यास (पृ. ३१०) चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहं (पृ. ३१२) ज्ञानेश्वरांच्या अध्यात्माचे प्रमुख सिद्धांत (पृ. ३१३) महावाक्यम् अनुचित-येत् (पृ. ३१४) नामाचा महिमा (पृ. ३१६) प्रातःस्मरणस्तोत्रम् (पृ. ३१७) श्री मनाचे श्लोक (पृ. ३१७)

उत्तर-खंड

प्रकरण अकरावें :— स्वामी संप्रदाय : आदिनाथ ते स्वामी स्वरूपानंद
पृष्ठ ३२१ ते ३४०

आदिनाथ ते स्वामी स्वरूपानंद (पृ. ३२१) आदिनाथ (पृ. ३२२) मच्छिंद्र-नाथ (पृ. ३२३) गोरखनाथ (पृ. ३२३) गहिनीनाथ (पृ. ३२५) निवृत्तिनाथ—ज्ञानेश्वर (पृ. ३२६) देवनाथ महाराज (पृ. ३२९) चूडामणि महाराज (पृ. ३३०) गुंडोजी महाराज (पृ. ३३०) रामचंद्र महाराज (पृ. ३३१) महादेव महाराज (पृ. ३३२) रामचंद्र महाराज तिकोटेकर (पृ. ३३३) विश्वनाथ महाराज रुकडीकर (पृ. ३३४) गणेशनाथ ऊर्फ बावामहाराज वैद्य (पृ. ३३६) स्वामी स्वरूपानंद (पृ. ३४०)

प्रकरण बारावें :— परमार्थाचें अंतरंग श्रीसद्गुरु संप्रदाय आणि त्यांचें
स्वरूप पृष्ठ ३४१ ते ३७१

श्री सद्गुरुनाथ समर्थ (पृ. ३४१) सृष्टिचक्र व सद्गुरुची आवश्यकता (पृ. ३४२) गुरुपरंपरा (पृ. ३४३) नारायण संप्रदाय आणि सद्गुरु बोधाचें स्वरूप (पृ. ३४६) आदिनाथ संप्रदाय (पृ. ३४९) भगवान श्रीकृष्णांचा संप्रदाय (पृ. ३५१) गीता व ज्ञानेश्वरींतील कांहीं उतारे (पृ. ३५२) एकनाथी भागवत : कांहीं महत्त्वाचे वेचे (पृ. ३५८) दासबोध : कांहीं महत्त्वाचे वेचे (पृ. ३६४) आद्य श्रीशंकराचार्य (पृ. ३६७) उपनिषदे आणि ॐ (पृ. ३६८) ॐ हा सच्चिदानंदाचा वाचक आहे (पृ. ३६८) भेद केवळ नामरूपांतच (पृ. ३६९) उपनिषदे (पृ. ३७१)

प्रकरण तेरावें : परमार्थाचें अंतरंग साधन पृष्ठ ३७२ ते ३९१

प्रणवोच्चार किंवा सोऽहं (पृ. ३७२) संजीवनी गाथा (पृ. ३७३) अमृतधारा (पृ. ३७५) निवृत्तिनाथ (पृ. ३७६) श्रीज्ञानेश्वरमहाराज (पृ. ३७७) संत

मुक्ताबाई (पृ. ३७९) चांगदेव महाराज (पृ. ३८०) नामदेव महाराज (पृ. ३८२)
संत जनाबाई (पृ. ३८२) कबीर (पृ. ३८३) गोरा कुंभार (पृ. ३८४) मानुदास
(पृ. ३८४) एकनाथ महाराज (पृ. ३८४) तुकाराम महाराज (पृ. ३९०) समर्थ
रामदास (पृ. ३९१)

प्रकरण चौदावें : स्वामींचें मित्रप्रेम पृष्ठ ३९२ ते ४३९

गुरुबंधु पटवर्धन मास्तर (पृ. ३९२) स्वामींची अचूक योजना (पृ. ४००)
थोडी पूर्वपिठिका (पृ. ४०८) श्रीसद्गुरुदर्शन आणि कृपाप्रसाद (पृ. ४१२)
पंढरीची यात्रा (पृ. ४२४)

प्रकरण पंधरावें :—सुहृदांचें हृद्गत पृष्ठ ४४० ते ४६६

पत्रक्रमांक १ (पृ. ४४०) सिंहावलोकन (पृ. ४४१) कचोपाख्यान (पृ. ४४४)
संधिकाल (पृ. ४४६) आळशावर गंगा (पृ. ४४७) संशयकल्लोळ (पृ. ४४८)
मोह मावळला । दैवें प्रबोध उदेला (पृ. ४४९) सोन्याचा सुदिन (पृ. ४५०) अपूर्व
अमृतसिद्धियोग (पृ. ४५१) साधक संप्रदायांतील पहिलें पाऊल (पृ. ४५२)
फलश्रुति (पृ. ४५२) विद्यासाधन (पृ. ४५५) उपसंहार (पृ. ४५६) पत्र क्रमांक २
(पृ. ४५७) अनुग्रहानंतर (पृ. ४६१) पत्र क्रमांक ३ (पृ. ४६४)

प्रकरण सोळावें :—आठवणी आणि अनुभव पृष्ठ ४६७ ते ५१२

प्रास्ताविक (पृ. ४६७) म. म. दत्तो वामन पोतदार (पृ. ४७०) म. म.
विद्यानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव (पृ. ४७३) डॉ. शं. दा. पेंडसे (पृ. ४७५)
श्री. मो. दि. जोशी (पृ. ४७८) श्री. श्री. पु. पटवर्धन (पृ. ४८१) श्री. ल. रा.
फडके (पृ. ४८२) श्री. वि. मा. ताम्हनकर (पृ. ४८४) श्री. वि. दा. मट
(पृ. ४८५) श्री. ना. चिं. गोडसे (पृ. ४८९) श्री. मा. रा. लिमये (पृ. ४९१)
श्री. दादा आवेरकर (पृ. ४९३) कीर्तनकार श्री. शं. आ. पटवर्धनबुवा (पृ. ४९५)
श्री. ह. वि. कुलकर्णी (पृ. ४९५) श्री. आवा करमरकर (पृ. ४९६) प्रस्तुत लेख-
काचे अनुभव (पृ. ४९७) श्री. द. बा. मिराशी (पृ. ५०२) श्री. काका लिमये
(पृ. ५०७) श्री. आ. रा. मट (पृ. ५१०)

प्रकरण सतरावें :—भावसुमने पृष्ठ ५१३ ते ५३०

श्री. ल. रा. फडके (पृ. ५१३) काशीनाथ दामले (पृ. ५१४) श्री. द. ग.
जोशी (पृ. ५१८) श्री. का. रा. जोशी (पृ. ५२२) श्री. ना. ज. जोशी (पृ. ५२५)
डॉ. मा. मा. टिळक (पृ. ५२८) डॉ. गो. रा. परांजपे (पृ. ५२९) श्री. श्री. गो.
कोकजे (पृ. ५३०)

प्रकरण अठरावें :—स्वामींचीं पत्रें आणि स्फुट काव्यें पृष्ठ ५३१ ते ५८८

पत्र क्रमांक १ (पृ. ५३१) व्यावहारिक कर्मे कशीं करावीत (पृ. ५३२) पत्र क्रमांक २ (पृ. ५४१) पत्र क्रमांक ३ (पृ. ५४२) पत्र क्रमांक ४ (पृ. ५४७) पत्र क्रमांक ५ (पृ. ५५८) पत्र क्रमांक ६ (पृ. ५६१) पत्र क्रमांक ७ (पृ. ५६५) पत्र क्रमांक ८ (पृ. ५७०) पत्र क्रमांक ९ (पृ. ५७७) पत्र क्रमांक १० (पृ. ५७८) पत्र क्रमांक ११ (पृ. ५८१) स्फुट काव्यें क्रमांक १-७ (पृ. ५८३) परिशिष्ट (पृ. ५८९)

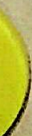
चित्रें

१. श्रीज्ञानेश्वर महाराज; गुरुपरंपरा
२. स्वामी स्वरूपानंद; स्वामीजी अमंग म्हणत असतां
३. स्वयंभू शिवपिंडी; श्रीविश्वेश्वरमंदिर
४. स्वावलंबनाश्रम १९२७; श्रीकृष्ण मेळा
५. श्रीगणपति—श्रीमहाविष्णु; श्रीमहाविष्णुमंदिर
६. श्रीस्वामींचें जन्मगृह, पांवलस; देसाई बंधू यांचें घर
७. श्रीस्वामींचें निवासस्थान; देवस्थान
८. श्रीगणपतिमंदिर; नवलादेवीमंदिर—सोमेश्वरमंदिर
९. स्वामींचे मामा (ज्येष्ठ गुरुबंधु); श्री. पटवर्धन मास्तर पूर्वा-श्रमांतील छायाचित्र. स्वामी स्वरूपानंद. श्री. काका लिमये
१०. स्वामी स्वरूपानंद, श्री. भाऊराव देसाई व डॉ. रामभाऊ परांजपे यांचे समवेत; स्वामी स्वरूपानंद
११. स्वामींचे हस्ताक्षर; हस्ताक्षर

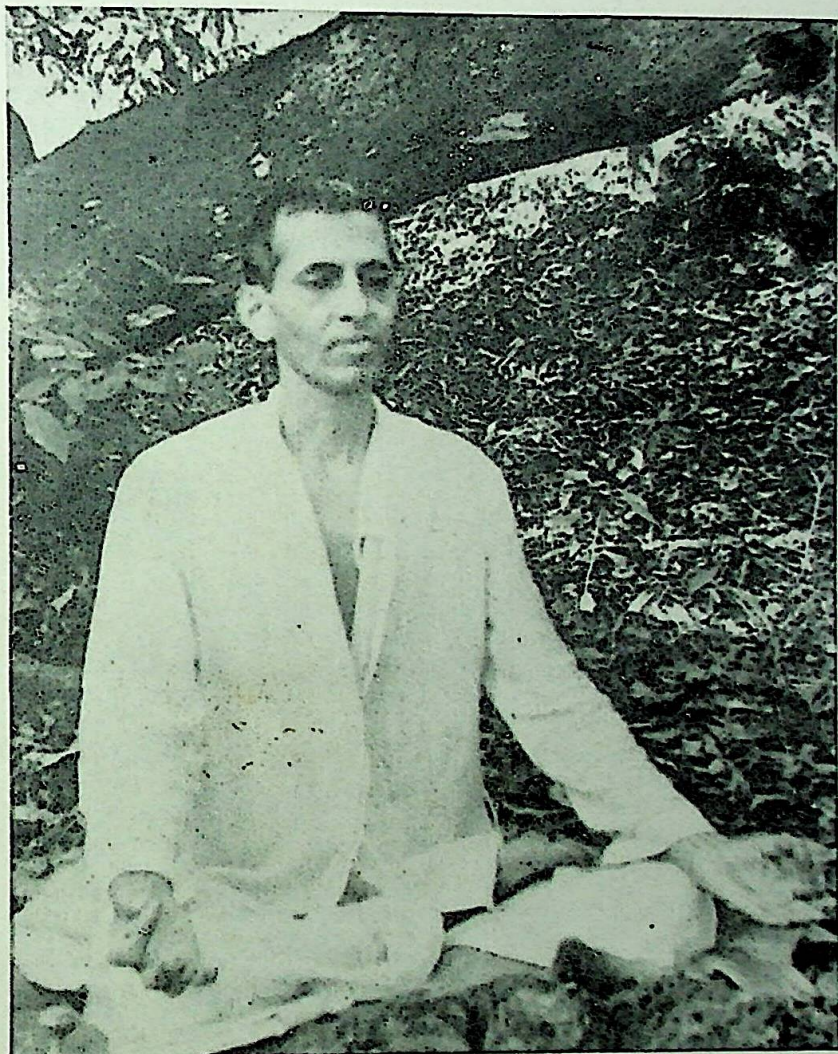
पूर्व - खंड

स्वामी स्वरूपानंद

उदारा जगदाधारा देई मज असा वर ।
स्व-स्वरूपानुसंधानीं रमो चित निरंतर ॥ १ ॥

— स्वरूपानंद

स्वामी स्वरूपानंद

(स्वामीजींच्या ५९ व्या जन्मदिनोत्सवसमारंभाचे वेळीं
' आवडीनें भावें हरिनाम गावें ' हा अभंग म्हणत असतां)

स्वामी म्हणे भावें आकळे वेदान्त ।

भेटे मूर्तिमंत पर-ब्रह्म ॥

स्वा मी

स्व - रू पा नं द - जी व न

प्रकरण पहिलें

बालपण आणि शिक्षण

जेथें स्वामींचा जन्म झाला व जेथें त्यांचें दीर्घ काल वास्तव्य आहे ती संतांची जन्मभूमि म्हणून स्वर्गपिक्षांच काय परंतु संद्रक्तांना आपल्या स्वतःच्या जन्मभूमीपेक्षांही प्रिय वाटावी हें स्वाभाविकच आहे. ज्यांच्या स्पर्शानि तीर्थांला पावित्र्य यावें, ज्यांच्या कर्मानि आचाराला सदाचारत्व यावें, ज्यांनीं मानलेलें शास्त्र हें सच्छास्त्र ठरावें अशा संतांच्या जन्म-स्थानामुळें त्या गांवाला एखाद्या तीर्थक्षेत्राचें महत्त्व लाभावें हें स्वाभाविक आहे. असें हें गांव कोठें व कसें आहे हें संपूर्ण जाणून घेण्याची तीव्र जिज्ञासा होणें स्वाभाविकच असल्यानें आपण आतां तिकडेच वळूं.

विशाल भारत देशाच्या दृष्टीनें विचार करतां कोंकणची चिंचोळी पट्टी केवळ सृष्टिसौंदर्यामुळें 'देखनेमें ढबू' या वर्गातीलच आहे. ज्याला लांबी आहे परंतु रुंदी नाही असा हा डोंगराळ आणि खडकाळ प्रदेश असल्यानें खडकाबरोबर घडका घेतच येथें जीवन कंठावें लागतें. जेथील विपुल पर्जन्यवृष्टि समुद्रास्तृप्यंतु म्हणून उदक सोडल्याप्रमाणें समुद्रार्पण होते, जेथील नद्यांचीं क्षीण पात्रें पावसाळ्यांतील जोरदार प्रवाहानें तत्काळ थकून गेल्यामुळें दीर्घ काळ विश्रांति घेत पडून राहतात, जेथें पावसाळ्यांत सुग्रास अन्नासाठीं वनविहार करणारीं पाळीव जनावरें पावसाळा संपतांच आलेला पुष्टपणा पणाला लावून पायपीट करीत, 'तूणं भक्ष, जलं पिब' ही देवाज्ञाच समजून कृशकाय बनून रखडत चाललेलीं दृष्टीस पडतात, जेथील बहुजन समाज पोट पाठीस लागलेल्या

स्थितीत पोटाचे पाठीस लागलेला आहे, समर्थानीं दासबोधांत संसारिकांचीं रेखाटलेलीं शब्दचित्रे जेथें हुबेहूब दिसून येतील अशीं स्थळे जागोजाग आहेत; दारिद्र्य जेथें पांचवीलाच पुजलेलें असल्यामुळे बहुजन समाजाचें जीवन फार खडतर आहे, परंतु सुखी व समृद्ध जीवनाची कल्पनाच नसल्यानें त्यांतही समाधानाची वृत्ति दिसून येत आहे आणि एवढें समाधान मिळविण्यासाठीं सुद्धां असंख्य जनतेला हाडाचीं काडे करावीं लागत असल्याचें करुण दृश्य दिसत आहे ! कोंकणचें वेगळें वैशिष्ट्य निर्माण करणारा सह्याद्रि— ज्यानें कोंकणच्या जनतेला सहनशील बनविलें आहे— त्याला सपाट करून पोटाचें खपाट भरण्याच्या खटाटोपांत जनतेची सहनशीलता कसोटीला उतरली आहे ! तरीही जणूं कांहींच झालें नाही अशा थाटांत सह्याद्रि अचल उभा आहे ! जणूं कांहीं कितीही कठिण प्रसंग आले तरी सह्यपर्वताप्रमाणें सर्व सहन करून अचल राहण्याचा वस्तुपाठच तो देत आहे असें वाटतें.

कोंकणचा कणा असा हा सह्याद्रि एका बाजूला तर दुसऱ्या बाजूला सर्व तीर्थांचें विश्रान्तिस्थान असा सिंधु-सागर ! एका बाजूला अचल आधार तर दुसऱ्या बाजूला अमर्याद परंतु मर्यादा न सोडणारा सागर ! जेथें विपुल पाऊस आहे, थंडी हा ऋतु अभावानेंच भासत आहे, वायु-लहरी, लहरीप्रमाणें स्वच्छंद खेळत आहेत आणि बिचारें आकाश निर्विकार, शांत असूनही भुकी जनतेला फाटल्याप्रमाणें भासत आहे ! एक दिवस जेथें २० इंच पाऊस पडून आकाश फाटल्याचा भास होतो तेथेंच ४।८ दिवस पाऊस गेल्याबरोबर आकाशाकडे डोळे लावण्याची वेळ येत आहे, असा पंचमहाभूतांनीं झपाटलेला हा प्रदेश असूनही या सर्वांवर मात करण्याची जनतेची दुर्दम्य आकांक्षा आकाशालाही गवसणी घालणारी दिसून येते आणि हेंच कोंकणच्या जनतेचें खरेंखुरें वैभव आहे !

पुण्यभूमि-पांवस

अशा कोंकणांतील रत्नागिरी जिल्ह्यांतील तळकोंकणांत पांवस या गांवीं स्वामींचा जन्म झाला. रत्नागिरी जिल्ह्यांतील रत्नागिरी शहर हें तालुक्याचें व जिल्ह्याचें ठिकाण आहे. सुमारे ३०० मैल लांबीच्या जिल्ह्यांत हें मध्यभागीं आहे. येथून ८ मैलांवर पांवस गांव आहे. हल्लीं

या गांवची वस्ती ४००० पेक्षा जास्त आहे. येथे हिंदूंच्या खालोखाल मुसलमान वस्तीही आहे. पूर्वीच्या शेतीच्या धंद्याला आतां आंब्याच्या व्यापाराची जोड मिळाली आहे. आचारविचारांना आधुनिकतेचे वळण लागलेलें असलें तरी जुन्या आचारविचारांचे अवशेष सर्व जातीजमातींत आजही वानगीदाखल दिसून येत आहेत. दैन्य, दुःख, अज्ञान आणि दारिद्र्य यांचें क्रमशः उच्चाटन होत असून उज्ज्वल भविष्यकाळाचीं सुखस्वप्ने आतां पडूं लागलीं आहेत.

• कोंकण हें अनेक अडचणींचें आवार असलें तरी त्याची जी दुसरी वाजू आहे ती मानवी मूल्यांचें महत्त्व वाढविणारीच आहे. 'अति-परिचयादवज्ञा' हा आपला नित्यानुभवच असल्यानें येथें जें कांहीं चांगलें आहे तें तसें असावयाचेंच असें स्वाभाविक वाटूं लागतें व नित्य संवयीनें त्याचें महत्त्वही लक्षांत येत नाहीं. परंतु जेव्हां आपण कोंकण सोडून अन्य भाग पाहूं लागतो तेव्हां कोंकणचीं ठळक वैशिष्ट्ये दिसूं लागतात. आणि जगांत सर्वत्र पहातां 'कोठें कांहीं कोठें कांहीं । एक आहे एक नाहीं' असेंच असलें तरी आपल्याकडे काय नाहीं यापेक्षां काय आहे हें पाहून विचारवंताला समाधानच वाटतें. भौगोलिक आणि सामाजिक, दोन्ही वैशिष्ट्ये महत्त्वपूर्ण वाटूं लागतात. जीं वैशिष्ट्ये परप्रांतीयालादेखील आकर्षक वाटतील तीं वैशिष्ट्ये त्याच्या मनःचक्षुंपुढें उभीं राहतात.

विशाल व घनदाट वृक्षराजींनीं मंडित अशीं गांवे व त्यांत ऋषींच्या आश्रमाप्रमाणें असलेलीं दूरदूर घरे संबंध बृहन्महाराष्ट्रांत अन्यत्र कोटेंही पहावयास मिळणार नाहींत. मधूनमधून बाराही महिने वाहणारे पाण्याचे पाट व नारळी-पोफळींच्या बागा यांची नयनमनोहारी शोभा आणि वसंतऋतूतील फलपुष्पादिकांनीं नटलेली नववैभवाची वासंतिक प्रभा हीं सर्व पाहून कोंकणाबाहेरील कोणाही व्यक्तीला कोंकणचा हेवा वाटल्या-शिवाय राहील काय ? कोंकणांतील पांढरपेशा वर्ग एके काळीं शिक्षणांत पुढारलेला व इतर वर्ग मागासलेला असला तरी नैतिक मूल्यमापनांत तो कमी भरणार नाहीं. एरव्हीं गरीब असलेला समाज स्वभावानेंही गरीबच आहे. पापभीरु व साध्याभोळ्या स्वभावामुळें या भागांत चोऱ्यामाऱ्या व खून यांचें प्रमाण अत्यंत अल्प आहे. तसें नसतें तर दूर-

दूर अशा विखुरलेल्या घरांत निर्भयपणे राहणे अशक्यच झाले असतें. परंतु राहणे अशक्यच झाले आहे तें केवळ भेडसावणाऱ्या व सतावणाऱ्या अन्नाच्या प्रश्नामुळेच ! याचसाठीं सर्व मोहपाश तोडून असंख्य अडचणी सोसून अनेकांना शहरी जीवन जगावें लागत आहे. एकट्या पांवस गांवच्या निरीक्षणांत कोंकणांतील बहुतेक नमुने सहजासहजीं पाहतां येतील असें हैं कोंकणांतील नमुनेदार गांव आहे.

गोडबोले यांचे मूळ पुरुष गोविंद भटजी हे कासारवेलीहून पांवस येथें आले. त्यानंतर पांवस येथें या घराण्याच्या १० पिढ्या झाल्या आहेत. गोविंद भटजी हे पांवसला आल्यानंतर त्यांचे पणतु गणेश भट यांनीं नवीन घर बांधले तेंच घर म्हणजे स्वामी स्वरूपानंद यांचे घर होय. पांवस येथें स्वामींची १० वी पिढी चालू आहे. या दहा पिढ्यांची वंशावळ स्वामींच्या संग्रहीच मिळाली ती अशी आहे:- (पृष्ठ ५ पहा.)

कुलवृत्तांत

स्वामींचें बालपण ज्या आज्ञांजींच्या प्रेमळ सहवासांत गेलें त्यांचा तारुण्यांतील काळ म्हणजे सुमारे शंभर वर्षांपूर्वीचा काळ होय. आचार-विचारांची जुनी पोलादी चौकट त्या वेळीं अभंग अशीच होती. त्या वेळीं रूढीच्या मर्यादांचें उल्लंघन करणे आजच्या सारखें सोपें नव्हतें. सुधारणेच्या नांवाखालीं व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या मर्यादाही अमर्यादपणें उल्लंघन करून आपल्याला काय वाटेले तें करूं पाहण्याची आजच्या-सारखी स्थिति तेव्हां नव्हती. परस्परांचा मान राखून आपल्या जाति-धर्माच्या मर्यादांचें पालन करण्यांत कमीपणाची भावना नव्हती. कुळें आणि मालक यांचे संबंध हल्लीप्रमाणें हक्काचे नसून जिव्हाळ्याचे होते.

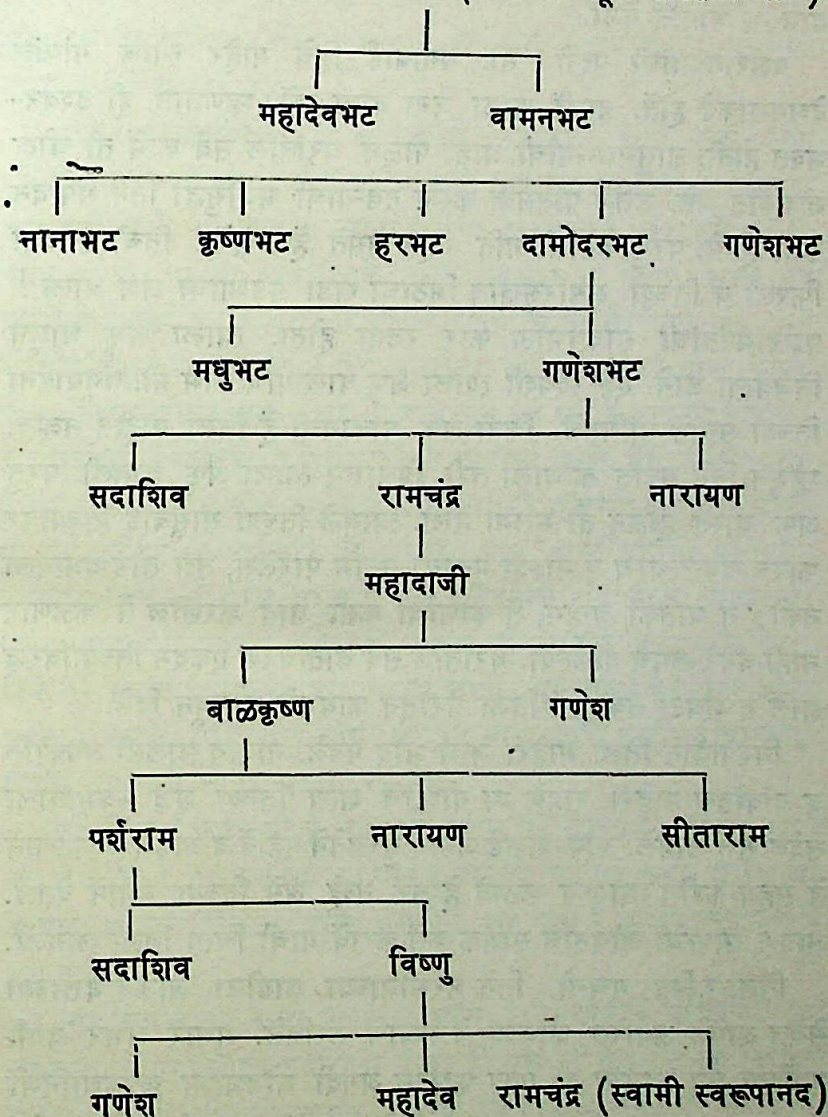
पितामह-पर्शरामपंत

स्वामींचे आजोबा पर्शरामपंत हे नामवंत कर्तबगार पुरुष होऊन गेले. आजही गांवांतील वृद्धांकडून त्यांचा गौरवानें उल्लेख केला जातो, त्यांचा उपनयन संस्कार काशीक्षेत्रीं झाला. घरची सांपत्तिक स्थिति चांगली असल्यानें व पर्शरामपंतांची बुद्धि तल्लख असल्यानें सुमारे सव्वाशें वर्षांचे पूर्वकाळींसुद्धां पुणें येथें त्यांचें कॉलेजपर्यंतचें शिक्षण

वंशवृक्ष

गोविंदभट गोडबोले (कासारवेलीहून पांवसला आले)

होऊं शकलें. या वेळीं मुंबई प्रांतांत कॉलेज शिक्षणाची सोयच नव्हती. इ. स. १८५८ मध्ये शिक्षण झाल्यानंतर त्यांना शिक्षण खात्यांत अधिकाऱ्याची जागा मिळाली. त्यांच्या नोकरीचीं बरींच वर्षे बेळगांव-धारवाड या भागांत गेलीं.

पर्शरामपंतांची पत्नी सौ. गंगाबाई हिचें माहेर त्याच गांवांत देशमुखांकडे होतें. हल्लीं त्याला जुना वाडा असें म्हणतात. ही ईश्वर-भक्त होती. सासुसासऱ्यांची आज्ञा पाळून घरांतील सर्व कामें ती चोख बजावीत असे. उत्तम पतिसेवा करून नवऱ्याची मर्जीसुद्धां तिनें संपादन केली होती. परंतु कर्माची गति गहन असते हेंच खरें ! तिची ग्रहदशा फिरली व तिच्या संसारसुखांत मिठाचा खडा पडण्याचा क्षण आला ! पर्शरामपंतांचा सावत्रभाऊ फार रडवा होता. त्याला अफू घालून निजवावा लागे. एके दिवशीं त्याला अफू घालण्याचें काम सौ. गंगाबाईंना तिच्या सासूनें सांगितलें. किती अफू घालायची हें तिला माहीत नव्हतें. म्हणून तिनें घरांत कोणाला तरी विचारून त्याला अफू घातली. परंतु अफू जास्त होऊन तो मुलगा मेलाला. त्यामुळे तिच्या सासूबाई तिच्यावर फारच खवळल्या व तूं माझ्या मुलाला मुद्दाम मारलेंस, तुझें तोंड बघायला नको; तूं घातकी आहेस, तूं कोणाचा कसा घात करशील तें कळणार नाहीं वगैरे खूपच बोलल्या. घरांतील सर्व वातावरण एकदम तिच्याविरुद्ध झालें व शेवटीं नवऱ्यानें तिला घरांतून कायमचें घालवून दिलें.

निरुपायानें तिला माहेरीं जाणें भाग पडलें. गांवांत झालेली अपकीर्ति व गांवांतच माहेरीं राहणें या गोष्टीचें शल्य तिच्या शुद्ध स्वभावाला सदैव सलूं लागलें. आपल्याकडे जगाने तुच्छतेनें पहावें व आपण मुकाट्यानें तें सहन करीत आयुष्य कंठावें हें बरें नव्हे असें तिच्या मनानें घेतलें. आपण आपल्या जीवनाचें सार्थक कसें करावें याची चिंता तिला लागली.

तिला युक्ति सुचली. तिनें नरसोबाऱ्या वाडीला जाऊन दत्ताच्या सेवेत आपलें ऊर्वरित आयुष्य वेंचण्याचें ठरविलें. सुमारे शंभर वर्षांपूर्वीच्या त्या काळांत ती एका पहाटेस अगदीं थोड्याशा कपड्यांनिशीं भगवंतावर भरंवसा ठेवून घरांतून बाहेर पडली व पायीं प्रवास करीत ती वाडीला आली व तेथें एका सज्जन गृहस्थाच्या घरांत आश्रयानें राहिली.

रोज सकाळीं कृष्णेचें स्नान करून श्री दत्ताची पूजा करून प्रदक्षिणा घालाव्या. मुखानें नामस्मरण वा स्तोत्रपाठ करावा. दुपारीं गांवांत भिक्षा मागून तिच्यावर निर्वाह करावा. प्रवचन-कीर्तन यांचा मिळेल तेवढा लाभ घ्यावा याप्रमाणें तिचा दिनक्रम सुद्धं झाला. तेथें एका सत्पुरुषाच्या दर्शनाला ती नित्यनेमानें जात असे. याप्रमाणें त्या साध्वीची बारा वर्षे तपश्चर्या झाली.

इकडे पर्शरामपंतांचें दुसरें लग्न झालें. संसाराची घडी पुन्हां बसून पंढिल्यो बायकोचें स्मरण होणें कठिण झालें. पहिल्या पत्नीला टाकल्याला १२ वर्षे झालीं. या काळांत त्यांना द्वितीय पत्नीपासून ३४ मुलें झालीं. परंतु त्यांतील एकही मूल जगलें नाहीं. त्यामुळें ते निराश झाले. पुढें स्वप्नांत त्यांना एक सत्पुरुष दिसले व त्यांनीं त्यांना सांगितलें कीं, “तूं नरसोवाच्या वाडीला जाऊन तेथें असलेल्या तुझ्या प्रथम पत्नीला घेऊन ये व तिच्याबरोबर संसार कर, म्हणजे तुझें सर्व प्रकारें कल्याण होईल.”

याप्रमाणें स्वप्नदृष्टांत झाल्यावर ते वाडीला आले. तेथें त्यांची पत्नी दत्ताला प्रदक्षिणा घालीत असलेली त्यांना दिसली. दोघांची दृष्टादृष्ट झाली ती तर एकदम आश्चर्यचकितच झाली. आज बारा वर्षांनीं पतिदर्शन झाल्यानें तिचें अंतःकरण हेलावलें. तिनें पतिदेवाचे पाय धरले. त्याबरोबर पर्शरामपंतांचें अंतःकरण गर्हिवरलें. आपण अविचारानें हिचा त्याग केला, हिनें तर मनांत किंचितही राग धरला नाहीं, या गोष्टीचें त्यांना अपार आश्चर्य वाटलें. थोडा वेळ कोणी कांहींच बोलूं शकलें नाहीं. दोघांच्याही मनांत भावनांचें काहूर माजून राहिलें.

तिनें विचार केला कीं हे जर येथें इतर लोकांप्रमाणें यात्रेला आले असतील तर ? तर मग त्यांच्या यात्रेंत आपली अडचण नको. आणि जर ते मला भेटण्याकरितांच आले असतील तर येथेंच अधिकोत्तर बोलणें बरें नव्हे.

असा विचार करून ती पुन्हां आपल्या नियमाप्रमाणें प्रदक्षिणा घालूं लागली. नियमाप्रमाणें प्रदक्षिणा पुऱ्या होतांच ती तेथून तडक निघाली व नित्याप्रमाणें मधुकरी मागून आपल्या बिऱ्हाडीं आली.

पर्शरामपंत हें सर्व दुरून पहात होते. त्यांच्या मनांतील सर्व दुराग्रह दूर होत होते. विवाहोत्तर सहवासांतील तिचे सर्व सद्गुण झरझर आठवत

होते. तिच्या निष्कपटी व सरळ स्वभावावर आपण दुसऱ्यांच्या सांगण्याने केलेला कठोर प्रहार त्यांना आतां आठवूं लागला. निष्पाप पत्नीवर आपण निर्घृण अन्याय केला आहे असें त्यांचें अंतःकरण त्यांना सांगूं लागलें होतें. यामुळें आतां काहींही करून पत्नीला परत नेऊनच झालेल्या चुकांचें परिमार्जन करावयाचें असें त्यांनीं निश्चयात्मक ठरविलें.

पर्शरामपंतांनीं नंतर कृष्णेचें स्नान केलें. देवदर्शन करून गांवांतच पुजाऱ्यांकडे जेवण वगैरे केलें व पत्नीच्या विन्हाडाचा शोध करून ते सायंकाळीं तिकडे गेले.

“तुला नेण्याकरितां मी आलों आहे.” पर्शरामपंतांनीं पत्नीला सांगितलें.

तिला हें वाक्य ऐकतांच मनांत खूप आनंद झाला. परंतु तो न दाखवितां ती म्हणाली, “मला ज्यानें येथें आणलें तोच मला कुठें नेईल तिकडे मी जाईन.”

“म्हणजे ! तुला इकडे कोणी आणलें ?” पर्शरामपंतांनीं विचारलें.

“दत्तानें !” पत्नी म्हणाली.

“तर मग त्यानेच मला तुला नेण्याकरितां इकडे आणलें आहे.” पर्शरामपंत म्हणाले.

याप्रमाणें बराच वेळपर्यंत बोलणीं झाल्यावर ती म्हणाली, “येथें एक महाराज आहेत. त्यांचें मी रोज दर्शन घेत असतें. मी त्यांना सर्व हकीकत सांगेन व त्यांनीं परवानगी दिली तरच मी परत येईन.”

नंतर तीं दोघेही त्या महाराजांकडे गेलीं. महाराजांना पहातांच पर्शरामपंतांना दिसून आलें व ते मनांत पुटपुटले कीं, ‘आपणांला स्वप्नांत ज्यांनीं सांगितलें ते हेच महाराज !’ याप्रमाणें महाराजांची योग्यता ध्यानीं येऊन त्यांची परवानगी आतां मिळण्याला मुळींच अडचण पडणार नाहीं हैंही त्यांच्या ध्यानीं आलें.

नंतर महाराजांनीं दोघांनाही आशीर्वाद देऊन “सुखानें संसार करा ! तुमच्या वंशांत ईश्वरभक्त निर्माण होऊन कुळाची कीर्ति दिगंतीं पसरेल” असें सांगितलें. पत्नीला १ शेर सोन्याचे दागिने घाला म्हणून त्यांनीं पर्शरामपंतांना सांगितलें व त्याप्रमाणें त्यांनीं कबूल केलें आणि त्यांचा आशीर्वाद घेऊन तीं दोघे पांढस येथें आलीं.

यानंतर पर्शरामपंतांना सर्व प्रकारें समृद्धीचा काळ लाभला. दोन मुलगे लाभले. मोठ्याचें नांव सदाशिव व धाकट्याचें विष्णु असें ठेविलें. यांपैकीं दुसरे विष्णुपंत हेच स्वामींचे वडील होत.

सन १८८३ पर्यंत बेळगांव-धारवाड वगैरे भागांत शिक्षणखात्यांत नोकरी करून पर्शरामपंत पेन्शन घेऊन घरीं आले. या वेळीं विष्णुपंतांचें वय १४ वर्षांचें होतें. सदाशिवराव व विष्णुपंत या दोघांचीं लग्नेंही लहानपणींच झालीं होतीं.

पर्शरामपंत यांना पाऊणशें रुपये पेन्शन होतें व नोकरीच्या काळांत त्यांनीं अर्थसंग्रह केला होता. तो काळ अत्यंत स्वस्ताईचा होता. व घरची मूळची आर्थिक स्थितिही चांगली होती त्यामुळें घरांत सर्व प्रकारें सुवत्ता व आनंदी वातावरण होतें. पर्शरामपंत हे स्वभावानें मोठे दिलदार होते. त्या वेळीं गांवांत कोणी पांथस्थ आल्यास त्याची जेवणाची, राहण्याची सोय त्यांच्याकडे अगत्यपूर्वक होत असे. त्यामुळें गांवांतील मंडळी अशा पांथस्थांना त्यांच्याकडे पाठवीत असत. त्या काळीं पडशीवाले ब्राह्मण खेड्यापाड्यांतून फिरत असत. हे भिक्षुकी शिकलेले असत. यांत कांहीं चांगले दशग्रंथी व विद्वान्ही असत. गांवांत फिरून दक्षिणा मिळवावी, कोठेंतरी मुक्काम करावा व पुढच्या गांवीं जावें असा यांचा क्रम असे. चारदोन महिने फिरून पैसा मिळवावा व मग कांहीं दिवस आपल्या घरीं रहावें, असें त्यांना उपजीविकेकरितां करावें लागे.

पर्शरामपंतांकडे त्या काळीं महिन्यांतून २० - २५ तरी असे अतिथि यायचेच. त्यांना सुग्रास भोजन व त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें दक्षिणाही मिळत असे. दशग्रंथी ब्राह्मण, पुराणिक, कीर्तनकार यांना १ रुपया दक्षिणा मिळायचीच. त्यामुळें प्रतिवर्षीं ते लोक त्यांच्याकडे उतरावयास यावयाचेच.

पर्शरामपंतांनीं एकदां एक आवळी भोजनाचा समारंभ केला. त्यांच्या घराच्या आजूबाजूला आंवळींचीं भरपूर झाडें होतीं. कोंकणांत चांदण्या रात्रीं मित्रमंडळीसह अशा प्रकारें छाटछूट असे घरगुती कार्यक्रम होत असत. परंतु यांनीं संबंध पंचक्रोशींतील ब्रह्मवृंदांना बोलावून फार मोठ्या प्रमाणावर समारंभ केला. ५-६ शें मंडळी उपस्थित होती. त्या समारंभाचें वर्णन वृद्धमंडळींच्या तोंडून आजदेखील ऐकूं येतें.

अशा प्रकारें पर्शरामपंत हे आपल्या अनेक गुणांनीं लोकप्रिय व सुप्रसिद्ध झाले होते. त्यांनीं पंचवीस वर्षे पेन्शन भोगलें. घरांत दोन लग्न झालेले मुलगे. त्यामुळें दोन सुना, नातवंडें असा गजबजलेला व सुखी संसार त्यांना उत्तर आयुष्यांत लाभला. त्यांचे थोरले चिरंजीव सदाशिव हे बुद्धीनें बेताचे होते. परंतु दुसरे विष्णुपंत हे मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण झालेले व हुषार होते. विष्णुपंतांची पत्नीदेखील फार हुषार व कर्तबगार होती. प्रपंचाचा गाडा नीट हांकण्याचें कौशल्य उभयतांत असल्यामुळें शेवटीं पर्शरामपंत त्यांच्यावर प्रपंचाची जबाबदारी टाकून निश्चित झाले होते. वयाच्या ७५ व्या वर्षीं पांवस येथें त्यांनीं सुखानें देह ठेवला (इ. स. १९०९).

मातापितरें

स्वामींचे वडील विष्णुपंत हे इ. स. १८६९ यध्यें पांवस येथें जन्मले. हे स्वभावानें निगर्वी व अगदीं शांत होते. यांचें शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत झालें होतें. त्या काळीं इंग्रजी शिकलेल्यांचें प्रमाण फारच अल्प होतें व साधारण शिक्षण झालेल्यांनासुद्धां चांगल्या पगाराच्या नोकऱ्या मिळत असत. विष्णुपंतांचे वडील पर्शरामपंत हे १८८३ मध्यें पेन्शन घेऊन पांवस येथें आले. त्या वेळीं विष्णुपंत सुमारे १४ वर्षांचे असून इंग्रजी तिसरींत होते. सन १८८३ नंतर तीन चार वर्षे त्यांना पुढील इंग्रजी शिक्षणासाठीं बेळगांव येथें रा. सोमण या नांवाच्या नातेवाईकांकडे ठेविलें होतें. तेथें मॅट्रिकपर्यंतचें शिक्षण आटोपून विष्णुपंत पांवस येथें घरीं आले. पर्शरामपंतांचे मते विष्णुपंतांनीं नोकरी करावी असें नव्हतें. कारण घरची जबाबदारी सांभाळील असा कर्तबगार मुलगा हाच होता. त्या वेळीं शेतीवाडी व घरची सांपत्तिक स्थितीही चांगली होती म्हणून विष्णुपंतांनीं घरींच रहावें असें ठरलें

विष्णुपंतांना तरी कोठें पैशाचा हव्यास होता ? त्यांना वैभवाची, मानमान्यतेची व कीर्तीची मुळींच हांव नव्हती. घरचें आहे हें आपल्या संसाराला पुरेसें आहे असें ठरवून ते निरासक्त मनानें संसार करूं लागले. वयाच्या चाळीशीपर्यंत त्यांना वडलांचें कृपाछत्र लाभलें त्यामुळें प्रपंचाच्या काळजीची झळ त्यांना मुळींच बाधली नाही.

गांवांत कोठें जाणें नाहीं कीं कोणाच्या भानगडींत पडणें नाहीं. संसाराचीं कामें करीत असतां मुखानें नामस्मरण किंवा विष्णुसहस्रनामाचे पाठ चालू असावयाचे. 'आल्या भागातें करितों तुझें नाम उच्चारितों' अशी विचाराची सुंदर बैठक त्यांना लाभली होती.

सौ. रखमाबाई

आतां, संसाररथाचें दुसरें चाक जी पत्नी तिचे विचार मात्र याहून थोडे निराळे होते. ती पांयस जवळील गोळप गांवांतील श्री. गोखले या एका श्रीमंत घराण्यांतील होती. श्रीमंतीची व ऐश्वर्याची तिला हांव होती; किंवा आहे हें टिकवण्याची गरज वाटत होती. सांचीव पाण्याप्रमाणें वडिलोपार्जित धन हें आपल्या वाढत्या संसाराला पुरणार नाहीं याची तिला जाणीव होती. ती आपल्या नवऱ्याला सांगे कीं— 'तुम्ही नोकरी-धंदा काहींतरी करा' यावर विष्णुपंत तिला म्हणायचे 'माझ्या बापानें मिळवून ठेवलें आहे. मला नोकरीची काय गरज आहे?'

एवढ्याच बाबतींत पतिपत्नींचा मतभेद होता. परंतु तिचें म्हणणें अगदीं बरोबरच होतें. संमारांत तिलाच जास्त लक्ष पुरवावें लागे. आणि ती तशी अत्यंत व्यवहारदक्षहि होती. त्यांच्या मोठ्या संसारांतील अनेक लहान मोठ्या जबाबदाऱ्या यशस्वी रीतीनें पार पाडून सर्वांकडून वाहवा मिळविणें हें काम सोपें नव्हतें. परंतु या सर्व कसोट्यांना ती पूर्णपणें उतरली होती. अशी पत्नी प्रपंचांत लाभणें हें फार भाग्याचें लक्षण आहे, व हें भाग्य विष्णुपंतांना लाभलें होतें. आणि त्यामुळेच निवांत चित्तानें संसारांत राहून ते ईशंचितनांत सुखानें काळ घालवू शकत होते.

इ. स. १८९३ चे सुमारास विष्णुपंतांचो आई वारली. पुढें तीन वर्षांनीं त्यांना पहिलें अपत्य 'कन्यारत्न' झालें. या मुलीचें नांव द्वारकाबाई ठेवण्यांत आलें. स्वामी स्वरूपानंदांपेक्षां आठ वर्षांनीं ही मोठी आहे. हिचें सासर रत्नागिरी जवळच केळयें या गांवीं असून ती आजही प्रकृतीनें निकोप व सुदृढ आहे. आईच्या अंगचें कर्तृत्व व व्यवहारदक्षता हे गुण हिचे ठिकाणीं पूर्णांशानें दिसून येतात. पति निधनानंतर संसाराचा गाडा तिनें इतक्या कौशल्यानें हाकला आहे कीं, कोणीही त्याचें कौतुकच

करील. खेडेगांवांत राहूनही मुलांचें शिक्षण करून सांपत्तिक स्थितीही तिनें उत्तम सुधारली आहे. त्या श्री सद्गुरु गणेशनाथ यांच्या अनुग्रहित असून प्रपंच साधून परमार्थाचा लाभ घेत आहेत.

मुलीचे पाठीवर तीन वर्षांनीं पुत्ररत्न झालें. घरांतील आनंदी वातावरणांत विशेष भर पडली. मुलाचें नांव 'गणपति' ठेवण्यांत आलें. हा मुलगा दैवी गुणांनीं संपन्न होता. गोड स्वभाव आणि 'मुख मोहाचें माहेर घर' असें हें बालक सर्वांनाच हवें हवेंसें वाटे. बुद्धीनें तल्लख असल्यामुळें मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण सहजपणें झालें. पुढें उच्च शिक्षण घेणें शक्य नसल्यानें त्यांनीं २० वे वर्षीं मुंबईत पोस्ट खात्यांत नोकरी धरली. हेही सद्गुरु गणेशनाथांचे अनुग्रहीत होते. ऑफीसच्या कामांत कधीं चूक अशी सांपडायचीच नाही. त्यामुळें त्यांचे वरिष्ठ त्यांच्या कामावर डोळे मिटून सही करायचे. बरें स्वतःचें काम लवकर आटोपून हे दुसऱ्यांना मदत करायला सदैव तयार ! केवळ 'देवमाणूस' या शब्दांनींच त्यांचें वर्णन करतां येईल. अंतर्बाह्य 'अहिंसेनेंच घडविलेली' अशी ती चालती बोलती मूर्ति होती. 'संसारो दक्ष आणि परमार्थो लक्ष' अशी त्यांची अवस्था होती. वृत्ति सदोदित आत्मसुखांत रंगलेली ! नितांत ईश्वरनिष्ठा, सरळ व शांत स्वभाव, निगर्भी वृत्ति, मितभाषण व कार्यतत्परता इत्यादि प्रभावी गुणांमुळें त्यांचे विषयीं सर्वांनाच आदरभाव वाटत असे. संसारांत कर्तव्यदक्ष, शांत आणि सुशील अशा पत्नीची जोड त्यांना लाभली. त्यांच्या पत्नीचें नांव सरस्वतीबाई. ही पांक्सनजीक तोणदें गांवांतील सद्गुणालिप्त दीक्षित यांची नात. अनुरूप पत्नीची जोड मिळाल्यामुळें गणपतरावांचा संसारहि सुखाचा झाला. आज त्यांचे दोन्ही मुलगे चांगले मिळवते असून चारहि मुलींना चांगलीं स्थळें मिळालीं आहेत. यांनीं ३९ वर्षे नोकरी केली व ५९ वे वर्षीं स्वस्थपणें देह ठेवला. यांच्याबद्दल व यांचे कुटुंबीयाबद्दल अधिक माहिती स्वामींचे चरित्रांत प्रसंगानुरोधानें येणारच आहे.

गणपतरावांचे पाठीवर महादेव या नांवाचे एक बंधु होते. परंतु ते वयाच्या सुमारे १३।१४ वें वर्षींच वारले. त्या वेळीं ते इंग्रजी पहिलींत शिकत होते.

स्वामींचा जन्म

विष्णुपंतांना लाभलेलें चौथें अपत्य म्हणजेच हल्लींचे स्वामी स्वरूपानंद होत. यांचे जन्माचे वेळीं घरांतील वातावरण प्रसन्न, संपन्न व मंगलमय असें होतें. भगवंतांनीं वर्णन केलेला विभूति मास मार्गशीर्षमास होता. मंगळवारीं वद्य द्वादशीला रात्रीं पहिल्या प्रहरीं सूर्योदयापासून घटि ३१ पळें २० या शुभ वेळीं, चार घटका रात्रीं स्वामींचा जन्म झाला. विक्रम संवत् १९६० होता व शालिवाहन शक १८२५ शोभन-नाम संवत्सर होता (तारीख १५।१२।१९०३). पुत्र जन्मानें घरांतील आनंदी वातावरण अधिकच आनंदी झालें.

स्वामींची जन्मपत्रिका व कुंडली

॥ श्री ॥

ता. १५ डिसेंबर १९०३

॥ श्रीगणेशायनमः श्री कुलदेवतायैनमः ॥ सजयति सिंधुरवदनो देवो यत्पादपंकजस्मरणं वासरमणिरिव तमसाराशि नाशयति विघ्नानां ॥१॥ आदित्याद्याः ग्रहाः सर्वेसनक्षत्राः सराशयः कुर्वंतु मंगलं नित्यं यस्येषा जन्म पत्रिका ॥ २ ॥ अथ स्वस्ति श्रीमन्नृपविक्रमार्क संवत् १९६० तथा नृपशालिवाहन शके १८२५ शोभन नाम संवत्सरे दक्षिणायने हेमंतर्तौ मार्गशीर्षे मासे कृष्णपक्षे तिथौ १२ मंगळवार घ. ४६ प. १४ जन्मप्रमाण तिथौ स्वातीनक्षत्र घ. २७ प. ४७ विशाखामहानक्षत्रे अतिगंड योग घ. २८ प. ४९ परं सुकर्मायोगे तैत्तिलकरणे तूलास्थिते वर्तमाने चंद्रे वृश्चिकस्थे सूर्ये कुंभराशिस्थिते सद्गुरौ एवमादि पंचांग शुद्धावत्रदिने श्रीसूर्योदयात्गत घटी ३१ प. २० रात्रौ घटि ४ तदा शुभवेलायां स्व-कुलदेवताभक्तिपरायण राजमान्य राजश्री विष्णु पर्शुराम गोडबोले एषां भार्या सौभाग्यवती रखमाबाई कुक्षौ पुत्ररत्नं सुषुवे । जन्मनक्षत्रं विशाखा प्रथम चरणः तूलाराशिः स्वामीशुक्र राक्षसगणः व्याघ्रयोनिः अंत्यनाडी शूद्रवर्णः अथ विशाखा प्रथमचरणत्वात् त्रिबक १ तुकाराम २ तानदेव ३ परं व्यावहारिकं नाम यथारुचिः अथजन्मभं पादयोः पतितसंचार-शोलोभवति घातवारः गुरुवार शततारका ३ चंद्रः ४।९।१४ तिथयः गमनादौ वर्ज्य ॥

जन्मलग्नकुंडली	रवि	जन्मराशिकुंडली
४	७	८
१	२९	१
३	४८	७
१	१६	रा.
६	२	५
रा.	२२	चं शु.
शु.	१५	१० श.
७	४०	मं.
चं.		४
८ र.		१
१२ के.		३
११ गु.		२
१०		
मं श.		

अष्टोत्तरीमानेन मंगळ भुक्त व० ६ मा० १ भोग्य व० १ मा० ११
परं बुधदशा व. १७ सा शुभा अग्रे शुभत्वं ॥

॥ शुभं भवतु ॥

बालपण

स्वामींचें जीवन-चरित्र वरवर पहाणाराला अलौकिक वाटण्यासारखें नसलें तरी जरा खोल विचार केला तर तें अलौकिकच आहे असें म्हणावें लागेल. जसें बीज तसाच त्याचा विस्तार व्हावयाचा. म्हणून तरुणपणांत प्रगट झालेले सर्व गुण सौम्य प्रमाणांत लहानपणापासूनच प्रगट होत राहिले होते. घरोघरीं आपला मुलगा म्हणजे जणुं गोपाल-कृष्णच असें वाटत असतें. मग तो नेमळा बापडा कसा कां असेना ! परंतु जें मूल दिव्य गुणांचें माहेरघर असतें त्याच्या बाललीलांचे कौतुक करतांना माता-पितरेंच काय परंतु कोणीही सहृदय व्यक्ती मंत्रमुग्ध होत असतात. स्वामींच्या बाबतींत असेंच होत असे.

स्वामींचें नांव रामचंद्र ठेवण्यांत आलें. परंतु त्यांना सर्व मंडळी 'आप्पा' या लाडक्या नांवानेंच संबोधित असत. आपणही तूर्त स्वामी या नांवाऐवजीं आप्पा या नांवानेंच संबोधूं. आप्पा अगदीं लहानपणापासूनच आपल्या रूपगुणांनीं सर्वांच्या चित्तवृत्ती हरण करीत असे.

घरांतील वडील मंडळी म्हणजे आप्पाचे आजोबा, काका व काकू आणि आईवडील ! इतक्यांचे कृपाछत्र आणि प्रेमळ कौतुक यांच्या जोडीनेच मोठी तीन भावंडे देखील आप्पाच्या गोड लीलांचे कौतुक करून त्याच्या आनंदाने आनंदित होत होती.

आप्पाला आणि त्याच्या सर्वच भावंडांना मातृसुख भरपूर मिळालेच परंतु, त्याहीपेक्षा अधिकशः सुख त्यांना चुलतीचे लाभले. कारण, तिला मूलबाळ नव्हते व त्यामुळे, तिचे वात्सल्यप्रेम याच मुलांच्या वांट्याला आले होते. आईचा स्वभाव करारी, शिस्तप्रिय व त्यामुळे थोडा तापट होता. आई रागावली म्हणजे ममतेने जवळ घेऊन त्यांना कुरवाळणारी चुलती हा त्यांना फार मोठा आधार वाटत असे. वृद्ध आजोबा हेही मुलांना गोंजारून त्यांना स्तोत्रपाठ, गीतेतील कांहीं अध्याय शिकवीत. त्याचप्रमाणे सुंदर सुंदर गोष्टी सांगून त्यांना सदाचाराची शिकवण देत असत. त्यांची जिज्ञासा वाढून बौद्धिक प्रगति व्हावी याकडेहि त्यांचे सदैव लक्ष असे. घरांतील उत्तम बाळबोध वळण हे त्यांना बाळकडूच होते. याशिवाय त्यांच्या घरी येणारे विद्वान् पाहुणे व त्यांच्याशी होणाऱ्या गप्पागोष्टी यांतून मुलांना पुष्कळ चांगले विषय माहीत होत असत. अशा प्रकारे लालन, पालन आणि सुशिक्षण यांचा सर्वोत्तम लाभ मुलांना बाळपणांत मिळत होता.

पंशरामपंतांच्या पहिल्या नातीचे म्हणजेच द्वारकाचे लग्न व गणपति आणि महादेव या दोन नातवांच्या मुंजी त्यांच्या डोळ्यांदेखत झाल्या व आप्पा सुमारे पांच सहा वर्षांचा असतां ते १९०९ मध्ये परलोकवासी झाले. यावेळीं आप्पा जवळच असलेल्या मराठी शाळेत पहिली इयत्ता शिकत होता. शाळेंतील अभ्यास शाळेंतच पूर्ण होत असे. कारण याची बुद्धि फारच तल्लख होती. घरी लिहून नेण्याचा अभ्यास असेल तेवढा केला की याचे काम भागत असे. मग राहिला वेळ बहुतेक खेळण्याकरितां मोकळा ! मात्र घरच्या वडील मंडळींनीं सांगितलेल्या कामांत कधींच कुचराई होत नसे.

आप्पाचा आतेभाऊ राजरामदादा (पटवर्धन) हा लहानपणापासून येथेंच रहात असे. तो व मोठी बहीण द्वारका हीं दोघे त्यापेक्षां वयाने बरीच मोठीं होतीं. म्हणून त्यांचे खेळगडी म्हणजे भाऊ महादेव व

शेजारचीं मुलें हींच प्रमुख असायचीं. थोरला भाळ गणपती हा एकमार्गी व अगदीं शांत स्वभावाचा होता. तो कधीं खेळांत भाग घ्यावयाचा नाही. अभ्यासांत मात्र पहिला नंबर असायचा. आप्पाचे खेळगडी पुष्कळ असले तरी खेळाचें नेतृत्व सगळें आप्पाकडेच असायचें. लंगडी, हुतुतु, आट्यापाट्या, विटिदांडू हे खेळ आलटूनपालटून चालायचेच परंतु फुगड्या घालणें, कोलांट्या मारणें वगैरे विविध प्रकारचे खेळ चालायचे. खेळांतील शिस्त पालनावर आप्पाचा मोठा कटाक्ष असे व त्याप्रमाणें इतर मुलांना वागावें लागे. कारण कोणी गैरशिस्त वागला तर त्याला सर्वानुमते कांहींतरी शिक्षा व्हायचीच.

जवळच नदी असल्यामुळें पोहण्याचा सराव आप्पाला लहान वयांतच झाला होता. याशिवाय झाडावर चढणें, उड्या मारणें, धावणें, पळणें वगैरे चपळपणाच्या सर्व कला यानें आत्मसात केल्या होत्या.

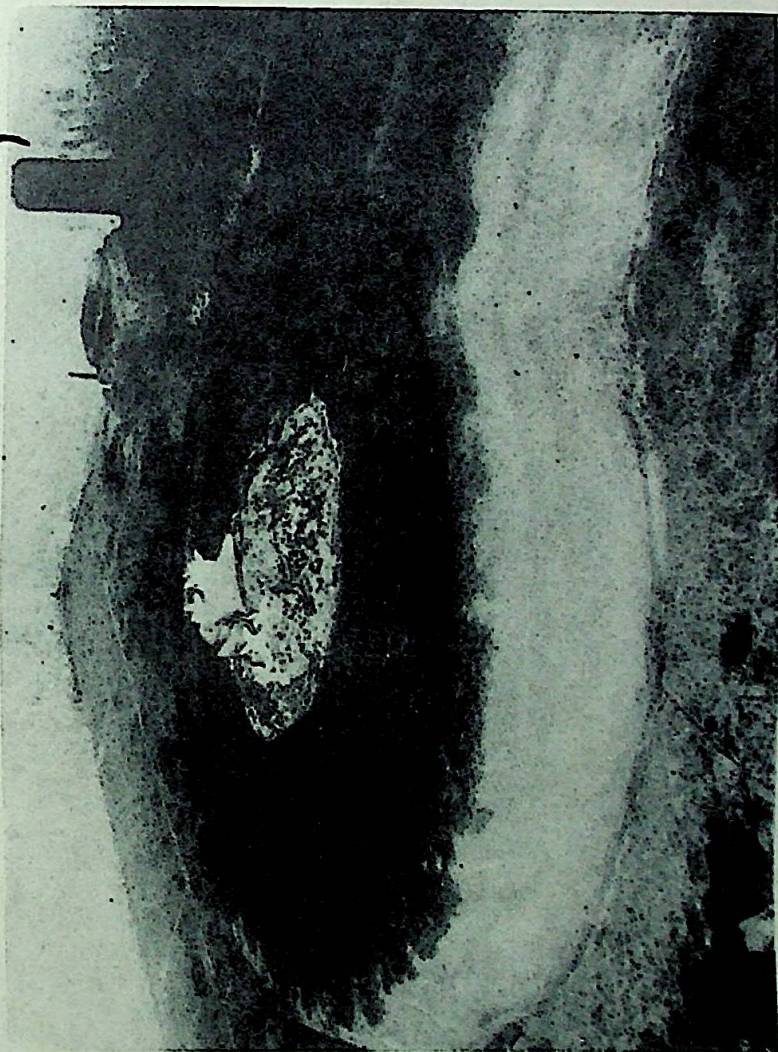
आप्पाला आईकडून व इतर वडील मंडळीकडून नैतिक व धार्मिक वळणहि फार उत्तम मिळालें होतें. वडील हे अत्यंत सालस स्वभावाचे, सरळ, एकमार्गी व एकांतप्रिय होते. ठराविक कामें नित्य सरावामुळें सहजच होत असल्यामुळें त्याकरतां मानसिक ताण त्यांना पडत नसे. त्यामुळें काम करतांनाही मोकळ्या मनानें 'विष्णु सहस्रनामाचे' पाठ होतील तेवढे चालू असायचे. आई-वडिलांच्या आचरणाचा ठसा मुलांच्या मनावर उमटल्याशिवाय रहात नाही. ज्या गोष्टी शिकवून वा सांगून साधत नाहीत त्या प्रत्यक्ष पहाण्यानेच दृढपणानें ठसत असतात.

महादेव, गणपती हे सकाळ संध्याकाळ नित्य नेमानें संध्या करायचे. त्यांचें पाहून आप्पालाहि आपली मुंज लवकर व्हावी व आपणही अशीच संध्या करावी असें वाटे. तो सर्व संध्याविधि लक्षपूर्वक पहात असे. त्यामुळें मुंजीपूर्वीच त्याला बहुतेक संध्या पाठ झाली होती.

आप्पा घरांतील मंडळीबरोबर मधून मधून गांवांत देवदर्शनाला जायचाच. जवळच असलेल्या श्री विश्वेश्वराच्या देवळांत वरचेवर जाणें होई. त्यामुळें तो देव अगदीं घरच्यासारखा लाडका झाला होता. देवदर्शनाला गेल्यावर शंकराच्या ऐकलेल्या कथा, गोष्टी आप्पाला आठवत व भक्तिभावना उचंबळून येऊन तो शंकराचें दर्शन घेई. शंकराच्या थोर भक्ताप्रमाणें आपणही शंकराचा भक्त व्हावें असें त्या वेळीं त्याला फार

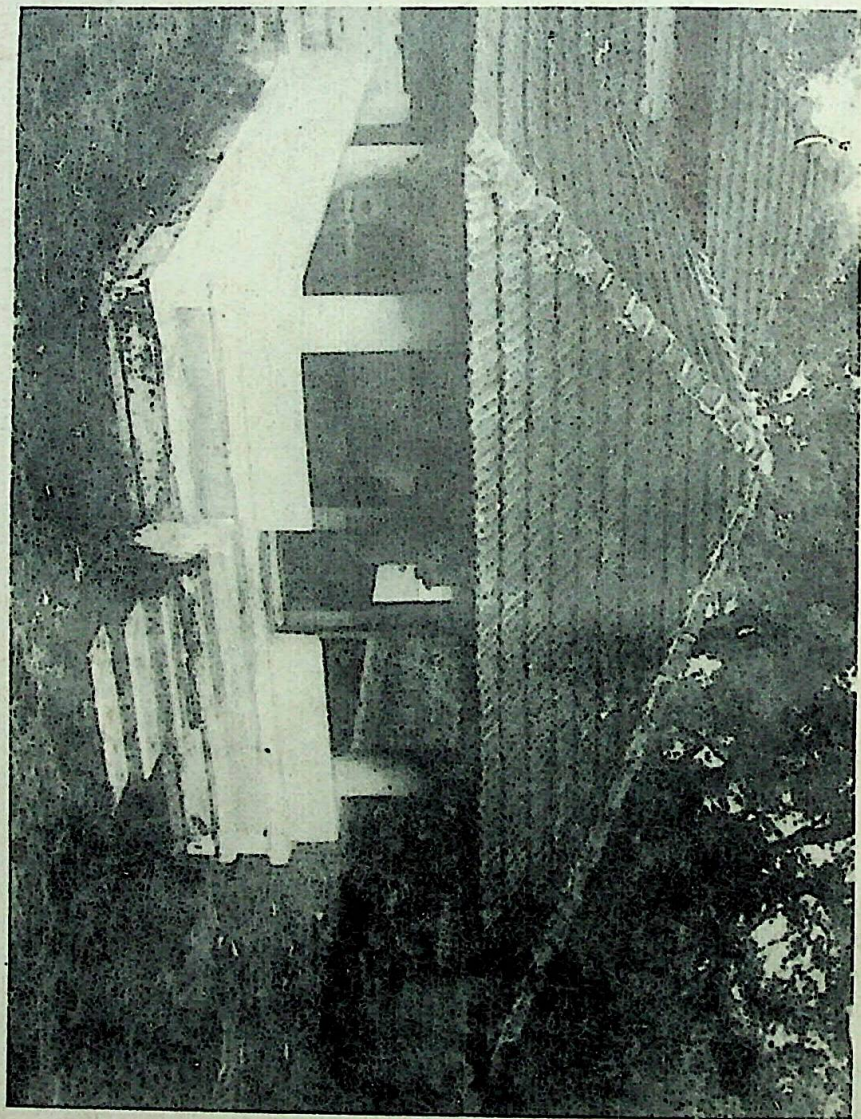

स्वयंभू शिवपिंडी

श्रीविश्वेश्वर मंदिर : पावस

वाटायचें. शंकराला वेलच प्रिय कां ? तांबडे फूल कां चालत नाहीं ? गणपतीला दूर्वा घालायच्या त्या कां ? वगैरे अनेक शंका त्यानें आपल्या वडील मंडळींना विचाराव्या परंतु त्याला सर्वच प्रश्नांची समाधानकारक उत्तरे मिळत असत असें नाहीं.

गांवांतील देवाल्यांतून वार्षिक उत्सव होत असत त्या वेळीं कीर्तन ऐकण्यांत आप्पा अगदीं जागरूक असायचा. लहान मुलांना बुवांचा पूर्व-रंग साधारणपणें कंटाळवाणा वाटतो. बुवांनीं एकदम गोष्टीला सुरवात करविी असेंच बहुतेक मुलांना वाटत असतें. मधूनमधून ते पदें कशाला म्हणतात असें मुलांना वाटतें. पदांची त्यांना अडचण वाटते. परंतु आप्पा पूर्व-रंगांतही रंगत असे व उत्तर रंगांतील पदांची अडचणही त्याला वाटत नसे. ध्रुव, उपमन्यु इत्यादि लहान भगवद्भक्तांच्या कथा ऐकल्यावर आपणही अशीच भक्ति करून परमेश्वराची भेट घेऊं, म्हणजे फार मजा होईल असें वाटे. पुष्कळ मुलांना असें वाटत नसेल असें नाहीं परंतु तें आपल्याला शक्य नाहीं असें लगेच त्यांचे मनांत येत असतें. परंतु आप्पाला त्यांत अशक्य वाटत नसे. मात्र आपण नेमकें काय करावें याचाच काय तो निश्चय होत नसे. मास्तीची कथा ऐकली कीं आपणही मास्तीप्रमाणें भक्त व महापराक्रमी व्हावें असें वाटावें व ज्ञानेश्वर, तुकाराम यांच्या ज्ञानभक्तीपर कथा ऐकतांच आपणही असेच ज्ञानी-भक्त व्हावें असें वाटत असे. मुळांतच सत्प्रवृत्तीचा अंकूर जोरदार असल्या-मुळें भावी जीवनाचा आराखडा त्याचें मन बालवयांतच तयार करूं लागलें होतें. दिव्य, भव्य आणि उत्तम अशा महत्त्वाकांक्षा याच वयांत निर्माण झाल्या होत्या.

आप्पांचे घराण्यांत नवरात्रांत महालक्ष्मीचा उत्सव असायचा. आश्वीन शु. ८ चे दिवशीं कोंकणच्या पद्धतीप्रमाणें महालक्ष्मीचें पूजन या गोडबोले घराण्यांत चालू आहे. आपल्या स्वतःच्या घरीं नसेल तरी गांवांत अन्य कोणा गोडबोले यांच्या घरीं महालक्ष्मी असायचीच. त्यांच्याकडे पूजेला मंडळी जमायची. आप्पांचे लहानपणीं त्यांचेच घरीं बहुधा महालक्ष्मीचा उत्सव होत असे. गांवांतील ब्राह्मण स्त्री-पुरुषांना बहुधा बोलावणें असायचेंच. रात्रीं फराळ वगैरे झाला म्हणजे मातीच्या घागरी घेऊन बायका त्या फुंकूं लागत. भरपूर धूप घातलेला असायचा. फुंक-स्वरूपानंद...२

प्याच्या त्या गंभीर नादांत भाविक स्त्रियांचीं मनं चटकन नादावून जात. नाचतां नाचतां देहभानही विसरून कांहीं बायका तन्मय होत असत. अशा एकाग्र वेळीं त्यांच्या हातून कांहीं चमत्कार व्हायचे. विशेषतः घागरींत हात घालून पिंजर काढून दाखविणें, एखाद्या प्रश्नांचें अचूक उत्तर देणें वगैरे प्रकार होत. परंतु ज्यांची खरी भावतन्मयता नसे त्यांचे प्रश्नांचीं उत्तरें चुकीचीं येत व मग लोक चेष्टा करीत. परंतु कांहींच्या वावतींत खरेपणा असे. आप्पाला हें असें कां होतें याचें शास्त्रीय उत्तर पाहिजे होतें. परंतु त्याचें समाधान त्या वेळीं कोणी करूं शकत नव्हतें. लहान वयांत आप्पाही एकादी चिमुकली घागर घेऊन फुंकूं लागे.

आप्पा व त्याची इतर भावंडें त्याचे आजोळीं म्हणजे गोळप या गांवीं पांवसपासून सुमारे ३ मैलांवर मधूनमधून जात असत. आजोळचें घराणें चांगलें खानदानी होतें. त्यांचे मामा केशवराव गोखले हे फार हौशी स्वभावाचे असल्यामुळें सर्व भावंडांना आजोळीं चांगलीच करमणूक होई. घरांत देवांची यथासांग पूजा, नित्यनंदादीप, आरति, धुपारति वगैरे सर्व नियमित न चुकतां चालायचें. अशा प्रकारें आजोळचेही धार्मिक संस्कार आप्पाचे मनावर उत्तम प्रकारें झाले होते.

वयाच्या आठव्या वर्षी आप्पाची मुंज पांवस येथें झाली. मौंजी-बंधनानंतर वडील मंडळीकडून त्या काळीं सोंवळ्याचे बाबतींत अधिक काटेकोर वागवून घेतलें जात असे. संध्या, स्तोत्रपाठ वगैरे नीट करून घेण्याचा प्रयत्न वडील मंडळीकडून होत असे. परंतु आप्पा या कामीं कधींच चुकारपणा न करतां आपलें नित्यकर्म व्यवस्थित करीत असे. मात्र त्याच्या चौकस स्वभावामुळें संध्या कशा करतां करतात ? मुंजही फक्त मुलांचीच कां ? मुंजीनंतर भिक्षादेही करून भिक्षा मागण्याचा विधी कशाकरतां ? वगैरे अनेक प्रश्न करून जुन्या रूढी कशा पडल्या याची माहिती त्यानें उत्तम करून घेतली. संध्येचें महत्त्वही नीट समजून घेतल्यामुळें संध्या करणें योग्य आहे असें त्यानें ठरविलें. पूर्वीच्याप्रमाणें गुरुकडे जाऊन शिक्षण घेण्याची प्रथा राहिली नसल्यानें ब्रह्मचर्याश्रमांत भिक्षा मागण्याचें कारण नाही. परंतु पूर्वीच्या काळांतील आवश्यक भागांचें पालन केलें पाहिजे हें त्याचे मनानें घेतलें. कालमानाप्रमाणें नव्या जुन्याची सांगड घालूनच आपण वागलें पाहिजे हें तत्त्व या

वयांतच आप्पानें ठरवून टाकलें. मात्र आपण ज्या गोष्टी करतो त्याचें महत्त्व नीट समजून घेतल्याशिवाय व तें पटल्याशिवाय त्याचें अनुकरण करणें त्याला बिलकूल आवडत नसे. तरीदेखील वडील माणसांची आज्ञा पाळणें हें एक फार मोठें कर्तव्य आहे याची त्याला अर्हनिश जाणीव असल्यानें वडील मंडळींनीं सांगितलेल्या गोष्टी त्यांचे समाधानाकरितां बिनबोभाट तो करीतच असे. बुद्धि चौकस असल्यामुळें नित्याच्या आचार-विचारांतील विसंगती व कित्येक रूढींची अनवश्यकता हीं त्याला दिसत होती. परंतु कित्येक शंकांचें समर्पक उत्तरही त्याला कोणाकडून मिळत नव्हतें व स्वतःलाही विचार करून सांपडत नव्हतें. परंतु, आपणाला पुढेंमार्गे याचा उलगडा होईल असा विश्वास मात्र त्याला होता.

माध्यमिक शिक्षणाचा काल

रत्नागिरींतील वास्तव्य

पांक्स येथें मराठी पांचव्या इयत्तेचा अभ्यास पूर्ण झाल्यावर आप्पा आणि महादेव या दोघांचीं हि नांवें रत्नागिरी येथील नागू स्कूलमध्ये इंग्रजी पहिल्या इयत्तेंत दाखल करण्यांत आलीं. त्या वेळीं आप्पाचे वडील बंधु गणपतराव हे त्याच शाळेंत इंग्रजी चौथी शिकत होते.

सन १९१४ ते १९१९ पर्यंत रत्नागिरीस विद्याभ्यास चालू असतां प्रथम एक वर्ष तात्यासाहेब दाते वकील यांच्या घरी व नंतर ३१४ वर्षें मास्तीच्या देवळाजवळ पाध्ये यांच्या वाड्यांत बिऱ्हाड होतें. मायाळू चुलती बाया तेथें राहून जेवण करून वाढत असे. त्या वेळीं आप्पांचे वडील बंधु व एकादी धाकटी बहीण ही तेथें असावयाचीच.

खेडेगांवांतून शहरी वातावरणांत आल्यामुळें आप्पाचें मन अधिक प्रफुल्लित झालें. त्यांतही, माध्यमिक शिक्षणाला सुरुवात झाल्यामुळें त्याच्या अनेक महत्त्वाकांक्षांना पालवी फुटूं लागली आणि विलक्षण घडाडीनें प्रगतीची वाटचाल करण्याचा त्यानें चंग बांधला. शाळेंतील वातावरणही त्याला पोषक असेंच होतें.

आप्पाला ज्ञानार्जनाची लालसा अगदीं लहानपणापासूनच विलक्षण होती. त्यामुळें ज्ञानप्राप्तीची कोणतीही संधि तो घालवीत नसे. येथें वरचे-वर प्रवचनकार, कीर्तनकार येऊन श्रीबिठ्ठलमंदिरांत त्यांचे कार्यक्रम होत

असत. त्यांचा लाभ घेण्यांत त्यानें कधींच आळस केला नाही. याशिवाय येथें पुण्यामुंबईचीं वृत्तपत्रेही वाचायला मिळत. वाचनालयांतील आवडतीं पुस्तके आणून वाचण्याचा त्याचा छंदही वाढू लागला.

त्या वेळचीं वृत्तपत्रें समाजामध्ये नवचैतन्य निर्माण करणारीं होती. लोकमान्यांचा 'केसरी' हा भक्तिभावनेनें वाचला जाई. जाज्वल्य देशभक्तीनें भरलेले त्यांचे लेख वाचून वाचकवर्ग मंत्रानें भारल्याप्रमाणें होई. वाचकांचीं मनं देशाभिमानानें जागृत होऊन सरकारविरुद्ध असंतोषानें क्षुब्ध होत होती व लोकमान्यांबद्दलचा जनतेचा आदरभाव प्रत्यहीं वाढत होता. वृत्तपत्रें वाचून व समाजांत चाललेल्या गोष्टी ऐकून आप्पाचें अंतःकरणही भारलें जात होतें.

या सृष्टीमध्ये असा निसर्गच दिसून येतो कीं ज्याचा जसा सहज स्वभाव असेल त्याला पोषक असें वातावरण सहज मिळत असतें. एकाच शाळेंत एकाच वर्गांत शिकणाऱ्या मुलांमध्ये स्वभावभेदाप्रमाणें मित्रवर्ग निर्माण होत असतांना दिसतात ते यामुळेच ! आप्पाचा मित्रवर्ग हुशार, शिस्तप्रिय व ध्येयवादी असाच होता. वर्गांत आप्पा पहिल्या प्रतीचा हुशार विद्यार्थी असल्यानें इतर विद्यार्थी त्याच्याशीं आदरानें वागत व हुशार विद्यार्थी मित्रत्वानें वागत होते. आप्पाच्या सहवासांत विद्यार्थ्यांच्या ज्या ज्या चर्चा चालत त्यांत देशाच्या स्वातंत्र्यार्थ आपल्याला काय करतां येईल वगैरे विषयही अवश्य निघत होते. याप्रमाणें वयाच्या सोळाव्या वर्षापर्यंत इंग्रजी पांच इयत्तांचें शिक्षण रत्नागिरी येथें चालू होतें. इंग्रजी चार इयत्तांचें शिक्षण नागूस्कूलमध्ये व पांचव्या इयत्तेचें शिक्षण रत्नागिरी हायस्कूलमध्ये झालें.

आप्पांचे मामा 'भागवराव गोखले' हे रत्नागिरींतच फाळके बिल्डिंगमध्ये त्या वेळीं राहात असत. 'गोखल्याचा नाका' हें नांव त्यांचे वडील अण्णा गोखले यांच्यामुळेच पडलें आहे. या नाक्यावर त्यांचीं दोन दुकाने होती. आप्पाचें यांच्याकडे नेहमीं जाणेयेणें असायचेंच. याशिवाय आप्पाच्या एक आत्याबाई होत्या. त्या हल्लीं ह्यात असून त्यांना 'थोरल्या काकू' असें म्हणतात. टिळक आळींत त्यांचें बिऱ्हाड होतें. त्यांच्याकडेही आप्पाचें वरचेवर जाणें असायचेंच. आत्या आजही म्हणतात, "आप्पा-सारखा मुलगा मीं पाहिला नाही. सर्व नातेवाइकांच्या गांठीभेटी घेऊन

तोच आपलेपणाचे संबंध राखीत असे. तो आला म्हणजे कांहींतरी म्हत्वाच्या गोष्टी तो काढायचा. निरुद्योगी वा आळसांत काळ घालवतांना तो कधींच दिसायचा नाही. बहुधा तो कामाच्या घाईत असायचा. वाळकळ वडबड व उनाडपणाचे उद्योग त्यानें कधीं केले नाहीत. त्याच्या वागण्यांत मोठ्या माणसांइतल विलक्षण नम्रता असे. मितमधुर भाषणामुळे तो सर्वांना हवाहवासाच वाटे. ”

एप्रिल १९१९ मध्ये इंग्रजी पांचवीची परीक्षा झाल्यावर आप्पा पांचस येथें आपल्या घरीं गेला. सुटीमुळे शेजारपाजारच्या जुन्यानव्या संवगड्यांवरोबर व घरांतील भावंडांवरोबर खेळण्यांत गप्पागोष्टी करण्यांत सुमारे दीड महिना मजेंत गेला. यापुढील शिक्षण मुंबईला घ्यावयाचें ठरलें. आप्पाचे वडील बंधु श्री. गणपतराव यांना मुंबईस सुमारे ५।६ महिन्यांपूर्वी डेड-लेटर ऑफिसमध्ये नोकरी लागली होती व त्यांनीं शास्त्री हॉलमध्ये आनंदी चाळींत बिऱ्हाडही केलें होतें. मुंबईला ठेवल्यास शिक्षण अधिक चांगलें मिळेल व मोठ्या शहरांत राहिल्यानें त्याच्या चौकस बुद्धीला अधिक चौरसपणा येईल याबद्दल कोणाचेंच दुमत नव्हतें. तथापि आई व चुलती या मुलाला लांव पाठवावयाला तितक्या अनुकूल नव्हत्या. परंतु आप्पासारखा हुशार मुलगा दूर ठेवला तरी तो अगदीं व्यवस्थित वागून यशस्वी होईल याची खात्रीही त्यांना होतीच. आप्पा तर मुंबईला जाण्यास एका पायावर तयार होता. शेवटीं आप्पाला मुंबईसच ठेवावें असें सर्वांनुमतें ठरलें व १९१९ च्या मे महिन्यांत आप्पा, त्याची चुलती बाया व धाकटी बहीण मनुताई अशीं तिघें मुंबईस राहावयास गेलीं.

मुंबापुरीचें वास्तव्य आणि शिक्षण

इंग्रजी सहावीपासून पुढील शिक्षण मुंबईस घेण्याचें ठरवून वयाच्या सोळाव्या वर्षी आप्पा मुंबईस आला. आंग्रेवाडींतील ‘आर्यन एज्युकेशन सोसायटीच्या विद्यालयांत’ जून १९१९ पासून पुढील शिक्षण सुरू झालें. या विद्यालयाचा विशेष म्हणजे येथें धर्मशिक्षण आवश्यक म्हणून दिलें जाई. रोजची प्रार्थना झालीं की, सुमारे अर्धा तास धर्मशिक्षण दिलें जात असे व नंतर अभ्यास सुरू होई. चौथीपासून

पुढच्या वर्गांना भगवद्गीतेतील कांहीं अध्याय नेमलेले असत. अद्यापही ती प्रथा बहुधा चालू असावी. आप्पाच्या मनावर लहानपणापासूनच उत्तम धार्मिक संस्कार झालेले असल्याने व गीतेचा छंद हा बाळछंदच बनला असल्याने आपल्याला अगदीं हवे तसेंच विद्यालय मिळाले असे वाटून त्याला विद्यालयाबद्दल मोठा अभिमान वाटू लागला.

विद्यालय जसे मनाजोगें मिळाले त्याचप्रमाणें राहण्याचें ठिकाणही सर्वोत्तम मिळाले होते. मामा, केशवराव गोखले, हे मोठे पारमार्थिक प्रवृत्तीचे होते व हेच त्यांना परमार्थाचे मार्गदर्शक झाले. ते अकोल्हास हुकूमचंद मिलमध्ये साईझिंग मास्तर होते. तेथें ते दोन वर्षे राहून नुकतेच मुंबईत परत आले होते. ते आनंदी चाळीशेजारी द्वारका चाळीत राहत. पुण्याचे बाबा महाराज वैद्य यांचे हे अनुग्रहीत असून महाराजांचे फार लाडके शिष्य होते. आप्पाचे घराण्यांत परमार्थाचा गृहप्रवेश यांच्यामुळेंच झाला. आप्पाचें पुढील शिक्षण मुंबईला व्हावें या ईशसंकेतांत आप्पाच्या पारमार्थिक लाभाचा दुर्लभ योग साधून यावयाचा होता असे वाटल्यावांचून राहात नाहीं. मामांचें नित्य ज्ञानेश्वरीवाचन असायचेंच. याशिवाय त्यांचे कोणी गुरुबंधु आले म्हणजे अध्यात्मचर्चाही व्हायचीच. अध्यात्मविषयांवरील चांगली पुस्तके त्यामुळें घरीं वाचायला मिळून, एकंदर अनुकूल वातावरणाचाही त्याला उत्कृष्ट लाभ होत होता.

विद्यालयांत, त्या वेळीं असलेले वयोवृद्ध व तपोवृद्ध 'घारपुरे' नांवाचे अनुभवी शिक्षक आप्पाला लाभले होते. त्यांच्या मार्गदर्शनाखालीं गीतेबरोबर 'गीतारहस्य' व 'ज्ञानेश्वरी' ह्यांतीलही कांहीं भाग अभ्यासिला गेला. विशेष म्हणजे त्यांच्या सान्निध्यांत आप्पाला 'गीता-ज्ञानेश्वरींची' अवीट गोडी निर्माण झाली. मॅट्रिकच्या वर्गाला संस्कृत व बीजगणित या विषयांचेही 'घारपुरे' हेच शिक्षक होते. संस्कृत हा आप्पाचा आवडता विषय असल्यामुळें आप्पा हा घारपुरे यांचा आवडता विद्यार्थी झाला. मग काय ? याला काय आणि किती शिकवूं असे त्यांना वाटूं लागलें आणि आप्पाला तरी तेंच पाहिजे असल्याने जास्तीत जास्त शिकतां येईल तेवढें शिकावें या उमेदीने त्याने त्याचा लाभ घेतला. संस्कृतच्या अभ्यासक्रमाखेरीज 'हितोपदेश', 'पंचतंत्र', 'विक्रमोर्वशीय' व 'रघुवंश' ह्यांतील निवडक भाग घारपुरे यांनी तयार करून घेतला.

वयाच्या अठराव्या वर्षी इतर सर्व विषयांत प्राविण्य मिळवूनही आप्पाचा संस्कृत विषय इतका तयार होता की तो 'विक्रमोर्वशीय' नाटकांतील अंकच्या अंक पाठ म्हणून दाखवी !

आप्पाचें विद्यालयांतील शिक्षण याप्रमाणें जरी नेटानें चाललें होतें तरी आप्पा हा कांहीं नुसत्या विद्यालयाचा विद्यार्थी नव्हता. परीक्षेंत पास होण्याचा हव्यास धरणारा तो 'परीक्षार्थी' नव्हता तर तो खराच विद्यार्जन करणारा विद्यार्थी होता ! विश्व हेंच त्याचें विद्यालय होतें. डोळसपणानें चौफेर नजर टाकून जें जें उत्तम ज्ञान संग्रहीं ठेवण्यासारखें मिळेल तें बुद्धीच्या हातानें तो निरलसपणें अहर्निश वेंचित असे. म्हणूनच ऐन तारुण्यांत मोठीं जबाबदारीचीं कामें अंगावर घेऊन तीं घडाडीनें तडीस नेण्याची धमक त्याच्या अंगीं आली.

आप्पा मुंबईस आला आणि लगेच त्याला एक समानशील असा सन्मित्र त्याच्या शेजारीच लाभला होता. विनायक गोपाळ तथा काका लिमये या नांवाचे हे गृहस्थ आप्पाहून वयानें चारपांच वर्षांनीं मोठे होते. त्यांतही ते ऑफिसांत नोकरी करीत होते. व्यवसाय भिन्न असूनही व वयांतही फरक असून यांचें मित्रत्व जमलें कसें ? असें स्वाभाविकच वाटण्यासारखें आहे. परंतु याला कारण दोघांच्याही स्वभाववैशिष्ट्यांत आहे. दोघांच्याही स्वभावांत असे अनेक पैलू होते कीं, त्यांमुळें परस्परांचा सहवास म्हणजे दोघांनाही आनंदाची मेजवानीच वाटावी.

लिमये यांना काका लिमये या नांवानें ओळखलें जात असे. १९१९ ते १९२२ या सुमारे तीन वर्षांच्या वाळांतील आप्पाच्या कांहीं आठवणी मित्रत्वाच्या नात्यानें त्यांनीं लिहून पाठविल्या आहेत त्या आतां त्यांच्याच शब्दांत आपण पाहूं. ते लिहितात—

मुंबईतील शिक्षणाचा कालखंड

“ श्री. रामभाऊ गोडबोले ऊर्फ आप्पा किंवा आजचे आपले स्वामी स्वरूपानंद या व्यक्तीला माझे जीवनांत एक अविभाज्य असें अढळ पद प्राप्त झालें आहे. तसें पाहिलें तर फक्त सन १९१९ ते १९२२ हीं तीनच वर्षे आम्ही शेजारी एकत्र राहत होतो. परंतु आश्चर्य असें कीं या अल्प काळांत मला लाभलेलें सुख आणि झालेला लौकिक उत्कर्ष त्यानंतरच्या

काळांत कधींच झाला नाही. गेल्या एकोणतीस वर्षांत आम्हां दोघांची दृष्टभेटही झालेली नाही, तरी अंतरींची एकरूपता मात्र दृढावत आहे. या घटनेचा थोडासा आढावा घ्यावयाचा विचार आहे.

“इ. स. १९१६ ते १९३५ पर्यंत माझे मुंबईत वास्तव्य होतें. १९१८ सालीं कै. श्री. गणपतराव गोडबोले आमच्या चाळींत राहण्यास आले. आमच्या शेजारी श्री. कृष्णाजीपंत गोखले राहत होते. आम्ही सर्व शास्त्री हॉल, आनंदीचाळ, तळमजल्यावरील रहिवासी असून अगदीं बंधुभावनेनें राहत होतो.

“श्री. गोखल्यांचा पुतण्या चि. विश्वनाथ दत्तात्रय ऊर्फ बाबू गोखले हा माझा पहिला मित्र. बाबू हुशार, उद्योगी, उत्साही आणि महत्त्वाकांक्षी मुलगा होता. तथापि वृत्तीनें तापट आणि कडवा असल्यानें प्रसंगविशेषीं जिद्दीनें भांडण्यांतही तो प्रवीण असे. तथापि बाबू वयानें लहान व आम्हां दोघांत सुमारे दहा वर्षांचे अंतर असल्यानें विचारांचे सामरस्य घडूं शकत नसे.

“ही उणीव ज्या व्यक्तीनें भरून काढली तिचें नांव रामचंद्र विष्णू गोडबोले ऊर्फ आप्पा होय. गुढग्यापर्यंत पंचावजा लांडें धोतर, अंगांत साधा सदरा आणि काळी टोपी अशा वेषांतील सुमारे १६ वर्षांचा, मध्यम बांध्याचा, सडपातळ अंगाचा, हंसतमुख, पाणिदार डोळ्यांचा हा कोंकणी मुलगा जेव्हां प्रथमदर्शनी माझ्या दृष्टीस पडला, तेव्हां आतां हा नवा मित्र वैचारिक दृष्ट्या अधिक जवळचा होणार या कल्पनेनें आनंद झाला. लवकरच मी, रामभाऊ आणि बाबू यांचे एक त्रिकूट किंवा मित्रमंडळ बनले, आणि ते चाळींतील मंडळींना जाणवण्याइतकें पक्कें होतें.

“रामभाऊंनीं प्रौढ दशेंत नुकतेच पदार्पण केलें होतें. ते स्वभावानें शांत, सरळ आणि मनमिळाऊ होते; प्रेमळ, विनयी आणि सहिष्णु होते. थोडेसें कांहीं बिघडले तर बाबू ताडकन् गरम होऊन उखडत असे. परंतु कोणी कांहीं बिघडविलें तरी रामभाऊ त्याच्याशीं भांडत न बसतां त्याची थोडीशी कान-उघाडणी करून त्याला जाऊं देत. त्यांनीं आपला विनय कधीं सोडला नाही. आणि अपशब्द तोंडून काढला असें मला स्मरत नाही. नम्रता हा त्यांचा गुण पुढील काळांत त्यांनीं केलेल्या ‘सविनय-

सत्याग्रहाचे' प्रसंगी त्यांना फार उपयोगी पडला असावा.

“मी ऑफीसमध्ये नोकरी करीत होतो. रामभाऊ व बाबू हायस्कुलांत विद्यार्जन करीत होते. दोघेही मोठे बुद्धिमान, मेहनती, उत्साही आणि वरच्या श्रेणीचे विद्यार्थी होते. यथाक्रम दोघेही उत्तम विद्यासंपन्न होणार अशी प्रसादचिन्हें स्पष्ट दिसत होती.

“देशांतील राजकीय वातावरणही मोठें तेजस्वी व उत्साहवर्धक होतें. तेजोभास्कर लो. टिळक यांचें चाळीस वर्षांचें असामान्य कर्तृत्व अगदीं शिखराला पोचलें होतें. त्यांच्या 'केसरी'ची घनगर्जना त्या काळीं फक्त आठवड्यांतून एकदांच होत असली तरी, तिचे पडसाद देशी-विदेशीं आठवडाभर दुमदुमत राहत असत. त्यांचा शब्द हिंदी राजकारणांत अखेरचा समजला जात असे. त्यांनीं केलेली स्वराज्याची मागणी नाकारणें राज्यकर्त्या इंग्रजांना अशक्य झालें होतें. त्यांच्या सर्वच चळवळी इंग्रजांचें सामर्थ्य क्षीण करणाऱ्या आणि जनतेचें सामर्थ्य आणि उत्साह वाढविणाऱ्या होत्या. अखंड आणि स्वतंत्र हिंदूराष्ट्र निर्माण करण्याच्या दृष्टीनें त्यांच्या सर्व चळवळी होत असत. 'लोकमान्यांच्या केसरी'च्या मतांचा पुरस्कार करणारें कोल्हटकरांचें 'संदेश' दैनिक हें त्या काळीं अत्यंत लोकप्रिय झालें होतें. केसरीप्रमाणेंच दैनिक संदेशची लोक चातकाप्रमाणें दररोज सकाळीं वाट पाहत बसत. स्वराज्याचा मोठ्यांत मोठा भाग मिळालाच पाहिजे अशी लो. टिळकांची मागणी असून तिची किती छाटाछाट करावी यांत इंग्रज सरकार गुंग झालें होतें.

“या सर्व घटनांकडे आम्ही तरुण मुलें मोठ्या हौसेनें आणि आत्मीयतेनें लक्ष पुरवीत होतो. मी, रामभाऊ व बाबू या तिघांत मी अधिक प्रौढ नि जाणता असल्यानें राजकारणांतील मागचे संदर्भ सांगणें किंवा परिस्थितीचें समालोचन करणें या गोष्टी मी अधिक जाणतेपणानें करीत असल्यानें आमच्या तिघांच्या छोट्या मंडळांत मला साहजीकच वडीलकीचा मान मिळे. तथापि हळूहळू बाबूची बालिशता कमी होत होती आणि रामभाऊ विचारमंथन करूं लागले होते.

“मी ऑफिसांतून घरीं आलों आणि मुलें शाळेच्या अभ्यासांतून मोकळीं झालीं कीं आमचें चर्चामंडळ चालू होई. बहुतेक प्रसंगीं गॅलरीच्या कड्याजवळची जागाच आमच्या वांट्याला येत असे. लो. टिळकांचें

राजकारणच आम्हां सर्वांना पटलेलें होतें. आणि आपण लवकरच स्वराज्य-संपन्न देशाचे नागरिक होणार असें आम्हांस स्पष्ट दिसत होतें. आणखी फक्त पांच वर्षे लोकमान्य टिळक ह्यात असते तर देशाचा इतिहास आणि भूगोल हे पार बदलून गेले असते हें इतिहासज्ञांस मान्यच आहे. असो.

“रामभाऊ शब्दशः अष्टपैलू बुद्धिमान नसले तरी त्यांच्या बुद्धीला चमकदार पैलू खास होते. त्यांना लेखनवाचनाची दांडगी हौस होती. पोथ्यापुस्तकांच्या वाचनाबरोबर त्यांनीं संस्कृत भाषेचेंही वरेंच अध्ययन केलें होतें. त्यांची बुद्धि कल्पक आणि स्मरणशक्ति तीव्र होती. त्या लहान वयांतही रामभाऊंचें मराठीवरील प्रभुत्व पाहून मला आश्चर्य वाटे. त्यांचें व्याकरणाचें ज्ञान इतकें उत्तम कीं मला मुद्दाम खटपट करूनही रामभाऊंच्या लिखाणांत न्हस्व, दीर्घ, अनुस्वार अगर इतर व्याकरणाच्या चुका आढळत नसत. त्यांचें अक्षर निसर्गतःच सुंदर असल्यानें, त्यांचें लेखन वाचतांना प्रसन्नता वाटत असे. घरांतील धार्मिक वळणामुळें रामभाऊ पोथ्यापुस्तकेंहि वाचतांना आढळत.

“छंद या दृष्टीनें रामभाऊंना ललित वाङ्मयाची आवड होती. त्या काळीं लघुकथा हा प्रकार फारसा नव्हता. कादंबऱ्या विशेषेंकरून रामभाऊंच्या वाचनांत नसत. नाटके, चुटके आणि विनोदी लेख त्यांना फार आवडत. काव्याचाही ते आवडीनें अभ्यास करीत असत. त्या काळीं लोकप्रिय झालेल्या श्री. खाडिलकर, कोल्हटकर, वरेरकर यांच्या नाटकांचा त्यांनीं बारकाईनें अभ्यास केला होता. त्यांनीं फारच थोडीं नाटके प्रत्यक्ष पाहिलीं होती. परंतु आपल्या कल्पनाशक्तीनें त्यांनीं नाट्यलेखनाचें तंत्र बनविलें होतें. कै. गडकऱ्यांचीं नाटके त्याच काळांत अत्यंत लोकप्रिय म्हणून गाजलीं. त्यांची भव्यता, कल्पकता आणि शब्दालंकार हे रामभाऊंना इतके आवडले कीं तीं त्यांनीं बहुतांशीं मुखोद्गत केलीं होती. सर्व पात्रांची ओळख एकसमयावच्छेदेवरून देण्याच्या दृष्टीनें ‘विद्याहरण’ नाटकाचा पहिला प्रवेश किती सुंदर आणि स्वाभाविक साधला आहे, हें रामभाऊंनीं मला साधार दाखवून दिल्यावर मला त्यांच्या वाचनाची सूक्ष्मता कळली. ‘संन्याशाचा संसार’, ‘हाच मुलाचा बाप’, ‘पुण्यप्रभाव’ किंवा ‘एकच प्याला’ यांतील पात्रांचीं भाषणे रामभाऊ नुसती म्हणून अगर वाचून दाखवूं लागले म्हणजे.

आमची हसतां—हसतां मुरकुंडी वळे. 'सुदाम्याचे पोहे' आणि 'रिकाम-पणची कामगिरी' या विनोदी लेखांचीही त्यांनीं पारायणें केलीं होती. गडकऱ्यांच्या नाटकांतील अनुप्रासयुक्त भाषणांनीं आम्ही कांहीं काळ तरी इतके मोहित झालों होतो कीं कृत्रिम अनुप्रासयुक्त भाषा तयार करून ती इतरांना वाचून दाखवून चकित करण्याचा आमचा धंदा होऊन वसला होता. त्यांतही शब्द-कोशाच्या साहाय्यानें जुने शब्द प्रयासानें शोधणें आणि त्यांचा भाषेत उपयोग करून आम्हांस चकित करणें यांत रामभाऊंचा हातखंडा असे. नाटकाची आवड, कल्पकता आणि प्रतिभासंपन्नता हे गुण स्पष्ट दिसत असल्यानें रामभाऊंना आम्ही आमच्या मंडळाचे 'बाळक-राम' ऊर्फ गडकरी वनविले होते आणि उत्तरायुष्यांत त्यांनीं उत्तम नाटककार व्हावें अशी अपेक्षा बाळगली होती. रामभाऊंची अनुप्रासाची हौस त्यांनीं आपल्या 'भावार्थ गीतें' त भागवून घेतली आहे.

"रामभाऊ बुद्धिमान् असल्यानें मॅट्रिक झाल्यावर ते कॉलेजमध्ये जाऊन पदवीधर होतील, ते स्वतंत्र वृत्तीचे असल्यानें सरकारी नोकरींत न शिरतां वृत्तपत्रकाराच्या धंद्यांत पडतील, दुय्यम व्यवसाय म्हणून नाट्य-लेखन करतील अशी कल्पना होऊं लागली. सर्वच उद्योगांना मुंबई हें चांगलें क्षेत्र असल्यानें ते मुंबईसच राहतील, आणि आपणांस त्यांचें सान्निध्य कायमचें लाभेल, परस्परांच्या सहकार्यानें दोघांचेही ज्ञान, सुख आणि स्नेहवर्धन होईल असें वाटूं लागलें. अशा या स्वप्नसृष्टींत आम्ही गुंगलों असून, राजकारणावरील वादविवाद आणि काव्य-शास्त्रविनोद यांचें भरपूर खाद्य मिळत असल्यानें आम्ही मित्रमंडळाचे सभासद अगदीं आनंदांत होतो. आपल्याला फार चांगला भविष्यकाळ मिळणार या कल्पनेनें अगदीं बेहोष झालों होतो. परंतु कालचक्र हें इतकें प्रभावी आहे कीं त्याच्या एकाच फटकान्यानें मानवांचे मनोरथ क्षणांत धुळीस मिळतात.

"लो. टिळक १ ऑगस्ट १९२० या दिवशीं दिवंगत झाले आणि एका क्षणांत संपूर्ण देशाचें ग्रहमानच बदलून गेलें. मग त्यांतील व्यक्तींचें आयुष्यक्रम बदलले असतील यांत नवल नाही. त्यांची जागा महात्मा गांधींनीं घेतली आणि हिंदुस्थानांत नव्या मन्वंतराला सुरवात झाली.

"लोकमान्यांचा अस्त आणि गांधीजींचा उदय एकाच मुहूर्तावर झाला.

गांधींचा पहिलाच कार्यक्रम म्हणजे इतिहासांत गाजलेला 'असहकार' हा होय. या कार्यक्रमाच्या आगेमागे कितीतरी विधि-निषेधांचा लवाजमा होता. तो द्विविध म्हणजे सामाजिक व राजकीय असा होता. शुद्ध खादी-पासून सविनय सत्याग्रहापर्यंत अनेक गोष्टी त्यांत होत्या. त्यांत वहिष्कार-त्रयी, शाळा, कोर्ट व कौन्सिल, हिंदु-मुस्लीम ऐक्य, हरिजन सेवा, ग्रामोद्धार इ. आणि हे कार्यक्रम पार पाडणाऱ्या व्यक्तीनें सत्य व अहिंसा संपूर्णपणे पाळली पाहिजे असें मुख्य पथ्य होतें. जनतेनें आपला कार्यक्रम स्वीकारला तर आपण 'एक वर्षांत स्वराज्य' मिळवून देऊं अशी ग्वाही गांधीजींनीं दिली. लोकमान्यांनीं केलेल्या प्रचंड जन-जागृतीची पार्श्वभूमी त्यांना आयती प्राप्त झाली व ती त्यांनीं आपल्या कामीं लावली.

"या चळवळीचे पुढे काय झालें हें आपणांस विदित आहेच. रामभाऊंनीं यांत कोणती कामगिरी बजावली एवढेंच मी सांगणार आहे. रामभाऊंना आतां अठरावें वर्ष लागल्यानें ते सज्जन झाले होते. त्यांचा अल्लडपणा, खेळकरपणा, मनमिळावू प्रेमळ वृत्तिही आतां मावळली असून गांधीजींच्या नव्या चळवळीनें त्यांचें संपूर्ण मानसिक परिवर्तन झालेलें दिसे. आमच्या मित्रमंडळाच्या दैनंदिन बैठकींत ते पूर्ववत् हंसून खेळून वागण्याचा प्रयत्न करीत. परंतु त्यांचें सारें लक्ष देशसेवेच्या कल्पनेनें भारल्यासारखें झालें होतें. ते गंभीरपणें विचारांत गढलेले दिसत. या चळवळींत पडावें कीं नाहीं याबद्दल त्यांनीं घरच्या मंडळीचा आगाऊ सल्ला घेतला असेल असें वाटत नाहीं. परंतु ते असे सुदैवी कीं घरच्या मंडळींनीं त्यांना विरोध न करतां वेळोवेळीं सहाय्यच केलें. अल्प उपक्रम म्हणून रामभाऊंनीं शुद्ध खादीचें व्रत घेतलें. तसेंच सरकारमान्य शाळेंतून नांव काढून तें राष्ट्रीय शाळेंत दाखल केलें. ह्या दोन गोष्टी फारशा कोणाला खुपल्या नाहींत. रामभाऊंचें अनुकरण करून बाबू गोखले यानेही राष्ट्रीय शाळेंत नांव घातलें व तोसुद्धां प्रवेश परीक्षेपर्यंत तेथें राहिला. एक वर्षांत स्वराज्य मिळेल या खुळ्या आशेनें चळवळीवर विश्वास नसतांना मीसुद्धां अल्प-प्रमाणांत चरखा चालवीत असे व खादी कापडही कित्येक वर्षे वापरलें आहे. परंतु स्वराज्य मिळण्याची आशा दुरावल्यामुळें माझा विश्वास उडाला व पुढें रामभाऊंचा मार्ग आमच्यापासून अगदीं भिन्न दिशेला गेला. मुंबईत असेपर्यंत रामभाऊ खादी आणि राष्ट्रीय शिक्षण या दोन विषयां-

बाहेर गेले नाहीत. ते गंभीरपणे इतर कार्यक्रमांसंबंधी वारकाईने अभ्यास करीत असावेत असे वाटे. एक वर्षात स्वराज्य मिळत नाही असे ठरल्यावर मी गांधी-कार्यक्रमाचा विरोधक बनलों. आम्हां जीवलग स्नेह्यांमध्ये आतां कडाक्याचे तात्त्विक वाद होऊं लागले. परंतु सहिष्णुता आणि नम्रता या अभिजात मर्यादा रामभाऊंनीं कधीं सोडल्या नाहीत. म्हणून परस्परांचीं मतें भिन्न असूनही मित्र या नात्यानें अगदीं पूर्वीसारखेच एकनिष्ठ राहूं शकलों. याच संधिकालांत घडलेली एक गोष्ट सांगून पुढें जातो. शास्त्री हॉलमधील गणेशोत्सवाचे कार्यक्रम नेहमीं गर्दीचे व रेखीव असतात अशी मुंबईत ख्याती होती. दररोज रात्रीं बहुधा १२-१२॥ पर्यंत कार्यक्रम चालत. हीं दररोजचीं जाग्रणें सोसणार नाहीत म्हणून मधूनमधून आम्ही एखादा दिवस झोंप घेत असूं. भाद्रपद शुद्ध ११ च्या रात्रीं कीर्तनाचा सुश्राव्य कार्यक्रम झाला. मला मंडपांत रामभाऊ कोठेंच दिसले नाहीत. तेव्हां वाटलें कीं दमल्यामुळें ते झोंपले असावेत. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं रामभाऊ विचारतात, “काका कालचा कीर्तनाचा कार्यक्रम फार सुंदर झाला म्हणे !” मी म्हणालों, “कार्यक्रम सुंदर झाला, पण तुम्हांला त्याचें काय ? तुम्ही तर ताणून झोंपला होतां.” एवढें ऐकतांच रामभाऊ घरांत धांवत गेले आणि पेन्सिलीनें सुवाच्य लिहिलेलें १५-२० फुल्स्केप पानांचें पुडकें माझ्या हातांत देऊन म्हणाले, ‘हें पहा म्हणजे कळेल तुम्हांला.’ आश्चर्याची गोष्ट कीं, रामभाऊंनीं रात्रीच्या कीर्तनांतील पूर्वरंग शब्दशः जशाचा तसा सुवाच्य लिहून काढला होता. गद्य निरूपणाप्रमाणेंच संस्कृत आणि मराठी श्लोक, दिंड्या, साक्या आणि पदे जशींच्या तशीं संपूर्ण उतरलीं होती. मी अर्थात् चकित झालों. ही गोष्ट कांहीं मंडळींच्या निदर्शनास आणली. परंतु रामभाऊ प्रसिद्धिविन्मुख असल्यानें फारसा गाजावाजा झाला नाही. परंतु यावरून त्यांची मार्मिकता आणि शीघ्र लेखनशैली यांबद्दल माझी खात्री पटली. लेखनास अडथळा येऊं नये म्हणून मंडपाबाहेर वसूनच मीं हें लेखन केलें असा त्यांनीं खुलासा केला.

“आणखी एक मौजेची गोष्ट. पण ती नक्की कधीं घडली तें आठवत नाही. रामभाऊंना नुकताच आजार येऊन गेला होता. ते फार अशक्त झाले होते. कोरडी ढांस चालू होती व त्यामुळें छाती दुखत होती. कांहीं

औषध चालू होतीं. रामभाऊंनीं साखर न खाण्याचें व्रत घेतलें होतीं. खोकल्याचा इतका त्रास होतो तर ज्येष्ठमघ आणि खडिसाखर तोंडांत घरावी असा इतरांप्रमाणें मींही त्यांना आग्रह केला. खडिसाखर परदेशी नव्हे. औषध म्हणून घ्यायला हरकत काय असा युक्तिवाद केला. परंतु सर्वांना धुडकावून ते आपले खोकत नि कण्हत राहिले. नंतर हवा पालटण्याकरितां ते कोंकणांत गेले असतां तेथील डॉक्टरांनीं त्यांना औषधाबरोबर 'काँड लिव्हर ऑईल' चें टॉनिक सांगितलें आणि रामभाऊंनीं तें घेतलें असें मला कळलें. कांहीं कारणानें त्यांची माझी पुढें लवकरच गांठ पडली. तेव्हां मीं विचारलें कीं, "खडिसाखर चालत नाहीं आणि 'काँड लिव्हर ऑईल' तुमच्या अहिंसा व्रताला चालतें वाटतें ?" अर्थात् हा टोमणा रामभाऊंनीं हंसतमुखानें स्वीकारला.

"मार्च १९२२ मध्ये रामभाऊंची प्रवेशपरीक्षा संपली. आम्ही त्यांना राष्ट्रीय महाविद्यालयांत जाण्याचा आग्रह केला, परंतु स्वार्थसाधनापेक्षां देशसेवेकरितां त्यांचें मन अधीर झालें होतीं. आपलें जन्मग्राम पांक्स हेंच सेवेचें क्षेत्र त्यांनीं निश्चित केलें होतीं. त्यांना तेथें राष्ट्रीय पाठशाळा व स्वावलंबनाश्रम काढायचा होता. गांधीजींचे इतर कार्यक्रमही ते यथाशक्ति आचरणार होते. रामभाऊ आतां जाणार, दीर्घ काळ जाणार या जाणिवेनें मला बेचैन झालें. रामभाऊंनाही मनोमन तशाच भावना होत असाव्यात. परंतु कल्पनेच्या कठोर जाणिवेमुळें ते कोमल भावना दावीत होते. भावी कार्याकरितां त्यांनीं कितीतरी साहित्य जमा केलें होतीं. इतरांना विचित्र वाटणारे चरखे, तकल्या, पेळू इ. पदार्थ रामभाऊंनीं पवित्र वस्तूप्रमाणें खरेदी केले होते. शुद्ध खादीचे आतां ते व्रतधारी होते. त्यांना सूत्रयज्ञ करावयाचा होता. रामभाऊंच्या प्रयाणाचा दिवस जसजसा जवळ येत चालला तसतशी मनाची अस्वस्थता वाढत होती. परंतु आम्ही जाणते मुलगे असल्यानें अश्रु ढाळण्याची सोय नव्हती. मी रामभाऊंना निरोप दिला. पांक्सचा कार्यक्रम लवकर संपवून पूर्ववत् मुंबईस या असें सांगितलें. वरपांगीं हंसत असलेले रामभाऊ मनांतून खचित विषण्ण झाले असावेत. झालें ! निरोप घेऊन ते कोंकणच्या बोटीवर चढले. आमचा तीन वर्षांचा सततचा सहवास संपुष्टांत आला.

"त्यानंतरच्या पुढील बारा वर्षांत रामभाऊ दरसाल एकदोन वेळां

मुंबईस येत व आठचार दिवस राहात. तेवढाच काय तो त्यांचा प्रत्यक्ष सहवास. १९२० ते १९३४ म्हणजे सुमारे चौदा वर्षे रामभाऊंनी स्वार्थ-निरपेक्ष जनसेवा करून 'मर्यादापुरुषोत्तम' रामचंद्राप्रमाणे आपले नांव सार्थ केले. गांधीपंथीय मंडळी त्यांना कितपत मानतात ते मला माहीत नाही.

“जन्मभूमीला म्हणजे पांक्सला पोंचल्याबरोबर लगेच रामभाऊंनी मला अगदी पहिलेच पद्यमय पोस्टकार्ड पाठविले. त्यांतील माझ्या स्मरणांत असलेला मायना तेवढा येथे उद्धृत करतो.

“पहा पाठविया पत्रा । विचित्रा । नमोनि तव गात्रा । मम सुपात्र मित्रा ! ॥ धृ० ॥

“याचे खाली तीन कडवीं असून त्यांत स्वतःची मनःस्थिति आणि प्रवासवृत्त दिले होते.

“येथून पुढे आमचा संबंध पत्र-व्यवहारानेच शाबूत राहिला. तथापि वर्षातून एकदोन वेळां भेटीचा योग येत असे. बारीक अक्षरांनी खूप मजकूर मावणारी लांबलांब पत्रे लिहिण्याचा हव्यास बरेच दिवस चालू होता. मायना लिहितांना मी विनोदाने रामभाऊंना 'प्रिय प्रियंवद' असे अनुप्रासात्मक पण सार्थ असे अभिधान वापरीत असे. रामभाऊंनाही ते आवडले होते, कारण आपल्या पत्राखाली ते अनेक वेळां 'तुमचा प्रियंवद' अशी सही करीत.

“रामभाऊंच्या पत्रांतून पाठशाळा व स्वावलंबनाश्रम यांची सुरस वर्णने येत, तीं वाचून मला पुराणकालीन सांदीपनी ऋषींच्या आश्रमाची आठवण होई व आपणांस तेथे जातां आले असतें तर बरे असे वाटे. या खेरीज काँग्रेसच्या स्थानिक व प्रादेशिक कार्यक्रमांतही आपण कसकसा भाग घेतला याबद्दल ते लिहीत.

“लोकमान्यांनी वाढविलेली आणि घडविलेली काँग्रेस संस्था लवकरच म. गांधींची अगदी 'संदेशहारिका दासी' बनली होती. अर्थात् गांधींचे अनुयायी म्हणजे या दासीचे दासानुदास झाले होते. काँग्रेस कार्यक्रमांतील विसंगतीची आणि खोटेपणाची अनेक उदाहरणे दाखवून रामभाऊंनी या चक्रव्यूहांत निष्कारण कां पडावे, असा पत्रांतून युक्तिवाद मी करीत असें. गांधी हिंदुस्थानचे राजकारण करीत नसून आपले लाडके सत्य आणि

अहिंसेचे प्रयोग करीत होते.

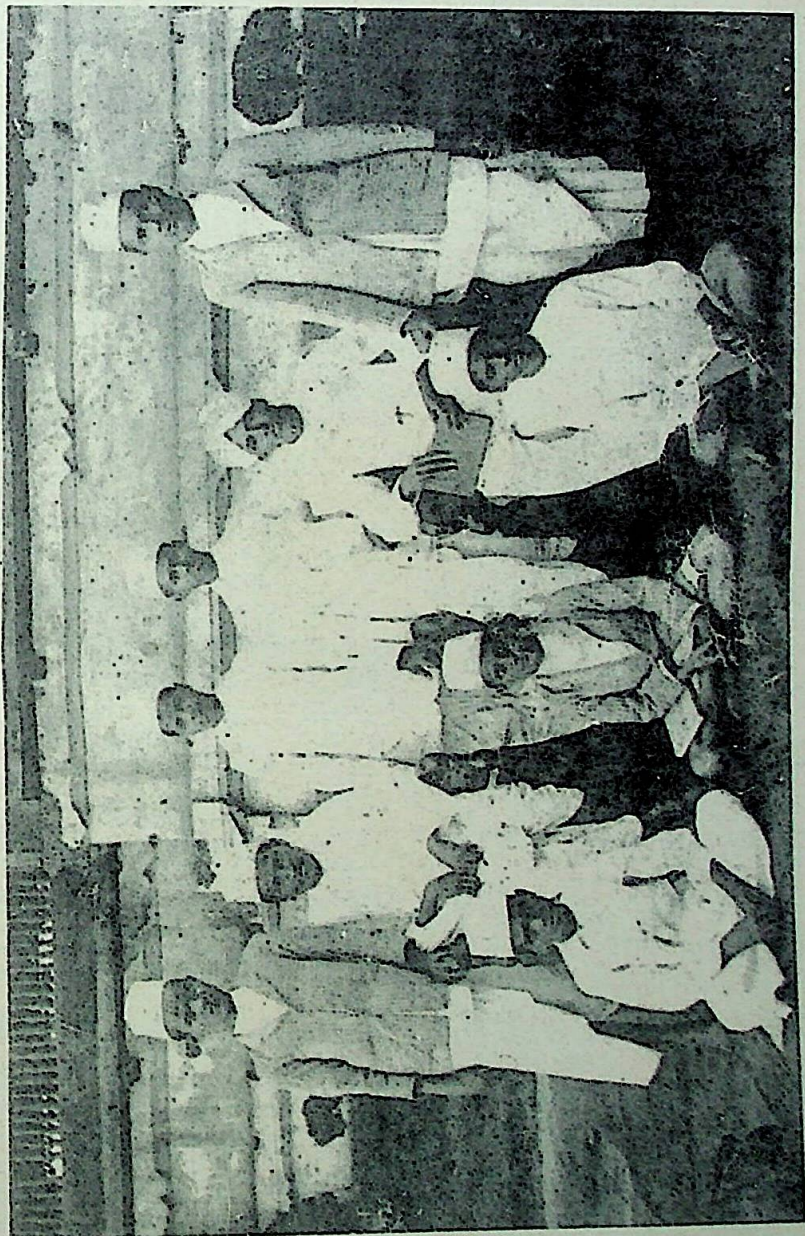
“ रामभाऊंना हें कळत नव्हतें असें नव्हें, परंतु पतिव्रतेच्या पावित्र्यानें किंवा शिस्तबद्ध सैनिकाच्या निष्ठेनें त्यांनीं गांधीपंथाची दीक्षा घेतली होती. तेव्हां त्यांना माघार घेणें शक्य नव्हतें. मीं खूप उपरोधिक लिहिलें तरी ते शांतपणें उत्तरें देत. विनय आणि सहिष्णुता हे त्यांचे स्थायिभाव झाले होते. ”

काका लिमये यांनीं मित्र या नात्यानें आप्पांच्या सहवासांत जवळजवळ तीन वर्षे काढल्यामुळें त्यांनीं केलेलें वर्णन हें सर्वांत उत्तम वर्णन आहे यांत शंकाच नाही. तथापि आप्पांचे बंधू कै. वा. गणपतराव हेही शास्त्री हॉलमधील आनंदी चाळींतच रहात होते. आप्पांची भावजय श्री. सरस्वतीबाई या सध्यादेखील मुंबईत त्याच जागीं रहात आहेत. त्यांच्याकडूनही कांहीं माहिती मिळाली. तीही महत्त्वाची असल्यानें देत आहें.

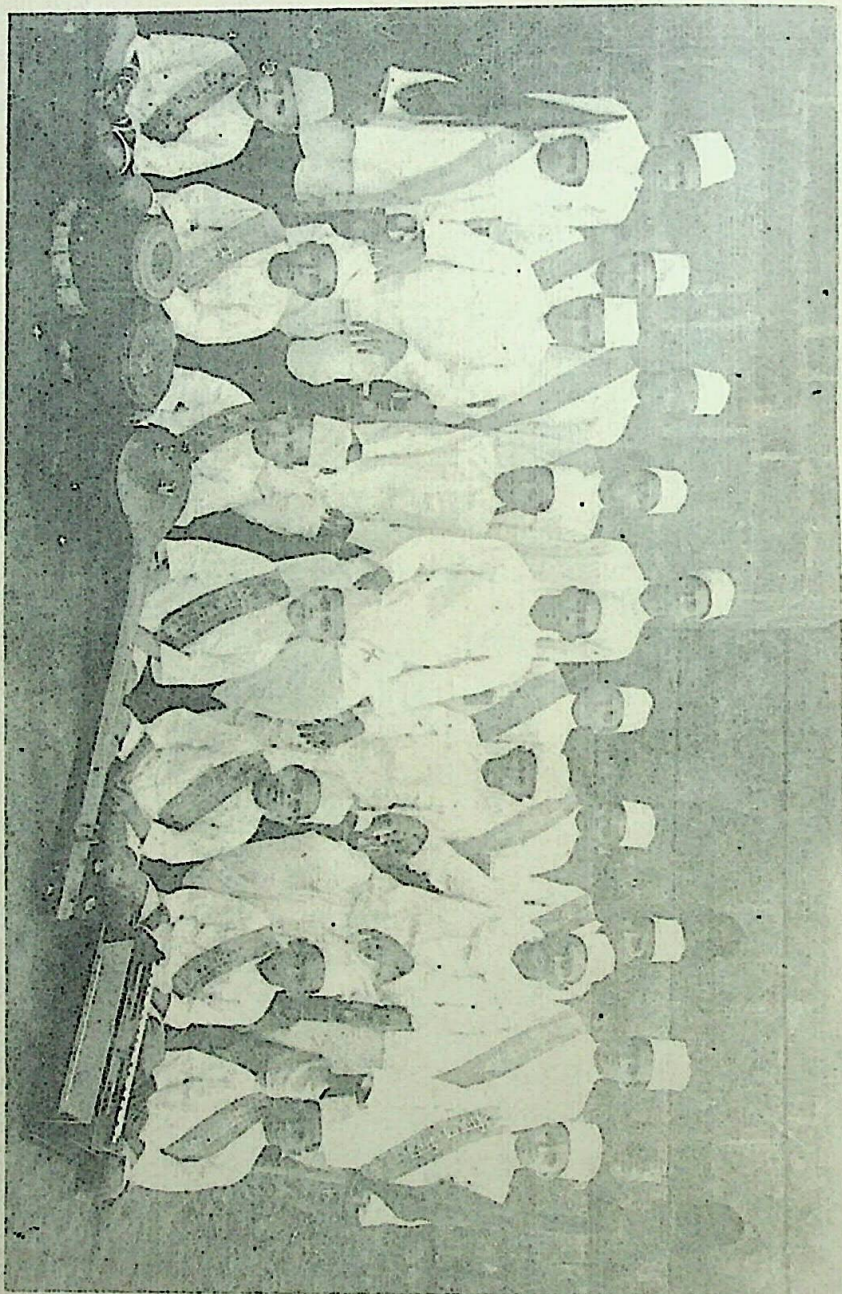
१ ऑगस्ट १९२० या दिवशीं लोकमान्यांचें देहावसान झालें. शोकसागरांत सर्व भारतवासीजन बुडून गेले. सरदारगृहाकडे त्यांच्या अंत्यदर्शनाकरितां लोकांची रीघ लागली. आप्पांच्या अंतःकरणांत लोकमान्यांबद्दल प्रगाढ प्रेम असल्यानें आप्पांचें अंतःकरण दुःखमग्न झालें. सर्व दिवस अन्नपाण्यावांचून आप्पा त्या गदींत शिरून बेहोष झाला होता. पावसानें अंगावरचे कपडे भिजले तरी त्याची त्याला फिकीर वाटली नाही. अनेक वेळां त्याचा कंठ दाटून आला व डोळ्यांतून अश्रूंचे पूर लोटले. लोकमान्यांबद्दलचा सर्वसामान्य जनतेचा आदरभाव पाहून आप्पांचें अंतःकरण भरून येई. सर्वत्र खिन्न वातावरण दिसत होतें. अनेक लोक ढळढळत रडत होते. या सर्व घटना सर्व दिवसभर पाहून आप्पांचें मन देशप्रेमानें वेडें झालें. लोकमान्यांप्रमाणें आपण सर्व क्षुद्र स्वार्थ झुगारून देऊन राष्ट्रकार्यार्थच आपलें जीवित वेंचावें हा त्याचा निश्चय दृढ झाला आणि शिक्षणाबरोबरच राजकारणाचा विचारही जोरांत सुरू झाला.

यानंतर सुमारे १॥ वर्षांच्या कालावधींत आप्पांचे अधिकांश लक्ष राष्ट्रहिताकडेच केंद्रित होत होतें. लोकमान्यांच्या विचारांचा जबर पगडा त्याचे मनावर होताच. त्यामुळें परदेशी वस्तूंवर त्यानें बहिष्कार घातलाच होता. चहा व साखर वर्ज्य केली होती. राष्ट्रीय शिक्षणाची लोकमान्यांची कल्पना साकार झाली पाहिजे असें त्याला मनापासून वाटत

होतें. आणि लोकमान्यांनंतर महात्मा गांधीसारखा अक्षरशः नंगा फकीर त्यागी देशभक्त देशाचें नेतृत्व करूं लागल्यावर लोकमान्यांचेंच कार्य अधिक नेटानें चालू होणार हा भाव त्यांच्याबद्दल आप्पाच्या मनांत उत्पन्न झाला.

महात्मा गांधीजींकडे देशाचें नेतृत्व आल्यावर त्यांनीं असहकारितेची चळवळ सुरू केली त्यांत राष्ट्रीय शिक्षणाच्या चळवळीचें पुनस्तथान १९२०-२१ मध्ये झालें. आणि शाळा व कॉलेजे यांवर बहिष्कार घालून अनेक तरुण बाहेर पडले. अशा विद्यार्थ्यांना राष्ट्रीय शिक्षण देण्यासाठीं जिल्ह्यांच्या व तालुक्यांच्या ठिकाणीं मिळून महाराष्ट्रांत निदान ५० तरी राष्ट्रीय शाळा सहज निघाल्या. या बहुतेक विद्यालयांचीं नांवें 'टिळक राष्ट्रीय विद्यालय' अशीं ठेवण्यांत आलीं. मोठमोठ्या पुढाऱ्यांच्या अध्यक्षतेखालीं मोठ्या समारंभानें राष्ट्रीय शाळा उघडल्या गेल्या. महात्मा गांधी व महाराष्ट्रांतील त्या वेळचे पुढारी यांची त्या वेळचीं भाषणें, तरुणांत नवचैतन्य ओतणारीं असत— "आम्ही या शाळांतून राष्ट्राचे नेते तयार करूं," हे नेते आम्हांला स्वातंत्र्य प्राप्त करून देतील, इतकेंच नव्हे तर ते राष्ट्राची सर्वांगीण उन्नति करतील, वगैरे वगैरे. अशा प्रकारें या चळवळीनें लोकांच्या विचारांना विलक्षण चालना दिली होती. आप्पाचे अनेक वर्गबंधू व मित्र याच भावनेनें भारले होते.

१९२१ च्या अखेरीस आप्पाच्या भावनां तीव्रतर झाल्या. घरांतील व कांहीं वृद्ध मंडळींचा पाठिंबा नसतांही त्यानें आपल्या आर्यन एज्युकेशन सोसायटीच्या विद्यालयावर—आपल्या आवडत्या विद्यालयावर—तत्त्वाकरितां बहिष्कार घातला. आपल्या प्रिय गुरुजनांचा निरोप घेऊन तो शाळेबाहेर पडला.

अभ्यास बहुतेक झालेलाच होता. आतां मुंबईत रहाण्याची आवश्यकता नव्हती. परत आपल्या जन्मभूमीला जाऊन पुढें काय करावयाचें याची त्यानें विचारपूर्वक आंखणी केली होती. १९२२ मध्ये 'टिळक महाविद्यालयाच्या' प्रवेश परीक्षेला तो बसला होता व त्यांत पास होण्याची त्याला खात्री होती.

पांवसला नेण्यासाठीं त्यानें कायकाय साहित्य जमा केलें होतें याचें वर्णन आपण काका लिमये यांच्या वर्णनांत वाचलेंच आहे. चरखे, स्वरूपानंद...३

तकल्या, पेळू इत्यादि पदार्थ खरेदी करून आपले सर्व प्रेमाचे अनुबंध कर्तव्याच्या कठोर निष्ठेनें दूर सारण्याचा मनाचा धडा करून त्यानें आपल्या प्रेमळ मित्रांचे निरोप घेतले. त्या वेळीं काका लिमये यांना आपला जिवश्चकंठश्च स्नेही आपल्याजवळून जातो म्हणून फार वाईट वाटलें. आयुष्यांत असा मित्र पुन्हां संगतीला मिळेल काय ? असें त्यांचें मन त्यांना विचारीत होतें. परंतु आप्पाच्या ध्येयनिष्ठेची भव्यता, उदात्तता जाणून त्यांनींही आप्पाला जड अंतःकरणानें निरोप दिला. मामा 'केशवराव गोखले' यांनाही आप्पाबद्दल फारच जिव्हाळा असल्यानें वाईट वाटणें सहाजिकच होतें. परंतु हा कर्तबगार भाचा ठराविक चाकोरीचें जीवन जगणारा नव्हे याची त्यांना खात्री होती. याच्या हातून काहीं महान् कार्य होईल असें त्यांना नेहमींच वाटत असे. उलट आप्पालादेखील मामांकडील परमार्थाचा वारसा आपणांला लाभावा असें वाटत होतें. मामांबद्दल त्याला आदर होता व ही इच्छा ते पूर्ण करतील अशी आशा होती.

शिक्षणाला अर्धविराम आणि पांवसला पुनरागमन

आप्पा आतां पांवस येथें आपल्या घरीं आला. टिळक महाविद्यालयाच्या परीक्षेंत उत्तीर्ण झाल्यामुळें माध्यमिक शिक्षण आतां पूर्ण झालें होतें. संपूर्ण शुद्ध खादीचा वेश परिधान केलेला, ध्येयनिष्ठ, विरक्त तरुण पाहून गांवांतील लोकांना त्याच्याबद्दल आदर व प्रेमभाव वाटत असे. त्याच्याबद्दल बोलतांना आला गेला असें एकवचनी शब्दप्रयोग न करतां आले गेले असे बहुमानार्थी शब्द प्रयोग आतां होऊं लागले. आपणही आतां आदरार्थीच बोलूं.

आप्पा घरीं आले तेव्हां घरांतील परिस्थिति काय होती ती आपण पाहूं. घरीं आई, चुलती व गोदू आणि काशी या दोन बहिणी होत्या, शिवाय आप्पांचा आतेभाऊ राजाराम दादा पटवर्धन हाहि बालपणापासून तेथेंच होता. वडील विष्णुपंत हे मुंबईस एका पेढीवर नोकरीला राहिलेले असल्यामुळें ते या वेळीं घरीं नव्हते. घरची सर्व जबाबदारी आईच पहात असे. दादा तिच्या मदतीला होताच. घरांत आतां पूर्वीसारखी संपन्न स्थिति राहिली नव्हती. चोरी होऊन घरांतील बरीचशी

चीजवस्तु नष्ट झालेली होती. प्रपंचाचा वाढलेला पसारा आणि महा-युद्धामुळे झालेली महर्गता यांमुळे सांचीव धन कितीसे पुरणार ? शेवटीं विष्णुपंतांना नोकरीचा तिटकारा असूनही वायकोच्या आग्रहामुळे मुंबईस नोकरीकरितां जावे लागले. मुंबईहून आप्पांचे बंधु गणपतराव व वडील यांच्याकडून येणाऱ्या पैशावर घर संभाळणे आवश्यक झाले. आप्पा भरपूर शिकून मोठी नोकरी धरील व अडचणी कमी होतील अशी मोठी आशा आईला वाटत होती. आणि जगत्राहटीप्रमाणे तिची इच्छा रास्तच होती, परंतु आप्पांचे विचार मात्र आतां अधिक व्यापक, विंशाल आणि कर्तव्यनिष्ठ झालेले असल्यामुळे लोकांच्या इच्छेपुढे मान तुकविणे त्यांना आतां शक्यच नव्हते. झालेल्या शिक्षणाचा उपयोग त्यांना ज्यासाठीं करावयाचा होता ते त्यांचे त्या वेळचे विचारच त्यांच्या अभंगांत पुढे व्यक्त झालेले आहेत.

शास्त्रे विद्या कला काय तीं शिकोन ।

इच्छी ना कल्याण जगताचे ॥ १ ॥

यत्ने संपादिलें व्यवहार चातुर्य ।

कराया सत्कार्य योजीना तें ॥ २ ॥

जळो तें चातुर्य, जळो त्याची कला ।

जी दीनां दुर्बळां संरक्षीना ॥ ३ ॥

जळो ती संपत्ती, जळो त्याचा मान ।

जळो त्याचें ज्ञान स्वामी म्हणे ॥ ४ ॥

(संजीवनी गाथा १२५)

स्वामी स्वरूपानंद यांच्या या अभंगांत व्यक्त झालेले विचार त्यांनीं ऐन तारुण्यांतच केलेले होते ही गोष्ट त्यांच्या त्या वेळच्या आचरणावरून सिद्ध होतें. विद्यार्जन चालू असतांनाच त्यांची विचारांची बैठक निष्काम लोक सेवेकरितां पक्की होत होती, तत्कालीन देशस्थितीचा विचार करून तरुणांच्या पुढे कोणते कर्तव्य ठाकलें आहे तें त्यांना स्पष्ट दिसत होतें. महात्मा गांधींचा भव्य आणि दिव्य आदर्श त्यांना दिसत होता. त्यामुळे देशाच्या कल्याणासाठीं आपल्या सुखसर्वस्वावर लाथ मारण्याची त्यांची पक्की तयारी झालेली होती. अवघ्या अठरा वर्षांच्या वयांतील त्यांचा दुर्दम्य विश्वास आणि निःशंक घडाडी हीं कौतुकास्पद

होतीं. त्यांनीं धन, मान, कीर्ति व विद्वत्ता हीं देशाकरितां वेंचावयाचें ठरविलें. देशभक्तींतच देवभक्ती त्यांना दिसूं लागली.

त्या वेळची ध्येयनिष्ठा किती प्रखर होती हें त्यांच्याच अभंगावरून पाहूं. “आधीं केलें । मग सांगितलें” ॥ या समर्थाच्या वचनाप्रमाणें त्यांनीं जें पूर्वीं आचरण केलें तेंच पुढें अभंगांत वर्णन केलें आहे असें म्हणण्यांत मुळींच अतिशयोक्ति नाही.

ध्येयासाठीं जगूं सोसूं सुखदुःखें ॥

ध्येयांसाठीं सुखें वेंचूं प्राण ॥ १ ॥

सत्यासाठीं माहं स्वार्थावरी लाथ ॥

लौकिकाची मात दूर ठेवूं ॥ २ ॥

हरिसाठीं करूं सर्वस्वाचें दान ॥

झुगारूं बंधन अहंतेचें ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे मन ध्येयीं समर्पन ॥

होऊंचि आपण ध्येयरूप ॥ ४ ॥

(संजीवनी गाथा १२०)

प्रकरण दुसरें

स्वावलंबनाश्रम

पांवस येथें आल्यावर योजलेलें कार्य तडीस नेण्यासाठीं ते प्रयत्नांची परकाष्ठा करूं लागले. योग्य सल्ला मसलत देणारा, सहाय्य करणारा, सुखदुःखांत सहभागी होणारा असा एकही मित्र जवळ नसतांना पांवस सारख्या खेडेगांवांत त्यांनीं एक राष्ट्रीय शाळा जून १९२२ मध्ये 'स्वावलंबनाश्रम' या नांवानें सुरू केली; आपल्या घरापासून सुमारे २ फर्लांग अंतरावर एक स्वतंत्र, छोटेसें घर यासाठीं मिळविलें. सुरुवातीला फक्त ५।६ विद्यार्थी मिळाले. एका खेडेगांवीं इंग्रजी शिक्षणाची सोय होणें हें त्या काळीं दुर्मिळ होतें आणि ही सहज लाभलेली सोय म्हणूनच त्यांना हा विद्यार्थिवर्ग मिळाला. याहीपेक्षां अधिक म्हणजे शिक्षणाकरितां फीचा प्रश्न नव्हता, एवढेंच नव्हे तर पुस्तकांपासून सर्व तजवीज आप्पांकडून होत होती. राजकीय वातावरण सरकारविरोधी बनत होतें. आप्पांचा संपूर्ण खादीचा वेष पाहून व त्यांची धडाडी पाहून गांवांतील वृद्ध व प्रतिष्ठित मंडळी त्यांना बहुमान देऊं लागली. परंतु सर्व जबाबदारी फक्त आप्पांवरच पडत होती.

घरांतील आर्थिक स्थिति बेताबाताचीच होती व म्हणूनच विष्णुपंतांना मुंबईस नोकरी करावी लागत होती. मुंबईहून आप्पांचे बंधु गणपतराव आणि वडील यांचेकडून पैसा येईल तेव्हांच घरखर्च चालणें शक्य होतें. आप्पा घरीं आल्यामुळें तो अधिक शिकून नोकरी करून कुटुंबाला मदत करील ही सर्वांची अपेक्षा आतां मावळली होती. तरीही आप्पांच्या ध्येयवादाबद्दल, सत्कार्याबद्दल सर्वांना आदर असल्यामुळें त्यांना कोणीही विरुद्ध गेलें नाहीं. रत्नागिरी तालुका काँग्रेस कमिटीकडून चरखे, पेळू वगैरे साहित्य आणविण्यांत आलें.

शाळेंत मुख्य शिक्षक आप्पाच होते. दिवाकर जोशी नांवाचे गांवांतील

एक खादीधारी वृद्ध गृहस्थ यांच्या मदतीस म्हणून हौसेनें काम करीत. त्यांनीं येथें सुमारे वर्षभर शिक्षकाचें काम केलें. पुढें ते दिवंगत झाले. शिक्षकांना टेबल-खुर्ची नव्हती. विद्यार्थी गोणपाटांच्या तरटांवर बसायचे तर शिक्षकही तसेच एका बैठकीवर बसत. त्यांच्यासमोर एक मेज असे त्यांत त्यांचे महत्त्वाचें सामान असायचें. एकादें कपाट, फळा एवढेंच फर्निचर ! आप्पांचा वक्तशीरपणा व शिस्त यांवर कटाक्ष असे. विद्यार्थ्यांशीं ते अत्यंत सलगीनें वागत. अरे, तुरे असा एकवचनी शब्दप्रयोग ते करीत नसत. परंतु विद्यार्थ्यांवर त्यांचा वचक मात्र चांगला असे. घरीं चरखे ठेवलेले असत व शाळेव्यतिरिक्त तेथें सामुदायिक सूतकताई केली जाई. त्याचप्रमाणें थोड्याच दिवसांत त्यांनीं मागावर खादी विणण्याची स्वतः माहिती घेऊन एक मागही सुरू केला. त्यामुळें तयार झालेल्या सुतापासून तेथेंच खादीही तयार होऊं लागली. स्वतः तयार केलेल्या खादीचा पोशाखच ते स्वतः करीत. त्यांचा त्या वेळचा पोशाख म्हणजे गुडघ्यापर्यंत खादीचा पंचा, अंगांत खादीचा सदरा व डोक्याला खादीचा पटका किंवा टोपी असा असे. घरांतील इतर मंडळींच्या वापरांतही थोडी खादी येऊं लागली व विद्यार्थीवर्गही स्वतःच्या श्रमानें खादी तयार करून वापरूं लागला. यासाठीं आप्पांना चरख्यांची संख्या खूप वाढवावी लागली.

आप्पांच्या स्वावलंबानाश्रमांतील शिक्षण हें बहुविध आणि अभिनव असेंच होतें. शिक्षण कसें असावें याबद्दल त्यांचे विचार पक्के झाले होते. त्यांच्या स्वतःच्या शैक्षणिक जीवनांत व शिक्षकाच्या पेशांत त्यांचें संपूर्ण प्रतिबिंब पडलेलें आढळून येतें.

पावस येथें 'विद्यामंदिर'च्या इमारतीची कोनशीला बसविण्याच्या समारंभाच्या वेळीं (सन १९६०) त्यांनीं जो संदेश दिला व पावस येथील प्राथमिक शाळा क्रमांक १ च्या दसरा विशेष अंकांत (सन १९५७) जो प्रसिद्ध झाला होता, तो 'काव्यमय' संदेश त्यांचे शिक्षणविषयक विचार व्यक्त करणारा असल्यामुळें येथें देत आहे. हे विचार १९५७ सालीं जरी त्यांच्या काव्यांत व्यक्त झालेले असले तरी त्यांचा आचार त्यांनीं स्वावलंबानाश्रमांतच सुरू केला होता हें स्पष्टपणें दिसून येत आहे.

“ हरिः ॐ ”

“ ती विद्या मिळवूं इथें ”

दाविते ज्ञान-भानूतें । अज्ञानतम नाशिते ॥
 सुख शाश्वत जी देते । ती विद्या मिळवूं इथें ॥ १ ॥
 दैन्य दुःख लया नेते । पाप ताप निवारिते ॥
 चित्तास शांतता देते । ती विद्या मिळवूं इथें ॥ २ ॥
 मुक्तीस हेतु जी होते । अनेकीं ऐक्य पाहते ॥
 अन्तःप्रसन्नता देते । ती विद्या मिळवूं इथें ॥ ३ ॥
 अनाथा हात जी देते । विश्वाचें हित साधिते ॥
 लोपवी जी अहंतेतें । ती विद्या मिळवूं इथें ॥ ४ ॥
 धर्मादि पुरुषार्थातें । येते सार्थकता जिथें ॥
 सार्थ ' साक्षरता ' भेटे । ती विद्या मिळवूं इथें ॥ ५ ॥
 आनंदीं जन्म जी घेते । आनंदें विश्व कों-दिते ॥
 आनंदीं लीन जी होते । ती विद्या मिळवूं इथें ॥ ६ ॥

तत्सद् ब्रह्मार्पणमस्तु

—स्वामी स्वरूपानंद

वरील काव्यमय संदेशांत जो आशय भरलेला आहे तोच त्यांच्या शिक्षणांत व्यक्त झालेला आहे. जीवनाचें ध्येय सत्याचा साक्षात्कार असून शिक्षण हें त्याला पोषक असलें पाहिजे असा विशुद्ध दृष्टिकोन त्यांनीं मांडला आहे. शिक्षणाचा शेवट आनंद मिळण्यांतच व्हावा आणि त्याची सुरुवातही आनंदांतूनच व्हावी. लादलेलें व कष्टमय वाटणारें शिक्षण हें आनंदमय होणार नाही. आप्पांची शिक्षण देण्याची हातोटी त्यांच्या ध्येयाला साजेशीच होती. त्यांच्या हाताखालीं शिकणारा विद्यार्थी हंसत खेळत शिक्षण घेत असे. कठिण विषय सोपा करून सांगण्यांत त्यांचा हातखंडा असल्यामुळें कोणत्याही विषयांत विद्यार्थी कंटाळत नसत.

आप्पांनीं स्वावलंबनाश्रम सुरू केला व विद्यार्थ्यांना व्यावहारिक शिक्षण देण्याचा जबर उद्योग त्यांना स्वतःच करावा लागला. परंतु सर्वांत आश्चर्याची गोष्ट ही कीं हें सर्व यथासांग पार पाडीत असतांना ते स्वतःच्या आत्मिक उन्नतीकरितां वा पारमार्थिक उन्नतीकरितां सदैव

झटतच होते. किंबहुना त्यांची आध्यात्मिक साधना हीच त्यांना संजीवनी होती. त्यांच्या आत्मिक तेजामुळेच त्यांचे समाजावर व विद्यार्थ्यांवर वजन पडत होते. त्यांच्या सहजसिद्ध आध्यात्मिक प्रवृत्तीला सद्गुरु-कृपेचे अमृतसिंचन १९२३ मध्ये झाले व प्रवृत्तिनिवृत्तीचे बीज एकरूप होऊन ते जोराने फोफावू लागले. त्याला पुढे अमृताची फळे लागून त्यांचा जन्म सुफळ झाला. हा गुरुकृपेचा लाभ त्यांना १९२३ मध्ये झाला. आप्यांच्या जीवनांत परमार्थाच्या अंगणांत प्रवेश करून देणारा हा महान् भाग्याचा उदय कसा झाला हे आतां पाहू.

गुरुकृपा

आप्यांना आतां विसावे वर्ष चालू होते. देशाकरितां सुखसर्वस्वावर लाथ मारून ते देशभक्त झाले होते. परंतु त्यांच्या जीवनाचे अंतिम ध्येय ते नव्हते. बालवयापासूनच पारमार्थिक विचारांची बैठक त्यांच्या जीवनाला लाभली होती. १९२० मध्ये त्यांचे वडील विष्णुपंत हे आप्यांचे मामा केशवराव गोखले यांच्यामुळे गुरुकृपेला पात्र झाले होते. त्यांना पुण्याचे 'सद्गुरु बाबामहाराज वैद्य' यांचा अनुग्रह झाला होता. आप्पा हे मुंबईला मामांकडेच राहत असल्याने त्यांची पारमार्थिक जिज्ञासा वाढीला लागली होती आणि आप्यांसारखा गुणवान् भाचा परमार्थाला पूर्ण अधिकारी आहे याची खात्री मामांना वाटत होती. आप्पाला पुण्यास नेऊन महाराजांकडून अनुग्रह द्यावा असे मामांनी ठरविले. व त्याप्रमाणे त्यांनी आप्पाला कळविले. मामांचे पत्र मिळतांच आप्यांना अत्यानंद वाटणे साहजिकच होते कारण अनेक आध्यात्मिक ग्रंथांत सद्गुरुकृपेचे महत्त्व काय आहे हे त्यांनी वाचलेले होते. तुकाराम, ज्ञानेश्वर आदि संतांच्या अभंगांतून सद्गुरूंच्या आवश्यकतेवर दिलेला भर त्यांच्या वाचनांत होताच आणि गीतेत भगवंतांनी अर्जुनालादेखील चौथ्या अध्यायांत ज्ञानप्राप्तीसाठी सद्गुरूंना शरण जाण्याचाच उपदेश केला आहे, हे त्यांना माहीत होतेच. परंतु आपली पात्रता झाल्यावर 'सद्गुरु आपसा भेटेचि गा' या ज्ञानेश्वरांच्या वचनाच्या भरंवशावर ते निर्भर राहिले होते.

सद्गुरूंचा अनुग्रह मिळवून देण्यांत मामांनीच पुढाकार घेतल्यामुळे आपले काम आतां होणारच या विश्वासाने त्यांना फारच संतोष झाला.

आपलें अनंत जन्मांचें सुकृत आतां फळांला येणार या सुखद कल्पनेनें च ते भारावून गेले. अनेक साधुसंत सद्गुरुकृपेनें कसे धन्य झाले याचें स्मरण त्यांना होऊं लागलें. गहिनीनाथांनीं मस्तकीं वरदहस्त ठेवल्याबरोबर बालवयांतही निवृत्तिनाथ प्राप्त पुरुष झाले. त्यांनीं ज्ञानोबांना अनुग्रह करून धन्य केलें. ज्ञानोबांनीं सोपान मुक्ताबाईंना अनुग्रह केला. नामदेवाला उपदेश करणारे विसोबा खेचर यांना ज्ञानोबांनींच कृतार्थ केलें. चौदावें वर्षाच्या चांगदेवाला आठ वर्षाच्या मुक्ताबाईनें बोध केला. हें सर्व त्यांना आठवूं लागलें. स्वामि विवेकानंदांना रामकृष्ण परमहंस यांच्या कृपेनें प्राप्त झालेली कृतार्थता त्यांना आठवूं लागली आणि आपल्यालाही सद्गुरुकृपा झाली म्हणजे आपलें जीवनही दिव्य आणि धन्य होईल असें वाटूं लागलें.

पत्राप्रमाणें आप्पा आतां मुंबईस केशवराव गोखले यांच्याकडे गेले. हे बाबा वैद्य यांचे प्रिय शिष्य होते. त्यामुळें आपल्या भाच्याचें काम कसें होईल ? अशी शंकादेखील त्यांना नव्हती. मुंबईहून मामाबरोबर आप्पा पुण्यास गेले. आप्पांचें मन गुरुकृपेसाठीं आसावलेलें होतें. गुरुकृपेचा तो क्षण केव्हां येईल असें त्यांना होऊन गेलें होतें. अहोरात्र ध्यानीं मनीं सद्गुरुचेंच स्मरण होऊं लागलें होतें. इतर कोणत्याच गोष्टींत 'रानाला' राम वाटत नव्हता. अशा तीव्र मुमुक्षु अवस्थेंत मामांनीं त्यांना बाबांकडे नेलें.

केशवरावांच्या भेटीनें बाबांना आनंद झाला. परंतु दैवी गुणांनीं संपन्न अशा या मुलाकडे पहातांच त्यांचा आनंद द्विगुणित झाला. केशवरावांनीं बाबांच्या चरणांवर मस्तक ठेवून वंदन केलें व त्याचप्रमाणें आप्पांनींही केलें. मामांचें आणि बाबांचें बोलणें चालू झालें व आप्पा ते ऐकत होते. परंतु ऐकत असतांनाच त्यांची दृष्टि महाराजांच्या अंतःकरणाचा ठाव घेत होती. महाराजांच्या मुखमंडलावर झळकणारें तें दिव्य अध्यात्माचें तेज ! ती अंतर्मुख दृष्टि ! हें पहातांच हें कांहीं असामान्य दर्शन आहे असें त्यांना वाटलें. यांच्या अंतःकरणाचा ठाव आपणांला घेतां येत नाही अशी कबुली त्यांच्या मनाला द्यावी लागली.

दोघांच्या बोलण्यांत कांहीं प्रासंगिक व आध्यात्मिक चर्चा सुरू होती. परंतु बाबांचें लक्ष या तेजस्वी मुलाकडे लागून राहिलें होतें आणि त्या-

बद्दल मामा कांहीं बोलणार तत्पूर्वीच बाबांनीं त्याच्याबद्दल तपास केला. मामांनीं, आपल्या भाच्याचें वर्णन स्नेहाळ माउली आपल्या लाडक्या लेकराचें वर्णन जितक्या प्रेमानें करते तितकें केलें. आप्पाची लहान वयापासूनची वागणूक, त्याचा अष्टपैलू स्वभाव, विलक्षण बुद्धिमत्ता, कौतुकास्पद धडाडी, त्यागी जीवन आणि अध्यात्माची आवड हें सर्व विशद करून सांगितलें आणि त्याला आतां आपल्या स्वाधीन केलें आहे म्हणून सांगितलें.

हा परमार्थाचा उत्तम अधिकारी आहे हें पाहून बाबांनीं त्याचा अंगीकार करण्याचें तत्काळ मान्य केलें व दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं अनुग्रह देऊं म्हणून सांगितलें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळ होईपर्यंतचा वेळ हाही आप्पांच्या अधीर झालेल्या मनाला दीर्घ काळच वाटला. परंतु उद्यां आपणांला अनुग्रह मिळणार याची खात्री वाटून समाधानही झालें. सद्गुरूंकडून आश्वासन मिळवून मामा-भाचे आपल्या मुक्कामीं आले.

रात्रीं मामांनीं आप्पांना सद्गुरूंच्याबद्दल बरीच माहिती सांगितली. “बाबांचे त्यांच्या सद्गुरूंवर किती प्रगाढ प्रेम आहे, ज्ञानेश्वरी हें त्यांचें सर्वस्व असून ते एका ज्ञानेश्वरीवांचून अन्य कांहीं वाचीत नाहीत. त्यांना श्रद्धावान् शिष्य अतिशय आवडतो. तार्किक, चिकित्साखोर व्यक्तींचा त्यांना तिटकारा आहे.” वगैरे सांगून सद्गुरूकृपेवांचून नुसत्या ग्रंथवाचनानें परमार्थ साधणार नाहीं वगैरे ग्रंथाघारें विवेचन करून सांगितलें. रात्रीं १० नंतर ‘उद्यां लवकर उठून स्नान करून निघायचें आहे’ म्हणून भाच्याला सांगून ते स्वस्थ झोंपले. आप्पादेखील झोंपण्याच्या तयारीनेच अंथरणावर पडून होते. परंतु उद्यांच्या उत्सुकतेनें भारलेलें मन आनंदाच्या अतिशयानें आपल्या भविष्यकालीन भाग्योदयांत विहरत होते. त्यांत झोंपेची ओढ नव्हती कीं जागेपणाची चाडही नव्हती. विचारांना मुरड घालण्याची शक्यता नव्हती तशीच आवश्यकताही नव्हती. सद्गुरूंच्या स्मरणांत आणि सुखमय विचारांत सर्व रात्रभर विसावून आप्पा मामांच्या अगोदर उठून, सर्व प्रातर्विधि उरकून मोकळे झाले. कांहीं वेळानें मामांचेही स्नान वगैरे उरकल्यावर सद्गुरूंच्या पूजनाकरितां फुलें, हार, उदबत्त्या, नारळ वगैरे बरोबर घेऊन आप्पा मामांबरोबर बाबांकडे गेले.

इकडे बाबा आपले सर्व प्रातर्विधि आटोपून ज्ञानेश्वरी वाचनांत मग्न

झालेले दिसत होते. परंतु आज त्यांचें लक्ष नेहमीप्रमाणें ज्ञानेश्वरीवाचनांत गढून न जातां आप्पाच्या चितनांत खेंचलें जात होतें. कारण, आदल्या दिवशीं आप्पाला पाहिल्यापासूनच ते त्याच्यावर मोहित झाले होते. हा कोणीतरी योगभ्रष्ट जन्माला आला आहे अशी त्यांची ठाम समजूत झाली होती. आपल्या संप्रदायांत हा अलौकिक ठरून लोकोद्धाराचें महान् कार्य याच्या हातून होईल असेंही वाटल्यावांचून त्यांना राहिलें नाहीं.

आपला हरवलेला मुलगा कोणी आणून दिला असतां माउलीला तो आणून देणाराचें जितकें प्रेम वाटेल तितकेंच किंवा त्याहून अधिक प्रेम केशवरावांबद्दल बाबांना वाटलें आणि सकाळीं जेव्हां ही जोडी ठरल्या-प्रमाणें आली तेव्हां त्या त्रिवर्गाचेंही स्वागत आनंदाच्या साम्राज्यांत स्वानंदानेंच केलें !

बाबा आसनस्थ असून स्वरूपस्थ होते. मामांनीं त्यांना वंदन केल्यावर आप्पांनीं त्यांना वंदन केलें व मामांनीं सांगितल्याप्रमाणें त्यांनीं गुरुमहाराजांची पूजा केली. बाबा आपल्या परंपरेचें स्मरण करून भावतन्मय अवस्थेंत होते. आप्पा समोरच वसून सद्गुरूंकडे पहात होते. आपली अधोन्मीलित दृष्टि अधिक मोकळी करून ते आप्पाला कृपासांद्र दृष्टीनें न्याहाळूं लागले. पूर्ण चंद्राच्या दर्शनानें क्षीरसागर उचंबळून यावा, त्याप्रमाणें अधिकारी शिष्याच्या दर्शनानें त्यांचें हृदय हेलावलें आणि आप्पांना त्यांच्या दृष्टीकडे पाहतांच ती जणूं 'कारुण्याची वृष्टि किंवा नवेया स्नेहाची सृष्टीच' असें वाटलें. सद्गुरूंची दृष्टि 'अमृताची ओतली कीं प्रेम पिऊन मातली' असा त्यांच्या मनाला प्रश्न पडला. नंतर बाबांनीं, त्यांच्या मस्तकावर वरदहस्त ठेवून गुरुगुह्य ज्ञानाचा उपदेश केला. 'ये हृदयींचें तें हृदयीं घातलें' म्हणजेच—

‘मोटकें गुरुमुखें उदैजत दिसे । हृदयीं स्वयंभचि असे ।

प्रत्यक्ष फावों लागे तैसें । आपैसयाचि ॥ ज्ञाने. ९-४९

या ज्ञानेश्वरांच्या वचनाची प्रचीति दिली. आणि समर्थानीं दासबोधांत वर्णन केल्याप्रमाणें सोऽहं मंत्राची दीक्षा दिली आणि

“सोऽहं आत्मा स्वानंदघन । अजन्मा तो तूंचि जाण ।

हेंचि सद्गुरूचें वचन । सुदृढ धरावें ॥ ” म्हणून सांगितलें.

गीतेंत ज्याला ‘ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म’ म्हणून म्हटलें आहे. व ज्ञानोबांनीं

“पें गुरुशिष्यांचिया एकांतीं । जे अक्षरा एकाचि वदंती ॥”

म्हणून म्हटलें आहे तें सोऽहं स्वरूपी एकाक्षर सच्छिष्याला ‘मेघाचिया परी’ गर्जून सांगितलें व परंपराप्राप्त सद्गुरुस्वचनानें श्री एकनाथांनीं म्हटल्याप्रमाणें

“ॐकार स्वरूप गुरु महाराज । मूर्ति हे सहज हृदयि लक्षीं ॥”

हैं हृद्गत शिष्याला अनुभवगम्य करून देऊन ज्ञानेश्वरींतील पुढील महत्त्वाच्या ओंव्या समजावून सांगितल्या.

“जरी कल्मषाचा आगर । तूं भ्रांतीचा सागर ।

व्यामोहाचा डोंगर । होऊनि अससि ॥ अ. ४-१७२

तरी या ज्ञानशक्तीचेनि पाडें । हें आघवेंचि गा थोकडें ।

ऐसें सामर्थ्य असे चोखडें । ज्ञानीं इये ॥ अ. ४-१७३

जें जाणितलेयासाठीं । संसार संसाराचिये गांठी ।

लावूनि बैसवी पाटीं । मोक्षश्रियेच्या ॥ अ. ९-४६

आणि धर्माचें निजधाम । तेविचि उत्तमाचेंही उत्तम ।

पें जया येतां नाहीं काम । जन्मांतराचें ॥ अ. ९-४८

पें गा आणीकही एक याचें । जे हातां आलिया न वचे ।

आणि अनुभवितां कांहीं न वेंचे । वरी विटे हि ना ॥ अ. ९-५२

बाबा म्हणाले, “या ओंव्यांचा भावार्थ काय आहे तो सांगतो. या ज्ञानशक्तीपुढें तूं जरी पातकांचा आगर असलास, भ्रमाचा सागर असलास किंवा महामोहाचा डोंगर असलास तरी सर्वांतून तत्काळ सुटून ज्ञान-स्वरूपच होशील, असें भगवंताचें यांत अभिवचन आहे. पण येथें आणा-भाकांचें काम नसून येथें तत्काळ रोकडी प्रचीतीच ध्यायची आहे. जें ज्ञान झाल्याबरोबर हे सर्व संसारबंध आपोआपच गळून पडतात व मोक्षलक्ष्मी माळ घालते, जेथें सर्व धर्म विश्र्वांतीला येतात, सर्वांत जें उत्तम आहे त्याचेंही हें उत्तम आहे. ज्याची प्राप्ति झाली कीं जन्ममरणाचें भय जातें, जें एकदां प्राप्त झालें कीं संपत नाहीं व ज्याचा वीटही येत नाही, जें कोणी हिरावून नेऊं शकत नाहीं असें हें आहे.”

याप्रमाणें सद्गुरुस्वचनामृत चातकाप्रमाणें वरचेवर झेलतांच आप्पांची भावसमाधि लागली. सोऽहंच्या अनुसंधानांत ते आत्मसुखांत रंगूं लागले. याप्रमाणें बराच वेळ गेला. बाबा, मामा सर्वच स्वानंदांत निमग्न झाले

होते. परंतु थोड्या वेळानें आप्यांची भावसमाधि उतरली व त्या अनिर्वचनीय सुखाची गोडी घेतलेलें मन पुन्हां ती स्थिति प्राप्त व्हावी म्हणून प्रयत्न करूं लागलें. परंतु त्यामुळें तें अधिकच वेचें झाले. कारण भावसमाधि ही टिकाळ नसते.

‘त्या सुखाची ऐशी जाती । जे स्वयेंचि घरी विश्वांति ।’

म्हणून पुन्हां देहबुद्धि हजर झाली. उचंवळून आलेल्या भावना जिरल्या. आपल्यांत आतां काय परिवर्तन झालें आहे हें आप्पा पाहूं लागले. परंतु अपेक्षेप्रमाणें आपल्यांत फार मोठें स्थित्यंतर झालें आहे असें त्यांचें मन त्यांना ग्वाही देईना. थोडा वेळ विचार करून त्यांनीं महाराजांना प्रश्न केला. “महाराज, सद्गुरूंची कृपा झाली म्हणजे शिष्याला सद्गुरूंची पदवी प्राप्त होते. लोहपरिसाची उपमा तेथें उणी पडते. त्याला पूर्णता प्राप्त होते वगैरे वर्णन माझ्या वाचनांत होतें व त्याप्रमाणें मला अनुभव येणार अशी मी थोर आशा बाळगून होतो. परंतु मला अनुभव मात्र तसा नाही. असें कां व्हावें ?”

प्रश्न ऐकून महाराजांना फार आनंद वाटला. कारण, खऱ्या जिज्ञासेचा तो प्रश्न होता ! असा रोकडा सवाल करणारा शिष्य त्यांना प्रथमच लाभला होता ! महाराजांनीं एक सुंदर दृष्टांत देऊन या प्रश्नाचें उत्तर दिलें. “असें पहा, आपण दुघाला विरजण लावतो. विरजण लावल्यावर लगेच त्याचें दहीं होतें का ? बरें विरजण लावल्यावर तें दूधही रहात नाही ! त्याचप्रमाणें हें आहे. आपण जेवायला लागलों म्हणजे पहिल्याच घासाबरोबर पोट भरतें का ? एक एक घास घेत शेवटीं पोट भरतेंच. किंवा सूर्योदय झाल्याबरोबर लगेच कांहीं दुपार होत नाही. ज्ञानेश्वरांप्रमाणें—

‘कानावचनाचिये भेटी । सरिसाचि पें किरीटी ।

वस्तु होऊनियां उठी । कवणी एकु जो ॥ ज्ञाने. १८-१९१’

असा भाग्यवान् विरळाच मिळणार. निवृत्ति, ज्ञानेश्वर, सोपान, मुक्ताबाई, नामदेव वगैरे संत असे होऊन गेले. परंतु हें दैव फार थोड्यांच्या वांट्याला येतें. ज्ञानेश्वरींत अशांच्या वर्णनाच्या आणखी दोन ओंव्या आहेत—

‘परी हेचि आत्मसिद्धि । जो कोणी भाग्यनिधि ।

श्रीगुरु कृपालब्धि । काळीं पावे ॥ अ. १८-१८४

तसे ज्या कोणासी देवे । गुरुवाक्य श्रवणाचि संवे ।

द्वैत गिळोनि विसंवे । आपणया वृत्ति ॥ अ. १८-१८८

सद्गुरुंची गांठ पडली. त्यांनीं कृपा केली व तत्काळ पूर्ण बोध झाला ! साधन करणे किंवा साधकावस्था हीं राहिलींच नाहीत. असें हें अपवादात्मकच अनुभवास येतें. अवतारी पुरुषांच्या वावतींतच हीं उदाहरणे दिसून येतात. वस्तुतः ते सिद्धच असतात. परंतु सामान्य जनांना सद्गुरुंची आवश्यकता पटवून देण्यासाठीं स्वतः ते या गोष्टी आचरून दाखवीत असतात. इतकेंच !

आपणांला कांहीं प्रयत्न करावे लागले तरी 'ती स्थिति' प्राप्त होणारच. परंतु ते प्रयत्न म्हणजे तरी काय ? आत्मसुखाची गोडी गुरु-गम्य मार्गानें वरचेवर घेणें हेंच !

‘सुखाचीया पाउटीं । चढतां येईजे जयाचीये भेटीं ।

आणि भेटलीया कीर मिठी । भोगणें याही पडे ॥ ज्ञाने. ९
सुखाच्या पायरीनें ध्येयाकडे जाण्याचीच ही वाटचाल आहे.

‘स्वर्ग सुखे आम्ही केली पावठणी ।

पापपुण्यें दोन्ही उलंडीलीं ॥ तुकाराम
असेंच परमार्थ पथाबद्दल तुकाराम महाराजांनींही म्हटलें आहे.

महाराज पुढें म्हणाले—

आतां तुला जो थोडा वेळ अनुभव आला त्याचें दृढीकरण सोऽहं-भावाचा सतत अभ्यास केल्यानें होईल व देहबुद्धीचें निराकरण होऊन तुला पूर्ण स्थितीचा अनुभव येईल. सोऽहं ध्यासानें देहबुद्धीचा निरास करून साक्षित्वानें रहा व यथोचित कर्म कर. 'गुरुमुखींचें अक्षर । अंगें सानें परिणामें थोर । असतें.

महाराजांच्या या उपदेशानें आप्पांचें समाधान झालें. सोऽहं चा ध्यास लागला व चित्त अखंड अनुसंधानांत रमूं लागलें. 'गर्भ संभवल्या पाठीं । उल्हासें वाढवी गोरटी ।' या एकनाथांच्या वचनाप्रमाणें लाभलेला हा अमोल ठेवा ते सतत आठवीत व हृदयांत सांठवीत होते.

१९३४ मध्ये आजाराच्या स्थितींत त्यांनीं जें काम केलें व सध्यां जें 'अमृतधारा' या नांवानें प्रसिद्ध झालें आहे त्यांतील १३४ ते १३७ या साक्या सद्गुरु उपदेशाच्या वर्णनात्मक असल्यामुळें खालीं देत आहें.

पुण्य-पत्तनीं श्री सद्गुरुंनीं पथदर्शी होऊन ।

‘ ॐ तत्त्वं सोऽहं सः ’ श्रुतिची दाखविली मज खून ॥ १३४ ॥

आदिनाथ मत्स्येन्द्र गोरख श्री गहिनी निवृत्ति ।

ज्ञानदेव देव चूडामणी गुंडाख्यादि महंती ॥ १३५ ॥

अनुभविलीं सद्विद्या ही गुरु-परंपरा सांगितली ।

शतानुशतक प्रत्यक्ष जशी पुढतीं चालत आली ॥ १३६ ॥

म्हणति आणि ते ‘ कोण कुणाचा करी येथ उद्धार ।

स्वयें कष्टल्याविण का होतो कोठें आत्मोद्धार ’ ॥ १३७ ॥

वरील वर्णनावरून सद्गुरुंनीं काय उपदेश केला व सांप्रदाय कोणता हें वर्णन सहजच ध्यानीं येईल. महाराजांचें एक विशेष पालुपद होतें— ‘ जितकी भक्ति तितकी प्राप्ति ’ अनुभव पाहिजे ? तर अभ्यास करा. अभ्यास ! अभ्यास !! आणि अभ्यास !!!

आपल्या जीवनांत सद्गुरुकृपेनें अलौकिक परिवर्तन झाल्याच्या आनंदांत आप्पा पुन्हां पांढस येथें आले. स्वीकारलेल्या कर्तव्यांत त्यांना यत्किंचित्ही कसूर करायची नव्हती. लोकमान्य टिळक किंवा महात्मा गांधी या थोर व्यक्ती वस्तुतः अगदीं अध्यात्मप्रवण असावयाच्या परंतु आपल्या देशाची भीषण अवस्था पाहून त्यांनीं स्वभावाला मुरड घातली व आपला परमार्थ हा देशकार्याशीं निगडित करून टाकला हें आप्यांना दिसत होतें. आपणालाही याच मार्गानें आत्मोन्नति करून घ्यायची हें त्यांनीं पक्कें ठरवून टाकलें होतें. आतां तर पुण्याहून परत आले ते एका कृतार्थतेच्या जाणिवेनें व अनुभवाच्या आत्मविश्वासानें आले असल्यानें, त्यांच्या पूर्वीच्या कार्याला आतां प्रसन्न मनाची बैठक लाभली होती. मुमुक्षु दर्शेतील बोंच आतां संपली होती. साधनेंतील आनंद लुटीत व वांटीत त्यांना मानसिक उच्च अवस्थेंत कार्यरत रहातां येत होतें.

सात्त्विक तपश्चर्या

या वेळीं अनेकविध कार्यांचा जो डोंगर आप्यांनीं उभा केला होता तो पाहून कोणाचेंही मन आश्चर्यानें स्तंभितच होईल. पहा— स्वावलंबनाश्रमांत मुलांना शिकवण्याचें सगळें काम आपणच पार पाडीत. घरांतील पडेल तें

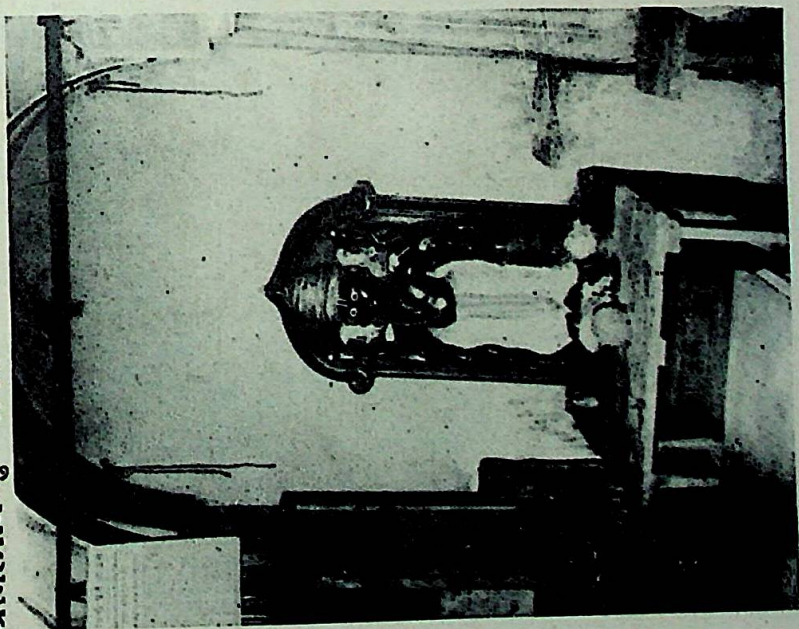

कामही तत्परतेनें करीत असत. जरूर तर रहाट भरणें, पाणी लाटणें, झाडांना पाणी घालणें व आवश्यक तर घरांत भरणें हें आवश्यकतेनुसार ते करीत असत. परंतु कोणचेही काम कमीपणाचें वाटूं नये म्हणून मुद्दाम भांडीं घांसणें, उष्टीं काढणें, शेण लावणें असलीं बायकांनीं करावयाचीं कामेही ते करीत असत. रत्नागिरीस खेपा मारून पुस्तकें, चरखे, सूतगुंड्या जें जें सामान लागेल तें पुरवायचें. मुलांना निरनिराळे खेळही शिकवायचे. इतकेंच काय ? तर तीं शरीरानें धडधाकड व्हावीत म्हणून मल्लखांबही शिकवायचा. मलखांब शिकविण्यासाठीं त्यांनीं शाळेंत एक व घरीं एक असे दोन मलखांब ठेवले होते. याप्रमाणें शिक्षणक्षेत्रांतील कामें करीत राहून देशाचें राजकारण कसें चाललें आहे याचाही बारकाईनें अभ्यास चालूच असायचा आणि त्यांचा खराखुरा जिन्हाळ्याचा विषय जो 'परमार्थ' त्यांचा तर अर्हनिश ध्यास असायचाच ! रात्रीं दिवसां त्यांतूनच वेळ काढून दासबोध, ज्ञानेश्वरी, भागवत, संतांचे अभंग, उपनिषदे यांचें वाचन-मनन करावें, कांहीं काळ एकांतसेवन करून आत्मचित्तनांत रमावें, हें चालूच होतें. अशा प्रकारें तिन्हीं त्रिकाळ आणि सर्वकाळ काया-वाचामनेंकरून सत्कर्मचरण, सदाचरण आणि सद्धर्मचरण चालू होतें किंवा निराळ्या भाषेंत बोलायचें तर कायिक, वाचिक आणि मानसिक असें विविध 'सात्त्विक तपाचरण' होत होतें.

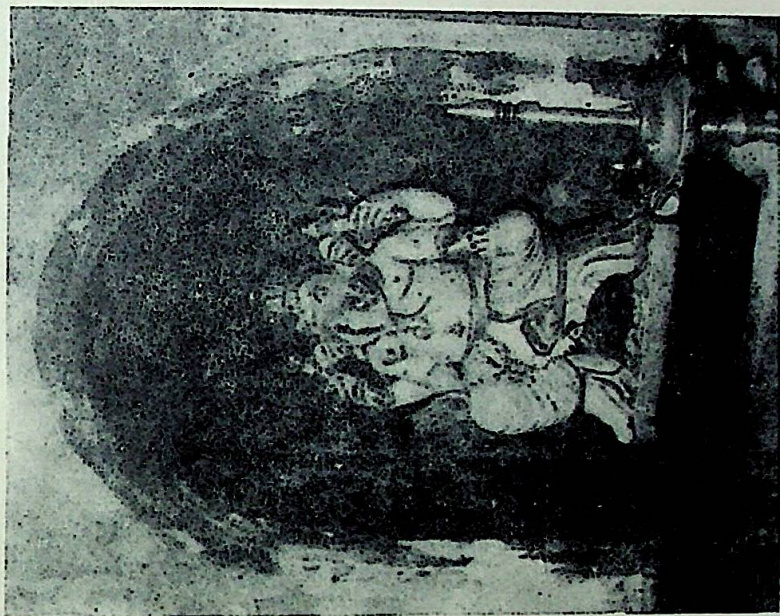
शाळेंतील विद्यार्थ्यांची संख्या उत्तरोत्तर वाढत होती व विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होत असलेला आप्पांना दिसत होता. या पद्धतीनें काम करून तरुणांत शिस्त, सदाचरणाची व सद्विचारांची गोडी उत्पन्न करतां येते हें त्यांना आतां अनुभवानें समजून आलें. विद्यार्थ्यांची संख्या वाढेल व उत्तरोत्तर आपलें कार्य अधिक व्यापक आणि यशस्वी होईल याची खात्री त्यांना वाटूं लागली. परंतु नुसत्या विद्यार्थिवर्गापुरतें पाहून आप्पांचें समाधान होणारें नव्हतें. आवतींभोंवतीं जो समाज आहे त्याच्या उन्नतीकरितां, हिताकरितां आपण काय करूं शकूं याचें चिंतन सुरू झालें. आणि मग काय करणें आवश्यक आहे याचें निरीक्षण त्यांनीं सुरू केलें. ग्रामस्थांच्या प्रवृत्ति कशा आहेत ? सार्वजनिक उत्सव वगैरे होतात त्याचा फायदा समाज कशा प्रकारें घेत आहे ? हें सर्व समाजाच्या कल्याणाचें होत आहे काय ? वगैरे बाबींचा त्यांनीं चौकस बुद्धीनें अभ्यास केला.

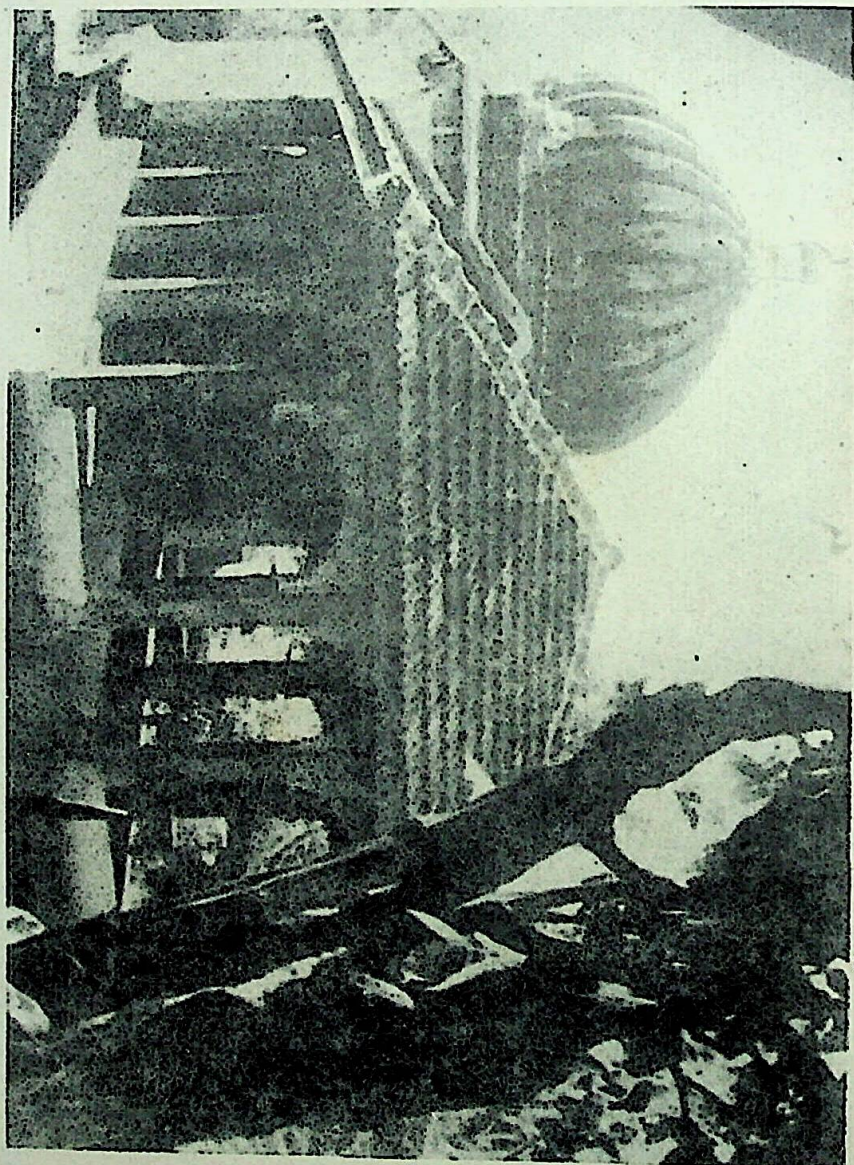
श्रीमहाविष्णु : पाँवस

• श्रीगणपति : पाँवस

श्रीमहाविष्णु-मंदिर : पंचास

त्यांना दिसून आले की 'आपला सर्व समाज अवनतीच्या खोल गर्तेत खिन्नपत पडला आहे. अविचार हाच विचार ठरत आहे. धर्माचा वडेजाव तेवढा राहिला असून त्यांतील आत्मा कधीच निघून गेलेला आहे. फक्त त्याचें कलेवर शृंगारून त्याची मिरवणूक काढून करमणूक तेवढी करून घेतली जात आहे. समाज, राष्ट्र याबद्दल आपलें काहीं कर्तव्य आहे याची जाणीव नष्ट होत आहे आणि खरा स्वार्थ किंवा स्वहित काय ? या-विषयीं संपूर्ण अज्ञान आहे. आणि जें ज्ञान म्हणून काहीं आहे तें केवळ या अज्ञानाचें पोषण करण्यापुरतेंच दिसत आहे. अशाहि स्थितीत कोणी उमजलेला असला तरी दुसऱ्याला हात देण्याचें त्राण त्याच्यांत दिसून येत माहीं.'

आप्पांनीं हें चित्र बदलून टाकण्याकरितां स्वतःला शक्य तें सर्व करण्याचा निर्धार केला आणि याच कार्याकरितां क्षण न क्षण आणि कण न कण वेचण्याचाही त्यांनीं कृतनिश्चय केला.

हें सामाजिक सुधारणेचें कार्य करण्याकरितां अनेकविध उपायांचा अवलंब करण्याचें त्यांनीं ठरविलें व समाजाच्या सर्व थरांतील आणि वयांतील व्यक्तींपर्यंत आपलें कार्य पोचावें म्हणून रुचिवैचित्र्यानुरूप कार्याचें स्वरूप बदलण्याचें लवचिक धोरणही त्यांनीं पत्करलें.

आतां हें कार्य कोणत्या पद्धतीनें त्यांनीं केलें तें पाहूं.

मुलांमध्ये धर्माचरणाची आवड उत्पन्न व्हावी म्हणून गणपति अथर्वशीर्ष मुलांकडून पाठ करून घेण्याचें त्यांनीं ठरविलें. गांवांतील आबा सामंत याच्या मनांत ब्रह्मकर्म, पुरुषसूक्त, रुद्र इत्यादि शिकण्याचे विचार बरेच दिवस घोळत होते. त्यांचे कुलोपाध्याय रामभटजी फडके यांच्याकडे तो गेला व त्यानें मला रुद्र, पुरुषसूक्त वगैरे शिकवा म्हणून सांगितलें. परंतु त्यांनीं तसें करतां येत नाहीं असें उत्तर दिलें. आबाची निराशा झाली होती परंतु आप्पांनीं मात्र त्याला पुरुषसूक्त, गणपति अथर्वशीर्ष उत्तम प्रकारें शिकविलें. पुढें गणपतीच्या देवळांत गणपति अथर्वशीर्ष कोण चांगल्या तऱ्हेनें म्हणतो याबद्दल स्पर्धेचा कार्यक्रम झाला आणि त्यांत आबा सामंत यांचें म्हणणें सर्वोत्तम ठरलें आणि हा निर्णय, वे. मू. रामभटजी फडके यांनीं दिला. यानंतर मात्र मी तुला सर्व शिकवायला तयार आहे असें फडके गुरुजींनीं आबाला सांगितलें आणि स्वरूपानंद...४

त्याला इतर ब्रह्मकर्म, रुद्र वगैरे उत्तम प्रकारें शिकविले. अशा प्रकारें आप्पांनीं इतर मुलांनाही संस्कृत विद्येची व पाठांतराची गोडी उत्पन्न केली. शाळेंतील अनेक विद्यार्थी मोठ्या आवडीने त्यांच्याकडून शिक्षण घेऊं लागले. वन्याच मुलांना त्यांनीं स्वखर्चिनें पोथ्या दिल्या. उत्तम संथा देऊन अचूक उच्चारपूर्वक पाठांतर होऊं लागलें. त्यामुळें गांवांत इतरत्रहि ज्यांना शिकण्याची सोय होती त्या मुलांनींही गणपति अथर्वशीर्ष पाठ केलें. गणपतीच्या दिवसांत गणपतीवर सहस्रावर्तनाचेही कार्यक्रम झाले. या संस्कारामुळें लहान मुलांमध्ये सात्त्विक वृत्ति वाढून सदाचरणाची आवडही उत्पन्न झाली.

अशा प्रकारें लहान लहान मुलेंसुद्धां चांगल्या चांगल्या गोष्टींत आवडीनें भाग घेतात हैं पाहून आप्पांना फारच आनंद वाटला. आणि याच कार्यक्रमाबरोबर दुसराही एक महत्त्वाचा उपक्रम त्यांनीं सुरू केला. त्यांत मुलांना शिस्त, सुसंस्कार, एकजुटीनें कार्य करण्याची संवय आणि करमणूक यांच्याच बरोबर सर्व आबाल-वृद्धांनाही करमणूक होऊन सन्मार्ग लागावा हा उद्देश होता. हा उपक्रम म्हणजे 'राष्ट्रीय मेळा' होय.

राष्ट्रीय मेळा

हा मेळा काढण्यांत दुहेरी हेतु होता. एक म्हणजे गांवांतील उत्सवांत जे करमणुकीचे हीन प्रकार चालत होते ते बंद पडून त्याची जागा यानें सन्मानपूर्वक घ्यावी आणि अशा प्रकारें उत्सवांना सोज्ज्वळ स्वरूप येऊन ते समाजाला सन्मार्गप्रवर्तक ठरावेत हा होय.

गांवांत असलेल्या अनेक देवळांत वार्षिक उत्सव होत असत. त्यांत बराच भाग हा करमणुकीचाच होत असे. उत्सवांत कीर्तनाचे कार्यक्रम असले तरी त्याला अगदीं बेताचीच मंडळी असायची. परंतु रात्रीं देवाच्या भोंवत्या असायच्या. त्या वेळीं पालखींत देव बसवून देवाल्या-भोंवतीं प्रदक्षिणांचा तो कार्यक्रम असे. त्यांत भजन म्हणणें व मधूनमधून पदें म्हणणें हेही कार्यक्रम प्रमुख असत. परंतु याही वेळीं देवादिकांची भक्तिपर पदें म्हणण्यापेक्षां हीन अभिरुचीचीं, अचकट-विचकट अशीं तमाशांतील पदें किंवा नाटकांतील शृंगारपद, पदें म्हणण्याचीच अहमहमिका चालायची. मोठ्यांच्या ह्या हीन अभिरुचीचा परिणाम लहान

कोंवळ्या मुलांवर चटकन् होत असल्यामुळे त्यांची अभिरुचीदेखील तशीच बनावी हें स्वाभाविकच होतें. यावर आणखी मात म्हणजे तमाशाचा कार्यक्रम ! यांत तर अश्लील विनोद आणि ग्राम्यगीतें यांचाच सुकाळ ! उत्सवाचें हें स्वरूप पाहिल्यावर आप्पांना फारच वाईट वाटलें. देवादिकांचे उत्सव ज्या पवित्र भावनेनें आणि पवित्र वातावरणांत पार पाडावयाला हवेत त्यांचा येथें जवळजवळ अभावच दिसून येत होता. वास्तविक अशा प्रकारचे उत्सव म्हणजे उत्तम संस्कार केंद्रेंच होत. येथें जर पवित्र संस्कार आणि पवित्र विचार हे वाढत नसतील तर देवांच्या नांवाखालीं चालणारे हे उत्सवप्रकार एकदम बंद झालेलेही वाईट नाहीत असें त्यांना वाटूं लागलें.

आप्पा सात्त्विक तेजांनं व धैर्यानि संपन्न असल्यामुळे त्यांना एकंदर परिस्थितिबद्दल जरी वाईट वाटलें तरी ते निराश झाले नाहीत. चिकाटीच्या प्रयत्नांनं हें चित्र पालटून टाकण्याचें त्यांनीं ठरविलें आणि त्यासाठीं अशा उत्सवांत स्वतः लक्ष घालण्याचें ठरविलें.

सर्वच ग्रामस्थांचा अत्यंत आवडता उत्सव म्हणजे श्री महाविष्णूचे देवळांत होणारा गोकुळाष्टमीचा उत्सव. हा उत्सव आठ दिवस साजरा होत असतो. या उत्सवांत रोज कीर्तन, रात्रीं भोंवत्या व आरति वगैरे होऊन नंतर तमाशा वगैरे कार्यक्रम होत असत. या उत्सवांकरितां म्हणून आप्पांनीं श्रीकृष्ण मेळा काढण्याचें ठरविलें व १९२४ सालच्या उत्सवांत या मेळ्यामुळे विशेष मौज आली.

त्या वेळीं मुंबई, पुणें वगैरेसारख्या मोठ्या शहरांतून गणपति उत्सवांत मेळ्यांचे कार्यक्रम करण्याची प्रथा रूढ झालेली होती व तद्वारां जैन-जागृतीचें कार्य कुशल समाजसुधारक साधीत असत. परंतु खेडेगांवांत असा उपक्रम करण्याचें कार्य कोणीं केलें नव्हतें. आप्पांनीं मात्र या कामीं घडाडीनें पुढाकार घेतला व अत्यंत परिश्रम घेऊन सुंदर मेळा तयार केला. मेळ्यांतील मुलांना खादीचा संपूर्ण गणवेश तयार केला. टिपण्या व गोफ वगैरे सामान जमा केलें. मेळ्याचे कार्यक्रम कसे करावयाचे याची संपूर्ण माहिती रत्नागिरीस जाऊन त्यांनीं स्वतः करून घेतली. तबलजी, पेटीवाले यांची जुळणी केली आणि मेळ्यांत म्हणावयाचीं बरींचशीं पदे स्वतः रचून तयार केलीं.

पहिल्या वर्षीच्या या मेळ्यांत मी (लेखक) स्वतः असल्यामुळे मला त्यांतील बऱ्याच गोष्टी आठवत आहेत. मेळ्याचे कार्यक्रम हे स्वावलंबना-श्रमांतच बसवीत असत. शाळा सुटल्यावर व सुटीच्या दिवशीं हा खटाटोप करावा लागे. सुमारे १५-२० मुलांना शिकवण्याचें काम चालू असे. बहुतेक मुलें १३-१४ वर्षांच्या आंतीलच होतीं. तथापि त्यांना शिकवतांना आप्यांची शिकवण्याची हातोटी विलक्षण होती. मुलांनासुद्धां अरेतुरे हा शब्द नाही. कोणी कितीही व कितीही वेळां चुकला तरी जड शब्दही नाहीं मग रागावणें कुठचें ! इतक्या सौजन्यपूर्ण वागण्यामुळे त्यांच्याबद्दल माझ्या मनांत त्याच वेळीं अपार आदरभाव उत्पन्न झाला होता.

मेळ्यांत शिकवण्याकरितां जीं पदे त्यांनीं केलीं होतीं व मिळविलीं होतीं त्यांपैकीं जेवढें मला आठवत आहे, तेवढेंच येथें देत आहे.

गणपतीवरील पद

गजतुंड दिव्य शिवबाल । असो हा ध्यानीं ॥ ६४० ॥

चित्स्वरूप जगदीश गणेश । आम्हां तूंच धनी ॥ १ ॥

विघ्ननाशना आशीर्वचना । भक्तां देसि झणीं ॥ २ ॥

द्वादश नामें ज्याचीं जपतां । विद्या मान जनीं ॥ ३ ॥

या पद्यांत 'गजतुंड दिव्य शिवबाल' या ऐवजीं मधून 'गोपालकृष्ण भगवान्' असेंही सांगत असत.

कृष्णावरील पद

विश्वाचा हा केंद हरि करी कुंजवनीं कौतुकलीला ॥ ६४० ॥

दुष्ट कालिया वधित लीलाया । तन्मस्तकिं करि नृत्य थयथया ।

प्रिय धेनूंना गोप जनांना । खेळ अलौकिक दाविला ॥ १ ॥

रामदास व शिवाजी यांवरील पद

जयजय समर्थ श्री रघुवीर हा । बोल पहा गंभीर ॥ ६४० ॥

तूंच तुझ्यासम वीर ॥ १ ॥

ध्या समशेर ही राजमुकुट हा । पदीं बाहिलें शीर ॥ २ ॥

कृष्णाचें पद

हें पद फारसें आठवत नाहीं. परंतु यांत देवाला धर्मरक्षणासाठीं अवतार घेण्याबद्दल विनंती आहे व ध्रुवपदामध्ये 'जेव्हां जेव्हां गोरे

राक्षस जगी माजतील काळ्यांचा कैवारी कृष्ण हा तयांसि दंडील ' असें असून मधून ' हिंदूंचा कैवारि कृष्ण हा तयांसि दंडील ' असा वदल केला जात असे. यापुढें देव अद्याप अवतार कां घेत नाहीं यावर शंका घेतलेल्या असून एका कडव्यांत असें वर्णन आहे ' युगा युगाचे ठायि जन्मतां शीण तुम्हां आला । म्हणुनि रमेशा विश्वांतीस्तव गाढ झोंपि गेला ॥ "

अशीच आणखीही कांहीं पदें आप्पांनी केलीं होतीं व मिळविलीं होतीं. व त्या वेळच्या त्या पारतंत्र्याच्या काळांत तीं स्वदेशाभिमान जागृत करण्याला स्फूर्तिप्रद ठरत होतीं. याप्रमाणें सुमारें चार वर्षे आप्पांनीं मेळे-काढणें चालूच ठेवलें होतें. लोकांच्या आग्रहावरून कुधें, गुळें या नजीकच्या गांवीं व गांवांतील अन्य देवाल्यांतूनही मेळ्यांचे कार्यक्रम होत असत.

या कार्यक्रमांचा विशेष म्हणजे मेळ्यांतील मुलांवरही चांगलाच परिणाम होत असे. आप्पा मेळ्यांतील मुलांना कार्यक्रमानंतर दूध वगैरे पिण्यास देत असत व मेळ्याचा सर्व खर्च ते स्वतःच करीत असत.

सामाजिक कार्याचा विस्तार

या उत्सवांत दोन प्रहरीं किर्तनाचा कार्यक्रम होत असे. दररोज कीर्तनाच्या पूर्वी आप्पांनीं रोज स्वतः सुमारें एक तास प्रवचन करण्याचा उपक्रम सुरू केला. ' ज्ञानेश्वरीवर ' ते फार सुरस प्रवचन त्या वेळींही करीत असत.

रात्री भोंवत्यामध्ये भाग घेऊन देवादिकांचीं पदें म्हणण्याची अभिरुचि त्यांनीं उत्पन्न केली. कारण लोकांची स्वाभाविक प्रवृत्ति केवळ करमणूक व्हावी अशीच असल्यानें नाटकांतील पदें किंवा अन्य कामुक, वैषयिक पदें म्हणण्याकडेच त्यांचा कल असे.

याशिवाय गांवांतील मराठी शाळेंत उत्सव वगैरेनिमित्त कांहीं संवाद वगैरे कार्यक्रम होत असत. त्याकरितां कांहीं सुंदर संवादही त्यांनीं लिहून दिले होते.

समाजाच्या उन्नतीकरितां प्रचाराच्या विविध अंगांचा उपयोग करण्याची पात्रता व कुशलता अंगीं असल्यानें इतर उत्सवांतून गांवांत जीं नाटके होत तीं योग्य निवड करून केलीं जावीं याकडे त्यांचें लक्ष असे.

नाटकांत पार्टी रंगवणे, पडदे सोडणे, प्रॉम्टिंग करणे वगैरे सर्व कामें ते जरूरीप्रमाणें करीत असत व त्यांचें चौफेर लक्षही असे. गद्य नाटकांचे संगीत करावें असें वाटल्यास ते जरूर त्या संदर्भात पदेही करून देत असत व गद्य नाटकाचें संगीत नाटक होई.

राजा छत्रसाल याच्या कथानकावर आधारित 'स्वातंत्र्योदय' हें नाटक त्यांनीं स्वतः लिहून तयार केलें व तें १९२५ मध्ये पांवसच्या नाट्यप्रेमी मंडळींनीं आप्पांच्या मार्गदर्शनाखालीं बसवून पांवस येथेंच सोमेश्वराच्या देवळाजवळ केलें. हें संपूर्ण ४-५ अंकीं नाटक मीं स्वतः पाहिलें असून तें त्या वेळीं फारच उत्कृष्ट झाल्याबद्दल लोकांचा अभिप्राय पडला होता. सदर अप्रकाशित नाटकाचें हस्तलिखितही शिल्पक राहूं नये हें आपलें दुर्दैवच होय.

अशा प्रकारच्या नाटकांच्या पूर्वी किंवा नाटकाच्या मध्यंतरीं आप्पा जमलेल्या जनसमुदायाचा फायदा घेण्याकरितां बहुधा सुमारे अर्धापाऊण तास भाषण करीत असत. देशाभिमान जागृत करणारें व भावनेनें भरलेलें त्यांचें वक्तृत्वपूर्ण भाषण, श्रोते अगदीं दत्तचित्त होऊन ऐकत असत. यामुळे स्वातंत्र्यसंग्रामाकरितां लोकमत तयार करण्याचें कार्यही यांतून साधत असे.

अशा प्रकारें, व्यक्तींच्या, समाजाच्या व राष्ट्राच्या उत्कर्षाकरितां अनेकविध मार्गांनीं व अंगोपांगांनीं प्रयत्नांची शर्थ करण्याची त्यांची धडपड चालू असे. गांवांत एक सार्वजनिक वाचनालयही त्यांनीं सुरू केलें व त्यांत उत्तमोत्तम पुस्तकांचा संग्रह करण्यांत आला. विश्वेश्वराच्या देवळांत नंदादीप सुरू होण्याकरितां कांहीं निधी जमवून नंदादीपही त्यांनीं सुरू केला.

याप्रमाणें सार्वजनिक कामांकडे विशेष लक्ष पुरवूनही आपल्या स्वावलंबनाश्रम या विद्यालयाकडे त्यांचें मुळींच दुर्लक्ष होत नसे.

स्वावलंबनाश्रमांत प्रथमतः ५-६ विद्यार्थीच मिळाले होते. परंतु पुढें १-२ वर्षांत ही संख्या ४०-४५ पर्यंत वाढली. चरख्यावर सूत काढणें व खादी तयार करणें यांचें शिक्षण विद्यार्थ्यांना मिळावें म्हणून आपले घरीं १५-२० चरखे आणून तेथें शाळेव्यतिरिक्त सूतकताई चालत असे. खादी तयार करण्याचें शिक्षणही कांहीं विद्यार्थी घेत असत. सूतकताईमध्ये

विद्यार्थ्यांनीं विशेष कौशल्य दाखवावें म्हणून त्यांचा कटाक्ष असे. आप्पा स्वतः तंर अगदीं बारीक सूत व तेंहि अधिक जलदपणें कातीत असत. परंतु विद्यार्थ्यांनीं तसें कातावें म्हणून त्यांनीं बक्षिसाची योजनाही केली होती. प्रदर्शनांत कांहीं विद्यार्थ्यांनीं सूतकताईत बक्षिसेंहि मिळविलीं होती. या शिवाय घरांतील आप्पांच्या दोन बहिणी गोदूबाई व काशीबाई या देखील मागावर खादी तयार करीत असत. अशा प्रकारें आप्पांचें घर म्हणजे आश्रमच झाला होता.

घरीं व शाळेंत मुलांना मलखांब शिकविला जाई. त्याचप्रमाणें खो-खो, आट्यापाट्या वगैरे खेळही शिकविले जात. परंतु आपला विद्यार्थी-वर्ग कोठें दंगाधोपा झाल्यास त्याच्या प्रतिकारालाही सज्ज असावा म्हणून त्यांना उत्तम प्रकारें लाठीकाठीचें शिक्षण देण्याचें त्यांनीं ठरविलें व येशा वामनसे या नांवाच्या एका निष्णात शिक्षकाकडून आपल्या विद्यार्थ्यांना त्यांनीं उत्तम लाठीकाठीचें शिक्षणही दिलें.

माझीये जातीचें मज भेटो कोणी

अशा प्रकारें अनेकविध मार्गांनी आप्पांचें समाज कार्य चालू होतें. परंतु केवळ एवढें कार्य करण्यांतच त्यांना इतिकर्तव्यता वाटत नव्हती. मानवी जीवनाची इति कर्तव्यता ज्यांत आहे त्याला अनुकूल परिस्थिति निर्माण करणें एवढेंच या सर्व खटाटोपांचें उद्दिष्ट होतें. त्यांचा खरा छंद होता तो अध्यात्मिक होता. तो स्थूलबुद्धीच्या लोकांना प्रकट दिसणारा नव्हता व त्यांचा खरा छंद ओळखणारा त्यांच्या जिवाभावाचा मित्र त्यांना सद्गुरू अनुग्रहानंतर सन १९२३ ते २५ पर्यंत लाभलेला नव्हता. 'माझीये जातीचें मज भेटो कोणी। आवडीची धनी फेडावया। असे या वेळीं त्यांना वरचेवर वाटणें साहजिकच होतें. अशा वेळीं त्यांना एकच सत्संगति होती ती म्हणजे 'सद्ग्रंथ' हीच होय. आणि या सत् संगतीचा त्यांना कधींच विसर पडत नसे. खरी असत् संगति 'देहसंगति' म्हणजे 'देहबुद्धि' होय. यासाठीं तिचा त्याग होण्यासाठीं सर्व काळ सतत आत्मानुसंधान राखून शक्यतो 'आत्मसंगति' म्हणजे सत् संगति राखण्याचा प्रयत्न त्यांचा सदैव चालूच असे. परंतु, सद्ग्रंथांच्या वाचनानें, चिंतनानें ही वृत्ति टिकण्याला व वाढण्याला बहुमोल मदत होते म्हणून रात्रीं

बेरात्रीं मुद्दाम वेळ काढूनही ज्ञानेश्वर, भागवत, संतवाङ्मय, उपनिषदे वगैरेचा अभ्यास सदैव चालूच असे आणि त्यामुळे आप्पांची अध्यात्मिक प्रगति व्यवस्थित चालू होती. परंतु ज्याच्याजवळ या विषयांवर प्रेमानें बोलतां येईल असा मित्र त्यांना मिळाला नव्हता.

१९२५ चे अखेरीस अध्यात्माची खरीखुरी भूक लागलेला असा मित्र भेटला. 'स्वामींचें मित्रप्रेम' या प्रकरणांत ज्याचें सविस्तर वर्णन आलें आहे ते श्री. पटवर्धन मास्तर हेच ते मित्र होत. त्यामुळे आतां अध्यात्मिक क्षेत्रांतही त्यांना कार्यप्रवण व्हावें लागलें व हें खरें जिव्हाळ्याचें गोड काम करतांना त्यांना अधिकांश समाधान वाटूं लागलें. कारण त्यांचे पूर्वीचे मुंबई येथील सन्मित्र श्री. काका लिमये हे देखील १९२५ पर्यंत त्यांचे सांप्रदायिक गुरुबंधू झालेले नसल्यामुळे त्यांच्या पूर्वीच्या मित्रप्रेमाला आवश्यक तो नवा उजळा मिळलेला नव्हता. मात्र त्यामुळे आप्पांना जो लाभ झाला त्यापेक्षां आप्पांचा लाभच त्यांच्या मित्रांना विशेष झाला हें सांगणें नकोच !

१९२६ च्या मे महिन्यांत पटवर्धन मास्तर व साने मास्तर यांच्या-बरोबर झालेला प्रवास, त्यांत पुणें येथें सद्गुरुबाबा महाराज यांचा पुनःच लाभलेला सहवास पंढरपूरची यात्रा आणि सन्मित्रांबरोबरची अध्यात्मिक चर्चा यामुळे सुमारे पंधरा दिवसांचा काळ फारच आनंदांत आणि मौजेत गेला.

स्थित्यंतर

स्वावलंबनाश्रम १९२२ सालीं सुरू झाल्यापासून विद्यार्थ्यांची संख्या दरसाल वाढतच होती. शिक्षणाचा सर्व भार आप्पांवरच पडत होता व तो ते त्रास न मानतां पेलूं शकत होते. त्यासाठीं त्यांना फारच कष्ट घ्यावे लागत होते. फी घेत नसल्यामुळे उत्पन्न नाहीच परंतु पदरचा पैसाच खर्च करावा लागत असे. खेडेगांवासारख्या ठिकाणीं इंग्रजी शिक्षणाची सोय आणि तीही विनामुल्य ही ग्रामस्थांना एक सुवर्ण संधीच होती. परंतु ही राष्ट्रीय शाळा आहे, यांत राष्ट्रीय शिक्षण दिलें जातें, आप्पा हे देशभक्त असून खादीचा पोशाख करतात, खादी टोपी घालतात यामुळे यांच्या शाळेंत आपलीं मुलें घातलीं तर तें सरकारविरोधी कृत्य

होतें; सरकारची आपल्यावर करडी नजर राहिल व या शाळेंत शिकलेल्या मुलांना सरकारी नोकरी मिळणार नाही वगैरे कल्पना आणि भावना लोकांत वळावूं लागल्या. देशांत अनेक ठिकाणीं राष्ट्रीय शिक्षणाच्या ज्या ज्या शाळा सुरू होत्या त्या त्या ठिकाणीं लोकमताचा असाच परिणाम होऊन व इतरही कारणांनीं त्यांची संख्या रोडावत चाललीच होती. सन १९२१ मध्ये महाराष्ट्रांत निदान ५० तरी राष्ट्रीय शाळा सुरू झाल्या होत्या. परंतु पुढें १९२४ मध्ये त्यांत घट सुरू होऊन १९२५-२६ पर्यंत अनेक कारणांमुळें सुमारे निम्म्या शाळा बंद पडल्या. त्याचाच परिणाम पांचस सारख्या ठिकाणींही दिसूं लागला. सरकारी रोषाच्या भीतीनें पालक मुलांना पाठवीत नसत व त्यामुळें मुलांची संख्या ५-६ विद्यार्थ्यांपर्यंत खालीं आली. आप्पांनीं पालकांना भेटून त्यांच्या ठिकाणीं देशभक्ति जागृत करण्याचा प्रयत्न करून पाहिला. परंतु सर्वसामान्य जनतेची एवढी त्यागाची तयारी होत नाही हेंच त्यांच्या अनुभवास आलें.

सन १९२४ मध्ये त्यांच्या स्वावलंबनाश्रमामध्ये बाबा देसाई व जगन्नाथ सांमत हे नवे दोन विद्यार्थी इंग्रजी ५ वी मध्ये दाखल झाले. या विद्यार्थ्यांचें घर पांचस येथेंच होतें व त्यांच्या घराण्याचा नांवलौकिक चांगला होता. हे दोन्ही विद्यार्थी रत्नागिरी येथें १९२१ मध्ये सुरू झालेल्या टिळक राष्ट्रीय विद्यालयांत शिकत होते. जगन्नाथाचा थोरला भाऊ पांडुरंग हाही त्याच विद्यालयांत शिकत होता. १९२४ च्या अखेरीस तें विद्यालय बंद पडलें. तेव्हां या विद्यार्थ्यांना पुढें कोठें शिक्षण घ्यावें हा प्रश्न पालकांच्या पुढें उभा राहिला. आप्पांनीं पालकांची भेट घेऊन त्यांना सांगितलें, “माझ्या आश्रमांत बोथरे नांवाचा एक विद्यार्थी आहे. त्याचें शिक्षणही तुमच्या मुलांइतकेंच झालें आहे. त्याला आणखी दोन वर्षे शिकवून पुणें येथें टिळक विद्यापीठाच्या प्रवेशपरिक्षेस बसविण्याचें मीं ठरविलें आहे. तुमचीं मुलें माझ्या आश्रमांत आलीं तर बोथरे बरोबर त्यांचाही अभ्यास प्रवेश परीक्षेपर्यंत करून घेईन.” बाबा देसाई यांच्या वडिलांनाही ही योजना पसंत पडली व त्यांनीं बाबाचें नांव स्वावलंबनाश्रमांत दाखल केलें. आपल्या मुलांनीं आतां सरकारी हायस्कूलमध्ये शिक्षण घ्यावें असा जगन्नाथाच्या वडीलांचा मनोदय होता. परंतु जगन्नाथाच्या मुनाचा कल

राष्ट्रीय शिक्षणाकडे होता म्हणून आप्पांनीं जगन्नाथाची भेट घेतली व त्याचे विचार समजावून घेतले.

यानंतर आप्पांनीं आपल्या देशाची सध्यांची स्थिति काय आहे, आपण मुंबईहून हायस्कूलवर बहिष्कार घालून कां आलों, आपल्या स्वावलंबना-श्रमाचें ध्येय व धोरण काय आहे हें नीट समजावून सांगितलें. या आश्रमांत शिक्षण घेणेंच कसें आवश्यक आहे तें युक्तिप्रयुक्तीनें त्याच्या मनावर विवविलें. याचा योग्य तो परिणाम होऊन जगन्नाथनें स्वावलंबनाश्रमांतच यापुढील शिक्षण घेण्याचें ठरविलें. परंतु याला वडिलांची अनुमति कशी मिळणार हा मोठा प्रश्न जगन्नाथपुढें होता. परंतु वडिलांना आपण सर्व विचार समजावून सांगितल्यानंतर त्यांची परवानगी मिळेल अशी त्याला आशा होती व जरी तशी परवानगी मिळाली नाहीं तरी आपण आतां ठरविलेल्या गोष्टीपासून ढळायचें नाहीं असा त्यानें पक्का निर्धार केला होता.

जगन्नाथनें आपला मनोदय वडिलांना सांगतांच त्यांना आश्चर्याचा धक्काच बसला. आपल्या वचनांत वागणारा हा मुलगा आतां आपलें ऐकत नाहीं हें कांहीं ठीक नाहीं असें पाहून त्यांनीं त्याची चांगलीच कान-उघाडणी केली. ते म्हणाले, “ रत्नागिरी येथील राष्ट्रीय शाळेचा तुला अनुभव आलाच आहे. आतां येथील स्वावलंबनाश्रम हीसुद्धां सरकार-विरोधी कृति आहे. याच्यावर केव्हां बंदी येईल याचा नेम नाहीं. विद्यार्थी वर्गावर व पालकांवरही सरकारची करडी नजर राहिल, यांतून तुला पुढें कालेजमध्ये जातां येणार नाहीं किंवा वकील होतां येणार नाहीं, सरकारी क्षेत्रांत नोकरी मिळणें कठीण होऊन तुला पुढें पश्चाताप करण्याची पाळी येईल. मी तुझ्याबद्दल ज्या अपेक्षा केल्या होत्या त्याबद्दल तुला कांहींच वाटूं नये हें फार आश्चर्य आहे. ”

जगन्नाथनें वडिलांचें बोलणें शांतपणें ऐकून घेतलें व सांगितलें माझ्या वैयक्तिक स्वाथपिक्षां व तुमच्या इच्छेपेक्षां सद्यःस्थितींतील माझ्या कर्तव्याची जाणीव ही अधिक श्रेष्ठ आहे. हें मला आतां समजून आलें आहे. त्यामुळें आतां मी माझ्या निर्णयापासून विचलित होणें शक्य नाहीं.

मुलाचें हें निर्वाणीचें बोलणें ऐकतांच वडिलांनीं त्याला सांगितलें,

“जा ! आतां माझ्याकडून तुला कांहीं ही मिळणार नाही, तूं शीक नाही तर वाटेल तें कर !”

वडिलांना वाटलें कीं या निर्वाणीच्या अस्त्रानें आपला मुलगा अगतिक होऊन आपल्या म्हणण्याला होकार देईल. परंतु तो पाणिदार व वाणेदार मुलगा ‘ठीक आहे’ एवढेंच म्हणून घराबाहेर पडला व तोही अशा निश्चयानें कीं आतां घराकडून कांहींही मदत मागावयाची नाही.

जगन्नाथ नंतर आप्पांकडे गेला व त्यानें झालेला सर्व वृत्तांत त्यांच्या कानीं घातला. आप्पांना त्याचा निर्धार पाहून संतोष वाटला व त्यांनीं त्याला सांगितलें तूं कांहीं काळजी करूं नकोस, तूं माझ्याकडे राहा, तुझी सर्व जबाबदारी मीं घेतली. त्याच्या वडिलांचा रागही आतां शांत झाला होता व ते कर्तव्यबुद्धीनें मुलाच्या खर्चासाठीं म्हणून दरमहा ८-१० रुपये आप्पांच्या स्वाधीन करूं लागले.

स्वतःचें शिक्षण मॅट्रिकपर्यंतचेंच असतांना मुलांना मॅट्रिकपर्यंतचें शिक्षण देणें सामान्य काम नव्हतें. परंतु आप्पांचे सर्व विषय उत्तम तयार असल्यामुळें व बुद्धिमत्ता उत्तम असल्यानेंच त्यांना तें शक्य झालें. शेवटीं वर्ष सहा महिने दे. भ. आप्पासाहेब पटवर्धन यांचे घाकटे बंधू ‘श्रीपत बापू’ यांचें चांगलेंच सहाय्य मिळाल्यामुळें शिक्षणाचें काम अधिक चांगलें झालें व आप्पांनाही चांगली मदत झाली.

सन १९२७ मध्ये टिळक विद्यापीठाच्या प्रवेशपरीक्षेला वसवण्याकरितां आपल्या तीन विद्यार्थ्यांना बरोबर घेऊन जाण्याचें आप्पांनीं ठरविलें, त्याचबरोबर स्वावलंबनाश्रमांत नवीन विद्यार्थी नसल्यानें ‘स्वावलंबनाश्रम’ यापुढें बंदच करणें बरें असेंही ठरलें. ज्यांना थोडीफार धनिकांची मदत होत होती, जेथील शिक्षकवर्ग पदवीधर होता अशा तऱ्हेच्याहि महाराष्ट्रांतील अनेक राष्ट्रीय शाळा याच वेळीं बंद पडण्याच्या बेतांत आल्या होत्या. तेव्हां यापुढें खेडेगांवांत ही शाळा चालवून आपण येथें कांहीं मोठें देशकार्य करूं शकणार नाहीं असें दिसून आलें. अंतःकरणांत ज्वलंत देशभक्ति उफळत होती. तेव्हां त्यांत योग्य कार्यक्षेत्र शोधणें आवश्यकच होतें. त्याचप्रमाणें समाजामध्ये आपला शैक्षणिक दजदिखील अधिक असल्याशिवाय आपल्या कार्याचा प्रभाव विशेष पडणार नाही, याची त्यांना कल्पना होती म्हणून यापुढें स्वावलंबनाश्रम

बंद करण्याचें त्यांनीं ठरविलें ! आश्रम बंद करतांना पुढील योजना कांहींच झाली नव्हती. मुलांची कांहींतरी शिक्षण वा उद्योग या बाबतींत सोय लावून आपण साबरमती आश्रमांत जावें किंवा टिळक महाविद्यालयांत पुढील शिक्षण घ्यावें नाहींतर या मुलांबरोबरच टिळक महाविद्यालयांत पुढील शिक्षण एकत्र राहून घ्यावें असे विचार मनांत घोळत होते.

अशा प्रकारें पांचस येथील १९२२ ते २७ मार्चपर्यंतचें पांच सहा वर्षांचें वास्तव्य संपुष्टांत आलें आणि पुन्हां गांव सोडून पुण्यासारख्या दूर प्रदेशीं प्रयाण आणि पुन्हां शिक्षण व इतर अनेक प्रकारची दगदग यांची कांस धरावी लागली.

पांचस येथें पांचसहा वर्षे आप्पांनीं फारच परिश्रम घेतले. अनेक प्रकारें सामाजिक कार्यांचे अनुभव घेतले. त्याचप्रमाणें अध्यात्मिक क्षेत्रांत सतत सदभ्यास व अध्यात्मिक वाढमयाचा अभ्यास यांनीं आपली आत्मिक उन्नति देखील पुष्कळच साधून घेतली. घरांतील सर्वच मंडळींनाही अध्यात्मिक दृष्ट्या त्यांच्या सुविचारांचा लाभ झाला.

आपल्या मुलाचें हें घोरण आईला आतां जड वाटूं लागलें होतें. कारण स्वावलंबनाभ्रमाच्या स्थापनेपासूनच्या ५-६ वर्षांच्या काळांत कराव्या लागलेल्या अनेकविध खर्चांमुळें आधींच बेताबाताची असलेली सांपत्तिक स्थिति बरीच खालावली होती. आणि हें घोरण पुढें चालवणें आतां शक्यच राहिलें नव्हतें. त्यामुळें आतां हें सर्व बंद करून आप्पांनं चांगलें शिकावें व नोकरी करावी असें तिला वाटे व ती त्यांना तसें सांगतही असें. परंतु आप्पांना हें कसें पटणार ? इतरांप्रमाणें सामान्य जीवन जगण्याकरितां त्यांचा जन्म थोडाच होता ? याहि परिस्थितींत त्यांचा विचार निराळाच होता. आईवडिलांना प्रपंचांत मदत करणें हें पुत्रधर्म या नात्यानं ठाकलेलें प्राप्त कर्तव्य त्यांना दृष्टिआड करतां येणें शक्यच नव्हतें. परंतु, प्राप्त परिस्थितींत देशासाठीं जरूर तर सर्वस्वावरही लाथ मारण्याचें कटु कर्तव्य केलेंच पाहिजे याची त्यांना अधिकांश जाणीव होत होती. यामुळें जमेल तितकें पुत्रधर्माचें पालन करून देशकार्यच प्राधान्येंकरून करावयाचें त्यांनीं ठरविलें आणि आपल्या कोणत्याही वैयक्तिक स्वार्थासाठीं नव्हे तर देशहितासाठीं—समाजाच्या हितासाठीं—पडतील ते कष्ट

उठविण्याचें ठरवूनच पुण्यास जाण्याचें त्यांनीं ठरविलें. आणि आई-वडिलांना आश्वासनहि दिलें कीं, आपण यापुढें स्वावलंबनानें टिळक महाविद्यालयाचे शिक्षण घेण्याचें ठरविलें असून शक्य तोंवर तुम्हांला कांहीं सहाय्य करण्याचा प्रयत्नही करीन. आप्पांच्या या विचाराला घरांतील सर्वांचाच पाठिंबा मिळाला व आपल्या तीन विद्यार्थ्यांना टिळक महाविद्यालयाच्या प्रवेशपरीक्षेला बसविण्याकरितां बरोबर घेऊन मार्च १९२७ मध्ये पुण्यास जाण्याचें आप्पांनीं ठरविलें.

विद्यार्थ्यांची प्रवेशपरीक्षा

आप्पांचा स्वावलंबनाश्रम हा खाजगी आश्रम होता. तो आश्रम माध्यमिक शाळा म्हणून टिळक विद्यापीठाला जोडला गेला नव्हता. त्यामुळें प्रवेशपरीक्षेला बसण्याकरितां उत्पन्न होणारी तांत्रिक अडचण दूर करण्यासाठीं सातारा येथील टिळक राष्ट्रीय विद्यालयामार्फत प्रवेशपरीक्षेला विद्यार्थी बसविणेचें ठरलें व १९२७ मार्चच्या सुरवातीला या तीन विद्यार्थ्यांना बरोबर घेऊन आप्पा पुण्यास गेले.

प्रवेशपरीक्षेच्या पूर्वी सुमारे ८-१२ दिवस अगोदर तेथें त्यांनीं एक खोली बिऱ्हाडाकरितां मिळविली होती. गोपाळ गायन समाजाजवळच ती खोली होती. या वेळीं विद्यार्थी परीक्षेलाच बसणारे असल्यामुळें ते शक्य तेवढे अभ्यासांत दक्ष असत. परंतु आप्पा हे मोकळेच असल्यामुळें व बरोबर पैशांची कांहीं फारशी पुंजी नसल्यामुळें द्रव्यप्राप्तीला कांहीं मार्ग शोधीत होते व तेथेंच जवळ असलेल्या 'समर्थ भारत' प्रिंटिंग प्रेस मध्येच त्यांना काम मिळालें. प्रेसमध्ये काम करण्याचा पूर्वानुभव कांहींच नव्हता. अशा स्थितींत खिळे जुळान्याच्या कामापासून त्यांच्या शिक्षणाला सुरवात झाली. तथापि ते सुविद्य असल्यामुळें प्रुफें तपासणें वगैरेसारखीं कामें त्यांना मिळूं लागलीं. थोडेच दिवसांत पुढें प्रेसमधील सर्व कामांत ते तरबेज झाले व त्यांना महिन्याला रोज ८ तास काम करून ३० रुपये पगार मिळूं लागला,

त्या वेळीं फारच स्वस्ताईचा काळ होता. तीस रुपये मिळविणेंसुद्धां अधिक मोलाचें होतें. काटकसरीनें वागून, खानावळींत न जातां हाता-नेंच स्वयंपाक करून त्यांचें भागूं शकत होतें. स्वयंपाकासाठीं लागणारें

कोळशाचें ओझेंही ते स्वतः डोक्यावरून आणीत. अर्थात् ही गोष्ट आजू-बाजूच्या लोकांना नवलाईची वाटावी अशीच होती. प्रतिष्ठेच्या नांवा-खालीं बारीकसें ओझें आणण्यालासुद्धां सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या लोकांना लाज वाटत असे. प्रवासांत थोडासा बोजा असला तरी पडेल ती मजुरी देऊन हमाल केला जातो. अशा तऱ्हेची प्रतिष्ठा किंवा पोशाखीपणा आप्पांना तिरस्करणीय वाटत होता. स्वतःला झेपण्यासारखें कोणतेंही ओझें ते स्वतःच आणीत असत. समाज याही गोष्टीची थट्टा करणार हें त्यांना जरी दिसत होतें तरी जी गोष्ट स्वतःला योग्य वाटते ती लोक-मताची तमा न बाळगतां करावयाची ही त्यांची वाणेदार वृत्ति या वागणुकीवरून दिसून येते.

शिक्षणकार्यातील विविधता

बाबा देसाई यांची व्यवस्था त्यांच्या नातेवाईकाकडेच झालेली असल्यामुळें खर्चाचा प्रश्न या तिघांपुरताच होता. प्रवेशपरीक्षा आटोप-तांच बोथरे व सामंत हे दोघे विद्यार्थी अभ्यासांतून आतां मोकळे झाले होतें. त्यामुळें समर्थ भारत छापखान्यामध्ये तेही थोडेफार काम करूं शकत होते. कधीं वर्तमानपत्राच्या घड्या घालणें, इतर कांहीं छापील फॉर्मच्या घड्या घालणें अशीं कामें ते करीत. त्या वेळीं 'थालीपीठ' या नांवाचे विनोदी आत्म-प्रवास-वर्णन छापण्याचें काम चालू होतें. अशा प्रकारें या दोघांकडून कांहीं पैसा जमूं लागला. याच्यापुढें काय करावें याबद्दल निश्चित असें कांहींच ठरलेलें नव्हतें. म्हणून प्रवेशपरीक्षेनंतरही सर्वजण पुण्यास राहिले. आपले तीन विद्यार्थी येथें राहून त्यांनीं नुसते पैसे मिळवावेत एवढ्यांतच आप्पांना समाधान वाटण्यासारखें नव्हतें. तेथेंच जवळ असलेल्या महाराष्ट्र व्यायाम मंडळांत तीन महिन्यांचा एक शारीरिक शिक्षणाचा क्लास निघाला होता त्यांत ह्या तीन विद्यार्थ्यांना आप्पांनीं दाखल केलें व तेथें लाठीकाठीचें व लेजीम वगैरेसारखें शिक्षण देवविलें. त्या क्लासमध्ये मुलांना रोज सहा तास शिक्षण घ्यावें लागे. याप्रमाणें सुमारे चार महिने गेल्यानंतर आप्पांनीं परत गांवीं येण्याचें ठरविलें.

पांचस येथें परत येण्याचा विचार नक्की ठरल्यावर आप्पांच्या

डोळ्यांपुढें गांवांतील तरुण मुलें येऊं लागलीं. एखादा प्रेमळ बाप आपल्या मुलाकरितां मुलाच्या आवडीची वस्तु घेऊन येतो किंवा एखादा मुंबईला गेलेला चाकरमानी आपल्या बायकोला एखादा दागिना किंवा एखादी तिच्या आवडीची अन्य वस्तु घेऊन येतो त्याचप्रमाणें ४-५ महिन्यांनंतर परत घरीं येतांना आप्पांच्याही मनांत काहींतरी आलें !! परंतु तें जगावेगळें होतें, ४।५ महिन्यांत दरमहाच्या तीस रुपयांच्या मिळकतींत पैसा तो कितीसा शिल्लक राहिलेला असणार ! परंतु काटकसरीनें वागून जी काहीं शिल्लक पडली होती तिचा योग्य वेंच व्हावा असें त्यांना वाटलें. त्यांना बायको, पोरें नव्हतीं. तेव्हां त्यांच्या आवडीकरितां काहीं आणण्याचा प्रश्नच नव्हता. परंतु आईकरितां एखादें लुगडें घ्यावें वा बहिणीकरितां काहीं घ्यावें असें त्यांना वाटलें नाहीं. किंबहुना आपल्या स्वतःकरितां एखादें रिस्टवांच घ्यावें असेही मनांत आलें नाहीं. तर त्यांनीं बाजारांत जाऊन सुमारे १६-१७ लेजीम खरेदी केलीं आपल्या गांवीं जाऊन आपल्या गांवांतील विद्यार्थ्यांना व तरुणांना लेजीम व लाठीकाठी इत्यादींचें शिक्षण द्यावें असें त्यांनीं ठरविलें. या बाबतींत बाबा देसाई, बोथरे व सामंत यांना शिकवून तयार केलेले होतेच. यावरून आप्पांची वृत्ति किती स्वार्थनिरपेक्ष होती याची कल्पना येऊं शकते.

साहस-प्रसंग

बहुधा श्रावणाचा महिना असावा. त्या वेळचा प्रवास हल्लींसारखा सुखाचा नव्हता. बोथरे व आप्पा हे पुण्याहून प्रथम कोल्हापूरला मुक्कामाला आले. कोल्हापूर ते रत्नागिरी हा प्रवास दुसऱ्या दिवशीं करावा लागे व या ८२ मैल अंतराकरितां कमींतकमी सहा तास लागत असत. कोल्हापूरपासून सुमारे ४ मैल अंतरावर ' रेडेडोह ' या नांवाचा सखल भाग आहे. त्या भागांत भरपूर पाऊस झाला म्हणजे २-३ फलांग अंतरांत रस्त्यावरही कमरकमर पाणी होतें. या वेळींही भरपूर पाऊस झाला असल्यामुळे असेंच पाणी झालें होतें व हें पाणी कमी होऊन मोटारीची रहदारी सुरू होण्याला आणखी दोन दिवस तरी लागले असते. पाणी बेताचें असलें म्हणजे कमरकमर पाण्यांतूनही प्रवासी लोक रस्त्या-

वरून पुढें जात. रत्नागिरीहून आलेली मोटार पलिकडेच थांबलेली असावयाची. त्यांतील प्रवाशांनाही तसेंच करावें लागे, परंतु या वेळीं पाणी जास्तच असल्यामुळे पाण्यांतून चालत जाण्याचें धाडस कोणीच करूं शकत नव्हतें. अशा वेळीं आप्पा, बोथरे व आणखी सुमारे १५-१६ प्रवासी, यांनीं होडींतून पलीकडे जाण्याचें ठरविलें. होडी सरळ रस्त्यावरूनच न जातां पाण्याच्या प्रवाहामुळें बाजूला झुकली व एका चिखलाच्या टेकाडांत रतली. अशा वेळीं होडीवाला आणि प्रवासी सर्वच काळजींत पडले. या वेळीं आप्पांनीं पुढाकार घेऊन त्या पाण्यांत काठीच्या सहाय्यानें कमी चिखल असलेला भाग कोणचा तें फिरून पाहिलें आणि ते स्वतः तेथें कमरभर पाण्यांत काठीच्या सहाय्यानें माग काढीत रस्त्यापर्यंत आले. त्यामुळें याच मार्गानें सर्वांना घेऊन येतां येईल अशी त्यांची खात्री झाली. आणि मग परत जाऊन सर्वांना बरोबर घेऊन ते रस्त्याला आले. या वेळीं सर्व प्रवाशांनीं आप्पांचें हार्दिक अभिनंदन केलें. कारण त्या गढूळ पाण्यांतून मार्ग काढणें हें खरोखरच धाडसाचें कृत्य होतें. प्रत्येकाला आपला बोजा आपल्या डोक्यावरूनच घ्यावा लागला. अशा गोंधळलेल्या स्थितींत आप्पांच्या धाडशी प्रयत्नामुळें सर्वांना त्यांतून बाहेर पडतां आलें. सर्वांनीं आपले ओले झालेले कपडे सोडून नवीन कपडे परिधान केले आणि तेथें आलेल्या मोटारींत त्यांनीं प्रवेश केला. अशा प्रकारें संकटावर मात करून ही सर्व मंडळी मार्गस्थ झाली. परंतु पुढें ही गाडी बिघडून रस्त्याच्या कडेला घसरली आणि बंद पडली. सर्वांनीं प्रयत्न करून गाडी वर ओढून काढली व ड्रायव्हरनें कांहीं तासांच्या खटपटीनंतर गाडी दुरुस्त केली. सर्वांनाच त्या वेळीं भुका लागल्या होत्या. प्रवासांतील शिदोच्या सर्वांजवळ नव्हत्या. तरी असलेल्या एकूण सामग्रींत सर्वांनीं सुखभोजन केलें व पुन्हां गाडीचा प्रवास सुरू झाला. सकाळीं निघालेली मंडळी रात्री १० वाजेपर्यंत मलकापुरास आली. पाऊस तर भरपूर पडत होता. मलकापूरच्या पुढेही रस्त्याला पाणी. तेव्हां तिथून मोटारी येणें शक्य नव्हतें. म्हणून मलकापुरांतच सर्वांना मुक्काम करावा लागला आणि तोही त्या लहानग्या मोटारींतच. कारण गांवांत त्या वेळीं प्लेगची साथ सुरू होती. त्यामुळें अर्धवट भिजलेल्या स्थितींत, गारठ्यांत आणि मोटारीच्या गर्दीतच प्रत्येकाला

सक्तीची विश्रान्ति घ्यावी लागली. तेथून पुढे दुसऱ्या दिवशीं प्रवास सुरू झाला व दोन प्रहरांपर्यंत सर्व मंडळी रत्नागिरीस येऊन पोहोचली. याप्रमाणे आप्पा आपल्या सर्व सामानासह पांचस येथे येऊन पोहोचले. आईवडील यांना आनंद झाला. आप्पांच्या प्रवासवर्णनांतील त्या कठीण प्रसंगांतून ते सुखरूप घरी येऊन पोहोचल्याबद्दल त्यांनीं परमेश्वराचे आभार मानले.

पुढे काय ?

आप्पा आतां एक महत्वाची कामगिरी पार पाडून परत आले होते. स्वावलंबनाश्रमांत स्वतः शिकवून तयार केलेले तीन विद्यार्थी परीक्षेला बसवून त्यांनीं आरंभिलेल्या एका महान् कार्याचा समारोप साधला होता. यांत बोथरे व सामंत हे उत्तीर्ण झाले होते व बाबा देसाई हे अनुत्तीर्ण झाले होते. तरी ते पुढील वर्षी परीक्षेला बसून उत्तीर्ण होतील याची खात्री वाटत होती. अशा प्रकारे हातीं घेतलेलें कार्य एक प्रकारे पूर्ण झाल्याचें सात्त्विक समाधान त्यांना मिळालें होतें. परंतु पुढे काय ! हा प्रश्न शिल्लकच होता. आपल्या विद्यार्थ्यांनीं येथेंच शिक्षणाला पूर्ण-विराम द्यावा व नोकरीची कांस घरावी असें त्यांना वाटत नव्हतें तर त्यांनीं भरपूर शिकावे व आपल्याचप्रमाणे समाजकार्य वा देशकार्य करावे ही त्यांची आंतरिक ओढ होती. म्हणून आप्पा त्यासंबंधीं विचार करूं लागले. यापुढे उच्च शिक्षण घ्यायचें हें काम अधिकच बिकट होतें. आजपर्यंतचें शिक्षण हें त्यांना घरच्या मदतीवर करतां आलें. परंतु आतां यापुढील शिक्षण त्या पद्धतीनें करण्याइतकी घरची आर्थिक कुवत राहिली नव्हती आणि शिक्षण हें स्वावलंबनानेंच घ्यावें अशी आप्पांची वृत्ति होती आणि म्हणूनच 'स्वावलंबनाश्रम' हें नांव त्यांनीं आपल्या राष्ट्रीय शाळेलाहि दिलें होतें.

सामान्य माणसाला आपल्या मुलाबाळांना स्वखर्चिनें उच्च शिक्षण देणें त्या काळीं बहुतांशीं अशक्यच होतें. यासाठीं मुलानेंच पडतील ते कष्ट करून शिक्षण घेणें आवश्यक आहे याची जाणीव आप्पांना झाली होती. परंतु विद्यार्थ्यांमध्ये अशी धमक नव्हती. विद्यार्थ्यांमध्ये अशी धमक उत्पन्न करून त्यांचें शिक्षण करून घेतां येईल अशी आप्पांची स्वरूपानंद...५

महत्वाकांक्षा होती व आपले विद्यार्थी व आपणही पुढील काळांत उच्च शिक्षण घेऊंच असें त्यांनीं मनांत ठरविलें होतेंच. आतां १९२७ चा जुलै महिना संपून गेला होता आणि उच्च शिक्षणाला याच वर्षी सुरवात करतां येणें शक्य नव्हतें. म्हणून आपल्या दोन विद्यार्थ्यांना रत्नागिरी हायस्कूलमधून पुढील वर्षाच्या मॅट्रिकच्या परीक्षेला बसविण्याचें त्यांनीं ठरविलें. रत्नागिरी येथें हायस्कूलांतील एका शिक्षकाच्या मागदर्शनाखालीं त्यांचा अभ्यास सुरू झाला. जरी हे टिळक विद्यापीठाची प्रवेशपरीक्षा पास झालेले होते तरी सरकारी नोकरींत त्यांना मॅट्रिक म्हणून स्थान नव्हतें. ती उणीव त्यांना प्रसंगीं पुढेंमागें जाचक होऊं नये म्हणून त्यांनीं ही परीक्षा द्यावी असें आप्पांनीं ठरविलें होतें व त्याचबरोबर मध्यंतरीच्या ५-६ महिन्यांच्या काळांत अधिक चांगला अभ्यास करून वरचा नंबर मिळवतां आला तर पहावा असें ठरलें.

याच वेळीं बाबा देसाई हे टिळक महाविद्यालयाच्या पुढील वर्षीच्या प्रवेशपरीक्षेला बसण्याकरितां पांचस येथें आपल्या घरींच राहून अभ्यास करूं लागले. रत्नागिरी येथें आबा सामंत यांचे थोरले बंधू तात्या हे रहात होते. त्यामुळें आबा व तात्या हे खोलीवर हातानेंच जेवण करून राहूं लागले; बाबल्या बोथरे यांची अशाच प्रकारें थोडी सोय लागली होती. त्या वेळीं आप्पांनीं वरच्या आळींतील शास्त्री चाळीमध्ये आपल्याकरितां एक खोली घेतली होती व मधूनमधून ते खोलीवर येऊन जेवण वगैरे हातानेंच करून रहात असत. अशा प्रकारें आपल्या दोन विद्यार्थ्यांची शिक्षणाची व्यवस्था नीट लागल्यामुळें आप्पांना थोडें स्वास्थ्य मिळालें होतें. परंतु पुढें थोड्याच दिवसांत आबा सामंत यांच्या बावतींत त्यांना काळजी उत्पन्न करणारे प्रसंग येऊन पुन्हां भरपूर कष्ट करावेच लागले. तो प्रसंग असा :

आबा सामंत हा वत्सलता गडग्यावरून उतरत असतांना नळांत कोठेंतरी पाय गुरफटून खालीं पडला व बराच अस्वस्थ झाला. नंतर त्याला गाडींतून घरीं (त्याच्या बिऱ्हाडीं) न्यावें लागलें. घरगुती उपचार सुरू झाले. दुसऱ्या दिवशीं सकाळपर्यंत काय झालें आहे याची कोणालाच कल्पना आली नाही. परंतु उलट्या सुरू झाल्या. त्यामुळें त्यांनीं डॉक्टरना बोलावून घेतलें. त्या वेळीं रत्नागिरी येथील पहिलेच एम्. बी. बी. एस्.

डॉक्टर अच्युतराव जोशी हे नुकतेच प्रॅक्टिस करू लागले होते. त्यांनी याला तपासल्यावर त्याला अंतर्गळाचा विकार झाला आहे असे सांगितले आणि तोही 'पाशितांत्र' [Strangulated Hernia] झाला असून याचे ऑपरेशन लवकरांत लवकर झाले तरच हा वांचेल व वेळ जास्त जात जाईल तसा तो धोकादायक ठरेल असे सांगितले. याचा त्यांचे बंधू व रत्नागिरीतील त्याची आप्तमंडळी यांनी विचार केला, परंतु ऑपरेशन करण्याला कोणाचेच धैर्य होईना. कारण त्या वेळी ऑपरेशन या गोष्टीला सर्वजण फार भीत असत. त्या वेळी आप्पा हे पांढस येथे असल्यामुळे त्यांना बोलावण्याकरिता मनुष्य पाठविण्यांत आला. आप्पांना ही बातमी कळतांच ताबडतोब ते रत्नागिरीला आले. आणि तेथील सगळा प्रकार पाहून ते डॉक्टर जोशी यांना भेटले. जोशी यांनी त्यांना सांगितले की ऑपरेशनशिवाय याला दुसरा उपायच नाही. तेव्हां आप्पांनी ऑपरेशन करविण्याचे ठरविले व ते त्या खटपटीला लागले. रत्नागिरी येथील सरकारी हॉस्पिटलमध्ये त्या वेळचे सिव्हिल सर्जन 'फर्नांडिस' हे. कोठे बाहेरगांवी गेले असल्यामुळे तेथे ऑपरेशन होऊ शकत नव्हते. दुसरे खाजगी ऑपरेशन करणारे डॉक्टर 'बेजामीन' हेही त्या वेळी रत्नागिरीत नव्हते. त्यामुळे आतां काय करावे हा प्रश्न कठीण होऊन बसला. कोल्हापूरसारख्या ठिकाणी मोटारीने नेणे हे रोग्याला झेपण्यासारखे नाही असे डॉक्टरांचे मत पडले. त्या वेळी आप्पा व त्याचप्रमाणे सामंताची कांही नातलग मंडळी हीं जास्तच फिकिरीत पडलीं व आबा आतां यांतून वांचत नाही असेच सर्वांना वाटले. आप्पांनी पुन्हा या परिस्थितीत काय करतां येण्यासारखे आहे म्हणून डॉक्टर जोशींना विचारले. यावर, तो प्रसंग जाणून डॉक्टर म्हणाले "तुम्ही म्हणत असाल तर मी हें ऑपरेशन करतो. मी या पूर्वी अंतर्गळाचे ऑपरेशन केलेले नाहीं, परंतु करतांना पाहिलेलीं आहेत व मला आंतून विश्वास आहे की मी हें करू शकेन. मात्र ऑपरेशन यशस्वी न झाले तर तुम्ही मला दोष देऊ नये." यावर मंडळींनीं विचार केला. यापूर्वी यांनी ऑपरेशन केलेले नसतांना ऑपरेशन कसे करून घ्यावे. यावर आप्पांनीं त्यांची समजूत घातली. ऑपरेशन न कराल तर मुलगा हातचा चाललाच आहे मग आतां आपल्या हातांत आहे तेवढा प्रयत्न कां करूं नये ? शेवटी आप्पांच्या

म्हणण्याला मंडळी कबूल झाली व आप्पांनीं डॉक्टरांना सांगितलें, “तुम्ही ऑपरेशन करा, संपूर्ण जबाबदारी मीं घेतली आहे.” डॉक्टरांनीं पाहिले हा २३-२४ वर्षांचा तरुण मुलगा आपल्यावर जबाबदारी घेत आहे हें त्याच्या वडिलांना वगैरे पटेल काय ? परंतु आप्पांचे एक जवळचे नातेवाईक व डॉ. जोशी यांचे स्नेही डॉ. बापूसाहेब सोहोनी यांनीं याच्या जबाबदारीवर तुम्हांला ऑपरेशन करावयाला हरकत नाही असें सांगितलें व डॉक्टर जोशी यांनीं तें मान्य केलें. हें सर्व ठरेतो रात्रीचे सुमारे ९-१० वाजण्याची वेळ आली. डॉक्टर म्हणाले ‘ऑपरेशन करावयाचें तर मला सरकारी दवाखान्यांतील व्यवस्थेची आणि तेथील संपूर्ण सहकार्याची आवश्यकता आहे.’ आप्पांनीं ताबडतोब सिव्हिल हॉस्पिटलला जाऊन तेथील डॉक्टरांची वगैरे परवानगी मिळविली आणि त्यांनीं संपूर्ण सहकार्य देण्याचें कबूल केलें. यानंतर डॉक्टरांनीं रात्रीच्या वेळींच यशस्वी रीत्या ऑपरेशन पार पाडलें आणि सांगितलें, ‘हा आतां मृत्यूच्या दाढेंतून सुटला आहे.’ सर्वांनाच आनंद झाला. परंतु त्यांतही विशेष आनंद डॉक्टरांना झाला—आणि तोसुद्धां निरपेक्ष होता. कारण हें ऑपरेशन करण्यांत त्यांचा कोण-चाही धंदेवाईक दृष्टिकोन नव्हता किंवा आपल्याला ऑपरेशन करण्याला ही एक संधि मिळाली असेंही त्यांना वाटलें नव्हतें. तर एका बिकट परिस्थि-तींत केवळ दयाबुद्धीनेंच हें कार्य करण्याची अंतःप्रेरणा त्यांना झाली होती.

ऑपरेशननंतर सुमारे पाऊण महिन्यानें आप्पांनीं आबाला पांक्स येथें त्याच्या घरीं नेलें. डॉक्टर जोशी यांना कांहींतरी बिलाची रक्कम द्यावी म्हणून ते डॉक्टरांकडे आले. डॉक्टरांना त्यांनीं बिल विचारलें. त्यावर डॉक्टर म्हणाले ‘हे काम पैशाच्या अपेक्षेनें केलेलें नव्हे. मुलगा वांचला यांतच मला खरें समाधान आहे. परंतु मीं खटपट केली व माझा धंदाच असल्यामुळें तुम्हांला काय वाटेल तें तुम्ही द्या.’ आप्पांनीं आणलेली थोडी फार रक्कम त्यांच्या हातांत दिली व त्यांनीं कसलाच विचार न करतां ती प्रेमानें स्वीकारून खिशांत घातली. आप्पांनाही या गोष्टीचें फार समाधान वाटलें. कारण त्यांनीं केलेल्या कष्टांचें पूर्ण मोल देणें शक्यच नव्हतें.

पांक्स येथें एकदोन महिन्यांत आबा चांगला फिरूं लागला तोंच त्याच्यावर आणखी एका आजाराचा फेरा आला—त्याला टायफॉईडचा

ताप येऊं लागला. त्या वेळीं सुद्धां आप्पांनीं कोणचेही गांवठी उपचार किंवा स्थानिक वैद्याकडील उपचार न करतां रत्नागिरी येथें येऊन डॉ. जोशी यांनाच तपासण्याकरितां नेलें व डॉक्टर सांगातील त्याप्रमाणें औषधोपचार व पथ्यपाणी वगैरे सुरू ठेवले. सुमारे तीनचार वेळां तरी तपासण्याकरितां डॉक्टरांना नेण्यांत आलें. त्या वेळीं आप्पांना फारच परिश्रम घ्यावे लागले. रोग्याची संपूर्ण शुश्रूषा करणें हें सामान्य काम नव्हतें. त्यांतच डॉक्टरांकडे रत्नागिरीसारख्या लांब ठिकाणीं येऊन औषध नेणें हें कामही करावें लागे आणि हें बहुधा सर्व पायींच करावें लागे. आप्पांनीं व आबाच्या नातलगानीं केलेल्या कष्टांना यश येऊन आबा याही आजारांतून पूर्ण बरा झाला. या वेळीं आप्पांनीं जी सेवा केली व त्यांत जी कळकळ आणि वत्सलता होती, जें निरपेक्ष प्रेम होतें तें निरुपम असेंच होतें. आबाला थोडें वरें वाटल्यावर त्याला आप्पांनीं महिनाभर आपल्या घरीं नेलें व त्याला कंटाळवाणें होऊं नये म्हणून कधीं अध्यात्मशास्त्रांतील सिद्धांत सांगावे, परमार्थाचीं प्रमेयें विशद करून सांगावीं तर कधीं ललितवाङ्मयांतील व काव्यशास्त्रांतील विनोदी वाङ्मय वाचून दाखवावें असें चालत असे. कधीं सोंगट्या, बुद्धिवळें खेळणें तर कधीं बिझिक वगैरेसारखे पत्त्यांचे खेळ खेळणें हेंही आप्पा करीत असत. अशा प्रकारें आप्पांच्या या वागण्यांतून त्यांच्या स्वभावातील वात्सल्याचा एक पैलू प्रकट झाला आहे.

गुरुसेवा आणि ज्ञानेश्वरी

पुण्याहून परत आल्यावर थोड्याच दिवसांत आप्पांनीं एक मोठें काम हाईसेनें आणि भक्तिभावानें हातीं घेतलें होतें. आपल्या हातून कांहीं सद्गुरुसेवा घडावी ही फार दिवसांची त्यांची उत्कृष्ट इच्छा त्यायोगें पुरी होणार होती. हें काम चालू असतां आबा सामंत यांच्या आजारपणामुळें थोडा अडथळा आला, तरीहि त्यांतूनच वेळ काढून त्यांनीं आपलें प्रिय व पवित्र कार्य चालू ठेवलेंच होतें. तें काम म्हणजे संपूर्ण ज्ञानेश्वरीची हस्तलिखित प्रत तयार करून ती सद्गुरूंना समर्पण करावयाची हें होय.

पुणें येथें सद्गुरु बाबा यांच्याकडे आप्पा गेले असतां त्यांना सद्गुरु

बाबा हे हस्तलिखित ज्ञानेश्वरीची पोथीच वाचतात हैं दिसून आलें होते. त्यांच्यापुढें बहुधा ज्ञानेश्वरी असायचीच आणि ती हस्तलिखित प्रत फारच जीर्ण झालेली अशी होती. या वेळीं सुंदर व मोठ्या अक्षरांत छापलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रति मिळूं शकत होत्या. परंतु त्या सोवळ्यांत वाचणें अपवित्र आहे असें मानलें जात असे. आणि त्या वेळीं जुन्या लोकांमध्ये सोवळ्याओवळ्याच्या कल्पनांचा कट्टरपणा विशेष होता. याबद्दल एक गमतीचें उदाहरण म्हणून लक्षांत घेण्यासारखें आहे. ता. ६ ऑक्टोबर १९६३ च्या 'मार्मिक'च्या अंकांत पुढील उतारा आहे.

तुपाचें सोवळें गुरुचरित्र

तुपाचें गुरुचरित्र हें काय प्रकरण आहे असें तुम्हाला वाटेल. पण गेल्या शतकांत सोवळ्यानें छापील कागदाला स्पर्श करणें अमंगळ समजलें जाई. म्हणून तुपाची खास सोवळी शाई वापरण्याची क्लृप्ती एकांनें काढली होती.

श्री. गोविंद नारायण माडगांवकर हे आपल्या मुंबई वर्णनांत लिहितात. "आमचे कित्येक भोळे व नैष्ठिक ब्राह्मण छापलेल्या कागदांस स्पर्श करण्यास भीत असत आणि अद्याप (म्हणजे १८६३ सालीं) मुंबईत व बाहेरगावीं छापील कागदास शिवत नाहीत व छापलेलें पुस्तक वाचीत नाहीत, असे पुष्कळ सांपडतील." आधुनिक शिकलेले लोकही या सोवळेपणापासून अगदींच अलिप्त होते असें नाहीं. दादोबांनीं आपल्या एका ग्रंथाचें 'हस्तलिखित' अभिप्रायाकरितां प्रो. बाळशास्त्री जांभेकरांकडे पाठविलें असतां, "त्यांतील पाणिनीचीं अष्टाध्यायींतलीं सूत्रें हीं वेदोक्त आहेत तीं तूर्त छापून अशीं ओवळीं केलीं असतां लोकांस आवडणार नाहीत असा आपला अभिप्राय दर्शविला !" असें दादोबांनीं आत्मचरित्रांत लिहिलें आहे. रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलिक आंधोळ केल्यावर छापील ग्रंथाला शिवत नसत असें त्यांचे चरित्रकार रा. हवालदार लिहितात. मुद्रणाच्या शाईमध्ये कांहीं अमंगळ व वर्ज्य पदार्थ असतात, असें त्या वेळच्या लोकांचें म्हणणें होतें ! म्हणून कोण्या एका प्रकाशकानें "तुपाचें गुरुचरित्र म्हणजे 'चरबी ऐवजीं तूप घालून केलेल्या शाईनें छापलेलें' अशी वृत्तपत्रांत जाहिरात दिली होती !"

सद्गुरु बाबांच्या मनांत अशा प्रकारचीच कल्पना असेल कांहीं म्हणतां येणार नाहीं. तथापि रूढीनें चालत आलेल्या व झालेल्या कल्पना सोडणें हें सहजीं घडत नाहीं. आप्पांनीं बाबांची ती जीण झालेली प्रत जेव्हां पाहिली आणि ते फक्त हस्तलिखित प्रतच वाचतात हें पाहिलें तेव्हां एक अत्यंत सुंदर हस्तलिखित प्रत सद्गुरुनाथ बाबांना आपण अर्पण करायची असें त्यांनीं ठरविलें.

सुमारें दोन वर्षे हा विचार मनांत वागत असूनही या कामीं लागणारा वेळ त्यांना मिळूं शकला नव्हता. आतां मात्र सुमारें ४-५ महिन्यांचा अवधि मिळणार असल्यामुळें त्यांनीं हें काम करावयाचें ठरविलें. शास्त्र्यांच्या चाळींतील खोलींत निवांतपणें हें काम त्यांनीं सुरू केलें. यासाठीं उत्तम प्रकारचा जाडसर कागद त्यांनीं मिळवला. अक्षर अगदीं छापीलप्रमाणें दिसावें म्हणून उत्तम काळीभोर शाई, जुन्या पद्धतीनें स्वतः तयार केली. लिहिण्याकरितां बोरूच्या लेखण्याही तयार केल्या आणि सद्गुरुंच्या स्मरणानें लेखनकार्याला सुरवात केली. आप्पांचें अक्षर आधींच मोत्यासारखें सुंदर होतें. परंतु या वेळीं प्रयत्नपूर्वक तें उत्तम काढलेलें असल्यामुळें अगदीं छापीलप्रमाणें दिसत होतें. बाबांना उतार वयांत वाचनाचा त्रास होऊं नये म्हणून तें जरूर तेवढें मोठेंही होतें. लिहितांना कोठेंही यत्किंचित डाग, खाडाखोड व अन्य कोणचाही न्हस्व दीर्घादिकांचा दोष राहूं नये म्हणून ते संपूर्ण लक्ष देत असत.

आप्पांचा हा खटाटोप पाहून आप्पांची मित्रमंडळी, नातलग व शेजारीपाजारीसुद्धां चकित होत असत. कारण अशा प्रकारें हातानें ग्रंथ लिहिण्याची पद्धति कोठें राहिली नव्हती.

हें काम ४-५ महिन्यांत पुरें झालें पाहिजे या दृष्टीनें त्यांनीं कामाची आंखणी केली. ज्ञानेश्वरीच्या ९००० ओंव्या लिहून काढावयाच्या तर दररोज १०० ओंव्या तरी लिहून काढल्या पाहिजेत असा त्यांनीं हिशोब बांधला. रोज १०० याप्रमाणें महिन्याला ३००० ओंव्या होतात. परंतु इतर कामामुळें महिन्यांतील सर्वच दिवस याप्रमाणें जमेल असेंही नाहीं, म्हणून या हिशेबानें सर्व कामाला ४ महिने लागतील असें गृहीत धरावें लागलें. या कामीं आपल्या हातून ढिलेपणा होऊं नये, आपल्या मनाला अंकुश रहावा असें ठरवून ज्या दिवशीं ज्ञानेश्वरीच्या १०० ओंव्या

लिहून होणार नाहीत त्या दिवशीं ज्ञानेश्वरीचा ११ अध्याय संपूर्ण वाचावयाचा, अशी अट त्यांनीं आपल्या मनाला घालून ठेवली.

आप्पांच्या या योजनेतसुद्धा एक अपूर्वता दिसून येते. कित्येक करारी स्वभावाचीं माणसें आपल्यावर अशीं कांहीं बंधनें घालून घेतात. परंतु त्यांचें स्वरूप बहुधा कधीं उपास करणें वगैरेसारखे केवळ शिक्षेच्या स्वरूपाचें असतें. परंतु आप्पांनीं स्वतःवर लादलेली ही शिक्षा नसून एक गोड अशी तोड आहे. ११ वा अध्याय हा नवरसांनीं विनटलेला आणि काव्यगुणांनीं सर्वश्रेष्ठ व भक्तिरसानें रसभरित असा आहे. हा अध्याय यामुळेंच आप्पांचा अत्यंत आवडता अध्याय आहे. त्यामुळें सहजींच त्याचीं पारायणें अत्यंत आवडीच्या भरांत करायला मिळावीं हाच त्यांचा हेतु होता. आणि आपल्या हातून आज लेखनकार्य पूर्ण झालें नाहीं याची खूखही मनांत राहूं नये हा दुसरा हेतु होता. केवळ अंगचोरपणामुळें काम पडून राहिल अशा तऱ्हेची भीति त्यांना मुळींच नव्हती. म्हणून त्यांना विशेष प्रकारची शिक्षा ठरवून घेण्याचें कारण नव्हतें. आप्पांना कामानिमित्त कधीं पांवस तर कधीं रत्नागिरी असें रहावें लागे. त्यामुळें हें लेखनाचें काम दोन्ही ठिकाणीं चालत असे. हें ज्ञानेश्वरीचें लेखन पांवस येथें चालू असतांना त्यांचे मुंबईचे थोरले बंधु गणपतराव हे घरीं आले होते. त्या वेळीं त्यांना फुरसें चावल्यामुळें औषधोपचार होऊन पूर्ण बरें वाटेतों आप्पांना घरींच रहावें लागलें. या विषारांतून गणपतराव पूर्णपणें बरे झाले परंतु त्यांची प्रकृति पूर्वीसारखी धडधाकट झाली नाहीं.

सुमारें आठदहा महिन्यांच्या दीर्घ परिश्रमानंतर आप्पांनीं प्रेमानें पत्करलेलें हें कार्य पुरें झालें व मनाजोगतें काम झाल्यामुळें त्यांना स्वतःला फार धन्यता वाटली आणि समाधान झालें. पुण्याला गेल्यानंतर ती ज्ञानेश्वरी सद्गुरुनाथ बावांना अर्पण करावी व आपणदेखील आतां पुण्यासच जाऊन रहावें व आपल्या विद्यार्थ्यांसमवेत स्वाव लढना उदरनिर्वाह करून टिळक विद्यापीठाचें उच्च शिक्षण घ्यावें असें त्यांनीं ठरविलें.

भावी कार्याची दिशा

आप्पांचें वय आतां पंचवीस वर्षांचें झालें होतें. हा काळ वास्तविक

शिक्षणाचा राहिलेला नव्हता आणि याहि काळांत शिक्षण घेऊन कांहीं मोठी लठ्ठ पगाराची नोकरी वा मानमरातब मिळविण्याची त्यांना हौस नव्हती. सर्व विद्यांचा राजा अशी जी अध्यात्म-विद्या ती विद्या सद्गुरुकृपेने त्यांना हस्तगत झालेली होती. अशाही स्थितींत या शिक्षणाच्या खटाटोपाचें कारण हेंच होतें कीं लोकशिक्षणाचें कार्य अधिक प्रभावीपणें करतां यावें. कारण, खऱ्या ज्ञानापेक्षां लोक पदवीलाच जास्त मानतात आणि याचसाठीं त्यांना वाङ्मय-विशारदची पदवी मिळविणें आवश्यक वाटत होतें.

आप्पांनीं स्वतः उच्च शिक्षण घेण्याचें ठरविलें. परंतु केवळ आपणच उच्च शिक्षण घेण्याकरितां पुण्यास जावें हें त्यांच्या मनाला बरें वाटलें नाहीं. आपले दोन विद्यार्थी आबा सामंत आणि बाबल्या बोथरे यांच्या शिक्षणाचा येथेंच पूर्णविराम व्हावा हें त्यांच्या सहृदय मनाला सल्लू लागलें. बरें पुण्यासारख्या ठिकाणीं जाऊन यांचें उच्च शिक्षण व्हावयाचें म्हणजे आपल्यावरच फारच मोठी जोखीम घेणें आहे याची त्यांना जाणीव होती. त्यांचे तिसरे विद्यार्थी बाबा देसाई आतां पुण्यास उच्च शिक्षण घेतच होते. परंतु त्यांची सांपत्तिक स्थिति चांगली असल्यामुळें त्यांच्या खर्चावद्दल काळजी करण्याचें कारण नव्हतें. परंतु या दोन विद्यार्थ्यांना कोणी मदत करणारें नव्हतें. त्यामुळें ही जबाबदारी फार मोठी होती. परंतु याही स्थितींत स्वतःच्या पूर्ण विश्वासावर त्या दोघांनाही पुण्यास बरोबर नेण्याचें त्यांनीं ठरविलें. सामंत आणि बोथरे यांनींही शक्य तितकें स्वावलंबनानें अर्थार्जन करून उच्च शिक्षण घेण्याचें ठरविलें. याप्रमाणें आपण आपल्या शिष्यवर्गाला मध्येंच सोडून न देतां आपल्याबरोबर घेऊन जात आहोंत याचें फार फार समाधान त्यांच्या उदार मनाला लाभलें.

घरांतील सर्व मंडळींना आप्पांचा हा बेत समजला. सर्वांच्या पुढें प्रामुख्याने एक प्रश्न उभा राहिला कीं आप्पा पुण्याला गेला तर तेथें त्याला मदत करील असें कोण आहे ? त्यांतून आप्पांचें आतां शिक्षणाचें वय तरी आहे काय ? आपण मदत करावी असें म्हटलें तर आज त्यानेंच आम्हांला मदत करावी अशी परिस्थिति आहे. बरें आप्पा हा एकटाच जात नसून आपल्याबरोबर २-३ विद्यार्थ्यांची जबाबदारी घेऊन जात

आहे. अशा स्थितीत हैं त्यांना कसें काय झेंपणार ? याची विवंचना सर्वजण करूं लागले आणि शेवटीं आप्पाला सर्वांनीं चार गोष्टी सांगून त्याला या विचारापासून परावृत्त करावें असें ठरविलें.

या चर्चेकरितां सर्व मंडळी एकत्र बसली आणि त्यांत आप्पांनीं आपला हेतु स्पष्ट करून सांगितला. त्यावर आई म्हणाली, “आप्पा, आतां तुझें शिकण्याचें वय आहे कारे ? व शिक्षणाला लागणारा पैसा तरी आमच्या पाशीं कोठें आहे ? तूं मॅट्रिकपर्यंत शिकला आहेस, तुला कोठेंही नोकरी मिळेल, तुझें लग्न-कार्य होईल, तूं आम्हांला कांहीं पाठवूं शकलास तर वृद्धापकाळीं आम्हांला थोडें अधिक स्वास्थ्य मिळेल हैं तुला सांगायला नको, तेव्हां तूं हा नाद सोडून चारचौघांप्रमाणें वागलास तर वरें होईल.” आईच्या या बोलण्याला आप्पांचे वडील विष्णुपंत यांनीं दुजोरा दिला. चुलती बाया हिनेंही पाठिंबा दिला. आप्पा म्हणाले, “तुम्ही सांगतां तें सर्व व्यावहारिक दृष्टीनें बरोबरच आहे. परंतु चारचौघांप्रमाणें वागून माझ्या अंतःकरणाचें समाधान होणार नाहीं. कारण चारचौघे वागतात तेंच त्यांचें वागणें जेथें मला बरें वाटत नाहीं तेथें मी तरी त्यांच्यासारखा वागण्याची इच्छा कशी करावी ?

“आपल्या समाजाचा व आपल्या देशाचा विचार मला जीवनाच्या ठराविक चाकोरींत स्वस्थ बसूं देणार नाहीं. माझा वैयक्तिक स्वार्थ मी कःपदार्थच समजतो. मला माझ्या जीवनाचें ध्येय स्पष्टपणें दिसत आहे. मला माझ्या कर्तव्याचीही पूर्ण जाणीव आहे. पुत्रधर्म या नात्यानें तुमच्या वृद्धापकाळीं सर्वतोपरी सहाय्य करणें हैं माझें कर्तव्य तर खरेंच. परंतु त्याहीपेक्षां देशकालपरिस्थितीनें माझ्यासमोर ठाकलेलें दुसरें कर्तव्य अधिक मोलाचें आहे आणि हीं दोन्हीं कर्तव्यें योग्य तऱ्हेनें पार पाडतां आलीं तर तें मला हवेंच आहे. सुदैवानें कौटुंबिक जबाबदारी चांगल्या प्रकारें सांभाळूं शकेल असा थोरला भाऊ मला लाभला आहे. मी माझें योग्य कर्तव्य बजावले तर तें सर्व तुमच्याच पुण्याईचें फळ आहे असें मी मानीन. मला वाटतें माझ्या या वागण्यानें तुम्हांलाही धन्यता वाटेल.”

आप्पांच्या मुद्देसूद बोलण्यापुढें कोणी कांहींच बोलूं शकलें नाहीं. कारण त्याला चार गोष्टी शिकवाव्या तर तो कांहीं अडाणी नाहीं हैं

सर्वांना माहीतच होतें. त्यांतही आईवडिलांची, आप्तस्वकीयांची वा अन्य कोणाची ज्यानें कधीं अमर्यादा केली नाहीं त्याला तूं काय कर वा करूं नको हें सांगणें अनवश्यकच होतें आणि हें सर्व जाणत असूनही मातेच्या वात्सल्यानें व तिच्या आवडीप्रमाणें तिनें आप्पाला सल्ला दिला इतकेंच.

आप्पांचा पुण्यास जाण्याचा वेत आतां नक्की ठरला. ही बातमी गांवांतील त्यांच्या चाहत्यांना व मित्रांना समजली. आप्पांचा सहवास आपल्याला दुरावत आहे यामुळें त्यांच्या मित्रमंडळींचें मन अस्वस्थ झालें. पटवर्धन मास्तर, नरभाऊ अभ्यंकर, रामभाऊ तिरडे, डॉ. मिराशी वगैरे मित्रमंडळी त्यांना भेटायला आली. ही मंडळी म्हणजे आप्पांचे गुरुबंधुच होत व ते परमार्थामध्यें केव्हांही आप्पांनाच अग्रस्थानीं मानत असत. परमार्थाच्या बाबतींत कांहीं शंका आली तर ती आप्पांकडून निरसन होत असे व आप्पांपासून स्फूर्ति मिळत असे. असा हा सत्संग अंतरणार म्हणून या सर्वांना वाईट वाटलें. परंतु त्यांना ही खात्री होती कीं आप्पा कोठें दूर असले तरी ते आम्हांला विसरणार नाहीत. पत्र-व्यवहारानेही मार्गदर्शन करतील.

या सर्व मंडळींना आप्पांनीं आपला हेतु विशद करून सांगितला आणि सांगितलें कीं पत्रद्वारा आपण आपली गांठभेट घेऊंच परंतु ज्या ज्या वेळीं मोकळीक मिळेल त्या त्या वेळीं मी आपल्या प्रेमळ सह-वासाचा लाभ घेण्यासाठीं येथें येईनच. मित्रमंडळीप्रमाणेंच गांवांतील परिचित अशा गृहस्थांच्या भेटीगांठी आप्पांनीं घेतल्या व त्यांचाही प्रेमानें निरोप घेतला. वडील विष्णुपंत यांना सद्गुरु बाबांचा अनुग्रह सन १९२० सालीं झालेला होता, त्यामुळें संसारांत आधींच विरक्त असलेले विष्णुपंत अधिकच विरक्त झाले होते. संसारांतील कोणत्याही गोष्टीकडे ते जबाबदारीनें लक्ष देत नसत. पुढें येईल तेवढें काम करावें व भगवत् चिंतनांत मग्न असावें असा त्यांचा स्वभाव बनला होता. मान, दंभ, प्रतिष्ठा, लौकिक या कोणत्याही कल्पनेला त्यांच्या चित्तांत थारा नव्हता. अगदीं शांत, सार्धें आणि निरहंकारी असें जीवन ते जगत होते.

सात आठ महिन्यांच्या प्रदीर्घ रजेनंतर गणपतरावांची प्रकृति चांगली

सुधारून ते आतां मुंबईस नोकरीवर हजरहि झाले होते. जगन्नाथाची प्रकृतीहि आतां पूर्ववत् सुधारली होती. सद्गुरूंस समर्पण करावयाच्या ज्ञानेश्वरीची हस्तलिखित प्रतहि लिहून पुरी झाली होती. बाबा देसाई प्रवेशपरीक्षेत उत्तीर्ण होऊन पुणें येथें टिळक महाविद्यालयांतील आयुर्वेद शाखेच्या प्रथम वर्षाचा अभ्यास करूं लागला होता. सर्वांची सहानुभूति घेऊन आप्पासुद्धां आतां बाबल्या बोथरे आणि जगन्नाथ सामंत या दोन विद्यार्थ्यांसमवेत पुण्यास जाण्याच्या तयारीला लागले व थोड्याच दिवसांत त्यांनीं आयुष्यांतील नियोजित कार्याकरितां विद्यार्थ्यांसह पुण्यास प्रयाण केलें.

प्रकरण ३ रें

पुण्यपतनास प्रमाण

आप्पांच्या जन्म-ग्रामीं सुरू झालेला स्वावलंबनाश्रमाचा प्रयोग परिणामीं फारसा सफल न झाल्यामुळे त्यांनीं योजनेची फेर-आंखणी केली व ते आतां पुण्याला आले. वास्तविक मुंबई येथें २-३ वर्षे ते राहिले असल्यानें व त्यांची जवळची नातलग मंडळी तेथें असल्यानें त्यांना तिकडची ओढ असावयाची. परंतु, आप्पांना मुंबईपेक्षां पुण्याचेंच आकर्षण अधिक होतें. कारण पुणें हें विद्वानांचें माहेरघर होतें. शैक्षणिक क्षेत्रांत पुण्याची कीर्ति प्रसिद्ध होती. अनेक राजकारणी पुरुष देशाच्या राजकारणाचा विचार करण्यांत गढून गेलेले तेथेंच आढळण्यांत येत होते. देशाभिमानानें प्रेरित झालेल्या आप्पांना यामुळेच पुण्याचें आकर्षण होतें. परंतु याहीपेक्षां अधिक महत्त्वाचा आणि जिव्हाळ्याचा भाग होता तो म्हणजे, 'सद्गुरुनाथ बाबांचा सहवास' हा होय. कारण बाबांचें वास्तव्य आतां पुण्यांतच होतें.

टिळक महाविद्यालयांत

आप्पा पुण्यांत आल्याबरोबर त्यांनीं एक खोली भाड्यानें घेतली, तेथें बाबल्या बोधरे आणि आबा सामंत हे विद्यार्थी बरोबर होतेच. त्यांपैकीं बाबल्या बोधरे हे टिळक महाविद्यालयांत आयुर्विद्या विशारदचा अभ्यास करूं लागले. याच वेळीं बाबा देसाई हेही टिळक महाविद्यालयांत शिकत होते. परंतु पुण्यांत त्यांची सोय त्यांच्या नातलगांकडे होती. बाबल्या बोधरे व आबा सामंत यांचें शिक्षण प्रथमतः झालेंच पाहिजे अशी आप्पांची इच्छा होती. आपलें स्वतःचें मागाहून जसें जमेल तसें करतां येईल असें त्यांनीं ठरविलें होतें. पुण्यासारख्या ठिकाणीं कोणाची आर्थिक मदत नसतांना आपल्याबरोबर आणखी दोन विद्यार्थ्यांची जबाबदारी घेणें हें किती कठीण असेल याची कल्पनाच केलेली

वरी. परंतु आप्पा हे अगदी खंबीर मनाचे होते. पडेल तें काम करण्याची व वाटेल तितके कष्ट करण्याची त्यांची तयारी होती. त्यांच्या ठिकाणीं अमर्याद उत्साह उफाळत होता, त्यामुळे या परिस्थितीची त्यांनीं कदर केली नाही.

या वेळीं प्रेसमध्ये ८ तास काम करून ते महिना ३० रुपये मिळवू लागले. कारण प्रेसमधील सर्व प्रकारच्या कामांचा त्यांना पूर्वाभुव होताच. परंतु अशा प्रकारच्या तुटपुंज्या पैशावर तिघांचा चरितार्थ चालवावयाचा तर खानावळींत जाऊन भागण्यासारखें नव्हतें, त्यामुळे जेवणाखाणाचा वेत जमेल तसा खोलींतच केला जाई. कधीं पाव आणावे तर कधीं नुसता सांजा करावा तर केव्हां केव्हां चणेफुटाणे खाऊनच दिवस काढावा असें करावें लागे. दारिद्र्याचीं दुःखें कशीं असतात तीं आप्पा स्वेच्छेनें अनुभवीत होते. यासाठीं त्यांना फार काटकसर करावी लागली. तथापि ते सर्वच बाबतींत काटकसर करीत नसत. मित्रमंडळीशीं करावयाच्या पत्रव्यवहारांत त्यांचा बराच पैसा खर्च होई. एकादें उत्तम नाटक किंवा सिनेमा असेल तर आपल्या मित्रमंडळीचीं तिकिटेंसुद्धां स्वतः काढून ते त्यांना घेऊन जात. गणपति उत्सव-प्रसंगीं वक्तृत्व स्पर्धा चालत. त्या वेळीं पैसे भरून ते आपलें नांव नोंदवीत असतच, शिवाय एखादादुसरा हुशार विद्यार्थी पैसा नाहीं म्हणून अडला असेल तर त्याच्या करितांसुद्धां हे स्वतः पैसे भरीत असत. आप्पांच्या खोलीच्या शेजारीं कानडे या नांवाचे एक विद्यार्थी होते. त्यांच्याकरितां आप्पांनीं पैसे भरल्याचें ते सांगतात. वक्तृत्व स्पर्धेत भाग घेऊन आप्पा बहुधा पहिला क्रमांक पटकावीत असत. १९२९ मध्ये 'वेदशास्त्रोत्तेजक सभा पुणे' या संस्थेमार्फत झालेल्या वक्तृत्वस्पर्धेत 'पतित परावर्तन (शुद्धिसंघटन)' या विषयावर संस्कृतांत अर्धा तास अस्खलित भाषण करून आप्पांनीं पूज्यश्री श्रीधरशास्त्री पाठक यांच्या हस्ते पहिल्या क्रमांकाचें बक्षीस मिळविलें होतें. त्या वेळीं शेंडेशास्त्री यांना दुसऱ्या क्रमांकाचें बक्षीस मिळालें होतें. विद्यानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांच्या मार्गदर्शनाखालीं आप्पांनीं या विषयाची तयारी केली होती. पुढें १९३१ सालीं 'वक्तृत्वोत्तेजक सभा पुणे' या संस्थेमार्फत झालेल्या वक्तृत्वस्पर्धेतही 'अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास' या विषयावर स्फूर्तिप्रद आणि भावनोत्ते-

जक भाषण करून त्यांनीं पहिल्या क्रमांकाचें वक्षीस मिळविलें होतें. या वेळीं हें वक्षीस आप्पा व पारसनीस या नांवाचे एक एम्. ए. चे विद्यार्थी या दोघांत समान वांटून देण्यांत आलें होतें.

थोड्याच दिवसांत टिळक महाविद्यालयांतील अध्यापक वर्गाशीं चांगले संबंध प्रस्थापित झाल्यामुळें त्यांना टिळक महाविद्यालयाच्या वैदिक संशोधन मंडळांत' काम मिळालें. या मंडळाची स्थापना १९२८ मध्येच झाली होती. या ठिकाणीं कारकून म्हणून आप्पांना काम मिळालें व पांच तास काम करून ४० रुपये पगार मिळूं लागला. याप्रमाणें प्रेसमधील कामापेक्षां कमी काम आणि अधिक दाम असें प्रमाण पडलें. अर्थात् अभ्यास करण्याकरितां ज्याप्रमाणें अधिक वेळ मिळणें शक्य झालें त्याच-प्रमाणें अभ्यासाला लागणारा अधिक उत्साहही लाभूं शकला. याप्रमाणें पैसा जास्त मिळूं लागला. तथापि तोही पुरा पडत नाहीं असें होऊं लागलें. कारण या वेळीं पुस्तकांची खरेदी वगैरे इतर खर्चही वाढले होते. त्यामुळें किरकोळ कंत्राटी कामें करणें भाग पडूं लागलें. या कामीं त्यांना टिळक विद्यापीठाचे त्या वेळचे कार्यवाह रा. ग. हर्षे, म. म. दत्तोपंत पोतदार, विद्यानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव व मीमांसा विद्यालयाचे संचालक किंजवडेकरशास्त्री यांचें प्रामुख्याने सहाय्य झालें. पैसा अधिक शिल्लक राहिलाच तर पूर्वीं झालेलें थोडेसें कर्ज फेडतां यँईल हीहि अपेक्षा त्यांत होतीच. अशा प्रकारें शेवटीं भरपूर काम व फावल्या वेळांत वाङ्मय विशारदचा अभ्यास सुरू झाला.

याप्रमाणें त्रिवर्गाचाही अभ्यासक्रम सुरू झाला. कष्ट करून पैसा मिळविण्यांत आप्पांना कोणताही कमीपणा वाटत नसे. एकदां त्यांच्या व त्यांच्या विद्यार्थ्यांच्या कसोटीचा प्रसंग आला. पण आप्पा हे कोणत्याही कठिण प्रसंगाला तोंड देण्याला डगमगणारे नव्हते. टिळक विद्यापीठाचे उपकार्यवाह स. के. भावे यांची पुणें येथें एक पिठाची गिरणी होती. त्याचे नजीकच एक सद्गृहस्थ रहात होते. गिरणीच्या कटकटीचा आम्हांला त्रास होतो म्हणून आपली गिरणी बंद करून टाका अशी ताकीद त्यांनीं श्री. भावे यांना दिली. गिरणीचा त्रास हा होणारच. आजूबाजूच्या दुसऱ्या कोणाचीच तक्रार नव्हती. अशा स्थितींत गिरणी बंद ठेवण्यास भावे यांनीं नकार दिला. त्या वेळीं त्या सद्गृहस्थांनीं भावे यांना चांगला

दम दिला कीं तुम्ही आपली गिरणी बंद न कराळ तर तुमची गिरणी आम्ही उध्वस्त करून टाकूं, या धमकीला भीक घालायची नाहीं असें भावे यांनीं ठरविलें, परंतु रात्रीच्या वेळीं कांहीं गुंडांकडून आपल्या गिरणीची मोडतोड केली जाईल याची त्यांना कल्पना आली. अशा वेळीं गिरणीच्या ठिकाणीं रात्रीच्या वेळीं रखवाली करणें आवश्यक वाटूं लागलें. त्या वेळीं आप्पांना ही बातमी कळतांच त्यांनीं स्वतः बोथरे व सामंत या दोघांना बरोबर घेऊन रखवालीसाठीं तेथें जाण्याचें ठरविलें व अगदीं निर्भयपणें त्यांनी तें काम केलें. अशा प्रकारचा पहारा सुमारे दोन महिने करावा लागला. येथें आपली डाळ शिजत नाहीं हैं पाहून त्या सद्गुरूथांनीं यशस्वी माधार घेतली.

पुढें थोड्याच दिवसांत आबा सामंत हे पुणें सोडून कोल्हापूरास त्यांच्या बंधूंचे बिऱ्हाडीं येऊन राहिले आणि आप्पांशीं असलेला त्यांचा निकटचा सहवास दुरावला. आतां बाबल्या बोथरे याचें शिक्षण व्यवस्थितपणें पार पाडावें एवढीच काळजी आप्पांना राहिली. तोही कांहीं काम करून पैसा मिळवीत असल्यानें त्यांच्यावरचा भार थोडाफार हलका झाला होता. तरीही त्यांच्या स्वार्थत्यागी वृत्तीमुळें त्यांचा खर्च हा ठराविक चाकोरीच्या बाहेर अपरिहार्यपणें होतच असे आणि त्यामुळें आर्थिक चणचण ही त्यांना कायमची जाणवत असे. त्या वेळीं आप्पांचा दिनक्रम म्हणजे दिवसांतून सुमारे ७-८ तास नोकरी, कांहीं (२-३) तास अभ्यास आणि बिऱ्हाडीं जेवणखाण करणें असा होता. परंतु मधून वेळ मिळेल तेव्हां सद्गुरूनाथ बाबांच्या निवांत भेटीच्या वेळीं त्यांच्याकडे जाणें, हा एक अत्यंत जिव्हाळ्याचा असा कार्यक्रम होता. सद्गुरूंच्या सान्निध्याचा सुखद सहवास साधेल तेवढा मिळवावा अशी आंतरिक ओढ त्यांना होती आणि सद्गुरूंचे मनोगत जाणून त्यांची विनम्रभावे सेवा करण्यांत आप्पांना अत्यंत समाधान वाटत होतें. आप्पा त्यांच्या दर्शनाला जात त्या वेळीं आप्पांची विनम्र वृत्ति, परमार्थावरील प्रगाढ प्रीति, साधनेंतील निरलसता आणि भक्तिज्ञान वैराग्याची संपूर्ण अनुकूलता हीं सर्व लक्षणे एकवटलेलीं पाहून सद्गुरूनाथ बाबांनाही त्यांच्या आगमनाबरोबर प्रेमाचें भरतें येई. त्यामुळें त्यांची कृपापूर्ण नजरानजर होतांच आप्पाही देहभान विसरून स्वानंदसागरांत हेलावूं लागत. सद्गुरूनाथ बाबा यांच्याबरोबर सहज होणाऱ्या

बोलण्यांतून बाबांच्या स्वानुभवाचे अमृतमय बोल हे आप्पांच्या अंतःकरणांत प्रेमाचें संजीवन भरीत असत. आप्पा हे जरी तीव्र बुद्धिमान व विचक्षण होते तरी त्यापेक्षांही भावनाप्रधान आणि सश्रद्धही होते. सद्गुरूंचे अनुभवाचे बोल हे तितक्याच भावतन्मयतेनें ते ग्रहण करीत असत. त्या वेळीं तर्ककुतर्क किंवा विकल्प विकृति यांची यत्किंचित्ही झळ त्यांच्या शुद्ध आध्यात्मिक श्रद्धेला पोचत नसे. त्यामुळे बाबांचे अनुभव त्यांच्या शब्दांबरोबर आप्पांच्या अंतःकरणांतही उदित होत असत. त्यामुळे 'संवादीं द्वैत गिळणें' असें हें संभाषण होत असल्यानें त्याचा आनंद अवर्णनीय असे हें सांगण्याचें कारण नाही.

अशा प्रकारें सद्गुरूंच्या सान्निध्यामुळे आप्पांच्या साधनेला आतां धार आली होती. जागृति, स्वप्न आणि सुषुप्ति या तिन्ही अवस्थांमध्येही स्व-स्वरूपाचें अनुसंधान रहावें असा तीव्र प्रयत्न ते करूं लागले. धका-धकीच्या मामल्यांत सतत अनुसंधान राखणें कठिण होतें तरी त्यांचा प्रयत्न निरलसपणें चालत होता. त्यांना याकरितां निवांत वेळ रात्रीं निजण्यापूर्वीं मिळूं शकत होता. त्या वेळीं सुमारे २ तास तरी ते त्याचा फायदा घेत.

पुष्कळ वेळां साधकाला मोकळा वेळ असतो. परंतु त्या वेळीं मन अभ्यासांत रमेलच अशी शाश्वति नसते. कारण या विषयाची खरी आंतरिक ओढ असणें हेंच अत्यंत महत्त्वाचें असतें. आप्पांच्या बाबतींत अशा वेळीं अभ्यासांत उणेपणा येत नसे. ते २ तासांमध्ये स्वरूपानुसंधानांत रंगून कांहीं काळ तरी तन्मय होऊन जात. त्यामुळे त्यांना उच्च प्रतीचे आध्यात्मिक अनुभव मिळूं लागले. इतर व्यवहारकाळीं सुद्धां साक्षित्वाची, अलिप्तपणाची किंवा अकर्तृपणाची धारणा टिकवितां येऊं लागली. या गोष्टी पूर्वीपेक्षां अधिक सहज सुलभतेनें होऊं लागल्यामुळे आप्पांना कृतार्थतेचा अनुभव पूर्णांशानें लौकरच उपभोगतां येईल अशी प्रसाद-चिन्हें दिसूं लागलीं.

याखेरीज कांहीं ना कांहीं सद्ग्रंथांचें वाचन चालूच असे. त्याचप्रमाणें आपल्या संप्रदायांतील आपले गुरुबंधु किंवा इतर श्रेष्ठ मंडळी यांची आध्यात्मिक स्थिती कशी आहे, त्यांची आध्यात्मिक विचारसरणी काय आहे, परमार्थाच्या मार्गांत कोणाची कशी प्रगति होत आहे, हें सूक्ष्मतेनें स्वरूपानंद...६

पाहण्याची त्यांची खटपट असे. आणि त्यांतून त्यांना परमार्थाच्या क्षेत्रांत गम घेऊन घेऊन लोकांची दयनीय अवस्था दिसून येई. यामुळे याही क्षेत्रामध्ये आपल्याला कांहीं कार्य करतां येण्यासारखे आहे असे त्यांना वाटे.

ज्ञानेश्वरीसमर्पण

पुण्यास आल्यानंतर आपल्या स्वहस्ताक्षरांत लिहिलेली ज्ञानेश्वरी सद्गुरुनाथ बाबांना समर्पण करायची असे त्यांनी ठरविले. वास्तविक चार महिन्यांपूर्वीच ज्ञानेश्वरी लिहून पुरी झाली होती. परंतु या चार महिन्यांत ही ज्ञानेश्वरी मुळाबरहुकूम पूर्णपणे निर्दोष अशी लिहिली गेली आहे की नाही हे ते सवडीप्रमाणे तपासून पहात असत. अशा प्रकारे कोणतीही चूक नाही वा कोठे खोडाखोड नाही अशी उत्तम प्रत तयार करून त्यांनी पूर्ण तयारी केली.

अत्यंत मनाजोगते काम झाल्यामुळे सद्गुरुमाउलीला ती पोथी अर्पण करण्याचा उल्हास आप्पांना वाटू लागला. त्या प्रमाणे एके दिवशी ती पोथी घेऊन आप्पा बाबांकडे गेले. बाबा त्या वेळी आपल्या जीर्ण पोथीतील पान घेऊन वाचीत होते. आप्पांनी आपण नेलेली पोथी महाराजांपुढे अत्यंत नम्रतेने ठेवली आणि त्यांना नमस्कार केला व ते जवळच बसले. 'हैं काय आणलें आहेस ?' बाबांनी विचारले. 'ही आपणाकरितां हस्तलिखित ज्ञानेश्वरी आणली आहे' असे आप्पांनी सांगितले. त्या वेळी बाबांनी ती पोथी उघडून पाहिली. त्यांच्या मूळच्या पोथीपेक्षाही उत्तम हस्ताक्षर आणि उत्तम कागद हैं पाहून बाबा सहजच प्रसन्न झाले. बाबांनी हैं आप्पांचेंच अक्षर आहे हैं ओळखले. आपली फाटकी जीर्ण ज्ञानेश्वरी पाहून यानें हा केवढा खटाटोप केला याचें त्यांना आश्चर्य वाटलें, आणि केवळ सद्गुरुप्रेमामुळेच अनेक खटाटोप चालू असतांही यानें हैं कष्टप्रद काम पार पाडले हैं त्यांच्या लक्षांत आलें. आपल्यावरील या अलोट प्रेमाच्या प्रत्ययामुळे बाबांचें अंतःकरण प्रेमानें भरून आलें. ही ज्ञानेश्वरी म्हणजे जणू साक्षात् ज्ञानेश्वरच भेटले इतका आनंद त्यांना झाला. बाबांच्या मुखावर उमटलेल्या आनंदाच्या छटा पाहून आप्पांना आपण केलेल्या कष्टांचें हैं फळ नव्हे तर फळाला सुफळता प्राप्त झाल्याचें आत्मसमाधान प्राप्त झालें. सद्गुरुनाथ बाबा यांनी पूर्ण कृपेने आपलें

सर्वस्वच या सत्शिष्याला समर्पण केलेलें होतें. कोणच्याही प्रकारें वंचना केलेली नव्हती. त्यामुळें दोघांच्याही ठिकाणीं उदित झालेल्या प्रेमानंद-लहरी परस्परांत मिसळून कांहीं काल पूर्ण अद्वैताच्या साम्राज्यांत त्यांची भेट झाली.

सद्गुरूंची प्रसन्नता लाभणें, त्यांचा संतोष होणें ही सत्शिष्याला परमार्थाच्या मार्गांत अमोल अशी देणगी आहे. आप्पांना या गोष्टीचें फार महत्त्व वाटत होतें आणि अशा प्रकारची ही प्रसन्नता आज लाभली या-मुळें परमार्थाच्या मार्गांत गुरुमाउलींची पूर्ण कृपा आपल्या सदैव पाठीशीं राहिल याची पूर्ण खात्री त्यांना वाटूं लागली आणि बाबांनाही आपला शिष्य हा पूर्ण कृपेला पात्र झाला याची निश्चिती आली. त्यामुळें त्यांच्या आनंदालाही सीमा राहिली नाही. आपला हा शिष्य परंपरेचा वारसा सांभाळण्याइतका श्रेष्ठ आहे असें त्यांना वांटल्यावाचून राहिलें नाही. त्यामुळें कांहीं वेळ अत्यंत प्रसन्न मनानें त्यांचीं बोलणीं झालीं आणि बराच वेळ झाल्यामुळें आप्पा त्यांचा निरोप घेऊन आपल्या बिऱ्हाडीं गेले.

तारीख २०-१-१९२९ च्या पत्रांत श्री. पटवर्धन मास्तर यांना आप्पांनीं पुढील महत्त्वाचा मजकूर लिहिला आहे. (१) श्री ज्ञानेश्वरीची हस्तलिखित पोथी श्रींना सादर समर्पण केली. (२) श्रींच्या दर्शनाचा सुयोग आठवड्यांतून १-२ वेळां येतो. (३) ' जितकी भक्ति तितकी प्राप्ति ' हें सूत्रवाक्य हेंच श्रींच्या विवेचनाचें सार.

या पत्रांत आप्पांनीं आपले स्वतःचे अनुभव मास्तरांनाही मार्गदर्शक व्हावेत म्हणून ग्रथित केले आहेत. ते सविस्तर त्यांच्या पत्रव्यवहाराच्या प्रकरणांत २०-१-२९ च्या पत्रांत वाचावयास मिळतील. त्या पत्रावरून स्वामींची पारमार्थिक ओढ, आत्मनिरीक्षणाची पद्धति ही विशेषत्वानें दिसून येते. आपल्या ठिकाणीं अहंकाराची पाळेंमुळें किती खोल गेलेलीं असतात याचें त्यांनीं अनुभवसिद्ध वर्णन दिलेलें आहे. अशाच प्रकारचा अनुभव प्रत्येकाला येणारा असल्यामुळें यांत कांहीं नवलविशेष वाटण्या-सारखें नाही. व्यवहारी मनुष्य तर आपल्या अहंकाराचें पोषण करण्यांतच गर्क झालेला असतो. आपल्या अहंकाराला कोणी गुदगुल्या केल्या कीं त्याला गगनही ठेंगणें वाटूं लागतें. याउलट अहंकारावर कोणी मर्माघात केल्यास अतीव दुःख होऊन त्या व्यक्तीबद्दल मनस्वी तिटकारा येतो.

परमार्थपथाच्या प्रवाशांना या अहंकाररूपी-शत्रूंचा वाटमान्या मारेकऱ्याचा निकाल लावूनच पुढें जाणें आवश्यक असतें. कोणी स्तुति केली तर त्या स्तुतीच्या शब्दांनीं अंतःकरणांत होणाऱ्या गुदगुल्या त्याला प्रवृत्तीकडे खेचूं लागतात म्हणून त्याला अशा प्रसंगाबद्दल तिटकारा वाटूं लागतो. ज्ञानेश्वरांनीं म्हटलें आहे—

वाचस्पतीचेनि पाडें । सर्वज्ञता तरी जोडे ।

परि वेडिवेमाजीं दडे । महिमे भेणें ॥ अ. १३-१९१

आथिलेचि गुण वानितां । मान्यपणें मानितां ।

योग्यतेचें येतां । रूप आंगा ॥ अ. १३-१८६

तै गजबजों लागे कैसा । व्याधें रुंधला मृगु जैसा ।

कां बाहीं तरतां वळसा । दाटला जेवीं ॥ अ. १३-१८७

प्रत्यक्ष बृहस्पतीप्रमाणें सर्वज्ञता असूनसुद्धां आपण अहंकाराच्या तावडींत सांपडूं या जाणिवेनें तो आपलें ज्ञान प्रकट न करतां वेडेपणा पांघरतो. असलेलेच गुण वर्णन केले तरी किंवा त्याचा योग्य तोच मान-सन्मान ठेवला असतां हि त्यामुळें येणारी मानमान्यतासुद्धां त्याला बोचक वाटूं लागते आणि त्याची स्थिति वाघाच्या तावडींत सांपडलेल्या हरिणासारखी किंवा पाण्यांतून बाहुबलानें पोहत जात असतां भोंवऱ्यांत सांपडल्याप्रमाणें होते. आप्पांचीही अशीच स्थिति अंतःकरणांत अहंकाराच्या उर्मी उसळतांच होळं लागली. अर्थात् हें त्यांच्या साधकावस्थेच्या प्रगतीचें गमक म्हणून मानण्यास हरकत नाही आणि अशा प्रकारची अहंकाराची उर्मी उसळूं नये याची ते पूर्णपणें स्वरूपानुसंधान साधून काळजी वहात असत. ज्ञानेश्वरांनीं ज्ञानेश्वरींत निरहंकारीपणाचीं लक्षणे वर्णन केलीं आहेत तीं अंगीं बाणावीं यासाठीं ही मनाची धडपड सुरू होती. निरहंकारपणाचीं लक्षणे पुढील ओंव्यांवरून स्पष्ट होण्यासारखी आहेत.

एवं मनीं कर्मी बोलीं । जेथ अहंकारा उरवी जाहली ।

एकावळीचो काढिली । दोरी जैसी ॥ अ. १३-५३१

मद्यपा आंगीचें वस्त्र । कां लेपाहातींचें शस्त्र ।

बैलावरी शास्त्र । बांधलें आहे ॥ अ. १३-५३३

तया पाडें देहीं । जया मी आहे हे सेचि नाहीं ।

निरहंकारता पाहीं । तया नांव ॥ अ. १३-५३४

भावार्थ :- ज्ञाताच्या वागण्यांत, बोलण्यांत आणि मनांतही अहंकाराचा लवलेश नसतो. परंतु अशाही स्थितींत सर्व कर्म यथासांग होतच असतात. वाऱ्याचें सर्वत्र फिरणें किंवा सूर्याचें उगवणें हें जितकें अहंकारहित सहज असतें, गंगानदी ज्याप्रमाणें निर्हेतुक समुद्राकडे जात असते, त्याप्रमाणें ज्ञाता सर्व कर्म करूनही हीं कर्म मीं केलीं किंवा माझ्यामुळें झालीं अशा प्रकारच्या भावनेपासून अलिप्त असतो. मोत्याच्या सरांतील दोरी हळूच काढून घ्यावी आणि तरीही सरमात्र दिसत राहावा त्याप्रमाणें सर्व कर्मांतून अहंकाररूपी दोरी काढलेली असावी असें ज्ञात्याचें वर्तन असतें. अति मद्यपान केलेल्या मद्यप्याला अंगावर वस्त्र आहे किंवा नाही याची शुद्ध नसावी किंवा मातीच्या पुतळ्याच्या हातांत शस्त्र दिलें किंवा बैलाच्या पाठीवर शास्त्राचें ओझें बांधलें तर त्याला ज्याप्रमाणें त्याची जाणीवही नसते त्याप्रमाणें देहामध्ये असूनही ज्याला देहबुद्धीचा विटाळ होत नाही त्याला निरहंकारता वाणली म्हणावयाची. आप्पांना ही स्थिति अजून प्राप्त करून घ्यावयाची होती व त्याचसाठीं त्यांची अहर्निश धडपड चालू होती हें त्यांच्या त्या वेळच्या पत्रव्यवहारावरून दिसून येतें.

आत्मस्वरूपाचें अखंड असें प्रत्यक्ष अनुसंधान रहावें यासाठीं त्यांनीं प्रयत्नपूर्वक अभ्यासाला सुरुवात केली. परंतु व्यवहारकालीं वारंवार स्मरण आणि विस्मरण यांच्या तडाक्यांत अगतिकपणें आपण सांपडतो हें त्यांना दिसून आलें. परंतु यावर सतत अभ्यास हा एकच उतारा आहे असा त्यांचा निश्चय होता. त्यामुळें जास्तीत जास्त जमेल तितका अभ्यास म्हणजेच आत्मअभ्यास त्यांनीं चालू ठेवला होता. बाबांकडे केव्हांही गेल्यानंतर होणाऱ्या चर्चेचा निष्कर्ष हाच असावयाचा. 'जितकी भक्ति तितकी प्राप्ति' अभ्यास ! अभ्यास !! अभ्यास !!! त्यामुळें जीवनांत इतर गोष्टींना दुय्यम स्थान दिलें जाऊन याच विषयाला अग्रस्थान मिळालें होतें. ज्ञानेश्वरी वाचनांत त्यांचें मन अधिकांश रमून जात असल्यामुळें ज्ञानेश्वरीचे सप्ताहामागून सप्ताह होत असत.

ता. ९-९-२९ च्या पत्रांत आप्पा लिहितात :

“ गेल्या गुरुवारपासून ज्ञानेश्वरीच्या सप्ताहाला सुरुवात केली आहे. काल प्रातःकाळीं श्रीमत् सच्चिदानंद सद्गुरुंचें प्रथमतःच आमच्या बिऱ्हाडीं आगमन झालें. १० मिनिटें चर्चा झाली. त्या वेळचा तो आनंद अवर्णनी-

यच ! ” यांतच पुढें तूर्त कामधंदा वगैरे सोयीचा असून वेळ भरपूर मिळतो, भजन करावें व सप्ताहावर सप्ताह करावे अशी इच्छा आहे अशा प्रकारचें वर्णन आहे. यावरून आप्पांची सद्गुरुंबद्दलची उत्कट भक्तिभावना जशी दिसून येते त्याचप्रमाणें परमार्थाविषयीची उत्कट तळमळही आढळून येते.

याच सुमारास दामू गोखले या नांवाचा आप्पांच्या उपाध्यायांचा मुलगा पांचस येथील एक विद्यार्थी पुण्यास रहाण्यास आला होता. हा विद्यार्थी पांचस येथें स्वालंबनाश्रमांत शिकत होता. आप्पांवर याची भक्तिभावना होती. हा मुलगा अत्यंत उनाड, विलक्षण थापाड्या, तितकाच धडाडीचा व शूरही होता. कोणचीही गोष्ट नियमितपणें किंवा खात्रीनें हा करील हें शक्य नव्हतें. घरांतील माणसें याबाबत कितीही बोललीं तरी तें हसण्यावारी नेण्याइतका तो निगरगट्ट होता, बेडर होता. परंतु आप्पांचा त्याच्यावरही लोभ होता. आप्पा त्याच्या कलाप्रमाणें त्याला शिकवीत असत व तोही आप्पांशीं वागतांना अधिक समजसपणें वागत असे. त्याच्या अंगांत असलेल्या शूरपणा, धडाडी वगैरे गुणांमुळें त्याची मित्रमंडळी कांहीं कमी नव्हती. त्याला ओळखून वागणाराशीं तो उपद्रवकारक होत नसे. त्याचें शिक्षण वगैरे बेताचेंच झालेलें होतें. तथापि वडील भिक्षुक असल्यामुळें भिक्षुकीचें थोडें फार ज्ञान त्यानें पैदा केलें होतें. आतां पुण्यास भिक्षुकी किंवा अन्य कांहीं व्यवसाय करावा म्हणून तो आला होता. हा रोज आप्पांकडे चार दोन घटका येत असे. आप्पांसारख्या अत्यंत सात्त्विक आणि आध्यात्मिक प्रवृत्तीच्या व्यक्तीच्या सहवासांत तो रमत असे हें त्याच्यांतील एक सद्गुणाचें वैशिष्ट्य होतें. आप्पांची योग्यता ओळखण्या-इतका तो चतुर आणि बुद्धिमान् होता. त्यामुळें आप्पा त्याच्याशीं कांहीं पारमार्थिक हितगुजही करीत असत. आप्पांशीं तो इतक्या सलगीनें वागत असे कीं, आप्पा ध्यानाला बसले कीं आप्पांच्या पुढें मांडी ठोकून तो घटकाघटका ध्यानाला बसत असे.

याच सालीं डॉ. मिराशी व आप्पांचे गुरुबंधू डॉ. नरुभाऊ अभ्यंकर हे सद्गुरुनाथ बाबांच्या दर्शनासाठीं पुण्यास आले होते. डॉ. नरुभाऊ अभ्यंकर यांनी डॉ. मिराशी यांना सुमारे ४-५ महिन्यांपूर्वीच अनुग्रह दिला होता. या वेळीं दोन दिवस त्यांचा मुक्काम आप्पांकडेच होता व हे दोन दिवस

आत्मचर्चें सर्वांचेंच अत्यंत आनंदांत गेले.

सन १९२९ सालापासून १९३० सालपर्यंत एक वर्षाच्या या काळांत वाङ्मन्य विशारदच्या शिक्षणाच्या दृष्टीनें कांहीं फारसा अभ्यास आप्पा करूं शकले नाहींत. एक तर कांहीं झालेल्या कर्जाच्या फेडीकरितां अर्था-जर्ज करणें त्यांना अगत्याचें होतें. आपल्या विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाकरितां कांहीं खर्च करावा लागे आणि स्वतःचा खर्च तर होताच. त्यामुळें बराचसा वेळ यांत जाई आणि यांचा महत्त्वाचा आवडता विषय म्हणजे आध्यात्मिक विषय यासाठीं दिवसांतील बराच भाग खर्च केला जाई. त्यामुळें अभ्यासाचें गाडें फारसें ढकललें जात नव्हतें. परंतु त्याबद्दलची इच्छाही मागें पडलेली नव्हती.

सन १९२९ सालचे ३-४ महिने ते हातानेंच जेवण करीत असत. त्यामुळें खाण्यापिण्याच्या बाबतींत कष्ट आणि सुग्रास अन्नाचा अभाव हींच वाटचाला आली होती. परंतु सन १९२९ एप्रिलपासून त्यांना घरगुती जेवणाची सोय सहजीं प्राप्त झाली. त्या वेळच्या टिळक महाविद्यालयाचे आचार्य जावडेकर यांच्याकडे त्यांच्या मुलांना शिकवण्याचें काम आप्पांना मिळालें व जेवणालाही आपल्याकडेच येण्याबद्दल त्यांनीं सांगितलें. त्यामुळें आप्पांना दुहेरी लाभ झाला. एक म्हणजे शिकवण्याचा त्यांचा आवडता विषय त्यांना मिळाला आणि घरच्याप्रमाणेंच वाटणाऱ्या प्रेमळ मंडळींच्या सहवासांत जेवणाचा प्रश्न सुटला. जावडेकर यांच्या घरांतील वातावरण प्रसन्न असून घरांतील मोठी मंडळी सुविद्य होती. आःयांच्या गुणांची त्यांना चांगली पारख झाली होती. याच सुमारास आप्पांना कांहीं दिवस हिंवातापानें बेजार केलें होतें. अशा वेळीं आचार्य-पत्नी आपल्या स्वभाव-वत्सलेनें त्यांच्या खाण्यापिण्याची व पथ्यपाण्याची काळजी घेत असे. त्या वेळीं आप्पा टिळक विद्यापीठांत श्री. स. के. भावे यांच्या गैरहजेरींत उपकार्यवाह म्हणून काम करीत होते. एक विद्यार्थी म्हणून टिळक महाविद्यालयांत दाखल झालेल्याला हें महत्त्वाचें काम देण्यांत आलें यावरून त्या वेळच्या प्राध्यापक वर्गाला आप्पांच्या गुणांची आणि कर्तृत्वाची ओळख पटली होती हें दिसून येतें.

श्रीब्रह्मसत्र सोहळा

सन १९३० च्या फेब्रुवारीमध्ये पुणे येथे सद्गुरुनाथ बाबांच्या सान्निध्यांत ब्रह्मसत्र समारंभ मोठ्या प्रमाणांत साजरा झाला. या समारंभाकरितां आठ दिवस ब्राह्मणसभेची जागा भाड्याने घेतलेली होती; समारंभाचे सर्व कार्यक्रम तेथेच होत. ब्रह्मसत्र हा काय प्रकार आहे हे या संप्रदायीयांखेरीज इतर व्यक्तींना आकलन होणार नाहीं म्हणून त्याचें विवेचन येथें थोडक्यांत देत आहें.

या ब्रह्मसत्र सोहळ्याकरितां केवळ शिष्यवर्गालाच किंवा त्या सांप्रदायातील गुरुबंधु वगैरे सारख्या ज्येष्ठश्रेष्ठ व्यक्तींनाच बोलावणें असे. हा ब्रह्मसत्राचा सोहळा सात दिवसांचा असून सर्वांनीं एकत्र राहून सर्व कार्यक्रम करावयाचे असत. सर्वांची जेवणाखाण्याची व राहण्याची व्यवस्था एकत्र केलेली असे. याकरितां काम करणारीं माणसें दुसरीं कोणी चालत नसून तींही अनुग्रहितांपैकीं असावीं असा दंडक होता.

यामध्ये सात दिवस बहुधा ज्ञानेश्वरी वगैरेवर प्रवचन, कीर्तन वगैरे प्रमुख कार्यक्रम असावयाचे. याशिवाय कांहीं शंकासमाधान अशा प्रकारचे चर्चात्मक कार्यक्रमही होत असत. याच वेळीं कांहीं नवीन मुमुक्षूंना अनुग्रह मिळण्याची संधि विशेषत्वानें लाभत असे.

अशा प्रकारचे सप्ताह करण्यांत साधकांना मोठा लाभ होत असे. कारण सात दिवसपर्यंत एका उत्तम वातावरणांत आणि उच्च विचारांत व्यतीत होत असल्यानें मनांतील कित्येक शंकाकुशंकायांचें निरसन सहजींच होत असे. विशेष म्हणजे सद्गुरुंचा सहवास आणि त्यांच्या कृपेचीं प्रसादतुल्य उत्तरे यांचें सेवन घडून परमार्थाच्या प्रगतींतील अडथळे दूर होण्याला बहुमोल मदत होत असे. हा संप्रदाय साधकाला घरादाराचा किंवा व्यवसायाचा कोणचाच त्याग करावयास न सांगतां प्रत्येक प्राप्त परिस्थितींत अखंड पारमार्थिक प्रगति करण्याची हातोटी शिकवीत असतो. परंतु परमार्थामध्ये सद्गुरु-अनुग्रह झाला व शिष्याला साधकावस्था प्राप्त झाली तरीही त्याच्या मनाची व बुद्धीची निःशंक अशी अवस्था त्याच्या अभ्यासाला सहाय्यक होत नसेल तर त्याची परमार्थ मार्गांत झपाट्यानें प्रगति होणें शक्य नसतें. यासाठीं संतांची संगति आणि अध्यात्मशास्त्रांचें श्रवण हें जितकें घडेल तितकें आवश्यक असतें आणि याचसाठीं

अशा प्रकारचा सप्ताह केल्यामुळे साधकांना निदान आठ दिवस तरी याच विचारांत घालवतां येतात आणि त्यांच्या मार्गातील प्रतिबंध सहजीं दूर होऊन त्यांना प्रगतीची वाटचाल अधिक जोमानें करतां येते.

सन १९३० चा जो ब्रह्मसत्र समारंभ झाला त्या वेळीं याची प्रमुख जबाबदारी सद्गुरुनाथ बाबांचे प्रिय शिष्य आप्पांचे मामा केशवराव ऊर्फ नाना गोखले यांनीं घेतली होती. त्या वेळीं त्यांनीं समस्त शिष्य-वृंदांना छापील आमंत्रणपत्रकें पाठविलीं होतीं. त्यांतील मजकूर खालीं देत आहे.

श्रीतत्वज्ञ रा. रा.

यांसी

कृ. सा. न. वि. वि. श्रींचे कृपेंकरून श्रीब्रह्मसत्र समारंभ करण्याची उत्कट इच्छा झालेवरून ती. बाबासाहेब यांचे अनुमोदनानें श्रीब्रह्मसत्र सोहळा पुणें मुक्कामी, तारीख ५-२-३० ते तारीख ११-२-३० पर्यंत करण्याचें योजिलें आहे. सदर कार्यास सर्वत्र संतमंडळींचा समागम असावा असा हेतु असोन सिद्धीस नेणार श्रीसमर्थ आहेत. तरी सर्वत्र संत मंडळींनीं येऊन कृपाप्रसाद देऊन जाणेची विनंती आहे. उत्तरीं आपला येण्याचा हेतु समजण्यांत आनंद आहे. समाप्ति ११-२-३० व महानैवेद्य १२-२-३० रोजीं आहे.

कार्य, घर नंबर ६५२ }
शुक्रवार पेठ, पुणें }
येथें होणार आहे.

आपला,
केशव विश्वनाथ गोखले

याप्रमाणें मजकुराचीं कार्डें सर्वत्र रवाना झालीं. इतक्या लोकांची रहाण्याची वगैरे सर्व प्रकारची तजवीज करणें ही कामगिरी फार मोठी होती. परंतु खुद्द पुण्यांत असलेला बाबांचा कांहीं शिष्यवर्ग या कामीं उपयोगी पडण्यासारखा असल्यामुळे नाना गोखले यांनीं त्यांच्या सहकायनिं सर्व प्रकारच्या तजविजीला सुरवात केली. त्या वेळीं आप्पा पुण्यांतच असल्यामुळे त्यांचा उपयोग नानांना विशेषत्वानें झाला. आप्पांना या उत्सवाबद्दल विलक्षण आस्था वाटत होती. कारण बाबांचे अनेक गुरुबंधु यांची या निमित्तानें गांठभेट होईल. त्याचप्रमाणें आपला गुरुबंधु व भगिनीवर्ग या निमित्तानें एकत्र जमल्यामुळे आपल्याला परिचित होईल

आणि आपल्या सांप्रदायिक परंपरेच्या दृष्टीने आपले सहप्रवासी कशा प्रकारे मार्ग क्रमीत आहेत हे जाणून घेतां येईल व पहातां येईल.

ब्रह्मसत्र समारंभाची सर्व सिद्धता झाली व ता. ५-२-३० पासून सप्ताहाला सुरवात झाली. या सप्ताहाकरितां आप्पांच्या गुरुबंधूपैकीं पांवस येथील रामभाऊ तिरडे, डॉ. नरुभाऊ अभ्यंकर वगैरे मंडळी आली होती. या वेळीं नाना गोखले यांनीं आपल्या बहिणीला म्हणजेच आप्पांच्या आईला मुद्दाम बोलावून घेतले होते. त्याचप्रमाणे आप्पांची थोरली बहीण सौ. द्वारका हिलाही बोलावले होते. या दोघींनाही बाबांचा अनुग्रह व्हावा अशी त्यांची उत्कट इच्छा होती. नानांच्या पत्राप्रमाणे या दोघी पुण्यास आल्या होत्या. समारंभाच्या कार्यक्रमांत अनुग्रहितांवांचून सामान्यतः इतरांना प्रवेश नसल्यामुळे अशा कांहीं नवीन आलेल्या मंडळींना बाबांनीं अनुग्रह दिला. अर्थात् त्याबद्दल पूर्वी ठरलेले होते. कारण बाबा हे सहसा कोणाला पूर्ण परीक्षा पाहिल्यावांचून अनुग्रह देण्याला तयार नसत. या वेळीं आप्पांची आई आणि बहीण हीं अशाच प्रकारे त्यांच्या कृपेला पात्र होण्याला योग्य अशींच होती. कारण त्यांच्या घरांतील संपूर्ण वातावरण परमार्थाला सर्वथैव अनुकूल असल्याबद्दल बाबांची पूर्ण खात्री होती. त्यामुळे आप्पांच्या आईला व बहिणीला अनुग्रहाचा लाभ झाला. त्याचप्रमाणे नाना गोखले यांची कांहीं अन्य नातलग मंडळी व कांहीं इतरही मंडळी अनुग्रहाला पात्र झाली. या वेळीं अनेक शिष्यांना कृतार्थ केल्यावर बाबांनीं नानांना विचारले येथे आणखी कोणी अनुग्रह घेण्याकरितां लायक व उत्सुक आहे काय ? त्यावर नानांनीं आतां कोणी नाही. म्हणून सांगितले. परंतु या समारंभाला आलेली एक बाई आपल्याला अनुग्रह व्हावा या तीव्र इच्छेनें व्याकुळ झालेली होती. आपली कोण दाद घेणार आणि आपल्याला अनुग्रह कसा मिळणार या विवंचनेनें ती एक प्रकारे निराशेच्या विकल मनस्थितींत होती. तिची आर्त हांक सद्गुरु बाबांच्या हृदयाला पोचल्यावांचून राहिली नाही. बाबांनीं नानांना सांगितले 'अमुक अमुक बाई आहे तिला घेऊन या ?' त्याबरोबर नानांनीं त्या बाईला बाबांचा निरोप सांगितला. बाईचा आनंद गगनांत मावेनासा झाला. बाईनें येऊन बाबांचे पाय धरले व बाबांनीं तिला यथोचित अनुग्रहित केले.

जे बाबा अत्यंत करारी स्वभावाचे व कोणाची नीट परीक्षा घेनल्या-
शिवाय ज्यांची अनुग्रह देण्याची तयारी नसे तेच आज मुद्दाम एका
बाईला बोलावून अनुग्रह देतात हें दृश्य पाहून नेहमींच्या त्यांच्या
स्वभावाशीं परिचित असलेल्या व्यक्तींना विस्मय वाटल्यावांचून राहिला
नाहीं. वास्तविक त्या बाईवद्दल बाबांना कोणत्याही प्रकारें कसलीही
माहिती नव्हती व ही गोष्ट लक्षांत घेतां खरी तळमळ लागली म्हणजे
सद्गुरुकृपेला वेळ लागत नाही हीच गोष्ट बाबांनीं दाखवून दिली हें
सुबुद्ध शिष्यांच्या त्या वेळीं ध्यानांत आलें.

या उत्सवाला संपूर्ण शिष्यवर्ग उपस्थित राहूं शकला नाही. अनेकांच्या
अडीअडचणी असतात, तरी सुमारे १२५ पर्यंत मंडळी जमली होती.
यांत प्रमुख कार्यक्रम पुढीलप्रमाणें होत असत.

सकाळीं सद्गुरु माउलीला सर्व शिष्यवर्गाकडून स्नान घातलें जाई व
हें सद्गुरुसेवेचें कार्य शिष्यवर्ग मोठ्या प्रेमानें भाग घेऊन करीत असे.
नंतर सद्गुरुपूजन व वंदन हे कार्यक्रम होत. या वेळीं सद्गुरुनाथ
ज्ञानेश्वरीतील चारदोन ओंव्यांवर निरूपण करीत व सर्वजण सर्वांगाचे
कान करून तें ऐकत असत. कारण त्यांत शब्दांचें पांडित्य नसे किंवा
तर्काची तुकडेजोड नसे. त्यांचें बोलणें म्हणजे त्यांचे स्वानुभवच ते व्यक्त
करीत असत. त्यामुळें त्यांतील प्रत्येक शब्द भावपूर्ण आणि हृदयस्पर्शी
असे. ज्ञानामृताच्या या जातकींत सुस्नात होऊन ज्ञानामृताच्या भोजनानें
तृप्त होऊन व अमृतत्वाच्या प्राप्तीनें पुनीत होऊन समस्त शिष्यवृंद
देहभान विसरत असे. असा हा छोटासा पण महत्त्वपूर्ण कार्यक्रम रोज
होत असे.

कोणीतरी एक व्यक्ति श्री ज्ञानेश्वरीचें सप्ताह वाचन या ब्रह्मसत्रांत
करीत असे. दोन प्रहरीं ज्ञानेश्वरीवर कोणातरी शिष्याचें प्रवचन होत
असे व रात्री ९ नंतर रुक्डी येथील श्री. देशपांडे यांचें रोज सुश्राव्य
कीर्तन होत असे. रोज कांहीं वेळ शंकासमाधान स्वरूपाची चर्चाही
होत असे. याप्रमाणें अनेक कार्यक्रमांतून शिष्यवर्गाला उत्तम मार्गदर्शन
होऊन त्यांचा सद्भाव वृद्धिंगत होण्याला भरपूर मदत झाली.

आप्यांनीं या वेळीं अनेक गुरुबंधूशीं चर्चा केली. त्यामुळें त्यांचा
पारमार्थिक दृष्टिकोन समजून आला. सर्वही एकाच मार्गाचे पथिक

असले तरी त्यांत कांहीं एका पिसानें मोर झालेले तर कांहीं एका हळकुंडानें पिवळे झालेले शिष्यवर्गही त्यांना दिसून आले. त्यांना कांहीं योग्य मार्गदर्शन करावें तर त्यांच्या शब्दपांडित्याच्या नगाच्यापुढें आपल्या बोधाची टिमकी वाजविणें शहाणपणाचें ठरणारें नव्हतें हें त्यांना उघड दिसत होतें. सद्गुरु अनुग्रह झाला म्हणजे स्वर्गाला हात लागले ! आपण कोणी फार मोठे संत झालों असें मानून, जगाकडे तुच्छतेनें पहाणारा, मीच ब्रह्म या खोट्या अहंतेनें झपाटलेला शिष्यवर्गही या मेळाव्यांत दिसून आला.

आप्पांच्या दृष्टीनें या ब्रह्मसत्र समारंभाचा त्यांना जो फार मोठा लाभ झाला तो हाच होता. आपल्या संप्रदायांत आणि सांप्रदायिकांत असलेले अनेक गुणदोष त्यांना ढळढळीत दिसू लागले. स्वतःस परममुक्त मानणारे जे अनेक संत होते त्यांच्या आचार-विचारांचें अनेक दृष्टींनीं अवलोकन करतां आलें व त्यावरून या विषयाचा सर्वांगीण अभ्यास करण्याचा महत्त्वपूर्ण दृष्टिकोन त्यांना प्राप्त झाला.

सद्गुरु अनुग्रहानंतर सुद्धां 'संत संगतींत अध्यात्मशास्त्राचें श्रवण व मनन घडणें' याला फार महत्त्व आहे ही गोष्ट या निमित्तानें आप्पांचे विशेष लक्षांत आली. परंपरेनें चालत आलेल्या गोष्टींत किती नवीन मोलाच्या गोष्टींची भर पडली, किती मोलाच्या गोष्टी गळून पडल्या व किती अनिष्ट प्रथा शिरल्या याचें चिकित्सक बुद्धीनें त्यांनीं विश्लेषण सुरू केलें. सांप्रदायिकतेच्या पिंजऱ्याबाहेरहि त्यांचा विचारपक्षी आतां उड्डाण करूं लागला. जें जें उत्कृष्ट, भव्य, सर्वोत्तम असेल तें तें स्वीकारण्याची निःशंक तयारी आतां बुद्धिपूर्वक त्यांचे अंगीं वाणली गेली. त्यांचे विचार, त्यांचें ज्ञान, त्यांची श्रद्धा हीं आतां अथांग, अपार अशा विश्वाला गवसणी घालण्याला सिद्ध झाली. परंतु हें सर्व त्यांना स्वतःच्या अहंकारी वृत्तींतून संपादन करावयाचें नव्हतें. संतांच्या विचारानें खऱ्या विचाराचा शोध घ्यावा, संतांचे ज्ञानाच्या आधारेंच ज्ञानाचा नंदादीप पाजळावा व संतांवरील श्रद्धेनेंच संतांचें श्रद्धास्थान हेरावें असा हा श्रेयस्कर मार्गच त्यांनीं स्वीकारला होता आणि यांतूनच त्यांचें दिव्य जीवन घडत होतें आणि याचें संपूर्ण फलितच आज आपणांला दिसणारे आप्पा जे परमार्थाच्या सर्व आंगोपांगांनीं संपन्न आहेत ते 'स्वामि स्वरूपानंद' होत.

जेथें ज्ञान आणि भक्ति, कर्म आणि उपासना हीं अविरोधपणें उत्कृष्ट वसत आहेत ! जेथें सिद्धावस्थेंतही साधकावस्थेचे भाव विलसत आहेत ! जेथें साधनेला सर्वोत्तम भक्तीचें स्वरूप आलें आहे ! ज्यांचा प्रसाद-चंद्रमा सर्वदा सोळा कळांनीं परिपूर्ण आहे ! ते तेच हे आप्पा होत !!

आतां १९३० साल उजाडलें होतें. परंतु पारतंत्र्याची काळीकुट्ट रात्र संपली नव्हती. स्वातंत्र्यासाठीं वाटेल तें मोल देण्याची आप्पांची तयारी होतीच आणि आप्पांनीं योग्य वेळ येतांच त्यांत हिरिरीनें भाग घेतला.

१९२९ सालच्या डिसेंबर महिन्यांत काँग्रेसनें स्वातंत्र्याचा ठराव पास केला आणि त्यामुळें स्वराज्याच्या मागणीकरितां सरकारशीं दोन हात होणार त्यामुळें देशाभिमानी तरुणांत आणि विशेषतः राष्ट्रीय शाळांतील विद्यार्थी-वर्गांत पुन्हा नवचैतन्य संचारलें होतें. या वेळीं महात्मा गांधींनीं स्वातंत्र्याचें रणशिग फुंकलें व सैनापत्य स्वतः स्वीकारून दांडीयात्रा सुरू केली. सन १९२१ सालीं बहिष्काराची चळवळ सुरू केली व त्या वेळीं शाळा, कॉलेजें, कोर्ट वगैरेवर बहिष्कार घालून अनेक तरुण बाहेर पडले व त्यामुळें देशभर स्वातंत्र्याची चळवळ निर्माण झाली. त्यांतूनच प्रांता-प्रांतांतून राष्ट्रीय शाळा निर्माण झाल्या आणि देशजागृतीचें कार्य अखंडपणें चालू राहिलें. या वेळीं महात्मा गांधींनीं सत्याग्रहाची मोहीम सुरू केली. यालाच निःशस्त्र-प्रतिकार किंवा शांति-संग्राम म्हणून ओळखलें जातें.

महात्माजींचें अपूर्व राजकारण

या वेळीं देशामध्ये राजकीय नेतृत्व महात्माजींकडे आलें होतें. प्रखर देशभक्ती, निःसीम त्याग, जनतेवर अलोट प्रेम, लोकसंग्रहाची कुशलता इत्यादि प्रभावी गुण महात्माजींच्या ठायीं वसत होते. त्यांच्या नेतृत्वानें राजकारणाला संपूर्ण निराळें वळण मिळालें होतें. त्यांची विचारसरणी पुष्कळांना पटत नव्हती. परंतु तत्कालीन परिस्थितींत कांहीं मयदिपर्यंत ती उपयोगी पडेल अशा उपयुक्तता-वादाच्या दृष्टीनें ते तिचा स्वीकार करीत असत. महात्मा गांधी हे आपल्या तत्त्वाशीं प्रामाणिकपणें एकनिष्ठ होते. तत्त्वनिष्ठेला पर्याय ही त्यांची भावना नव्हती. अशीं हीं त्यांचीं तत्त्वे काय होतीं हें आपण थोडक्यांत पाहूं.

महात्मां गांधींना शांति आणि अहिंसा अत्यंत प्रिय होती. स्वातंत्र्य

मिळवावयाचें परंतु तें हिंसा करून नव्हे. त्यासाठीं शत्रूला दुःख न देतां आपण दुःख सोसायचें, सत्यासाठीं वेळीं आत्मबलिदानही करायचें आणि हें सर्व करीत असतां शत्रूबद्दल मनांत यत्किंचित्ही दुष्टता किंवा कटुता ठेवायची नाही. तर हें सर्व आपल्या शत्रूंच्या कल्याणाकरितांच करायचें ही अंतःकरणांत निष्ठा असावी असें त्यांचें मत होतें. त्यांना शत्रूंचें हृदय-परिवर्तन करणें मंजूर होतें. आणि हें सर्व साधावयाचें म्हणजे त्यांचें साधन हिंसाचारी असतां कामा नये हें ओघानेंच आलें. म्हणून सरकार-बरोबर द्यावयाचा लढा हा अनत्याचारी व अहिंसक असाच द्यावयाचा हें त्यांच्या लढ्याचें सूत्र होतें. अहिंसा म्हणजे काया-वाचा-मानानें त्रिविध स्वरूपाची व संपूर्ण पाहिजे यांवर त्यांचा कटाक्ष होता. अशा प्रकारचें आपलें तत्त्वज्ञान ते प्रभाविपणें मांडीत असत. स्वतः वैयक्तिक स्वरूपांत त्यांनीं हे प्रयोग आफ्रिकेंत असतांना यशस्वी रीतीनें केले होते व त्यांच्या दैनंदिन जीवनांत याच तंत्राचा ते उपयोग करीत असत. वास्तविक त्यांचें हें तंत्र नसून तो त्यांचा स्वभावधर्मच होता.

त्या वेळीं राजकारणांत अनेक प्रकारचे मतप्रवाह होते. स्वातंत्र्य हें सशस्त्र क्रांतीनेंच मिळेल, 'रणाविण स्वातंत्र्य कोणा मिळालें' असें मानणारांचा एक वर्ग होता. परंतु त्या पारतंत्र्याच्या काळांत सरकारबरोबर सशस्त्र संघर्ष करणें अत्यंत अवघड आहे याची या वर्गाला जाणीव होती. कारण सर्वसामान्य जनता स्वातंत्र्याकरितां एवढी किंमत देण्याला सिद्ध झालेली नव्हती. पारतंत्र्यांत दीर्घकाळ गेल्यामुळें आणि अज्ञानामुळें स्वातंत्र्य आणि पारतंत्र्य यांतील फरकही जाणण्याची कुवत बहुजन समाजांत आलेली नव्हती. त्यामुळें याही वर्गाला गांधीजींचा अहिंसक सत्याग्रह हा आपत्काळचें साधन, आपद्धर्म किंवा केवळ एक जनताजागृतीचें कार्य म्हणून स्वीकार्य वाटत होता. गांधींच्या विचारसरणींत आणि त्या वेळच्या कांहीं व्यवहारी लोकांच्या विचारसरणींत हा ठळक फरक होता. तरीही अगतिकपणें बाह्यतः ऐक्य दिसत होतें. उदा० गांधींना खादीमध्ये पिळवणुकीला आळा घालण्याची शक्ति दिसत असे तर जनतेला शंभर टक्के स्वदेशी म्हणून ती मान्य होत असे. अस्पृश्यतानिवारण, हिंदुमुसलमानांची एकी या गांधींच्या चळवळीकडे बघण्याचा लोकांचा दृष्टिकोनही निराळा होता. ब्रिटिशांशी सामना देण्याकरितां ही एकी

उपयोगी पडेल ही जनतेची दृष्टि तर उच्चनीच भावांचें विसर्जन व सर्व-
धर्मसमतेचा भाव हें महात्माजींना दिसत होतें. ब्रिटिशांशीं लढण्यांत शत्रूला
हांकलून देण्याची एक प्रकारची कटुतेची कल्पना जनता करते तर परक्यावर
सत्ता चालविण्याच्या पातकापासून ब्रिटिशांचा आपण वचाव करतो आणि
हिंदी लोकांचाही उन्नतीचा मार्ग आपण मोकळा करतो हें गांधी मानीत.

महात्माजींची लोकविलक्षण व उदात्त भावना पटणारे, मानणारे व
आचरणारे महाभागही त्या वेळीं त्यांचे अनुयायी म्हणून पुढें येत होते.
वास्तविक अशा प्रकारचें अनुयायित्व तेच करूं शकतात कीं ज्यांचें
अंतःकरण खरोखरच त्यागानें, उदात्त भावनेनें आणि मानवतेनें परिपूर्ण
भरलेलें आहे. आप्पा यांचा स्वभावधर्म या बाबतींत बराचसा जुळता-
मिळता असल्यानें त्यांच्या राजकारणाला महात्मा गांधींचें नेतृत्व मनःपूर्वक
मानवणारें होतें. स्वामी स्वरूपानंद यांच्या 'संजीवनी गाथेंत' असलेले
दोन अभंग पुढें देत आहे. त्यांवरून आप्पांची त्या वेळची विचारसरणी
पुढेंपर्यंत अचल राहिलेली आहे हें दिसून येतें.

लोक-सेवा-व्रत आचरिती भावें

तयातें मानावें भाग्यवंत ॥ १ ॥

लोक-सेवेसाठीं सत्यातें स्मरून ।

करिती ते दान सर्वस्वाचें ॥ २ ॥

त्याचि सेवा-व्रतें तोषे जगन्नाथ ।

शुद्ध करी चित्त सेवकांचें ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे तेणें लाभे आत्म-ज्ञान ।

जनीं जनार्दन प्रकटतो ॥ ४ ॥

६१

सत्याचें दर्शन घडावें संपूर्ण ।

ध्येय हें लक्षून जीवनाचें ॥ १ ॥

प्रेम अहिंसेचें धेवोनियां व्रत ।

लोक-सेवा-रत राहे सदा ॥ २ ॥

शस्त्रावीण करी दुष्टाचा प्रतिकार ।

न घेई माघार प्राणान्तीही ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे तया होउनी प्रसन्न ।

देई जनार्दन शांति-मुख ॥ ४ ॥

६२

वरील अभंगांत आप्पांनीं केलेलें वर्णन हें सर्वथैव गांधींच्या तत्त्व-ज्ञानाला साजेसें आहे. यामध्ये स्वातंत्र्य मिळतें किंवा मिळेल याचें वर्णन आलेलें नाही. परंतु सत्याचें दर्शन होईल, आत्मज्ञान होईल, परमेश्वर प्रसन्न होईल, शांतिमुखाचा लाभ होईल असें फल दिलें आहे. मनुष्य हा बाह्यतः जो कांहीं त्याग, सेवा वगैरे करतांना दिसतो त्याचें फळ शेवटीं आत्मकेंद्रित झालेलें पहावें अशीच इच्छा तो करीत असतो हें यावरून दिसून येईल. महात्मा गांधी हे सुद्धां आपले सत्याचे लाडके प्रयोगच करीत होते. स्वामी विवेकानंद हे आपल्या शिष्यांना लोकसेवा करण्याविषयीं वारंवार सांगत असत. एके दिवशीं एका शिष्यानें त्यांना विचारलें 'तुम्ही लोकसेवा करण्याकरितां मला सांगतां परंतु मी ती कां करावी ? त्याची आवश्यकता काय ?' त्यावर स्वामींनीं चटकन् उत्तर दिलें 'त्यांतच तुझें खरें कल्याण आहे म्हणून.' यावरून मनुष्यांचा स्वार्थी दृष्टिकोन हा झांकला जात नाही आणि तो सहज असल्यामुळें वावगा आहे असें मानण्याचें कारण नाही. आणि त्यांतही लोककल्याण साधण्यानें जर आत्मकल्याण साधत असेल तर याच्यापेक्षां आत्मलाभाचें अन्य साधन अधिक चांगलें असें कोण म्हणेल ? आप्पांना ही विचारसरणी पूर्णपणें आकलन झालेली होती व मानवलेली होती.

सन १९२१ मध्ये हायस्कूलवर बहिष्कार घालून ते बाहेर पडले आणि १९३० पर्यंत हे लोकसेवेचे घडे विविध प्रकारें ते गिरवीत होते आणि त्यांची त्यागाची भावना इतर सामान्य जनांहून फारच उच्च कोटीची झाली होती. जगांत अनेकांना अनेक गोष्टी पाहिजे असतात आणि त्या प्राप्त झाल्यामुळें त्यांना समाधान होत असतें. परंतु आप्पांच्या समाधानाची व्याख्या निराळी होती. ती व्याख्या त्यांच्या अभंगांत व्यक्त झालेली असल्यामुळें त्यांच्याच शब्दांत आपण पाहूं.

घर दार अन्न वस्त्र-प्रावरण ।

अधिक त्याहून काय हवें ॥ १ ॥

दारा सुत धन आप्त-इष्ट-जन ।

अधिक त्याहून काय हवें ॥ २ ॥

देह आणि मन आरोग्य-संपन्न ।

अधिक त्याहून काय हवें ॥ ३ ॥

संतांचें पूजन ईश्वराचें ध्यान ।

अधिक त्याहून काय हवें ॥ ४ ॥

स्वामी म्हणे व्हावें विश्वाचें कल्याण ।

तेणें समाधान मज होय ॥ ५ ॥

याही अभंगांत आप्पांचें समाधान विश्वाच्या कल्याणांत सामावलेलें दिसेल. आपलें कल्याण व्हावें ही प्रत्येकाची कल्पना असतेच. पण विश्वाच्या कल्याणांत आपलें कल्याण पहाणें ही मानवतेची सर्वांत वरची पायरी आहे. आप्पांनीं हीच अभिलाषा बाळगिली होती. त्यांची आध्यात्मिक साधना चालूच होती. आत्मज्ञान हें जीवाचें परम कल्याण आहे हें ते पुरतेपणीं मानीत होते. तरी जगाचा व्यावहारिक आचार-विचार हा जितका सर्वोदयवादी असेल, अधिक संवादी असेल, अधिक कल्याणकारी असेल तितका तो निर्माण करावा हा त्यांचा प्रवृत्तिप्रधान असा आचार-विभाग होता. कम्युनिझमच्या तत्त्वज्ञानांतील अत्याचारी विचारसरणीचा किंवा रक्तमय क्रांतीचा अवलंब न करतां त्यांना अभिप्रेत असलेला समाजवाद निर्माण करावा असें त्यांना वाटत असे. ते विचार त्यांचे पक्के झाले होते हें त्यांच्या त्या वेळच्या पत्रव्यवहारांतून सहज दिसून येतें. १९३४ च्या आजारपणांत त्यांनीं जें 'अमृत-धारा' नांवाचें काव्य लिहिलें आहे त्यांत या विचारांचा भाव व्यक्त झालेला आढळून येत आहे. पाहा—

समानता मानव-धर्माचा नसेल भक्कम पाया

तरी इमारत यंत्र-युगाची उठेल मनुजा खाया ॥ ७७ ॥

कां धनिका बे-कदर बंगला बांधुनिया नवलाखी

पहा उद्यां जिंकील तुला ती गरिबांचीच हलाखी ॥ ७८ ॥

याप्रमाणें ऐश्वर्याच्या डामडौलानें धुंद झालेल्या व जनता-जनार्दनाबद्दल बेफिकीर आणि बेपर्वा बनलेल्या धनिक वर्गाला काळाची पावले ओळखण्याची ते इशारत देत आहेत, तर स्वतःच्या सदाचरणानें व त्यागानें लोककल्याणाचा आणि आत्मकल्याणाचा सन्मार्ग दाखवून देत आहेत.

सन १९३० सालीं सत्याग्रहाची चळवळ सुरू झाली. त्याबरोबर टिळक महाविद्यालयांतील प्राध्यापक वर्ग व विद्यार्थीवर्ग हे राष्ट्राकरितां चळवळींत पडण्याकरितां सिद्ध झाले होते. आप्पा हे त्यागमूर्तीच होते.

स्वरूपानंद...७

त्यामुळे त्यांना या बाबतीत कठिण वाटण्याखेे कांहींच नव्हते. त्यांतूनही सत्याग्रहाच्या चळवळीला आवश्यक ती विचारांची बैठक अकृत्रिम अशी तयार होती. त्यामुळे त्यांनी आपला अभ्यासक्रम वगैरे सर्व गुंडाळून सत्याग्रहांत भाग घेण्याचें ठरविलें. टिळक महाविद्यालयांतील ज्या अनेक तुकड्या सत्याग्रहाकरितां बाहेर पडल्या त्यांतील एका तुकडीचे सेनापती प्राचार्य रबडे हे होते. या तुकडींत ११ सत्याग्रही होते. यांतच आपले चरित्र नायक 'आप्पा' हे होते. ही तुकडी पुण्याहून निघून पायीं प्रवास करीत करीत विल्यापाल्यापर्यंत आली. वाटोवाट प्रचारकार्य अनेक प्रकारें चालूच होतें. विलेंपार्ल्या येथें आल्यानंतर आप्पासाहेब पटवर्धन यांनी मिठाचा सत्याग्रह करावयाचा असें ठरविल्यामुळे विल्यापाल्याहून आप्पा, सरनाईक, बाबा देसाई, गं. बा. सरदार हे लोक बोटीनें रत्नागिरीस आले व डॉ. भागवत यांच्या सेनापतित्वाखालीं १८ इसमांची एक तुकडी करून रत्नागिरीहून देवगडपर्यंत गेले. वाटेत अनेक ठिकाणीं सभा, व्याख्यानें यांच्या द्वारा सरकारविरोधी वातावरण तयार करण्याचें काम केलें जात होतें. यांत आप्पा हे प्रभावीपणानें भाग घेत असत. देवगडाहून पुढें आप्पा, सरनाईक व बाबा देसाई हे बोटीनें मालवणला गेले. तेथें प्रचार करून सत्याग्रहाकरितां १५० सत्याग्रही जमा केले. ते सर्व सामंत यांचे बंगल्यांत राहिले होते. या सत्याग्रहाच्या वेळीं आप्पा व त्यांचे शिष्य बाबा देसाई यांनीं रत्नागिरीपासून मालवणपर्यंतच्या भागांत खेड्यापाड्यांतून पायीं फिरून तुफानी दौरा काढला व व्याख्यानांच्या द्वारा जनतेच्या मनांत स्वातंत्र्याबद्दलचें उत्कट प्रेम निर्माण केलें. आप्पांच्या व्याख्यानाकरितां खेड्यांपाड्यांतही लोकांची गर्दी जमत असे. भावावेशानें, उत्कट देश-भक्तीनें व अमोघ वक्तृत्वानें विनटलेलें त्यांचें भाषण ऐकून श्रोतृसमाज भारावून जात असे. त्यामुळे त्यांना अपेक्षेपेक्षांही सत्याग्रहींची अधिक भरती करतां येणें शक्य झालें. परंतु नंतर मालवणचें शिबीर बंद करून सत्याग्रही मंडळी तेथून शिरोड्याला गेली. १४ मे १९३० रोजीं तेथें मोठ्या प्रमाणांत मिठाचा सत्याग्रह करण्यांत आला. शिरोड्याचा सत्याग्रह अभूतपूर्व असा होता. तेथें सरकारचीं मोठमोठीं मिठागरे आहेत. त्यावर हल्ला चढविण्याकरितां हें सत्याग्रही-दल सिद्ध झालें होतें. त्या वेळीं अशी बोलवा होती कीं सत्याग्रह्यांवर सरकार गोळीबार करणार आहे. त्यामुळे

गोळीवारालाही तयार असणारी मंडळीच सत्याग्रहांत भाग घेण्याकरितां पाठविण्यांत आली होती. त्या वेळीं प्रत्यक्ष गोळीबार झाला नाही परंतु पोलिसांनीं जोरदार लाठीहल्ला केला. त्यांत कित्येक सत्याग्रही घायाळ झाले व कित्येक पकडले गेले. तेथील सत्याग्रह बंद पडला व त्यांतून मोकळे राहिलेले लोक आपापले घरीं निघून गेले. आप्पा प्रचारकार्याकरितां मार्गे राहिले होते. परंतु आतां सत्याग्रह मार्गे घेण्याचें ठरल्यामुळें ते परत शिरोड्याहून मालवण येथें आले.

मालवणला आल्यानंतर त्यांनीं काय केलें, त्या वेळची त्यांची मनःस्थिती किंवा वैचारिक पातळी कोणच्या दर्जाची होती हें त्यांच्या त्या वेळच्या पत्रांतूनच त्यांच्याच शब्दचित्रावरून आपण पाहूं शकत असल्यामुळें त्या वेळच्या त्यांनीं मित्राला लिहिलेल्या पत्रांतील उतारे देत आहे.

आत्मकथनपर पत्र

सुहृद्वर पटवर्धन मास्तर यांसी—

सप्रेम साष्टांग नमस्कार वि. वि.

तारीख १७-५-३० रोजीं मी शिरोड्याहून मालवण येथें आलों व तेथें १०-१२ दिवस राहून जूनच्या पहिल्या आठवड्यांत सोलापूर येथें जाण्यासाठीं पुणें मुक्कामीं आलों. पुण्याहून दौंड, बारामती, इंदापूर वगैरे ठिकाणीं जाऊन पुणें शिविरांतील मंडळींच्या विचाराप्रमाणें खास सोलापूर शहरांत न. जातां सोलापूरपर्यंत प्रचारकार्य करीत सोलापूरकरितां पैसा व स्वयंसेवक जमविण्याचें कार्य करावें असें ठरलें. पुढें सोलापूरला १०० सैनिकांची एक तुकडी गेल्यानंतर तो सत्याग्रह थांबवावा लागला व मी पुण्यास ता. १४-६-१९३० ला आलों. यापुढील कार्यक्रम म्हणजे जंगल कायदेभंग अगर पुण्यांतच पिकेटिंग वगैरे करणें असा होता, अगर एखाद्या खेड्यांत राहून खादीकार्यासारखें एखादें विधायक कार्य करणें हा होता. चालू युद्धांत विद्वत्तेच्या अभावीं माझेकडून फारसें कार्य होऊं शकलें नाही व सन १९२१ च्या स्वानुभवावरून शक्तिबाहेर काम करणें युक्त नाही हें पटल्यानें या युद्धांत यापुढें प्रत्यक्ष भाग घ्यायचा

नाहीं असें ठरवून पुण्यास आल्यावर एकदोन दिवस पुनः पूर्ववत् नोकरी-साठीं चौकशी केली व टिळक विद्यापीठांत एक जागा रिकामी असल्याने ती मला मिळाली.

मी सध्यां १८-२० दिवस येथें टिळक विद्यापीठांत उपकार्यवाहाच्या नात्यानें काम करीत आहे. चि. रा. देसाई (बाबा) व चि. रा. जगन्नाथ सामंत यांस घराहून व्यवस्थित पैसे येत असल्याकारणानें त्यांचेसाठीं आर्थिक दृष्ट्या मला बिलकूल लक्ष द्यावयास नको आहे. चि. बोथरे (बाबल्या) हाही आपल्या आतेभावाकडे राहून आत्याचे मदतीनें जवळ-जवळ स्वावलंबनानें विद्याभ्यास करीत आहे. त्याचें आयुर्वेदीय कॉलेजचें पहिलें वर्ष पूर्ण झालें. व परीक्षेंत त्याला चांगले गुण मिळाल्यानें दुसऱ्या वर्षाकरितां त्याला महाविद्यालयातर्फें दरमहा सात रुपये स्कॉलरशीप मिळत आहे. शिवाय सकाळीं दोन तास चरित्र-कोश-मंडळांत तो काम करीत असतोच. तेव्हां त्याचे करितांही आर्थिक दृष्ट्या मला झीज सोसावी लागत नाही. मी पुण्यास निव्वळ नोकरीकडेच लक्ष पुरवीन तर दरमहा ६० रुपयांहून कमी नाहीं एवढी प्राप्ति मला खचित होईल. परंतु केवळ पैसेच मिळवावे असें मला—शंभर एक रुपये खाजगी देणें असतांही—वाटत नाही. मला एकदां वाटतें कीं दिपवाळीपर्यंत सारें कर्ज फेडावें व मग निर्वेधपणें अभ्यासास सुरुवात करावी. परंतु त्यामुळें एक सहामाही फुकट जाते असा विचार मनांत येऊन दररोज २-३ तास तरी अभ्यास करावा असें ठरविलें आहे. यामुळें कर्ज थोडें सावकाशीनें फिटेल. परंतु मला महाविद्यालयाच्या परीक्षा आतां जितक्या लवकर देतां येतील तेवढ्या द्यावयाच्या आहेत. त्यामुळें अभ्यास करण्याचा विचारच मी नक्की केला आहे. मला साधारणतः प्रकृतीकडे पूर्ण लक्ष देऊनही महिना बीस रुपये तरी शिल्लक टाकतां येण्यासारखे आहेत. असो. मी मात्र सर्व प्रकारच्या निरनिराळ्या अनुभवांतून जात असल्यानें मला पुढें उपयोगी असें योग्य शिक्षण मिळत आहे. मी लिहिण्याचें घाडस करतो कीं तें मला मिळालें आहे. यापुढें माझ्या उपयोगी लोकांनीं पडावें असें प्रसंग बहुधा माझे सुदैवानें येणार नाहीत. लोकांनीं माझेकडून सेवा घ्यावयाची आहे. व तो सुदिन माझ्या दृष्टिपथांत येत चालला आहे. मी अंगिकारिलेल्या प्रत्येक सत्कार्यांत मला विनाकष्ट यश मिळावें असेच पुढें योग दिसत आहेत.

ईश्वरी कृपेनें तसें भाग्य प्राप्त झाल्यास मागील अनुभवांचें निव्वळ कौतुकच वाटेल.

परवांच्या युद्धांत व्यवहार दृष्ट्या कां होईना देहावरील ममत्व—उच्च ध्येयाकरितां—नष्ट कसें करावें याचें सहज शिक्षण मिळालें. त्याचा—त्या अभ्यासाचा परिणाम— आतां इतका झाला आहे कीं १९२१ मध्ये माझ्या ठिकाणीं जो उत्साह होता तितका उत्साह अगर त्याच्या दसपटीनें उत्साह वा उमेद आज माझ्या ठिकाणीं उत्पन्न झाली आहे. त्या वेळीं मला मार्गदर्शक नव्हता. नाहीं तर माझा राष्ट्राला झाला अगर होत आहे याहून जास्त उपयोग झाला असता, असें मला परवांपरवांपर्यंत वारंवार वाटे. पण आतां तसेंही वाटत नसून केव्हां तरी कोणत्याही जन्मीं जें शिक्षण एकदां घ्यावयास पाहिजेच होतें तें मिळालें म्हणजे ती पायरी चढून मी वर आलों. आतां माझ्या पुढील आयुष्याचा मार्गदर्शक परमेश्वर आहे हें मला स्वानुभवानेंच पटूं लागलें आहे. पुढील मार्गासंबंधीं मी अगदीं निश्चित असल्याकारणानें हल्लीं जणूं काय विश्रंतीच विश्रंती भासत आहे. इतका निश्चित काल यापूर्वीं मला क्वचित्च लाभला असेल. सृष्टींतला प्रत्येक व्यवहार अलिप्त राहून करण्याची हातोटी इतकीं वर्षे— इतके जन्म—अभ्यासतां अभ्यासतां आतां ती माझी (स्वभाव) वृत्तीच होत आहे. इतक्या अलिप्तपणें माझे व्यवहार— नोकरी, अभ्याससुद्धां— यापूर्वीं क्वचित्च झाले असतील. काय झालें कोणाला ठाऊक पण या मोहिमेमुळें १९२१ ची माझी वृत्ति जागृत झाली व त्या वृत्तीचा वाढत्या वयामुळें आतां मला चांगलाच उपयोग करून घेतां येणार आहे. अर्थात् यापुढें ७-८ वर्षे निव्वळ तपश्चर्येंतच जावयाचीं आहेत. तपश्चर्या हा शब्द वाचून आपली वृत्ति बावरणार नाहीं अशी आशा आहे. कारण या तपश्चर्येंत जेवणखाण, अभ्यास, शहरांतून हिंडणेंफिरणें, व्यवस्थित पोशाख करणें, पैसे मिळविणें, जरूर तर कनककांतेचाही संग्रह करणें वगैरे सर्व गोष्टी येणार आहेत. अर्थात् या सर्व गोष्टी म्हणजे नुसती मौज अशी तूर्त वृत्ति झाली आहे खरी. अर्थात् ती कायम टिकणारी आहे. ती हातोटीच मला साध्य झाली असें मला वाटत आहे. आतां काय ?— ‘तें सुख काय सांगों वाचे—’ श्रीमत् सच्चिदानंद सद्गुरु माउली बाबा महाराज यांच्याकडे दर आठवड्यांतून दोनदां जातों. परि-

चयाच्या पहिल्या पायरीवरून प्रेमाच्या प्रसन्न मंदिरांत प्रवेश झाल्यामुळे परकेपणा पार नाहीसा झाला आहे.

मनुष्यमात्र हेंच परमेश्वरभक्तीचें उच्च अधिष्ठान असा अनुभव येऊं लागला. विकार सकारहकारांत कसे मुरून जातात कळतच नाहीं. विचारांची व्यापकता इतकी वाढली कीं ती विश्वालाही— एकच काय पण अशीं अनंत विश्वेही— सामावूं शकेल. मुलाकडे पहावें, त्यांत परमेश्वराचें रूप पहावें, आपलें रूप पहावें व तींत लीन व्हावें असा प्रकार स्त्रियांकडे, वृद्धांकडे, घोड्यांकडे, गाढवांकडे एवढेंच काय पण मोटारगाडी, ताटवाटी अगर दगडधोंडा, झाडेंझुडपें यांजकडे पहातांनाही स्वयमेव होत असतो. त्यामुळे सृष्टींत मौजच मौज भरली आहे व विश्वांत परमात्मा, परमात्म्यांत परमात्मा व माझ्यांतही परमात्मा असें अपूर्व ऐक्यसुख अंशाअंशानीं चाखावयास मिळतें.

आदर्श महात्म्याकडेच दृष्टि फेंकायची तर स्वामी रामतीर्थ नेहमीं लिहितांना स्वतःविषयीं रामाची इच्छा, रामाचा आदेश, रामाचा अनुभव असा तृतीय पुरुषी शब्दप्रयोग वापरीत असत. ती कला मला हस्तगत झाली नाहीं. त्यामुळे राम अनुभवतो असे शब्दप्रयोग न करतां मी अनुभवतो, मी चाखतो असेच शब्दप्रयोग ती कला हस्तगत होईपर्यंत मी करणार आहे—मला करावे लागतील—असो. शब्दानें लिहितां येण्यासारखें होतें तें सवडीप्रमाणें यथाशक्ति लिहिलें आहे. शेक्सपीअरनें ज्याप्रमाणें नाटकांतच एक नाटकाचा प्रवेश दाखवला आहे तद्वत् माझा एक जन्मांतील हा पुर्नजन्म आहे. जास्त काय लिहूं.

राखावीं बहुतांचीं अंतरे । भाग्य येतें तदनंतरे ॥
कळावें, कृपेची वृद्धि व्हावी ही विनंती.

आपला,
रामभाऊ

सद्गुरु-सेवा

सत्याग्रहाची मोहीम आटोपून आप्पा आतां पुण्यास परत आले. या वेळीं पुन्हा पूर्ववत् अर्थार्जनाचे सर्वच व्यवसाय त्यांनीं पुन्हां सुरू केले. टिळक महाविद्यालयांत पूर्वीचें काम मिळालेंच व त्या वेळीं उपकार्यवाह

हे रजेवर गेलेले असल्यामुळें तें कामही त्यांना करावें लागलें. आणि पुढें सुमारे १॥ वर्षपर्यंत ते उपकार्यवाह म्हणूनच होते. ता. २६-८-१९३० च्या मित्रांना लिहिलेल्या पत्रांत परमार्थाच्या बाबतींत पुष्कळच मार्गदर्शन केले आहे, तें त्या पत्रावरून सविस्तर समजून येईलच. या वेळीं केसरी-नाथांचा 'सर्व सिद्धांत-सार', शिवदिनांचा 'ज्ञानप्रदीप' व चिंतामणीचा 'ज्ञानकैवल्य' हे तीन ग्रंथ छापून काढण्याचें काम श्री. (आतां म. म.) दत्तो वामन पोतदार यांच्या सांगण्यावरून आप्पा करीत होते. मूळच्या हस्तलिखित पोथ्या त्यांनीं मिळविल्या होत्या. त्यांच्यावरून त्यांच्या टीपा देणें, पुस्तकें छपावयास टाकून त्यांचीं प्रुफें वगैरे तपासणें वगैरे सर्व महत्त्वाचीं कामें आप्पांवरच सोंपविलीं होतीं. या ग्रंथांचें प्रकाशन श्री. दत्तोपंत पोतदार यांच्या नांवानेंच बहुधा व्हावयाचें होतें. या सर्व कामगिरीबद्दल व्यावहारिक मोबदला किंवा अर्थलाभ आप्पांना होणार होताच. परंतु हें आवडीचें गोड काम मिळाल्यामुळें परमार्थाचा लाभही सहजासहजीं सुलभ झाला. अर्थार्जनाच्या या साधनांतच त्यांना साध्य मिळूं लागलें. त्यामुळें या कामांत आप्पा अगदीं आनंदानें रमून गेले जसजसें ग्रंथलेखन होई तसतसें ते प्रेमानें सद्गुरुनाथ बाबांच्या नजरेस आणीत असत व एका ज्ञानेश्वरीवांचून सहसा कांहींही न वाचणारे बाबा प्रेमानें व कौतुकानें तें वाचीत असत. याबद्दल या पत्रांत आप्पा म्हणतात 'आज १॥ महिना हा जणुं काय रोजचा उद्योग होऊन बसला आहे' अर्थात् इतका समाधानाचा व्यावहारिक उद्योग मिळाला तर तो परमार्थाला सहाय्यकारीच होणार !'

या वेळीं त्यांना सद्गुरुनाथ बाबांच्या सेवेचा विशेष लाभ झाला. त्या सेवेबद्दल त्यांना जी धन्यता वाटली आहे ती धन्यता म्हणजे त्यांच्या उत्कट गुरुभक्तीचें गमकच आहे. या पत्रांत या विषयींचें वर्णन असें आहे:

'श्रींचा सहवास किती आनंददायक ! श्रींची सेवा किती सुखावह ! सद्गुरुकृपा पाहिजे—अभ्यास कर—'भक्ति तितकी प्राप्ति' हें श्रींचें पालुपद ! प्राप्तीची चाड वाहासी । आणि अभ्यासी लक्ष न देसी !' मग कसें होणार ? 'भाव तसा देव' !

अभ्यास ! अभ्यास !! अभ्यास !!!

याच वेळीं सद्गुरु बाबा हे जिन्यावरून घसरून पडले. त्यामुळें त्यांना

पायाला वगैरे लागल्यामुळें दोन दिवस अंथरुणावरच पडून रहावें लागलें. त्या वेळीं आप्पांनीं त्यांना गरम पाण्यानें शेक दिला, कांहीं मालीश वगैरे केलें व त्यामुळें त्यांना २ दिवसांतच बरें वाटलें. शेक चालू असतां बाबांनीं काढलेले उद्गार महत्त्वाचे असल्यामुळें या वेळच्या पत्रांत मित्रा-करितां त्यांनीं ते उद्धृत केले आहेत. बाबा म्हणाले—“ रोज असाच पडेन तर दुप्पट उत्साहानें भजन करीन ! वरें झालें ! अंथरुणावरून उठायला नको ! पडल्या पडल्या भजन करावें वगैरे वगैरे.” वस्तुतः या वेळीं पडून लागल्याच्या दुःखापेक्षां आप्पांनीं केलेल्या सेवेचेंच त्यांना फार सुख वाटत होतें.

बाबांना अभ्यास करणाऱ्या म्हणजेच भजन किंवा आत्मानुसंधान करणाऱ्या शिष्यावद्दल विशेष प्रेम वाटत असे. हें भजन जो जास्त करील त्याच्याबद्दल त्याच्यावर त्यांची अधिक कृपा असे. या वेळीं नरुमामा अभ्यंकर यांच्याबद्दल बाबांनीं उद्गार काढले आहेत त्याचा पत्रांत उल्लेख आला आहे तो असा—भाव तसा देव-कृपा पाहिजे—अभ्यास करायला नको—मी तरी त्यांना दोष कशाला देऊं—या एकेक स्टेजीस असतात असे थोडे उपेक्षेचे उद्गार होते.

याप्रमाणें परमार्थाच्या क्षेत्रांत आप्पा मनःपूर्वक मुरून जात होतेच. परंतु वाङ्मय विशारद होण्याचा त्यांचा प्रयत्न थोडा शिथिल झाला असला तरी त्यांनीं तो सोडून दिलेला नव्हता. या वेळच्या त्यांच्या पत्रांतून त्यांना झालेल्या कर्जाबद्दल त्यांनीं वरेच वेळां उल्लेख केलेला आढळतो. सुमारे दोन एक वर्षे होऊनही आपल्याला हें कर्ज फेडतां येत नाहीं याबद्दलची दिलगिरी त्यांनीं प्रदर्शित केली आहे. परंतु हें एवढेसें कर्ज फेडणें त्यांना शक्य होत नव्हतें ही वस्तुस्थिति होती. आईवडिलांना कांहींतरी पैसे पाठवावे याची बोंचही अंतःकरणाला होती व त्याप्रमाणें आईवडिलांना फक्त आश्वासनें देण्यापलिकडे त्यांना प्रत्यक्ष कांहींच करतां आलें नव्हतें. ते अनेक व्यवसाय करून महिना ४०-५० रुपयाला गांठ घालीत असत. पण महिना अखेर गांठीला कांहीं रहात नसे. या वेळीं वाङ्मय विशारदचा अभ्यास रोज सुमारे २-३ तासपर्यंत चालू असे. याप्रमाणें १९३० अखेरपर्यंत चाललें होतें. परंतु अभ्यासाला आवश्यक तेवढी गती देतां आली नव्हती.

१९३१ साल उजाडलें आणि आप्पांनीं आतां वाङ्मय विशारदच्या परीक्षेसाठीं हिरीरीनें अभ्यासाला सुरवात केली. गेलीं कांहीं वर्षे अनेकविध खटाटोप केलेले असल्यामुळें निर्भेळ विद्यार्थीदशा अनुभवणें आपल्याला कसें काय शक्य होईल याविषयीं त्यांचें मन साशंकित होतें. परंतु या वर्षीं ते अभ्यासांत इतके दंग झाले कीं महिन्यामागून महिने केव्हां निघून जात आहेत याचेंही त्यांना भान राहिलें नव्हतें. वयाच्या अठ्ठाविसाव्या वर्षीं महाविद्यालयीन शिक्षण घेण्याची उत्कट इच्छा आणि पूर्ण पात्रता हीं दोन्ही त्यांच्या ठिकाणीं वसत होतीं हेंच यावरून दिसून येतें. १९३० सालांत राजकीय क्षेत्रांत रंगलेली व सत्याग्रह संग्रामांत सरावलेली वृत्ती आतां तेथून निवृत्त होऊन विद्यार्जनाकडे प्रवृत्त झाली होती. आतां आप्पांचें विद्यार्जन म्हटलें तरी तें आधुनिक एखाद्या महाविद्यालयीन तरुणाप्रमाणें आरामशीर थोडेंच होतें. अर्थार्जनासाठीं दिवसांतून बरेच तास त्यांना द्यावे लागतच होते. आणि अध्यात्म विषय म्हणजे त्यांचें जीवन सर्वस्वच होतें. यावरून त्यांची विद्यार्थीदशा ही काय दशा होती हें दिसून येतें.

आप्पांच्या अभ्यासावरोवरच परमार्थही कसा चालला होता हें आपणाला पहायचें असेल तर त्यांचें ता. १७-८-१९३१ चें पत्र याच संदर्भात वाचून पहावें. मित्रवर्य काकासाहेब लिमये यांना हें पत्र लिहिलेलें आहे. भगवान् ज्ञानराजांचें तैलचित्र सद्गुरूंना अर्पण करण्याकरितां काकासाहेबांनीं आप्पांच्या मार्फत पाठविलें. तें चित्र आप्पांनीं बाबांना अर्पण केलें त्या प्रसंगाचें अर्पण आप्पांनीं पत्रांत केलें. त्यांत ते लिहितात “महाराजांनीं त्या सुंदर मूर्तीचें मोठ्या आदरपूर्वक उत्सुकतेनें व कृपापूर्ण कौतुकानें अवलोकन केलें व त्यांचे नेत्र प्रेमाश्रूंनीं क्षणभर भरून आले. चित्र पाहून बाबांना परम समाधान वाटलें. माझेकडे पाहून त्यांनीं म्हटलें ‘तुम्ही २-३ महिने मेहनत घेऊन मला ज्ञानेश्वरी लिहून दिलीत तर लिमयांनीं मूर्तिमंत ज्ञानेश्वरच माझे सन्निध आणून ठेवले, त्यांनीं तुमच्यावर ताण केली !’ काकाजी हे उद्गार वाचून तुम्हालाही घन्यता वाटणार नाही का ? भक्तीची ही अशी जाती आहे.” याप्रमाणें त्यांचा व बाबांचा झालेला संवाद व बाबांचा विशिष्ट स्वभाव व मित्रवर्य काकांचा चिकित्सक स्वभाव हा बाबांना चिकित्सेखोरपणा

वाटत असल्याचें त्यांनीं लिहिलें आहे. बाबांना भोळी भक्ती अत्यंत प्रिय असल्यामुळें त्यांना चिकित्सकपणा आवडत नाहीं. परंतु मी मात्र 'तुमच्या या चिकित्सकपणाला जिज्ञासा असें सुंदर नांव देईन, कारण चिकित्सा वृत्ति ही भक्तीच्या अगर श्रद्धेच्या भाराखालीं दबून जावी असें मला वाटत नाहीं.' याप्रमाणें आप्पांनीं आपली स्वतंत्र विचारसरणी दाखविली असून आपल्या स्वतः विषयींचें वर्णनही पुढें केलें आहे. ते पुढें म्हणतात, 'सध्यां मी जगांतील सर्व प्रमुख धर्मांतील मूल तत्त्वांचा प्राथमिक अभ्यास करीत असून पाश्चात्य व पौर्वात्य नीतितत्त्वांचा तुलनात्मक खोल विचार करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. आचार्य जावडेकरांसारख्या चिकित्साग्रणीचा चिरसहवास मला लाभला आहे, आणि उत्कट भावना हा तर माझ्या स्वभावाचा विशिष्ट गुण आहे. गेलीं आठ वर्षे तर या गुणांचें एक विविक्षित रीतीनें संवर्धन झालें आहे. त्यामुळें माझा चिकित्सकपणा सृष्टीच्या आदिकारणाचा ठाव घेण्यासाठीं तिच्या बुडाशीं जाऊन सर्व सृष्ट पदार्थमात्राचें पृथक्करण करून पहाण्या-इतक्या पराकोटीला पोचूं पहात असला तरी माझी भावना त्याहूनही उत्कटतेनें आणि श्रद्धेनें बाबांच्या पायांशीं वसून त्यांच्या मुखांतून निघालेला प्रत्येक शब्द झेलूं शकत असते.'

आप्पांनीं काकासाहेबांना लिहिलेल्या या मजकुरावरून आप्पांचा स्वभावविशेष स्पष्टपणें दिसून येत आहे. त्यांच्या चिकित्सकपणाला श्रद्धेची उत्तम जोड मिळालेली आहे. वास्तविक अनुभवी मनुष्याचे सिद्धांत हे श्रद्धेनेंच ग्रहण करणें योग्य असतें. नंतर चिकित्सक वृत्तीनें त्याचा विचार करून बुद्धीचें समाधान होणें हें साधकाला अधिक लाभदायक होतें. श्रद्धेवांचून नुसत्या चिकित्सकपणानें तर्कटीपणाच वाढणें शक्य असतें. आप्पांच्या ठिकाणीं उत्कट श्रद्धेइतकाच बुद्धिवादी दृष्टिकोनही असल्यामुळें चिकित्सक वृत्तीच्या मनुष्याचीहि शंकानिवृत्ती करणें त्यांना सुलभ वाटत असे.

यानंतर काकासाहेबांना जो मजकूर आप्पांनीं लिहिला आहे त्यांत गुरु-शिष्यांचा संवाद मोठ्या मौजेचा दिला आहे. या वेळीं आप्पांनीं एक संबंध महिना सद्गुरुनाथ बाबांच्या दर्शनाला जाण्याचा निर्धार केला होता. आपला निर्धार त्यांनीं बाबांना कळवला. आप्पांचा आणि बाबांचा

परिचय आतां दृढमूल झालेला होता. परस्परांचे स्वभाव परस्परांना पूर्ण परिचित झालेले होते. तरीही मी दररोज आपल्या दर्शनाला येईन असें आप्पांनी बाबांना सांगतांच, बाबा म्हणाले, 'तुम्ही दररोज आलेत तरी मी दररोज निरूपण करीनच असें समजू नका.' 'पण मी कोठें निरूपणासाठीं हपापलों आहे ! मी फक्त आपली सेवा करणार आहे ?' आप्पा बाबांवे पाय चेपीत चेपीत म्हणाले.

'सद्गुरूच्या कृपादृष्टींतही सामर्थ्य असतें, नाही ?' बाबांनीं पृच्छा केली.

'निश्चित ! मी तर तेवढ्यांतच समाधानी आहे.'

सदर मजकूर काकासाहेबांना लिहून, 'काकाजी ! चरणांचा आश्रय असतां माझी उत्कटता त्यांचे अंतःकरणांला प्रेमाची भरती आणून त्याला मुखावाटे मार्ग दिल्याशिवाय कशी रहात असेल !' असा प्रश्न केला आहे.

वरील विवेचनावरून त्यांचे सद्गुरूंशीं वर्तन किती विनयाचें होतें हें दिसून येतें. सद्गुरूंचा स्वभाव दिसण्यांत थोडा करारी दिसला तरी त्यांच्या अंतःकरणांतून प्रेमाची गंगाही अखंड वहात होती हें दिसून येतें.

या वेळीं आप्पांनीं स्वतःचे कांहीं विचार व्यक्त केले आहेत. ते लिहितात - दिवसेदिवस आपलें अंतःकरण अधिकअधिक शुद्ध व्हावें, अहंतेचा तिळातिळानें लोप व्हावा, आपलें आचरण अत्यंत पवित्र व्हावें अशी माझी इच्छा आहे. हातून कोणचीही वाईट गोष्ट घडली म्हणून मी अकर्ता आहे, अभोक्ता आहे असें मानून उदासीन रहाण्याची माझी इच्छा नाही. मी परमात्म्याची प्रार्थना करीन कीं मला आणखी एक पाऊल समीप घे ! आणि आपल्या आनंद चैतन्यांत या सेवकाला अखंड विलीन करीपर्यंत तरी त्याचे चित्ताला सदाचाराची सद्वासनाच दे !

या वेळीं आप्पांचा 'उपनिषदांचा' अभ्यास चालू होता. उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानानें ते फार प्रभावित झाले होते. त्यांना सद्गुरूकृपेच्या दिव्य प्रकाशाचा आधार मिळालेला असल्यामुळें प्राचीन पूज्यतम द्रष्ट्यांनीं अक्षरां-अक्षरांतून ओतून ठेवलेला आपला अमोल अनुभव त्यांना ग्रहण करतां आला. सद्गुरूकृपा नसती तर त्या उपनिषदांतील अवघड अशा तत्त्वज्ञानाचा व गूढ धर्मतत्त्वांचा उलगडा करणें त्यांना शक्य झालें

नसतें असें त्यांनीं लिहिलें आहे. परंतु आतां सद्गुरु कृपेच्या जोरावर त्या प्राचीन ऋषींच्या दिव्य संदेशांतील एकेक अक्षरांबरोबर अंतःकरण उचंबळून येतें व त्या वेळीं असा साक्षात्कार होणें आपणालाही शक्य आहे याविषयीं वृत्ति निःसंदेह रहाते वगैरे लिहिलें आहे.

एका बाजूला परमार्थाच्या प्रांतांत आचार, विचार आणि अनुभव यांची जशी घोडदौड सुरू होती त्याप्रमाणें अभ्यासाच्या क्षेत्रांत त्यांच्या कल्पनेपेक्षाही त्यांची प्रगति होत होती. ता. १४-२-१९३१ रोजीं आपल्या वडिलांना लिहिलेल्या पत्रांत त्यांनीं याबद्दल आत्मगौरवाचे उद्गार काढले आहेत. त्यांना एक बोंब असेल तर फक्त आईवडिलांना आमण कांहींच आर्थिक मदत करीत नाहीं याबद्दलची आहे. आणि याबद्दल त्यांनीं आपलें मन मोकळें करून सविस्तर निवेदन सदर पत्रांत केलें आहे. त्यांतील एकच परिच्छेद देत आहे :

‘ घरीं आपणाला मी कोणत्याच तऱ्हेनें आपल्या उतार वयांत मदत करूं शकत नाहीं याबद्दल मला नेहमीं वाईट वाटतें व कित्येक प्रसंगीं तर मी लोकसेवेचा मार्ग सोडून आपणास मदत करण्यासाठीं नोकरी करून पैसा मिळवावा हेंच माझें कर्तव्य आहे असा निश्चयात्मक भ्रम होतो व त्याप्रमाणें मी आपणाला दरमहा कांहींतरी पाठवावें असा विचार करून तुम्हांस तसें आश्वासनही देतो, पण त्याप्रमाणें कृति मात्र माझे हातून होतच नाहीं, त्याला मी तरी काय करूं ? माझ्या अंतःकरणांतील दुसरा आवाज मला जागृत करतो आणि सांगतो कीं ‘ आपलें ध्येय सोडून नको, प्रामाणिकपणें लोकसेवा करशील तर पुत्रधर्म पाळल्याचें पुण्य तुला सहजच लाभणार आहे. ’

वरील उताऱ्यावरून त्यांना पुत्रधर्माची तीव्र चाड असूनही, आई-वडिलांवर गाढ प्रीति असूनही, रंजलेल्या गांजलेल्या समाजाची निकड ही त्यांना किती बेचैन करीत आहे हें दिसून येतें. या दृष्टीनें त्यांचें संबंध पत्र अत्यंत वाचनीय आहे.

हें पत्र लक्षपूर्वक वाचलें असतां त्यांच्या अंतःकरणांत आपल्या समाजा-विषयीं किती कळकळीची भावना आहे ती दिसून येते. थोडीफार साम्यवादी विचारसरणीची छाया त्यांत दिसून येत असली तरी किंवा बे-कदर अशा धनिक वर्गाबद्दलची चीडही प्रतीत होत असली तरी रशियन साम्य-

वादाप्रमाणें त्याला हिंसकपणाचा वास येत नाही. विलक्षण भूतदयेच्या पोटीं कांहींसे कठोर शब्द वापरले गेले असले तरी ते कंटकांना नष्ट करण्यासाठीं नसून कंटकांचा कंटकपणा घालवावा या सद्हेतूनें निघालेले ते उद्गार आहेत.

याच पत्रांत परमार्थाचा विचार तोंडांनें बडबडणारे परंतु आचार पहातां सर्वस्वीं प्रतिकूल वर्तन करणारे असे जे महाभाग समाजामध्ये मीठेपणानें मिरवत असतात त्यांच्यावरही आप्पांनीं कठोर वाक्प्रहार केलेले आहेत. बऱ्याच साधुसंतांनींही अशा प्रकारच्या ढोंगी आणि धार्मिक लोकांवर वाक्प्रहार केलेले आहेत. यांतही सामाजिक सुधारणेचा उदात्त हेतूच अंतर्भूत आहे.

पत्र लेखनांच्या काळीं मनांत खळबळणारे कांहीं विचार अशा प्रकारें व्यक्त केल्यानंतर त्यांनीं आपली लेखणी आटोपती घेतली आहे. त्या वेळचे सर्वच विचार व्यक्त करण्याकरितां पन्नास पानेही पुरणार नाहीत असें त्यांनीं लिहिलें आहे. हे लिहून संपणार नाहीं आणि बोलावें म्हटलें तर कोणाजवळ बोलणार असा प्रश्न पडतो. म्हणूनच लेखनद्वारां थोडेसे विचार पटवर्धन मास्तर वगैरे मंडळींना करमणूक व्हावी म्हणून प्रेनांनें लिहिले आहेत असे ते लिहितात. दुसरा हेतु असा कीं आई किंवा वडील यांच्याशीं आपलें हृद्गत थोडें व्यक्त करावें हा आहेच. परंतु पत्रांतील जाडजूड शब्दांचा अर्थ आईला कळणार नाहीं म्हणून तो पटवर्धन मास्तर यांचेकडून समजावून घ्यावा असेंही लिहिलें आहे. परमेश्वराच्या स्वरूपा-संबंधी थोडीफार चर्चा मधूनमधून होईल तर तेवढी संसारांत कांहीं शांती, समाधान आणि विश्रंती लाभेल आणि असें होतां होतां कधीं काळीं

सुखें असो संसारी । मग जवळीच हरो

असा तुकोबारायाप्रमाणें आपणा सर्वांना प्रत्यय येईलही, असें या चर्चेचें फळ दिलें आहे.

याच पत्रांत आपले मित्र पटवर्धन मास्तर यांना विनंती केली आहे कीं आठवड्यांतून कांहीं काळ अगर मधून मधून आठपंधरा दिवसांनीं केव्हां तरी सवड काढून मातोश्रीला ज्ञानेश्वरींतील कांहीं सुंदर सोप्या ओंव्या समजावून सांगाव्या.

वरील मजकुरावरून आपल्या आईची परमार्थ मार्गांत अधिकाधिक प्रगति व्हावी आणि तिला संसारांतील धकाधकीच्या मामल्यांत अधिकाधिक सुख आणि शांति लाभावी अशी आप्पांची तळमळ दिसून येते.

दिनांक १४-१२-३१ च्या त्यांच्या पत्रावरून हें उघड होतें की सुमारे एक वर्षपर्यंत अभ्यासाचा कार्यक्रम निर्विघ्नपणें तडीस गेला होता. परंतु आप्पांचा जीवनक्रम हा सरळपणें संचार करणारा थोडाच होता ! नियतीचे अकल्पित आघात आणि परिस्थितीनुरूप जीवन प्रवाहाला मिळणारी कलाटणी हें नित्याचेंच सूत्र झालें होतें आणि याबद्दल त्यांना कोणचाही हर्षविषाद वाटला नाही. प्रत्येक प्राप्त परिस्थितीचें आव्हान स्विकारण्याला ते स्वसंतोषानें सदैव सिद्ध असत. आतां १९३१ साल संपलें आणि त्यांना पुन्हां राजकारणाच्या रगाड्यांत कांहीं काळ अडकून पडावें लागलें.

महात्मा गांधींनी सरकार विरोधी कायदेभंगाची चळवळ सुरू केली. सरकारनें महात्माजींना कायदे भंगाची चळवळ सुरू कराल तर १५ दिवसांतच नेस्तनाबूत करूं असें, ते गोलमेज परिषदेला गेले असतानांच, सांगितलेलें होतें. ते विलायतेहून परत आल्यावर सरकारनें आपलें कडक धोरण चालू केले. पंडित जवाहरलालजी यांना अलाहाबाद सोडून गेल्याबद्दल पकडण्यांत आले. महात्मा गांधी कायदे भंगाची तयारी करूं लागले व मोहीम सुरू करण्यापूर्वी व्हाइसराय यांना भेटण्याचे जाहीर करण्यांत आलें होतें. पण त्यापूर्वीच त्यांनाही अटक करण्यांत आली. सरकारी दडपशाहीचा वरवंटा इतका जोरांत फिरूं लागला कीं एका रात्रीं वर्किंग कमेटीचे सभासद व थोरथोर काँग्रेस पुढारी पकडले गेले. नुसत्या मुंबई प्रांतांत ५०० संस्था बेकायदा ठरवल्या गेल्या. त्यांत महाराष्ट्रांतील सर्व राष्ट्रीय शाळा होत्या. अर्थात् टिळक महाविद्यालय हेंही बेकायदा ठरलें. बहुतेक शाळांतील शिक्षकांना तीन तीन महिन्यापासून ते दोन दोन वर्षांच्या शिक्षा झाल्या. अशा प्रकारें संबंध देशभर दडपशाहीचे धोरण सुरू झाल्यामुळें देशांतील स्वातंत्र्यार्थ तळमळणाऱ्या तरुणांचें रक्त सळसळूं लागले असल्यास नवल नाही. सरकारी हुकुमांमुळें व दडपशाहीमुळें विद्यालयही बंद पडलें होतें. अशा वेळीं आप्पांना स्वस्थ बसतां येणें कसें शक्य होतें ?

कायदेभंग-तुरुंगवास

सन १९३० सालीं आप्पांनीं सत्याग्रहांत भाग घेतला असल्यामुळें रत्नागिरी येथें पूज्य आप्पासाहेब पटवर्धन यांनीं त्यांना बोलावून घेतलें. त्यांच्याचबरोबर बाबा देसाई व बाळू गोडबोले यांनाही त्यांनीं बोलावून घेतलें. त्यांचा हेतू असा होता कीं हे रत्नागिरी जिल्ह्यांतील देशभक्त असून यांनीं जर पुण्याला सत्याग्रहांत भाग घेतला तर रत्नागिरी येथें सत्याग्रहांत भाग घेण्याला माणसें कमी पडतील आणि केवळ याच अपेक्षेनें आप्पासाहेबांनीं त्यांना रत्नागिरी येथें बोलावून घेतलें. पुण्याहून हे तिघेही सुमारे ६ जानेवारीला रत्नागिरी येथें आले. या वेळेपर्यंत रत्नागिरी येथें सत्याग्रह करून एकही इसम तुरुंगांत गेला नव्हता. बाळोबा गोडबोले यांचा विचार भूमिगत काम करावें असा होता. परंतु हा विचार आप्पा व देसाई यांना पटला नाही. त्यामुळें दुसरेच दिवशीं बाबा देसाई यांनीं सभा बोलावून सत्याग्रह केला. त्याच दिवशीं त्यांची रत्नागिरी जेलमध्ये खानगी करण्यांत आली. त्याच दिवशीं देवखून शार्दळ नांवाचे गृहस्थ सत्याग्रह करून आले होते. यानंतर दोन दिवसांनीं आप्पांनीं सत्याग्रह केला व त्यांचीही खानगी रत्नागिरी जेलमध्ये झाली. सुमारे २५ जानेवारीपर्यंत त्यांना जेलमध्ये ठेवण्यांत आलें व नंतर त्या वेळेचे डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट गिलगीन यांनीं त्यांना त्यांचे गांवीं स्थानबद्धतेचा हुकूम देऊन पोलीस बंदोबस्तांत पाठवून दिलें. त्यांना राजकारणांत भाग घ्यावयाचा नाही व गांवची हद्द सोडायची नाही असा हुकूम असलेली नोटीस मिळाली होती. ही दोन महिन्याकरितां स्थानबद्धता होती. आप्पांनीं हा हुकूमही मानावयाचा नाही असें ठरविलें व ते रत्नागिरीला येण्याकरितां निघाले. तें भाट्यांत आले तेव्हां त्यांना पकडण्यांत आलें व डि. मॅजिस्ट्रेट यांनीं त्यांना स्थानबद्धतेचा भंग केल्याबद्दल तीन महिने कारावास किंवा ५० रुपये दंड अशी शिक्षा ठोठावली. नंतर त्याच दिवशीं पोलीस पांक्स येथें आप्पांचे घरीं गेले व त्यांनीं त्यांचे आईला पन्नास रुपये द्या म्हणजे तुमच्या मुलाची सुटका होईल म्हणून सांगितलें. आपला मुलगा तीन महिने तुरुंगांत रहाणार ही कल्पनाच आईला असह्य होती. परंतु दंड देण्याकरितां

जवळ पैसेही नव्हते. तेव्हां काय करावे असा ती विचार करू लागली. शेवटीं पोलिसांनीं तिच्या हातांतील एक सोन्याची पाटली मागून घेतली व ते रत्नागिरीला आले. त्यांतून पन्नास रुपये किंमतीचे सोने विकून दंडाची भरपाई त्यांनीं करून घेतली आणि आप्पांना सोडून देण्यांत आले व उरलेला सोन्याचा तुकडा परत करण्यांत आला.

यानंतर आप्पा पुन्हा पुण्यास गेले. तेथेही पुन्हां त्यांना अटक करण्यांत येऊन त्यांना कारावासाची शिक्षा झाली व त्यांची रवानगी येरवडा जेलमध्ये झाली.

येरवडा जेलमध्ये आप्पा होते त्या वेळीं हा सरकारी पाहुणचार भोगणारी तेथे बरीच बडीबडी मंडळी होती. त्यामध्ये शंकरराव देव, रावसाहेब पटवर्धन, एस्. एम्. जोशी इत्यादि त्यागी देशभक्तांशीं आप्पांचा निकट परिचय आला. रावसाहेबांचे धाकटे बंधु जनूभाऊ यांच्याशीही त्यांचा येथेच परिचय झाला. शंकरराव देवांचा परिचय यापूर्वीच वर्ष दीड वर्ष झालेला होता. शंकरराव पुण्यास किकाभाई बिल्डिंगमध्ये रहात असतांना आप्पांचे बरोबर महिना दोन महिने ते दररोज पहाटेच्या वेळीं तास दीडतास ध्यान धारणेंत रंगून जात असत. तुरुंगांतही आप्पांची आध्यात्मिक साधना चालूच होती. ही विद्वान् मंडळी राजकारणावरील व अध्यात्मिक शास्त्रावरही चर्चा करण्यांत व वादविवाद करण्यांत गर्क असत. परंतु आप्पा अगदीं स्थितप्रज्ञाप्रमाणे शांतपणे ऐकून घेत. बहुधा ध्यानमग्नच असत. तासन् तास मांडी ठोकून आत्मचितनांत रंगून जात. या विद्वान् मंडळींना हें सर्व विस्मयकारक वाटे. त्याचबरोबर आप्पांनाही या मोठ्या लोकांची वैचारिक गोंधळलेली स्थिति पाहून कींवा येई. कारण राजकारण असो वा अध्यात्मशास्त्र असो यांतील मतामतांच्या गलबल्यांतून अंतःकरणाला निश्चयाचे समाधान प्राप्त होणे हें कांहीं सोपें नाही. लोकांना निश्चयात्मक अशा स्वरूपांत बडीबडी व्याख्याने झोडणारी मंडळीसुद्धा त्याविषयीं अंतःकरणांत मात्र साशंक असते हें त्यांच्या चालणान्या चर्चेवरून आप्पांच्या तीक्ष्ण बुद्धीला अज्ञात राहूं शकत नव्हतें. या उलट आप्पा हे शिक्षणाने आपल्यापेक्षां कमी असले, आपल्या इतकी त्यांना समाजांत प्रतिष्ठा प्राप्त झालेली नसली तरी ते आपल्यापेक्षां अधिक समाधानी व निःशंक आहेत हें त्यांनाही

सहजगत्या दिसून येत होतें. परंतु वयानें मोठे असलेल्या या मंडळीला आप्पांचे विचार नम्रतेनें समजवून घ्यावे असें बहुधा वाटलें नसावें. मात्र बहुतेकांना त्यांच्याबद्दल आदर वाटूं लागला होता व त्यांना कौतुकानें ते 'स्वामी, मुनी' अशा नांवानें संबोधूं लागले.

या वेळच्या परिस्थितीवर प्रकाश टाकणारा १-३-१९४५ च्या पत्रांतील थोडासा उतारा येथें देत आहें. त्यावरून त्यांच्याच शब्दांत तत्कालीन स्थितीचा उत्तम बोध होईल.

“टिळक महाविद्यालयांत प्रवेश केल्यावर तेथें प्रेमळ, विवेकी आणि कर्तृत्ववान अशा थोरथोर आचार्यांच्या संगतींत जगांतील आजकालच्या नानाविध शास्त्रांतील मतप्रवाह समजून घेतां आला. जगाकडे व मानवी जीवनाकडे पहाण्याचे पाश्चात्य पंडितांचे दृष्टिकोन आचार्यांकडून समजवून घेत असतां मला नेहमीं असें वाटावें कीं आपलाही याबाबत एक विशिष्ट दृष्टिकोन आहे व त्याचें ज्ञान आचार्यांना करून द्यावें. मी ज्ञानेश्वर तत्त्वज्ञानाचा उपासक असून सांप्रदायिक आहे वगैरे कांहींशी माहिती चारदोन आचार्यांना होतीच. एकदां तर दे. भ. शंकरराव देव पुणें येथें नानांनीं ब्रह्मसत्र केलें त्या वेळीं माझ्याबरोबर श्रींच्या दर्शनालाही आले होते व श्रींनीं त्यांचेकडे कृपादृष्टीनें पाहिलेही होतें. १९३२ सालीं आचार्यादि मंडळींसमवेत येरवडा कारागृहांत असतांना एकदां एक आचार्य मोठ्या आवेशानें मला म्हणाले (आणि त्या आवेशांत कळकळही होतीच,) 'गोडबोले, तुमचें तें तत्त्वज्ञान आम्हांला एकदां सांगा तरी ! म्हणजे आम्ही महाराष्ट्रांतील घरन्घर हिंडून सारा महाराष्ट्र खडबडून जागृत करूं !' पण तें तत्त्वज्ञान त्यांच्या गळीं उतरविण्याला माझी पात्रताच होती कुठें !”

नवरत्नहार

या कारावासाच्या कारकीर्दीतही आप्पांना फार मोठा लाभ आला. बाहेर असल्यावेळचे अनेकविध उद्योग आतां नसल्यामुळें आत्मचित्तनाला सर्व काळ मोकळाच मिळाला होता. आसक्तीच्या कोणत्याहि पाशानें मन बांधलेलें नसल्यानें तुसंगांतही मुक्त मनानें अखंड आत्मानुसंधानांत तें रमविणें आप्पांना शक्य होत होतें. ज्ञानसाधनेला विरक्तीची जोड स्वरूपानंद...८

लागत असते. या विरक्तीचें पाणिग्रहण त्यांनीं जणूं काय बाल्यापासूनच केलें होतें आणि याच कामाकरितां पाहिजे असलेला निवांतपणा त्यांना प्रसंगानें प्राप्त झाला होता. त्यामुळें साधकावस्थेच्या प्रगतीच्या पायऱ्या भराभर आक्रमीत ते सिद्धावस्थेच्या प्रांतांत प्रविष्ट झाले होते. कृतार्थतेचे आणि धन्यतेचे पूर्णानुभव त्यांच्या हस्तगत झाले होते. सद्गुरुनाथ बाबांना समर्पण केलेला नऊ ओंव्यांचा 'नवरत्नहार' हा येथेंच गुंफला गेला होता. त्या नऊ ओंव्या पुढें अनुक्रमानें आपणांला वाचावयाला मिळतील. त्यावरून आप्पांनीं केवढी प्रचंड साधना केली असेल याची कल्पना येईल.

यापुढें आप्पा जेलमधून सुटून आले व सद्गुरुनाथ बाबांच्या दर्शनाला गेले. बाबांना जणूं गुरुदक्षिणाच असा नवरत्नहार त्यांनीं समर्पण केला. सद्गुरु बाबांच्याही मनांत या सत् शिष्याकडून हीच गुरुदक्षिणा अपेक्षित होती. आपल्या थोर संप्रदायांत संप्रदायाचें वैभव वाढविणारा हाच एक सत् शिष्य आपल्याला लाभला आहे ही त्यांची खात्री झाली होती. अनेक संसारग्रस्तांना परमार्थ प्रवृत्त करणारा, मुमुक्षूंना सन्मार्ग देणारा आणि साधुसज्जनांना संतोष देणारा असा हा आपला शिष्य पूर्ण बोधानें प्राप्त पुरुष झाला आहे याची त्यांना खात्री पटली. याच्या अंतःकरणांत आतां संशयाला थारा राहिलेला नाही व पूर्णतेचा परिणाम म्हणून उत्तरोत्तर भक्तिप्रेमाची वाढ म्हणजेच ज्ञानाची परिपाक-दशा तेवढीच भोगावयाची आहे आणि हें यथाक्रम, विनासायास त्याला प्राप्त होणारें आहे, हें त्यांच्या अनुभवी दृष्टीला दिसत होतें. तथापि आपण कृतार्थ झालों हें शिष्यानें स्वमुखानें तोंड भरून सांगावें व तें आपण कान भरून ऐकावें असें गोड स्वप्न बाबा पहात होते. प्रेमी जनांच्या अंतःकरणांत समभाव सहजच उदित होत असतात. अंतःकरणांला अंतःकरणाची साक्ष पटतच असते. त्यामुळेंच त्याला अनुरूप असेच विचार आप्पांच्या अंतरांत उदित झाले असल्यास नवल नाही आणि सद्गुरु संतोषार्थ त्यांच्याच कृपेनें त्यांना प्राप्त झालेला चिद्रत्नांचा 'नवरत्नहार' महाराजांना त्यांनीं समर्पण केला. या हारांतील एकेक ओवी हें एकेक रत्न असून तें प्रयत्नावांचून सहजस्फूर्तीनें उत्पन्न झालेलें आहे. ओंव्यांच्या रूपांत तें प्रगट झालें असलें तरी ओंवणारा हा

अकर्तात्मभावानें परिपूर्ण आहे. हा रत्नहार येथें समग्र देत आहे.

जय जय जी जगदात्मया । सच्चिदानंद-सूर्या ।

स्वामी समर्था सद्गुरुराया । गणेशरूपा ॥ १ ॥

करोनि आत्मत्वे वंदन । घातलें चरणीं लोटांगण ।

सहजें आलें लीनपण । कृपा-बळें ॥ २ ॥

जी प्रभु आपुला म्हणितला । तेणें संसार मोक्षमय जाला ।

देखें उन्मेष उदंजला । नित्य नवा ॥ ३ ॥

तुटला विषयांचा लाग । निमाला जन्म-मरणाचा भाग ।

फिटला जीवदशा-पांग । सामरस्यें ॥ ४ ॥

देहीं अहंता नुरली । वृत्ति स्वरूपीं विराली ।

द्वैताद्वैत गिळोनि ठेली । अखंडत्वे ॥ ५ ॥

सरली कर्माकर्म-विवंचना । कीं आपैसी साध्य-साधना ।

उरे करोनि अकर्तेपणा । ठाईचा चि ॥ ६ ॥

बोलीं अबोलता जहालों । सहजसुखें सुखावलों ।

धन्य धन्य देवा पावलों । परम सिद्धि ॥ ७ ॥

स्वरूपीं विश्व-रूप देखिलें । विश्व-रूपीं स्वरूप सामावलें ।

स्वरूपा विश्वरूपा आगळें । नित्य तत्त्व ॥ ८ ॥

स्वामीचा सेवकु जहालों । तें येतुलें भाग्य लाघलों ।

अक्षय-पदीं लांचावलों । ह्याचि लागीं ॥ ९ ॥

नव वोंविया नवरत्नहार । स्वामींस समर्पिला सादर ।

तेणें संतोषीनि अभय-कर । ठेविला माथां ॥ १० ॥

सद्गुरु बाबांनीं या ओंव्या वाचल्या व त्यांच्या आनंदाला पारावार राहिला नाही. कारण या ओंव्या म्हणजे मूर्तिमंत स्वानुभव होता. ही कांहीं शब्दांची जोडाजोड करून केलेली काव्याची निर्मिती नव्हती. सद्गुरूंना शिष्याकडून जें अपेक्षित असतें तें हें नेमकें हस्तगत झालें होतें. एकनाथ महाराजांनीं म्हटलेंच आहे—

सेवक परचक्र विभांडी । राजा हर्षाची उभवी गुढी ।

शिष्य परमानंदी दे बुडी । गुरूसी गाढी अवस्था ॥

अर्जुनाला जों जों सुखलाभ होत गेला तों तों भगवंतही आनंदानें डोळू लागले. ज्ञानेश्वरींत भगवंतांच्या तोंडीं पुढील शब्द आहेत—

तैसें तुझे हित आघवें । जंवजंव कां तुज फावे ।

तंव आमुचें सुख दुणावे । ऐसें आहे ॥

अशी ही गुरुशिष्यसंबंधाची प्रेमाची जात आहे. तुकाराम महाराजांनीं याबद्दल देवाजवळ मागणें सुद्धां मागितलें आहे—

देवा ऐसा शिष्य देई । ब्रह्मज्ञानी निपुण पाहीं ।

तुका तुका हाका मारी । माझ्या विठोबाच्या द्वारीं ।

ज्ञान्यालासुद्धां स्वसुखाचा विलास भोगण्याकरितां गुरुशिष्यसंबंधाची चाड उत्पन्न व्हावी हें एक नैसर्गिक कौतुक आहे. या ओंव्यांच्या द्वारा आत्मबोधानें शृंगारलेलें आप्पांचें मानसमंदिर डोळे भरून पहातांच बाबांना तेंच योग्य विश्रान्तिस्थान वाटून ते तेथेंच स्थिरावले. तेथें दोघांचें अनादि ऐक्य दोघेही भोगूं लागले आणि त्याच स्थितींत अद्वैतच द्वैताचा आकार धारण करून आलेले सद्गुरुनाथ बाबा संतुष्ट मनानें ज्ञानसंपन्न शिष्याचें सगुण रूपडें न्याहाळूं लागले आणि आपला अभयकर त्यांच्या मस्तकावर त्यांनीं ठेवला.

या ओंव्यांचा भावार्थ आपण लक्षांत घेतला म्हणजे आप्पांची योग्यता ध्यानीं येण्याला बरीच मदत होईल. म्हणून आपण आतां त्यांच्या भावार्थाकडे वळूं.

या ओंव्यांचें बाह्य सौंदर्य आणि थाटमाट हें ज्ञानेश्वरींतील ओंव्यांप्रमाणें 'मितलें आणि रसाळ' म्हणजेच सुटसुटीत आणि काव्यगुणांनीं संपन्न आहे. पहिल्या ओंवींतच सद्गुरूंना वंदन आहे. सद्गुरूंना जगदात्मा, सत्चिदानंद-सूर्य हीं दोन महत्त्वपूर्ण विशेषणें जोडलेलीं आहेत. सद्गुरु हे एका विशिष्ट आकारांतच नसून ते जगतरूपानें देखील नटलेले आहेत. सत्, चित् आणि आनंद या तीन पदांनीं ज्या परमेश्वराचें वर्णन केलें जातें त्याचें दर्शन घडविणारे हे सूर्यच आहेत. त्याचप्रमाणें 'स्वामी' म्हणजे सर्वांचे मालक असून सर्व समर्थही आहेत. पहिल्याच ओंवींत वंदनाची शिष्टसंमत प्रथा गणपतीला वंदन करून साधली आहे. या ठिकाणीं सद्गुरूंनाच 'गणेशरूपा' असें म्हटलें आहे. यांत काव्य दृष्ट्या

श्लेषही साधलेला आहे. कारण सद्गुरूंचे नांवही गणेशच आहे. आतां हें वंदन कसें केले जाचें वर्णन 'करोनि आत्मत्वे वंदन' या शब्दांनीं साधले आहे. आत्मत्वे वंदन म्हणजे आपला आत्मा हें सद्गुरूंचे स्वरूप आहे हें जाणणें होय, आणि हें जाणणें ज्यांच्या कृपेचें फळ आहे त्यांना बाह्यतः चरणीं लोटांगण घालून वंदन केले आहे आणि या वंदनाचें फळ 'सहज आलें लीनपण । कृपाबळें' या शब्दांत सामावले आहे. वंदन म्हटलें म्हणजे नम्रता आली आणि ही नम्रता सद्गुरूंच्या कृपाबळानें सहजच आली हेंही येथें सूचित केले आहे. या कृपाबळानें आणखी काय काय गोष्टी हंस्तगत झाल्या तें हृद्गत पुढील ओंव्यांतून दिलें आहे. 'जी प्रभु आपुला म्हणितला । तेणें संसार मोक्षमय जाला ।' येथें सद्गुरूला प्रभु म्हटलें असून त्यांच्या कृपेनें आतां संसारच मोक्षमय झाला असें म्हटलें आहे. म्हणजे आतां संसार हा परमार्थाहून काहीं वेगळा राहिला नाही. काहीं टाकावें व काहीं धरावें अशा प्रकारचें साधकबाधकत्व नाहीच. अशी ही पूर्ण बोधानें आंगवलेली स्थिति वर्णिली आहे. आणि 'देखें उन्मेष उदैजला । नित्य नवा' या शब्दांनीं नित्य नूतन असें परमतत्त्वच अखंड स्फुरद्रूप होत आहे असें प्रत्ययाचें ज्ञान दर्शित केले आहे. अशा प्रकारचा अनुभव आल्यामुळे ज्या गोष्टी सहजच साध्य होतात त्यांचें वर्णन चार ते आठ ओंव्यांपर्यंत केलेलें आहे. पुढील ओंव्यांचा भावार्थ अनुक्रमांकपूर्वक देत आहे.

आतां विषयांचा लागाबांधा तुटून गेला आहे आणि याच संबंधांतून निर्माण होणारा जन्ममरणाचा भाग तोही उरला नाही. (४) आतां मृत्यूलाच मरण आलें. जीवदशा परमात्म्याशीं समरस झाल्यामुळे फिटून गेली आहे. देहाच्या ठिकाणीं आतां अहंभावना राहिली नाही. मनाची वृत्ति तर आतां स्वरूपांतच विरून गेली. द्वैत आणि अद्वैत या भावना गिळून ती आतां अखंड ऐक्यपणानें नांदत आहे. (५) कर्तेपणाचा भाव गेल्यामुळे कर्म कोणचें व अकर्म कोणचें याची विवंचना करणें किंवा साध्य साधनेचा विचार करणें हेंही संपलें आहे व हें सर्व करूनही मूळचाच अकर्तेपणा उरला आहे. (६) आतां बोलण्यामध्येही न बोलणें घडून मौनमुद्रा हालत नाही. सहज सुखानेंच सुखावल्यामुळे सुखाची चाड नाही. ही स्थिति अत्यंत धन्य आहे. असें द्विवार सांगून, देवा ! ही परम-

सिद्धि मला प्राप्त झाली असें धन्यतेनें म्हटलें आहे. (७) आपल्या स्वरूपाच्या ठिकाणीं स्व-स्वरूपाचें दर्शन होत आहे किंवा विश्वरूपाच्या ठिकाणींच आपलें स्वरूप सामावलें आहे अथवा स्वरूप आणि विश्वरूप याच्या पलीकडचें असलेलें नित्य तत्त्वच या दोन भावांनीं नांदत आहे. (८) यानंतर ही सर्व अनुभूति म्हणजे सद्गुरुकृपेचें फलच आहे असें नवव्या ओवींत दर्शित केलें आहे. 'स्वामींचा सेवकू जाहालों । तें येतुलें भाग्य लाधलों ।' स्वामींचा सेवक झाल्यामुळेंच एवढें महत् भाग्य मला मिळालें आणि अक्षय अशा सद्गुरुरूपाच्या ठिकाणीं याचमुळें मी लाचावलों आहे. अशा प्रकारच्या नवरत्नहाराच्या सादर समर्पणानें स्वामी सद्गुरु संतुष्ट झाले आणि त्यांनीं मस्तकावर अभयकर ठेविला असें दहाव्या ओवींत वर्णन आलें आहे. मस्तकावर सद्गुरुंचा अभयकर लाभल्यामुळें आप्पांच्या अंतःकरणांत अष्ट सात्त्विक भाव उदित झाले. सद्गुरुंचा संतोष यासारखें प्रिय शिष्याला अधिक काय आहे ? त्या आनंदानें सर्व त्रैलोक्य आनंदमय झालें. नव्हे ! तो आनंद त्रैलोक्यांतही न मावणारा असल्यामुळें 'हणें ब्रह्मांड आटे' असेंच त्याचें वर्णन करावें लागेल. ज्या शिष्यानें कधीं अमर्यादा केली नाही आणि गुरुशिष्यपण हें सिद्धीला नेलें अशा या शिष्याबद्दल महाराजांना काय वाटलें असेल याचें वर्णन कोणत्या शब्दांनीं आणि कोण वरें करूं शकणार आहे ! बाबांनीं त्यांना हा संप्रदाय चालविण्याला तूं योग्य अधिकारी आहेस, आतां तुझ्यांत व माझ्यांत कांहीं फरक उरला नाही, तेव्हां संप्रदायाचें महत्त्वाचें काम तुलाच केलें पाहिजे असें सांगितलें. स्वरूपाच्या ठिकाणीं सर्वदा त्याचें प्रत्यक्ष लक्ष रहात असल्यामुळें बाबा त्यांना स्वरूपानंद या सार्थ नांवानें संबोधूं लागले.

आध्यात्मिक दृष्ट्या आप्पांना परमतत्त्वाचा साक्षात्कार झाला होता. त्यामुळें कोणत्याही गोष्टीबद्दल आग्रहीपणा किंवा हव्यास उरला नव्हता. प्रकृतिधर्मानुसार सहज स्वभावसिद्ध कर्म घडणें हें अपरिहार्यपणें घडणारेंच असल्यामुळें प्रारब्धाचा खेळ पहात आत्मानंदांत रंगून जाणें एवढेंच आतां शेष राहिलें होतें. संजीवनी गार्थेंमध्ये त्यांनीं पुढें लिहिलेल्या अभंगाप्रमाणेंच या वेळीं त्यांची वृत्ति बनून गेली होती.

खेळविसी तैसा खेळेन साचार ।

तूं चि सूत्र-धार बाहुलें मी ॥ १ ॥

देवा तूं चि धनी मी तुझा चाकर ।

तुझाचि आधार मजलागीं ॥ २ ॥

बोलविसी तैसें बोलें वचन ।

मज अभिमान कासयाचा ॥ ३ ॥

काया वाचा मन तुझ्या चि आधीन ।

तुझ्या पायीं लीन स्वामी म्हणे ॥ ४ ॥

ज्ञानी असो वा अज्ञानी असो, भक्त असो वा अभक्त असो, बद्ध असो वा मुक्त असो, प्रारब्ध कोणालाच चुकत नाहीं. अज्ञानी, अभक्त व बद्धजीव दुःखकाळीं, प्रारब्ध ही अटळ आपत्ति म्हणून सोशीत असतात. तर ज्ञानी, भक्त व जीवन्मुक्त, ती लीला म्हणून मानून तिचेही सहर्ष स्वागतच करीत असतात. अशांचें वर्णन ज्ञानेश्वरांच्या एका ओवींत कसें वहारीचें आलें आहे पहा.

ऐसेनि जे निजज्ञानी । खेळत सुखें त्रिभुवनीं ।

जगद्रूपा मनीं । साठऊनि मातें ॥ १०-११७

हीच वृत्ति आप्पांच्या अंगीं पूर्णपणें बाणली असल्यामुळें त्यांच्या जीवनांत त्यांच्यापुढें जें जें प्राप्त कर्तव्य म्हणून ठाकलें तें तें त्यांनीं मनःपूर्वक स्वीकारलें आहे. पुण्याला आल्यापासून त्यांच्या शिक्षणाच्या मार्गांत अनेक वेळां व्यत्यय आले. परंतु ते कधींही नाराज व नाउमेद झाले नाहीत. त्यांचा शिष्यवर्ग यांचें शिक्षण व्यवस्थित मार्गस्थ राहिलें होतें आणि हे गुरुजी मात्र मार्गेंमार्गेंच रहात गेले. दोन वेळां स्वातंत्र्य-संग्रामांत भाग घेतल्यामुळें शिक्षणांत खंड पडला. त्याचप्रमाणें येरवडा जेलमधून सुटून आल्यानंतर १९३३ च्या डिसेंबरपर्यंत त्यांना अभ्यासाला विशेष हात घालतां आला नाही. परंतु या शिक्षणाची व्यवस्था बाहेरून परीक्षेला बसण्याइतकी सोयीची असल्यामुळेंच इतक्याही खटपटी करून अभ्यासाचा विशेष आटापिटा न करतांही आप्पांनीं सुमारे कॉलेजच्या तीन वर्षांइतकें शिक्षण पुरें केलें होतें. अर्थात् या कामीं त्यांना प्राध्यापक वर्गाचें सहाय्य भरपूर मिळालें हें तर खरेंच आहे.

येरवडा जेलमधून परत आल्यानंतर आप्पांनीं त्या वेळीं जेलमध्ये असलेल्या आचार्य जावडेकरांच्या घरी राहून त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाची जबाबदारी कृतज्ञताबुद्धीने पत्करली होती. या वेळीं हें कार्य अगदीं निरपेक्षपणें त्यांना पत्करावें लागलें होतें. या कामासाठीं त्यांना कांहीं महिने पुणें सोडून बाहेर गांवीं जावें लागलें होतें.

सन १९३३ च्या डिसेंबर महिन्यांत ते परत पुण्याला आले आणि वाङ्मय विशारदचा पुढील अभ्यासक्रम त्यांनीं नेटानें सुरू केला. अभ्यासाचा बराचसा भाग १९३१ अखेर आचार्य जावडेकर व आचार्य भागवत यांच्या मार्गदर्शनाखालीं त्यांनीं पुरा केला होता. पुढें १९३२ मध्ये टिळक महाविद्यालय ही संस्था त्या वेळच्या सरकारने बेकायदा ठरविल्यामुळे बंद करण्यांत आली होती व तिच्या चालकांनीं आयुर्वेद महाविद्यालय या नांवाची एक नवीनच संस्था सुरू केली होती. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ हें बेकायदा ठरलेलें नव्हतें व त्या संस्थेचें परीक्षा देण्याचें काम चालूच होतें. विद्यार्थ्यांना बाहेरून अभ्यास करून परीक्षेला बसण्याची परवानगी होती. एप्रिल १९३४ मध्ये ६ विषयांचा एक गट घेऊन त्यांनीं परीक्षा देण्याचें ठरविलें आणि अभ्यासाला भरपूर वेळ मिळावा म्हणून इतर नोकरीधंदा वगैरे बहुतेक सर्व सोडून अभ्यासाला जारीनें सुरवात केली. यासाठीं त्यांना मित्रांकडून कर्जाची याचना करावी लागलीच. शिवाय दररोज दोनतीन तास प्रूफ-करेक्टिंग, प्रेस-कॉपी तयार करणें यासारखें काम त्यांना करावें लागे. कांहीं काम भारत इतिहास संशोधक मंडळांत असे तर कांहीं म. दत्तोपंत पोतदार यांच्या घरीं जाऊन करावें लागे. भारत इतिहास संशोधक मंडळांत त्या वेळीं 'शिवाजी महाराजांचा पत्रव्यवहार' (Records of Shivaji) या इंग्रजी पुस्तकाचें काम चालू होते. त्याचें प्रूफ करेक्टिंगचें काम आप्पा करीत. म. म. पोतदारांकडे शहामुनीचा 'योगसंग्राम' या हस्तलिखित ग्रंथाची प्रेस कॉपी तयार करणें व दिवाकरांच्या नाट्यछटा या पुस्तकाची जुळवाजुळव करणें हीं कामें त्या वेळीं आप्पा करीत होते.

एप्रिल महिन्यांत टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाची परीक्षा ठरल्याप्रमाणें झाली व त्या सहा विषयांमध्ये ते उत्तम प्रकारें उत्तीर्ण झाले. पदवीसाठीं त्यांनीं राष्ट्रसंघटन शास्त्र हा विषय निवडला होता. ऑक्टो-

वरमध्ये राहिलेल्या आणखी चार विषयांची परीक्षा देऊन आप्पा वाङ्मय विशारद होणार होते. परंतु तें घडूं शकलें नाहीं, आणि त्यांचा जीवनप्रवाह बदलणाऱ्या कांहीं घडामोडींचा परिणाम साकार होऊं लागला. अशा प्रकारच्या घटना काय होत्या यासंबंधाचे विवेचन यथा-क्रम पुढील प्रकरणांतून येईलच. त्यापूर्वी त्यांच्या 'मृत्युपत्र' या प्रेम-काव्याची वाचकांना ओळख करून देणें अगत्याचें वाटतें.

गृहस्थाश्रमाचे योग आणि वियोग

पार्श्वभूमि

आप्पांच्या आयुष्यांतील १९३० ते १९३४ या चार वर्षांच्या काल-खंडांत असे कांहीं नाट्यपूर्ण प्रसंग आले कीं ज्यांतील कांहीं त्यांना आल्हादक व रम्य वाटावे, कांहीं दाहक आणि भावविव्हल करणारे ठरावे, तर कांहीं विरहव्यथेनें व्यथित करून निराशेच्या खोल गर्तेत खितपत ठेवणारे ठरावे ! सामान्य मनुष्याला जीवनांतून उठविणाऱ्या या प्रसंगांतून नित्य सावधान असलेले 'आप्पाच' या जणुं अग्निदिव्यांतून अधिक उजळून व तेजाळून बाहेर पडले. प्रत्येक प्रसंगांत त्यांचे दिव्यत्व तावून सुलाखून निघत गेले. परिस्थितीनें प्राप्त झालेले सुखदुःखांचे आघात सुखानें सहन करतां करतां सर्व जगाचेही आघात सहन करण्याचें संतत्व त्यांच्या ठायीं निर्माण झालें ! परमेश्वरी सूत्र किती अगाध असतें आणि परमेश्वर आपल्या भक्ताला कशा प्रकारें उत्कर्षाप्रत नेत असतो हें या प्रसंगांतून पहाणें फारच चित्ताकर्षक आहे.

या विषयासंबंधीं सांगोपांग लिहितां येणें सर्वथा अशक्य आहे. आप्पांच्या जीवनपटकथेंतील कांहीं भाग नाजूक धाग्यांनीं विणलेले असले तरी ते कांहीं त्यांनीं झाकून ठेवलेले नाहीत व त्यांची तशी इच्छाही नाही. तेव्हां अशा स्थितीत हा भाग अजिबात गाळावा असें कोणी म्हणेल तर तेंही मनाला पटत नाही, कारण आप्पांच्या स्वभावाचे अनेक पैलू कीं ज्यामुळें त्यांची उदात्तता, भव्यता व दिव्यता दिसून येते ते अप्रकट राहतील म्हणून या भागाचें जास्तीत जास्त दर्शन जेवढें घडवितां येईल तेवढें घडवावें हेंच श्रेयस्कर ठरणारें आहे.

आप्पा, आपलें जीवन सर्वांगसुंदर व सर्वांगपूर्ण व्हावें याच भावनेनें व धारणेनें प्रथमपासून घडपडत राहिल्याचें आढळून येतें. परमार्थाच्या क्षेत्रांत संपूर्ण संन्यस्त वृत्तीनें वागतां येणें सहज शक्य असूनही लोक-

विलक्षण व अलौकिक असें जीवन जगणें त्यांनीं पसंत केलें नाहीं. परमार्थ प्रत्येक व्यवहारांत, प्रत्येकाला आपल्या नित्य दैनंदिन जीवनांत साधतां आला पाहिजे, हा साधुसंतांनीं आचरून दाखविलेला संत-मार्गच योग्य तऱ्हेनें आपण आचरला पाहिजे व आचरून दाखविला पाहिजे हीच त्यांची धारणा होती. त्यांचें वर्तन प्रांजळ असे. सद्बुद्धीशीं त्यांनीं कधीं प्रतारणा केली नाहीं. मोहाच्या क्षणींही सावधानता सोडली नाहीं व त्यामुळें उभ्या आयुष्यांत त्यांना सहसा पस्तावण्याची पाळी आली नाहीं. आयुष्यांत आपण फार मोठमोठ्या चुका केल्या, आपलें ध्येय व धोरण चुकलें व आतां मात्र आपणांला योग्य मार्ग लाभला असें वरचेवर वाटत रहाण्याची पाळी अनेक विचारवंतांवरहि येते, पण सुदैवानें तशी पाळी आप्णांवर आल्याचें त्यांच्या कोणत्याही उद्गारांवरून दिसून येत नाहीं. यावरून त्यांच्या बुद्धीची झेंप अचूक असे व विचारानुरूप आचार करण्याची कुवतही त्यांच्यांत असे हें स्पष्ट होत आहे.

एकनाथ, नामदेव, तुकाराम इत्यादि अनेक संसारी संतांप्रमाणें संसार न सोडतांच संसारच परमार्थमय करून सुखानें संसार करावा हे विचार ज्याप्रमाणें त्यांच्या मनांत येत होते त्याचप्रमाणें, समाजाच्या कल्याणार्थ अधिक उपयुक्त वाटेल तर संसाराच्या पाशांत न पडण्याचे विचारही चित्तांत घर करून राहिले होते. सन १९३४ च्या प्रारंभी चार दोन महिने चित्ताची अशी दोलायमान स्थिति झाली होती. याला कारण त्यांना प्राप्त झालेली परिस्थिति, संसारांत खेंचूं पहाण्याइतकी प्रबळ होती हें होय.

प्रेमांकुराचा संभव आणि परिपोष

ह्याच सुसारास त्यांचा एका तरुणीशीं परिचय दृढावून त्याची परिणती परस्पर प्रेमांत झाली असावी. त्यामुळें आप्णांची पूर्वीची द्विधा मनःस्थिति आतां संसारांत पदार्पण करावें या विचारांत पक्की होऊं लागली. मधून मधून वैराग्याचा संचार होऊन या पाशांत पडूं नये असे विचार येत नव्हतेच असें नाहीं. परंतु, त्या विचारांची धार आतां बोथट झाली होती. आपण पदवीधर व्हावें, जमेल तो व्यवसाय करून पुण्यासच बिऱ्हाड थाटून रहावें, वैवाहिक जीवन सुखानें उपभोगीत स्वार्थ आणि परमार्थ

दोन्हीही साधावे असेच विचार स्थिर होत होते. अभ्यासांत कसूर होत नव्हती आणि हें सर्व १९३४ अखेर निर्विघ्न तडीस जाईल असेंही भरंवशानें वाटूं लागलें होतें.

परंतु ! परंतु काय ? अकस्मात् जोराचें वादळ उठलें आणि उभयतांच्याही मनोरथांचा चक्काचूर झाला ! घोर निराशेचा प्रसंग गुदरला. उभयतांच्याही मनाला खोल जखम होणारी गोष्ट घडली. मनें व्यथित झालीं. आतां 'नयन तान्हेले पाजावें काई । मना खत झालें फाडूं कवणे ठायीं ॥' अशी शोकांतिकेची निराशामय स्थिति निर्माण झाली.

अशाहि स्थितींत आप्पा आत्मसुखाच्या ध्रुव बिंदूपासून विचलित न होणारे आणि केवळ 'निरासक्त' प्रेमाचेच भोवते असल्यामुळें विचलित झाले नाहीत. ही परमेश्वरी लीला किंवा नाट्य, ते लीलेनें अनुभवीत होते. या घटनेचे कार्यकारणसंबंध त्यांना स्पष्टपणें कळले नसले तरी त्यांच्या तर्कशक्तीच्या ते बाहेरचे नव्हते. झालेल्या घटनांवर शेवटचा पडदा टाकून या नाटकांतून आपण आतां सहिसलामत बाहेर पडावें असें त्यांनीं ठरविलें. यानंतर त्यांनीं एक सुमारें २०० कवितांचें 'मृत्युपत्र' या नांवाचें सुंदर काव्य लिहिलें. त्यांतील बराच भाग साकी सारख्या वृत्तांत लिहिला आहे. ज्ञानी भक्तानें लिहिलेलें हें 'प्रेमकाव्य' नितांत सुंदर आणि अत्यंत हृदयस्पर्शी आहे.

भगवान् श्रीकृष्ण आणि राधा यांच्या प्रेमांतील अध्यात्मभावनेची दिव्यता ज्यांना तकनिं तरी मानवत असेल असे वाचक या काव्यरसानें तृप्त होतील, दिव्य प्रेमाचा ज्यांना अल्पस्वल्पही स्पर्श झाला असेल असे महाभाग त्याच्या श्रवणानें आणि गायनानें आत्मतृप्त होतील ! या एकाच काव्यानें सुद्धां स्वामींच्या अलौकिक प्रतिभेची साक्ष पटून कोणीही वाचक मंत्रमुग्ध झाल्यावांचून रहाणार नाही. अशा या काव्याचें यथार्थ वर्णन करण्याला त्यांच्याचसारखा कवि पाहिजे. येरागबाळाचें तें काम नव्हे.

हें काव्य संपूर्णपणें छापण्याचें हें स्थळ नव्हे. तथापि यांतील काव्यरसास्वादाला वाचकांना वंचित करावें हेंहि लेखकाला उचित वाटत नाही. म्हणून मधून मधून कांहीं भाग थोडा ग्रंथ-विस्तार झाला तरी यथें उद्धृत करण्याचें ठरविलें आहे.

या काव्याच्या महत्त्वपूर्ण अशा चार साक्या प्रथमतः देत आहें त्यानंतर यथाक्रम उतारे देणार आहें.

प्रेमळ निःसंगता असावी निरासक्त वा प्रेम ॥

आयुष्याचें ध्येय हेंचि हें ह्यास्तव योगक्षेम ॥ १ ॥

मरणोत्तर निज संपत्तीचा इष्ट असा विनियोग ॥

व्हावा यास्तव मरणापूर्वी मृत्युपत्र उद्योग ॥ २ ॥

परंतु, हें मरणोत्तर माझे मृत्युपत्र मी लिहूनी ॥

जिवंतपणीं सर्वस्व वाहिलें तन मन धन तच्चरणि ॥ ३ ॥

हें मरणोत्तर मृत्युपत्र मी लिहिलें ठोंबि जपून ॥

ही संतांच्या घरची असते अशीच उलटी खूण ॥ ४ ॥

दुस्तर परिस्थिति

यांतील पहिल्या १४ साक्या आपल्या जीवनाची स्थिति, गति आणि ध्येय यांचें वर्णन करणाऱ्या आहेत आणि त्यांचें सार चौदाव्या साकींत 'प्रेमळ निःसंगता असावी निरासक्त वा प्रेम' या शब्दांत सांगितलें आहे. हे शब्द अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. संगती करावयाची ती प्रेमपूर्वक करावयाची परंतु त्यांत यत्किचित्ही लिप्तता किंवा लंपटता असूं नये म्हणजेच निरासक्त प्रेम असावे हेंच जीवनाचें एकमेव ध्येय घरलेलें असून केवळ याचसाठी योगक्षेमही आवश्यक आहे; आणि यासाठी अत्यंत गरिबीच्या स्थितीतलेहि सुखदुःख कळावे म्हणून देवाजवळ दारिद्र्याचें मागणें मागितलें व तें फलद्रूप झालें असें म्हटलें आहे. त्या साक्या पुढीलप्रमाणें आहेत.

काळ आठवे तो ज्या काळीं देखत देवाजवळी ।

जोडुनिया अब्जुळी प्रार्थिली दारिद्र्याची झोळी ॥ १ ॥

दुःख कळावें दारिद्र्याचें, उद्देशून मनानें ।

विशुद्ध अंतःकरणें केला प्रयोग आनन्दानें ॥ २ ॥

वाटे इच्छा कर्म-विपाकें तीच फळाला आली ।

कां न्यावी तर अतां प्रभूच्या जवळी ही कागाळी ॥ ३ ॥

गांठी पैसा नसतां कैसी ती विद्या-पीठाची ।

संपादावी प्रिय छात्रांसह पदवी बहुमानाची ॥ ४ ॥

आणि पातला काळ भुकेचा काय मुखीं कोम्बावें ।
 केविं फाटलें वस्त्र नेसुनी तोण्ड जनीं काढावें ॥ ५ ॥
 क्रूर अशी ती चिन्ता-कृत्या तिनेंच जें घेरावें ।
 तें मन्मानस अंबरिषासम सैरावैरा धांवें ॥ ६ ॥
 असा करावा पाठपुरावा परि न मानिली खंत ।
 उच्चत्वाची उत्कट तळमळ तिळभर दे न उसंत ॥ ७ ॥
 दारिद्र्याचा तुफान दर्या अथाङ्ग तेथें पाणी ।
 आणि उसळती लाट पाहुनी होत जिवाचें पाणी ॥ ८ ॥
 सांपडली निज आयुष्याची तयांत दुर्बळ नौका ।
 दुर्दैवाच्या वाऱ्यासंगें कितीक घेते श्लोका ॥ ९ ॥
 सभोंवार चौफेर फेंकिली नजर तरी न किनारा ।
 गिरगिर भोंवे जीव भोंवरा नसे विचारा थारा ॥ १० ॥
 सुदैव ! अर्धक्षण सावध तों सुदूर एक निवारा ।
 ज्ञान नभःप्रांतांत लुकलुके आनंद ध्रुवतारा ॥ ११ ॥
 नजर स्थिर अन् शीड लाविलें प्रेमाचें नौकेतें ।
 सच्छीलाचें सुकाण धरुनि कर्तव्याच्या हातें ॥ १२ ॥
 जीव सुकाणूवाला सावध सरसावे गंभीर ।
 निर्भय चित्तें; अतां तयाला आला पुरता धीर ॥ १३ ॥
 प्रेमळ निःसंगता असावी निरासक्त वा प्रेम ।
 आयुष्याचें ध्येय हेंचि हें ह्यास्तव योगक्षेम ॥ १४ ॥

सांसारिक प्रेमाच्या पाशांत पडण्याचा योग कां आला याचें वर्णन पहा :

प्रयोग निःसंग प्रेमाचा माझा पूर्ण यशस्वी ।
 व्हावा यास्तव या आयुष्यां, गमे योजना दैवी ॥ १ ॥
 ज्ञात न जरि प्रत्यक्ष तेधवां मदनशरांचा मारा ।
 विव्दळ होउनी बळी न पटलों दुस्तर काम विकारा ॥ २ ॥
 तद्विषयक सामान्य कल्पना तरीहि अवगत होती ।
 परंतु चित्तीं हांव बांधिली महत्पदप्राप्तीची ॥ ३ ॥
 सकृददर्शनीं सुरम्य दर्शन होतां जन्मान्तरिची ।
 जागृत झाली स्मृति स्वभावे प्रेमाची अन्तरिची ॥ ४ ॥

अन् पहिलें पाऊल टाकिलें प्रेमाच्या राज्यांत ।

क्षणाधीन निभ्रांत जिंकिला अखिल प्रेमप्रान्त ॥ ५ ॥

अन्योन्य प्रेमाङ्कुर संभव कसा अंतरीं झाला ।

तिला मला वा कसा कुणाला येईल सांगायाला ॥ ६ ॥

अशाच स्वरूपाच्या बऱ्याच सुंदर साक्या आहेत परंतु विस्तार-
भयास्तव त्यांचा संक्षेप केला आहे.

पुढें परस्परांवरील प्रेमाचें प्रत्यंतर पटून त्यांनीं विवाहबद्ध होण्याची
मनोमन खूणगांठ बांधली. ते लिहितात—

अन् शब्दांविण संवादाचा अस्हां लागला शोध ।

मूकवचें मग परस्परांचा चाले प्रेमविनोद ॥ १ ॥

कों वाणीला उणीव आली शब्दांचीच सखोल ।

समानधर्मा हवा कळायी मुक्या मनाचा बोल ॥ २ ॥

प्रेमाचें प्रत्यंतर पटलें परिचय झाला पूर्ण ।

पाणिग्रहणीं परस्परांनीं तदा बांधिली खूण ॥ ३ ॥

प्रेमाच्या भरांत अडचणींचा विचार सुचणार तरी कसा ! कारण
प्रेमी जीव सर्व अडचणींना ओलांडून पलीकडे गेलेला असतो.

यापुढील कांहीं साक्यांत त्यांनीं प्रियतमेच्या सौंदर्याचें निरनिराळ्या
पैलूंनीं वर्णन केलें आहे.

सुवर्णकंकण आणि कुंकुमतिलक

त्यांत प्रथम तिच्या हातांतील कंकणें पाहून मनांत कोणच्या कोणच्या
विशाल कल्पना उत्पन्न झाल्या त्याचें वर्णन केलें आहे. या वर्णनांत
त्यांच्या प्रतिभेची गरुडभरारी दिसून येते. निरुपम उपमांची, उत्प्रेक्षांची
जणूं येथें खैरातच केलेली दिसून येते. बुद्धीवर भावांचा फुलौरा फुल-
लेला पाहून रसिक कविजन त्यांत भृंगवत् गुंग होऊन जातील ! त्यांतील
कांहीं साक्या अशा —

आणि तिचेच्या करीं देखिलें सुवर्ण-कंकण जेव्हां ।

वर्णायाची हांव बांधिली मनांत सहजें तेव्हां ॥ १ ॥

शीलाचीं शोभती कंकणें तीं प्रीतीच्या हातीं ।

तेव्हा विराजे तदीय करि ती सुवर्ण-कंकण-दीप्ती ॥ २ ॥

मौजिबंधनीं पवित्र बटुच्या कटीं मेखला साजे ।
 कर-पावित्र्य-प्रभा तेवि ती कंकणरूप विराजे ॥ ३ ॥
 सद्विभूति मस्तकाभोवतीं तेजोवलय असावें ।
 तेवि तियेच्या कराभोवतें कंकण तें विलसावें ॥ ४ ॥
 सुवर्ण-कंकण नव्हेच कीं जणुं यौवन-गगन-प्रांतीं ।
 तदीय मृदुकर-बालाकाचे किरण फांकले दिसती ॥ ५ ॥
 भासे हांसत नाभि देहाच्या जणुं सतेज सुकुमारा ।
 हस्ततारका तिची पसरली प्रभा वर्तुलाकारा ॥ ६ ॥
 सुवर्ण-कंकण नसेचि कीं जणुं उधळित निज सौगन्ध ।
 सभोवतीं अभिजात मनोरम निर्मल-कर-निशिगंध ॥ ७ ॥
 कंकण नच जणुं तें स्वर्गीच्या गंधर्वाचें गान ।
 वसंत-समयीं वनांत किवा घेई कोकिल तान ॥ ८ ॥
 वलय न तें कुवल्याभोवतीं मधु गुंजन भृंगाचें ।
 किवा तो वाग्देविभोवतीं मयूर थयथय नाचे ॥ ९ ॥
 सुवर्ण-कंकण नव्हेच कीं ती दीपमाळ वाटोळी ।
 पवित्र कर-देवते-भोवतीं सदैव सोज्वळ गमली ॥ १० ॥
 कीं तदीय कर-कुंजविहारी सभोवार चौफेर ।
 रासक्रोडा करितां धरिला गोपगोपिनीं फेर ॥ ११ ॥
 सुवर्ण-कंकण नसे खचित कीं सुदर्शनासम साचें ।
 सुविमल कोमल करी भोवतीं दीप्तिवलय सत्त्वाचें ॥ १२ ॥
 कीं तत्कर-सीता देवीतें संरक्षावें म्हणुनी ।
 सुवर्ण-कंकण-सीमा-रेखा असे आंखिली कोणी ॥ १३ ॥
 पापविकारें कर निरखावा विचार जों मनि यावा ।
 पापात्म्याचा परि त्या तेजें सहजें नेत्र दिपावा ॥ १४ ॥
 अन् प्रेमाची निर्मल हृदयीं ज्याच्या जळती ज्योत ।
 तसेंच पाणिग्रहणास्तव कीं पुढें करावा हात ॥ १५ ॥
 वरील काव्यपंक्ती वाचल्यानंतर कोणाच्याही मनांत कामुक भाव-
 नांचें काहूर न माजतां सकांमाच्याही कामभावनांचें एवढें उदात्तीकरण
 होईल कीं त्यामुळें तो शृंगाररसांत रमणारा रसिकही शांत रसाच्या
 या उदात्त भावनेंत दिव्यतेचा अनुभवच घेईल. या काव्य-पंक्तीवरून

रसराज अशा शृंगाररसावर स्वामींनीं शृंगाररसाच्या वर्णनांतच शांतरसाचें भरतें आणून मात केली आहे.

शृंगाररसाच्या मस्तकावर प्रसन्न शांतरस येथें डौलानें नाचत आहे ! यानंतर हीच रसवृत्ति अधिक विशाल रूपानें तिच्या भालप्रदेशीं लावलेल्या कुंकुमतिलकाच्या वर्णनांत पुन्हां एकवार शृंगाररसाला जिंकून मधुर भावानें मिरवत आहे. या संबंधींच्या वर्णनांत पुढें सुमारें २६ साक्यांची गुंफण झाली आहे.

मंगल कुंकुम-तिलक रेखिला भाल-प्रान्तीं देखें ।

प्रसन्न मन रंगलें आणि तें चित्त नवनवोन्मेखें ॥ १ ॥

काव्य-पटांगण जेव्हां पडावा प्रकाश सत्प्रतिभेचा ।

सतेज तिलक प्रभा विलासे भालप्रान्त तियेचा ॥ २ ॥

वसन्त समयीं आणि वनश्री जेव्हां सुरम्य दिसावी ।

तेव्हां तियेच्या भालीं कुंकुम-तिलक-द्युति विलसावी ॥ ३ ॥

समाज सत्ता जगीं विराजे जशी आज रशियांत ।

विशाल भालीं तसा साजला कुंकुम-तिलकप्रान्त ॥ ४ ॥

सत्याग्रह अवतार विसाव्या शतकीं गांधीजींचा ।

तेव्हां शांत अन् सतेज शोभे भालीं तिलक तियेच्या ॥ ५ ॥

श्रीविष्णूनें वत्सलांच्छनें वक्षःस्थल मिरवावें ।

तैसे तद्भालस्थल-भूषण-कुंकुम-तिलकें व्हावें ॥ ६ ॥

कीं तत्त्वज्ञानांत शोभली मुक्तिवरली भक्ती ।

तैसी तिलकद्युति प्रकाशे तदीय भालप्रान्तीं ॥ ७ ॥

भाल नसे संसार रणाङ्गण तिथे भासलें साचें ।

कुंकुम-तिलक-मिषें जणुं शोभे निशाण सच्छीलाचें ॥ ८ ॥

भाल न कर्तव्याचें विकसित कुसुम तयावरि नाचें ।

तिलकमिषें जणुं आनन्दाचें फूलपांखळें साचें ॥ ९ ॥

भाल न तें आकाश भोंवतें त्यांत सदैव सुभय ।

तिलकमिषें जणुं भासे अभित्तव विमान पुष्पक दिव्य ॥ १० ॥

भाल न तें विस्तीर्ण भासलें मानस सरस तयांत ।

तिलकमिषें कीं विहार करितो राजहंस निभ्रांत ॥ ११ ॥

न भाल निर्मल तळें चि केवळ विशाल आणि शान्त ।

स्वरूपानंद...९

तिलकमिषें जणुं कमळ खेळतें तयांत आनंदांत ॥ १२ ॥
 न भाल कीं तारुण्य तटाकीं जणुं बाग प्रेमाचा ।
 तिलकमिषें जणुं गुलाब फुलला तयांत पावित्र्याचा ॥ १३ ॥
 न भाल सत्ता साम्राज्याच्या विस्तारीं परिपूर्ण ।
 तिलकमिषें मज गमे विराजे सौजन्याची खूण ॥ १४ ॥
 तिलक न विद्युल्लता चकाके भव्य भाल मेघांत ।
 किंवा मंदाकिनी भासली भाल नभःप्रांतांत ॥ १५ ॥
 कुंकुम-तिलक नसे तो जणुं कीं लाल शाल लेवून ।
 भाल नभोमंडळीं भासला उदया आला अरुण ॥ १६ ॥
 किंवा भाल नभांत उदेली शीतल शशि सम्पूर्ण ।
 वितत भालवट-पत्रि शोभलें चिच्छक्तीचें शयन ॥ १७ ॥
 भासे किंवा भाल-गोकुल-प्रान्तीं पूर्णानन्द ।
 कुंकुम-तिलक-मिषें जणुं खेळे प्रेमळ वाळ मुकुन्द ॥ १८ ॥
 कुंकुम-तिलक न तो जणुं तेजें श्रीमत् भगवद्गीता ।
 भाल महाभारतीं विलसते ऐसें भासे वित्ता ॥ १९ ॥
 किंवा वाटे वेदान्ताच्या बन्द लखोट्यावरती ।
 तिलक-मिषें विश्वप्रेमाची मोहोर केली पुरती ॥ २० ॥
 तिलक न तो जणुं कल्पवृक्ष कीं सुन्दर नन्दन वर्निचा ।
 कामधेनु, कल्पकता किंवा चिंतामणि तो साचा ॥ २१ ॥
 तिलक न तो सुकुमार फुलाचें नयन मनोहर लास्य ।
 मातृस्तीर्ण खेळत्या मुलाचें सहज मनोहर हास्य ॥ २२ ॥
 तिलक न तो जणुं कीं ख्रिस्ताचें पवित्र उज्ज्वल रक्त ।
 प्रेम, अहिंसा, सत्य सांगतें जगा उभवुनी हात ॥ २३ ॥
 भालतिलक तो नवा भासला विक्रम सम्राटाचा ।
 नाना सद्गुण रत्नीं खचिला मुकुट स्वातंत्र्याचा ॥ २४ ॥
 भालतिलक नोहे तो भासे नक्षत्रांची माळ ।
 चिच्छक्तीच्या गळां विराजे त्रिकाळ ती वेल्हाळ ॥ २५ ॥
 त्या तिलकासम तिलक एकला तोचि, वर्णना हीच ।
 हीनोपम अन् हीनोत्प्रेक्षहि असा दुजा नाहीच ॥ २६ ॥
 वरीलप्रमाणें कुंकुमतिलकाचें वर्णन करतांना रसवृत्ति वहावत गेली

असें कोणी म्हणेल त्याचें समर्थन पुढील दोन सावयांत करून इतर सौंदर्याचें वर्णन मात्र आंखडतें घेतलें आहे. ज्या वर्णनामुळें उत्तान शृंगार निर्माण होईल आणि शांतरसाची थोडीफार हानि होईल अशा तऱ्हेचें वर्णन कटाक्षानें टाळल्याचें वर्णिलें आहे. आतां यापुढील समग्र काव्यपंक्ती देत आहें.

मागिल मोहर धरूं विसरतें गुरुंच हिरवे चारीं ।

किंवा वारे लगे पांखरूं गगनीं मारि भरारी ॥ १ ॥

म्हणशिल तेवीं प्रेमस्फूर्ती रसप्रवाही वाहे ।

ज्ञानराज वचनांत सहेतुक लिहिलें " नोहे नोहे " ॥ २ ॥

कृत्रिम सुवर्ण-कंकण आणिक कुंकुम-तिलक तसाच ।

शब्द उणा वर्णना तयाच्या गमे तरी मज साच ॥ ३ ॥

अन् स्वाभाविक सौंदर्यातिं वर्णावयाची हांव ।

जरी बांधिली नच कां व्हावी शब्दाभावीं वाव ॥ ४ ॥

दीर्घ मस्तकावरि भुरभुरती कुरळे कुंतल काळे ।

भव्य भाल नासिका सरळ अन् सतेज सुंदर डोळे ॥ ५ ॥

सुवर्ण कर्णद्वय कपोल मृदु आणि पोंवळें ओंठ ।

कुंद कळचासम दंत रम्य हनु कमळनालसा कंठ ॥ ६ ॥

उन्नत वक्षःस्थल नाभि कटि प्रान्त समांस नितंब ।

बाहु-जघन-कर-चरण-वर्णनीं न करीं मी अवलंब ॥ ७ ॥

पद (चाल-पाणपोईची.)

वाचिलीं काव्यांत लीला-वर्णनें देवाङ्गनांचीं ।

ऐकिलीं कर्णोपकर्णीं कीं पुराणीं त्या परीचीं ॥

कल्पिली कादंबरीच्या अम्बरीं पडवती परींची ।

पाहिली प्रत्यक्ष येथें मत्प्रिया जी अंतरींची ॥ १ ॥

प्रेमगंगा ती अभंगा सागरा अंतीं मिळाली ।

साधिली देवी समाधी धन्यता जीवासि आली ॥

फेकुनी विद्युत्कटाक्षा जागृति स्फूर्तीस आणी ।

वर्णितां सानंद आतां रंगली निभ्रांत वाणी ॥ २ ॥

वारुणीची आरुणी ते खेळते डोळ्यांत लाली ।

सागरींच्या मौक्तिकांची अञ्जुळी प्रेमें निहाळी ॥

सञ्चरे स्वच्छन्द सारें खड्ग धारेंतील पाणी ।
 चञ्चला सौदामिनीतें तेज ना तें लाज आणी ॥ ३ ॥
 मन होतां तल्लीन स्फूर्त प्रेमगीत बोलावें ।
 अन् जाउनि एकान्तीं प्रेमें घोळघोळुनी गावें ॥

पद

अन्तरींच्या अन्दमानीं नान्दतो बन्दी मुद्धें ।
 एकदां त्या भेटि दे ॥ १ ॥
 भोंवती उत्तुङ्ग भिन्ती मानिल्या त्या रक्षिका ।
 पाठवी ते राधिका ॥ २ ॥
 शृङ्खला सन्मानिल्या कीं वल्लभेच्या मैत्रिणी ।
 आणितो वार्ता झणीं ॥ ३ ॥
 कोन्दला अन्धार सारा जाहला त्याचा सखा ।
 दाखवी जो तारका ॥ ४ ॥
 यातना नाना परीच्या दुःसहा ज्या बन्धनीं
 साहतो रात्रन्दिनी ॥ ५ ॥
 अंशमानें मावळेना हास्यमुद्रा ती परी ।
 एक आशा अंतरीं ॥ ६ ॥
 भेटि हो जीवाशिवाची पूर्ण व्हावी साधना ।
 शाश्वती सम्मीलना ॥ ७ ॥
 * * *
 दशनें जीवा सखीच्या येत जें सायुज्यता ।
 बन्धनीं निर्मुक्तता ॥ ८ ॥

विकार आणि विचार यांचें साक्षित्वानें अवलोकन

यानंतर सहज होणारे प्रेमी जीवांचे मूक संवाद त्यांनीं प्रेमपूर्वक भावनांतून काव्याच्या कुशलतेनें वर्णिले आहेत. त्यांचा येथे संक्षेप करून त्याच भावांचे दिव्य भावांत कसें रूपांतर अनुभवलें जात होतें याचें वर्णन पुढें आलें आहे. शरीर स्वाधीन होतें, सावधानता यत्किंचितहि सुटली नव्हती तथापि मन प्रणयविकारांत-प्रणयविलासांत-निमग्न झालें होतें. अशा वेळीं विकार आणि विचार हे कसे उत्पन्न होतात, आत्म-

स्वरूपांतच कसे विराम पावतात व निर्विकार आणि निःसंगपणें ते कसे भोगले जातात हें येथें दाखविलें आहे. ही सर्व परमात्म्याची लीला केवळ एक प्रेमपर्यवसायीच असल्याचा रोकडा अनुभव आल्याचें यांत नमूद केलें आहे. या साक्या अशा :

देह ठेवुनी बाजूला जणूं साक्षीभूत रहावें ।
 क्षणाक्षणां साक्षित्वें अन्तर-संशोधून पहावें ॥ १ ॥
 विकार लहरी कशी उद्भवे अंतःकरणप्राप्तीं ।
 सारासार विचार करावा कितीकदां एकान्तीं ॥ २ ॥
 संभवतां अन्तरीं तिथेचें कशांत पर्यवसान ।
 तीक्ष्ण निरीक्षण असे करावें ठेवुनियां अवधान ॥ ३ ॥
 एकामागुन एक भराभर नाना विकृति विचित्रें ।
 चित्तचक्षु पुढुनियां नाचती चलच्चित्रपट चित्रें ॥ ४ ॥
 अलिप्त आत्मा निर्विकार निःसंग निरन्तर नित्य ।
 निराकार निर्गुण अविनाशी अभेद शाश्वत सत्य ॥ ५ ॥
 आणि रहावें असें स्वभावे अखण्ड अनुसन्धान ।
 अनुपमेय आनन्द ! जाहलें क्षणांत आत्मज्ञान ॥ ६ ॥
 विकार ते नच परमात्म्याची प्रणय-स्वरूप लीला ।
 करांत कर घालूनी म्हणाली अखण्ड फुगडी खेळा ॥ ७ ॥
 अन् सदैव निजसर्वें खेळतां फुगडी पिड्गा झिम्मा ।
 द्वैतद्वैत गिळूनि अन्तरीं उरे एकला प्रेमा ॥ ८ ॥

समारोप

यानंतर “ माझ्या या वागण्याला कोणी चांगलें म्हणतील तर कोणी वाईट म्हणतील. लोकांनीं चांगलें किंवा वाईट म्हणणें हें त्यांच्या दृष्टि-कोनावर अवलंबून आहे. मला त्याबद्दल कांहींच म्हणावयाचें नाही. कारण या लौकिक दृष्टीपेक्षां मला जी अलौकिक दृष्टि प्राप्त झाली आहे तीमुळें व्यवहाराचें सर्व चित्रच पार बदलून गेलें आहे. ” असें वर्णन यापुढील साक्यांत आलें आहे. या साक्या पुढें दिल्या आहेत.

प्रियतमेसर्वें मनोमन असे विलास केले म्हणुनी ।

गणतिल कोणी प्रत्यक्षाहुनि पापी कोटि गुणांनीं ॥ १ ॥

समानधर्मा कोणी मानिल पुण्यात्मा मज खास ।
 कोटि गुणानें प्रत्यक्षाहुनि चढविल थोर पदास ॥ २ ॥
 पुण्यात्मा म्हणवुनी घ्यावया स्वर्लोकाची आशा ।
 कधीं न धरिली जन्मांतींही, न धरीं, निश्चित भाषा ॥ ३ ॥
 ते तं भुक्त्वा क्षीणे पुण्ये येति मागुती येथें ।
 श्री भगवद्वच असा ठेविला भाव निश्चयें तेथें ॥ ४ ॥
 या प्रेमाच्या पापापायीं पिचेन रौरव नरकीं ।
 न हो समाधिभंग लोटिलीं अनन्त कल्पें जरि कीं ॥ ५ ॥
 भीति कशाची मला घालितां घोर कुंभिपाकाची ।
 स्वर्लोकाहुनि थोर लेखिली निरयगती प्रेमाची ॥ ६ ॥
 नरक कशाचा स्वर्लोकचि तो जेथ जिवा आनन्द ।
 किंहुना प्रेमांत लोपतो स्वर्ग नरक हा भेद ॥ ७ ॥
 अनुभवितां ही प्रेम समाधी जीव-शिवा अद्वैत ।
 प्रणय प्रियकर तशी प्रियतमा या त्रिपुटीचा अन्त ॥ ८ ॥

हें सर्व वर्णन वाचल्यानंतर वस्तुस्थितीच्या विपर्यस्त अशा अनेक कल्पना अनेकांच्या मनांत येतील. यासाठीं मनांतील भाव आणि अनुभाव यांचें अधिक स्पष्टीकरण यापुढें केलेलें आहे. वस्तुस्थितीवर प्रकाश पाडणारें यापुढील वर्णन हें कोणालाही अलौकिक भावनांनीं बहरलेलें आणि अनुभवांनीं विनटलेलेंच आढळून येईल. दिव्य जीवनाचा हा साक्षात्कार त्यांच्या काव्यपंक्ति उद्धृत करूनच करून देत आहे. परंतु सुलभतेसाठीं पुढें थोडक्यांत गद्यभागही देत आहे. त्या साक्या अशा :

आणि तियेच्या सौंदर्यावर नाहि ठेविला डोळा ।
 अंतरंग दर्शनार्थ झाले पंचप्राणहि गोळा ॥ १ ॥
 यौवन कलिका अशी उमलती खुशाल खूडुनी न्याची ।
 पापी आशा रसिक वराच्या कशी मनीं निपजावी ॥ २ ॥
 विकासोन्मुखा यदंतरीं चित्शक्ति खेळते स्फुरणें ।
 सर्वांगाचे नेत्र करोनी अवलोकावी तेणें ॥ ३ ॥
 मनोमयी सृष्टीस मानिती जरि कोणी आभास ।
 कोटिगुणें प्रत्यक्षालाही कां न म्हणावें भास ॥ ४ ॥

साक्षात् इन्द्रियजन्य सुखा लेखावें शाश्वत सत्य ।

तरि मी मानस सौख्य भोगिलें न कां त्यांतही तथ्य ? ॥ ५ ॥

तथ्य असो वा नसो मानला मज हा प्रेमानन्द ।

मना सारितां मागें लागे आत्मसुखाचा कन्द ॥ ६ ॥

जागृति निद्रा स्वप्नत्रय हें उल्लंघुनियां जावें ।

आत्मसुधामृत तदा साधकें अखण्ड आस्वादावें ॥ ७ ॥

प्रेमानन्दीं आत्मानन्दीं नान्दे अभेद नातें ।

ही साक्षादनुभूति सांगतो निःसंदिग्ध जनार्ते ॥ ८ ॥

स्वप्न मनः प्रत्यक्ष सृष्टि या आपआपुल्या स्थानीं ।

विराजती पाहती, राहती अलिप्त आत्मज्ञानी ॥ ९ ॥

अन् जन्मुनि आत्मज्ञ बनावें हा माझा हव्यास ।

प्रयोगांत आयुष्य आघवें वेंझावें हा ध्यास ॥ १० ॥

असा ध्यास लागतां जिवाला झाला साक्षात्कार ।

वृथा नव्हे कीं बोल, सांगतो अनुभव हा साचार ॥ ११ ॥

संगात् संजायते सांगते, गीता भगवद् वाणी ।

ध्यानीं आणीं संतत तेवीं यथाशक्ति आचरणीं ॥ १२ ॥

प्रान्त अनन्तत्वाचा लागे जीव समाधीमग्न ।

क्षणीं त्याच या आयुष्याचा प्रयोग झाला पूर्ण ॥ १३ ॥

अमर्याद आनंद प्रेमा सीमा उरली नाही ।

दरवळला सौगन्ध लङ्घुनी जाय दिशाही दाही ॥ १४ ॥

आतां पुढील वर्णनांत म्हणत आहेत— मी प्रियतमेच्या सौंदर्यावर डोळा ठेवला नाहीं तर प्रेमस्वरूप अशा अंतरंगाच्या दर्शनासाठींच माझे पंचप्राण गोळा झाले. मी रसिकराज आहे. बाह्य सौंदर्याच्या दिमाखाला मी भाळलों नसून विकासोन्मुख अशी चित्शक्ति ज्याच्या अंतःकरणांत स्फुरण रूपानें खेळत असेल तोच आपल्या सर्वांगाचे डोळे करून माझ्या-प्रमाणेंच अवलोकन करूं शकेल. यावर कोणी म्हणेल कीं तुमची सर्व मनोमय सृष्टि आहे. हा शुद्ध आभास आहे, तर मी म्हणें तुम्हीं ज्याला प्रत्यक्ष असें मानतां तो याच्यापेक्षां कोटीपटींनीं भास आहे, असें कां म्हणूं नये ! साक्षात् इन्द्रियजन्य सुखाला जर शाश्वत आणि सत्य मानावयाचें असेल तर मी जें मानस सौख्य भोगलें त्यांत कांहींच तथ्य नाहीं काय ?

तुमच्या दृष्टीनें तथ्य असो वा नसो हा प्रेमानंद मला मान्य आहे. यांत मनाला मार्गें सारून आत्मसुखाचा कंद हस्तगत करतां येतो. जागृति, स्वप्न आणि निद्रा यांचें उल्लंघन करून साधकानें अखंड आत्म-सुधेचा आस्वाद ध्यावयाचा असतो. आणि जेथें प्रेमानंद किंवा आत्मानंद नांदत असतो तेथें अभेद नातें नांदत असतें. ही प्रत्यक्ष अनुभवाची गोष्ट निःसंदिग्धपणानें मी लोकांना सांगूं शकतो. जन्माला येऊन आत्मज्ञ व्हावें हाच माझा हव्यास होता. आणि या प्रयोगाकरितां सर्व आयुष्यही वेंचावें हा माझा ध्यास होता. हा ध्यास लागल्यामुळेंच जीवाला आत्मसाक्षात्कार झाला असें मी अनुभवानें सांगत आहे. ही व्यर्थ बडबड नव्हे. गीतेमध्ये 'संगात् संजायते कामः' संगानें काम वाढतो असें म्हटलें आहे. म्हणूनच माझ्या आयुष्याचें ध्येय प्रेमळ निःसंगता किंवा निरासक्त प्रेम हेंच ठेवलें, यासाठीं योगक्षेमाचा खटाटोप केला. या प्रेमपंथांत मला अनंततत्त्वाचा प्रांत लाभला, जीव समाधिमग्न झाला आणि त्याच क्षणाला माझ्या आयुष्याचा प्रयोग संपूर्ण सुफल झाला. पुण्य वा पाप या कल्पना सामान्य जनांच्या आहेत. मी 'प्रेमी' या कल्पनांच्या अटके-पार आहे. असले क्षुद्र द्वैताचे विचार उठतच नाहीत. अमर्याद अशा आनंदाला किंवा प्रेमाला सीमा उरली नाही. या प्रेमानंदाचा सुगंध दरवळला असून दशदिशांना उल्लंघून तो चालला आहे. आतां शब्द विरून गेले, भाव विलीन झाले, अणुरेणूतूनही प्रेमस्वरूपच नटलें आहे. अशा अपरंपार प्रेमाचा निरासक्त साक्षात्कार मी अनुभवीत आहे ! याच्या पुढील चार साक्या अशा आहेत— त्या या काव्याच्या प्रारंभी दिल्या आहेत.

मरणोत्तर निजसंपत्तीचा इष्ट असा विनियोग ।

व्हावा यास्तव मरणापूर्वी मृत्युपत्र उद्योग ॥ १ ॥

परंतु हें मरणोत्तर माझें मृत्युपत्र मी लिहुनी ।

जिवंतपणीं सर्वस्व वाहिलें तनमनधन तच्चरणीं ॥ २ ॥

हें मरणोत्तर मृत्युपत्र मी लिहिलें, ठेवि जपून ।

ही संतांच्या घरची असते अशीच उलटी खूण ॥ ३ ॥

प्रेमळ निःसंगता असावी निरासक्त वा प्रेम ।

आयुष्याचें ध्येय हेंचि हें ह्यास्तव योगक्षेम ॥ ४ ॥

झालेल्या घटना त्यांना स्वतःला किती लाभदायक झाल्या याचें वर्णन पुढील साक्यांत आलें आहे.

असामान्य देखणा नसें मी न वा सधन पदवीचा ।

पंचविशी उलटली वयाची विचार करुनी याचा ॥ १ ॥

विद्यावयवित्तत्रय मोजी मजला आज अपात्र ।

प्रमधनीं जाणुनीं ठेविलें म्हणुनी तुळसीपत्र ॥ २ ॥

असतो सुंदर युवा सधन वा पदवीधर दौलतिचा ।

नसता पुरता पदरीं पडला प्रयोग हा प्रेमाचा ॥ ३ ॥

विलासांत रंगतां विसरतो पावन परमेशाला ।

निःसंग प्रेमाच्या मुक्तो या अक्षय्य यशाला ॥ ४ ॥

प्रेम विकार सुदुस्तर वदती जगतीं अनुभव ऐसां ।

स्वप्रचीत यावी यास्तव कीं होच वैचिली वयसा ॥ ५ ॥

‘भलें झालें. मी सुंदर सधन किंवा पदवीधर तरुण असतो तर विवाहाचा योग जमून येऊन माझा हा निःसंग प्रेमाचा प्रयोग कदाचित् अपुराच राहिला असता. न जाणो मी विलासांत रंगून जाऊन परमेश्वराला विसरलों असतो आणि या निःसंग प्रेमाच्या अक्षय्य यशाला मुकलों असतो.’ येथें तुकोबांच्या पुढील उक्तीची आठवण होते.

“ भला देवा कुणबी केलों । नातरी गर्बें असतो मेलों ”

कामविकार हा अत्यंत दुस्तर आहे. मोठमोठीं तपस्व्यांचीं घडेंच काय ? ब्रह्माविष्णुमहेश हेही याच्या तडाक्यांतून सुटले नाहीत. परंतु कामविकार ही खरोखर एवढी दुस्तर अशी काय चीज आहे याची स्वप्रचीत यावी यासाठीच दैवानें हेंच वय नियोजित केलें असें दिसतें. परंतु भगवंताच्या कृपेनें त्यांचा प्रयोग संपला. प्रयोगांत त्यांची फरपट न होतां ते यशस्वी होऊन उलट परम पदवीलाच प्राप्त झाले हें वर्णन पुढील चरणांत केलें आहे.

अन् प्रयोग संपला, पावलों आज परम पदवीला

आणि ही परम पदवी मिळाली म्हणजे काय झालें याचें स्पष्टीकरण पुढील साकींत उत्तम प्रकारें केलें आहे. तेंच प्रेम नष्ट न होतां त्याचें स्वरूप अधिक विशाल, अधिक उदात्त, अधिक दिव्य झालें आहे.

त्या प्रेमाचें 'विश्वप्रेमी' झालें पर्यवसान ।

आनंदी आनंद जाहला स्वयेंच मी भगवान ॥ १ ॥

'भगवान जसा प्रेमस्वरूप आहे तसाच मीही प्रेमस्वरूप भगवान म्हणजे भाग्यवान झालों. याच साकीने काव्याचा समारोप होत आहे. आतां या स्थितीची फलश्रुतीच जणू पुढील दोन साक्यांत आली आहे.

आक्रमिलाले पंथ जोंवरी लागे प्रान्त अनन्त ।

श्रांत अतां मी कधीं न होइन नान्दें आनन्दांत ॥ १ ॥

कितोक जन्में आलीं गेलीं तरी करीं ना चिन्ता ।

सहजानन्दें आज भोगिली इथेंच मुक्तावस्था ॥ २ ॥

प्रेमळ निःसंगतेचा प्रयोग यशस्वी झाल्याची ग्वाहीच या साक्यांतून दिली जात आहे असें वाटतें. प्रेमभंगानें चित्त विकल झालेलें नाहीं किंवा निराशेच्या जबर धक्क्यानें तें विव्हल झालेलें नाहीं. तर उलट दिव्य आणि दाहक अशा प्रसंगांतून जीवन उजळून निघून निरासक्त किंवा निःसंगप्रेमानें दुमदुमित भरलें आहे असेंच दिसून येतें. दैवी संपत्तीनें मंडित अशा महात्म्यावांचून, अशा धीरोदात्त व प्रेमोन्मत्त काव्याची निर्मिति होणें सर्वथा अशक्यच आहे. सामान्य जनाला या काव्यांतील शृंगार रस हा सुद्धां आत्मसुखाची वाढ करणाराच कसा ठरला असेल हें कोडेंच राहील. कदाचित् यावर विश्वास बसणेंही कठिण जाईल. परंतु त्याला कांहीं उपाय नाहीं. टीकेचा विरोध हा मोठमोठ्यांच्या वांट्याला येणें हें अनेक प्राचीन कथानकांतून आपण पाहूं शकतो. हा महान प्रयोग आहे, तो प्रारब्धानें वांट्याला आलेला आहे आणि त्याचा लाभ लोकोत्तर पुरुषांनाच घेतां येणें शक्य आहे. एवढेंच सर्वसामान्य लोकांनीं धरून चालावें हें बरें. लहानशा प्रयोगांतही अपयशाची खात्री असलेल्यांनीं असल्या महान प्रयोगाच्या कल्पनाही न करणें बरें !

हें काव्य लिहून आप्पांनीं आपल्या 'गुपितं सर्वस्वाचें चंबुगबाळें' जगदंबेच्या चरणींच बिनतोड अर्पण केलेलें आहे. यांत परमेश्वराच्या इच्छेशिवाय कांहींही होत नाहीं या तत्त्वाचा स्वीकार केलेला आहे. भक्तीच्या साम्राज्यांत कधीं गुणदोष आपल्यावर घ्यावे तर कधीं सर्व देवांवर घालून मोकळें व्हावें तर कधीं विभागून घ्यावे असें हें देव-

घेवीचें नाटक चालत असतें. कारण एक परमेश्वरच सर्व कर्ताकरविता आहे ही पक्की धारणा असते व मीतूंगणा किंवा देवभक्तपणा हें एक नाटक आहे याची दखल घेतलेली असते. याच धारणेमुळें आप्पा निसंग राहूं शकले.

‘मृत्युपत्र’ या काव्यावरून आपणांला आतां स्पष्ट कल्पना येईल कीं आप्पांचे विवाहाचे जुळलेले योग आतां नष्टप्राय झाले आहेत. आतां पुन्हां त्यांत आशेला जागा नाही. आणि अशा प्रकारें विवाहाच्या वियोगाची अवस्था उत्पन्न झाल्यामुळेंच हें ‘मृत्यु-पत्र’ निर्माण झालें. परंतु—

अनिवार्य अडचणींची वाटचाल जशी अकस्मात उठली तशीच ती अकल्पितपणें शांतहि झाली असावी. कारण, वरील ‘मृत्युपत्र’ लिहून कांहीं आठवडे लोटतात न लोटतात तोंच हा विवाहाचा योग पुन्हां जमून यावा असें वातावरण निर्माण झालें. आप्पांनाही या गोष्टीची स्पष्ट कल्पना आली.

या वेळीं आप्पा मृत्युपत्रहि लिहून या प्रसंगांतून अंग झटकून जरी मोकळे झाले होते तरी पुन्हां योग जमून येऊं लागल्यानंतर त्यांतून परावृत्त होऊं शकत नव्हते आणि वियोगानंतर हा पुन्हां लग्नाचा योग जमून आल्यामुळें आतां ठाकलेल्या या प्राप्त कर्तव्याकडे पाठ न फिरवण्याचें ठरवून ते पुढील योजनेला लागले.

ऑक्टोबरमध्ये वाङ्मय विशारदची परीक्षा देऊन नंतर विवाहबद्ध व्हावें अशा प्रकारचे विचार मनांत येत होते. यानंतर वाङ्मय विशारदचा पुढील अभ्यास घरीच करावयाचा असल्यानें ते आवश्यक तीं पुस्तकें बरोबर घेऊन पांचस येथें आपल्या घरीं आले. पुणें सोडल्यानंतर या सगळ्या जमत आलेल्या बनाव्याचा किती विचित्र आणि विस्मयकारक शेवट झाला हें पुढील प्रकरणांत देण्यांत येईल. जीवनाचें संपूर्ण घोरण आतां एकाच उज्ज्वल यशोमार्गानें निबद्ध होणार होतें व त्या कालखंडांतील घटना आतां आपणांला पहावयाच्या आहेत. हा कालखंड म्हणजे संपूर्ण निराळ्याच क्षेत्रानें व्यापलेला असल्यानें यापुढील प्रकरणांला ‘सारा जीवनौघच बदलला’ हें नांव देत आहें.

प्रकरण ५ वें

सारा जीवनीमय बदलला

पुनश्च पांवस

आप्पा वाङ्मय विशारद पदवी परीक्षेच्या सहा विषयांच्या परीक्षेला एप्रिल १९३४ मध्ये वसून पांवसला परत आले. एकूण दहा विषयांपैकी उरलेल्या चार विषयांची तयारी पांवस येथे स्वतःच पुस्तकें वाचून करावयाची व ऑक्टोबरमध्ये परीक्षेला बसावयाचें असें त्यांचें ठरलें होतें. पहिल्या सहा विषयांत ते उत्तम प्रकारें उत्तीर्ण झाले होते. चार विषयांची तयारी ते पांवस येथें करूं लागले होते व ठरल्याप्रमाणें सर्व जमून येतें तर ते ऑक्टोबरमध्ये पुण्यास जाऊन परीक्षेला बसलेही असते.

सरकारी अवकृपेनें टिळक महाविद्यालयावर गंडांतर आलें व त्यामुळें १४-३-३२ पासून बंद पडलेलें विद्यालय १९३४ मध्ये सरकारनें बंदी उठवल्यावरदेखील पुन्हां चालू करतां आलें नाहीं. परंतु टिळक महाराष्ट्र-विद्यापीठानें आप्पांची अभ्यासाची तयारी पाहून त्यांना वाङ्मय विशारद पदवी १९३४ मध्ये बहाल केली. १९३२ पासून आयुर्वेद महाविद्यालय हें नांव धारण करून टिळक महाविद्यालय निराळ्या स्वरूपांत काम करूं लागलें. कारण या शाखेकडे विद्यार्थ्यांचा भरपूर ओघ होता. वाङ्मय विशारदची शाखा बंद होती तरी परीक्षा घेणारी संस्था 'टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ' ही बेकायदा नसल्यानें १९३४ मध्ये माजी विद्यार्थ्यांच्या परीक्षा घेऊन त्यांना वाङ्मय विशारदची पदवी देण्यांत आली.

परंतु आप्पांनीं कष्टमय जीवन जगून खडतर तपश्चर्येनें ही जी लौकिक विद्या मिळविली व जी लोकसेवेकरतां किंवा देशसेवेकरतां उपयोगी पडावी म्हणून अभिलाषा धरली ती विद्या त्यापेक्षां अधिक श्रेष्ठतर कामीं उपयोगी पडावी अशी ईश्वरी योजना होती. ज्या लोकसेवेनें लोककल्याण हें जन्मोजन्मीचें साधेल व ज्या योगें देशसेवेच्या मर्यादा

देशाविषयींच्या मर्यादाही उल्लंघून अमर्याद विस्तारतील अशी थोर विद्या त्यांना आतां संपादन करावयाची होती. ही विद्या संपादन करणें हेंच त्यांचें खरें जीवितकार्य होतें व पुणें येथें सद्गुरु बाबांचा अनुग्रह झाल्यापासून या विद्येंत त्यांची प्रगति द्रुत गतीनें चालूच होती. परंतु आतां या ब्रह्मविद्येच्या पदवी परीक्षेला त्यांना वसवून 'गुरुत्वाची आचार्य पदवी' द्यावी अशी ईश्वरी योजना होती.

सन १९२८ पासून १९३४ पर्यंत ६-७ वर्षे जननी आणि जन्मभूमि यांचा दुरावलेला संबंध आतां संपुष्टांत आला. वृद्ध आईवडिलांचा पिकलेल्या प्रेमाचा पडिभर अनुभवण्याची संधि आली. परंतु या वेळीं या भावी घटनेची त्यांना कल्पना असणें शक्यच नव्हतें. चारपांच महिने अभ्यासाकरितां आपला मुलगा घरीं आला आहे एवढीच आईवडिलांचीही कल्पना होती.

आपला रामभाऊ-आप्पा घरीं आला म्हणून आईवडिलांना आनंदच वाटला. परंतु त्यानें आतां कायमचेंच पांवस येथें रहावें असें त्यांना वाटणें शक्यच नव्हतें. आपला मुलगा आतां वाङ्मय विशारद होईल, चांगला नांवलौकिक मिळवील व पुण्यासारख्याच मोठ्या शहरांनीं घंडा उद्योग किंवा नोकरी करून सुखाचा संसार करील असेंच त्यांना वाटत होतें. मुलांच्या सुखांतच स्वतःचें सुख पहाणाऱ्या मांडलीला याहून दुसरें काय वाटणार ? याचें एकदां शिक्षण पुरें झालें व नोकरी घंडा लागून दोन हाताचे चार हात झाले म्हणजे याच्या सान्या चळवळी आणि वळवळी आपोआप थांबतील व याचें आयुष्य यापुढें सुखांत जाईल हीच शुभ-कामना आईच्या मनांत वसत होती. राष्ट्रीय चळवळींत पडून दंड, शिक्षा भोगून याला आतां चांगलाच घडा मिळाला आहे तेन्हां आतां त्या फंदांत हा सहसा पडणारच नाही. त्यांतूनही सवामणाची बेडी पायांत पडली म्हणजे याचे पाय संसारांत स्थिरावतील, असें तिला वाटे.

तसें म्हटलें तर आई ही मुलाच्या त्यागी वृत्तीच्या विरुद्ध होती असें नव्हतें. परंतु सर्वसाधारण संसारी माणसाची जी वृत्ती असते ती तिचीही होतीच. मुलाच्या पारमार्थिक प्रवृत्तिबद्दल त्यांना प्रेमच वाटत होतें. कारण त्यांचे बंधु केशवराव गोखले हे अनुग्रहित व त्यांच्यामुळेच घरांत परमार्थचें लोण पोचलेलें असल्यामुळे घरांतील सर्वच वातावरण

निवृत्तिपर होते. परमार्थ हें साध्य असलें तरी त्यासाठीं संसाराचा त्याग केला पाहिजे अशी कल्पना कोणाचीच नव्हती. तेव्हां मुलांनें उत्तम प्रकारें संसार करूनच परमार्थ करावा अशी आईची इच्छा होती.

मनांतील आंदोलनें

आप्पा देखील याच विचाराच्या कक्षेंत होते. ऑक्टोबरमध्ये शेवटच्या चार विषयांची परीक्षा देऊन आपण त्यांतून उत्तीर्ण झालों कीं आयुष्याचा शैक्षणिक पूर्वार्ध संपवून व्यवसायाच्या आणि संसाराच्या सुरवातीनें आयुष्याच्या उत्तरार्धाला सुरवात करावयाची असें त्यांचे मनांत होतें. मात्र ते या विचाराच्या पूर्ण आहारीं गेले नव्हते. वासना आणि विवेक यांचा झगडा अंतःकरणांत सतत चालू होता. या बाबतींत त्या वेळीं त्यांच्या मनाची स्थिति कशी झाली होती हें सन १९४५ मध्ये त्यांनीं आपले प्रिय मित्र श्री. काका लिमये (पुणें) यांना लिहिलेल्या पत्रावरून दिसून येईल. हें पत्र बरेंच मोठें असून त्यांत त्यांनीं आपल्या पूर्वायुष्यक्रमाचा आढावाच घेतलेला आहे. त्यांतील संदर्भाला उपयुक्त तेवढाच भाग येथें उद्धृत करीत आहे.

पत्रांतील उतारा : “याबाबत जेवढी त्यागवृत्ति माझेपाशीं हवी असें मला वाटे तेवढी ती त्या वेळीं नव्हती. अगदीं नेमकें त्याच वेळीं मी वैषयिक प्रेमपाशांत गुंतूं पहात होतो. अगदीं प्रथमपासून म्हणजे सार्वजनिक कार्याला—लोक सेवेला—प्रारंभ केल्यापासून माझ्या भावनाप्रधान वृत्तीस अनुसरून मला अशी अंतःप्रेरणा व्हावी कीं आपण रामदास-विवेकानंदाप्रमाणें थोर उपदेशक व्हावें. सामान्य जनांप्रमाणें प्रपंचांत गुंतून जाऊं नये, आत्म-प्राप्तीसाठीं तपस्या करावी, जनांस मार्गदर्शन करावें, थोर ज्ञानी म्हणून नांवलौकिक मिळवावा अशी माझी महत्त्वाकांक्षा होती. आत्म-समाधान व्हावें, परमशांति लाभावी असें वाटत असलें तरी संत म्हणून आपली प्रसिद्धि व्हावी अशी लौकिकाविषयीं जबर आसक्ति, त्यासाठीं कोणताही त्याग करावयास मार्गेपुढें पाहूं नये अशी वृत्ति ! आतां अशा प्रकारच्या त्यागाची उत्कट इच्छा असली तरी वैषयिक सुखाची गोडी कोठें सुटली होती ? शरीर स्वाधीन ठेवलें, कर्मेन्द्रियें आवरलीं, तरी मन कोठें स्वाधीन होतें ? मात्र मी ‘कर्मेन्द्रियाणि

संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इंद्रियार्थान् विमूढात्मा ' अशा प्रकारचा मिथ्याचारी किंवा दांभिक नव्हतो. मनही आवरतां यावें व ' रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ' अशी स्थितप्रज्ञावस्था प्राप्त करून घ्यावी यासाठीं अंतःकरणपूर्वक साधना चालू होतीच.

विरक्ति ही अंतरीं वाणावी लागते. श्रीसमर्थ रामदास स्वामी वैरागी म्हणून त्यांना आत्मलाभ आणि संत एकनाथ गृहस्थाश्रमी-प्रपंची म्हणून काय त्यांना तो व्हायचा राहिला ? दोघेही सारखेच योगी, ज्ञानी, भक्त, विरक्त आणि इतकें असूनही ' सर्व-भूत-हितरत ' ! असो.

मी गृहस्थाश्रम स्वीकारावा असे योग जमून येत चालले. मला मोह आवरतां येईना. एक मन म्हणे, (यावरून हल्लींच्या मनोवैज्ञानिकांच्या परिभाषेप्रमाणें माणसाला दोन मनें असतात असें मानण्याचें कारण नाहीं) म्हणजे एकदां असें मनांत येई, ' आपल्याला विषयांची गोडी सुटत नाहीं ना ' ! तर गृहस्थाश्रम स्वीकारून घर्माणि अर्थकामांचा उपभोग घे व साधेल तेवढें आत्मकल्याण व लोककल्याण साध ! व हाच विचार तात्पुरता प्रभावी ठरला. दुसरें मन म्हणे, ' इतके जन्म विषय-भोग भोगलेस ना ? सुखदुःखें अनुभवलींस ना ? अजून नाहीं विषयांचा वीट येत ? ईश्वरानें प्रत्येक जीवाला कांहीं विशिष्ट कार्य नेमून दिलें असतें. तुझें जीवनकार्य (मिशन) काय आहे तें लक्षांत आण. "

वरीलप्रमाणें विचारांची खळबळ चालूच होती. आतां त्यांच्या वयाला तीस वर्षे पूर्ण झालीं होती. त्या वेळीं लग्नाला इतकें वय होणें म्हणजे अधिकच वाटणारें होतें. आतां लग्नच करावयाचें तर फार लांबणीवर टाकतां कामा नये हेंही त्यांना जाणवत होतें. त्यांतून प्रेमविवाहाचे पाश बळकट होत होतेच. आईची व आप्तस्वकीयांची इच्छा या गोष्टीला संपूर्ण अनुकूल अशीच होती. उत्तम शरीरप्रकृति, चौरस बुद्धिमत्ता आणि स्वभावांतील अनेक अलौकिक गुण यांमुळें त्यांचा भावी आयुष्यक्रम विशेष कर्तबगारीचा व भरभराटीचा जाईल असें भविष्य कोणाही सामान्य माणसानें वर्तविलें असतें. या स्थितींत संसाराचा मोह सोडणें त्यांना अत्यंत कठिणच होतें. परंतु त्यांच्या आध्यात्मिक प्रवृत्तीला महत्त्वाकांक्षी स्वभावाची जोड असल्यामुळें त्यांच्या विचाराची ओढ त्यांना पुनःपुन्हा संसार-त्यागाची महती पटवून निवृत्तीकडे खेंचीत होती.

एवढी निवृत्तीची ओढ असल्यानंतर ते जरी लग्नकार्य करून संसारी झाले असते तरी त्यांच्या परमार्थात उणेपणा मुळींच आला नसता. किंबहुना उत्तम संसाराचा आदर्शही त्यांनी निर्माण केला असता. परंतु वैराग्याची पकड दृढ असल्यानंतर ती व्यक्ति हेतुपुरःसर संसाराकडे वळणें कठिणच असतें. केवळ योगायोग किंवा इतरांचा आग्रह यांमुळेच अशा व्यक्ति संसारांत पडतात.

आप्यांनासुद्धां संसारांत पडण्यासारख्या अशाच कांहीं घटना भेडसावीत होत्या व या परिस्थितीच्या जाळ्यांत आपण सांपडणार तर नाही ना ? अशी त्यांना विवंचना वाटूं लागली होती. या वेळीं त्यांच्या मनःस्थितीचें चित्र आपण त्यांच्याच शब्दांत पाहूं—

[श्री. काका लिमये यांना लिहिलेल्या पत्रांतील उतारा.]

“ कांहीं तरुणांना आयुष्यांत प्रेमभंगाचे आघात सहन करावे लागतात. माझ्यावरील प्रसंग वेगळ्या स्वरूपाचा होता. मी गृहस्थाश्रम स्वीकारणार, प्रपंची होणार म्हणून माझें मन मला खात होतें. तरीहि मनावर मोहाचा पगडा बसला. संसारी व्हावयाचें म्हणजे चरितार्थाची जबाबदारी आलीच. त्यासाठीं वाङ्मय विशारद व्हावें, कांहीं वृत्तपत्र व्यवसाय करावा, इत्यादि योजना ठरल्या. .... हें सर्व चालू असतां ‘ ईश्वरा मला शुद्ध वासना दे, शुद्ध बुद्धि आणि सामर्थ्य दे ’ अशी प्रार्थना वारंवार करीतच होतो. प्रपंची होऊन ‘ परिणामे विषमिव ’ असेंच सुख भोगायचें ना ? मला तर अनासक्त जीवन उपभोगायचें होतें. ”

संसाराचीं सारीं सुंदर स्वप्नें साकार होण्याची वेळ जवळ येऊं पहात असतां त्यांचें मन वस्तुतः अधीर व्हावयास पाहिजे होतें. परंतु, खऱ्या परमार्थाच्या ओढीची जादूच कांहीं अपूर्व आहे. तुकाराम महाराजांना संसारपाश तुटण्याचे प्रसंग जसे ईश्वरी कृपेचे द्योतक वाटले तसेंच आप्यांनाही देवानें हा प्रश्न कांहीं संकटें आणूनही सोडवावा असें वाटूं लागलें व ईश्वरानें हा प्रश्न अगदीं अचूक सोडवला असें त्यांना वाटणारी घटना घडून आली ती त्यांच्याच खालील पत्रांतील उताऱ्यावरून पहा.

भोति आणि भक्ति

पत्रांतील उतारा : “ ईश्वरानें हा प्रश्न कसा अचूक आणि सुंदरपणें

सोडविला ! राहिलेल्या चार विषयांची परीक्षा पुढे ऑक्टोबरमध्ये द्यावयाची होती. सर्व विषयांची तयारी मी स्वतःच पुस्तके वाचून करावयाची होती. तेव्हा चार महिने पुण्यास राहून शेंपन्नास रुपये कर्ज काढण्यापेक्षा पुस्तके घेऊन घरी रहाणेच बरे असे ठरवून तेथील परिचित मंडळींचा निरोप घेऊन येथे आलो व अभ्यासास प्रारंभ केला. आठ-पंधरा दिवस जातात न जातात तो चारदोन दिवस मलेरियाने आजारी पडलो. एक दोन दिवस टेंपरेचर नॉर्मलच होते, हुशारीही चांगली वाटत होती. इंजेक्शन वगैरे घेतले होतेच, तेव्हा सायंकाळी चार दोन फ्लॉग हिडून आलो. फार कांहीं खाल्ले वगैरे नव्हते. त्यामुळे येतांना थोडा थकवा वाटू लागला. त्यांतच थोडी चढण-लहानशी-चढून घरी आलो व दमल्यासारखे वाटू लागल्यामुळे अथरूण घालून स्वस्थ पडून राहिलो. तिन्ही-सांजा झाल्या. आईने कांहीं खायला पाहिजे का म्हणून विचारले. मी खुणेनेच नको म्हणून सांगितले. मला थकल्यासारखे वाटत आहे, हे मात्र कोणाजवळ बोललो नाही. मनांत मात्र घाबरलो होतो. भजन चालूच होते. कांहीं वेळाने डोळ्यांपुढे अंधारी वाटू लागली व मनांत एक विचार इतका जोराने बळावला की मी फिरावयास गेलो हे बरे केले नाही. मला आहाराबाहेर थकवा आला आहे. माझे देहावसान आतां समीप आले आहे. माझी हृदयक्रिया बंद पडणार ! हा विचार प्रबळ होताच मागील सर्व गोष्टी विजेसारख्या डोळ्यांपुढे येऊन गेल्या व देहाचीच आसक्ति सोडण्याचा प्रसंग समीप येऊन ठेपल्यामुळे मेंदूला (ज्ञानतंतूना) एकाएकी जबर आघात बसला. डोळ्यांपुढे अंधारी यावी, छाती बेसुमार धडधडू लागायी, शरीराला कंप सुटावा अशी स्थिति होताच 'आई' करून मोठ्याने हांक मारली व मी अस्वस्थ झालो आहे म्हणून सांगून अंतरीं भजनाकडे अनुसंधान ठेवून निवांत राहिलो. मृत्यूचे विराट दर्शन होताच-अर्थात् आसक्तीमुळे मला तसे ते भयानक भासले-एका झटक्या-सरशीं कामक्रोधादि विकारांचा चक्काचूर उडाला आणि अंतःकरण भयाने व्यापिले गेले. भयांतून भक्तीचा उदय झाला आणि भक्तीने चिरंशंति प्राप्त झाली !”

आप्पांची या वेळची स्थिति पहाणाराला फारच काळजीची वाटत होती. सर्वांगाला कंप, बोलण्याची शक्ति नाही, डोळे मिळून घेतलेले व स्वरूपानंद...१०

चेहरा अगदीं व्याकुल झालेला असें दृश्य दिसूं लागलें. घरांतील सर्व मंडळी जवळ जमा झाली. एकाएकीं हें काय झालें कोणाला कांहींच समजेना. आप्पांजवळ स्वावलंबनाश्रमांत शिक्षण घेतलेले व पुणें येथें त्यांचे वरोबर राहून आयुर्वेद विशारद झालेले श्री. बाबा देसाई यांना लगेच बोलावणें पाठविण्याचें ठरलें व त्यांना तसें कळतांच ते लगवगीनें निघून आले. त्यांनीं नाडी पाहिली व औषधोपचारही सुरू केले. बाबा जवळ आल्यानें आप्पांना थोडा धीर आला व त्यांनीं जवळ बसून अंगावर हात ठेवून मोठ्यानें नामस्मरण करण्यास त्यांना सांगितलें. गांवांत यांची चिताजनक स्थिति झाल्याची बातमी पसरली. या बातमीमुळें गांवांतील बरीच प्रतिष्ठित मंडळी व मित्रमंडळी त्यांचे घरीं गोळा झाली. बहुतेकांना हें अंत्यदर्शनच होणार असें वाटलें होतें. एकदोन तासांनंतर अंगाला घाम येऊन अंगांत असलेला ताप उतरला व थोडी हुशारी वाटूं लागली. तथापि डोळे उघडून बघणें त्यांना शक्यच नव्हतें व बोलण्याचेंही त्राण नव्हतें. मात्र थोडें स्वास्थ्य वाटूं लागलें होतें. बाबा देसाई यांना त्यांनीं हलक्या आवाजांत तसें सांगितलें व जमलेल्या सर्व मंडळींना बाबांनीं तसें सांगितल्यावर मंडळीला धीर आला व ती आपापल्या घरीं निघून गेली.

घरांतील मंडळी तर घाबरून गेली होती. स्वतः आप्पांनाही आपण यांतून जगत नाहीं असेंच वाटत होतें. परंतु डॉक्टर बाबा देसाई हे सर्वांना धीर देत होते, व वरचेवर निरनिराळे उपचार करीत होते. वरचेवर पाणी घालणें, दूध देणें, हे रात्रभर चालूच होते. तोंडानें नामस्मरण करीत बाबा रात्रभर जवळ बसून होते. इतर मंडळींनींही ती रात्र जागूनच काढली. दुसरे दिवसापासून थोडी सुधारणा वाटल्यामुळें आतां आप्पांची श्रुति हळूहळू सुधारणार असें सर्वांना वाटूं लागलें.

ही आजाराची पहिली रात्र म्हणजे सर्वांना काळरात्रच वाटली होती. सर्व संचितपणें दुश्चित झालीं होती. आईनें जगदंबेची करुणा भाकली ! नवस केले. वडिलांनीं आपले विष्णुसहस्र नामाचे पाठ आर्त स्वरांनें सुरू केले. वहिनींनीं भगवंताजवळ प्रेमळ हृद् धराला. बाबा सर्वांना धीर देत होते तरी तेही संचितच होते. अशा प्रकारें घरांतील वातावरण उदासवाणें झालें होतें.

आजाराच्या पहिल्या रात्री 'घरांतील वातावरण इतकें चिंतामग्न झालें असतां आप्पा कोणत्या अवस्थेंत होते ? जगाला कायमचा रामराम ठोकावा लागणार म्हणून काय ते विकल झाले ? आप्त स्वकीयांचेच काय परंतु स्वदेहाचेही संबंध तुटणार असें वाटत असून ते भंयविन्हल झाले नाहींत. 'मरणाच्या या अतीव भीतींतून भक्तीचा उदय झाला व भक्तीनें चिरशान्ति प्राप्त झाली,' असें त्यांनींच म्हटलें आहे.

आजाराच्या या मरणप्राय तीव्र धक्क्यानें आप्पांचें जणूं भाग्यच उदयाला आलें ! जी गोष्ट त्यांना अध्यात्माच्या, सदभ्यासाच्या बारा वर्षांच्या तपश्चर्येनेंही साध्य झाली नव्हती, जें ध्येय साध्य होण्याकरितां उभें आयुष्यही त्यांना पुरें पडलें नसतें, तें ध्येयच मरणाचें सोंग घेऊन जणूं त्यांना भेटायला आलें होतें.

अकस्मात् आलेल्या आजाराच्या अतीव धक्क्यानें त्यांचें शरीर सहा महिने खिळखिळें करून टाकलें होतें. त्यांनीं 'अमृत-धारा' या काव्यांत म्हटलें आहे—

भवति गतिमत् जगदक्षरशः षण्मास परिभ्रमलें ।

निजलीं काया उभी कराया म्हणुनी चित्त न धजलें ॥ ४८ ॥

याप्रमाणें सहा महिने त्यांनीं जवळजवळ निजून काढले. हिडणें, फिरणें, वाचन व गप्पागोष्टी यांपैकीं कांहींही करणें त्यांना शक्यच नव्हतें. आतां शरीर जीर्ण झालें तरी मन जीर्ण होत नाहीं. त्याचे व्यापार अशाही स्थितींत चालू रहाणें शक्यच असतें. सर्वसामान्य माणसाचें दृष्टीनें विचार करतां या स्थितींत मन हें चितेनें, काळजीनें घेरलेलें असावयाचें, आपल्या सर्व महत्त्वाकांक्षा धुळीला मिळणार या शंकेनें तें व्यथित झालेलें किंबहुना हताश आणि निराश झालेलेंच असावयाचें ! परंतु, आप्पांची महनीयता ही येथेंच दिसून येते—

‘जैशी स्थिति आहे तैशापरी राहें ।

कौतुक तूं पाहें संचिताचें ॥’

या तुकारामांच्या वचनाप्रमाणें या स्थितीचें त्यांनीं कौतुकच केलें आहे. देवावर भार घालून आपला संसार देवाच्या पायावर अर्पण केल्यामुळें सर्वकाळ निश्चितपणें भगवद्भजनाचा महानंद त्यांना उपभोगतां आला व त्या अलौकिक अनुभवाचें वर्णन त्यांनीं साकी वृत्तांत करून

ठेवले आहे. मनांतील भाव साकी वृत्तांत. लटपटणाऱ्या हातांनीं पण खंबीर मनानें त्यांनीं या वेळीं लिखित केले, त्यालाच त्यांनीं 'अमृत-धारा' हें सुंदर नांव दिलें आहे. सहा महिने देहाच्या पिंजऱ्यांत कोंडून न कोंडल्याप्रमाणें वाटलेले आपले महान् भाव काव्याच्या कोंदणांत बसवून ठेवले असल्यामुळे, त्यांच्या त्या वेळच्या अंतरंगाचें दर्शन घेणें आजही आपणांला शक्य झालें आहे.

'स्फटिक गृहींचे डोलत । दीप जैसे ॥' अशा विशुद्ध अंतःकरणरूपी स्फटिकगृहांतील भावरूपी दीपच जणूं अमृतकिरण फेंकीत आहेत असें 'अमृत-धारा' वाचतांना वाटतें.

'अमृत-धारा' या काव्याच्या आधारें त्यांच्या अंतर-स्थितीचें स्वरूप आपण मागाहून पाहूं. परंतु त्यांची बाह्यस्थिति कशी होती हें प्रथमतः समजून घेणें अधिक इष्ट आहे.

आजारपणाचे सहा महिने

सहा महिने जवळजवळ परस्वाधीनपणें काढावे लागले. घरांत आई, वडील, भावजय वगैरे मोठी मंडळी होती. हीं सर्वच सर्व प्रकारें प्रकृति-स्वास्थ्याकरितां झटत होती, इतरही मित्रमंडळी शक्य तें सहाय्य देत होती. परंतु सर्वांत अधिक सहाय्य कोणाचें झालें असेल तर तें डॉ. बाबा देसाई यांचें. हे त्यांचे विद्यार्थी व पुणें येथें उच्चशिक्षणाच्या काळांत एकत्र राहिले असल्यामुळे परस्परांचा लोभही विशेष होता. वैद्य या नात्यानें औषधोपचार करण्याकरितां संपूर्ण जबाबदारी त्यांच्यावरच होती. सेवा, शुश्रूषा करण्यांतही यांची कामगिरी बहुमोल झाली आहे.

आजाराच्या सुरवातीचे कित्येक दिवस बाबा सतत जवळ असावयाचे. त्यांनीं दूर गेलेले चालंत नव्हतें व त्यांतही जवळ बसून तोंडानें नाम-स्मरण करावें आणि एक हात अंगावर ठेवावा अशी स्थिति होती. झोंप घेणें तीसुद्धां जवळ पडून व वरचेवर काय थोडीथोडी घेतां येईल तेवढीच. जेवणही जवळ बसून एक हात आप्पांच्या अंगावर ठेवून जेवावें. स्नानादि नित्य कामांकरितां फारच थोडा वेळ त्यांना बाहेर जावें लागे व तेवढेच ते जात.

या वेळीं शरीरप्रकृति अगदीं क्षीण होत असूनही एक चमत्कारिक

गोष्ट म्हणजे त्यांची क्षुधा मात्र वेसुमार वाढली होती. भूक लागली की तत्काल कांहींतरी पोटांत ढकललें पाहिजे. भूक मुळींच सहन होत नव्हती. भूक लागल्याचें त्यांनीं खुणेनेंच सांगावें व पुढ्यांत अन्न येईतों त्यांचे डोळ्यांतून भुकेमुळें पाणी यावें असें बरेच वेळां घडत असे. नुसता भातही या वेळीं चालत असे; त्यांचें जेवण संपत आलें म्हणजे घरांत लगेच पुढच्या जेवणाची तयारी करावी लागे. पहाणाराला आश्चर्य वाटे कीं हें अन्न पचतें कसें व जातें कुठें ? कारण, प्रकृति बघावी तर तोळां मासा ! अधिकाधिक सुधारणेचें नांवच नाही. फक्त प्रकृति जास्त खालावत नाही एवढेंच त्यांत समाधान मानण्यासारखें होतें.

या वेळीं बाबा देसाई हे औषधोपचारांची शिकस्त करीत होते. अनेक शक्तिवर्धक उपचारांचा येथें थांगपत्ताही लागत नव्हता. भस्में भस्मसात केलीं जात होती ! मात्रांची मात्रा कांहींच चालेना ! त्यांचें मातेरें होत होतें. 'वैद्य मात्रेची स्तुति करी। मात्रागुण कांहींच न करी॥' असें झालें. बाबा विचारमग्न झाले.

बाबांचे डोक्यांत एक नवीन कल्पना आली, परंतु ही गोष्ट सोपी नव्हती. बाबांना वाटलें २-४ अंडीं जर रोज पोटांत जातील तर त्यांची प्रकृति झपाट्यानें सुधारेल. परंतु हें व्हावें कसें ? एक तर घरांतील सोवळें वातावरण व घरांत कोणालाच ही गोष्ट रुचणार नाही आणि रोज गुप्तपणानें ही गोष्ट कशी साधणार ! तथापि हा प्रयत्न करायचाच असा बाबांनीं निर्धार केला. आप्पांना त्यांनीं याची महती समजावून दिली व त्यांनींही बाबांचें मन मोडावयाचें नाही म्हणून नाखुषीनेंच कां होईना पण संमति दिली. या कामीं बाबांनीं घरांतील मंडळीपैकीं आप्पांचे वहिनींना ही गोष्ट समजावून सांगितली. बाबा सांगतील त्याप्रमाणें वहिनींनी तीं दुधांतून त्यांना द्यावयाचीं वगैरे सर्व ठरलें व त्याप्रमाणें ३-४ दिवस पार पडले ! खोलींत एका रोवळींत सुमारे डझनभर अंडीं बाबांनीं अगदीं गुपचुप आणून ठेवलीं होती.

योगायोग असा कीं त्याच दिवशीं त्यांचे प्रिय मित्र श्री. पटवर्धन मास्तर हे आप्पांचे समाचाराला आले, ताकद कांहीं वाढत नाही, प्रकृति सुधारत नाही वगैरे माहिती त्यांना मिळाली. मित्राबरोबर अगदीं हलक्या आवाजांत आप्पा थोडें बोलले. मित्राचे भेटीनें ते उल्हसित दिसत होते.

इतक्यांत मास्तरांची नजर त्या रोवळीकडे गेली. रोवळींतील तो पदार्थ पाहून त्यांना आश्चर्य वाटलें. ब्राह्मणाच्या घरांत येथें हीं अंडीं कशीं काय ? त्यांना शंका आली; बहुधा हीं आप्पांकरतांच आणलेलीं असावीं. त्यांनीं लगेच विचारलें—‘ हीं अंडीं येथें कशासाठीं ? ’ आप्पा म्हणाले, शक्तीसाठीं बाबानें तीं घ्यायला पाहिजेत म्हणून सांगितलें आहे.

आप्पांचें वाक्य ऐकतांच तें मास्तरांना जितकें आश्चर्यकारक वाटलें तितकेंच तें चमत्कारिकही वाटलें. मास्तर हे जात्याच सात्त्विकवृत्तीचे. हिंसाचाराचा त्यांना अगदीं तिटकारा ! शहरी वातावरणापासून सदैव दूर राहिल्यामुळें त्यांचे विचार अगदीं सनातनी स्वरूपाचेच होते. त्यांना वाटलें, आपला मित्र तत्त्वच्युत होत आहे. या वेळीं त्याला या गोष्टी-पासून परावृत्त करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. मास्तर एकदम भावनावश होऊन बोलूं लागले.

मास्तर—काय ? तुम्हीं अंडीं घ्यायचें ठरवलेत ? आपण ब्राह्मण आणि अशा प्रकारची हिंसा ? हें मला तरी चमत्कारिकच वाटतें. तुम्ही तर गांधीचे अनुयायी ! काय या अंड्यांशिवाय शक्ति वाढण्याला दुसरे उपाय नाहीतच कीं काय ? आपला जीव जगवण्यासाठीं दुसऱ्या जीवाची हिंसा करावयाची हें आपल्याला तरी ठीक दिसत नाहीं ! अंडीं खाल्लीं नाहींत तर मरायला होईल असें जरी असलें तरी अंडीं खाल्ल्यानें मरण टळेल असें तरी खात्रीनें म्हणतां येईल काय ?

मास्तरांच्या या बोलण्याचा परिणाम आप्पांच्या मनावर तत्काळ झाला. थोड्या वेळानें बाबा तेथें आले. तेव्हां त्यांनी बाबांना स्वच्छ सांगितले कीं ‘ मी अंडीं घेणार नाहीं. ’

आपण सांगितलेले आप्पांनीं ऐकलें म्हणून मास्तरांना फार बरें वाटलें. आपल्या भावनेची मित्रानें योग्य कदर केल्याचें पाहून मास्तरांना मित्र-प्रेमाबद्दलची धन्यता वाटली.

बाबा देसाई यांना मात्र तितकाच धक्का बसला. आपण बनविलेला सगळा बनाव ढासळून पडल्याचें पाहून ते स्तंभित झाले. परंतु मध्यंतरीं झालेला प्रकार त्यांना समजल्यावर त्यांनाही अधिक आग्रह करणें शक्य झालें नाहीं.

तसें पाहिलें तर आप्पा अगदीं सनातनी सोंवळ्या वृत्तीचे राहिले

नव्हते. आपद्धर्म म्हणून अंडीं खाणें किंवा कॉडलिन्हूरसारखीं प्राणिज औषधें घेणें त्यांना अमान्य नव्हतें. सर्व पुरुषार्थचिं साधन जें शरीर तें टिकविण्याकरितां अगदीं आवश्यकच तर एवढा हिंसाचार त्यांना खपण्या-सारखा होता व त्यामुळेंच त्यांनीं बाबांना प्रथम संमति दिली होती. कारण असेंच एक उदाहरण पूर्वीं घडलें होतें. श्री. काका लिनये, पुणें यांनीं दिलेल्या आठवणींत एक गमतीदार प्रसंग दिला आहे. पहा—

“आणखी एक मौजेची गोष्ट. पण ती नक्की कधीं घडली तें आठवत नाहीं. रामभाऊंना (स्वामींना) नुकताच आजार येऊन गेला होता. ते फार अशक्त झाले होते. कोरडी ढांस चालू होती व त्यामुळें छाती दुखत होती. कांहीं औषध चालू होतें. रामभाऊंनीं साखर न खाण्याचें व्रत घेतलें होतें. खोकल्याचा इतका त्रास होतो तर ज्येष्ठमघ आणि खडि-साखर तोंडांत धरावी असा इतरांप्रमाणें मीही त्यांना आग्रह केला. खडि-साखर परदेशी नव्हे, औषध म्हणून घ्यायला हरकत काय ? असा युक्ति-वाद केला. परंतु, सर्वांना धुडकावून ते आपले खोकत नी कण्हत राहिले. नंतर हवा पालटण्याकरितां ते कोंकणांत गेले असतां तेथील डॉक्टरांनीं त्यांना औषधाबरोबर ‘कॉड लिन्हूर ऑईल’ चें टॉनिक सांगितलें. आणि त्यांनीं तें घेतलें असें मला कळलें. कांहीं कारणानें त्यांची माझी पुढें लवकरच गांठ पडली. तेव्हां मीं विचारलें कीं—खडिसाखर चालत नाहीं आणि ‘कॉड लिन्हूर ऑईल’ तुमच्या अहिंसा व्रताला चालतें वाटतें ? अर्थात् हा टोमणा रामभाऊंनीं हसतमुखानें स्वीकारला.”

वरील अवतरणावरून जरूर तेवढा व्यावहारिक लवचिकपणा त्यांच्यांत होता हें दिसून येईल. कर्मठपणांतील मठपणा नव्हता त्याप्रमाणें मोह-वशतेंतील मुर्दाडपणाही नव्हता. अहिंसा या शब्दाचें अक्षरशः पालन करणें कोणाही जिवंत माणसाला तरी शक्य नाहीं ! बोलणें चालणें या स्वाभाविक क्रियामध्यें सहज हिंसा होत असते. औषधोपचाराकरितां वनस्पतींचा उपयोग केला तरी तीही हिंसाच होते. अगदीं अहिंसेवर एखादा व्याख्यान देऊं लागला तरी त्याच्या बोलण्याच्या क्रियेंत व स्वासोच्छ्वासाबरोबर असंख्य सूक्ष्म जीवांची हिंसा होतच असते. म्हण-जेच अहिंसा ही अक्षरशः पाळतां येत नाहीं हें ज्ञानेश्वरांनीं ज्ञानेश्वरीच्या तेराव्या अध्यायांत अहिंसा या पदावरील टीकेंत स्पष्ट केलें आहे. कायिक,

वाचिक व मानसिक असें अहिंसेचें त्रिविध स्वरूप दिसून येतें. परंतु अशी अहिंसा ही अंतःकरणांत प्रथम बाणावी लागते व मग ती बाह्य लक्षणांनीं दिसून येते. अशा प्रकारची खरी अहिंसा आप्पांच्या अंतःकरणांत बाणली होती. बाह्य आचारांत बालपणापासूनच त्यांनीं ती शक्य तेवढी राववली होती. त्यामुळें अहिंसा ही सर्वथैव त्यांचा देहस्वभावच बनून राहिली होती. हिंसा-अहिंसा विवेक त्यांना कोणी शिकवण्याची आवश्यकता होती असें कदापि म्हणतां येणार नाहीं. तथापि मास्तरांच्या बोलण्याचा परिणाम मात्र मास्तरांना इष्ट असाच झाला.

आप्पांच्या दृष्टीनें आतां त्यांची अशी स्वतंत्र इच्छाच राहिली नव्हती. आग्रह असा कांहींच नव्हता. मास्तरांच्या बोलण्यामुळें त्यांच्या अंतःकरणांत कायकाय घडामोडी झाल्या असतील कुणाला ठाऊक ? परंतु तेव्हां-पासून अंडीं किंवा कोणतेंही प्राणिज औषध घ्यायचें नाहीं असें त्यांनीं ठरवेलें, कारण अंड्यांबरोबर त्याच वेळीं बाबा हे कांहीं अन्य प्राणिज शक्तिवर्धकहि देत होते. त्या वेळीं केलेला हा नियम आजतागायत ते कटाक्षानें पाळतात. अंतर्बाह्य किंवा आचार, विचार, उच्चार यांत जेवढें शुचित्व राखतां येईल तेवढें कटाक्षानें राखण्याकडे त्यांचा नेहमींच कल असतो. सत्य आणि अहिंसा हीं तत्त्वे म्हणजे त्यांचे जीव कीं प्राणच आहेत.

या सहा महिन्यांच्या आजारांत ते अखंड सोऽहं ध्यानांतच गढून गेलेले असत. आजार म्हणजे त्यांना आध्यात्मिक साधनेची महान् पर्वणीच आली होती. या काळांत सोऽहं ध्यानाची प्रचंड साधना त्यांनीं केली. आपण कांहीं करतो असें स्फुरणही त्या वेळीं होत नसे. सर्व कांहीं जगन्माजलीच करीत आहे व करवीत आहे हाच भाव होता. या वेळीं डॉ. बाबा हे सन्निध असावयाचे. त्यामुळें या स्थितीतील कांहीं अनुभव ते सांगू शकतात तर कांहीं स्वतः आप्पांनींच मजजवळ सांगितले आहेत. बाबांनीं सांगितलेले अनुभव आप्पांकडून ऐकावयाला मिळाले असल्यानें वस्तुस्थितीवर अधिकच प्रकाश पडला आहे. अनुभव असे :

(१) रात्रंदिवस बहुतेक ते डोळे मिटूनच पडलेले असावयाचे. बाबांनीं त्यांना केव्हांही किती वाजले म्हणून विचारलें तर अगदीं मिनिटन् मिनिट बरोबर उत्तर मिळायचें. या विषयीं त्यांनीं सांगितलें आहे कीं

प्रश्न केल्याबरोबर डोळ्यांपुढें घड्याळ दिसूं लागे. डोळे मिटलेलेच असावयाचे.

(२) या आजारांत 'अमृत-धारा' हें काव्य थोडें थोडें लिहून झालें. तें रोज १-२ साक्यांप्रमाणें आप्पाच अंथरुणांत बसून कापऱ्या हातानें लिहीत असत परंतु इतकें लिहिण्याचीही शक्ति नव्हती व जगन्माउलीच तें लिहून घेत आहे असें त्यांना ठामपणें वाटे.

(३) प्रत्येक सुट्या कागदावर १-१ साकी लिहिलेली असे व पोथी-प्रमाणें ते कागद एकत्र ठेवलेले असत. त्यांतील कोणतेंही पान बाबांनीं काढावें. आप्पा तात्काळ त्या साकीचा क्रमांक सांगत असत.

(४) कोणी कांहीं प्रश्न विचारला तर त्याचें उत्तर अचूक मिळे. परंतु प्रश्न विचारणाऱ्या व्यक्तीला उत्तर मिळावयाचें नसलें म्हणजे त्यांना चार चार तासही तोंडांतून एक अक्षर काढणें शक्य होत नसे. या गोष्टीचें त्यांनासुद्धां सकौतुक आश्चर्य वाटत असे.

(५) एकादें विशिष्ट फळ किंवा अन्य वस्तु खाण्याची इच्छा व्हावी व कोणी मुंबईकर किंवा अन्य कोणी तीच वस्तु भेट म्हणून द्यावी असें नेहमीं घडत असे.

(६) त्या वेळीं कोणी मनुष्य त्यांचे भेटीला आल्यास तो बराच दूर अंतरावर असतांनाच त्याच्या नुसत्या पावलांचा आवाज ऐकूं आला तरी तो कोणत्या वृत्तीचा आहे, त्याचें खरें प्रेम आहे का देखाव्याचें आहे वगैरे अंतरस्थितीचें दर्शन तत्काळ होत असे. व त्यामुळें त्या व्यक्तीच्या स्वभावधर्मप्रमाणें त्याचेशीं आप्पांचें वर्तन होत असे.

आप्पा सहा महिनेपर्यंत खोलींत अंथरुणावरच पडून असत. सहा महिन्यांच्या प्रदीर्घ काळांत प्रकृतिमान फारसें सुधारलें नव्हतें. मात्र आजाराचे सुरवातीला जी चिंताजनक स्थिति होती ती आतां राहिली नव्हती, तथापि प्रकृति आतां पूर्ववत् सुदृढ होईल असें मात्र कोणालाच वाटत नव्हतें. आतां यापुढील आयुष्य हें पराधीनपणेंच काढावें लागणार किंवा काय अशी चिंता आईवडिलांना व इष्टमित्रांना वाटूं लागली होती. त्यामुळें घरांतील वातावरण उद्विग्न व निरुत्साही बनलें होतें. आईला वाटे कीं आम्ही आतां म्हातारीं झालों. आम्हांला मुलाचा आधार वाटावयाचा तर हाच आमच्यापेक्षां म्हातारा झाला. आतां कोणी कोणाचें करावयाचें!

इतरांना इतकी चिंता असतांना आप्पांना तर अधिकच काळजी वाटावयास पाहिजे होती. त्यांना आपली प्रकृति फार सुधारेल व आपल्या पूर्वोच्या महत्त्वाकांक्षा आपण पूर्ण करूं असें आतां मुळींच वाटत नव्हतें. परंतु इतरांना वाटणाऱ्या चित्तेची यत्किंचितही झलक त्यांचे मुखमंडलावर दिसत नव्हती. सर्व चिंता समूळ नाहींशा झाल्या होत्या त्यामुळें त्यांची चित्तवृत्ति अगदीं निश्चित होती. हें सारें कशामुळें झालें ? याला कारण एकच ! बालपणापासून अध्यात्माचा असलेला छंद ! या आजारांत अति-प्रचंड साधना झाली व त्यांचें दिव्य फळ 'याचि देहीं याचि डोळा' त्यांना उपभोगायला मिळालें.

अनुग्रह मिळाल्यापासून सुमारे बारा वर्षे जी तपश्चर्या आप्पांकडून घडली तीच जणुं या वेळीं फलद्रूप झाली. नाहींतर एवढ्या आजाराच्या धक्क्यांत मन एकाग्र करणें व स्वरूपाकडे लागणें सामान्य काम नव्हे ! पूर्वोच्या अनेक आध्यात्मिक अनुभवांची परिपक्वदशा या वेळीं अनुभवतां येत होती. कर्मयोगाची वा ज्ञानयोगाची सिद्धि त्यांना याच आजारांत लाभून त्यांच्या साधनेला पूर्णत्व आलें असें त्यांचेच उद्गारांवरून आपणाला दिसून येतें. या कालांतील त्यांच्या अंतरंगाचें दर्शन त्यांनीं याच आजारपणांत लिहिलेल्या 'अमृत-धारांतील' काहीं काव्य पंक्ती-वरून आपण आतां पाहूं.

आप्पांचे आजारांतील अनुभव आणि विचार

(१) या आजारपणांतील आप्पांचे सर्व विचार व अनुभव हे पूर्णपणें भक्तीच्या भावनेनें भरलेले आहेत व ही भक्ति म्हणजेच जगदंबेची मातृभावनेनें केलेली भक्ति आहे. ज्ञानेश्वरांनीं बाराव्या अध्यायांत दुर्गेची किंवा अंबेची स्तुति जितक्या प्रेमपडिभराणें केली आहे तितक्याच कोमल भावांनीं आप्पांचे अनुभवही त्यांच्या या काव्यांत प्रकट झाले आहेत. आजाराचे काळांत परमेश्वराची आठवण मातेच्या स्वरूपांत भक्तांनें करावी हें अगदीं स्वाभाविकच आहे. पांडुरंगालासुद्धां संकट काळीं किंवा निरतिशय प्रेमभरांत त्याचे भक्त विठ्ठाई माउली करूनच हांक मारतात. वस्तुतः परमेश्वराला स्त्री, पुरुष वा नपुंसक कोणतेंच रूप नाहीं. तरी भक्ताकरतां तो वाटेल तें रूप घेण्याला सदैव तत्परच असतो. आप्पांनीं

जगदंबेच्या रूपानें त्या अरूपाला खेळवले असले तरी तिच्या वास्तव रूपाचें त्यांना पूर्ण स्मरणच आहे. साकी ५८ पहा.

अवर्णनीय स्वयंसिद्ध तूं तुला रूप ना रंग ।

परंतु माते, मज बोलवितें प्रेमळता निःसंग ! ॥ ५८ ॥

(२) सामान्य जनांची नेहमीं अशी समजूत असते कीं, कांहीं दुःख, संकट किंवा आजार आलीं कीं आपणावर परमेश्वराची अवकृपा झाली. आपल्या मनाजोगत्या सर्व गोष्टी घडणें म्हणजे परमेश्वरी कृपा होय. अशा लोकांना संकट काळींच परमेश्वराची खरी आठवण होते. संकट नसेतों परमेश्वराची आठवण करण्याची त्यांना गरज वाटत नाहीं. म्हणजेच परमेश्वराची खरी कृपा म्हणजे त्याची आठवण येण्याचा प्रसंगच येऊं नये अशी त्यांची इच्छा असते. किती ही विचित्र कल्पना ! परंतु धन-मान-मदान्वित लोक असेच वागत नाहींत काय ? थोर लोकांची कल्पना याहून निराळी असते. त्यांनीं आपला सर्व भार भगवंतावरच टाकलेला असतो. तोच आपला हितकर्ता आहे अशी त्यांची मनोधारणा असते. देव करील तें आपल्या बऱ्याकरतांच असणार. आपणांला जरी त्यांत दुःख होत असले तरी आपलें हित त्यालाच अधिक समजणार. म्हणून दुःखद प्रसंगांत सुद्धां तुकाराम महाराज म्हणतात,

दुष्काळें आटिलें द्रव्य नेला मान ।

स्त्री एकी अन्नान्न करितां मेली ॥ १ ॥

बरें झालें देवा बाईल कर्कशा ।

बरी हे दुर्दशा जनांमध्ये ॥ २ ॥

दुःखामुळें परमेश्वराची आठवण अधिक होऊन विषयांची आसक्ति कमी होते. आप्पांचें आजारपणांतील विचारही असेच होते. 'अमृत-धारा' मधील ११ ते १४ साक्यांत हाच भाव आहे.

मनःपूत वागतां अवचितां किंचित सुटला तोल ।

म्हणुनि पणातें काय लाविते प्राणहि ते बहुमोल ॥ ११ ॥

महन्मंगला मोह-मलिन मम मन बुद्धि अन् देह ।

प्रायश्चितें पावन करिते यांत न तिळ संदेह ॥ १२ ॥

पळापळानें करुनि मोकळा काळरूप गळफांस ।

निर्भयतेचे पाठ शिकविते आज मला षण्मास ॥ १४ ॥

मनःपूत वागतांना म्हणजे मनाला येईल तसें वागतांना नव्हे. 'मनः-पूतं समाचरेत्' असें सुभाषित आहे त्याचा अर्थ मन पवित्र करून वागावे असा आहे. आप्पांच्या म्हणण्याचा हाच आशय आहे. मन मानेल तसें वागणें म्हणजे तोल सुटूनच वागणें होय. परंतु येथें तसें नाही. पवित्र मनानें वागत असतां अकस्मात् किंचित त्या मनाचा तोल सुटल्याची जाणीव झालेली आहे व माझे हातून असा बेसावधपणा पुन्हां होऊं नये म्हणून माझ्या हितचिंतक मातेनें कृपाळूपणानेंच मन कठिण करून माझे बहुमोल प्राणही पणाला लावले आहेत अशी भावना झालेली आहे. फक्त थोडी शंका प्रदर्शित केली आहे इतकेंच. परंतु लगेच त्या शंकेचें निरसन होणारा विचार मनांत आला. "आईनें एवढी जबर शिक्षा करावी हैं बरोबरच आहे. ती महन्मंगला म्हणजेच परम मंगल आहे व आपलें लेकरूं मन, बुद्धि वा देह यांत कोठेही मलिन राहूं नये असें तिला वाटणें साहाजिकच आहे. म्हणून - 'आतां शंकाच नको. माझे प्राण पणाला लावून ती मला शुद्ध करून घेत आहे. तसेंच माझें जीवन शुद्ध झालें तरी तें पूर्ण निर्भय नसेल तर तेंही बरें नव्हे म्हणून मला खरी निर्भयता यावी म्हणून प्रत्येक पळापळाला काळाचा गळफांस ती मोकळा करून मला निर्भय करित आहे—' असें पुढें म्हटलें आहे. अर्थात ज्या देहबुद्धीमुळें काळाची भीति वाटते ती देहबुद्धीच सोडून ध्यानांत ती नष्ट करित आहे. काळाची सत्ता देहापुरतीच आहे. देहबुद्धि गेली तरी देह व बुद्धि दोन्हीही रहातच असतात. कोणी म्हणतात देहबुद्धि गेली तरी ज्ञानाचा बुद्धिदेह रहातो. वस्तुतः 'देहबुद्धि ते आत्मबुद्धि करावी' या समर्थाच्या वचना-प्रमाणें देहबुद्धि जाऊन आत्मबुद्धि होते. व सर्व भूतमात्रहि आत्मवत् दिसूं लागतें. खरी दृष्टी ती हीच ! बुद्धीचें देहाशीं असलेलें तादात्म जाऊन ती परमात्म्याशीं योगयुक्त होते. हाच खरा 'बुद्धियोग' होय. आप्पा आत्मबुद्धि दृढ करण्याचा अशाच प्रकारचा प्रयत्न या सहा महिन्यांत करित होते.

(३) परम मंगल जगन्माउली मला हें आजाराचें प्रायश्चित्तच देत आहे अशी कल्पना करून आप्पा तिला म्हणत आहेत—

'प्रायश्चित्तास्तव मत्प्राणहि जरि मागत असशील ।

घे खुशाल ते परंतु माते जितें असो मम शील ॥ १५ ॥

वरील काव्यपंक्ति नीट लक्षपूर्वक वाचल्या तर त्यांत आप्पांचा केवढा धीरोदात्त भाव व्यक्त होत आहे पहा ! ते शीलाच्या रक्षणासाठीं प्राणाचीही पर्वा करीत नाहीत. माउलीला 'मला एकवार क्षमा कर' वगैरेसारखी लाचारीची दुवळी भाषा ते तोंडांतून काढीत नाहीत. उलट, शीलरक्षणासाठीं माझे प्राणही खुशाल घे असेंच म्हणत आहेत. शील सांभाळण्याची मनाची केवढी तयारी आहे, ती यावरून दिसून येते. सत्कार्यासाठीं शरीर पडलें तरी पर्वा नाही. पण शील गमावून जगण्याची मुळींच इच्छा नाही.

(४) या आजाराचें आप्पांनीं फारच कोडकौतुक केलें आहे. आप्पांना आजाराचे सुरवातीला मरणप्राय भीति वाटली. परंतु त्या मरणप्राय भीतींतूनच त्यांचें जीवन उजळून निघालें. मरणाचें जणूं तें अग्निदिव्यच होतें ! तो महामृत्यु किंवा अतिमृत्यु होता ! खरा मृत्यु तो हाच !! आपण सर्व मर्त्य आहोंत त्यामुळें आपणही एक दिवस मरणारच. परंतु खरोखर पाहिलें तर आपण मरत नाहीं. पुन्हा जन्म आणि पुन्हा मरण अशी आपली फजीति चालू असते. ज्या मरणानें पुन्हा जन्म येणार नाही तेंच खरें मरण व त्यालाच अतिमृत्यु म्हणतात. जन्म-मरणाची भीति ज्या अहंकारामुळें निर्माण होते त्या अहंकाराचें मरण म्हणजेच अतिमृत्यु होय. हा अहंकार जीवाला कसा छळीत असतो त्याचें सुंदर वर्णन ज्ञानेश्वरीत केलें आहे. पहा—

जो न मोकली मारोनी । जीवों नेदी उपजवोनी ।

विचंबवी खोडां घालुनी । हाडांचीया ॥ १०५-१८

याच ओवीवरील अभंग ज्ञानेश्वरीत स्वामींनी केलेले वर्णन पाहिलें म्हणजे अधिक विवेचन न लगे.

जो कां प्राण्यालागीं । मारोनि सोडी ना ।

तया लावी पुन्हा । जन्म घ्याया ॥ १७९१ ॥

घालोनि जन्मास । जगूं नेदी त्यास ।

पुन्हा करी ग्रास । काळाहातीं ॥ १७९२ ॥

ऐशापरी करी । कुचंबणा त्याची ।

घालोनि देहाची । दूढ बंडी ॥ १७९३ ॥

असा हा दुष्ट अहंकार वैरीच आप्पांच्या तपोबलानें या वेळीं मारला.

गेला व त्यामुळेंच खरी निर्भयता प्राप्त झाली. अहंकारामुळें द्वैतभाव उत्पन्न होतो व द्वैतभाव हेंच भीतीचें मूळ आहे.

अहंभावाचें मरण पहाण्याचा सोन्याचा दिवस कोणता त्याचें वर्णन पुढील साकींत आलें आहे.

मृत्यु पावलों आम्ही

शुक्लपक्ष भृगु-वासर रात्री आषाढीची नवमी ।

अठराशें छपन्न शकाब्दीं मृत्यु पावलों आम्ही ॥ २७ ॥

आषाढ शुद्ध नवमीला शुक्रवारी रात्री शके १८५६ मध्ये आम्ही मृत्यु पावलों असें म्हटलें आहे. यांत मी हा एक वचनी शब्द न घालतां आम्ही हा शब्द मोठ्या दिमाखानें घातल्याचें दिसत आहे. मेल्यानंतर पुन्हां मेलों म्हणून सांगण्याचें भाग्य अलौकिकच होय ! मेलों म्हणून सांगण्याकरितां पुन्हा जन्म झाला पाहिजे व तो तसा होतो व याचि देहीं याच डोळां त्याचा सोहळाही भोगतां येतो. तुकाराम महाराज म्हणतात—

‘तुका म्हणे आम्ही मरोनि जन्मलों । आपुलें पावलों अधिष्ठान ॥

तुकाराम महाराजही यांत आपणाला ‘आम्ही’ असेंच आत्मगौरवानें संबोधीत आहेत. मरोनि जन्मलों व अधिष्ठान पावलों हें यांत महत्त्वाचें आहे. ‘आपलें अधिष्ठान म्हणजे परमात्म निधान’ ! त्याची प्राप्ति झाली आहे. देहबुद्धीचें मरण झाल्यामुळें परमात्मभावनेचा जन्म झाला आहे. येथें आईबाप आपले आपणच होतो. आपल्याच पोटी आपला जन्म होतो. पण असा जन्म होण्यासाठीं हजारों जन्मांचे नवस-सायास लागत असतात. तुकाराम महाराज म्हणतात :

मी मज व्यालों । पोटा आपुलीया आलों ॥ १ ॥

आतां पुरले नवस । गेली निरसोनि आस ॥ २ ॥

नवस फलद्रूप झाले. आस संपली. पण हें केव्हां होतें ?

‘तुका म्हणे मिळे जीवाचीये साठीं ।

नाहीं तरी गोष्टी बोलूं नये ॥

जीवाचीयेसाठीं म्हणजे जीवाच्या मोबदल्यानेंच हें भाग्य प्राप्त होतें. आप्पांना हें भाग्य प्राप्त झालें व त्यांनीं तुकाराम महाराजांनीं म्हटल्या-प्रमाणें ‘जित पिंड देवाहातीं दिला. ’

(५) अहंकार असेतो प्रपंच काय किंवा परमार्थ काय जीवाची काळजी दूर करीत नाही. आप्पांचा अहंकार आतां गेल्याने, 'मी करतो म्हणून होतें' असली भाषा आतां संपली. अहंकार गेला म्हणून शरीराचे व्यापार थांबत नाहीत. तसेंच एकाद्या महान् व्यक्तीनें सार्वजनिक कार्यातून अंग काढलें म्हणून जगाचा गाडा कांहीं अडत नाही. परंतु आपण तें काम करीत असेतो आपल्यामुळे कार्य नीट चालू आहे अशा भ्रमांत बरेच वेळां आपण असतो. आप्पांनीं ही अहंतेची भावना कशी फसवी असते तें पुढील साक्यांत वर्णन केलें आहे.

आणि आमच्या पश्चात् चाले कसा जगाचा गाडा ।

पाहों जातां दिसे पूर्ववत् सुरूच रामरगाडा ॥ २८ ॥

तोचि महात्मा, तीच हिंदू-भू, तेंचि स्वातंत्र्यरण ।

दृष्टिकोन तो मात्र बदलला येतांचि मला मरण ॥ २९ ॥

आमच्या पश्चात् जगाचा गाडा पूर्ववत् चालू असल्याचें त्यांनीं जें वर्णन केलें तें या अहंकाररहित होणाऱ्या कर्माबद्दलच आहे. सर्व कर्तृत्व हें परमेश्वरीच आहे. अज्ञानी जीव मी मी म्हणून उगीचच कुंथत असतो हें येथें सूचित केलें आहे. दृष्टिकोण बदलला तो हाच !

(६) हें स्थित्यंतर झाल्यानंतर 'नष्टो मोहः' अशी स्थिति झाली. तथापि त्रिगुणात्मक प्रकृति धर्मांनीं मोहांत पडण्याचेही क्षण येणें शक्यच असतें. तथापि आतां मोहाची भीति समूळ नष्ट झाली. मोहाला आपण हार जाणार नाहीं असें निश्चयात्मक सांगणें आतां शक्य झालें. हाच भाव पुढील दोन साक्यांत व्यक्त झाला आहे.

प्रामाणिकता सांगेल मला घालीं मोहांत उडी ।

रडी न खाइन बेडर माझी जरी निघाली तिरडी ॥ ३२ ॥

माझी कसली ती मोहाची मी जाइन नच हार ।

मत्संजीवन सूत्र असे जें करी सहज उद्धार ॥ ३३ ॥

(७) यानंतर ३४ वे साकीपासून ५८ साकीपर्यंत जगन्माउलीचे वात्सल्याचे संबंध वर्णन केले आहेत. त्यांतील भागाचें सारांशरूपानें येथें वर्णन करीत आहें.

माझी जगदंबा मला सदोदित सांवरणारी असल्यामुळे माझी अवनति कधींच होणार नाही. माझ्या आजाराची मला बिलकुल भीति वाटत

नाहीं. कारण माउलीचा प्रेमळ हात माझ्या पाठीवरून फिरला पुरे, कीं मी हातोहात उठता होईन. आजाराच्या त्रासाला कंटाळून म्हणत आहेत, हे माते माझ्या कर्माची अजून राख झाली नाहीं ? मी तुला शरण आहे. तूं भक्तवत्सल आहेस. मला तुझीं पावलें दिसूं देत.

पुन्हा तिचेवरील विश्वास व्यक्त करून म्हणत आहेत, माउली धावून येईल याबद्दल शंकाच नको. मोठ्या प्रसंगांतून तिनें मला फुलाप्रमाणें झेलून सुरक्षित राखलें आहे. एवढेंच नव्हे ! तर मला तिनें सांगितलें कीं हा तुला मायामच्छिद्राचा खेळ दाखवला. पहा ! मायेची शक्ति किती अजब आहे ! आतां फसूं नको.

मातेनें सावध करतांच मीं तिजकडे झेंप घेतली. तिनें मला पोटाशीं धरलें. आप्त मित्र सेवा करित होतीं. परंतु मला हें सर्व माउलीचेच कृपेनें होतें असेंच वाटत होतें. मी तिच्या चरणकमलांच्या चिंतनांतच मग्न असायचा, डोळ्यांतून प्रेमाश्रूंच्या धारा वहांत असायच्या आणि हा माउलीच्या कृपेचा ओलावा पाहून मी पापपुण्यांच्या पलीकडे जाऊन पावन झाल्याचें अनुभवीत होतो.

सहा महिने सोडहं ध्यानांत जणूं मला निर्भयतेचेच पाठ माउली देत होती. तिला वाटलें आतां याची परीक्षा घेण्यास हरकत नाहीं. मला म्हणते कशी ! बाळा ! तुला भीति का वाटली ? मी तिला म्हटलें— 'छे गे ! मुळींच नाहीं.' मला तुझी भीति कशी वाटे ! मातेनें पाहिलें, आपलें बाळ आतां सज्जान झालें. माझ्या सोंगाला तें फसणार नाहीं. सर्व रूपें माझींच ही याला खूण पटली. माता, एकदम खुष झाली आणि म्हणाली 'पाडसा, असा नकोरे दूर जाऊ ! ये, बाळ ये, हा बघ तुला गोड गोड खाऊ देतें' आणि, मग काय ! मी धांवत जाऊन तिला बिलगलोंच. तिनें प्रेमळ हात पाठीवरून फिरवला व देहबुद्धीची दृष्ट पुन्हां पडूं नये म्हणून माझ्या कपाळावर आत्मस्मृतिरूपी नीटनेटकी तीट लावली आणि माझ्या मुखांत भक्तिमुखाचा अवीट साखर-घास भरवला.

बाळाचें चित्त हें खेळावर असावयाचेंच व बाळाचे खेळ पाहून त्याचें कोडकौतुक. मातेनें करायचें हें स्वाभाविक असल्यानें माता लगेच म्हणाली 'जा, लाडक्या ! आतां तूं तुला वाटेला तो खेळ खेळ. वेळ काढूं नको !'

आतां मला माउलीनें खेळायला मोकळें सोडलें आहे. परंतु सहा महिने अंथरणावर खिळून होतो तेंव्हां कुठचा खेळ नि कुठचें काय ? परंतु त्या स्थितींत माता मात्र मला प्रत्येक क्षणाला शिकवीत होती 'तूं फक्त माझ्याकडे लक्ष दे. तूं जगाकडे लक्ष देऊं नको.'

आतां, मला खेळायला मोकळीक देऊन माता म्हणाली, तूं वाटेल तो खेळ खेळ. त्याची जबाबदारी माझ्यावर आहे. त्यावर मीं तिला विचारलें, आतां तूं जबाबदारी घेत आहेस परंतु पूर्वीं जे दोष माझ्या हातून घडले त्याची जबाबदारी तुझ्यावरच नाहीं काय ? तुझ्या इच्छेवांचून झाडाचें पानही हालत नाहीं ना ! मग माझ्या मागील कर्माबद्दल तरी तूं कानावर हात ठेवून कशी मोकळी होतेस ?

मातेला हें लाडक्याचें गोड बोलणें ऐकून अतीव आनंद झाला. मुलगा आतां चांगला सज्जन झाला. मागच्या व पुढच्या सर्व पापपुण्यांतून सुटण्याची हातोटी याला उत्तम प्रकारें समजली. मातेनें मंदस्मित करून वाळाच्या बोलाचा गौरव केला.

आईनें बाळाला खेळायला जाण्याची घाई केली तरी बाळ कोठें आईला सोडून जात आहे ! तें आपल्या बोंबड्या बोलांनीं आईला अधिकच सुखवीत आहे.

बाळ पुन्हां बोलूं लागलें आणि आई सर्वांगाचे कान करून ऐकूं लागली. त्याच्या एकएक अक्षरावरून आपला जीव ओंवाळून टाकावा असें तिला वाटत होतें. त्या वत्सामुळेंच तिला वात्सल्यप्रेम भोगतां येत होतें.

बाळ म्हणाले, 'मला काय ? या जगाच्या रंगभूमीवर तूं जें सोंग देऊन पाठवलेस त्याची सोंग-संपादणी करायची आहे. सर्वच्या सर्व माप तुझ्याच पदरांत घालून मी मोकळा, निःसंग रहाणार !'

भक्ति-सुखाचा अवीट घांस सेवन केल्यामुळें बाळाच्या खेळाचें स्वरूपच पालटून गेलें. 'तुका म्हणे बाळ मातेपुढें नाचे । बोल आणिकांचे न रुचती ।' अशी त्याची स्थिति झाली.

बाळ म्हणतें—'मला तुझ्या भक्तिसुधेची पावत्र भिक्षा घाल. तुझ्या दारांत भिक्षा मागणारा मी कंगाल पण भाग्यवान भिकारी आहे. मला भोग, मोक्ष काहीं नको.'

स्वरूपानंद...११

आपल्या मुलांनं भिकान्याचें सोंग घेऊन आपल्याजवळ भीक मागावी हें त्या भाग्यवान माउलीला कसें सहन होणार ! तिनें तत्काळ त्याला भावराज्याच्या साम्राज्य सिंहासनावरच बसविलें !

वाळाचे मुखांतून लगेच धन्यतेचे उद्गार निघाले,

‘परीक्षिती राजाला मुक्त करण्याकरितां शुकाचार्यांना सात दिवस लागले. पण माझी माउली किती समर्थ आणि मीहि किती भाग्यवान् ! मातेच्या केवळ एकाच कृपाकटाक्षानें मी भक्त झालों ! या भक्तीपुढें मुक्ति कःपदार्थ आहे !’

कृतार्थतेचे उद्गार निघाल्यावर वाळ पुन्हां माउलीला म्हणत आहे ‘तुझ्या दारांत भीक मागणारा हा कंगाल भिकारी आतां त्रैलोक्याचा सम्राट झाला ! मला अक्षय असें आत्मपद तूं दिलेंस. आतां तुझेच गुण गावे व ऐकावे, तुझ्या ध्यानांत डोळे, मन व बुद्धि गुंतून रहावीत असें वाटत आहे -

‘तूं अवर्णनीय आहेस तरी वर्णन करावेंसें वाटतें. तुला रूप वा रंग नाहीं तरी तुझें मातेच्या रूपानें ध्यान करावें असें वाटतें. खरोखर तुझी प्रेमळ निःसंगताच हें करून घेत आहे.’

वरीलप्रमाणें ५८ साक्यांपर्यंत अनेक दिव्य अनुभवांचें वर्णन झाल्यावर पुढें ९८ साकीपर्यंत बोधप्रद असे अनेक विषय ग्रथित केलेले आहेत. प्रसंगोचित ठिकाणीं चरित्रांत त्याचा उल्लेख आला आहे.

साकी ९८ पासून पुढें स्वानुभूतिपर जें वर्णन आहे त्याचा भावार्थ आतां पाहूं.

(८) कानांवर कुत्र्याचें भुंकणें यावें तर कधीं बेडकाचें डरांव डरांव कानांवर पडावें, कधीं चिमणीची चिचिचिच तर कधीं टिटवीची टिव टिव कानीं यावी व ‘शाळुंकी मंजुळ बोलतसे वाणी । बोलविता धनी वेगळ्याचि ॥’ या वचनाची त्यांना आठवण व्हावी. लोक कांहीं म्हणोत, आप्पांनीं त्याचें वर्णन आत्मानुभवानेंच केलें आहे. त्या साक्या उद्धृत करतो.

‘भुः भुः भुः’ भुंकतें श्वान तें ! छे ! छे ! प्यारे राम ।

‘डरांव डरांव,’ बेडूक ओरडे ? छेरे ! आत्माराम ॥ १०१ ॥

‘चिक् चिक्’ गाते चिमणी ? छे ! छे ! माझा प्यारे राम ।

‘टिटिव टिटिव टिव’ टिटवी ? छेरे ? माझा आत्माराम ॥ १०२ ॥

किती भावमधुर आणि ललितमधुर काव्य हें !

(९) षड्रिपूंचें सामर्थ्य आतां किती कुचकामी झालें आहे याचें वर्णन ११७ ते १२० या चार साक्यांत केलें आहे.

‘वारंवार चोरटे वार करण्याचा प्रयत्न करूनही षड्रिपूंचें कांहीं चालत नाहीं. कारण त्यांच्यापेक्षां माझ्या सोडून तरवारीची तीक्ष्ण धार त्यांना दिसतांच ते हतबल होतात. मला त्यांच्या बरोबर लढावेंसुद्धां लागत नाहीं. जीवन्मुक्ताचें हें सहज कौतुक आहे! षड्रिपूंना पाहून जीवन्मुक्त उलट ब्रह्मानंदानें नाचूं लागतो, कारण त्यानें विश्वाच्या मुळाचा ठाव घेतलेला असतो. (येथें आपली जीवन्मुक्तावस्था आप्पांनीं सहज सूचित केली आहे.) षड्रिपूंची जर आपल्याला भीति वाटत नाहीं तर षड्रिपूंनीं तरी आपल्याला कां भ्यावें ? त्यांच्याबद्दलही दयाबुद्धि मग स्वाभाविकच उत्पन्न झाली. म्हणून षड्रिपूंना आश्वासन देत आहेत. ‘षड्रिपूंतो, मला तुम्ही शत्रु समजून खवळूं नका. बाळांनो या ! जवळ या ! खुशाल खेळा, खिदळा बरें ! तुम्हीं नसतां तर संतांना जगांत किंमतच राहिली नसती. तुम्हांला आम्ही शत्रु समजत नाहीं. तुम्ही आमचे सहाय्यक मित्रच आहांत. या ! आमचे अंगावर खुशाल धाऊन या ! क्रोध येण्यासारखे कितीही महान प्रसंग गुदरले तरी जीवन्मुक्ताला त्याची झळ पोचत नाहीं व हीच त्याच्या साधूत्वाची खूण आहे. हें येथें स्वानुभवानें वर्णन केलें आहे.

(१०) ‘मऊ मेणाहुनि आम्ही विष्णुदास । कठिण वज्रास भेदूं ऐसे ॥’ या तुकारामांच्या वचनाप्रमाणेंच स्वतःचा अनुभवही दोन साक्यांत वर्णन केला आहे. त्या अर्थसुलभ असल्यामुळें त्या जशाच्या तशाच देत आहें.

कोमल अंतःकरण आमुचें जणूं फुलाहुनि फूल ॥

परि वज्राहुनि कठिण लागतां मोहाची चाहूल ॥ १२१ ॥

निजमातेसारखी लेखितों सदा परस्त्री देखा ॥

असो कुणी सुंदर अप्सरा किंवा ते शूर्पणखा ॥ १२२ ॥

आपल्या शीलाविषयीं हा केवढा दांडगा आत्मविश्वास ! तुकाराम

महाराजांना एक स्त्री भुलविण्यासाठी आली असता त्यांनी तिला असेंच उत्तर दिले होते 'पराविद्या नारी रखुमाई समान । हें गेलें नेमून ठाईचेंचि ॥ १ ॥ केवढा जीवनाचा उच्च आदर्श संतांनीं निर्माण केला आहे !

(११) आपण जीवन्मुक्त झाल्याचें वर्णन करतांना आपल्या नसां-नसांतून संतांचे अस्सल रक्त नाचत असल्याचा 'संत कुलाभिमान' व्यक्त केला आहे.

सावध वेड

(१२) साधुसंत हे पुष्कळ वेळां जगाच्या दृष्टीनें वेडेच ! तुकारामांनीं 'तुका वेडा अविचार । करी बडबड फार' असें स्वतःबद्दल म्हणून घेतलें आहे तें याच दृष्टीनें. एकनाथी 'भागवतांत' आपल्याबद्दलचें लोकमत असेंच दिलें आहे. आप्पांनाही कांहीं लोक वेडा, मंत्रचळी वगैरे म्हणणारे होतेच. आप्पांनींही या लोकमताचा सादर स्वीकार केला आहे. पण ते म्हणत आहेत 'कर्मविपाकाचा परिणाम म्हणून मला हें सावध वेड लागलें आहे. प्रारब्धाची फेड जीवन्मुक्त झाला म्हणून थोडीच चुकते ?' याबद्दलच्या दोन साक्या उत्कृष्ट आहेत. पहा-

कर्म-विपाकें जाण मला गे लागे सावध-वेड ॥

जीवन्मुक्तासही न चुकते प्रारब्धाची फेड ॥ १२४ ॥

त्रिखंड हिंडे मुखें बडबडे सावध वेडा पीर ॥

मी विश्व-सखा मला सारखा अमीर आणि फकीर ॥ १२५ ॥

खरोखर असें वेड प्रत्येकाला कधीं लागेल ?

(१३) जन्म-मृत्यूची भीति पार गेली कारण जन्म आणि मृत्यु या सर्व रूपांनीं एक मीच नटलों आहे. परमेश्वर आणि मी यांत भेदच राहिला नसल्यानें मी आणि माझें सर्व त्याचेंच झालें आहे.

(१४) तारुण्याच्या भरांत विद्वत्तेचा भूतसंचार झाला होता. त्या वेळीं वेदान्ताच्या थोतांडाची झूल पाठीवर घालून मी एखाद्या नंदीबैला-सारखा सजलों होतो वगैरे वर्णन केले असून पुढें भाग्यानें सद्गुरूंचा अनुग्रह झाला व नंदीबैलाचा सर्व वेष उतरून मी अनंतांत उडी घेतली असें वर्णन आहे. सद्गुरु अनुग्रहाचें, सदभ्यासाचें वगैरे वर्णन जें येथें

सविस्तर आहे त्याचा उल्लेख अन्यत्र असल्यामुळे येथे पुनरुक्ति नको.

(१५) 'अमृतधारां' तील शेवटीं शेवटीं १५४ साकींत मातेच्या प्रसन्नतेमुळे सोऽहंसार हाताला लागलें असें म्हणून आतां मला या वृथा शास्त्रसंभाराची काय जरूरी आहे ? असें म्हटलें आहे, परंतु लगेच माउलीपुढें जोरदार मागणीही केली आहे. पहा-

सोऽहं तेंही अस्तवले तें नाहि भोगिलें माते ॥

सोऽहं-दर्शन अनुभविलें तें लिहुनि ठेविलें येथें ॥ १५५ ॥

. सोऽहं भावांत 'जो' मी आहे असें झालें तरी तो व मी एवढें द्वैत राहिलेंच. यासाठीं मी नाहींच असेंच झालें पाहिजे. म्हणजेच ज्ञानेश्वर महाराजांनीं पंधराव्या अध्यायांत उत्तम पुरुषाच्या वर्णनांत म्हटल्या-प्रमाणें 'सोहं तेंही अस्तवले' अशी स्थिति झाली पाहिजे, परंतु ती अवस्था अद्याप प्राप्त न झाल्याची गोड तक्रारच येथें केली आहे. अर्थात् त्या स्थितीच्या प्राप्तीची आतां उत्कंठा लागली आहे. आपलें ज्ञानरूप द्वैतसुद्धां नकोसें वाटत असून एकरूपतेची चाड उत्पन्न झाली आहे. परमार्थांत खरी इच्छा झाली कीं प्राप्ती होण्याला वेळ लागत नाहीं. 'यो यच्छुद्धः स एव सः' असा येथें नियम आहे. लगेच तो अनुभव आलाच. मी-तूंपणा हा मुळांतच खोटा असून एकच एक सत्य तत्त्व नांदत आहे असा अनुभव आला, व पूर्णतेची पावती जगन्माउलीला दिली गेली तो भाव पुढील साकींत व्यक्त झाला आहे.

मी-तूंपण अस्तवले आलें साधनेस पूर्णत्व ॥

कणकणांत कोंदलें एकलें एक नित्य सत्तत्त्व ॥ १६० ॥

(१६) 'सोऽहं तेंही अस्तवले', साधनेला पूर्णत्व आलें ! यामुळे, अनुभवाची मात शब्दांच्या हातांत देण्यासारखी राहिली नाहीं. अद्वैताची स्थिति वर्णन करील अशी शब्द-सृष्टीच उत्पन्न झालेली नसल्या-मुळे आतां जगन्माउलीनें लेखणीला विश्रांती देण्यास सांगितलें. हा भाग पुढील साकींत व्यक्त झाला आहे.

स्थैर्य प्रज्ञेप्रति त्वत्कृपे पूर्ण तपस्या झाली ॥

त्वदाज्ञेस अनुसरून आतां ठेवूं लेखनी खालीं ॥ १६१ ॥

आपणांच्या काव्यांत कवित्वाचा अभिनिवेश नाही. कविश्रेष्ठ बन-
ण्याची आकांक्षा प्रथमच व्यक्त केली असली तरी ती महत्वाकांक्षा
नव्हे तो मनोरथ आहे. कर्तृत्वाचा भाग आपला नसून तो जगन्माउलीचा
आहे, ही प्रथमपासूनची धारणा आहे. तिच्याच कृपेने निर्माण झालेलें
सत्काव्य तिचें तिलाच समर्पण करण्यांत कवीला धन्यता वाटत आहे.
मी कवि आणि हें माझें काव्य अशा भावनेचा लेशही उरलेला नाही. मी
तिचा व काव्यहि तिचेंच आणि ती माझी म्हणून काव्यही माझेंच असा
हा अन्योन्य संबंध उरला आहे. हें सारें यश जगन्माउलीचेंच आहे व
जगन्माउलीचें यश वर्णन करण्याची आणखीही उत्कंठा राहिली अस-
ल्याचें पुढील साकीवरून दिसत आहे. 'अमृत धारांतील' ही शेवटची
'धारा' आहे. या शेवटच्या धारेनें या काव्यामृताच्या अभिषेकाचा
समारोप झाला आहे. भक्तीच्या भावनेनें भरलेली ही साकी अशी आहे :

जगन्माउली आज्ञा होतां ती पुनरपि उचलूंच ॥

भक्त होउनी त्वद् यशो-ध्वजा जगीं उभारूं उंच ॥ १६२ ॥

वरील साकींत व्यक्त झालेली अभिलाषा पूर्ण करण्यासाठीं माउलीनें
आपल्या लाडक्याकडून काव्यामृताची अखंड वृष्टि करवून परमामृताचे
महासागर निर्माण केलेले आपण आतां पहातच आहोंत. निरहंकाराचें
देणें हें असेंच भव्य, दिव्य आणि नित्य नव्य असावयाचें ! त्या परमा-
मृताच्या महासागरांत निमज्जन करणारा किंवा त्याचा ठाव घेऊं
पहाणारा कोणीही अमृतरूपच होईल.

प्रकरण ६ वे

पुनर्जन्म

सहा महिन्यांच्या प्रदीर्घ आजाराने आप्पांचा अंतर्बाह्य पुनर्जन्म झाल होता. "मासानां मार्गशीर्षोहम्" म्हणून भगवंतांनी वर्णन केलेल्या "विभूति मासांत" त्यांचा जन्म झालेला. आजाराची सुरवात आषाढांत झाली व शेवट मार्गशीर्षांत झाला. मोठ्या आजारांतून मनुष्य उठला म्हणजे पुनर्जन्म झाला म्हणतात. आप्पांच्या जन्ममासांतच पुनर्जन्म झाला म्हणावयास हरकत नाही.

अमृतधारा या काव्यावरून पहातां अध्यात्माच्या क्षेत्रांतही 'पुनर्जन्म' झाल्याचें दिसत आहे. दुसरे म्हणजे गृहस्थाश्रम स्वीकारण्याचें जें स्वप्न होतें तें आतां समूळ नष्ट झालें होतें. त्यांना स्वतःकरतां असें कांहीं करावयाचें राहिलें नव्हतें. तर 'आतां उरलों उपकारापुरता' एवढेंच राहिलें होतें. एका प्रकारें त्यांनीं पुढें धारण केलेल्या 'स्वामी स्वरूपानंद' या नांवाप्रमाणें संन्यस्त वृत्तीचेंच जीवन जगावयाचें राहिलें होतें.

या पुढील लेखनांत 'आप्पा' या नांवाऐवजीं 'स्वामी' या नांवा-नेच त्यांचा उल्लेख करावा असें मी ठरविलें आहे. या काळांत हें नांव रूढ झाले नसलें तरी १९३२ मध्ये जेलमध्ये असतांनाच त्यांच्या सोबत्यांकडून त्यांना तें कौतुकानें मिळालेलें होतें. स्व-रूपानंद हें नांव त्यांना सद्गुरुनाथ बाबांनींच ठेवलें होतें. त्यामुळें स्वामी स्वरूपानंद हें नांव या काळींच रूढ होणें सर्वथैव योग्य होतें. परंतु सन १९४४-४५ मध्ये ज्या वेळीं स्वामींनीं संजीवनी-गार्थेंतील अभंग लिहिले त्याच वेळीं ते या नांवानें जनतेपुढें आले आहेत.

स्वामी-स्वरूपानंद हे संन्याशाला शोभणारें नांव आप्पांना ठेवलेलें पाहून कांहीं लोक बिचकलेले माझे पहाण्यांत आहेत, आणि त्यांनीं संन्यास दीक्षा घेऊन हें नांव धारण केलेलें नसल्यामुळें रुढिप्रिय व्यक्तींना तें न रुचावें हें कांहींसें स्वाभाविक म्हणतां येईल. परंतु, आप्पांनीं हें

नांव कांहीं सहेतुक धारण केलेलें नसून त्यांना तें सहजच मिळालेलें आहे व थोडा विचार केला तर तेंच नांव त्यांना योग्य आहे हें ध्यानीं येईल.

ते वैषधारी संन्यासी नसले तरी ते खरे संन्यासी आहेत हें अध्यात्म-शास्त्र दृष्ट्या सत्य आहे. आणि

मी माझे ऐसी आठवण । विसरलें जयाचें अंतःकरण ।

पार्था तो संन्यासी जाण । निरंतर ॥ ज्ञानेश्वरी अ. ५२०

खऱ्या संन्याशाची व्याख्या या ओवीत ज्ञानोबांनीं किती सुंदर केली आहे पहा ! अहं आणि ममता यांची आठवणही ज्याचें अंतःकरण विसरतें तोच खरा संन्यासी, आणि आप्पांची तर अहंममताच काय परंतु सोडून तेंही अस्तवले अशी स्थिति झाली होती. ते नामधारी स्वरूपानंद नसून स्वरूपानंदाचे स्वामी म्हणजेच मालक झाले होते. स्वामी या शब्दानें ते स्वरूपानंदाचे स्वामी हा अर्थ ध्यानांत घेणे अवश्य आहे.

लौकिक दृष्ट्यादेखील संन्यास घेणें म्हणजे प्रपंचाचा त्याग हाच प्रमुख भाग आहे. आतां या आजारपणानें संसाराचा त्याग करायला संसारच उरला नाही. आपल्या भयानें संसारच त्यांना आतां सोडून गेला आहे. सोडून म्हणणारांना तो खरोखर सुटतच नसतो. 'आपभयेंचि सांडिजे पापी' त्याचप्रमाणें हें सहजच झालें पाहिजे व तसें तें झाल्या-मुळें स्वामी हेंच नांव आतां आपण रूढ करूं या.

आतां स्वतःकरितां कांहीं मिळवायचें राहिलें नव्हतें तरी 'घेईन मी जन्म याचसाठीं देवा । तुझी चरणसेवा साधावया ॥' ही इच्छा ज्यांत रहाते, असा पुनर्जन्म आतां झाल्यामुळें, जन्ममरणाची भीति नष्ट झालेला पुनर्जन्म आतां नित्य नऱ्या उत्साहानें भोगणें एवढेंच राहिलें आहे.

सहा महिन्यांच्या आजारांतून स्वामी वरे झाले याचा अर्थ ते पूर्ववत् सुदृढ झाले असा मुळींच नव्हता. फक्त स्वतःचे व्यवहार स्वतः करण्या-पुरता स्वाधीनपणा आला होता. थोडेंफार बोलणें शक्य झालें होतें. आहार नियमित प्रमाणावर आला होता. आतां यापुढें थोडी थोडी ताकद वाढेल अशीं शुभ लक्षणे दिसू लागलीं होती. तब्येत थोडी दिसा-

यला बरी दिसत होती. परंतु घरांतहि थोडेंफार फिरण्याइतकी ताकद वाटत नव्हती.

घरांतील कांहीं मंडळींना व इष्ट मित्रांनाही आतां असें वाटूं लागलें कीं कांहीं दिवस यांनीं हवापालट केला तर बरें होईल, अगदीं एकाच जागीं राहून कंटाळा येतो. आजुबाजूची परिस्थिति थोडी बदलली तर पुढील सुधारणा झपाट्यानें होईल.

डॉ. बाबा देसाई यांचे वडील अण्णा देसाई हे एके दिवशीं स्वामींचे समाचाराला आले. स्वामींना हवापालट करण्यासाठीं आपल्या घरीं आणावें असें त्यांनीं मनांत ठरविलें होतें. स्वामींच्या प्रकृतीची चवकशी करून ते त्यांना म्हणाले, “अहो ! आप्पा, असे खोलींत पडून काय रहाता ? चला ! तुम्हांला मी पाठुंगळीस मारून आमचेकडे नेतों. तुम्हांला आमचेकडे लवकर बरें वाटेल.”

स्वामी त्यावर कांहींच बोलले नाहींत. परंतु तेव्हांपासून त्यांनीं थोडी थोडी चालण्याची संवय केली व पुढें दोन महिन्यांत एक मैलपर्यंत चालण्याइतकी प्रगति त्यांना करतां आली. दोन महिन्यांनंतर ते देसाई यांकडे गेले.

या दोन महिन्यांतील प्रगतीची वाटचाल कशी होत गेली याचें वर्णन त्यांचेच तोंडून मला ऐकायला मिळालें असल्यानें तें त्यांच्याच शब्दांत देत आहे.

“सुरवातीला अंथरणांत बसून डोळे उघडून बोलणें शक्य होत असे. परंतु डोळे उघडे ठेवून चालणें अशक्य होतें. त्यामुळें बाबा देसाई यांचा हात धरून डोळे मिटून घरांतले घरांत फिरण्याची संवय केली. सुमारे ८ दिवसांनीं हात धरूनच परंतु अंगणांत अधिक फिरतां येऊं लागलें व दुसऱ्या आठवड्यांत दुसऱ्यानें हात धरल्याशिवाय काठीचे आधारानें सुमारे फर्लांगभर फिरणें शक्य होऊं लागलें. चालतांना आजूबाजूला वघणें शक्यच नव्हतें. परंतु सरळ पायांखालीं दृष्टि देऊन चालत असें. समोरची एकादी टेकडी हळूच पहावी तर ती पर्वतप्राय मोठी वाटत असे. लहानलहान मुलें झटपट पायऱ्या चढतांना पाहिलीं म्हणजे त्यांच्या शक्तीबद्दल आश्चर्य वाटे. पंधरा दिवसांनंतर फिरण्याचें प्रमाण वाढत वाढत सुमारे चार फर्लांग जाऊन परत येण्याइतकें वाढलें. चालणें फार

जपून व सावकाश असावयाचें. भजनाकडे अवधान ठेवून पायाखालीं पहात रस्त्याचे कडेनें जात असें. रस्त्यानें कोण जात येत आहे याची मला दाद नसे. एखादा मस्त बैल समोरून उधळत यावा व आपले अंगावर येतो कीं काय अशी शंका उत्पन्न व्हावी परंतु तो बाजूनें निघून जावा. शंका आली तरी मनांत भीतीचा लेशही नसे. वाटेंत दमल्यासारखें वाटलें तर जरा गडग्याला टेंकून विसांवा घ्यावा व नंतर पुन्हां चालावें. चार फलांग चालतां येऊं लागल्यावर गणपतीचे देवळांत बसावें व परत यावें. असा क्रम सुरू झाला. मेंदूला इतका अशक्तपणा आला होता, कीं पूर्वीच्या सर्व ज्ञानाचें बहुतांशीं विस्मरण झाल्यासारखें वाटत होतें. एकाद्या नारळीच्या झाडावरचे नारळ मोजूं लागलों तर जेमेतेम सातआठपर्यंत मोजल्याबरोबर डोक्याला शीण वाटत असे व पुढें मोजणें बंदच करावें लागे.

“दुसऱ्या महिन्यांत प्रगतीचा टप्पा बराच गांठला गेला, किंवा दुसऱ्या महिन्याअखेर जी काय प्रगति झाली त्यापेक्षां अधिक प्रगति पुढें झालीच नाही. काठी टेकीत टेकीत एक मैलपर्यंत जाऊन परत येणें शक्य होऊं लागलें. आतां पुष्कळच स्वाधीनता आली म्हणून अण्णा देसाई यांचेकडे कांहीं दिवस तरी हवापालट म्हणून रहावयाचें असें ठरलें व १९३५ फेब्रुवारीमध्ये मी त्यांचेकडे रहाण्यास गेलों.”

अण्णा देसाई यांजकडे वास्तव्य

अण्णा देसाई यांचेकडे स्वामी रहाण्यास गेले तेव्हां तें परावलंबी राहिले नव्हते. त्यामुळें, त्यांची सेवा शुश्रूषा करण्याचें काम आतां कमी झालें होतें. बाबा देसाई यांना आतां स्वामींजवळ रहाण्याची आवश्यकता नव्हती. ते आपले स्वतःचे व्यवसाय स्वतःच पाहूं शकत होते. त्यांची व्यवस्था ठेवावी लागें ती वेळच्या वेळीं खाण्यापिण्याची. वरचेवर भूक लागायची व ठराविक वेळीं दूध किंवा अन्य आहार तयार ठेवणें हें घरांतील माणसांचें जबाबदारीचें काम असे, परंतु या बाबतींत घरांतील अण्णांची मुलगी ताई या उत्तम तजवीज ठेवीत असत. त्यांची जीं जीं आहारांतील पथ्यें होती तीं लक्षांत ठेवून खाण्याची व्यवस्था उत्तम प्रकारें ठेवली जात असे.

या वेळीं स्वामींचा दिनक्रम बहुतेक ठरल्यासारखा असे. कारण कोण-
तीही उपाधी किंवा जबाबदारी लावून घेतलेली नव्हती. प्रातर्विधि
आटोपून सकाळीं सुमारे ७-८ वाजल्यापासून ३-४ ताससुद्धां बहुधा ते
एका खोपटांत बसत असत. हल्लीं ज्या घरांत श्री. तात्या देसाई रहा-
तात तेथे गोठ्यासारखें अडगळ ठेवण्याचें खोपटें होतें. त्यांतच पुढच्या
बाजूला फळ्या घालून कमरभर उंचीचें व चार हात लांबी रुंदीचें असें
एक मोठें मेज तयार केलें होतें. ती त्यांची बसण्याची जागा. मी त्यांचे-
कडे केव्हांही गेलों तरी त्यांची गांठभेट बहुधा तेथेंच पडायची. आजू-
बाजूला कांहीं सद्ग्रंथ असायचे. खादीचा पंचा व अंगांत बंडी घातलेले
स्वामी आसनस्थ बसून अर्धोन्मीलित दृष्टीनें भजनानंदांत रंगून गेलेले
असायचे. त्यांना पाहून समाधान व्हावें व जवळ बसावें म्हणजे ते थोडें
बोलूं लागत. मधून त्यांचेकडून कांहीं पुस्तकें वाचायला आणावीं व
मागाहून त्यावर थोडीफार चर्चा करावी असेंही होत असे. पाठीचा
कणा ताठ ठेवून ते तासन्तास बसूं कसे शकतात याचें मोठें आश्चर्य
मला वाटत असे. शरीर कृश, आवाज हळू परंतु भजनांत-सोऱ्हां
ध्यानांत-रमून जाण्यांत त्यांना कधींच कंटाळा नाही, आळस नाही.
यावरून त्यांचें पूर्व सुकृत् थोर असावें असें मनाला वाटे. पांवसला कोण-
त्याही कारणानें जाणें झालें तरी त्यांची बहुधा भेट घेतल्याशिवाय मी
येत नसें.

सायंकाळच्या वेळीं मैल अर्धा मैल ते फिरून येत असत. कधीं घरीं
येऊन जावें तर कधीं देसाई यांचे घराजवळील पूर्णगडकडील रस्त्याचे
चढणीनें वर जाऊन परत यावें असा त्यांचा क्रम असे. रस्त्यानें जातांना
विशेष आजूबाजूला न पहातां सोऱ्हां ध्यानांत निमग्न असूनच ते चालत
असत. त्यांचे एकमार्गी व सरळ जीवन पाहून कित्येक अपरिचित व
संसारी माणसें यांना भ्रमिष्ट, मंत्रचळी वगैरे ठरवीत असत. परंतु पांवस
हैं त्यांचेंच गांव असल्यामुळें व तेथें राष्ट्रीय विद्यालय चालविणें, नाटकें
बसविणें, मेळे काढणें, प्रवचनें देणें, सत्याग्रहादिक चळवळी करणें,
व्याख्यान देणें वगैरे अनेक कार्यें त्यांनीं केलेलीं असल्यामुळेंच ते सर्वांच्या
ओळखीचे होते. त्यामुळें त्यांच्याशीं गांवांतील सर्व लोक फार आद-
बीनें वागत असत. फिरतांना दमल्यामुळें ते कोठें बसले व त्या वेळीं

जवळ कोणी असतील तर ते त्यांना चांगली जागा करून देत असत. त्यामुळे त्यांना जनतेकडून उपद्रव झाला नाही.

स्वामींना या वेळी कोणाकडून उपद्रव झाला नाही हे खरे. परंतु घरांतील मंडळीला थोडाफार उपद्रव झालाच. स्वामी कोठे झाडाखाली किंवा एकादे देवळांत तासन् तास ध्यानस्थ बसलेले पाहून लोक निर-
निराळे तर्क करीत. कोणाला वाटे यांना भुतानें झपाटलें आहे तर कोणी म्हणे यांना बहुधा वेडच लागलें आहे. मायेनें झपाटलेल्या व संसार भ्रमानें वेड्या झालेल्या लोकांना आपण शहाणे आहों असेंच या वेडाच्या लहरींत वाटत असल्यामुळे, खरें शहाणपण हें वेडेपणाचें वाटावें यांत नवल काय ? आपलें वेडेपण लक्षांत येणें हीच खरी शहाणपणाची सुरवात आहे व खरें शहाणपण आलें म्हणजे शहाणपण आणि मूर्खपण या भावांविरहित तें ठसावून रहातें. मग यालाच जर वेड किंवा भूत-
बाधा म्हणावयाचें असेल तर एका अर्थानें तसेंही म्हणणें शोभूनच दिसेल. वेड आहे परंतु तें परमेश्वराचें आहे. भूतबाधा आहे परंतु 'एको विष्णु-
र्महद्भुतं' अशा त्या महत्तम महाभूताची आहे, असें वर्णन साधुसंतांनीं कौतुकानें केलेंच आहे.

स्वामींच्या संबंधीं विपरीत कल्पना करणाऱ्या लोकांत यासंबंधीं चर्चा चालत असे. परंतु कांहीं हितचिंतक मंडळी व कांहीं खेडवळ मंडळी त्यांचे घरीं जाऊन आईवडिलांनाही सांगत असत. कोणी सांगे 'मुलाकडे लक्ष द्या ! कांहीं देवदेवस्की बघा !' तर कोणी सांगे 'तुमच्या मुलाला वेड लागलें आहे !' यावर स्वामींची आई कांहींतरी उत्तर देऊन त्यांची बोळवण करी. खरी स्थिति काय आहे याची तिला कल्पना होती. त्यामुळे, तिच्या मनावर याचा कांहीं परिणाम होत नसे. परंतु, आपल्या मुलाबद्दल लोकांनीं असें बोलावें हें तिला कसें प्रिय वाटणार ? बरें या लोकांना सत्यस्थिति सांगून ती समजणार तरी थोडीच आहे. म्हणून ती कांहीं वेळां रागानेंच त्यांना सांगत असे. 'माझ्या रामभाऊला वेड लागलें आहे ना ? लागूं दे ! तुम्हाला तो कांहीं धोंडेबिडे तर मारीत नाही ना ? तुम्हांला धोंडे मारायला लागला तर मग मला सांगायला या !'

आपल्या मुलाची प्रकृति थोडी थोडी सुधारत आहे हें तिला दिसत

होतें. चारआठ दिवसांनीं स्वामी फिरत फिरत घरीं येत व तास दोन तास बसून परत जात असत. त्यामुळें रामभाऊ चांगला सुधारून प्रकृतीनें पूर्ववत् धडधाकट होईल अशी आशा तिला वाटूं लागली होती. मुलाच्या आध्यात्मिक प्रवृत्तीबद्दल तिला आनंद वाटत असे. कारण, १९३० सालीं तिला अनुग्रह मिळाला होता व त्यामुळें या विषयाची तिला अधिकाधिक गोडी वाटूं लागली होती. मुलगा घरीं आला कीं तिचें अंतःकरण पुत्रप्रेमापेक्षाही भवितप्रेमांत अधिक रंगून जाई.

सुमारें एक महिन्यानंतर पंधरा दिवस घरीं रहावें तर पंधरा दिवस देसाई यांचेकडे रहावें असें चालू होतें. एका वेळीं मैलभर चालण्याइतकी ताकद आलेली असल्यामुळें हें विनासायास जमत होतें. तरी पुढेंपुढें देसाई यांचेकडील रहाणें वाढत चाललें. याला दोन कारणे होतीं. घरीं जाऊन रहावें तर आपला उपयोग घरीं कांहींच नाहीं; व बहिणी आतां मुंबईस गेल्यामुळें व स्वामींच्या धाकट्या जुळ्या बहिणी काशीताई व गोडूताई यांची लग्नकार्ये होऊन त्या आपापल्या सासरीं गेल्यामुळें आईलाच घरचे उद्योग करावे लागत. त्यामुळें वेळच्या वेळीं खाण्याची व्यवस्था ठेवणें तिला कांहींसें न झेपण्यासारखेंच होतें. याच्या उलट देसाई यांचें घर गजबजलेलें होतें. त्यांचे तीन मुलगे घरींच रहात. मोठी मुलगी ताई ही लग्नानंतर दोन वर्षांतच पतिनिधनामुळें संसार-सुखाला पारखी होऊन १९२० पासून माहेरीच राहिलेली होती. धाकटी मुलगी बनूताई ही नुकतीच लग्न होऊन सासरीं गेली होती. शेजारची यमूताई हीसुद्धां येऊनजाऊन असेच. त्याशिवाय तीन सुना एवढा परिवार घरांतील कामकाज टापटिपीनें करण्यांत दक्ष होता. अण्णांचे मुलगे हे स्वामींचे विद्यार्थीच होते. बाबा हे थोरले चिरंजीव यांचेशीं त्यांचा प्रदीर्घ सहवास होता आणि आजारांत त्यांनीं बहुमोल सेवाही केलेली होती. यांचें स्वामींविषयीं सादर प्रेम होतें. मघले चिरंजीव तात्या व धाकटे चिरंजीव भाऊ माध्यमिक शिक्षणानंतर घरीं राहून अण्णांच्या मार्गदर्शताखालीं शेती व बागायतीचा व्यवसाय करीत असत. उन्हाळी हंगामांत भाऊराव हे पुण्यास जाऊन तेथें आंबा विक्रीचेंही काम करीत. अण्णा देसाई हे स्वभावानें दिलदार असल्यामुळें स्वामींना त्यांनीं अगदीं आपल्या घरच्या मंडळींतील एक याप्रमाणें ठेवून घेतलें होतें आणि

स्वामींच्या प्रेमळ स्वभावामुळे घरांतील सर्वच मंडळी त्यांचेशीं इतक्या आपुलकीनें वागत कीं त्यांचें काम असेल तें प्रत्येकजण मोठ्या आनंदानें करीत असे. यामुळे घरीं रहाण्यापेक्षां देसाई यांचेकडे रहाणेंच स्वामींनीं अधिक पसंत केलें.

स्वामी तेथें हवापालट म्हणून गेले असले तरी त्यांचे कार्यक्रम आंखल्याप्रमाणेंच असत. गांवांतील कोणत्याही मंडळीशीं ते गप्पागोष्टी करीत नसत किंवा घरांतील मंडळीजवळही कांहींतरी गप्पाष्टकें झोडण्यांत वेळ दवडीत नसत. सकाळीं उठावें, आपला प्रातर्विधि उरकावा, दूध प्यावें व मुख्य घराजवळ असलेल्या खोपटांत जाऊन आत्मचिंतन करीत बसावें. दोन प्रहरीं स्नान करून देवपूजा करावी. देवपूजा करण्याचें काम हेच प्रेमानें करूं लागले. पहिले चार महिनेपर्यंत पूजा अण्णाच करीत असत. परंतु पुढें स्वामी घरीं असले म्हणजे पूजा स्वामीच करीत असत. पूजा झाल्यानंतर तुळशीची पूजा करून शक्य असेल त्या ऋतूंत सूर्याकडे पाहून त्याचे बारा नामांचा उच्चार करून ते त्याचें तीर्थ घेत असत. सूर्यनमस्कार घालण्याची ताकद नसल्यामुळे हा पर्याय त्यांनीं काढला होता.

अण्णांचे घरीं गांवांतील मंडळी येऊन गप्पागोष्टी चालत असत. बरेच वेळां बिझिक वगैरे पत्त्यांचा डाव चालत असे. अण्णांना खेळाचा मोठा छंद होता. परंतु, संसारांत त्यांचे बिलकुल दुर्लक्ष नसे. उत्तम शेतकरी व प्रतिष्ठित ग्रामस्थ म्हणून त्यांची कीर्ती होती. हपूस कलमांची मोठ्या प्रमाणांत लागवड करून आंब्याचा मावा करणें, साठें घालणें वगैरे उद्योग त्यांनीं मोठ्या प्रमाणांत करून त्यांत स्पृहणीय यश मिळविलें. आज त्यांच्या कर्तबगारीनेंच या क्षेत्रांत त्यांचीं मुलें चमकत आहेत. हपूस आंब्याचे व्यापारी म्हणून ' देसाई बंध ' हें नांव महाराष्ट्रांत सर्वतोमुखी झालें आहे.

अण्णा हे व्यवहारकुशल म्हणूनच ओळखले जात असले तरी त्यांची धर्मनिष्ठा कमी नव्हती. अध्यात्माची तीव्र ओढ त्यांना नव्हती तरी ते दासबोधाचें वाचन करीत असत. पहांटेस उठून भूपाळ्या म्हणणें, अभंग म्हणणें हें बहुधा चुकत नसे. ' ॐ नमः शिवाय ' या मंत्राचा जपही सुमारे दीड तास खड्या आवाजांत ते या वेळीं करीत असत. गुरुचरित्राचें

वाचनही ते करीत असत. पहांटेस अंथरुणावर बसून ते मानसपूजा करीत त्या वेळीं आपण नरसोबाचे वाडीला गेल्याची भावना करून कृष्णचें स्नान व दत्ताचा पूजाविधि करीत असत. अशा प्रकारची धार्मिकता असल्यामुळेच त्यांना स्वामींबद्दल आपुलकी वाटत होती व स्वामींबद्दल त्यांना आदरभाव असल्यामुळेच स्वामींचें तेथें वास्तव्य झालें.

स्वामी हवापालट म्हणून जरी प्रथमतः तेथें आले होते तरी प्रथम हवापालट, मग प्रकृति स्वास्थ्य व पुन्हां कांहीं महत्त्वाकांक्षी धोरण असें त्यांचें कांहींच ठरलेलें नव्हतें. यदृच्छेनें जसें घडेल तसें घडो ! हीच आतां धारणा झाली होती. त्यांना आतां आत्मसुखाची 'हवा' लागली होतीच त्यांत पालट नको होता. जीवच सुखावला होता असें नसून 'आला शीतळ शांतिचा वारा । तेणें सुख झालें या शरीरा ।' असें अंतर्बाह्य सुखच सुख झालें होतें. सुखच घ्यावें व द्यावें असा सुखाचा बाजार त्यांनीं उघडला होता. पण गिन्हार्ईक कोठें होतें ? प्रसिद्धिपराङ्मुख असें हें जीवन होतें. त्या जीवनाचा दरवळणारा सुगंध सेवन करणारे भ्रमर तेथें नव्हते. हाताच्या बोटावर मोजण्याइतक्याच कांहीं व्यक्ति त्यांना अंशतः ओळखीत होत्या. अशा वेळीं जीवांत न सामावणारी गुज-गोष्ट त्यांनीं कोणाजवळ सांगावी ? परंतु 'हें कोडें लवकरच सुटलें, व ईश्वरी योजना योग्य काळ येतांच साकार झाली.

अण्णा देसाई यांची मोठी मुलगी ताई ही लग्नानंतर दोन वर्षांतच संसारसुखाला वंचित होऊन माहेरीच रहात होती. शिक्षण बेताचें परंतु आध्यात्मिक विषयाची तिला आवड फार होती. संस्कृत शिकावें अशीही महत्त्वाकांक्षा होती. वाचनाची संवय घरीच केलेली असल्यानें शिव-लीलामृताचा एक अध्याय वाचण्याला चार तास लागत. परंतु नित्य शिवलीलामृत वाचण्यांत येत होतें. तिची सात्त्विक वृत्ति व आध्यात्म-विषयाची आवड पाहून स्वामींचा कारुण्यसिंधु उचंबळला. गीतेचे रोज दोन श्लोक तिला शिकवण्याचा उपक्रम त्यांनीं सुरू केला. अत्यंत शुद्ध आणि स्पष्ट उच्चारपूर्वक पाठांतर सुरू झालें व वर्षदीड वर्षांत संपूर्ण गीता याप्रमाणें तिला तोंडपाठ येऊं लागली. सकाळीं उठल्यावर काम-काज करतांकरतां मुखानें गीतापाठ करण्याची संवय लागली व ती अद्याप तशीच चालू आहे. हें पाठांतर इतकें उत्तम झालें आहे कीं संचार

वगैरे न जातां बिनचूक सर्व गीता म्हणतां येते. आणि गीता नुसती पाठच म्हणतां येते असें नसून ती अर्थसहित पाठ केलेली आहे. कारण रोज दोन श्लोक अन्वय अर्थासहित पाठ करून घेतलेले होते. संस्कृतची असलेली आवड या पाठांतराबरोबरच भागत होती.

ताईची आध्यात्मविचाराची आवड लक्षांत घेऊन स्वामी रोज थोडी ज्ञानेश्वरी समजावून सांगत असत. दुपारीं जेवणानंतर विश्रांतीच्या वेळीं हा कार्यक्रम होत असे. ताईच्या जोडीला बहुधा बाबांच्या पत्नी या श्रवणाचा लाभ घेत असत. इतर कोणी बसल्यास त्यांनाही ना नव्हती व त्याचप्रमाणे घरांतील इतर कोणी श्रोता क्वचित् मिळत असे. परंतु याप्रमाणे यथाक्रम संपूर्ण ज्ञानेश्वरीचे श्रवण स्वामींचे मुखाने ताईंना घडले आहे. स्वामींच्या प्रासादिक वाणीने श्रवणाचा लाभ झाल्यामुळे त्यांना तृप्तीचा लाभ झाल्यावांचून कसा राहील ? तृप्ती झालीच परंतु ती भुकाळू तृप्ती होती, आत्मानुभूतीची आकांक्षा आतां उद्दीपित होऊ लागली व ती तृप्त करण्याचें काम योग्य वेळीं स्वामींनीं पूर्ण केलें.

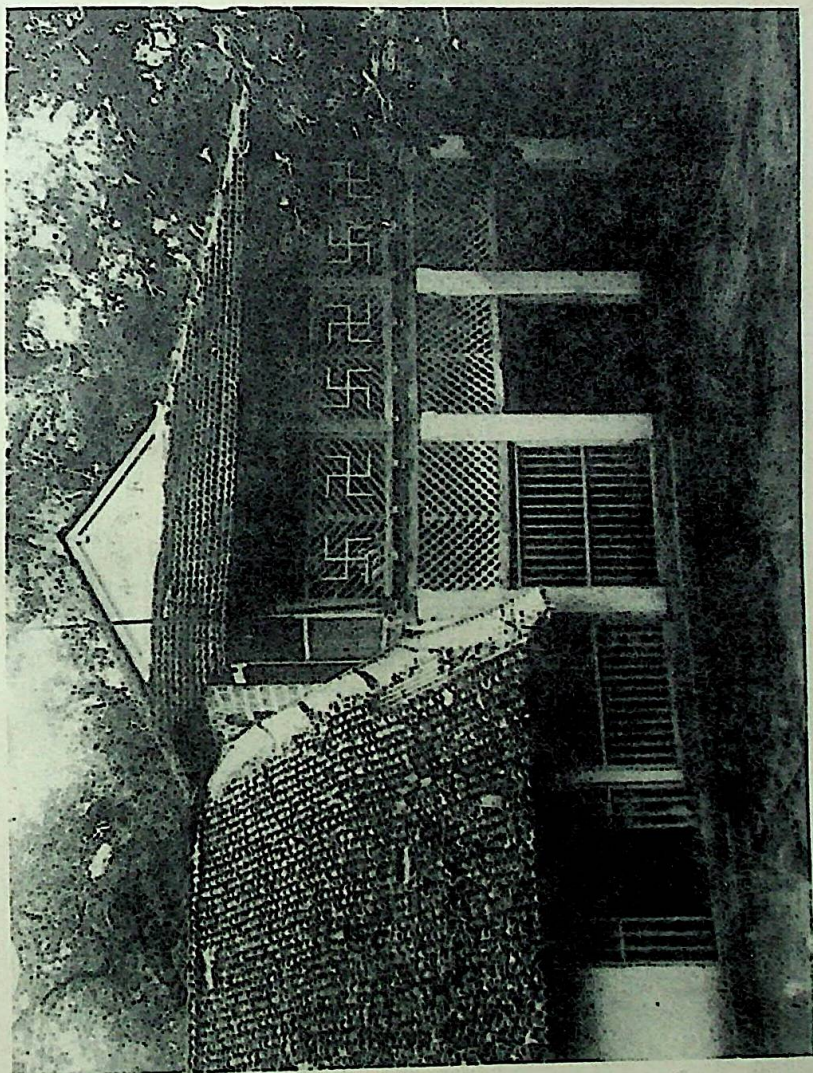
सुमारें तीन वर्षांच्या या काळानंतर स्वामींच्या या पुढील आयुष्याची दिशा कोणती राहील याचें अनुमान काढणें त्यांच्या परिचित मंडळींना शक्य झालें. प्रकृतीच्या प्रगतीची गती मंदगती घेतघेत गतिशून्यावस्थेपर्यंत आली होती. आप्पा आतां पराधीनच रहाणार ! आतां अधिक सुधारणेची आशा नाही असें त्यांचे आईवडिलांना वाटूं लागलें. या गोष्टीमुळे त्यांना वाईट वाटणें सहाजिकच होतें. कारण आपला हा कर्तबगार मुलगा पुढें येईल, नावलौकिक काढील असें त्यांना वाटलें होतें व ती आशा आतां संपूर्ण मावळली होती.

आईवडिलांना मुलाच्या स्थितीबद्दल जरी वाईट वाटलें तरी या वाईटांतूनही जें चांगलें निर्माण झालें होतें त्यामुळे स्वामींच्या परमेश्वराशीं वात्सल्याचें नातें दृढतम झालें होतें व म्हणूनच आजारपणांत जगन्माउलीनें लाडक्याची सेवा केली. आतां फार तर त्यांनीं जगत्पित्याला पीतांबराच्या पिळचाला धरून सुनावलें असेल !

‘ देवा पांगुळ एकादें विजे । तरी जन्मोनि जोजारु साहिजे ।
हें बोलो काय तुझें । तुजचि पुढा ॥ ज्ञानेश्वरी अ. ४-३४

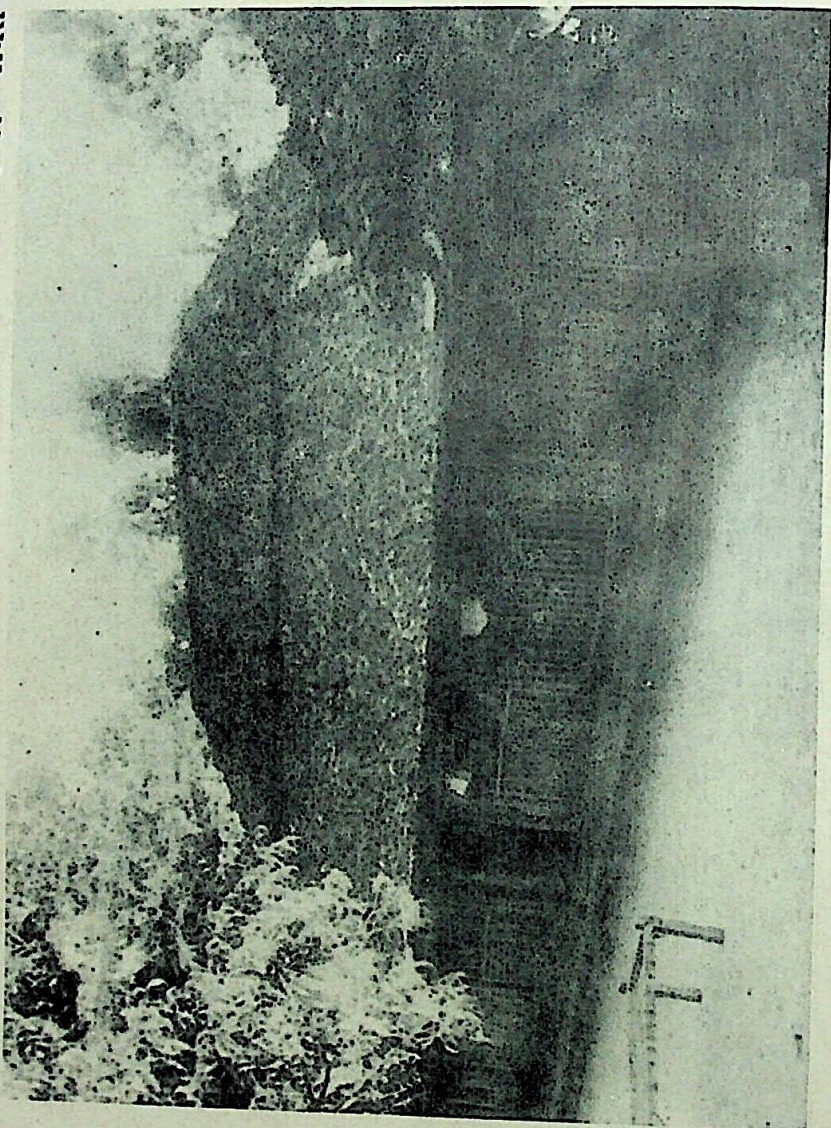

देसाईबंधु यांचें घर : येथेंच स्वामीचें वास्तव्य आहे

स्वामीचें घर : पांवल

तुकाराम महाराजांप्रमाणें आनंदातिशयाने असेही उद्गार काढले असतील

पराधीन ते जिणें । केलों सत्ता नारायणें ॥ १ ॥

आतां दिल्याचीच वाट । पाहों नाही खटपट ॥ २ ॥

कारण, १९३४ च्या आजारीपणांत केलेल्या अमृतधारा या काव्यांत आत्मप्रचीतीचे व भगवंतांनीं गीतेंत सांगितलेले विश्वासाचे भाव व्यक्त झाले आहेत.

सद्भक्ताची सदा वाहणें भगवंतानें चिता ।

तोचि त्याचा पथ-दर्शित तथा रक्षित समुद्धर्ता ॥ अमृत-धारा आणि याच पूर्ण श्रद्धेनें स्वामी नित्य संतुष्ट व नित्य तृप्त होऊन राहिले होते.

स्वामींचे संग्रहाला आध्यात्मविषयांवरील बरीच ग्रंथ-संपत्ति होती. त्यांच्याकडे जाणाराला त्यांच्या मगदुरांप्रमाणें ते एखादें पुस्तक वाचना-करितां देत असत. त्यांच्या प्रगतीला उपयुक्त होतील अशा प्रमाणें ते नंतरचीं पुस्तकें वाचावयास देत असत. ते फारसे बोलत नसत. तरी या मार्गानें ते आध्यात्मविषयाची आवड अनेकांच्या अंतःकरणांत उत्पन्न करीत असत. त्यांनीं वाचलेल्या पुस्तकांत महत्त्वाच्या भागावर खुणा केलेल्या असत त्याचाही नवीन वाचकाला फायदा मिळत असे.

देसाई यांचेकडे ते रहात असल्यामुळें त्यांच्या कुटुंबाच्या भाग्याचें वर्णन काय करावें ? स्वामींची खरी योग्यता घरांतील मंडळीला या वेळीं कळत नव्हती. तरी त्यांच्या वागणुकीची व व्यक्तिमत्त्वाची छाप त्यांच्या घरांतील अगदीं लहान मुलांपासून मोठ्यांपर्यंत सर्वांवरच पडत असे. एवढेंच काय घरांतील गडीमाणसें वगैरेसुद्धा स्वामींजवळ अत्यंत आदरानेंच वागत. कळत न कळत प्रत्येक व्यक्तीवर या सत्संगतीचा सुपरिणाम होतच होता.

‘स्वामी’ देसाई यांचेकडे वास्तव्य करून होते तरी वर्षातून सुमारे दोन वेळां महिना पंधरा दिवस घरीं जाऊन रहात असत. दिवाळी व मे महिना या वेळीं सुटीमुळें मुंबईहून त्याचे बंधूंची मंडळी किंवा कोणी बहीण वगैरे येत असत म्हणून स्वामी त्याच वेळीं घरीं जात असत.

स्वरूपानंद...१२

परांजपे गुरुजी

सन १९४१ मध्ये श्री. बा. म. परांजपे (बाबुराव) यांना स्वामींचा 'अनुग्रह' मिळाला. श्री. पटवर्धन मास्तर यांचे हे मेहुणे व पटवर्धन हे स्वामींचे गुरुबंधू म्हणून स्वामींविषयी वरीच माहिती त्यांना १९३५ पासून झालेली होती. १९३५ च्या मार्चमध्ये स्वामी घरीच असतांना बाबुराव त्यांना भेटण्याकरितां मुद्दाम गेले. त्यांचे वय त्या वेळीं १६ वर्षांचे होते व मराठी चार इयत्तांपर्यंतचे शिक्षण झालेले होते. बाबुराव गेले तेव्हां स्वामी झोंपाळचावर खांद्यावर बंडी टाकून बसलेले होते. नमस्कार करून बाबुराव तेथेंच ओटीवर बसले. त्या वेळीं स्वामींना पटवर्धन मास्तर यांनीं त्यांची ओळख करून दिली. त्यावर ते फक्त ३-४ शब्दच बोलले. वाचण्यासाठीं म्हणून त्यांनीं १-२ पुस्तके त्यांना दिलीं (महात्मा गांधींचे एक व एक साने गुरुजी यांचे पुस्तक असावे). यानंतर पटवर्धन मास्तरांबरोबर १९३७ मध्ये पुन्हां भेटण्याचा योग आला. याही वेळीं पुन्हां एकादें पुस्तक त्यांनीं दिलें. यानंतर बाबुराव यांना स्वामींचा अनुग्रह मिळावा अशी इच्छा उत्पन्न झाली व त्यामुळे १९३८ च्या मे महिन्यांत पटवर्धन मास्तरासमवेत ते पुन्हां येऊन भेटले.

गुरुबंधूंच्या प्रेमळ भेटींत सुखसंवादानें निर्माण झालेल्या प्रसन्न वातावरणांत बाबुराव हेही रंगून गेले. या वेळीं पटवर्धन मास्तर यांनीं बाबुरावांबद्दल थोडी भलावणी केली, हे जिज्ञासू आहेत असें सांगून अनुग्रहाला पात्र आहेत हें सूचित केलें. त्यावर स्वामींनीं ज्ञानेश्वरींतील मुढील ओवी म्हणून दाखविली :

जें सायासें स्तन्य सेवी । तें पक्वान्न केवीं जेवी ।

म्हणोनी बाळका जेंसीं नेदावीं । घनुर्धरा ॥ ज्ञानेश्वरी अ. ३-१७२

पटवर्धन मास्तरांना स्वामींना काय म्हणावयाचें आहे तें समजलें व त्यांनीं अधिक आग्रह घरला नाही. स्वामींचा भाव बाबुरावांच्याहि लक्षांत आला. आपणाला पात्रता आली कीं स्वामींचा अनुग्रह मिळेल हें त्यांच्या लक्षांत आलें. स्वामींनीं म्हटलेली ओवी ही गीतेंतील 'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम्' या श्लोकावरील आहे हें त्यांच्या लक्षांत आलें व त्यांनीं त्याप्रमाणें लगेच सांगितलें. त्यामुळे त्यांचे वाचन लक्ष-

पूर्वक झालेलें असून बुद्धीही तल्लख आहे हें स्वामींच्या ध्यानांत आलें. आणखी एक गोष्ट म्हणजे देसाई यांचे खालील खोपटांत स्वामी बसले होते व त्यांचेमागें बऱ्याच अंतरावर श्री. विवेकानंदांची तसवीर अगदीं मंद प्रकाशांत लावलेली होती ती तसवीरही त्यांनीं चटकन् ओळखली. त्यावर 'नजर फार चांगली आहे' असे स्वामी म्हणाले. यानंतर पटवर्धन मास्तर यांना स्वामींनीं एक अभंग म्हणायला सांगितलें व मास्तरांनीं गोड गळ्यावर एक अभंग म्हटला. नंतर बाबुराव यांनाही एक अभंग म्हणावयास स्वामींनीं सांगितलें. त्यावर ते म्हणाले मला मुळींच आवाज नाही. म्हटलाच तर तें अगदीं गच्च वाटे. स्वामी म्हणाले जसें येईल तसेच म्हणा. नंतर बाबुरावांनीं पुढील अभंग म्हणून दाखविला.

परिमळाची धांव भ्रमर ओढी ।

तैसी तुझी गोडी लागो मज ॥ १ ॥

अवीट गे माये विटेना ।

जवळी आहे परि भेटेना ॥ २ ॥

तृषा लागलिया जीवनातें ओढी ।

तैसी तुझी गोडी लागो मज ॥ ३ ॥

बापरखुमादेवी वरी विठुलीं आवडी ।

गोडियेसि गोडी मिळुनी गेली ॥ ४ ॥

यानंतर स्वामी पटवर्धन मास्तरांना म्हणाले मी सगळ्यांनाच या, जा असें बहुमानार्थी म्हणत असतो. परंतु बाबुरावांना मात्र 'ये, जा' असेंच म्हणणार आहे. अधिक अगत्य प्रदर्शित करणाऱ्या या वाक्यांनीं बाबुरावांना आनंद झाला. परंतु नित्याची बसलेली संवय जाते थोडीच ! प्रत्यक्षांत आजपर्यंत तसें घडलें नाही. या वेळींही बाबुरावांना आणखी १-२ पुस्तकें वाचनाकरितां स्वामींनीं दिलीं व नंतर मास्तर व बाबुराव दोघेही परत गेले.

१९३५ मध्ये बाबुराव प्रथमच स्वामींना भेटले त्या वेळीं त्यांचें फक्त मराठी चार इयत्ता इतकेंच शिक्षण झालें होतें. परंतु त्यानंतर मुंबई येथें हिंद विद्यालयांत दोन वर्षे इंग्रजीचा अभ्यास झाला. त्याच-प्रमाणें पुढें १९३७ नंतर गीतापठण अर्थसहित होऊन दासबोध यांचेही पारायण झालें. आणि पटवर्धन मास्तरांशीं वरचेवर होणाऱ्या सहवासा-

मुळें स्वामी विवेकानंद, रामकृष्ण परमहंस यांचें वाङ्मय वाचन व ज्ञानेश्वरीचेंही वाचन झालें होतें. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे परमार्थाची तीव्र जिज्ञासा उत्पन्न झाली व स्वामींचा अनुग्रह मिळावा अशी तळमळ लागून राहिली.

यानंतर १९३९ च्या डिसेंबरमध्ये मार्गशीर्ष वद्य ११ला बाबुराव स्वामींचे भेटीला पुन्हां गेले व एकटेच गेले. या वेळीं स्वामींचा अनुग्रह केव्हां होईल याची फारच तळमळ लागली होती. भेटीला जातांना त्यांनीं बरोबर बकुळीचीं कांहीं फुलें अगदीं देंठासकट तोडलेलीं व एक अननस नेला होता. स्वामींना तीं फुलें व अननस त्यांनीं दिला. माझ्यावर अनुग्रह व्हावा अशी इच्छाही त्यांनीं प्रदर्शित केली. यावर स्वामी म्हणाले 'ठीक आहे. अनुग्रह होईल. आजपासून १४ महिन्यांनीं अनुग्रह देईन.' यावर उतावीळ झालेल्या बाबुरावांनीं म्हटलें, 'ही मुदत फार दीर्घ वाटते.' यावर स्वामी म्हणाले, 'आईनें मुलाला असें घेतलें काय, (जवळ हात करून) किंवा असें घेतलें काय (या वेळीं अधिक लांब हात करून) सारखेंच ! कोणीकडून आईजवळ घेते यालाच महत्त्व आहे.'

या स्वामींच्या बोलण्यावरून स्वामी १४ महिन्यांनीं अनुग्रह करणार याविषयी शंका न राहिल्यानें त्यांना फारच समाधान झालें. स्वामींच्या म्हणण्याचा आशय असा होता कीं मूल जितकें आईजवळ असेल तितकें ती जवळ हात करून लवकर घेते त्याप्रमाणें पारमार्थिक अधिकारानें जे अधिक जवळ आले आहेत त्यांना लवकर गुरुकृपा होते. दूर असलेल्या मुलालाही आई जवळ घेतेच. परंतु तिला जरा लांब हात करून तें घ्यावें लागतें, त्यामुळें वेळ लागलेला दिसतो. परंतु काम सारखेंच होतें यावरून कमजास्त मुदतीचा प्रश्न हा शिष्याच्या अधिकाराचाच प्रश्न रहातो हा त्यांतील गभितार्थ आहे हें उघडच आहे.

यानंतर बाबुरावांनीं स्वतःच्या स्वभावांतील असलेला दोष किंवा उपेक्षा स्वामींना सांगितला. ते म्हणाले, 'मी अगदीं रक्ष अंतःकरणाचा आहे. भक्तिभाव या बाबतींत मी कोरडा आहे.' यावर स्वामी म्हणाले, 'तुम्ही मला जीं बकुळीचीं फुलें दिलींत तीं वाहेरून खरबरीत ओबड-घोबडही आहेत परंतु त्यांतच उत्तम सुवास सांठवलेला आहे. त्याचप्रमाणें तो अननसही ! त्याला वाहेरून कांटे आहेत. परंतु आंत उत्तम गोडी

सांठवलेली आहे. तसेंच हें आहे.' याप्रमाणें कांहीं बोलणें झाल्यावर बाबुराव स्वामींना वंदन करून निघून गेले.

यानंतर १९४१ पर्यंत स्वामींकडे त्यांचें २-३ वेळां जाणें झालें. स्वामींनीं १९३९ च्या डिसबरमध्ये दिलेली १४ महिन्यांची मुदत संपण्यापूर्वी अगोदर १४ दिवस बाबुरावांना मुक्काम गांवखडी येथें पत्र पाठविलें व अनुग्रहासाठीं येण्याविषयीं कळविलें. सदर पत्र जसेंच्या तसें खालीं उद्धृत करित आहे.

जय माताजी

रविवार, माघ शु० १२,

c/o देसाई बंधू

शके १८६२

पांवस, रत्नागिरी.

चिरंजीव राजश्री बाळकृष्ण यांस—

सप्रेम आशीर्वाद विशेष—

गुरुवार माघ वा। २ पासून श्री ज्ञानेश्वरी सप्ताह करावा व आदले दिवशीं म्हणजे दासनवमीला गीता पाठ करावा.

शाळा संभाळून सप्ताह करणें अवघड जात असेल तर सात दिवस रोज एकदां ज्ञानेश्वरींतील नववा अध्याय वाचावा.

तेंहि अवघड जात असेल तर भटण्यापूर्वी एकदां ज्ञानेश्वरींतील बारावा अध्याय वाचावा.

कळावें, हे आशीर्वाद.

स्वामी

ता. क.

“चित्त भक्तीनें उल्लसित असावें हा आशय.”

१३ फेब्रुवारी १९४१ ला वरील पत्र गांवखडी येथें श्री. बाबुराव यांना मिळालें. त्या वेळीं गांवखडी येथेंच ते शिक्षकाची नोकरी करीत होते. पत्राप्रमाणें संपूर्ण सप्ताह करून माघ वद्य १० ला ते स्वामींकडे गेले. दुसरेच दिवशीं माघ वद्य ११ ला स्वामींनीं सांगितल्याप्रमाणें १४

महिने पूर्ण होत होते. त्या दिवशीं शनिवार होता. दशमीचे दिवशीं बाबुराव गेल्यावर त्यांना त्यांनीं गांवांत जरा फिरून या म्हणून सांगितलें व उद्यां संबंध दिवस उपास करा म्हणून सांगितलें. बाबुराव गांवांत गेले व उपासाचे फराळाकरितां त्यांना रताळीं मिळालीं तीं आणून त्यांनीं देसाई यांचे घरांत दिलीं व उद्यां माझा उपास आहे म्हणून सांगितलें.

माघ वद्य ११ शके १९६२ या दिवशीं बाबुरावांना स्वामींनीं अनुग्रह दिला व खडिसाखरेचा प्रसाद दिला. घरांतील मंडळींनाही प्रसाद देण्यास सांगितलें. परंतु प्रसाद कसला हें मात्र कोणाला न सांगण्याविषयीं त्यांना सांगून ठेवलें होतें. याचें कारण या गोष्टीचें प्रसिद्धीकरण शक्य तों न व्हावें हाच यांत उद्देश होता.

या वेळेपर्यंत स्वामींनीं फार करून कोणाला अनुग्रह दिला नव्हता. फक्त देसाई यांचे ताईंना यापूर्वी १-२ वर्षे त्यांनीं अनुग्रहित केलें होतें.

बाबुराव परांजपे यांच्या अनुग्रहाचें सविस्तर वर्णन एवढ्याचसाठीं केलें आहे कीं स्वामी हे शिष्याच्या कल्याणासाठीं कसे झटत असत हें लक्षांत यावें. १९३५ मध्ये प्रथम भेटीपासून त्यांची आत्मलाभाची ओढ कशी वाढेल व उत्तम मुमुक्षुत्व वाढेल या दृष्टीनें वाचनाकरितां योग्य क्रमानें निरनिराळीं पुस्तके वाचायला दिलीं. नंतर चौदा महिन्यांची मुदत घालून उत्तरोत्तर अनुग्रहाची उत्सुकता वाढेल असें केलें व बोलल्या-प्रमाणें न चुकतां आपण होऊन १४ दिवस अगोदर पत्र घालून त्यांना बोलावून घेतलें. हें सर्व त्यांच्या परमकारुणिकतेचें द्योतकच नव्हे काय ? सद्गुरु माउलीनें प्रथमच आपल्याकडे आईचें नातें लावून घेतलें व बाळाला आश्वासन देऊन त्याप्रमाणें त्याला जवळ केलें. हें बाबुरावांचें फार मोठें भाग्य आहे यांत शंका नाही. तसेंच बाबुरावांना गेलेल्या पत्रांत 'स्वामी' अशी सही केलेली असल्यामुळें कारागृहांत त्यांच्या सहबंधूनीं त्यांना दिलेल्या नांवाचा त्यांनीं स्वीकार केला होता. हें या वेळीं स्पष्ट होत आहे. कारण पांढस येथें स्वामी हें नांव अद्याप रूढ झालेलें नव्हतें.

सगुण साक्षात्कार

साक्षात्कार ही स्वानुभवगम्य गोष्ट असल्यानें त्याचें वर्णन दुसऱ्याला करतां येणें अशक्यच. परंतु स्वामींना 'सगुण साक्षात्कार' झाल्याची

घटना जशीच्या तशी त्यांनीं स्वमुखानें मला सांगितली असल्यानें ती येथें देण्यास फार आनंद वाटतो. इ. स. १९४२ मधील ही घटना आहे. अनेक साधुसंतांना ज्याप्रमाणें भगवंतानें प्रत्यक्ष दर्शन देऊन धन्य केल्याचें आपण वाचतो, त्याचप्रमाणें स्वामींच्याही बाबतींत प्रत्यक्ष घडलें आहे. हें कसें आणि कां घडलें तें समजून घेणें अत्यंत उद्बोधक होणारें असल्यानें त्याचें सांगोपांग विवेचन येथें करीत आहे.

प्रेमाच्या उन्मत्त स्थितींत आणि बुद्धीच्या तल्लीन अवस्थेंतच भगवंताचा सगुण साक्षात्कार होत असतो. अशा उत्कट भावावस्थेंत जागेपणीं किंवा स्वप्नांत असा अनुभव येत असतो. स्वामी ज्ञानामृताचें आकंठ सेवन करून शाश्वत शांतीचा लाभ घेतच होते. पराशांति प्राप्त झाली तरी परात्पर अशा त्या परमात्म्याची सगुण साजिरी मूर्ति दिसावी अशी त्यांनाही प्रेमाची उत्कटता उत्पन्न झाली. भगवंताचें दिव्य दर्शन व्हावें, त्यानें बोलवें हे भाव वाढूं लागले.

ज्या भाग्यवंतांना भक्तिप्रेमाची उत्कट अवस्था प्राप्त होते त्यांना ब्रह्मज्ञान, मोक्ष हें सर्व महान वैभवही तुच्छ वाटूं लागतें. त्यांचा जीव भगवंताचे भेटीसाठीं अगदीं अधीर होऊं लागतो व या भावाची परम सीमा होतांच त्यांना साक्षात्कारही होतो. तुकाराम महाराजांचेंच उदाहरण पहा. ते देवाला म्हणत आहेत :

नको ब्रह्मज्ञान आत्मस्थिति भाव । मी भक्त तूं देव ऐसें करीं ॥ १ ॥

दावीं रूप मज गोपिकारमणा । ठेवूं दे चरणावरी माथा ॥ २ ॥

मला ब्रह्मज्ञान नको किंवा आत्मस्थितिभावही नको. मला मी आणि तूं असें द्वैतच पाहिजे. मला तुझें रूप दाखव. मला तुजेशीं हितगुजाच्या गोष्टी करूं दे, एकांत घडूं दे. यावांचून कांहींही करणें म्हणजे मला शीण वाटतो. मला तुझें वेंकुंठ नको. मला फक्त दर्शनच पाहिजे. तुझ्या दर्शनावांचून माझ्या सर्वेद्रियांचें वा मनबुद्धीचें समाधान होणार नाहीं.

स्वामींनाही असेंच वाटूं लागलें. सन १९४१ चे सुरवातीपासून या वासनेचें बीजारोपण झालें. वासनेचा अंकुर पुढें पुढें वाढूं लागला. भगवान आपल्याला कां बरें दर्शन देत नाहीं ? तो निष्ठुर झाला कीं आपलीच तेवढी पात्रता नाहीं ? असे प्रश्न मनांत उद्भूत होऊं लागले.

भक्तवत्सल परमात्मा निष्ठुर कसा होईल ? आपल्यांतच तेवढी पात्रता आलेली नाही. दर्शनासाठी साधुसंतांना केवढी प्रचंड तळमळ लागली होती ? केवढी विरहव्यथा अनेकांनी अनुभवली ? हें सर्व त्यांचे ध्यानीं येऊं लागलें.

मग, आपल्याला अशी तळमळ लागावी हीच तळमळ सुरू झाली. स्वामी या सर्व घटनांचा विचार करूं लागले व त्यांच्या हें लक्षांत आलें कीं ही तळमळ उत्पन्न होणें हीच भगवंताची कृपा आहे. त्या तळमळीचें पोषण तोच करीत असून योग्य तयारी झाल्यावर तो आपण होऊनच दर्शन देईल. यांत माझे कर्तृत्वच काय ? सर्व कांहीं त्याचें तोच करीत, करवीत आहे. परंतु एवढ्यानें तळमळ शांत होत नव्हती.

मनाची तळमळ अंशतः शांत करण्याचा एक उपाय या वेळीं स्वामींना सुचला व त्यांनीं आपल्या बसण्याच्या जागेजवळील उजव्या वाजूच्या भिंतीवर एक श्री विष्णूची तसबीर लावली. दिवसांतून या तसबिरीकडे बघण्यांत ते बराच वेळ आनंदांत घालवूं लागले. आनंदमय असें जणूं सजीव दर्शनच ते अनुभवूं लागले. त्या दर्शनाचा ठसा त्यांच्या चित्तचक्षूपुढें सार-खाच तरळूं लागला.

सुमारें १॥ वर्ष याप्रमाणें चालूच होतें. परंतु आपण आपल्या भावनेनें दर्शन घेणें निराळें आणि भगवंतानें प्रत्यक्ष येऊन दर्शन देणें निराळें. त्यांत भक्तीची सीमा आहे, भक्तपणाचा गौरव आहे, साधुसंतांच्या अनुभवाचा रोकडा साक्षात्कार आहे व भगवंताच्या आश्वासनाचा प्रत्यय आहे. हें सर्व कधीं होईल, ही उत्कंठा या स्थितींतही कमी न होतां वाढतच होती.

या वेळची उत्कंठा कशी होती हें स्वामींच्या संजीवनी गाथेंतील ९२ ते ९५ अभंगांच्या आधारेच स्पष्ट होईल. ही अभंगरचना जरी नंतरची आहे तरी त्यांतील भाव हे या वेळचेच आहेत. म्हणून त्या अभंगांचा विचार आतां करूं या. अभंग आणि त्याचें विवेचन पुढें देत आहे.

रूप चतुर्भुज तुवां चक्रपाणी । ध्रुवा मधु-वनीं दाविलें जें ॥ १ ॥
 तेंचि देखावया भुकेले हे डोळे । काय सांगों झाले उतावीळ ॥ २ ॥
 लडिवाळपणें घेतलीसे आळी । बाळ मी माउली तूं चि माझी ॥ ३ ॥
 तुजपाशीं आतां काय धरूं भीड । पुरवी माझे लाड स्वामी म्हणे ॥ ४ ॥

मायलेंकरांच्या लोभानें लाचावलेल्या मनानें भगवंताला ' माउली ' म्हणून ते प्रेमसिधूला आवाहन करीत आहेत. आतां तूं जगत्पिता असलास तरी भीड सोडून तूंच माझे लाड पुरव म्हणून सांगावेंस वाटतें. असें लागट भाषण करीत आहेत. भगवंत जवळच आहे, तो हृदयांतच आहे, त्यानें फक्त प्रगट व्हायचें आहे. अशीच पूर्ण खात्री यांत व्यक्त होत आहे. धरुवाला जें रूप तूं मधुवनांत दाखवलेस तेंच तुझे ' हे चक्रपाणी ' चतुर्भुज रूप मला दाखव. तेंच पहाण्याकरितां माझे डोळे अगदीं भुकावून गेले आहेत. काय सांगूं ! ते अगदीं उतावीळ झाले आहेत. कानांची तृप्ति, तुझ्या कथा श्रवणानें झाली, वाचा नामामृताच्या सेवनानें धन्य झाली. विचारे डोळे ? ते मात्र तुझ्या दर्शनाला वंचितच रहावे ? त्यांची नाहीं तुला द्या येत ? तें कांहीं नाहीं. मला रूप दाखवलेच पाहिजे ! असें पुढील अभंगांत आग्रहानें विनवीत आहेत.

रूप तुझें देवा दाखवीं केशवा । मुकुंदा माधवा नारायणा ॥ १ ॥

अच्युता अनंता कृष्ण दामोदरा । गोविंदा श्रीधरा हृषीकेशा ॥ २ ॥

हरि जनार्दना रुक्मिणी-रमणा । देवकी-नंदना वासुदेवा ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे मज हाचि निदिध्यास । पूर्ण करीं आस दर्शनाची ॥ ४ ॥

या अभंगांत भगवंतांची नामावलीच अवतरली आहे. ' जयांचीये वाचे माझे आलाप । दृष्टि भोगीं माझेंचि रूप । ' असें चित्त गोडावून वेडावले असल्याचें दिसत आहे. ' कृष्ण विष्णू हरीं गोविंद ' असे केवळ नामाचेच प्रबंध निर्माण होऊं लागले. म्हणजे भक्तीची सीमा होऊं लागली असेंच ठरतें. भक्ति प्रेम सुखाला ' सोडूं भाव ' ही अटकच होते. येथें हे भाव जिरून भक्तभाव वृद्धिगत झाले आहेत. आतां निदिध्यास लागला, दर्शनाची आस बेचैन करीत आहे. भगवंताला कांहींच का कळवळा येत नसेल ? येत असलाच पाहिजे परंतु भक्ति प्रेमाची खरी वाढ या अवस्थेंतूनच होत असते. दर्शनाचें महान सुख भोगण्यापूर्वीं, या अवस्थेंतून जावेंच लागतें. भक्ताला हें ठाऊक असूनही धीर धरवत नाहीं. तो व्याकुळ होऊन करुणार्णवाला करुणा भाकीत असतो. पुढील अभंगांत अशीच अंतःकरणाची अतीव तळमळ व्यक्त होत आहे.

कां गा माझा तुज नये कळवळा । उदारा दयाळा पांडुरंगा ॥ १ ॥

दर्शनाची आस लागली जीवास । झालों कासावीस तुजविण ॥ २ ॥

दाटला हा गळा लागेना तो डोळा । वाहे घळघळां अश्रु-धारा ॥ ३ ॥

उतावीळ मन सुटूं पाहे भान । दाखवी चरण स्वामी म्हणे ॥ ४ ॥

भेटीची आर्तता वाढून मन उतावीळ झालें आहे. लहान मूल ज्या-प्रमाणें आश्रु-धारा करून आईला उचलून घेण्याला भाग पाडतें त्याप्रमाणें आपले भाव जितके प्रभावीपणानें व्यक्त करतां येतील तेवढे करावे ही आंच अंतरंगांत उदित होऊन अशा आंचींतूनच भगवंताच्या हृदयाचा ठाव घेणारे भाव वरील अभंगांत व्यक्त झाले आहेत.

हे उदार व दयाळ पांडुरंगा ! तुला माझा कां बरें कळवळा येत नाहीं ? तुझ्या दर्शनाची आस लागून माझा जीव किती बरें कासावीस झाला आहे ! कंठ सद्गदित होतो. झोपेचें तर नांवच नाहीं. डोळ्यांतून घळ-घळ अश्रु-धारा वहात आहेत. छे ! आतां मनाची उतावीळ अवस्था इतकी झाली आहे कीं भानच हरपत आहे ! कांहीं भान आहे तोंच दर्शन घेणें तरी शक्य आहे. तरी सत्वर चरण दाखव ना !

वरील अभंगाचा सूक्ष्म दृष्टीनें विचार केला तर त्यांत फारच बहारीचा भाग आपल्याला दिसू लागेल. भक्त हा आत्यंतिक चिंतनांत इतका वेडा होऊन जातो कीं त्याला स्वतःचाच विसर पडू लागतो. ज्ञानोबांनीं आपल्याला स्वतःचा विसर कसा पडला हें सुंदरपणें वर्णिलें आहे.

दर्पणीं पाहतां रूप न दिसे आपुलें ।

बाप रखुमादेवीवरें मज ऐसें केलें ॥

वेध इतका लागला कीं आरशांतही पाहिल्यावरोबर आपलें रूप न दिसतां शामसुंदरा तुझेंच रूप दिसत आहे. स्वामींनीं 'सुटूं पाहे भान' यांत हेंच दर्शित केलें आहे. यांत स्वतःचें भान सुटत असलें व स्वतःचें विस्मरण होत असलें तरी त्या विसरांत जीवेंभावं विरून जाण्यांत येथें संतोष वाटणें शक्य नाहीं. असा संतोष भक्तांना केव्हां होतो त्याचें वर्णन ज्ञानेश्वरांनीं १० अध्यायांतील

मच्चित्ता मद्गत्त प्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

या ९ व्या श्लोकावरील टीकेंत भक्तांच्या भेटीचें वर्णनांत पुढीलप्रमाणें केलें आहे.

तैसेंचि मातें विश्वीं कथित । कथितेनि तोषें कथूं विसरत ।

मग तया विसरामाजीं विरत । आंगें जीवें ॥ ज्ञानेश्वरी अ. १०-१२८

भगवंताचे कथानुवाद गात गात ते स्वतःला विसरतात व त्या स्वतःच्या विस्मरणामुळें भगवंतांत ते आंगेंजीवें विरून जातात. परंतु येथें दर्शनाची लालसाच इतकी आहे कीं स्वामींना विरून जाण्याची भीतीच वाटत आहे. प्रत्यक्ष दर्शन येथें पाहिजे आहे. भगवंतांत विरून नव्हे तर त्याला पुढें साक्षात् उभा करून त्याचें दर्शन-सुख येथें लुटावयाचें आहे. 'भेटिची आवडी । उताविळ मन ' असें झालें आहे.

इतकी आर्तता वारंवार व्हावी, परंतु भगवंतानें दर्शन देऊं नये असें अनेकवार झालें. भगवंताचे स्नेहकौटिल्य अगाध खरेंच ! भक्तानें हांक मारल्यावर आपण प्रकट व्हावें यापेक्षां, भक्ताला कल्पना नसेल अशा वेळीं अकस्मात् प्रगट व्हावें. त्याला हाकारून दर्शन द्यावें; हेंच कांहीं वेळां त्याला अधिक प्रिय वाटतें. स्वामींच्या बाबतींत असेंच झालें.

रात्रीं १० वाजले आहेत. घरांतील सर्व मंडळी निद्रादेवीच्या गाढालिंगनांत निमग्न आहेत. वाऱ्याबरोबरच, आजूबाजूच्या वृक्षवल्लीदेखील विश्रान्ति घेत आहेत. निरव शांति नैसर्गिकपणेंच नांदत आहे. अशा वेळीं स्वामी मात्र खोलींत स्वस्थ बसून ध्यानमग्न झाले आहेत. अशा वेळीं त्यांचा हृदयस्थ परमात्मा अस्वस्थ झाला ! भक्ताला दिव्य सगुण रूपांत दर्शन द्यावें असें आर्त त्याला सहज उद्भवलें ! त्याबरोबर पुढील नाट्यमय घटना घडून आल्या.

स्वामींना रात्र आहे का दिवस आहे याचें भान राहिलें नाहीं. ते देवघरालगतच्या पडवींतील खोलींत बसलेले असूनही आपण देवघरांत उभे असून उजव्या हाताला देव्हारा मागच्या बाजूला चौरंग व पुढच्या बाजूला टेबल आहे आणि आपण कांहींतरी लिहीत अहों असें वाटलें. इतक्यांत एकदम कडाडकाड (वीज कोसळल्याचे आवाजाप्रमाणें) आवाज कानीं आला व एकदम प्रकाश-विद्युल्लतेपेक्षांही दिव्य आणि अत्यंत शीतल-दिसूं लागला. लगेच पुढील शब्द कानीं आले.

वो गोडबोले किधर है ? जिसने ज्ञानेश्वरी लिखा ।

हे शब्द प्रवेशद्वाराकडून आल्यामुळें त्यांनीं डावीकडे आपली नजर वळवली. तों काय ? शंख-चक्र-गदा-पद्म-धारी श्री. विष्णूचें दिव्य दर्शन !

प्रथम दर्शनीं भगवंताचे पाय दिसले. उंबरठा आड आल्यानें चटकन् पावलें दिसलीं नाहींत. परंतु नंतर तींहि दिसलीं. 'झालें समाधान । तुमचे देखिले चरण ' हा भाव मनांत उदित झाला. नंतर तें परम दिव्य रूपडें समग्र न्याहाळावें म्हणून स्वामींनीं आपली दृष्टि वर वळवण्यास सुरवात केली. तों सुवर्णप्रमाणें पिवळा पीतांबर विद्युल्लतेप्रमाणें झळाळत आहे असें दिसूं लागले. गदेचें टोंक जमिनीला टेंकलें असून ती फारच भव्य आहे असें भासलें. सर्व स्वरूप भव्य आणि विशाल असल्याचें दिसून आलें. नजर कमरेपर्यंत पोचेंतों सुमारे दोन पुरुषांहून अधिक ती उंची आहे हें ध्यानीं आलें. 'पाहीन श्रीमुख देइन आलिंगन । जीवें लिंबलोण उत्तरीन ' हे भाव मनांत आले व भगवंताचें मुख-मंडल पहाण्यासाठीं त्यांनीं आपली दृष्टि उंचावली. सुमारे चार पुरुषांहून अधिक उंचीवर मोहाचें माहेर असें मुखमंडल सहस्रसूर्यांहूनही प्रकाशमय परंतु अत्यंत शीतल असें पाहून त्या स्वरूपसौंदर्यपानांत ते मग्न झाले. भगवंताच्या अमृत दृष्टींतून होणाऱ्या प्रेमवर्षावानें दर्शनेच्छा तृप्त होऊन ते त्याचें समग्र रूप न्याहाळूं लागले. मस्तकीं कुरळ केशावलीवर जडिताचा मुकुट झळाळत आहे. साकार ना निराकार अशीं कर्णद्वयांत, मकराकार कुंडलें तळपत आहेत, गळ्यांत कौस्तुभमणि आणि निस्सीम गांभीर्याचें प्रतीक असें श्रीवत्सलांछन वक्षस्थलीं विराजत आहे. आपादलंबी वैजयंती हार कंठीं मिरवत आहे. शंख, चक्र, गदा, पद्म चारी हातांत शोभत आहेत. आनंदाच्या राशीवर बसून हें सर्व पहात असतांच एकदम तें दिव्य तेजाचा शृंगार केलेलें समग्र स्वरूप चित्तचक्षूंपुढें उभें राहिलें. क्षणभर, अर्जुनानें विश्वरूप पहातांच त्याची जशी गाळण उडाली त्याप्रमाणेंच स्वामींच्याही मनांत भीतीची छटाही उत्पन्न झाली. क्षणभरांतच अनुभव, अनुभव घेणारांतच विराम पावून स्वामींच्या रूपानें मूर्तिमंत अनुभूतीच उरली. धन्यतेचे भाव उदित झाले-तेच पुढील अभंगांत अक्षर स्वरूपांत साकार झाले आहेत.

रूप चतुर्भुज सुंदर सांवळें ॥ अजि म्यां देखिलें श्रीहरीचें ॥ १ ॥

चरण सुकुमार कांसे पीतांबर । वैजयंती-हार कंठीं साजे ॥ २ ॥

सुहास्य-वदन राजीव-लोचन । मस्तकीं भूषण मुकुटाचें ॥ ३ ॥

शंख चक्र गदा पद्म करीं शोभे । सन्मुख हें उभें स्वामी म्हणे ॥ ४ ॥

दिव्य दर्शनाचा सोहळा संपवून भगवान अंतर्धान पावले व या नाटकाचा प्रवेश संपला. स्वामी पाहं लागले तों आपण खोलीत वसलेलेच आहोंत. तें देवघर, तें टेबल सारें स्वप्नच काय ? स्वप्न कसें म्हणावें ? भगवंताचे ते शब्द कानांत घुमत आहेत. अदृष्टपूर्व असें तें दर्शन स्वप्न म्हणून दिसणारें आहे काय ? मनाच्या विकल्पाला बुद्धि किंवा अंतःकरण कोणीच साथ देऊं शकत नव्हती !

भगवंताच्या कर्णेचा प्रत्यय आला. संताच्या अभिवचनाची खात्री पटली. भक्तीची महती सिद्ध होऊन आपल्या भक्तपणाचा भगवंतानें स्वीकार केला ! त्यानें आपला म्हटला ! हें परम समाधान त्यांना प्राप्त झालें.

दीड वर्षाची अंतःकरणाची वाढती तळमळ आतां शांत झाली. तळमळ भागवण्यासाठीं श्रीविष्णूची तसबीर जी भिंतीवर लावून ठेवली होती तिचें आतां काम नाही म्हणून ती त्यांनीं काढून ठेवली. श्री ज्ञानेश्वरी स्वहस्तानें लिहून आपण श्री सद्गुरूंना समर्पण केली त्याचा उच्चार करून बो गोडबोले किधर है ? असें भगवंतांनीं पाचारण केलें. यावरून सद्गुरूसेवेचें महत्त्व भगवंताला किती वाटतें हें स्वामींचे ध्यानीं येऊन, सद्गुरूबद्दल, भगवंताच्या भक्तप्रेमाबद्दल, प्रेमा दुणावून त्यांना अष्ट सात्त्विक भाव उत्पन्न झाले. कंठ सद्गदित झाला. नेत्र पाझरू लागले, अंग पुलकित झाले आणि ते प्रेमसुखांत विरून गेले. 'भाविका देव यथार्थ' या वचनाची स्वामींना अशा प्रकारें प्रचीति आली.

भावार्थगीता

१९३४ मध्ये अमृतधारा हें काव्य स्वामींनीं लिहिलें. परंतु त्यानंतर सुमारें ८-९ वर्षांत नवीन काव्यस्फूर्ति त्यांना झाली नाही. सदोदित आत्मसुखांत दंग असावयाचें. परंतु शके १८६६ (सन १९४३-४४) मध्ये त्यांना काव्य-स्फूर्ति झाली. गीतेंतील ' दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः ' या श्लोकावर एका रात्री १० वाजतां मनन करतां करतां त्यावर सहज एक

अंगावरतीं जरि कोसळती डोंगरही दुःखाचे ॥

असे अढळ मन सदा जयाचें नाव न उद्देगाचे ॥ १ ॥

अशी साकी स्फुरली. त्याच चिंतनांत झोंप लागली व पहांटेस उठल्या-बरोबर तीच साकी पुन्हा आठवली व अशाच प्रकारें गीतेच्या प्रत्येक श्लोकाचा अनुवाद करावा अशी प्रेरणा झाली व सकाळीं उठल्यावर ती साकी त्यांनीं लिहून ठेवली व तेव्हांपासून रोज सुमारे १० साक्या याप्रमाणें सहा-सात महिन्यांत भगवद्गीतेवर संपूर्ण साकीबद्ध अनुवाद लिहून झाला. आधींच गीताग्रंथ हा बालछंदाप्रमाणें लहानपणापासून आवडता. त्यावर, ज्ञानेश्वरी वाचनानें त्यावरील प्रीति अधिकच वाढलेली. त्यामुळें याच ग्रंथावर प्रथम टीका होणें उचित होतें व हें कार्य भगवंताच्याच प्रेरणेंतून निर्माण झालें. जात्याच कविहृदय आणि कवित्त्वाची उत्तम शैली ही लाभलेली असल्याने ही रचना गोड आणि रसाळ, त्याचप्रमाणें सुबोध आणि भावपूर्ण झाली आहे. मुख्यतः भावार्थदिपिकेच्या आधारेच ही रचना स्वामींनीं केलेली असल्याने याला नांवही 'भावार्थगीता' असेंच त्यांनीं दिलें आहे. 'साकी वृत्त' हें स्वामींचें फार आवडतें वृत्त आहे आणि खरोखरच म्हणायला सुंदर असें हें गेय काव्य आहे.

गीतेवर अनेक विद्वानांनीं, साधुसंतांनीं टीकाग्रंथ लिहिले आहेत व प्रत्येकाला स्वतःचें असें कांहीं वैशिष्ट्यही आहे. तसेंच या काव्याचें वैशिष्ट्य सांगावयाचें झाल्यास, मूळ श्लोकाचा फारसा विस्तार न करतां, त्याचप्रमाणें केवळ समश्लोकीसारखा संकोचही न करतां महत्त्वाचा भाव व्यक्त होईल इतकाच विस्तार केलेला आहे. एका श्लोकावर एकाच साकीपासून तों ८-१० साक्यांपर्यंतही हा विस्तार आहे. हा ग्रंथ शके १८७३ मध्ये प्रकाशित झाला.

अमृतधारा या प्रथमच्या काव्याच्या शेवटीं जगन्माउलीला स्वामींनीं 'त्वदाज्ञेस अनुसरून आतां ठेवु लेखनी खालीं' म्हणून प्रथम सांगितलें. परंतु त्यावर आपली काव्यनिर्मितीची अपेक्षादेखील लगेच व्यक्त केली आहे. फक्त 'तुझी आज्ञा' झाली म्हणजे पुरे. हें मनोगत पुढील साकींत व्यक्त झालें आहे.

जगन्माउली आज्ञा होतां ती पुनरपि उचलूंच ।

भक्त होउनी त्वद्-यशोध्वजा जगीं उभाळूं उंच !

आणि याच अपेक्षेप्रमाणें भावार्थ-गीता लिहिण्याची सहज स्फूर्ति

झाल्यावर हें कार्य स्वामीकडून पूर्ण झालें. अमृतधारा हें त्यांचें ग्रंथस्वरूप प्रथम काव्य असूनही, प्रथम प्रकाशित होण्याचा योग त्याला न येतां तो भावार्थ गीतेलाच आला. भावार्थ गीतेपूर्वी १० वर्षे अमृतधाराची निर्मिती झाली व भावार्थ गीतेनंतर १० वर्षांनीं तें प्रकाशित झालें. याला कारण म्हणजे तें एक स्फुटकाव्याप्रमाणें आहे हेंच झालें असावें.

सन १९४५ मध्ये स्वामींचे प्रिय मित्र पटवर्धन मास्तर हे अकालींच पेन्शन घेऊन पांढस येथें 'वैद्य' यांचे बंगल्यांत रहाण्यासाठीं आले. त्यांचे आग्रहावरून स्वामी हे त्यांचेकडे ८-१० दिवस जाऊन राहिले होते. मास्तरांचे बहिणीला (सौ. गंगुताई) या वेळींच अनुग्रह झाला.

यानंतर स्वामींचे वडील विष्णुपंत यांची प्रकृति दिवसेंदिवस थकत चालली. १९४६ मध्ये दसऱ्याचे दिवशीं ते बेशुद्ध झाले. स्वामी देसाई यांकडून डोलीनेच घरी गेले. त्यांची प्रकृति एकादा मैल चालून जाण्याइतकी या वेळीं ठीक नव्हती. बाबुराव परांजपे या वेळीं स्वामीकडे होते. श्री. पटवर्धन मास्तर हेही बराच वेळ येऊन बसत. बाबुरावांना स्वामींनीं विष्णुपंतांचे जवळ बसून नामस्मरण करीत राहण्यास सांगितलें व त्याप्रमाणें रोज बराच वेळपर्यंत ते जवळ बसून असत. सर्व प्रकारें शुश्रूषा चालू होती. आजार असा कांहींच नव्हता. दसऱ्यानंतर तीन दिवसांनीं वयाच्या ७८ व्या वर्षीं त्यांचें देहावसान झालें. विष्णुपंतांच्या पत्नीवर दुःखाचा डोंगर कोसळला. तरी त्यांनीं व घरांतील सर्वच मंडळींनीं नियतीचें हें दुःख संयमपूर्वक सहन केलें.

यानंतर घरांत रहाण्याला आईशिवाय कोणीच नाही व उतार वयांत फारसा शेजार नाही अशा स्थितींत तिनें घरीं एकटें रहाणें शक्यच नव्हतें. शेवटीं पटवर्धन मास्तर यांनीं वैद्यांच्या बंगल्यांत न रहातां स्वामींचे घरीं रहावें असें ठरलें व ते त्याप्रमाणें राहूं लागले. मास्तर राहिल्यामुळें स्वामींचे आईला फारच बरें वाटलें. कारण, मास्तर म्हणजे एक अगदीं घरचेंच असे संबंध बरेच वर्षांचे निर्माण झालेले होते. मास्तर घरीं राहिल्यामुळें स्वामींची काळजी दूर झाली. या वेळीं मास्तर स्वामींचे आईला संजीवनी गाथेंतील अभंग वाचून दाखवीत असत व त्यामुळें तिच्या मनाला पुष्कळ विरंगुळा मिळत असे.

काळजी दूर झाली हें फक्त व्यावहारिक दृष्ट्याच सत्य आहे. स्वामींनीं तर सर्व काळजी भगवंतावर सोपवली होती. अर्थात् खरी काळजी भगवंतालाच असल्याने त्याच्याच इच्छेनें सर्व योग जमून आले. ईश्वरी सूत्र किती अगाध आहे हेंच निरनिराळ्या घटनांतून भक्त पहात असतो. व 'भगवत् कृपेच्या प्रेमाचे घुटके घेत असतो.' कांहीं वेळां संकटें येतात व त्या वेळीं भगवंत भक्ताची थोडी कसोटी पहात असतो. परंतु खरा भक्त मुळींच डगमगत नाही हेंच भगवंताला दिसून येतें व तो भक्त-प्रेमानें वेडा होतो.

‘कृपाळूपणें अल्प धारिष्ट पाहे ।’

आणि प्रेमानें वेडा झालेल्या भगवंताला भक्ताचे अधिक काळ धारिष्ट बघणें शक्य होत नाही. स्वामी प्रकृतीनें पराधिनच झाल्यामुळें त्यांना हें भगवंताचें कौतुक नित्यानुभवाचें झालें असल्यास नवल नाही.

संजीवनी गाथा

भावार्थ गीता १९६४ मध्ये लिहून झाल्यानंतर सुमारे चार महिने तत्संबंधींच्या वाचनांत व विचारांतच स्वामी गढून गेले होते. त्यामुळें काव्यनिर्मितीचा ओघ कांहीं काळ स्थगित झाल्यासारखा झाला. परंतु पुढें चार महिन्यांनंतर त्यांचे विचार व अनुभव अभंग वृत्तांत साकार होऊं लागले. शके १८६७ मध्ये संजीवनी गायेंत प्रकाशित झालेले बहुतेक अभंग लिहिले गेले. या अभंग लेखनकालींच त्यांचे हल्लींचे सुप्रसिद्ध 'स्वामी स्वरूपानंद' हें नांव प्रकट झालें हें कसें झालें ? त्याचे कार्य-कारणसंबंध मौजेचे आहेत.

सन १९४५ मध्ये मी (लेखक) नुकताच मुदतीच्या तापांतून बरा झालों होतो. या वेळीं स्वामींचें १५६ अभंग जे त्या वेळीं लिहून झाले होते ते मजकडे आले. अभंग वाचनांत मन रंगून गेलें. परंतु अभंगांच्या शेवटीं हल्लींप्रमाणें 'स्वामी म्हणे' हा नामनिर्देश नव्हता. सर्वच साधु-संतांचे अभंगांत शेवटीं नामनिर्देश करण्याची जी प्रथा चालत आली आहे तिच्याशीं हें मला विसंगत वाटल्यामुळें स्वामींना तशी विनंती करावी असें माझे मनांत आलें व त्या वेळीं जे चार अभंग स्फुरले ते

लिहून स्वामींकडे श्री. रामभाऊ काळे या माझ्या आतेभावाबरोबर पाठविले. ते अभंग असे :

[१]

अहो जी उदारा विनंति अवधारा । आमुच्या अंतरा तोषवाया ॥ १ ॥
अभंगाशेवटीं नामाचा निर्देश । करणें सुयश जोडावया ॥ २ ॥
परंपरागत आलें जें कां लोण । त्याचें पालन घडावें कीं ॥ ३ ॥
संत-कवि-क्रम ऐसा चि नेमस्त । आला अनुस्यूत दिसतसे ॥ ४ ॥
अनिर्दिष्ट नाम काव्य गमे उणें । केली मिठाविणें पाक-सिद्धि ॥ ५ ॥
' राम ' म्हणे नाम प्रबोधाचें धाम । सार्थक परम भावार्थाचें ॥ ६ ॥

[२]

आधीं जेणें केलें मग सांगितलें । त्याच्या शब्दा आलें सामर्थ्य कीं ॥ १ ॥
सांगतो लोकांसी ब्रह्म-ज्ञान गोष्टी । कोरडा आद्यंतीं पाषाण चि ॥ २ ॥
अधिकाराविणें जें जें कीं बोलणें । भुंकोनियां सुणें गेलें जैसें ॥ ३ ॥
उपदेशायोग्य अधिकारीपण । तरी प्रबोधन जना होय ॥ ४ ॥
उपदेश कोण करीत ह्यांच्यांत । महत्त्व निभ्रांत येत असे ॥ ५ ॥
नामाचे नि योगें व्यक्तित्वाचा ठसा । उठत आपेसा जन-मर्नी ॥ ६ ॥
भावार्थाचा ठसा उठत बठोनी । अंकुरे ठसोनी अंतर्यामीं ॥ ७ ॥
ऐकावया नांव अभंगाशेवटीं । उत्सुकता उठी ' राम ' म्हणे ॥ ८ ॥

[३]

नामा आणि रूपा जेथें नाहीं ठाव । नामाचें वैभव कासयासी ॥ १ ॥
नामरूपातीत स्वयंभू संचलें । परि तें नटलें नाम-रूपीं ॥ २ ॥
फळला सद्भाव गळला अभिमान । नाम-रूप-भान हारपलें ॥ ३ ॥
गाजावें आपुलें जगामाजीं नांव । ऐसी कैची हांव स्पर्शो शके ॥ ४ ॥
ज्याचें नांव घेतां ये विश्व-बंधता । निव्वहि प्राकृता अभक्तासी ॥ ५ ॥
लोक-हितासाठीं नांवाचें महत्त्व । उद्दिष्ट कार्यांत साहाय्यक ॥ ६ ॥
नाम-रूप-गुण-संबंध सोडून । नामाचें वर्णन ' राम ' करी ॥ ७ ॥

[४]

आपुल्या मुखींची अमृत-सरिता । सदैव प्राशितां तृप्ति नोहे ॥ १ ॥
वाचेचा दुर्बळ मतिमंद केवळ । बोलिलों जे बोल बोलूं नये ॥ २ ॥

स्वरूपानंद...१३

नव्हे उपदेश मूर्ख मी बालक । वाचेचा चालक जगदीश ॥ ३ ॥
 अहंता सोऽहंता सांडुनी कोऽहंता । बोल हे बोलता तव कृपे ॥ ४ ॥
 आपुलें आपणा केलें निवेदन । न्यूनाधिक पूर्ण सरतें करा ॥ ५ ॥
 आत्मारामी ' राम ' घेतसे विश्राम । भागा आलें काम करोनियां ॥ ६ ॥

माझेकडील अभंग वाचल्यावर स्वामींना ती कल्पना अगदी योग्य वाटली. ती परमेश्वरी योजनाच किंवा संदेश समजून त्यांनीं सर्व अभंगांशेवटीं स्वामी म्हणे असा उल्लेख केला व त्यापुढील १५७ व्या अभंगांत तसा उल्लेखही केला. तो अभंग असा आहे—

[१५७]

एकशें छपन्न अभंग रचोन । पहाया म्हणोन दिले संतां ॥ १ ॥
 संती संतोषून डोलविली मान । परि एक न्यून दाखविलें ॥ २ ॥
 “ अनिर्दिष्टनाम काव्य गमे उणें । केली मिठाविणें पाक-सिद्धि ॥ ३ ॥
 अभंगांशेवटीं नामाचा निर्देश । करणें सुयश जोडावया ” ॥ ४ ॥
 संतांहातीं ऐसा पाठवी निरोप । माझा माय-बाप वासुदेव ॥ ५ ॥
 संतांचें वचन मानुनी प्रमाण । न्यून केलें पूर्ण हरि-कृपे ॥ ६ ॥
 लक्षुनी भावार्थ अभंग समस्त । पुनरपि साद्यन्त संशोधिले ॥ ७ ॥
 अभंगांशेवटीं नामाची योजना । केली जनार्दना तोषवाया ॥ ८ ॥
 ‘ स्वामी ’ म्हणे माझा सखा नारायण । कोठें कांहीं न्यून पडों नेदी ॥ ९ ॥

१९४५ च्या मार्चमध्ये स्वामींनी ‘ काका लिमये ’ (पुणें) या आपल्या मित्राला लिहिलेल्या पत्रांत ३-४ अभंग उद्धृत केले असून त्यांत ‘ स्वामी म्हणे ’ असा उल्लेख आहे. यावरून अभंग रचना त्या पूर्वीची आहे हें स्पष्ट होत आहे.

संजीवनी गाथा लिहून झाल्यानंतर स्वामींच्या दर्शनाला किंवा कोणत्याहि कामनेनें आलेल्या व्यक्तीला ते एकादा अभंग — आपल्या हस्तलिखित अभंगांतील—वाचायला सांगत व एकादा अभंग ते स्वतःच भावतन्मय होऊन म्हणत असत. स्वामींच्या तोंडून अभंग ऐकणें फारच आकर्षक व भावाविष्ट करणारें असे. याचा लाभ त्या वेळीं अनेकांना झाला आहे. स्वामींच्या दर्शनानें व थोड्याशा अगदीं मोजक्या अशा अमृतवाणीनें अनेक जण समाधान पावत असत.

स्वामींच्या लोकसंग्रहाला अद्याप सुरवात झाली नव्हती. अगदीं निकट-संबंधांतील कांहीं व्यक्तीच त्यांच्या कृपेला पात्र झाल्या होत्या. परंतु सन १९४८ मध्ये पांवस येथील श्री सोमेश्वराचे शिवरात्रीचे उत्सवाला शंकरशेट वैद्य यांचे बरोबर 'पटवर्धन' या नांवाचे एक रिटायर्ड सी. आय. डी. अधिकारी मुंबईहून आले होते. स्वामींच्या दर्शनानें त्यांना स्वामींबद्दल आदर वाटूं लागला. त्यांची जिज्ञासा व अधिकार पाहून त्यांना स्वामींनीं अनुग्रह दिला.

सन १९३५ पासून १९४९ पर्यंत म्हणजे सुमारे १४ वर्षे 'स्वामी' पांवस येथें असून व पारमार्थिक दृष्ट्या पूर्ण अधिकारसंपन्न असूनहि अप्रसिद्धच राहिले होते. अगदीं कांहीं मोजक्या लोकांनाच त्यांची कांहींशी कल्पना आली होती इतकेंच ! 'हृदयकमळ आराम असा राम या राम हृदयांत विश्राम घेत असूनहि त्यांचा कार्तिपरिमल अजून दरवळूं लागला नव्हता' अनेकांचें भाग्य अद्यापहि उदयाला यावयाचें होतें. ती वेळ आतां जवळ आली आणि त्याला अनुकूल अशा घटनांची घडण घडून येऊं लागली. स्वामींचे सत्यसंकल्प सफल होण्याची सिद्धता होऊं लागली. हें कसें घडत गेलें हें पुढील प्रकरणांत देण्यांत येणार आहे.

संकल्पसिद्धि आणि ब्रह्मविद्येचा सुकाळ

भावार्थगीता व संजीवनी गाथा हे दोन ग्रंथ आतां संपूर्ण तयार झाले. परंतु ते छापण्याची वेळ अजून यावयाची होती. संजीवनी गार्थेंतील कांहीं अभंग रत्नागिरी येथील बावीकाका लिमये यांनीं सायक्लोस्टाईल करून दिले होते. या वेळीं स्वामी फारसे प्रसिद्धीला आलेले नव्हते. त्यामुळे ग्रंथ-छपाईची कल्पना प्रामुख्याने कोणाला आली नाही. जे कांहीं निकटवर्ती होते त्यांना ते वाचण्याला मिळाले होते. पुढे १९५० पासून त्यांची प्रसिद्धि वाढू लागली व हें वाङ्मय-श्रीखंड अनेकांना मिळण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली. परंतु त्याला 'सर्वारंभास्तंडुलाः प्रस्थमूलाः' प्रमाणे 'श्री-खंड' अर्थात् पैसा पाहिजे हीच अडचण होती. ही अडचण भाऊराव देसाई यांनीं जाणली व भावार्थगीतेचें प्रकाशन शके १८७३ मध्ये, म्हणजेच सन १९५१ मध्ये देसाई बंधु यांनीं केलें. आणि अशा प्रकारें स्वामींची ग्रंथनिर्मिति होऊं लागली व प्रकाशनही होऊं लागलें. यामुळे अमृतधारेंत त्यांनीं जी 'स्वानुभवमुधा सिंचुनि वसुधा नंदनवन बनावीन' ही मनीषा व्यक्त केली तिची पूर्ति होऊं लागली. मराठीच्या नगरींत ब्रह्मविद्येचा सुकाळ होऊं लागला व पारमार्थिक लोकसंग्रहहि सुरू झाला.

याच सुमारास त्या वेळीं रत्नागिरी येथें वास्तव्य करून असलेले जोशीबुवा स्वामींच्या भेटीला आले. स्वामींच्या प्रथम दर्शनाबरोबरच ते आकृष्ट झाले. स्वामींचे कांहीं अभंग आणि भावार्थ गीतेंतील हस्तलिखित भाग वाचून पाहिल्यावर त्या प्रासादिक वाङ्मयाची मोहिनी त्यांच्या-वर पडली. स्वामींवर निष्ठा आणि प्रेमही उत्पन्न होऊन एका थोर सत्संगाचा लाभ झाल्याच्या अतीव आनंदांत ते परत रत्नागिरींत आले.

साधी रहाणी, भूतदया आणि परमार्थाकरितां त्यागी जीवन यामुळे जोशीबुवा यांची परिचित व्यक्तींवर छाप पडत असे. लोककल्याणाच्या

तीव्र तळमळीनें ते कोणाही व्यक्तीला त्याच्या हिताच्या चार गोष्टी सांगत असत. सहाजिकच वाढती लोकप्रियता त्यांना लाभत होती. स्वामींच्या श्रेष्ठ व्यक्तिमत्त्वाचा महिमा त्यांनीं अनेकांना सांगितल्यामुळें, रत्नागिरी, मुंबई, पुणें वगैरे दूरदूरची मंडळी देखील स्वामींच्या दर्शनाला येऊं लागली. अधिकाराप्रमाणें कांहींना स्वामींचा अनुग्रह मिळून ते स्वामींचे शिष्य झाले. यांपैकीं रत्नागिरीचे पहिले अनुग्रहित म्हणून ज्यांचा नामनिर्देश करतां येईल ते भा. रा. ऊर्फ बाबीकाका लिमये होत. १९४९ पूर्वी हे पांचसय येथें देसाई यांचेकडे कामानिमित्त गेले म्हणजे स्वामींना वंदन करून येत असत. परंतु तें केवळ वरपांगी लोकांत वाईट दिसूं नये म्हणूनच असे. मनांतून मुळीच आदर नव्हता. तसा परिचय लहानपणापासूनचा होता. परंतु सध्यां स्वामीं म्हणजे एक भ्रमिष्ट, मंत्रचळी व्यक्ति असून लोक खुळ्यासारखे त्यांना मोठेपणा देत आहेत असेंच त्यांना वाटे. शक्यतो स्वामींना टाळतां आलें तर टाळावें अशीच वासना असे.

परंतु या भावनेंत १९४९ मध्ये अकस्मात बदल झाला. त्यांची पत्नी आजारी पडली व आतां ती वांचत नाहीं असें मनांत आलें व त्या वेळीं मनःशांतीकरितां स्वामींचे भेटीला जावें असें त्यांचे मनांत आलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं जाऊन स्वामींची भेट घेतली. मनाचें समाधान झालें. सौभाग्यवतीची प्रकृति थोडी सुधारूं लागली व स्वामी म्हणजे कोणी भ्रमिष्ट नव्हेत असें वाटून त्यांचेविषयीं विश्वास उत्पन्न झाला.

बाबीकाका यांचा स्वामींबद्दल उत्पन्न झालेला आदरभाव जोशीबुवा यांचे सांगण्यामुळें द्विगुणित झाला व त्यांना स्वामींचा अनुग्रह घेण्याची उत्कंठा उत्पन्न झाली. अनुग्रह म्हणजे काय असेल याची त्यांना कांहींच कल्पना नव्हती. १९४९ चे संक्रातीचे दिवशीं स्वामींकडे जाण्याचे ठरवून ते निघाले. जणूं जीवनाचा संक्रमण काळच या संक्रातीला आला !

स्वामी या वेळीं घरीं गेल्याचें समजल्यावरून ते स्वामींचे घरींच गेले. स्वामी झोंपाळ्यावर एक पाय खालीं सोडून बसलेले त्यांना दिसले. प्रसन्नवदन अशी जणूं ध्यानस्थ मूर्तिच त्यांना दिसली. परंतु क्षणार्धातच स्वामींनीं त्यांचेकडे आपली अमृतमय दृष्टि वळवली आणि ते म्हणाले

‘ आज मला एकसारखें वाटत आहे कीं कोणीतरी येत आहे, तुमचा शेर काढून ठेवला आहे. ’

या वेळीं तिन्हीसांजा झाल्या असून दिवे लावलेले होते. स्वामींच्या बोलण्यावर बाबीकाका म्हणाले, मी देसाई यांचेकडे जेवायला येतो म्हणून सांगितलें आहे. त्यावर स्वामी म्हणाले — ‘ तर मग तुम्ही त्यांचेकडून जेवूनच या, मग सारी रात्र आपलीच आहे. ’ परंतु लगेच म्हणाले — ‘ देसाई यांचेकडे रात्री ९ चे आंत जेवणाचें होणार नाहीं. तेव्हां तुमचें काम आतांच होऊन जाईल. ’ इतकें म्हणून त्यांनीं हातपाय धुवून येण्यास सांगितलें. बाबीकाका हातपाय धुवून आले. स्वामी आसनावर बसून स्वस्थ बसले होते. बाबीकाकांना आपल्या सन्मुख आसनावर बसण्यास सांगितलें आणि स्वस्थ बसून माझ्याकडे पहा म्हणून स्वामींनीं सांगितलें. त्यांना परंपरेचे श्लोक प्रथम सांगून मंत्रोपदेश दिला. स्वामी ध्यानस्थ झाले. बाबीकाकांना पुढें काय याची कांहींच कल्पना नव्हती. इतक्यांत त्यांच्या हृदयामध्ये कांहींतरी घर झाल्यासारखें त्यांना वाटलें व तेथें एक जाणीव उत्पन्न झाली. स्वामी एक अक्षरही बोलले नाहींत. परंतु अनुग्रह झाला. स्वामींनीं विचारलें काय तें समजलें ना ? त्यावर बाबीकाकांनीं होय म्हणून सांगितलें. त्यांचे अंतरांत सोऽहं भावाचा उदय झाला. स्वामींनीं आपल्यापुढें नारळ ठेवण्यास सांगितलें व पायावर हात ठेवून नारळावर मस्तक ठेवण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें बाबीकाकांनीं करतांच त्यांचे मस्तकापासून तो सर्वांगावर कुरवाळल्याप्रमाणें हात फिरवला. बाबीकाकांना सुखोर्मि आल्या, आनंदाच्या गुदगुल्या झाल्या. स्वर्गसुखाला वांकुल्या दाखवाव्या असें वाटूं लागलें. यावर स्वामींनीं ज्ञानेश्वरी सहज उघडून दोनतीन ओव्या समजावून सांगितल्या.

वरीलप्रमाणें अनुग्रहाचा प्रकार सविस्तर देण्याचें कारण आतां स्पष्ट करित आहें. या अनुग्रहावरून स्वामींचा अधिकार किती उच्च असेल याची कल्पना यावी. खरी तळमळ असली कीं तत्काळ अनुग्रह मिळतो. अनुग्रहासाठीं आलों असें त्यांना सांगावेंसुद्धां लागलें नाहीं किंवा त्यांना तशी कोणी पूर्वकल्पनाही दिलेली नव्हती. स्वामींना मंत्रचळी, भ्रमिष्ट वगैरे समजून त्यांचें दर्शनही टाळण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या व्यक्तीलासुद्धां

अकस्मात् भाग्योदयाचा काळ कसा येऊं शकतो हें यावरून स्पष्ट होते.

यानंतर थोडा वेळ स्वामींच्या सहवासांत घालवून ते देसाई यांचेकडे गेले. परंतु बाबीकाका यांना आतां नवजीवनाचा लाभ झाला होता. आतां ते झोंपाळचावर वसलेले स्वामी त्यांना वरचेवर आठवत होते. त्यांचें तें या वेळीं घेतलेलें प्रथम दर्शन त्यांना अद्यापही ताजेंच वाटत आहे. रोज पहाटेस उठून तेव्हांपासून एक दिवसाचाही खंड न पडतां — प्रकृतीला आजारपणाचा वगैरे कसलाही त्रास होत असला तरी—त्यांचा अभ्यास चालू आहे व उत्तरोत्तर समाधानाची वाढ होत आहे.

अनुग्रहानंतर त्यांच्या पारमार्थिक प्रगतीकरितां त्यांना आवश्यकते-प्रमाणें स्वामींकडून सतत मार्गदर्शनही होत असतें. मार्च १९५० मध्ये स्वामींचे घरीं काहीं अनुग्रहित मंडळी एकत्र जमून सामुदायिक सांप्रदायिक भजनाचा कार्यक्रम झाला. त्याला बाबीकाका होते. त्या वेळीं त्यांनीं सर्व गुरुबंधूंचें कुतूहलपूर्वक निरीक्षण केलें. त्या वेळीं त्यांची पत्नी इकडे अत्यावस्थ होती. परंतु स्वामींवर भरंवसा टाकून ते या कार्यक्रमाला गेले व इकडे पत्नीचा त्रास कमी वाटून तिला बाबीकाका परत येईतों अधिक आरामच वाटला.

१९५२ मध्ये स्वामींकडून बाबीकाकांना एक पत्र आलें. त्यांत पुढील अभंग चरण होते —

सुखमूर्तिराम सोडूं नको कदा ।

तुज तो आपदा लागों नेदी ॥ १ ॥

लागो नेदी कष्ट आपल्या दासासी ।

रामीरामदासीं साह्यकारी ॥ २ ॥

पत्रांतील या मजकुरावरून स्वामींनीं आपल्याला प्रभु रामचंद्राची सगुणोपासना करायला सांगितलें आहे असें समजून त्यांनीं एक रामपंचायतनाची सुंदर तसबीर आणून रोज त्याचें ध्यान सुरू केलें. पुढें सुमारे वर्ष दीड वर्ष गेल्यावर त्यांना असें वाटूं लागलें कीं आपण हें जें काहीं काल्पनिक मूर्तीचें ध्यान करतो त्यापेक्षां प्रत्यक्ष स्वामींचेंच ध्यान करणें अधिक चांगलें. झालें ! विचार मनांत आला व ते त्याच दिवशीं स्वामींचें संपूर्ण स्वरूप न्याहाळण्यासाठीं म्हणून गेले. ध्यानासाठीं

स्वामींना संपूर्ण पाहून घ्यावे हीच एकमेव इच्छा मनांत होती. सुमारे ११ वाजणेचे सुमारास बाबीकाका, देसाई यांचे घरां गेले. थोडा वेळ बसतात तोंच स्वामी देवांची पूजा करून तुळशीची पूजा व सूर्याची पूजा करण्याकरितां माजघराचे दारांतून ओटीवर आले. त्यांना पहातांच चटकन् बाबीकाका उठून उभे राहिले. बाबीकाका पडवींतच उभे होतात तों स्वामींनीं हातानें तेथेंच उभें राहण्यास खुणावले व आपण पडवींत उतरण्याच्या पायरीवर उभे राहिले. ' निळा पीतांबर नेसलेले, खांद्यावर शाल घेतलेले, हातांत पळी पंचपात्री घेतलेले स्वामी पायरीवर अगदीं स्तब्धपणें सुमारे पांच मिनिटें उभे राहिले. बाबीकाका अनिमिष दृष्टीनें त्यांचेकडे पहात तसेच उभे राहिले. बाबीकाकांना जें ध्यान पाहिजे होतें तें अशा प्रकारें मिळालें. एक अक्षरही न बोलतां मनोगत जाणून बाबीकाकांचा मनोरथ पूर्ण झाला. आणखीही असेच अनेक अनुभव बाबीकाकांना आले आहेत. परंतु त्यांतील एकदोन एका स्वतंत्र प्रकरणांत देण्याचा विचार आहे.

१९५३ मध्ये स्वामींच्या एका पायावर रक्तदोषजन्य विकार उत्पन्न झाला. त्यांतून थोडी लसही येत असे व त्यामुळें त्यांना मांडी घालून बसतां येत नसे. ते कपड्यांतून संसर्ग बाधूं नये म्हणून एका पिशवींत पाय बांधून ठेवीत असत. त्या वेळीं माझे (लेखकाचे) औषधोपचार चालूं असल्यानें माझी खेप वरचेवर होत असे. त्या वेळीं त्यांचेशीं वराच वेळ पारमार्थिक गोष्टी चालत असत. सुमारे ३-४ महिन्यांनंतर त्यांना पूर्ण बरें वाटलें. या आजारपणांत विशेष गोष्ट म्हणजे त्यांच्या चेहऱ्यावर कधीं त्रास झाल्याचें दिसून आलें नाहीं किंवा कंड सुटली म्हणून त्यांनीं कधीं खाजवलेही नाहीं.

याच वर्षी त्यांचे आईची प्रकृति बरीच क्षीण झाली होती. त्या वेळीं कोकजे गुरुजी त्यांचेच घरांत रहात असल्यानें त्यांची भरपूर मदत होत असे. १९५३ च्या अखेरीपासून आईला पराधीनपणा फारच आला व त्या वेळीं स्वरूपानंद ५-६ महिने घरीच राहिले होते. स्वामींची धाकटी बहीण मनुताई ही सुद्धा चार महिने आईच्या शुश्रूषेकरता येऊन राहिली होती. आजार असा कांहींच नव्हता. परंतु वयोमानामुळें दिवसेंदिवस थकवा मात्र वाढत होता. या वेळीं ८-१५ दिवसांनीं माझी खेप होत

असे. स्वामींची प्रकृतिसुद्धां ठणठणीत नसूनही ते बराच वेळ जवळ बसून तिला समाधान वाटेल असें करीत. मला स्वामींची आई मुला-प्रमाणेच समजत असे व औषध घ्यायचे तर फक्त माझेच घ्यायचे व शेवटीं शेवटीं पाणी घालायचे त्या वेळीं रामभाऊंचें औषध आहे म्हणून सांगितलें कीं ती तोंड उघडीत असे.

आईची प्रकृति मरणापूर्वीं सुमारे १५ दिवस इतकी क्षीण झाली कीं आहार असा कांहींच जात नव्हता. फक्त थोडें पाणी पाजलें जाई. कोणत्याही प्रकारची इच्छा वा वासना उरलेलीच नव्हती. आपल्या-जवळ आपला मुलगा रामभाऊ (स्वामी) आहे या आनंदांत ती निश्चित असे. शेवटीं २-३ दिवस तर जिवंतपणाचें लक्षण फक्त क्षीण श्वासोच्छ्वास एवढेंच राहिलें होतें. आणि वयाच्या ८१ व्या वर्षीं दिनांक १५-२-५४ रोजीं त्यांचें देहावसान झालें. या वेळीं चार दिवस अगोदर-पासून जोशी बुवा तेथें होते. सर्व मंडळी जवळ नामस्मरण करीत होती व अगदीं शांत व स्वरूपानंदांतच त्यांनीं देहत्याग केला.

यानंतर मुंबईहून स्वामींचे बंधू गणपतराव व त्यांची मंडळी व इतरही नातलग मंडळी जमली. स्वामींचा मुक्कामही सुमारे महिनाभर त्यामुळें घरीच होता. इतरही समाचाराला येणारी मंडळी बहुतेक सांप्रदायिकांतीलच असल्यानें या दुःखाच्या प्रसंगींसुद्धां घरांतील वातावरण शांत, प्रसन्न असेंच राहिलें होतें.

यानंतर सुमारे तीन महिन्यांत घडलेली गोष्ट म्हणजे मावळंगें येथील संजीवन चिकित्सा पद्धतीचे संशोधक श्री. य. का. परांजपे यांना श्री. दत्तांनीं अनुग्रह दिला आणि संन्यास दीक्षा देऊन 'संविदानंद सरस्वती' असें नामाभिधान केलें. दत्तांच्या इच्छेनुसार त्यांनीं समाधि घेण्याचें ठरविलें होतें. परंतु नक्की दिवस ठरलेला नव्हता. समाधि घेण्यापूर्वीं ८ दिवस स्वामींचें मला पत्र आलें व या आठ दिवसांत मला त्यांनीं वडिलांजवळ रहाण्यास सुचविलें. त्याच प्रमाणें सद्ग्रंथ वाचनानें वातावरण प्रसन्न राहिल असें करा असेंहि लिहिलें होतें. त्यांच्या मार्गदर्शनाप्रमाणें सर्व कांहीं घडलें त्यामुळें स्वामींच्या योग्य मार्गदर्शना-बद्दल मला फारच जिह्वाळा वाटला.

अभंग ज्ञानेश्वरी

अभंग ज्ञानेश्वरी हा ज्ञानेश्वरीवरील अनुवाद शके १८७५ म्हणजेच सन १९५३ पासून स्वामींनीं सुरू केला. हा अनुवाद लिहावा अशी स्वामींना सहज स्फूर्ति झाली व लेखनकार्य सुरू झालें. लेखकाच्या हातून अशा प्रकारचे महत्त्वपूर्ण लेखनकार्य घडण्यापूर्वी बहुधा बरेच दिवस तत्संबंधीचे विचार मनांत घोळत असतात व नंतर केव्हांतरी त्याची सुरवात होते. परंतु येथें सर्व कांहीं अलौकिक आहे. कर्तपणा-वांचून क्रिया अशा स्वरूपांत हा अनुवाद सिद्ध झाला आहे. नैष्कर्म्य सिद्धीची ही विशुद्ध देणगीच आहे ! याची पूर्वपीठिका अशी आहे.

स्वामींचे शिष्य बाबीकाका लिमये (रत्नागिरी) यांनीं ह. भ. प. सोनोपंत दांडेकर यांनीं प्रथमच प्रकाशित केलेली सार्थ ज्ञानेश्वरी विकत घेतली होती. सदर प्रत सोडूनही न पहातां त्यांनीं ती स्वामींकडे दिली व तीवर स्वामींनीं कांहींतरी आशीर्वादपर लिहून द्यावें म्हणून विनंती केली. विनंतीप्रमाणें सदर प्रतीवर स्वामींनीं पुढील ओव्या लिहिल्या.

अपूर्व नवलाव अनुभवावा !

(फलश्रुति)

श्री ज्ञानेश्वरी ग्रंथ गहन । गुरुपुत्रांसी सुगम सोपान ।

भावे घडतां श्रवण मनन । लाभे समाधान अखंडित ॥ १ ॥

उपासना मार्ग सांपडे । योगसार हाता चढे ।

उघडती ज्ञानाची कवाडे । सहज घडे निष्काम कर्म ॥ २ ॥

होवोनि अंतरंग अधिकारी । भावे अवलोकितां ज्ञानेश्वरी ।

साक्षात् प्रकटे भगवान् श्रीहरी । स्वये उद्धरी निजभक्तां ॥ ३ ॥

नित्य अंतरीं ज्ञानदेव । सर्वाभूतीं भगवद्भाव ।

देवभक्तां एकचि ठाव । अपूर्व नवलाव अनुभवावा ॥ ४ ॥

॥ हरिः ॐ तत् सत्

सोऽहं हंसः ॥

वरीलप्रमाणें आशीर्वादपर ओव्या लिहून झाल्यावर ती प्रत स्वामींकडेच असतांना 'ॐ नमोजीं आद्या ।' इत्यादि सुमारें १५-२० ओव्या

रोज पहांटेस मनांतले मनांत घोळत होत्या. याप्रमाणें ओंव्यांचें चिंतन चालू असतां चवथे दिवशीं पहांटेस सहजच-आत्मरूपा तुज । करीं नमस्कार । तुझा जयजयकार । असो देवा ॥ इत्यादि अभंग-चरण स्वामींना स्फुरले व त्याच वेळीं सर्व ओंव्यांचा अभंगानुवाद करावा व त्याला 'अभंग ज्ञानेश्वरी' असें नांव द्यावें अशी स्फूर्ति झाली. त्या वेळेपासून दररोज दहा ओंव्यांवरील अभंग-चरण याप्रमाणें नित्यनियमानें लेखनकार्य सुरू झालें. एकही दिवस खंड न पडतां तें सुमारे अडीच वर्षे अभ्याहत चालू होतें. मध्यतरीं किरकोळ आजारपण आलें तरीही एकही दिवस खंड पडला नाहीं हें या बाबतींत संस्मरणीय आणि उल्लेखनीय नाहीं असें कोण म्हणेल ?

ज्ञानोवांनीं परमकाशिकतेनें संस्कृताच्या कडीकपाटांत कोंडून पडलेल्या ब्रह्मविद्यारूपी रत्नांची रेलचेल मराठीच्या नगरांत केली. सर्वज्ञ अशा ज्ञानीयांच्या राजानेंही सारासार विचार करून वेदशास्त्रांचेंही सार काढून मराठी मनाला ज्ञान व्हावें अशी पावन ग्रंथसंपत्ति निर्माण केली, मराठी भाषेला वैभव प्राप्त करून दिलें व ब्रह्मविद्येचा महासुकाळ करून सामान्य माणसालासुद्धां आनंदाच्या राशीवर बसवलें. मराठी भाषा भूतलावर आहे तोंवर ज्ञानेश्वरीचें कोडकौतुक अनंत प्रकारांनीं केलें जाईल, अशी महत्तम योग्यता या ग्रंथाला त्यांनीं प्राप्त करून दिली हें निःसंशय आहे. परंतु कालमानानें एक निराळीच गरज उत्पन्न झाली होती.

ज्ञानेश्वरीची सहा-साडेसहाशें वर्षांपूर्वीची भाषा आजच्या मराठी माणसाला अवघड वाटूं लागली. ज्ञानेश्वरीचा सामान्य अर्थ लक्षांत येण्यालासुद्धां सामान्य माणसाला अडचण पडूं लागली म्हणून, ज्ञानेश्वरी ग्रंथ छापतांना अनेक शब्दांवर टीपा देण्यांत येऊं लागल्या. प्रत्येक ओंवीचे अर्थही देण्यांत आले. परंतु अशा प्रकारच्या वाचनांत सर्वसामान्य वाचक रंगत नाहीं, तो कंटाळून जातो. असा प्रकार बऱ्याच प्रमाणांत पहाण्यांत येऊं लागला. गद्य रचनेपेक्षां पद्यरचनेंत भक्तिभावना अधिक असते यामुळें सार्थ ज्ञानेश्वरीपेक्षां पद्यरचनेंत ज्ञानेश्वरीचें रसग्रहण करतां आल्यास तें फार उपयुक्त होणारें होतें. मोघेशास्त्री यांनीं ओंवीला ओंवी याप्रमाणें रचना करून हें कार्य पूर्वी केलें होतें. परंतु त्यांत

एकेकाच ओंवीत आशय व्यक्त केल्यानें मुळांतील रसाळपणा कमी उतरला आहे. सामान्य वाचक त्यांत रंगलेला नाही.

या सर्व उणीवा भरून काढून सर्वसामान्य वाचकांची सोय होणे आवश्यक झालें होतें आणि ही उणीव भरून निघावी म्हणूनच ईश्वरी योजनेनुसार स्वामींना स्फूर्ति झाली असें वाटतें. आज या अभंग ज्ञानेश्वरीच्या वाचनांत अनेक वाचक रंगून गेल्याचें दिसून येत आहे. सहज वाचनाबरोबर भावार्थ लक्षांत यावा इतकी ही रचना सुबोध झाली आहे. चातुर्मास एकत्र जमून अभंग ज्ञानेश्वरीचें नुसतें रोज वाचन केलें तरी त्यांतून प्रत्येकाला थोडाफार परमार्थलाभ झाल्याशिवाय रहाणार नाही व कंटाळा येणार नाही. एका गांवीं (देवरूख येथें) स्त्रियांनीं असा उपक्रम सुरू केल्याचें मला माहीत आहे.

अभंग ज्ञानेश्वरीचें लेखन पूर्ण झालें. या वेळीं रत्नागिरी येथें त्यांचा भक्तगण बराच वाढला होता. स्वामींनीं रत्नागिरीस यावे अशी बऱ्याच मंडळींची इच्छा होती व स्वामींना बरेच दिवस तसा आग्रहही होत होता. स्वामींची प्रकृति फारच क्षीण, पराधीनपणा आलेला. अशा स्थितींत १९३४ पासून ते बावीस वर्षांत कोठेंच गेले नव्हते. परंतु अनेकांच्या आग्रहामुळेच त्यांनीं रत्नागिरीस येण्याचें मान्य केलें. पांवस ते रत्नागिरी हा रस्ता फक्त ८ मैलाचाच खरा परंतु एकदांच यां रस्त्यानें गेलेल्यालासुद्धां आठवण रहाण्यासारखा होता. स्वामींना हा त्रास झेपणें कठिणच होतें. परंतु त्यांचे प्रिय शिष्य देवळेकर वगैरे मंडळींनीं स्पेशल मोटारीची व्यवस्था करून व फक्त ताशीं ५ मैलांच्या गतीनेंच मोटार चालवण्याचें ठरवून त्यांना आणण्याची व्यवस्था केली.

ज्या दिवशीं स्वामी रत्नागिरी येथें यायला निघाले त्या दिवशीं त्यांचा फोटो घेण्यांत आला. हा फोटो 'अमृत-धारा'मध्ये ३१ व्या पृष्ठावर छापला गेलेला आहे. फोटोतील भाव फारच आकर्षक आहे. सदर फोटोवरून त्यांची प्रकृति या वेळीं कशी होती ही कल्पना येईल.

स्वामींना रत्नागिरीला येणें हें शारीरिक दृष्ट्या सुखाचें नव्हतें. पण जास्तीत जास्त झेपतील तेवढे परिश्रम त्यांना घ्यायचे होते. यासाठीं त्यांना उत्तम नियामकाची आवश्यकता होती. आणि स्वामींचें कार्य हें ईश्वरी कार्य असल्यामुळे सर्व योजना सहज जमून येत होत्या. रत्नागिरी

येथें होणाऱ्या संभाव्य त्रासांवर नियंत्रण ठेवणारी, कार्यक्रमाचें नियमन करणारी व स्वामींच्या मनोगताप्रमाणें वागणारी अशी ही नियामक व्यक्ति म्हणजे डॉ. मिराशी होत.

१९५६ च्या जानेवारीच्या पहिल्या आठवड्यांत स्वामी रत्नागिरी येथें प्रथम डॉ. बाबा देसाई यांचे बंगल्यांत आले. प्रवासाचा त्रास थोडा-फार झालाच. परंतु दुसऱ्या दिवसाला तो त्रास कमी झाला. स्वामी रत्नागिरीला आल्यामुळें त्यांच्या भक्तमंडळीला फारच आनंद वाटला व बाबा देसाई यांचे घराला मंदिराचें स्वरूप प्राप्त झालें. सकाळीं ६ वाजल्यापासून तो रात्रीं १०-११ वाजेतो माणसांची ये-जा सुरू झाली. स्वामींच्या कार्यक्रमांची कांहींशी आंखणी झाली होती व त्यामुळें त्या त्या विशिष्ट वेळीं उपस्थित रहाणारी मंडळी भरपूर असे. बाबा देसाई यांचेकडे स्वामी सुमारे १५ दिवस राहिले होते. साधारणपणें प्रमुख कार्यक्रम पुढीलप्रमाणें होत असत.

सकाळीं सुमारे ७ ते ८ व सायंकाळीं ७ ते ८ या दरम्यान प्रार्थनेचा कार्यक्रम असे. यामध्ये प्रामुख्याने सांप्रदायिक मंडळी भाग घेत असत व सांप्रदायिक 'अंतरंग भजन' या वेळीं प्रामुख्याने केलें जाई. इतरांना या वेळीं मज्जाव नसे. परंतु असे कोणी आले असतील ते या वेळीं स्वस्थ वसून त्यांचे इच्छेनुरूप चिंतन करीत असत. सकाळीं सुमारे २ तास कोणी भेटिला आल्यास त्याला भेट मिळत असे. दोन प्रहरीं जेवणानंतर थोडी विश्रांति झाल्यावर सुमारे ३ वाजल्यापासून कांहीं तरी वाचन चालत असे. याच वेळीं संजीवनी गाथा छापली गेली होती व त्याच्या कांहीं प्रति स्वामींकडे आल्या होत्या. त्यामुळें भावार्थगीता व संजीवनी गाथा यांतील कांहीं भागांचें वाचन होत असे. या वेळीं स्वामी हळू आवाजांत सबंध दिवसांत सुमारे २ तासपर्यंत बोलूं शकत असत. वैयक्तिक अशा शंका असतील त्या-त्या त्या व्यक्तीला अगदीं जवळ बसवून थोडक्यांत निरसन करीत असत. कोणाला अभंग म्हणायला सांगत तर कोणी देवादिकांचीं पदेही म्हणत असत. रात्रीं साधारणपणें ९ ते १० चे दरम्यान सुमारे अर्धा तास ते पाऊण तासपर्यंत प्रस्तुत लेखकाचें ज्ञानेश्वरीवर प्रवचन होत असे. याप्रमाणें सुमारे १॥ महिना रत्नागिरींत वास्तव्य असल्याच्या काळांत कार्यक्रम होत होते.

कांहीं मंडळींची इच्छा अशी असे कीं आपल्या घराला स्वामींचे पाय लागावे. स्वामींना शक्यतो कमी त्रास पडावा अशी व्यवस्था ठेवण्याला सर्वांची तयारी असे. परंतु कमी झाला तर तो त्यांना त्रासच होता. अगदी ५ मैलांच्या गतीने मोटारीतून त्यांना नेले तरी तेही सहन करण्याची प्रकृतीची शक्ती नव्हती. तरीही केवळ प्रेमाखातर ते हा त्रास सहन करू शकत होते. रत्नागिरीत ज्यांच्या घरी स्वामी गेले त्यांतील कांहीं ठिकाणें मला आठवतात तीं येथें देत आहे. सर्वश्री दत्तोपंत जोशी (मिठाईवाले), बाबीकाका लिमये, डॉ. जोगळेकर, बापूसाहेब गोरे, नाना दीक्षित यांचे माडीवरील देवस्थान, ताई गोरे, विनायकराव भाटवडेकर, डी. पी. मोडक, भाटचे इंजीनीअर, पंडित वकील, भिडे वकील, पी. के. सोहोनी, आप्पासाहेब ठाकूर वकील, विसूभाऊ खाडिलकर, रामभाऊ पुराणिक, के. आर्. जोशी, पोटफोडे, आर्. बी. कुलकर्णी, श्रीखंडे, रामभाऊशेट गांधी, विष्णुपंत कुलकर्णी (वाठे वाडा), बाळोबा सावंत इत्यादि.

स्वामी ज्यांचे घरी भेट देत तेथें त्यांचा उत्तम सत्कार केला जाई. त्यांचेबरोबर ४-५ मंडळी बहुधा असावयाचीच. बऱ्याच ठिकाणीं प्रस्तुत लेखकाला जाण्याचा योग आला. प्रत्येक ठिकाणीं स्वामी गेल्यानंतर ते आपल्या आसनावर बसले म्हणजे ते इतक्या भावसमाधीत मग्न दिसावयाचे कीं त्यांच्या दर्शनानेंच सर्व वातावरण प्रसन्न, शांत आणि भारल्याप्रमाणें होत असे. एकादा अभंग ते बहुधा म्हणत त्या वेळीं त्यांचे व्यक्त होणारे भाव त्यांच्या दिव्य प्रेमभक्तीचेच निदर्शक असत. अल्पोपहार वगैरे होऊन नंतर स्वामी निघत असत.

बाबा देसाई यांचे बंगल्यांत सुमारे १५ दिवस राहिल्यावर ते टिळक आळींत प्रस्तुत लेखकाचे बिऱ्हाडीं सुमारे १५ दिवस रहाण्याकरितां आले. संतांच्या आगमनामुळे घरांतील आनंद हा दिवाळी दसऱ्याच्या आनंदाला वाकुल्या दाखविण्याइतका उफाळला होता. पंधरा दिवस रत्नागिरीत येऊन झाले असल्याने लोकांत आतां त्यांचे दर्शनाची उत्कंठा अधिकाधिक वाढली व त्यामुळे दिवसभर मंडळींची ये-जा सुरूच असे. या वेळीं कार्यक्रम म्हणजे दोन्ही वेळ प्रार्थना, रात्र प्रवचन व मधून कोणाकडे तरी जाणें हें चालूच असे.

रत्नागिरी येथील वास्तव्यांत स्वामींचा अनुग्रह कांहीं भाग्यवंतांना लाभला. त्यांपैकीं कै. वा. डॉ. भांडारकर हे त्या वेळीं रत्नागिरी म्युनि-सिपल दवाखान्यांत डॉक्टर म्हणून काम करीत होते. स्वामींची व त्यांची पुणें येथील ओळख होती. रत्नागिरी येथें स्वामी आल्यानें त्यांनीं त्यांची भेट घेतली व त्यांचा अनुग्रह लाभावा म्हणून त्यांनीं स्वामींना तिलगुळ पाठविला व त्याचबरोबर काव्यांतच विनंति केली.

मुनिवर्य, तुम्हां तुमचा मित्र प्रेमें समर्पितो हलवा ।

स्वीकारुनी सदध्वीं घनायुरटवीत पांथ हा लावा ॥

आ. नम्र

मोरेस्वर भांडारकर

डॉ. भांडारकर यांच्या चिठ्ठीचा उपयोग होऊन त्यांना स्वामींचा अनुग्रह झाला. त्यांची अध्यात्माची आवड तीव्र होती व अभ्यासही चांगला होता. याचप्रमाणें प्रवचनकार भगवान जोशी, के. आर्. जोशी, गांधीगुरुजी, श्रीमती सीताबाई खांडेकर यांनाही याच वेळीं स्वामींचा अनुग्रह झाला.

बाबीकाका लिमये यांनाही स्वामींनीं आपल्याकडे यावें असें वाटणें सहाजिकच होतें. परंतु स्वामींना आपल्याकडे येण्याचा आग्रह करणें म्हणजे त्यांना थोडा त्रास देणेंच आहे याची जाणीव त्यांना असल्यानें तो त्रास देऊं नये असें त्यांनीं ठरविलें. स्वामींनादेखील बाबीकाकांकडे गेलें पाहिजे, न गेल्यास त्यांना समाधान वाटणार नाही असें वाटत होतें. परंतु बाबीकाकांची समजूतदार भावना पाहून त्यांनीं त्यांना मी तुमच्या-कडे येणार नाहीं म्हणून सांगूनही टाकलें. परंतु त्यांच्या कोमल मनाला हें बुद्धीचें तर्कशास्त्र मानवलें नाहीं आणि बाबीकाकांकडे जावयाचेंच असा कौल त्यांच्या बुद्धीलाही द्यावा लागला. मात्र, स्वामींचें बाबीकाकांकडे जाणें हें त्यांच्या या वेळच्या प्रथेपेक्षां निराळें होतें. स्वामींना, 'खऱ्या प्रेमाची चाड आहे, उपचारांची नाही' हें या घटनेवरून दिसून आलें. भावाचे पाहुणे म्हणून ते बाबीकाकांकडे औपचारिक आमंत्रणाशिवाय जाणार होते.

डॉ. मिराशी यांचेबरोबर स्वामींनीं बाबीकाकांकडे निरोप पाठविला,

मी दुपारीं ४ वाजतां येत आहे. मात्र मी येणार म्हणून आपण कांहींही मुद्दाम तयारी करतां कामा नये. तुमचें सामानसुमान व घरांतील व्यवस्था जशी असेल तशीच असूंदे. हारतुरे वगैरे कांहीं नको. निरोपाप्रमाणें बाबीकाकांची तयारी झाली. म्हणजेच मानसिक स्वागताची तयारी झाली. स्वामी ठरल्याप्रमाणें गेले व आपल्या विशुद्ध प्रेमाचा ठसा बाबीकाकांचे हृदयावर उमटवून परत फिरले.

सुमारें १५ दिवस प्रस्तुत लेखकाचे घरीं राहून स्वामी सड्यावर गोडबोले वकिलांचे घरीं गेले. तेथें १-२ दिवस राहिल्यावर सड्यावरच बापूसाहेब खरे यांचेकडे गेले. सुमारें ३-४ दिवस तेथें मुक्काम होता. त्यावेळीं तेथें कांहीं सद्ग्रंथांचें वाचन वगैरे चालत असे व २-३ वेळां ज्ञानेश्वरीवर माझीं प्रवचनेंही झालीं. खेर बंधूंना व घरांतील सर्व मंडळींना स्वामींच्या सहवासामुळें अतीव आनंद झाला. यानंतर भाई देवळेकर यांच्या बंगल्यावर त्यांचेकडे ४-५ दिवस रहाण्याच्या विचारानें स्वामी गेले. स्वामींवर त्यांचें अत्यंत प्रेम असल्यानें त्यांच्या आनंदाला सीमा उरली नाही. 'सदैव जांवई आलिया घरा। जेवीं सर्वस्व बैचि सुंदरा।' या नाथांच्या वचनाची आठवण त्यांच्या वागण्यांत दिसून येत होती. आणि 'संभ्रमाचीया आयति। स्नेह जैसा ये व्यक्ति' या ज्ञानदेवांच्या वचनाप्रमाणें त्यांच्या हालचालींतून स्नेहच व्यक्त होत होता. स्वामींची जास्तींत जास्त उत्तम व्यवस्था ठेवली जात होती. तेथेही स्वामींच्या दर्शनाला बरीच मंडळी येणारी होती. रोज रात्रीं माझें प्रवचन असे व शेवटच्या दिवशीं स्वामींनीं मला कीर्तन करायला सांगितलें. स्वामींचा हेतु असा होता कीं बायकामुलांनासुद्धां सोपा असा कार्यक्रम व्हावा. परंतु कीर्तनाच्या दृष्टीनें तबला पेटी वगैरे तयारी नसल्यानें मला त्यांनीं बसूनच कीर्तन करावयास सांगितलें व सुमारें ११-२ तास कीर्तनाचा कार्यक्रम झाला.

देवळेकर यांचेकडे एक विशेष कार्यक्रम झाला. तो म्हणजे त्या वेळीं उपस्थित राहून शकणाऱ्या स्वामींच्या अनुग्रहितांचा महाप्रसादाचा कार्यक्रम. अनुग्रहितांशिवाय इतरहि कांहीं मंडळींना बोलावणें होतें. भाई देवळेकर यांनीं चांगले आचारी आणून जेवणाचा उत्तम थाट केला होता.

या कार्यक्रमांत जो एक साहजिकच योग जमून आला त्यामुळे देवळेकर यांना फारच आनंद वाटला. प्रथम हा कार्यक्रम बुधवारी करावा असे विचार चालू होते. परंतु शेवटी बुधवारी कांहीं अडचणी दिसून आल्यामुळे बेत गुरुवारी करावा असे ठरले. या वेळीं स्वामींनीं दोन ब्राह्मण जेवण्याकरितां सांगा म्हणून देवळेकर यांना सांगितलें व त्या दिवशीं स्वामींच्या आईचा श्राद्धदिन आहे हें जेव्हां त्यांना समजलें तेव्हां हा अनपेक्षित सहजीं साधलेला अपूर्व योगायोगच आहे असें त्यांना वाटून संस्मरणीय असा आनंद झाला.

देवळेकर यांचेकडे मुक्काम असतांना आणखीही एक सुखद प्रसंग घडून आला. सायंकाळची शांत वेळ होती. सायंप्रार्थनेला त्यांच्या प्रशस्त अंगणांतच स्वामीसमवेत अनुग्रहित अशी १०-१२ मंडळी बसली होती. प्रार्थना झाल्यावर मंडळींची चालविचल सुरू व्हायची ती न होतां सर्वजण प्रेमसुखानें धुंद झाल्याप्रमाणें तटस्थच राहिले. स्वामींच्या अंगप्रत्यंगांतून सुखद लहरी निघून त्या आपल्या अंतराला सुखवीत आहेत असेंच प्रत्येकाला वाटूं लागलें. आनंदाच्या डोहांतील आपण एक तरंगच आहोंत असें वाटून थोड्याच वेळांत हेंच सुख असेंच सर्वकाळ टिकावें अशी अभिलाषा उत्पन्न होऊं लागली. त्या सुखांतच रमून जाण्याचा मन प्रयत्न करूं लागलें व ते प्रयत्नच सुखावर विरजण घालीत त्यांना मूळच्या स्थायी भावावर आणून सोडते झाले. मात्र अननुभूत अशा आनंदाची स्मृति-रेखा हृदयावर कायम कोरली गेली. स्वामींच्या ठिकाणीं जो दिव्य भाव उदित झाला होता तो ज्या स्वानंद-सिंघूचा हेलावा होता त्यांतच तो जिरून गेला. भावाच्या उदयानें व अस्तानें त्यांच्या पूर्णतेंत यत्किंचितहि कमजास्तपणा येण्याचा प्रश्नच नव्हता. 'बोध चंद्राच्या विखुरलेल्या कळा एकत्र करणारी कृपेची पौर्णिमा' तेथें लीलेनें नांदत होती. यानंतर सर्वच मंडळी आजचा सोन्याचा दिवसच उगवला किंवा आपल्यावर अमृताचीच वृष्टि झाली या सुखसंतुष्टीनेंच स्वस्थानीं गेली.

स्वामींना रत्नागिरी येथें आल्यापासून इतक्या भरगच्च कार्यक्रमांना तोंड द्यावें लागत होतें कीं स्वामी तें कसें सहन करूं शकलें हेंच आश्चर्य वाटावें. कारण या वेळीं टूरिंग गाडीनें ताशीं फक्त पांच मैलांच्या वेगानें व तोहि एकच मैल प्रवास झाला तरी मुक्कामाला गेल्यावर सुमारे अर्धा-स्वरूपानंद ... १४

तास स्वस्थ बसून राहिल्यावरच तो त्रास कमी होत असे. तोपर्यंत आपण अधांतरीच बसलों आहों असें वाटत राही. डोक्याला तर १०४ डिग्री ताप असल्याप्रमाणे सततच वाटत होते. तथापि इतकाहि त्रास होत असून त्यांनीं अनेक व्यक्तींजवळ जीं बोलणीं केलीं, शंकासमाधान केलें, उपदेश केला व मूक बसूनहि जो भाव सज्जनांच्या हृदयांत उमटविला त्याला उपमाच नाही !

देवळेकर यांचेकडे चार दिवस मोठ्या प्रेमाच्या पाहुणचारांत गेल्यावर स्वामी परत डॉ. बाबा देसाई यांच्या बंगल्यांत येण्याचें ठरलें होतें. याच संधीचा फायदा घेण्याचें ठरवून रत्नागिरी येथील सुप्रसिद्ध आप्पासाहेब ठाकूर वकील यांनीं त्यांना परत जातांना आपलेकडे सुमारे तासदोनतास येण्याचें आमंत्रण दिलें. त्या दिवशीं सत्यनारायण करून शहरांतील वकील, डॉक्टर, अधिकारी वर्ग व इष्टमित्र मंडळींना त्या वेळीं बोलावले होते. ठरल्याप्रमाणे स्वामी त्यांचेकडे आले. स्वामींचा त्यांनीं फार प्रेमानें सत्कार केला. स्वामींनीं तेथें अत्यंत भावतन्मयतेनें एक अभंग म्हटला व त्यामुळे सर्व वातावरण शांत रसानें भारल्याप्रमाणें झालें. कॉफी पान वगैरे कार्यक्रम होऊन स्वामी तेथून देसाई यांचे बंगल्यांत आले.

आग्रहाच्या उपचारांनीं त्यांची प्रकृति एक दिवस वरीच बिघडली. भोंवळ-चक्कर सुरू झाली. थोडें आम्लपित्त झालें. परंतु दोन दिवस औषधोपचार व पथ्यकर आहार यांमुळे पुनः प्रकृति लवकरच सुधारली. बाबा देसाई यांचेकडे असतांना मी रात्री जात असें व प्रवचनाचा कार्यक्रम होत असे. पुन्हां पांबसला जाण्याचे आदले दिवशीं उद्यां स्वामी जाणार म्हणून घरांतील मंडळींच्या मनांत थोडी कालवाकालव होत होती. प्रवचनाला विशेषेंकरून बायकाच बसल्या होत्या. त्या वेळीं प्रवचन कोणत्या श्लोकावर करावें म्हणून स्वामींना मी विचारलें. त्यावर स्वामींनीं ' मां हि पार्थ ' या गीतेतील ९ व्या अध्यायांतील श्लोकावर तें करण्यास सांगितलें. भक्तिप्रधान अशा या श्लोकावर ज्ञानेश्वरीचे आधारें सुमारे पाऊण तास प्रवचन होऊन सर्वांनाच समाधान झालें.

सुमारे दीड महिना स्वामींनीं रत्नागिरींत वास्तव्य करून आपल्या भक्तगणांना आनंदित केलें, मुमुक्षूंना मार्गदर्शन केलें व अनेकांना अनुग्रहित करून परमार्थाचें बीजारोपण केलें. स्वामींच्या दर्शनानें व सह-

वासानें स्वामींच्या अलौकिकत्वाची साक्ष पुष्कळांना पटली व त्यांचा कीर्तिसौरभ फार दूरवर पसरूं लागला.

स्वामी यानंतर पांढसला गेले. रत्नागिरीहून पांढसला जातांना वाटेंत गोळप येथील अनंतराव गोगटे यांचेकडे थोडा वेळ थांबावें असें ठरवले होते. परंतु त्या वेळीं तो त्रास न झेपणारा असल्यानें ते मुक्कामाला गेले व १-२ दिवसांनंतर मुद्दाम ठरवून त्याचेकडे जाऊन आले. अनंतरावांचा हेतु पूर्ण झाला. यानंतर त्यांच्या दर्शनाला रत्नागिरीहून व अन्य ठिकाणांहून जाणारांची संख्या वरीच वाढूं लागली. मुंबई, पुणे वगैरे भागांतही त्यांची कीर्ति पसरली व लांबूनही कांहीं लोक त्यांचे दर्शनाला येऊं लागले. स्वामींना अनेकांकडून पत्रें येत व शक्यतो त्यांना ते स्वतःच उत्तरें देत. रत्नागिरी येथें आपल्या कांहीं अन्य कामाकरितां आलेली स्वामींची पूर्वपरिचित मंडळी मुद्दाम पांढसला जाऊन भेटून येत. अशा मंडळीपैकीं आचार्य भागवत, शंकरराव देव, एस्. एम्. जोशी वगैरे मंडळी होती. नागपूरचे डॉ. शं. दा. पेंडसे हे मुद्दाम स्वामींना भेटण्यासाठीं आले होते. मुंबईचे विभागीय कमिशनर श्री. जनूभाऊ पटवर्धन यांचा स्वामींशीं जेलमध्यें परिचय झालेला असल्यामुळे तेही त्यांचे भेटीला आले होते. मुंबईतील कांहीं मंडळींना स्वामींविषयीं प्रेमभाव वाढूं लागला होता व अशांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत होती.

आतां अभंग-ज्ञानेश्वरी या ग्रंथाच्या छपाईबद्दल विचार सुरू झाले. या कामीं जोशीबुवा यांनीं फारच आस्थेवाईकपणानें काम करून अनेकप्रकारें साह्य केलें. स्वामींच्या शिष्यवर्गाकडून व स्नेही मंडळीकडून या ग्रंथ छपाईकरितां शक्यतर प्रत्येकीं २५ रुपये घ्यावे अशी योजना ठरली. ज्यांना एकदम शक्य नसेल त्यांनीं दरमहा दोन रुपयेप्रमाणें रक्कम द्यावी अशीही सवलत ठेवली होती. या सत्कार्याकरितां कोणी पैसा खर्च केला तर त्यांत त्याचेंच कल्याण आहे ही स्वामींची दृष्टी यांत होती. नाहीतर कोणी एकाद्या व्यक्तीनेंही हें काम केलें असतें. परंतु या छपाईला अनेकांचें सहाय्य लाभावें असें स्वामींनीं ठरवून टाकलें होतें. एकदम फार मोठी रक्कम कोणी देतो म्हणाला तर ती ते नाकारीत असत. छपाईकरितां अनेकांना—सुमारें एकशें पंचाहत्तर जणांना—या सेवेचा लाभ झाल्यामुळें इतक्या लोकांना या सत्कार्याची अनेकवार आठवण झाली.

त्यांची ग्रंथाबद्दल उत्सुकता वाढली व त्यामुळे ग्रंथ हातीं येतांच तो वाचण्याची आवडही अधिक उत्पन्न झाली हेंच स्वामींना यांतून साधा-
वयाचें होतें.

अभंग-ज्ञानेश्वरी या ग्रंथाच्या छपाईच्या बाबतींत स्वामींनीं अगदीं वारीकसारीक गोष्टींतही लक्ष पुरविलें होतें व म्हणून ग्रंथ सर्वोत्कृष्ट छापून झाला. ग्रंथ अवजड होऊं नये म्हणून तो दोन भागांत छापणें, वृद्धांनासुद्धां वाचतां यावा म्हणून टाईप मोठा ठेवणें या महत्त्वाच्या गोष्टी यांत साधल्या आहेत. त्याचप्रमाणें विपुल चित्रावलीमुळें आकर्षक-
पणा वाढण्याला मदत झाली आहे.

या ग्रंथाचा प्रकाशनसमारंभ मोठ्या थाटामाटांत झाला पाहिजे अशी अनेकांची उत्कट इच्छा असल्यामुळें प्रकाशनसमारंभ उत्तमोत्तम करण्याच्या योजना आंखल्या गेल्या, आमंत्रणपत्रिका छापल्या गेल्या. मुंबई, पुणें वगैरे लांबलांबच्या देणगीदारांना व इष्ट मित्रांना आमंत्रण पत्रिका रवाना झाल्या. त्यांची रत्नागिरी येथें उतरण्याची व तेथून पुढें पांढसला जाण्याची सर्व व्यवस्था करण्यांत आली.

पांढस येथेंच समारंभ होणार असल्यानें तेथील देसाई आणि डॉ. मिराशी वगैरे मंडळी जोरांत उद्योगाला लागली. अंगणांत सुशोभित मांडव घालून तो शृंगारण्यांत आला. आजूबाजूच्या व पांढस गांवांत आमंत्रणें गेलीं. देणगीदारांना अभंग-ज्ञानेश्वरी स्वामींच्या हस्ते मिळावी अशी योजना होती म्हणून अशा प्रत्येक ग्रंथावर स्वामींनीं स्वाक्षरी केली.

लोकांच्या दृष्टीनें हा समारंभ म्हणजे मौजेचा भाग होता. परंतु स्वामींच्या प्रकृतीच्या दृष्टीनें त्यांना हा कार्यक्रम त्रासदायकच होता. लोकांवरील आत्यंतिक प्रेमांमुळेंच त्यांना तो त्रास सहन करणें शक्य होतें. शेंकडों मंडळींना दर्शन देणें हेंच एक फार मोठें काम होतें. या-
शिवाय इतर कार्यक्रमांतही त्यांना भाग घेणें आवश्यक होतें. शक्य तेवढी सर्व ताकद नियोजनपूर्वक उपयोगांत आणावयाचें त्यांनीं ठरविलें व त्यांच्याच सल्ल्याप्रमाणें कार्यक्रमांची आंखणी झाली.

सदर समारंभाचें विस्तृत वर्णन रत्नागिरी येथील 'नवकोंकण' या साप्ताहिकांत ता. २१-३-६० चे अंकांत आलें होतें तेंच जसेंच्या तसेंच पुढें देत आहे.

श्रीअभंग-ज्ञानेश्वरी ग्रंथाचा मंगल प्रकाशन समारंभ

(आमच्या प्रतिनिधीकडून)

पांवस (ता. रत्नागिरी) येथे शुक्रवार ता. १८ मार्च १९६० (नाथषष्ठी) या दिवशीं एक अपूर्व समारंभ घडून आला. पांवस येथे वास्तव्य करणारे स्वामी स्वरूपानंद यांनी रचिलेल्या 'अभंग ज्ञानेश्वरी' या ग्रंथाचा प्रकाशनसमारंभ श्री. देसाई बंधु यांचे घरी (स्वामी स्वरूपानंद यांचे निवासस्थानी) करण्यांत आला. 'अभंग ज्ञानेश्वरी' या ग्रंथाचे प्रकाशक रत्नागिरी येथील डॉ. रा. य. परांजपे हे असून त्यांनी या समारंभाचे निमंत्रण दिले होते.

या समारंभासाठीं मुंबई व पुणे येथून स्वामीजींचे अनेक भक्त व चाहते लोक आणि रत्नागिरीतील अनेक प्रमुख नागरिक, पांवस पंचक्रोशींतील ग्रामस्थ मिळून सुमारे ५०० चा स्त्री-पुरुष समुदाय उपस्थित होता. सकाळीं सहा वाजल्यापासूनच रत्नागिरी येथून भाट्यांच्या तरीकडे लोकांची रीघ सुरू झाली. दुपारीं १२ वाजेपर्यंत भाट्यांचे पूर्णगड मोटार सव्हीसच्या गाड्या भरून येत होत्या. सकाळीं संत ज्ञानेश्वरांच्या प्रतिमेसमोर नैवेद्य-समर्पण, स्वामी स्वरूपानंदांचे दर्शन, डॉ. रा. य. परांजपे यांचे प्रवचन, इत्यादि कार्यक्रम झाले. दुपारीं १२ ते २॥ पर्यंत महाप्रसादाचा कार्यक्रम झाला. दुपारीं ३ वाजल्यापासून मुख्य समारंभाला उत्कृष्ट शृंगारलेल्या सभामंडपांत सुरवात झाली. सभेला उपस्थित असलेल्या मंडळींत श्री. संत दिगंबरदास (विठ्ठलरावजी जोशी), स्वरूपानंद स्वामीचे जेष्ठ गुरुबंधू व मातुल श्री. केशवराव गोखले, श्री. विठ्ठल उद्धव ऊर्फ भाऊ पटवर्धन, श्री. द. बा. मिराशी, सर्वश्री ज. ह. पटवर्धन, संगम प्रेसचे श्री. मधुभाऊ पटवर्धन, वि. द. प्रभुदेसाई, पां. वि. कल्ले, वा. वि. बांबर्डेकर, दी. ग. बाणावली, डॉ. वा. ग. खेर, चित्रकार गोलिवडेकर इत्यादि मुंबई पुण्याकडील मंडळी; आप्पासाहेब पटवर्धन, श्रीपतराव पटवर्धन, ग. कृ. जोशी, म. रा. सुर्वे (सुर्वे मंडळी), द. र. नातू, द. का. काळे, श्री. गो. कोगजे, पाथरे बंधु, बाबा मुळे, अ. वा. गोगटे, डॉ. वा. का. सोहोनी, रा. ना. जोशी, इत्यादि पांवस पंचक्रोशींतील मंडळी; सर्वश्री द. गो. गोडबोले, स. म. ठाकूर, दा. गो. पंडित, स. ग. भिडे,

अ. म. वर्वे, वि. कृ. जोशी, कृ. भा. नानल, मो. हि. जोशी, रामभाऊ-शेट गांधी, सूर्यकांत देवळेकर, बाबुराव संसारे, डॉ. जोशी, नि. ना. मलुष्टे, का. द. गद्रे, ग. ह. गोरे, शामराव भिडे, रा. ग. भिडे, द. पां. मोडक, अ. गो. खेर, प्र. का. सोहोनी, आर्. बी. कुळकर्णी, इत्यादि रत्नागिरीची मंडळी, वगैरे लोक होते.

प्रथम श्री. विठ्ठलराव पटवर्धन यांनी ईशस्तवन केल्यावर, प्रकाशक डॉ. परांजपे यांनी श्री. बाबीकाका लिमये (रत्नागिरी) यांनी स्वामी स्वरूपानंदांना भेट म्हणून दिलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या (सोनोपंत दांडेकर कृत) प्रतीतून या ग्रंथाचा प्रारंभ कसा झाला व त्याचा पुढे विस्तार होत जाऊन हा ग्रंथ स्वामींनी पूर्ण कसा केला वगैरे प्रास्ताविक निवेदन केलें. त्यानंतर श्री. विठ्ठलरावजी जोशी (संत दिगंबरदास) यांचे भाषण झालें. 'गीर्वाण भाषेची कठिनाई सामान्यजनांना भगवद्गीतेतील शिकवण शिकण्यास दुर्लभ पडते म्हणून गीतातत्त्व मराठी भाषेत सांगण्यासाठी श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी 'भावार्थ दीपिका' लिहिली. निवृत्तिनाथ हे शिव, ज्ञानदेव हे विष्णु, सोपानदेव हे ब्रह्मा व मुक्ताबाई ही आदिमाया, असें या चार भावंडांचे स्वरूप होते; या भावंडांच्या जीवनांतून भागवत धर्माचे प्रात्यक्षिक महाराष्ट्रांत निर्माण झालें. ज्ञानेश्वरीने हा भागवत धर्म प्राकृतजनांना शिकविला. त्या ज्ञानेश्वरींत अपपाठ शिरले, म्हणून सोळाव्या शतकांत श्री. एकनाथांनी ज्ञानेश्वरीचा पाठ शुद्ध केला. पण विसाव्या शतकांत ज्ञानेश्वरीची भाषा सामान्य जनांना दुर्बोध झाली, म्हणून तिचा अर्थ सांगण्यासाठी पांवसच्या गोडबोले कुळांतील रामचंद्र म्हणजे स्वामी स्वरूपानंद या सत्पुरुषांना भगवंताने प्रेरणा केली; आणि त्या प्रेरणेचे फळ म्हणून 'अभंग ज्ञानेश्वरी' हा सुबोध प्रासादिक मराठी भाषेतील ग्रंथ आज आपणासमोर आहे. संतांचे अवतार हे धर्मग्लानि दूर करण्यासाठी होत असतात. या ग्रंथाच्या अभ्यासाने जनसद्धर्मकांडे प्रवृत्ति वाढेल. स्वामी स्वरूपानंद यांनी या ग्रंथाच्या रूपाने आपल्या तपश्चर्येचे व आत्मानुभूतीचे फळ आपणां सर्वांच्या पदरांत घातले आहे.' अशा अर्थाने श्री. विठ्ठलरावजी जोशी यांचे भाषण झाल्यावर संत दिगंबरदास, प्रकाशकांचे गुरुजन व सहकारी मंडळींचा सत्कार करण्यांत आला. स्वामी स्वरूपानंद यांना महावस्त्र अर्पण करण्यांत आले. नंतर

ग्रंथ-सेवा अर्पण करणाऱ्या (ग्रंथाला द्रव्य सहाय्य देणाऱ्या) उपस्थित सद्गृहस्थांना स्वाभोजींचे हस्ते ग्रंथवितरण करण्यांत आले. त्यानंतर डॉ. मो. म. भांडारकर व ल. रा. फडके या सद्भक्तांचे स्वरूपानंदांच्या कार्याविषयीं काव्यवाचन झाल्यावर स्वामी स्वरूपानंदांच्या इच्छेवरून श्री. मोरोपंत जोशी यांचे भाषण झाले. ते म्हणाले, “स्वामी स्वरूपानंदांची आज्ञा म्हणून केवळ मी आपणासमोर उभा राहून अशा प्रसंगीं चार शब्द सांगण्याचे धाडस करित आहे. एरवीं आपणाला कांहीं सांगण्यासारखे मजजवळ कांहीं नाहीं.

अज्ञानतिमिरं निघ्नन् प्रेरयन् साधुवर्त्मनि ।

सदान्तेवासि हृदये स्फुरतु श्रीहरिर्गुरुः ॥

या वचनांत श्रीहरि परमेश्वर हा सर्वांचा गुरु व येथें जमलेल्या मंडळींसारखे लोक हे अन्तेवासी म्हणजे भक्त किंवा शिष्य; त्यांच्या अंतकरणांतील अज्ञानाधंकार नाहींसा करून त्यांना सन्मार्गाला लावण्यासाठीं भगवंतांनीं गीता सांगितली. ज्ञानराजानें महाराष्ट्राच्या प्राकृत भाषेंत तिचें रहस्य कथन केलें आणि आज ज्ञानेश्वरींतील दुर्बोध अर्थ सुगम करून स्वामी स्वरूपानंद यांनीं अभंग ज्ञानेश्वरी आमहांला दिली आहे. अद्वैत हा वेदान्त तत्त्वज्ञानाचा गाभा आहे असें श्रीशंकराचार्य म्हणतात. अद्वैत म्हणजे जीव आणि शिव यांचा ऐक्य भाव; तोच व्यक्ति व समाज यांचा अभेद, या स्वरूपांत व्यक्त होतो. विश्वाशीं एकरूप होऊन तन्मय होणें हें आत्मदर्शन. आत्मदर्शनाची अनुभूति असलेल्या स्वामी स्वरूपानंदांसारख्या सत्पुरुषाकडून या ग्रंथाची निर्मिति झाली हें त्याचें वैशिष्ट्य आहे. या ग्रंथाच्या अभ्यासानें तुमच्या आमच्यामध्ये विश्वाशीं अभेद साधणारें, विश्वाच्या हितांत आपलें हित आहे असें पहाणारें अद्वैत स्फुरित होवो अशी मी प्रार्थना करतो.” स्वामी स्वरूपानंदांनीं श्री. आप्पासाहेब पटवर्धन यांना ‘अभंग ज्ञानेश्वरी’चा ग्रंथ खास भेट म्हणून दिला तो आप्पांनीं वंदनपूर्वक स्वीकारिला.

नंतर स्वामी स्वरूपानंद यांनीं आपल्या प्रासादिक वाणीनें मार्गदर्शन-पर असे स्वरचित काव्य म्हटलें. स्वरूपानंदांची प्रकृति आत्यंतिक क्षीण-वस्थेला गेली असूनही त्यांनीं समारंभाचा ताण सकाळपासून केवळ

इच्छाशक्तीनें सहन केला. नंतर श्री. मिराशी यांनीं ज्ञानेश्वरादि संतांच्या नामाची धुन (भजन) सांगितली ती श्रोत्यांनीं एकतानतेनें प्रेमपूर्वक केली. नंतर प्रसाद वाटण्यांत आला व शेवटीं पन्हें देण्यांत येऊन हा भव्य व मंगल समारंभ सुभारें सहा वाजतां समाप्त झाला. "

वरील वर्णनांत कांहीं महत्त्वाचा मजकूर राहून गेला आहे तो येथें देत आहें.

या समारंभाचे दिवशीं गावांतील प्रमुख अशा सर्व देवतांची यथासांग पूजा करविण्यांत येऊन त्यांना नारळ वस्त्र वगैरे समर्पण करण्यांत आलें.

या समारंभांत स्वामींच्या सान्निध्यांत श्री. बाबुराव पराजपे हे होते. स्वामींच्या सर्व कार्यक्रमांची आंखणी करून त्याप्रमाणें सर्व व्यवस्था ठेवण्याचें कुशलतेचें काम त्यांनीं फारच उत्तम पार पाडलें. स्वामींच्या मनोगताप्रमाणें वागण्याची कला यांना चांगली अवगत असल्यामुळें कोण-त्याही समारंभामध्यें बहुधा ही कामगिरी त्यांचेवरच पडत असते. समारंभाचे सर्व कार्यक्रम व्यवस्थित आणि वेळच्या वेळीं पार पडावे म्हणून यांनीं फार परिश्रम घेतले. या कामीं त्यांना डा० देवधर, सोहोनी गुरुजी वगैरे मंडळींची बरीच मदत झाली.

या समारंभाच्या वेळीं मंडपादि पूर्वतयारीपासून श्री० वामनराव ऊर्फ टिलुकाका देशमुख व वामनराव केळकर यांनीं फारच आस्थेनें भाग घेतला. त्यामुळें कार्यक्रम अत्यंत व्यवस्थितपणें पार पडला. समारंभाचे वेळीं डा. बाबा देसाई यांचेही भाषण झालें. त्याचप्रमाणें रत्नागिरी येथील आप्पासाहेब ठाकूर वकील यांनीं छोटेंसें भाषण करून गीता-मंडळातर्फे श्री. गुरुदेव रानडे यांचें चरित्र स्वामींना समर्पण केलें.

स्वामींचे मामा व गुरुबंधू केशवराव गोखले हे वयोवृद्ध असूनही भाच्यावरील प्रेमांमुळेच उपस्थित राहिले होते. त्याचप्रमाणें रत्नागिरी जवळील केळचे येथील श्री. द्वारकाबाई ही स्वामींची थोरली बहीणही या समारंभाला उपस्थित होती. आपली ही वडील नातलग मंडळी उपस्थित राहिल्यानें स्वामींनाही आनंद झाला.

या वेळीं स्वामींना रेशमी भरजरी पोषाख समर्पण करण्यांत आला. अशा उंची पोषाखाची त्यांनीं कधीही हौस वाळगली नसूनही सर्वांच्या

समाधानाकरितां त्यांनीं हा सर्व पोषाख केला. अमृतधारा या ग्रंथांत या वेळचे फोटो दिलेले आहेत. नाटकांत ज्याप्रमाणें सोंग घेतात त्याच-प्रमाणें हें स्वामींना वाटलें असावें म्हणूनच कीं काय अमृतधारेंतील पृष्ठ १३ वर असा फोटो देऊन त्याखालीं पुढील साकी स्वामींचें अनुज्ञेनेंच छापलेली आहे. त्यांत फक्त वास्तवतेला विनोदाची झालर लावलेली आहे एवढेंच लक्षांत घेणें जरूर आहे.

मजसि ह्या जगद् रंगभूमिवरि जसें दिलें त्वां सोंग ।

करीन संपादणी तशी मी राहुनिया निःसंग ॥

स्वामींनीं स्वरचित काव्य म्हटलें असा उल्लेख जो नवकोंकण मधील उताऱ्यांत आला आहे, तें स्वरचित काव्य म्हणजे स्वामींनीं बाबीकाका यांना ज्ञानेश्वरी ग्रंथावर स्वहस्ते लिहून दिलेल्या 'श्री ज्ञानेश्वरी ग्रंथ गहन । गुरुपुत्रांसी सुगम सोपान ।' इत्यादि चार ओंव्या याच प्रकरणांत पूर्वी दिल्या असल्यामुळें येथें त्यांची पुनरुक्ति करीत नाहीं.

स्वामींनीं या काव्याच्या द्वारा आपलें मनोगतच सर्व समाजाला सांगून टाकलें. जीवींच्या आणि सर्व जीवांच्या जिव्हाळघानें इतक्या भावतन्मयतेनें हें काव्य म्हणून दाखविलें कीं त्यांच्या रोमरोमांतून तेच भाव व्यक्त होत आहेत असें वाटत होतें. समारंभांतील अत्यंत संस्मरणीय प्रसंग असेंच त्याचें वर्णन करणें सार्थ ठरेल.

या समारंभाच्या दिवशीं पुणें येथील योगीराज गुळवणी महाराज, वैदिक संशोधन मंडळाचे कार्यवाह श्री. सोनटक्के शास्त्री, श्री. आ. रा. भट, इत्यादि मंडळींकडून व मुंबई येथील श्री. पुरुषोत्तमबाबा देशमुख डॉ० बा. रा. साभंत, श्री. श्रीधरपंत साठे, श्री. राम देशमुख वगैरे ग्रामस्थांकडून स्वामींचें अभीष्ट चितन करणारे संदेश, तारा, पत्रें आलीं होतीं.

स्वामींचे शिष्य डॉ. भांडोरकर हे मुंबईला अत्यवस्थ होते तरीही, ग्रंथ प्रकाशनाचे निमित्तानें त्यांनीं आपले सद्भाव काव्यस्वरूपांत प्रकट करून पाठविले व ते समारंभाचे वेळीं वाचण्यांत आले. सदर काव्य खालीं देत आहें.

अभंग-ज्ञानेश्वरीसं सद्भाव पुष्पमाला

लोपल्या ज्ञानाचा कराया उद्धार । झाला अवतार विठ्ठलाचा ॥
 ज्ञानदेव-मुखें वदे ज्ञानेश्वरी । जनांतें, श्रीहरी उद्धराया ॥
 उद्धरिले बहुजन साधुसंत । त्यांचीं अनंत नामें किती ॥
 संत एकनाथ, संत तुकाराम । झाले जे परम सुविख्यात ॥
 अप्रसिद्ध किती आणि तारले । नाहीं त्या गणिलें, शक्य ना तें ॥
 केला परमार्थ अति गोड सोपा । स्त्रियां बाळांबापां अज्ञांसाठीं ॥
 परि कालचक्र भ्रमणासरीसी । झाली दुर्बोधसी ज्ञानेश्वरी ॥
 भाषेचिया संगें पाठभेद भंगें । मन्हाठी ती अंगें कानडी झाली ॥
 आवश्यक झाला संस्काराभिषेक । कराया सार्थक अज्ञानांचें ॥
 विठ्ठलावतार स्वरूपानंदींचा । कार्य करी साचा याची लागी ॥
 अनेकांसी दिला 'ज्ञानेश्वरी-पाठ' । गुरुगम्य गोष्ट सांगे लोकीं ॥
 बहु सुबोधशी 'अभंग-ज्ञानेश्वरी' । वदली साजिरी ईशवाणी ॥
 अद्यतन सोपी महाराष्ट्र भाषा । घालवी दुभाष्या मधूनियां ॥
 ज्ञानेशवाणी ही आतां विस्तारील । भजनें भरील त्यांच्या गानें ॥
 बालांचीं गायनें स्त्रियांचीं गायनें । गायक गायनें गूंगवील ॥
 प्रासादिक वाणी ज्ञानरसरंग । जनमनां दंग करतील ॥
 गीता सुगीतव्या वेदव्यास बोले । तेही आतां झालें शक्य पहा ॥
 वाचतां वा गातां मनांत भरेल । बुद्धींत शिरेल आत्मज्ञान ॥
 ऐसा ग्रंथराज पौष्टिक पक्वान्न । सुपचपसें जाण बनविलें ॥
 आतां आवडीनें जन हे सेवील । पुष्टी ही होईल त्याच्या गुणें ॥
 देवा तुझे किती आभार मानावे । ग्रंथ ऐसा पात्रे म्हणूनियां ॥
 परि आभार ते कशासी मानावें । काय आम्ही व्हावें भिन्न तुम्हां ॥
 तुजला स्मरावें तुजला स्तवावें । तुजला नमावें हेंचि योग्य ॥
 किती तूं दयाळू देवांच्या ही देवा । तुझ्या तुज ठेवा तुझा हेत ॥
 तुझा आम्हां दावी ऐश्वर तूं योग । देई मुक्तिसंग तुझ्या बळें ॥
 शरणागत आम्ही तुझ्या पादपद्मी । द्यावें परंधानीं स्थान आम्हां ॥

डॉक्टर भांडारकर यांनीं येथें ज्ञानेश्वरीचें रेखाचित्र काढून तें पुष्प-
 मालेनें सालंकृत केल्याचें दाखविलें होतें.

सद्भाव पुष्पांची माला ही रचिली । भक्तीनें अर्पिली ग्रंथावरी ॥

रसरंगाभाव जरी ही दाखवी । प्रेमें स्वीकारावी स्वामीराया ॥

या समारंभाचे वेळीं स्वामींनीं या पुढें अमृतानुभव आणि चांगदेव पांसष्टी या ज्ञानेश्वरांचे ग्रंथावरही अनुवाद करावे असें कांहीं व्यक्तींचे वतीनें मी दर्शित केलें व त्यानंतरच्या काळांत या दोनही ग्रंथांवर स्वामींनीं सुबोध अनुवाद लिहून काढले. वास्तविक मी त्यांना विनंती करणें आवश्यक नव्हतेंच. कारण भावार्थगीता, त्यानंतर ज्ञानेश्वरी या ग्रंथांवर अनुवाद झाल्यावर ज्ञानोबांच्या या ग्रंथांवर अनुवाद होणें हें अनुक्रमानेंच आलें होतें.

अभंग-ज्ञानेश्वरीच्या प्रकाशनानंतर स्वामींचा कीर्तिपरिमल सुदूरपर्यंत पसरूं लागला व त्यांच्याकडे अनेक मुमुक्षु, साधक, सिद्ध व संसारग्रस्त लोक आपापल्या हेतुपूर्तिकरितां येऊं लागले. त्यांच्या भेटीनें प्रत्येकाचें समाधान झाल्यावांचून रहात नाहीं. मात्र “ कामनिक हेतु धरून आलेल्याला ते स्वतः अमुक होईल किंवा अमुक व्रत किंवा एकादा तोडगा करा असें कधींच सांगत नाहींत. ते फक्त एवढेच सांगतात तुम्हांला काय पाहिजे असेल तें भगवंताजवळ मागा. तो भक्ताच्या इच्छा पूर्ण करतो. ”

रन्तागिरीला कोणी मोठ्या व्यक्ती आल्या तर त्या स्वामींच्या भेटीला गेल्यावांचून रहात नाहींत. प्रामुख्यानें श्रीमत् परमहंस श्रीधर स्वामी, सांगलीचे भगवत्भक्त ग. वि. तुळपुळे, म. म. दत्तोपंत पोतदार, म. म. पांडुरंगशास्त्री गोस्वामी, पांगरी (राजापूर) येथील टेंब्ये महाराज, पुण्याचे काशिनाथशास्त्री जोशी इत्यादि मंडळी स्वामींना भेटून गेली आहे.

वाहेरून बडबडी मंडळी स्वामींच्या दर्शनाला येऊं लागल्यामुळें व अभंग ज्ञानेश्वरी प्रकाशनाचा मोठा समारंभ झाल्यामुळें पांचस गांवांतील व आजूबाजूच्या गांवांतील मंडळींना स्वामी म्हणजे एक थोर व्यक्ति आहे असें वाटूं लागलें. स्वामींना सामान्यत्वानें लेखणारे असेही लोक कमी नाहींत; परंतु ते असायचेच ! एकंदरीत गांवांतील व आजूबाजूच्या गांवांतील कित्येकांना सहजगत्या किंवा स्वामींच्या दर्शनानें

त्यांच्यांत सत्प्रवृत्ति उत्पन्न होतात व असलेल्या वाढीला लागतात. ज्या गोष्टी खंडीभर उपदेश करून साधू शकत नाहीत त्या त्यांच्या नुसत्या अस्तित्वानेच साधत आहेत.

अभंग ज्ञानेश्वरीच्या प्रकाशनानंतरच्या या सुमारे पांच वर्षांच्या काळांत ज्या कांहीं विशेष व्यक्ती स्वामींच्या कृपेला पात्र झाल्या त्यांचा परिचय स्वामींच्या पत्रव्यवहारावरून व त्यांच्या स्वामींसंबंधींच्या प्रासंगिक उल्लेखावरून आणि कांहींनीं कथन केलेल्या त्यांच्या अनुभवांवरून होण्यासारखा आहे म्हणून तो भाग येथे न देतां या ग्रंथाचे उत्तरार्धात देणार आहें.

अभंग ज्ञानेश्वरी प्रकाशनानंतर सुमारे १ वर्षांतच स्वामींनीं चांगदेव पांसष्टी व अमृतानुभव या दोन ग्रंथांवर अभंगवाणींत सुबोध रचना केली व दोन वर्षांपूर्वीच हे दोन्ही ग्रंथ प्रसिद्धही झाले.

स्वामी स्वरूपानंद यांचा जन्मदिन किंवा वर्धापनदिन साजरा व्हावा अशी कल्पना प्रथमतः रत्नागिरी येथील श्री गीता मंडळाचे प्रमुख आणि वयोवृद्ध कार्यकर्ते आण्णासाहेब ठाकूर यांना आली व हा उत्सव गीता मंडळातर्फे रत्नागिरी येथे साजरा व्हावा असें त्यांचे मनांत आलें. त्या-विषयीं स्वामि-भक्तांची सभा घेण्यांत आली व सदर उत्सव करण्या-वद्दल सर्वांचेच अनुकूल मत पडलें. परंतु स्वामींच्या कांहीं शिष्यवर्गांचे मत हा उत्सव पांढस येथे त्यांचे घरीं करावा असें आलें व कांहींना तो रत्नागिरी येथे व्हावा असें वाटलें. शेवटीं जन्म तारखेप्रमाणें रत्नागिरी येथे व तिथिप्रमाणें पांढस येथे उत्सव करावा असें ठरवून गीता मंडळा-तर्फे त्याला स्वामींची संमति मिळविण्यांत आली.

पहिला जन्मदिन १९६१ मध्ये १५ डिसेंबर रोजीं रत्नागिरी येथे गीतामंडळातर्फे पटवर्धन हायस्कूलचे सभागृहांत श्री. भोरोपंत जोशी यांचे अध्यक्षतेखाली झाला. स्वामींच्या गार्थेतील कांहीं अभंगांचा एक कार्यक्रम श्री. हरिभाऊ भावे यांनीं साथीदारांसह उत्तम बसवला होता. सुमारे १ तासाचा तो कार्यक्रम फार उत्तम झाला. अनेक वक्त्यांचीं स्वामींचे गुणवर्णनपर भाषणें झालीं. सुमारे तीन तासांचा हा कार्यक्रम फार उत्तम प्रकारें साजरा झाला.

पांढस येथे तिथिप्रमाणें म्हणजेच मार्गशीर्ष व॥ १२ ला जन्मदिन

साजरा झाला. या समारंभाला रत्नागिरीहून वरीच मंडळी गेली होती. गांवांतील प्रमुख मंदिरांत पवमान व लघुरुद्र यांचे अनुष्ठान झालें. श्री-हरिभाऊ भावे यांनीं स्वामींच्या गाथेंतील कांहीं निवडक अभंगावर वसविलेला 'साधकाची पाऊलवाट' हा संगीत भजनाचा विवेचनासहित कार्यक्रम झाला. अनेकांनीं 'स्वामी चिरायु होवोत' वगैरे सारख्या आशयाचीं रचलेलीं काव्यें वाचलीं गेलीं. स्वामींचें दर्शन सर्वांनीं घेतलें. या वेळीं स्वामींनींही उत्कट भावावेशांत एक अभंग म्हणून दाखविला. दुपारीं बारा वाजेंतों स्वामी रहात असलेल्या देसाई यांचे घरीं याप्रमाणें कार्यक्रम झाला व महाप्रसाद घेण्याकरितां सर्व मंडळी स्वामींचे घरीं गेली. तिथें सुमारे पांचसहाशें मंडळींनीं प्रसाद घेतला. भोजनोत्तर तेथेंही भावे यांचा भजनाचा कार्यक्रम झाला. नंतर प्रवचन आणि प्रसाद वांटण्यांत येऊन सुमारे ५ वाजतां मुख्य कार्यक्रम संपला. बहुतेक मंडळी घरोघर निघून गेली. सुमारे पाऊणशें मंडळी राहिली होती व त्यांच्या इच्छेप्रमाणें रात्रीं सदर लेखकाचें प्रवचन व रात्री रत्नागिरीचे दशरथ-बुवा मयेकर यांचें सुश्राव्य भजन झालें. या कार्यक्रमांना गांवांतील मंडळीही आली होतीच.

सदर समारंभ उत्कृष्ट व्हावा म्हणून पांचस येथील मंडळींनीं खूपच मेहनत घेतली. प्रामुख्याने देसाई बंधू, डॉ. मिराशी, वामनराव देशमुख, गोपाळनाना, कोकजे गुरुजी यांनीं जबाबदारीनें कामें पार पाडलीं. रत्नागिरी येथून डॉ. बाबा देसाई, देवळेकर, आंबरेकर, का. र. पोटफोडे मास्तर वगैरेंनीं या कामीं संपूर्ण सहाय्य दिलें.

याचप्रमाणें चढत्यावाढत्या क्रमानें १९६२ व १९६३ सालींही सदर कार्यक्रम गीतामंडळातर्फें रत्नागिरी येथें तारखेप्रमाणें व जन्मतिथी-प्रमाणें पांचस येथें साजरे झाले. पुढील दोन वर्षांच्या कार्यक्रमांचा विशेष म्हणजे स्वामींचीं टेप-रेकार्ड केलेलीं प्रवचनें लोकांना प्रत्यक्ष ऐकायला मिळूं शकलीं. मुख्यतः या समारंभांना स्वामींच्या तोंडचे चार उपदेशपर शब्द ऐकायला मिळावे याच हेतूनें ही टेप-रेकार्डची योजना केलेली होती. स्वामींना एके वेळीं ५ मिनिटें बोलणें हेंही झेपत नसतांना स्वामींनीं हीं प्रवचनें केलीं आहेत. जेवढें एका वेळीं झेपेल तेवढें बोलावें व टेप-रेकार्ड बंद करावा याप्रमाणें वरचेवर भर घालून हीं प्रवचनें त्यांनीं

पूर्ण केलीं. हींच प्रवचनें 'तीन प्रवचनें' या नांवानें सध्या पुस्तकरूपानें छापलीं गेलीं आहेत.

स्वामींचा १९६३ चा जन्मदिन हा स्वामींचा षष्ठ्यब्धिपूर्ति समारंभ म्हणून विशेष महत्त्वपूर्ण झाला. धार्मिक समारंभ अगोदर सुमारे एक महिन्याआधींच उरकून घेण्यांत आला होता. कारण स्वामी पडसें व खोकला यांच्या त्रासानें फारच अशक्त झाले होते. प्रकृति अगदींच आस्तेकदम सुधारत होती व त्यांतही स्वामींना 'साठीशांत' बावतचा डामडौल नको होता. म्हणून धार्मिक भाग तेवढाच करण्याकरितां त्यांनीं परवानगी दिली. परमार्थाची आस्था या समारंभांतून लोकांत वाढावी एवढीच स्वामींची खरी इच्छा ! त्यांना स्वतःकरितां म्हणून यांतील कशाचीही चाड नव्हती !

सर्व सामान्य लोकांना साठीशांतीचें जे कौतुक वाटत असतें तें ज्ञात्यांच्या दृष्टीनें विचार केला तर अगदीं मंदबुद्धीचें लक्षणच ठरतें. ज्ञानोबांनीं या भावनांवर विदारक प्रकाश पाडला आहे. त्यांनीं म्हटलें आहे 'मृत्युलोकांत उफराटया भावनांचेंच भरपूर पीक आलेलें दिसतें. जन्माला आलेली प्रत्येक व्यक्ती ही अधिकाधिक मृत्यूच्या समीप जात असते.' म्हणजेच, आपलें आयुष्य प्रतिकर्षिण कमी होत असतें. आपण मात्र वाढत आहों. याच गुर्मीत असतो. वयाच्या मोठेपणाचा डौल मिरवतो व साठ वर्षे झालीं म्हणून मोठा आनंदोत्सव करतो. देहच मी समजून वागतों व या समारंभांतून तीच भावना दृढ करून आनंदित होतो. जन्माचें खरें सार्थक कशांत आहे, आयुष्यांत त्या दृष्टीनें आपण काय केलें याचा आढावाही घेत नाही व अधिकाधिक जगण्याची मात्र इच्छा व हाव बाळगतो हें सारेंच कितीसैं शहाणपणाचें आहे ?

एकनाथ महाराजांनीं भागवतांतही याविषयीं विषयी जीवांना उद्बोधक मार्गदर्शन केलें आहे. 'हाडामासांचा देहच मी या भ्रमानें त्या देहाची तुला करायची. देहाचें वजन म्हणजे आपलें वजन असें मानायचें. दानधर्म करून मी इतकें दान केलें व हें धन माझें या अहंभावनेंतून अहंभावच वाढवून भगवंताला विसरायचें. मोठेपणाचा डांगोरा पिटून अधिकाधिक अहंमतेच्या पाशांतच स्वतःला गुरफटवून घ्यावयाचें या

पलीकडे ज्यांना आपल्या जीवनाचा अर्थबोध नाही त्यांच्या या करणीची कीवच केलेली बरी. '

संतांची दृष्टी वरीलप्रमाणे असली तरी सर्वसामान्य माणसें संतांचे विचार पूर्णपणे ग्रहण करण्याला अपात्रच असल्याने त्यांचे विचारांप्रमाणे त्यांचे आचार होणार ! संपूर्ण टाळतां येण्यासारखे हें नाहीच. परंतु स्वामींसारख्यांच्या अशा उत्सवांतून जेव्हां हे योग्य विचार व्यक्त होतात तेव्हां हे उत्सव सफल झाले म्हणावयास हरकत नाही व या समारंभांत या प्रकारचे विचार व्यक्त केले गेले होते. त्याचा उपयोग कांहींच्या जीवनांत बदल घडण्यांत झाला तर तीच या समारंभाची खरी उपयुक्तता आहे. समारंभाचा थाट काय होता ही गोष्ट इतरांच्या दृष्टीने असली तरी खरी उपयुक्त नव्हे. तथापि, उमजलेल्या स्वामि-भक्तांच्या स्वामींविषयींच्या प्रेमाला पोषक असे हे प्रसंग असल्याने त्यांना ते उपकारकच वाटावे असे आहेत, परमार्थात प्रगतीला कारण होणारे आहेत.

स्वामींच्या जन्मदिनाचे या उत्सवांमुळे स्वामींच्या घरीं जें अन्नदान होतें तें पाहून एक आठवण जागृत होते. स्वामींच्या घराण्यांत पर्शुराम-पंतांनीं आवळी भोजनाचा मोठा समारंभ केला व त्या वेळीं पंचक्रोशींतील मंडळी जेवून गेली होती. याशिवाय अतिथि-अभ्यागत गांवांत आले म्हणजे बहुधा यांचेकडेच उतरत व त्यामुळे यांचेकडे सदैव अन्नदानाचें व्रतच होतें. तीच प्रभा निराळ्या स्वरूपांत पुन्हां चालू झाली असें वाटूं लागतें. या बाबतींत स्वामींच्या वहिनी श्रीमती सरस्वतीबाई यांनीं सांगितलेली एक आठवणही येथेंच नमूद करण्यासारखी आहे. स्वामींचे वडील बंधु गणपतराव हे सहजीं म्हणाले होते, पांवलला आमचे घरीं अन्नसंतर्पण होणार आहे. विशेष असे कार्यक्रम होतील. यानंतर हें पहाण्याला गणपतराव मात्र राहिले नाहीत. गणपतराव मुंबईस रहात असले तरी तेथें त्यांचे बिऱ्हाडींही येऊन रहाणारीं मंडळी भरपूर असत. कोणीही आला तरी ते अगदीं आदरानें त्याला ठेवून घेत असत. त्यामुळे त्यांचे घराण्यांत अन्नसंतर्पणाचें सत्र चालूच होतें व तें आजही चालू आहे.

स्वामींची प्रकृति दिनांक १२ जून १९६३ रोजीं पडशाच्या आज्ञारानें अकस्मात बिघडली. नाक वरचेवर चोंदणें, बारीक ताप येणें,

थोडा खोकला वगैरे त्रास सुरू झाले. सुमारे १५ दिवस गेल्यानंतर ताप व खोकला कमी झाला परंतु पडशाचा त्रास बेसुमार होऊन लागला. नाक वारंवार चोंदण्यामुळे शोपेत व्यत्यय येऊन लागला. प्रकृति फार अशक्त झाली. डॉ. जोगळेकर वरचेवर जाऊन उपचार करीत होते. सौम्य शक्तिवर्धक औषधी आहार, डाळिंबाचा रस, सफरचंद वगैरे फलाहार चालू होता व प्रकृति सुधारत होती. पडशाचा त्रासही पुढे कमी झाला. परंतु शक्तीचे मान मात्र फारसे सुधारत नव्हते. सतत शुश्रूषेकरितां १-२ माणसांची गरज लागत असे. त्याचप्रमाणे वरचेवर थोडे थोडे खाणे, पेय वगैरे मिळून सुमारे १२ वेळ रोज लागत असे. तोंडांतून स्पष्ट उच्चार काढणे त्यांना शक्य होत नसे. कांहीं खुणा व अस्पष्ट उच्चार यावर काम भागवावे लागे. तथापि, इतक्या त्रासदायक अवस्थेतही त्यांची मनाची प्रसन्नता संपूर्ण टिकून राहिली.

स्वामींच्या या आजारीपणांत सेवाशुश्रूषा करण्याकरितां पुष्कळांची गरज पडत असे. परंतु या कामीं कमतरता अशी मुळींच पडली नाही. भक्ताला जडभारी पडले तर त्याची काळजी मला आहे असे भगवंताचे प्रतिज्ञा वचन आहे. त्यांत तो उणेपण कसा आणील ! परंतु भगवंत परोक्षप्रिय आहे. तो स्वतः कांहीं करतांना दिसत नाही. परंतु सूत्र मात्र त्याचेच असते. सेवेकरितां अनेक व्यक्ति झटत असल्या तरी त्यांना प्रेरणा देणारा परमेश्वर आहे हीच स्वामींची दृष्टी होती. किंबहुना सर्वाभूतीं भगवंत पहाणारांना निराळ्या दृष्टीची अपेक्षाच असण्याचे तरी काय कारण ? परंतु अनेकांच्या रूपाने परमेश्वरी प्रेमच व्यक्त होत आहे, हे पाहून स्वामी परमेश्वरी प्रेमलीलांचे कौतुकच पहात असतील असे वाटल्यावाचून रहात नाही.

स्वामींना वेळच्या वेळीं खाणे करून देण्याचे काम 'ताई' इतक्या तत्परतेने व न कंटाळतां करीत असतात कीं कोणीही ते पाहून आश्चर्यच करील. देसाई यांना तर अनेक प्रकारे परिश्रम पडत होते परंतु ते श्रम त्यांना न वाटण्याइतकी त्यांची मनाची तयारी झाली होती. घरांतील मुलांवाळांनाही येणाऱ्या मंडळीकरितां व स्वामींकरितां अनेक कामे करावीं लागत व तीं मुले अगदीं शांत मनाने आणि तत्परतेने काम करतांना पाहून त्यांचे कौतुक करावे असे वाटे.

रत्नागिरी येथील भाई देवळेकर, दादा आंबेरकर (मालवण वाँच् कंपनी), व बाबुराव परांजपे यांनी या आजारपणांत अतिशय जिन्हाळ्याने जी सेवा केली ती त्यांना भूषणभूतच आहे. डॉ. मिराशी हे तर अडेल त्या व पडेल त्या कामाला तत्परच असायचे. त्या आजारपणापासून आजपर्यंत बराचसा सेवेचा प्रत्यक्ष भाग त्यांचाच आहे. रात्री झोपण्याकरितां भाऊराव देसाई नसले म्हणजे डॉ. मिराशीच असायचे हें जवळजवळ ठरलेलें आहे. इतर कोणाची इच्छा असली तरी त्याचा उपयोग होऊं शकला नाहीं. तें काम बाबुराव परांजपे हे करूं शकतात. रत्नागिरी येथील डॉ. जोगळेकर यांनी या आजारांत आत्मीयतेनें परिश्रम घेऊन स्वामींची प्रकृति सुधारण्याचा यशाचा वांटा मिळविला आहे. बाबा देसाई यांची धांवपळ तर चालूच होती. शेजारचे डॉ. देवधर हे तर हांक मारतांच हजर रहावयाचे.

आजारपणांत पहिले चार महिने स्वामींना उठण्याकरितां धरावें लागे. आंधोळ बंदच होती. फक्त मधून अंग पुसून काढलें जाई. चार महिन्यांनंतर मधून आंधोळीचें उळीग सुरू झालें. प्रथम आठवड्यांतून १-२ वेळां सुरुवात झाली. खाटेखालीं परातीतच स्नान घालण्याचें उरकावें लागे. सुमारे ८ महिन्यांनंतर बहुधा रोजही आंधोळ घालणें झेपूं लागलें व तेव्हांपासून मधून मधून या प्रमाणें ते रोज सुमारे १२ तास बसून असतात. बसतांना बहुतेक वेळीं थोडी मदत लागे व बसल्यानंतरही त्यांच्या पाठीवर कोणी हात ठेवावा लागतो. तसा हात न ठेवल्यास पडायला होईल असें वाटे. कोणी दर्शनाला आल्यास त्याला फक्त दुरूनच दर्शन घ्यावें लागतें. स्वामींना शक्य असेल तेव्हां ते क्वचित कुणाशीं बोलूं शकतात व शक्य असेल तर दर्शनाला आलेल्या व्यक्तीकडे कृपापूर्ण दृष्टीनें थोडा वेळ पहातात. दर्शनाला आलेल्या व्यक्तीच्या दृष्टीकडे दृष्टी लावून थोडा वेळ पहाण्याची त्यांची नेहमींची पद्धति आहे.

स्वामींकडे येणारांची संख्या दिवसें दिवस वाढूं लागल्यामुळें व तें झेपणें स्वामींना कठिण झाल्यामुळें इतरांच्या आग्रहाखातरच स्वामींनीं जवळून दर्शन देण्याचें व बोलण्याचें तूर्त बंद केलेलें आहे. कारण, जास्त मंडळी आली कीं त्या दिवशीं होणाऱ्या श्रमामुळें त्यांना आंधोळ बंद ठेवावी लागे, अशक्तपणा वाढूं लागे व अंगाला घाम येऊन प्रकृति पुन्हां स्वरूपानंद .. १५

अशक्त होऊं. लागे. हें सर्व लक्षांत आल्यामुळे स्वामींना बरेच वेळां विनंति करण्यांत आली कीं 'तुम्ही प्रत्येकाला जवळून दर्शन देऊं नका'. पुष्कळ वेळां हें सांगण्यांत आल्यानंतर स्वामींनीं तें मान्य केलें. परंतु मनांतून शक्यतोवर दुसऱ्याचें जास्तीत जास्त समाधान करावें ही ओढ असतेच व शक्य असेल तेव्हां ते हा नियम मोडूनही वागतात. सुमारें १ वर्षांत ते खोलींतून बाहेर आलेले नाहीत, यावरून प्रकृति किती अशक्त असेल याची कल्पना येईल. सुमारें २ महिने ते खोलींतच धरून १५ पावलें टाकूं शकतात. (दि. २१-८-६४ रोजीं हे वर्णन लिहिलें आहे.) प्रगती इतकी मंद गतीनें होत आहे कीं अशीच प्रगती होत राहिली तर दिवसांतून चारदोन व्यक्तींजवळ ते १०-१५ मिनिटंपर्यंत हळू आवाजांत बोलूं शकतील.

स्वामींचा हा अशक्तपणा पाहून कोणालाही वाटेला कीं त्यांना फार क्लेश होत असतील. परंतु वस्तुतः तसें कांहींच नाहीं. यांचें खाणेंपिणें, झोंप वगैरे सर्व नियमित चालू आहे. सध्यां प्रकृतीला अशक्तपणाशिवाय विशेष त्रास नाहीं. व हा अशक्तपणा देखील त्यांच्या स्वभावसिद्ध आनंदी वृत्तींत अडथळा आणू शकत नाहीं.

१९३४ मध्ये जो तीव्र धक्का बसला व अशक्तपणा आला तो थोडे दिवस १ मैल फिरण्याइतका कमी आला. परंतु त्यापुढें प्रगतीचें पाऊल गेलेंच नाहीं. गेलीं ७-८ वर्षे पुन्हां अशक्तपणा वाढण्यांतच गेलीं आहेत. मात्र शारीरिक अशक्तपणा भरपूर असला तरी त्यांची स्मरणशक्ति व इतर मानसिक कार्यक्षमता कमी झालेली नाहीं आणि म्हणूनच त्यांच्या हातून अमोल अशी ग्रंथ-संपत्ति निर्माण होऊं शकली.

आतां यापुढील प्रकरणांत स्वामींच्या येथपर्यंतच्या चरित्राचें सिंहावलोकन करून नंतर त्यांच्या 'सारस्वत-संपदेकडे' वळूं.

प्रकरण ८ वें

सिंहावलोकन

स्वामींचा जीवन-प्रवाह पहात पहात आपण सद्यःस्थितीजवळ आलों आहों. आपणाला या जीवन-प्रवाहाचें दर्शन निश्चितच आनंद-कारक झालें असेल. तथापि, या चरित्राचें पुनश्च एकवार सिंहावलोकन करून प्रमुख गोष्टींचें जर एक शब्द-चित्र निर्माण केलें तर तें अधिक आकर्षक आणि दर्शनीय होईल म्हणून, चरित्राच्या प्रमुख भागाचा समारोप करण्यापूर्वी असा प्रयत्न येथें करित आहें.

स्वामींचें मंगलजीवन घडण्यांत त्यांना वडिलार्जित पूर्वपुण्याईचा लाभ झाला होता हें त्यांचे आजोबा पं. शं. रामपंत, वडील विष्णुपंत त्याचप्रमाणें आजी व आई यांच्या चरित्रवर्णनावरून दिसून येतें. 'शुद्ध बीजा पोटीं । फळें रसाळ गोमटीं' हें वचन त्यांचे बाबतींत दिसून येतेंच. परंतु हें संपूर्ण सत्य नव्हे. स्वामींचीं सर्वच भावंडें कांहीं स्वामींच्या योग्यतेची झालीं नाहीत. म्हणजे शुद्धबीज याचा खोल अर्थ आईवडील असाच नसून, व्यक्तीच्या जन्मापूर्वी त्याचें जें स्वभाव-स्वरूप असेल तेंच होय. ज्ञानी पुरुष एका जन्मांत ज्ञानी होत नसतो. अनेक जन्मांच्या सुकृत-संचयानेंच त्याला सिद्धि प्राप्त होत असते.

मागें बहुतां जन्मीं । हेंचि करित आलों आम्हीं ॥ १ ॥ असें तुकाराम महाराजांनीं म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणें स्वामी सुद्धां पूर्वींचें फार मोठें सुकृत घेऊनच जन्माला आले होते. म्हणजेच पूर्वजन्म हेंच या जन्माचें बीज असून तें अत्यंत शुद्ध होतें, हा याचा खरा अर्थ होय. त्याचप्रमाणें अशा व्यक्ति जन्माला येतात तेव्हां त्यादेखील कोठेंतरी जन्माला न येतां—

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ गीता अ. ६-४१
पवित्र आणि परमार्थाला पोषक अशी गुणसंपत्ति जेथें आहे तेथेंच त्या जन्माला येतात. किंवा

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥ गीता अ. ६-४२
प्रत्यक्ष योग्यांच्या कुळांतच जन्म घेतात.

स्वामींचा जन्म उत्तम कुळांत झाला व त्यांना बालपणांत उत्तम संस्कारहि लाभले. पूर्व सुकृत समुच्चयाला शुभ संस्कारांची जोड मिळाल्यानें या रामचंद्राच्या भाग्यवृद्धीला शुक्लपक्षांतील चंद्राप्रमाणें पघळ पुष्टि येऊं लागली.

बालपण म्हणजे क्रीडा-सक्त जीवन असायचें. परंतु यांचें बालपण हें क्रीडा-सक्त नसून क्रीडा-युक्त होतें. आसक्त होतें तें गीतेचें अध्ययन करण्यांत, देवादिकांच्या गोष्टी ऐकण्यांत !

बाल्यापासुनि गीताध्ययनीं होता मज बहु छंद ॥ असें अमृत-धारा या काव्यांत त्यांनींच वर्णन केलें आहे. पुढें शैक्षणिक कालांत कालोचित असें शिक्षण सुरूं झालें. परंतु त्यांचें शिक्षण हें नुसतें शाळेवर अवलंबून नव्हतें. संपूर्ण विश्व हेंच त्यांचें खरें विद्यालय होतें. त्यामुळें शालेय शिक्षणाबरोबरच जें जें उत्कट, भव्य व दिव्य दिसेल तें तें जाणावें, शक्यतो शिकावें असें त्यांना वाटत असे. त्यामुळें निरनिराळ्या कला-देखील विद्यार्थी-दशेंतच त्यांनीं आत्मसात केल्या. वक्तृत्वकला, लेखन-कला, ललितकला, चित्रकला इत्यादि कलांत ते सतत प्रगति करीत होते. शालेय शिक्षणांतील सर्व विषय ते अगदीं तन्मयतेनें अभ्यासीत असत. त्यांतील कोणत्याहि विषयाचा त्यांनीं कंटाळा केला नाही. विशेषतः संस्कृत विषय हा त्यांचा अत्यंत आवडता विषय असल्यामुळें ते या विषयांत विशेष पारंगत झाले. गीता, उपनिषदे इत्यादींच्या अभ्यासाला त्यामुळें फारच मदत झाली.

शालेय जीवनांत ते एक अत्यंत बुद्धिमान विद्यार्थी म्हणूनच चमकत होते. त्यांचें एकमार्गी शिक्षणच चालू रहातें तर ते अनेक शिष्यवृत्त्या पटकावून शैक्षणिक क्षेत्रांतील बहुमानाच्या पदव्या संपादन करून चमकले असते. परंतु त्यांना नुसतें विद्वान व्हावयाचें नव्हतें. त्यांना जीवनाचें साफल्य करावयाचें होतें. त्याला उपकारक होईल तेवढें शिक्षण घेणें व तेंहि साधन म्हणून घेणें एवढेंच त्यांचें शैक्षणिक ध्येय होतें.

बौद्धिक विकास हें स्वामींच्या जीवनांतील गौण अंग होतें. अंतःकरणाचा विकास साधण्यासाठीं त्याचा जोपर्यंत उपयोग होण्यासारखा असेल तेथपर्यंतच त्याची महती ते मानीत होते. म्हणून, पारतंत्र्यांत पिचत पडलेल्या देशबांधवांच्या कळवळ्यानें त्यांचें अंतरंग द्रवलें. स्वातंत्र्य-

संग्रामाच्या महायज्ञामध्ये आपला उपयोग ज्या प्रकारें अधिकांश होईल त्या प्रकारें व्हावा असें अंतःकरणपूर्वक त्यांना वाटूं लागलें. देशाची तत्कालिन परिस्थिति, पुढाऱ्यांचे प्रयत्न, त्यांचें तात्कालिक ध्येय आणि घोरण यांचा त्यांनीं सूक्ष्मपणें अभ्यास केला आणि मुंबई येथें मॅट्रिकच्या वर्गांत शिकत असतांनाच शाळेवर बहिष्कार घालून ते बाहेर पडले.

अद्याप ते पारमार्थिक आकर्षणांत खेंचले गेले नव्हते. तथापि एक-कल्ली ऐहिक जीवन जगणें हें त्यांना पसंत नव्हतें. त्याचबरोबर निव्वळ प्रपंच पराङ्मुख होऊन आपल्याच एकाकी उन्नत्तीकरितां जीवित वेंचणें त्यांच्या स्वभावाला सम्मत नव्हतें आणि या दोन्ही गोष्टी स्वार्थमूलक नव्हत्या तर

किंबहुना दिवसराती । पुढिलांचे सुख उन्नति ।

आणीत आणीत स्वार्थी । प्रवेशिजे ॥ ज्ञानेश्वरी १६-२०२

अशा स्वरूपाच्या स्वार्थ-परार्थ पोषक होत्या.

महात्माजींचा अनत्याचारी मार्ग त्यांच्या प्रकृतिधर्माला मानव-गारा होता. त्यामुळें, स्वदेशी आणि बहिष्कार या चळवळी यशस्वी करण्यासाठीं ते शाळेवर बहिष्कार घालून बाहेर पड पांचस येथें स्वावलंबनाश्रम चालवून आपलें शक्तिसर्वस्व पणाल लावलें, परंतु परिस्थितीची अनुकूलता न लाभल्यानें तें घोरण बाजूला ठेवून त्यांना पुण्यास प्रयाण करावें लागलें.

मध्यंतरींच्या काळांत सामाजिक सुधारणेच्या दृष्टीनें त्यांनीं आपल्या गांवीं बहुमोल कामगिरी केली. त्यांच्या अध्यात्मप्रवण प्रवृत्तीला १९२३ मध्ये सद्गुरूंचा वरदहस्त लाभून याही बाबतींत त्यांचा जीवन-प्रवाह अस्खलित सुरू झाला. निवृत्तिमार्गातील प्रगतीचे टप्पे आक्रमीत असतांनाच त्यांच्या प्रवृत्तिपर कार्यांत यत्किंचित्ही उणेपणा आला नाही तर त्याला उलट दिव्यतेचा शृंगारच लाभला. त्यांचें सामाजिक कार्य अधिक प्रभावी होऊं लागलें. स्वाभाविक आणि प्रयत्नपूर्वकहि त्यांच्यांत दैवी गुणांचा विकास होऊं लागला.

पुण्यास गेल्यानंतर त्यांच्या जीवन-विकासाला अधिकच व्यापक क्षेत्र उपलब्ध झालें व त्याचा त्यांनीं भरपूर फायदा घेतला. तेथील प्रवृत्तिपर वातावरणांत ते रंगून न जातां, आचार प्रवृत्तीचा, परंतु विचार निवृ-

तीचा असें जीवनाचें सूत्र त्यांनीं राखलें होतें. सद्गुरुनाथ बाबांचें सान्निध्य लाभल्यामुळें आध्यात्मिक प्रवृत्ति प्रबळ होऊन निवृत्तीचें किंवा अनासक्त जीवनाचें सूत्र सर्व व्यवहारांत अखंड अनुस्यूत राहूं लागलें व याच आंतरिक अवस्थेंत, कायदेभंग, बहिष्कार इत्यादि चळवळींत भाग घेऊनही ते त्यागी जीवनाचाच अनुभव घेत होते. या कालखंडांत त्यांची पारमार्थिक पात्रता कशी वाढत होती हे दाखवणारीं त्यांचीं बोलकीं पत्रेंच समर्थ आहेत. याच कालखंडांत योगायोगानें जमून आलेले विवाहाचे योग त्यांच्या आध्यात्मिक उन्नत्तीला पोषक होऊन त्यांना भोगी न बनवतां योगी होण्यालाच कसे कारण झाले हें मोठें आश्चर्यजनक झालें हें आपण पाहिलें आहे.

प्रवृत्ति कार्याला पूर्णाहुति मिळण्याचा काळ येतांच अकस्मात् आजाराचें निमित्त होऊन त्यांचे प्रवृत्तीचे पाय पांगळे झाले. त्यांचा जीवनाचा संपूर्ण ओघ आतां एकाच दिशेनें वाहूं लागला. देहबल कमी होऊन आत्मिक बल वाढलें. हें सर्व ईश्वराचें मंगल देणेंच आहे असें त्यांनीं मानलें. त्यांच्या प्रवृत्तिपर महत्त्वाकांक्षा विराम पावल्या. देहबळ क्षीण झालें. परंतु या बाह्य प्रवृत्तिपर शक्ति जणूं काय त्यांच्या अंतःशक्तींना पुरवठा करण्याकडेच वेंचल्या जाऊं लागल्या असें वाटतें. सर्व काळ भगवत् चिंतनांत प्रत्यक्ष रंगून जाण्यांतच ते दंग असायचे—सदोदित एकांत आवडूं लागला.

अखंड एकांत आवडे जीवास । लौकिकाचा त्रास वाटतसे ॥ १ ॥
 लावोनियां मन देवाचें चिंतन । वाटे रात्रंदिन करावेंसें ॥ २ ॥
 देहाचा अभिमान गळावा संपूर्ण । भावें व्हावें लीन हरि-पायीं ॥ ३ ॥
 स्वामी म्हणे घ्यावें हरिचें दर्शन । नावडे त्याविण दुजें कांहीं ॥ ४ ॥
 सदोदित स्वरूपनिर्द्वेत, विदेह अवस्थेंत स्वानंदांतच रंगून जाण्याचा सतताभ्यास आवडीच्या पडिभरानें चालू झाला.

त्यांच्या चरित्राकडे पहातांना त्यांच्याच निरनिराळ्या पत्रांवरून एक स्पष्ट आणि ठळक गोष्ट चटकन लक्षांत येते ती ही कीं, आपलें जीवन निष्कलंक असावें, दैवी संपत्तीनें संपन्न असावें, पटेल तेंच प्रामाणिकपणें करावें, असें त्यांना वाटे. मोठ्या मोठ्यांच्या संगतींत परोपदेशे पांडित्यच अधिकांश आढळून आल्यामुळें लोक-व्यवहाराला त्यांचें मन विटत असे.

आणि पारमार्थिक क्षेत्रांतहि अहंमन्यतेनें वागणारे आचार-भ्रष्ट विद्वान् पाहून 'परमेश्वरा यांना वांचव' असें म्हणण्याची वेळ येत असे. आपल्या गुरुबंधूंना मित्रत्वाच्या नात्यानें सावधानतेचा इशारा देऊन साधका-वस्थेंतही मोलाचें मार्गदर्शन त्यांनीं केलें आहे.

१९३४ च्या आजारपणानें त्यांचा पारमार्थिक अधिकार उत्तरोत्तर वाढत जाऊन भक्तिज्ञान वैराग्यानें ते मंडित झाले. सिद्धावस्थेचा भावही भावातीत अवस्थेंत जिरून सद्गुरुपदवी भूषित करण्याची पात्रता त्यांच्यांत आली व त्यांच्या साधुत्वाचा कीर्तिपरिमल दूरवर पसरून अनेक जीवांचें कल्याण झालें.

दैवी संपत्तीचे स्वामी

दैवी संपत्तीचे गुण गीता व ज्ञानेश्वरींत पुष्कळांनीं वाचले असतील वा पुष्कळ वाचूं शकतील परंतु दैवगुणांनीं संपन्न अशी व्यक्ति पहावी असें वाटल्यास निःशंकपणें ज्यांच्याकडे बोट दाखवतां येईल अशांपैकीं स्वामी हे एक आहेत. स्वामींच्या ठिकाणीं हे गुण कसे प्रत्ययाला आले आहेत ते काहीं उदाहरणांवरून येथें देतां येणें शक्य असल्यानें सोदाहरण देत आहे.

गीतेंत सोळाव्या अध्यायांतील पहिल्या तीन श्लोकांत दैवि संपत्तीचीं २६ लक्षणे दिलीं आहेत. त्या लक्षणांचें स्पष्टीकरण ज्ञानोबांनीं फार बहारीचें केलें आहे. त्यामुळें ज्ञानेश्वरीचें आधारानेंच येथें विवेचन करीत आहे.

यांतील पहिला गुण 'अभय' हा आहे. अभय म्हणजे निर्भय नव्हे. 'अ'कारानें भयाचा अभाव सूचित आहे. भयच नाही असें झालें पाहिजे. भय म्हणजे देखील 'संसाराचें भय' असेंच अभिप्रेत आहे. याचें मूळ अहंकारांत आहे. अहंकाररहित कर्म होणें हेंच संसाराचें भय नष्ट करणारें आहे. सोऽहं भावाच्या दृढ अभ्यासानें अहं होतें तें सोहं झालें व प्रकृति धर्मानुरूप अहंकाररहित कर्म होऊं लागल्यामुळें व सर्वच ब्रह्मरूप झाल्यामुळें भीतीचें बाधकत्व राहिलें नाही. 'अमृत धारा' यांतील एका साकींत हा अनुभव व्यक्त झाला आहे.

'भीति वाटली का बाळ तुला?' 'छे गे, मुळींच नाही.' पहा, भीतीचें

कसें समूळ उच्चाटण झालें आहे. जगन्माउलीनें प्रत्यक्ष मृत्यूची भीति दाखवूनही भीति वाटली नाही असें हें उत्तर आहे.

दुसरा गुण 'सत्त्व संशुद्धि' हा आहे. चित्ताची अतिशय शुद्धि हा याचा अर्थ आहे. चांगलें काय आणि वाईट काय ? आपल्याला अनुकूल काय व प्रतिकूल काय ? या संकल्पांतून सुटून बुद्धीचें परमात्म्याशीं तादात्म्य होणें हा यांतील खरा अर्थ आहे. बुद्धिबोधांत विरून जाणें हेंच सत्त्व शुद्धीचें लक्षण आहे. स्वामींची बुद्धि पूर्णपणें परमात्मपदींच स्थित झाली आहे हें त्यांच्या चरित्रावरून दिसून येईलच परंतु प्रत्यक्ष दर्शनानें तत्काळ खात्रीच पटेल. तथापि ही स्थिती प्राप्त होण्यासाठीं, चित्त शुद्धिसाठीं पूर्ण विचारपूर्वक याला अगदीं पोषक असेच आचार विचार ऐन तारुण्याच्या भरांतच केले होते हें वाचकांच्या ध्यानीं येण्यासारखेंच आहे.

'ज्ञानयोगव्यवस्थिति' हा तिसरा गुण आहे. 'ज्ञान आणि योग यांतील तन्निष्ठता' हा अगदीं थोडक्यांत अर्थ आहे. लक्ष्मी ज्याप्रमाणें मुकुंदचरणीं स्थिरावली त्याप्रमाणें स्वामी चालतां, बोलतां, निजतां, उठतां सोडहं ध्यानांतच स्थिरावले आहेत. सोडहं ध्यानांत सतत रमण्यासाठीं त्यांनीं अनुग्रहानंतर आटोकाट प्रयत्न केले हें त्यांच्या पत्रव्यवहारांतून स्पष्ट होत आहे.

आतां चौथा गुण 'दान' हा आहे. वाटेचा वृक्ष हा ज्याप्रमाणें पत्र, पुष्प, फळ व छाया या सर्वांचा लाभ पांथांना देतांना भेदाभेद करीत नाही, त्याप्रमाणें स्थिति असणें हा भाव आहे. वृक्षाला ज्याप्रमाणें दातृत्वाचा अहंकार नसतो त्याप्रमाणें जें आपल्याजवळ आहे तें सर्व देवाचें आहे अशीच धारणा असणें व पीडितांचें दुःख दूर करण्याकरितां त्यांतून जें देणें शक्य व आवश्यक आहे तें देणें हेंच खरें दान होय. स्वामींना स्वतःचा स्वार्थ काय आहे ? त्यांच्याजवळ अदेय असें कांहींच नाही आणि ज्ञानदानाचें प्रचंड कार्य तर चालूच आहे आणि तें स्वावलंबनाश्रमाचे स्थापनेपासूनच प्रयत्नपूर्वक चालू आहे.

आतां पांचवा गुण जो 'दम' त्याचें स्वरूप पुढीलप्रमाणें आहे. इंद्रियांना विषयांची भेट झाली म्हणजे तीं आसक्त होतात. अशा वेळीं तीं आसक्त होऊं नयेत म्हणून वृत्ति अंतर्मुख करून विषयांशीं त्यांची ताटातूट करणें हें प्रमुख लक्षण आहे. वैराग्याचा आश्रय करून प्रवृत्तीला दूर

सारणें आवश्यक असतें. यासाठीं परमार्थाला घातक अशा वासनांचा निग्रह-पूर्वक त्याग करणें हें दमाचेंच लक्षण आहे. स्वामींनीं आपल्या वासना पूर्ण-पणें ताब्यांत ठेवण्याचा निग्रहानें अभ्यास केला. यासाठीं साधी रहाणी त्यांनीं स्वीकारली. वासनांची वृद्धि करणारें श्रीमंतीचें वैभव नको म्हणून देवाजवळ दारिद्र्याची झोळी पसरली. परस्त्री माउलीसारखी मानली. मोहाची चाहूल लागतांच अंतःकरण वज्राहून कठिण केलें आणि जिव्हे-वर पूर्ण ताबा मिळविला. दशेंद्रियांतच वैराग्याचा घगघगीत अग्नि चेत-विला. आतां तर 'विषयांतहि कांहीं । आपणपें वांचून नाहीं' असें झाल्यामुळें प्रयत्नपूर्वक कांहीं करावें असें राहिलेंच नाहीं.

'यज्ञ' हा जो सहावा गुण त्याचें लक्षण आतां पाहूं. यज्ञ म्हटला म्हणजे यज्ञकुंड, अग्नि वगैरे कल्पना रूढ झाल्या आहेत. परंतु यज्ञाचा हा संपूर्ण अर्थ नव्हे. आपापल्या वर्णाश्रम धर्माप्रमाणें यथोचित कर्म करणें म्हणजेच यज्ञ करणें होय. ब्राह्मणानें आपली षट्कर्म करणें हा त्याचा यज्ञ होतो तर शूद्रानें फक्त त्याला नमस्कार केला कीं त्याचा तोच यज्ञ होतो. यागाचें फळ शास्त्रानें दोघांनाही सारखेंच ठेवलें आहे. स्वामींनीं हा यज्ञ कोणत्या पद्धतीनें केला हें पहाण्यासारखें आहे. शास्त्राच्या रूढ कल्पनांना थोडासा धक्का देऊनच त्यांनीं आपली यज्ञाची व्याख्या बसविली होती. प्राचीन-कालीन आचार विभाग जशाचा तसा पालन करणें सद्यःस्थितींत जवळजवळ अशक्यच आहे. त्यांतील हेतु लक्षांत घेऊनच ज्ञात्यानें वागलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें मूळ हेतूला अनिष्ट वळण लागून जे आचार-दोष उत्पन्न झाले असतील तेहि टाळले पाहिजेत. ब्रह्मदेवानें ही सृष्टी 'सहयज्ञच' उत्पन्न केली असल्यानें यज्ञकर्म हें सहजच आहे. स्वामींनीं देशहितासाठीं सर्वस्वाचा होम केला असें म्हटलें तर तें अतिशयोक्त नाहीं. सूत्रयज्ञ करून तत्कालिन परिस्थितींतील यज्ञ केला. सर्व यज्ञांचा राजा जो ज्ञानयज्ञ, जो सोऽहं मंत्रानें विषय-द्रव्यांच्या आहुती देऊन ज्ञानी करीत असतात तो सर्वश्रेष्ठ यज्ञ म्हणजे ज्ञानयज्ञ स्वामींनीं यथासांग केला व अखिल कर्म ज्ञानयज्ञांत समर्पण करून ते 'महान् याज्ञिक' झाले आहेत.

सातवा गुण 'स्वाध्याय'. ईश्वराच्या प्राप्तीसाठीं वेद, श्रुति यांचा अभ्यास किंवा मुखानें नामस्मरण करणें हें याचें स्वरूप आहे. स्वामींनीं

संत वाङ्मय आणि श्रुतिग्रंथ यांचा उत्तम अभ्यास केला व सद्गुरु संप्रदायाचें पालन करून स्वाध्याय सिद्ध केला. सद्गुरु संप्रदाय धर्म हेच खरे वर्णाश्रम धर्म आहेत.

‘तप’ हा आठवा गुण. आत्मरूपाच्या प्राप्तीसाठीं प्राण, इंद्रियें व शरीर हीं झिजविणें हें तपाचें स्वरूप मानलें जातें. व्रतें-वैकल्यें, उपास-तापास, धरणी-पारणी, कृच्छ्र चांद्रायणादिक व्रतें हीं सर्व यांत येतात. परंतु शरीरशोषणाला तप म्हणणें हें स्थूल बुद्धीचें लक्षण आहे. हृदयस्थ भगवंताचें चिंतन करणें हेंच खरें तप आहे. विचारानें देहबुद्धीचा निरास करून देहबुद्धि ते आत्मबुद्धि करणें हेंच तप होय. यासाठीं स्वामींनीं सोऽहं भावाची सहज-साधना केली. सुखाच्या मार्गानें सुखरूप होण्याचा हा मार्ग आहे. परंतु यांतही प्रयत्नांची पराकाष्ठा असावी म्हणूनच सद्गुरूंनीं त्यांना सांगितलें कीं—

असे सहज परि सोऽहं भावें करीं सतत अभ्यास ।

हीच साधना जोंवरी न तो झाला मोहनिरास ॥ अमृतधारा २५
सोऽहं हंसः हें सतत चालूच असतें. परंतु सोऽहं भावानें त्याचा सतत अभ्यास केला पाहिजे. संपूर्ण मोहनिरास होईतो हें करणें आवश्यकच आहे. स्वामींनीं हें सद्भ्यासरूपी तप शरीराची तमा न बाळगतां अखंड केलें आहे. अशा प्रकारें स्वामी हे तपोनिष्ठ आहेत.

आतां ‘आर्जव’ हा नववा गुण. ऋजुता, सरळपणा हा याचा अर्थ आहे. आईपुढें बालक ज्याप्रमाणें निःशंक जातें व वागतें त्याप्रमाणें निःष्कपट सरळ स्वभाव असणें ही आर्जवगुणाची व्याख्या आहे. स्वामी त्यांच्याशीं विरुद्ध वागणाऱ्या व्यक्तीशींही अगदीं प्रेमानें व मोकळ्या मनानेंच वागत असतात. त्यांचेशीं एक गृहस्थ अत्यंत प्रेमानें वागणारे होते. काहीं स्वभाव-वैचित्र्यानें ते पुढें द्वेष करूं लागले व स्वामीविरुद्ध लिहूं व बोलूं लागले. परंतु स्वामींना यत्किंचितही त्याचा राग आला नाही. तर उलट त्यांना पत्र पाठवून त्यांनीं लिहिलें कीं आईवर मूल कितीहि रागावले तरी आईचा लोभ कमी होत नाही ! पहा, अशी ऋजुता असावी. जणुं, वाऱ्याची धांव तसे सरळ भाव !

यानंतर ‘अहिंसा’ हा दहावा गुण दिला आहे. अहिंसेचें वर्णन ज्ञानोबांनीं तेराव्या अध्यायांत फार विस्तारानें केलें आहे. परंतु सोळाव्या

अध्यायांत अगदीं सूत्र रूपानें तें वर्णिलें आहे. तें असें—कायावाचामनानें विश्वकल्याणार्थ वागणें हीच यथार्थ अहिंसा होय. स्वामींचा थोडाफार सहवास झाला तरी या गुणाचें प्रत्यक्ष दर्शन कोणालाही होईल. स्वामी अहिंसेची सजीव मूर्तीच आहे. अहिंसा हा गुण दैवी गुणांतील इतर गुणांतही व्यक्त होत असतोच.

अकरावा गुण 'सत्य' हा असून ज्ञानोवांनीं यावर विस्तारानें वर्णन केलें आहे.

कमल कलिकेचें टोंक पाण्याला तीक्ष्णपणें भेटून येतें तरी तें जसें मृदूच असतें, किरण झाले तरी चंद्राचे किरण जसे शीतलच असतात, पाषाणाचाही भेद करणारा पाण्याचा प्रखरपणा डोळ्यांनाही न खुपण्याइतका मृदुलही असतो त्याप्रमाणें दुसऱ्यांच्या संदेहाचा नाश करण्याकरितां खड्गाप्रमाणें तीक्ष्णपणा असावा परंतु ऐकत असतां त्याच्या रसाळपणानें मूर्तिमंत माधुर्यालाही लाज यावी, सहज कौतुकानें ऐकलें असतां कानाला-सुद्धां मुखें फुटावी. परंतु जें ब्रह्माचाही भेद करून जाऊं शकेल असें थोर असेल तेंच खरें सत्य. प्रियपणा या गुणामुळें सत्याची वंचना न होणारे, त्याचप्रमाणें यथार्थ बोलणें म्हणून जें कोणालाही न खुपणारें असें सत्य असावें. नाहीतर पारध्याचें गीत कानाला गोड पण सावजाचा घात करतें, अग्नीचें करणें उघड असतें, परंतु तो सर्व जाळीत जातो. जें कानाला गोड वाटतें परंतु त्याचा अर्थ जिव्हाळीं झोंबतो, ती वाचा नसून ती लांवच आहे. उलट माता बालकावर रागावत असते परंतु अंतरीं त्याच्या हिताचा कळवळा असतो त्याप्रमाणें परिणामी सुखावह होणारें, द्वेषाचे विकार न वाढवणारें असें बोलणें म्हणजेच सत्य होय. स्वामी आपल्या विद्यार्थ्यांशीं सुद्धां इतक्या सौजन्यानें वागत कीं अरे, तुरे किंवा तूं हा शब्दप्रयोग ते कधींच करीत नसत. सर्वांना बहुमान—आजहि शिष्याला आशीर्वाद देऊन लगेच नम्रपणें नमस्कारहि करतात. व हें सर्व अगदीं अकृत्रिमपणें होत असतें. सत्य अशा परमात्म तत्त्वाचा साक्षात्कार झाल्यामुळें ते सत्याशिवाय काय बरें बोलणार ?

या नंतर 'अ-क्रोध' या बाराव्या दैवी गुणाचें वर्णन येतें. 'लहान मुलालाही ज्यानें क्रोध येईल असे शिव्याशापसुद्धां कानावर आले किंवा क्रोधावेग आणण्याचे अन्य कितीही प्रयत्न केले तरी—ज्याप्रमाणें पाषा-

णाला कितीही पाणी घातलें तरी कोंब येत नाहीत, कांजीचें घुसळण केलें तरी त्यांतून लोणी येत नाही, भुजंगाच्या कातेवर लाथ मारली तरी तो जसा फडा करीत नाही, वसंत ऋतु आला तरी आकाशाला फुलें येत नाहीत, रंभेच्या स्वरूपानेंही शुकाला कामविकार उठत नाही किंवा राखेंत तूप ओतलें तरी अग्नि प्रदीप्त होत नाही त्याप्रमाणें—कशानेंही क्रोधोर्मी न उठणें हेंच 'अ-क्रोधत्व' होय.

स्वामींनीं क्रोध कसा जिकला याचें वर्णन 'अमृत-धारेंत' केलें आहे.

वार चोरटे करूं पाहती षड्विंश वारंवार ।

परी तीक्ष्णतर माझ्या सोऽहं तलवारीची धार ॥ अमृतधारा ११७

तेरावा गुण 'त्याग' हा आहे. बाह्य त्याग हा त्यागच नव्हे. देहबुद्धी हीच सर्व भोगासक्तीचें मूळ आहे. त्यामुळें देहबुद्धीनें खरा त्याग होऊंच शकत नाही. त्याचप्रमाणें देहबुद्धी सुटली म्हणजे त्याग करावयाचा कोणी आणि कसला अशी स्थिति होते. देहाहंकार टाकूनच स्वामींनीं संसाराचा त्याग केला आहे.

यानंतर 'शांति' हा चौदावा गुण केवळ स्वानुभवाचाच आहे. ज्ञाता-ज्ञात-ज्ञेय या त्रिपुटीचा लोप झाला म्हणजेच खरी शांति प्रकट होते. तेथें कांहींच करणें उरत नाही. अंतर्बाह्य समदर्शनच उरतें मग सर्व शांतिच शांति ! स्वामींचा अनुभवच देतो—

स्वामी म्हणे मन सारोनियां मागें ।

व्हावें गा निजागें शांतिरूप ॥ अभंग ० १३४

पंधरावा गुण 'अपेक्षुन' हा आहे. एखाद्याची गुप्त गोष्ट दुसऱ्याला न सांगणें हा एक लौकिक अर्थ आहे. परंतु ज्ञानेश्वरांनीं यांतील गूढार्थ सविस्तर प्रकट केला आहे. त्यांतील संक्षेपानें कांहीं भाग येथें देत आहे.

चांगला वैद्य व्याधीचा नाश करीत असतांनाच रोग्याची शक्ति वाढवण्याचीही काळजी वाहतो व यांत आपला व परका असा भेद करीत नाही किंवा चिखलांत गाय रुतलेली पाहून तिच्याविषयीं कळवळा आलेला मनुष्य ती दुभती आहे का भाकड आहे हें न पहातां तिला काढण्याचा प्रयत्न करतो. कनवाळू मनुष्य एकाद्याला बुडत असतांना पाहून तो अंत्यज आहे कीं ब्राह्मण आहे, याचा विचार न करतांच त्याचा प्राण राखण्याचा प्रयत्न करतो. त्याप्रमाणें जे अज्ञानी, दुर्दैवी, निंद्य गणले

गलेले यांच्या उन्नतिकरितां झटून त्यांचें शल्य नाहीसें करतो, दुसऱ्याचा दोष नाहीसा करण्याकरितां जो तत्पर असतो तो अपैशुन या गुणानें युक्त असतो. आपल्या गुणानें दुसऱ्याचें उणेंपण तो घालवीत असतो. त्याला तो वर्मी बोलत नाही, वाईट मार्गांत ढकलीत नाही किंवा तुच्छतेनें लेखीत नाही. उत्तम गुणाच्या तुलनेकरितांच नीचपणा मानतो. याशिवाय तो दोष पहात नाही, असें अपैशून्याचें लक्षण म्हणजे मोक्ष मार्गाकडे जाण्याचें पालखीसारखें एक वाहनच आहे.

स्वामींचा स्वावलंबनाश्रम हा एक याच सदाचरणाचा नमुना होता. सर्व विद्यार्थि त्यांना सारखेच प्रिय होते. त्यांच्या सर्वांगीण सुधारणेसाठीं ते नम्रतापूर्वक झटत असत व गांवांतील बांधवांच्या नैतिक सुधारणेकरितांही अनेक प्रकारें ते झटत असत. हें अपैशून्यतेचें वर्तनच स्वामींच्या आध्यात्मिक उत्कर्षाला पोषक झालें.

‘दया धरमा का मूल है’ हें वचन बहुतेकांना माहीत असतें. दैव-गुणांतील १६ वें लक्षण ‘दया’ हेंच आहे. मात्र त्या दयेचें स्वरूप माहीत असणें आवश्यक आहे.

‘दया तिचें नांव भूतांचें पालन । आणिक निर्दलन कंटकांचें ॥’

यांत कंटकांचें निर्दालनहि येतें. कंटकाच्या कंटकपणाचें निर्दालन करणें साधेल तर उत्तमच आहे. संतांची दया ही सर्वांवर सारखीच असते. चंद्र ज्याप्रमाणें सर्वांना सारखीच शीतलता देतो, पाणी ज्याप्रमाणें स्वतः खर्ची पडून तृणाचेंही जीवित राखतें याप्रमाणें दुःखितांचें दुःख दूर करण्याच्या कळवळ्यानें उत्तम अधम हा भेद न पहाणें, दुसऱ्याचें दुःख दूर करण्याकरितां आपलें सर्वस्व देऊनहि तें कमीच वाटणें हीच दयेची उच्च लक्षणे होत. वहातें पाणी खळगा भरल्याशिवाय पुढें जात नाही त्याप्रमाणें श्रांत जीवांना संतोष देऊनच जाणें, पायांत कांटा बोंचला तर त्याची कळ जीवालाच लागते किंवा पायांना तेल चोळलें तर डोळ्यांना थंडावा येतो या दोन उदाहरणांप्रमाणें जो दुसऱ्यांच्या दुःखानें दुःखी व सुखानें सुखी होतो तो मूर्तिमंत दयाच होय.

स्वामींचें ‘अमृत-धारा’ हें काव्य वाचल्यास याच दयेची अनुभूति त्यांना होती हें दिसून येईल. भोगासक्त घनिकांना त्यांनीं कळवळ्यानें उपदेश केला आहे. गरिबांची आणि सधनांची दोघांचीही दयाच त्यांच्या

मुळाशीं आहे. त्याचप्रमाणें संजीवनी गाथेंतही असे भाग पुष्कळच आहेत.

शस्त्राविण करी दुष्टाचा प्रतिकार । न घेई माघार प्राणांतीही ।

स्वामी म्हणे त्या होउनी प्रसन्न । देई जनार्दन शांति सुख ॥ ४ ॥

यांत दयामय अंतःकरणाचा गौरव असून केवढें थोरपद त्यामुळें मिळतें तें वर्णिलें आहे.

यानंतर 'अलोलुप्त्व' हें सतरावें लक्षण पाहूं. याचा थोडक्यांत अर्थ अनासक्तता असा होऊं शकतो. विषयांचें सेवन आहे परंतु तें निरासक्त आहे. जीवांवर प्रेम करावयाचें परंतु तें निरासक्त प्रेम असायचें हें या गुणाचें द्योतक आहे. उदाहरणार्थ, वसंत ऋतूच्या आगमनानें वनश्रीचें वैभव वाढतें. परंतु तो ऋतु आसक्त होऊन तेथें रहात नाही. सर्व ऋद्धि-सिद्धीसह लक्ष्मी आली असतांही विष्णु आसक्त झाले नाहीत. तीच चरणांची दासी झाली ! सर्व ऐश्वर्य सेवेला हजर असलें तर त्याचे भोगांत कौतुकानें न रमणें हेंच खरें कसोटीला उतरलेलें अलोलुप्त्व होय.

गृहस्थाश्रमाच्या योग-वियोगांत अनासक्त प्रेमाच्या पदवी परीक्षेला बसून त्यांत घवघवीत यशानें ते मिरवले असल्यानें अधिक लिहिणें नलगे.

अठरावा गुण 'मार्दव' हा आहे. वरील अनेक गुणांत या गुणाचा समावेश होण्यासारखा आहे. ज्यांचें अंतःकरण लोण्यापेक्षां मऊ त्यांचा सहवास कोणालाच खुपणारा नसतो असें या गुणसंपन्नतेचें लक्षण आहे.

'ह्री' हा एकोणिसावा गुण आहे. ह्री म्हणजे लज्जा. अवयव झांकणें किंवा लाजाळूपणा ही लज्जा येथें अभिप्रेत नाही. पराजयानें राजाला लज्जा यावी. संभाविताचा अपमान झाल्यास त्याला मरणापेक्षां मरण वाटावें त्याप्रमाणें

किती वेळां जन्मा यावें । किती व्हावें फजीत ॥

अशी वारंवार जन्माला येण्याची लाज वाटणें हें खऱ्या लज्जेचें—विचारवंताच्या लज्जेचें—स्वरूप आहे.

स्वामींना याची लाज आली म्हणूनच ते जन्ममृत्यूच्या पार होऊन कृतार्थ झाले, आणि लोकांना उद्देशून म्हणत आहेत—

करींच कांहीं त्वरा जोंवरी जरा-मरण तें दूर ।

जरा न नजरा नजर जाहली तोंच पालठें नूर ॥ अमृतधारा ९१

जोंबरी न ती कानीं आली काळाची आरोळी ।

मोह जाळुनी होईं मोकळा वाजवूनि करटाळी ॥ अमृतधारा ९२
विसावा गुण 'अचापल्य' हा आहे. अचापल्य म्हणजे अंतःकरणाचें स्थैर्य आहे. परंतु अंतरंग शांत स्थिर झालें म्हणजे शरीराचा चंचलपणाहि कमी होतो. 'जयाची क्रिया ढाळेंढाळें । गळती आहे' असेंच होतें. वावले-भोरप्याच्या खेळांत बाहुलीचें मागील सूत्र तुटलें कीं तिची हाल-चाल थांबतेच, त्याप्रमाणेंच 'प्राण-जया' बरोबर कर्मेन्द्रियांची गतिसुद्धां खुंटत असते. मनपवनाच्या अभ्यासाचें अचापल्य हें मुख्य लक्षण स्वामींचें ठायीं आहे.

एकविसावा गुण 'तेज' म्हणजे एक विसावा मिळवून देणाराच गुण आहे. तेज म्हणजे अंगकांति नव्हे. ईश्वर प्राप्तीसाठीं अमर्याद उत्साहानें साधन-रत रहाणें, वाटेल तेवढे कष्ट पडले तरी न डगमगणें, हें तें आध्यात्मिक तेज आहे. सती ही ज्याप्रमाणें, मृत्यूला—त्यांतही, अग्नि प्रवेशानें येणाऱ्या मृत्यूला—भीत नाही त्याप्रमाणें धैर्य असणें यांत गृहित आहे. स्वामींचें जीवन याच गुणानें तेजोमय झालें आहे.

दैवी संपत्तीचा बाविसावा गुण 'क्षमा' हा आहे. सर्व कांहीं सहन करूनही त्याचा यत्किंचित्हि गर्व न येणें याला क्षमा म्हणावें. हें इतकें सहज असावें कीं ज्याप्रमाणें आपण आपला देह कोठेंही नेतो परंतु त्याच्याच बरोबर अंगावरचे रोम हेही जातात, परंतु त्यांचें ओझें आपण नेत आहों असें कधींच मनांत येत नाही, त्याचप्रमाणें मार्गें वर्णिलेले सगळे गुण अंगीं असूनहि त्याचा गर्व नसणें हेंच याचें स्वरूप.

अगर्वता आणि विनय या गुणांनीं युक्त असा क्षमेचा गुण स्वामींचे ठायीं पूर्णतेनें वसत आहे. संपूर्ण चरित्र वाचनानेंच याची खात्री पटेल.

आतां 'धृति' हा तेविसावा गुण जाणून घेऊं. पंच विषयांच्या ठिकाणीं इंद्रियांच्या इच्छा बळावत आहेत किंवा शरीरांत अनेक रोगांचा उद्भव झाला आहे, प्रेमाच्या व्यक्तीचा वियोग झाला आहे अथवा या सर्वांचाच एकाच वेळीं मोठा पूर आला आहे तरी सागराचें प्राशन करणाऱ्या अंगस्ति मुनिप्रमाणें जो धैर्यानें उभा ठाकला आहे ! आकाशांत धुराचा लोंढा जात आहे परंतु तो एकाच झुळकीबरोबर वारा ज्याप्रमाणें गिळून टाकतो त्याप्रमाणें विविध ताप उत्पन्न झाले असतांही जो लीलेनें ते

सहन करतो, त्याच्याच ठिकाणी ' धृति ' हा गुण आहे. चित्तक्षोभाच्या प्रसंगी जें प्रचंड धैर्य लागतें ते धृति हा गुण असेल तरच शक्य आहे. स्वामींनीं या सर्व कसोटीला आपण उतरल्याची खात्री करून घेतली आहे.

चोविसावा गुण आहे ' शौच '. शौच म्हणजे शुचिर्भुतपणा—अंतर्बाह्य शुचिर्भुतपणा ! जसा सुवर्णाचा कलश अमृतानें भरलेला ! अंतःकरणांत शुद्ध विचार जागृत आहे आणि बाह्यचरण निःष्काम आहे तो अंतर्बाह्य शुचित्वाचाच आकार घडला आहे असें म्हणण्यांत अतिशयोक्ति नाही. अशी व्यक्ति म्हणजे ज्याप्रमाणें गंगानदी लोकांचें पाप-ताप निवारण करीत आजुबाजूच्या वृक्षांना पोषित समुद्राला मिळते किंवा सूर्य जसा जगाला प्रकाश देत अंधार नाहीसा करीत प्रदक्षिणा करतो त्याप्रमाणेंच आहे. बंधनांत पडलेल्यांची सुटका करीत आहे, बुडालेलीं काढीत आहे, आर्तांचीं संकटें नाशीत आहे अशा प्रकारें दुसऱ्यांचीं दुःखें नाहीशीं करून सुख देत देतच स्वतःचा स्वार्थ तो साधित असतो. म्हणजेच त्याचें कर्माचरण पवित्र असतें. स्वामी अंतर्बाह्य शुचितेनेंच नटलेले आहेत. संत तीर्थांलाहि पावन करीत असतात. स्वामी असे पावन झाल्याचें त्यांच्याच शब्दांत पहा—

वृत्ति अचुंबित जघीं रंगली जगदंबेच्या नाभीं ।

पुण्य-पाप-संबंध संपुनी नित्य पुनीत तदा मी ॥ अमृतधारा ४२

' अद्रोह ' हा पंचविंसावा गुण आहे. आपल्या कामासाठीं प्राणि-मात्राच्या अहिताचा नुसता संकल्पहि मनांत न येणें हें याचें स्वरूप आहे.

जगीं जन्मुनी जगदम्बेचे दास होवूनी राहूं ।

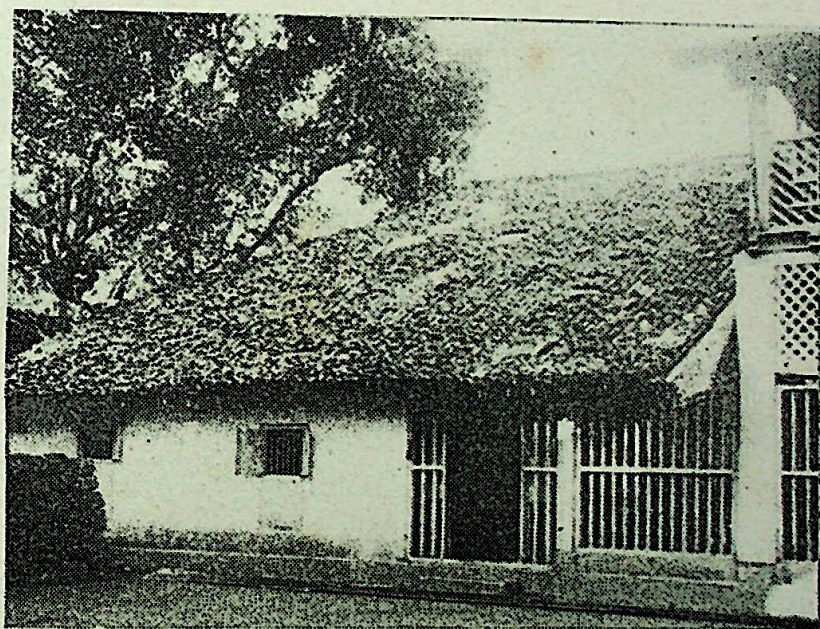
' विश्वब्रांधवांसहित सर्वदा भक्ति-सुधा-रस सेवू ' ॥ अमृतधारा ७
अशी वासना धारण करणारे स्वामी कोणाचा द्रोह करणार !

' नातिमानिता ' हा सव्विसावा दैवीगुण आहे. कोणी मानसन्मान केला तरी त्याचा संकोच वाटणें एवढेंच काय, अंगांत असलेल्याच गुणांचें वर्णनहि ऐकण्याची इच्छा नसणें हें या गुणाचें द्योतक आहे. स्वामी अगदीं बालपणापासूनच वडिल मंडळींशीं नम्रतेनें वागत होतें व स्वालंबनाश्रमांत विद्यार्थ्यांनाहि कधीं अरे, तुरे ही भाषा त्यांनीं वापरली नाही. अंगीं निरहंकारवृत्ति बाणल्यामुळें त्यांच्या आचरणांत ' सहज नम्रता ' सदैव स्पष्टपणें दिसून येते.

श्री स्वामीचें निवासस्थान

(देसाई बंधु यांचे घरांतील पडवी)

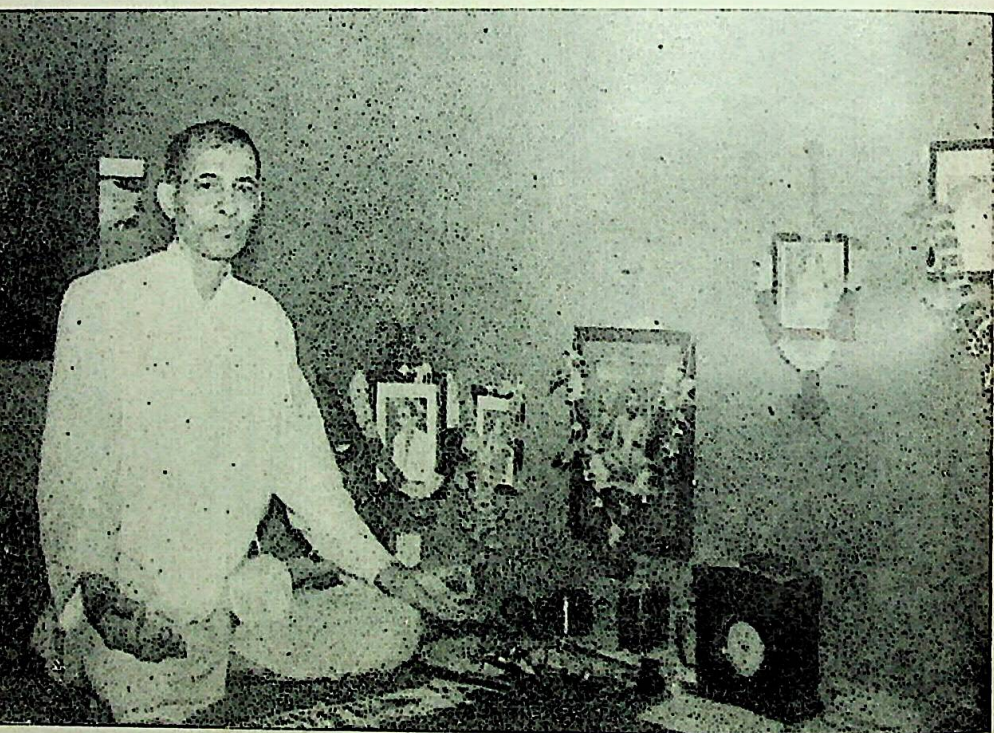

पडवींतील डाव्या बाजूची खोली

स्वामी स्वरूपानंद

(देवस्थान)

स्वामी म्हणे माझा नाथ-संप्रदाय ।
अवघे हरिमय योग-बळें ॥

ब्रह्मसंपत्ति वर वर्णन केलेल्या या सव्विस गुणांनी युक्त अशीच असते. मोक्षरूपी चक्रवर्ति राजाचें हें राज्यच आहे. हे सर्व गुण स्वामींच्या ठिकाणी आहेत याचाच अर्थ 'या सव्विस गुणकुसुमांची माळ हातांत घेऊन वैराग्य निरपेक्षाचा गळा शोधित फिरणारी मुक्तिरूपी बाला स्वामींच्या गळ्यांत ही माळ घालून धन्य धन्य झाली' असाच आहे ! खऱ्या गुणांची ज्याला पारख असेल त्याला हे गुण पारखून घेण्याला खात्रीचें असें हेंच स्थान आहे !

स्वामींच्या चरित्राचें सार या गुणांत सामावलेलें आहे असें म्हटलें तर अतिशयोक्ति नाही. खरी बोधरूप स्थिति अवर्णनीयच असल्याने तिचें वर्णन कसें करणार ? परंतु अंतरांत ज्ञान झालें म्हणजेच हीं पूर्णतेचीं लक्षणें प्रकट होतात व लक्षणांवरून अंतरस्थितीचा बोध होत असतो. परंतु हें बघण्याला किमान मुमुक्षुची तरी दृष्टि लागते. वस्तुतः 'ज्ञानी ओळखावा ज्ञानेश्वरें' हेंच सत्य आहे.

स्वामींच्या चरित्राचें सिंहावलोकन करून आपण त्यांच्या सद्यःस्थितिपर्यंत येऊन पोचलों. आतां त्यांची जीवनगंगा कशी प्रवाहित आहे, पापतापदन्य कसे दवडीत आहे, संगतीच्या लोकांना आपल्याबरोबर नेण्याची कशी काळजी वहात आहे हें सर्व पहावयाचें आहे. म्हणून आतां पाहूं या त्यांची

सद्यःस्थिति

स्वामींच्या वयाला आतां एकसष्ट वर्षे पूर्ण होत आली आहेत. त्यांची मुळची प्रकृती घडघाकट, निरोगी अशीच होती. परंतु ध्येयासाठीं त्यांनीं अनंत कष्ट, दगदग आणि हालअपेष्टा सोसून शरीर झिजवलें आणि या सर्वांवर कळस म्हणजे १९३४ मधील संपूर्ण शरीर खिळखिळें करणारें आजारपण ! त्यानंतर ८-१० महिन्यांत जी कांहीं थोडीफार प्रकृति सुधारली तेवढीच; जेमतेम अर्धा मैल संथपणें चालून येतां येईल एवढीच ताकद वाढली. शक्तीचे कोणतेंच काम झेपणारें नव्हतें. स्वतःचे व्यवहार संथपणें करणें एवढेंच साधूं शकत होतें. थोडें लेखनवाचन, लहान मुलांना घटकाभर शिकविणें एवढीं कामें ते आवडीनें करीत. वयाच्या ५५ वर्षांपर्यंत बहुधा देवपूजाहि ते करीत असत. कोणी आला स्वरूपानंद...१६

तर त्याच्याशी कांहीं चर्चा, उपदेशपर बोलणें हें ते करूं शकत. परंतु वयाच्या ५५ अर्षानंतर पुन्हां शक्ति क्षीण होऊं लागली व आतां यांपैकीं फारच थोड्या गोष्टी ते करूं शकतात.

त्यांचा सध्यांचा दिनक्रम पाहिला म्हणजे त्यांच्या शक्तीची कल्पना येईल. सकाळीं सुमारे ६ वाजतां उठून ते बसल्या जागींच तोंड स्वच्छ करतात. ते पलंगावर झोंपतात व त्यांच्याजवळच एका वांकावर ठराविक ३-४ मंडळींपैकीं कोणीतरी झोंपलेला असतो. यानंतर ते प्रार्थनेला बसतात. स्वामी गांधींचे राजकीय अनुयायी झाले तेव्हांपासून रोज दोन वेळां म्हणजे सकाळीं व सायंकाळीं अशी त्यांची प्रार्थना सुरू झाली ती आजपर्यंत नियमितपणें ते करीत आहेत. सोड्हेंचें जें अखंड अनुसंधान असतें तेंच या वेळेला ते करीत असतात. या प्रार्थनेचें त्यांचें एक वैशिष्ट्य आहे तें येथें देत आहे.

प्रार्थनेच्या वेळीं ते मांडी घालून कणा ताठ ठेवून दृष्टि मिटून किंवा अर्धोन्मीलित ठेवून व हात जोडून बसतात. प्रथम भागवतोत्तमांची स्मृति व्हावी म्हणून ' प्रल्हाद नारद पराशर पुंडरीक ' हा संपूर्ण श्लोक मनांत म्हणतात. या व्यक्ति स्मरणाबरोबर आपल्याजवळ बसल्याच आहेत अशी त्यांची धारणा असते. यानंतर, संप्रदायांतील परंपरेचा मनांत उच्चार करून सद्गुरु-स्मरण करतात व त्यांचे कित्येक शिष्य, आप्तमित्र आणि संत यांचें स्मरण करून त्यांनाहि जवळ बसवतात. प्रार्थनेला बसल्या वेळीं ही सर्व मंडळी आपल्यापुढें आपल्याप्रमाणेंच भजन करीत बसली आहे असेंच त्यांना जणूं प्रत्यक्ष दिसूं लागतें. स्वामी या प्रार्थनेला ' भजन ' असें म्हणत असतात. प्रार्थनेच्या वेळीं प्रमुख अशी कोणकोण मंडळी जमतात त्याचें वर्णन स्वामींनीं पुढील अभंगांत केलें आहे.

ज्ञानदेव एकनाथ । आले स्वामी रामतीर्थ ॥ १ ॥

तुकाराम रामदास । रामकृष्ण परमहंस ॥ २ ॥

माता शारदा तापसी । आली जगदंबादासी ॥ ३ ॥

स्वामी विवेकानंद हे । आले मथुरबाबू पाहे ॥ ४ ॥

मेहेरबाबा उपासनी । आले भक्त योगीमुनी ॥ ५ ॥

आला ख्रिस्त आला बुद्ध । आला महात्मा प्रसिद्ध ॥ ६ ॥

जगद्गुरु कृष्णमूर्ति । प्रभु गौरांग प्रभृति ॥ ७ ॥
 साधुसंत भक्त यती । नित्यनेमै येथें येती ॥ ८ ॥
 प्रेमेपासीं बसवितों । आप्तमित्र पाचारितों ॥ ९ ॥
 आणि त्यांचे संगतीं । गुरु सांगती त्या रीती ॥ १० ॥
 ठेवोनियां भाव-भक्ति । हरि पाय ध्यातों चित्तीं ॥ ११ ॥
 गेलें गेलें देहभान । हरि पायीं झालों लीन ॥ १२ ॥
 स्वामी म्हणे ध्याता ध्यान । हरि-रूप झालें पूर्ण ॥ १३ ॥

वरील संतसमागमांत हृदयस्थाचें चितन सुमारें १५-२० मिनिटें चालतें. या वेळीं अन्य कोणी सांप्रदायिक मंडळी असतील तीही बहुधा बसत असतात. त्यांच्या संप्रदायाव्यतिरिक्त मंडळी असली व आपापल्या मर्जीप्रमाणें स्वस्थ बसून चितन करीत असतील तर चालूं शकतें. यानंतर ते मुखानें ॐकाराचा मधुर उच्चार करतात. एखादा अभंगहि म्हणतात व हें समस्तहि श्री वासुदेव । ऐसा प्रतीति रसाचा ओतला भाव । म्हणोनी भक्तांमाजी राव । आणि ज्ञानिया तो चि ।

ही ओवी म्हणून शेवटीं

श्रीरामा नीरव-श्यामा सुखधामा रघूत्तमा ।
 त्वत्पादनखचंद्राची ज्योत्स्ना माझ्या हारू तमा ॥ १ ॥
 माताजी— हे जगन्मातर भाग्यवान् तव नंदन ।
 करी अमृतधारा या तुझ्या तुज समर्पण ॥ २ ॥

हे श्लोकहि म्हणतात. अलीकडे त्यांची मूक प्रार्थनाच असते. यानंतर कोणी पायां पडतील त्यांना बहुधा खडीसाखरेचा खडा प्रसाद म्हणून देऊन तोंडातें 'आशीर्वाद कल्याणमस्तु' म्हणून स्वतः नम्रतेनें नमस्कारहि करतात.

सकाळीं ७ नंतर दूध घेऊन पुन्हां थोडी विश्रांति घेत पडून रहातात. सुमारें अर्धापाऊण तास विश्रांति घेऊन पुन्हां थोडा वेळ बसणें त्यांना शक्य होतें. बसल्यानंतर पाठीवर हात ठेवणारा मनुष्य लागत असतो. पाठीवर हात न ठेवला तर पडल्यासारखें वाटतें. स्वामींना उठतांनाहि आधार द्यावा लागतोच. सुमारें १ वर्ष चालणें बंदच होतें. परंतु गेलें ३-४ महिने हात धरून १५-२० पावलें ते खोलींतच टाकूं शकतात व

तींही दिवसांतून एक दोनदांच. हा कार्यक्रम बहुधा याच वेळीं होतो. या वेळीं थोडा अल्पाहार करून विश्रांति घेतात.

सकाळीं सुमारे ९। ते १०। पर्यंत त्यांच्या दर्शनाला आलेल्यांना भेट देऊन अगदीं हळू आवाजांत थोडें बोलूं शकतात. मंडळी जास्त आली तर दुरूनच दर्शन देणें भाग पडतें.

सकाळीं १०। नंतर शौचविधि, रोज एनिमा घेणें कित्येक वर्षे चालू आहे. यानंतर कांहीं काळ कोणी वाचणारा जवळ असल्यास धार्मिक मासिकांतील एखादा लेख किंवा एखाद्या ग्रंथातील कांहीं भाग किंवा आलेलीं पत्रें तें वाचून घेतात. परंतु दिवसांमध्ये सुमारे १२ तासपर्यंत मधून मधून ते बसून असतात व स्वात्मसुखांतच रंगून गेलेले असतात. दुपारी १२।। ते १ चे दरम्यान भोजन होतें. माफक आणि हलका आहार ते घेतात. गेलीं कांहीं वर्षे अभंग ज्ञानेश्वरींतील १० व्या अध्यायांतील प्रभु रामचंद्राच्या चित्राचें मनोभावे दर्शन घेतात.

त्यांचा स्नानविधि हल्लीं रोज सायंकाळींच केला जातो. अगदीं कोमट पाण्यानेंच ते स्नान करतात. दोन प्रहरीं २ ते ३ पर्यंत प्रकृति-स्वास्थ्य असेल तर येणाऱ्या मंडळींना दर्शन मिळतें व जमल्यास थोडें बोलतां येतें. इतर वेळींही कोणी आलें तर भेट होत नाहींच असें नाहीं. परंतु हल्लीं बरेच वेळां स्वामींना झेपत नसल्यामुळें जवळील मंडळी दुरूनच दर्शन घेण्यास सांगून प्रसाद देतात. बहुतेकांना घरीं नेण्याकरितां एक प्रसाद पुडी दिली जाते. बहुधा स्वामी प्रसादभेट म्हणून त्यांच्याच वाङ्मयापैकीं एखादें पुस्तकहि नवीन येणारास देत असतात. कोणी स्वामींच्यापुढें फळें मिठाई वगैरे ठेवतात. त्यांतील थोडासा अंश स्वामी खाल्ल्यावांचून रहात नाहींत. त्याचा अनादर न करतां प्रेमानें स्वीकार करावा हीच त्यांची वृत्ति असते.

स्वामींचा लोक-संग्रह

स्वामींकडे येणाऱ्या लोकांत अनेक प्रकार असतात. त्यापैकीं बरेच लोक संसारांत आसक्त असून स्वामींच्या आशीर्वादानें आपल्या सांसारिक दुःखांचें निवारण होईल या भावनेनें आलेले असतात. कांहीं तरी महाराज-तोडगा सांगतील, कांहीं उपासना कांहीं अनुष्ठान वगैरे सांगतील

तर तें त्यांना पाहिजे असतें. परंतु स्वामी यांतील कांहींच न सांगतां त्यांची वृत्ति परमार्थाकडे— शाश्वत सुखाकडे— वळावी म्हणून ज्याच्या त्याच्या अधिकाराप्रमाणें त्याला उपदेश करतात.

संतश्रेष्ठ ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, समर्थ वगैरे संतां-प्रमाणें शुद्ध परमार्थाचा मार्गच ते स्वतः आचरीत असतात व खऱ्या कल्याणासाठीं त्यांचाच आश्रय लोकांनींही करावा असेंच त्यांचें मत असतें. 'संसार हा संकटमयच असायचा. त्यांत दुरुस्ती करून तो सुखरूप होईल ही कल्पनाच फसवी आहे !' परंतु पुष्कळांची कल्पनाच अशी झाली आहे कीं संत म्हटले म्हणजे ते काय सांगतात ? आमच्या संकटावर कांहीं तोडगा सांगतील का ? असें विचारूं लागतात. संतांची याचसाठीं आवश्यकता आहे व हेंच त्यांचें प्रमुख कार्य आहे अशी विचित्र कल्पना हल्लीं फारच वाढली आहे. परंतु आपल्या थोर संतांनीं या गोष्टी कटाक्षानें टाळल्या आहेत. तुकाराम महाराज तर देवाजवळ असें मागणेंच मागतात—

‘माझ्या मुखावाटे न यो हें वचन । व्हावें हे संतान द्रव्य कोणा ॥’
कोणाला मूल होईल, कोणाला द्रव्य मिळेल असें माझ्या मुखांतून यायला नको. संसारांत या गोष्टी प्रारब्धानुरूप मिळत असतात. वरें, संतांच्या आशीर्वादानें एखादी गोष्ट मिळाली म्हणून तेवढ्यानें तो जीव सुखी थोडाच होतो ? तुकाराम महाराज म्हणतात—

‘ब्रह्मादिक पदें दुःखाची शिराणी ।’

प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाची पदवीसुद्धां दुःखाचीच आहे तर सांसारिक गोष्टीनें जीव कसे काय सुखी होणार ? 'खरा परमार्थ परिस्थितींत बदल घडवून सुखाची प्राप्ती करून देत नसून प्रत्येक प्राप्त परिस्थिति सुखानें भोगण्याची कला शिकवीत असतो' हाच स्वामींचा मार्ग आहे.

समर्थापुढें काय मागूं कळेना

परंतु स्वामींकडे कशाकरतां जावें व काय मागावें हेंच पुष्कळांना कळत नसतें. सांसारिक अडचणींवर तोडगे, उपाय सांगणारे संत (!) पुष्कळ आहेत. अशा लोकांनीं त्यांचेचकडे जाऊन आपला संसार नीट-नेटका करण्याचा प्रयत्न करावा. त्यांकरतां स्वामींना त्रास देऊं नये.

स्वामींना सांसारिक अडचण कोणी सांगितली तर स्वामी ती शांतपणें व जिव्हाळघातें ऐकतात व त्यांना नम्रपणें सांगतात—‘परमेश्वराजवळ प्रार्थना करा ! तो समर्थ आहे.’

वास्तविक हीच दृष्टी सर्वथैव योग्य आहे. आपलें हिताहित त्या जगत्पित्या परमेश्वराला अधिक चांगलें कळत नाहीं काय ? आपण केलेली इच्छा जर आपल्या कल्याणाची असेल तर तो पुरी करणार नाहीं काय ? विश्वास पाहिजे ! आपले वडीलही झाले तरी ते आपले सर्वच हट्ट पुरवूं शकत नाहींत. हिताहिताचा विचार करूनच कांहीं हट्ट पुरविले जातात. हीच प्रेमाची व श्रद्धेची दृष्टी प्रत्येकानें ठेवली तर यांत संतांची मध्यस्थी मुळींच आवश्यक नाहीं. मात्र परमेश्वरापेक्षांहि संतांचा आशीर्वाद अधिक कल्याणप्रद होतो. म्हणून खऱ्या संतांचा नुसता आशीर्वादहि पुरे आहे. व संतांचा असा शुभाशीर्वाद सर्वांनाच असतो.

खरा भक्त देव ठेवील त्या स्थितींतच समाधानानें रहाण्याची इच्छा करतो. उलट दुःखानें भगवंताचें अधिकच स्मरण होतें म्हणून तो दुःखाचा कंटाळा करीत नाहीं. म्हणून संसार-दुःखांवर खरा तोडगा म्हणजे आपणहि भक्त व्हावें म्हणजे दुःखाचे डोंगरहि सोसण्याचें सामर्थ्य येत असतें.

आपण स्वामींच्या खोलींत दर्शनाला जावें व ते बसलेले असावे अशा वेळीं ते भगवद्भजनांत दंग राहूनच आपल्याकडे हळुवारपणें पहात आहेत असें दिसेल. येणाऱ्या व्यक्तीनें केलेला नमस्कार थेट हृदयस्थापर्यंत जणूं ते पोचतां करतात व परमेश्वरी आशीर्वादच ते देतात. इतक्यांत तोच परमात्मा आपल्या पुढेंहि उभाच आहे या भावनेनेंच कीं काय समोरील व्यक्तीला ते स्वतःहि नमस्कार करतात. या वेळीं त्यांच्या मन भावनांचें दर्शन घेणें व आपल्या चित्तांत चित्रण करणें व प्रसंगीं चित्तचक्षुपुढें तें उभें करून अनुभवणें हेंच या दर्शनाचें साफल्य आहे.

स्वामींच्या खोलींत गेल्यावर जाणाराचें प्रथम लक्ष स्वामींकडेच जाणार यांत शंका नाहीं. परंतु स्वामींच्या ‘अंतरंगाची खोली’ कळण्यासाठीं एवढेंच पुरेसें नाहीं. संतांकडे पहाण्याची ज्याला दृष्टि असेल त्यालाच हें आढळेल. नाहींतर खोलीची लांबीरंदीच फक्त ध्यानीं येईल. स्वामींची ‘अंतरंग खोली’ भावभक्तिच्या शृंगारानें कशी विनटली असेल

हे बाह्य देखाव्यावरून अनुमानतां येऊं शकेल. ते ज्या पलंगावर असतात त्याच्या लगतच्याच भिंतीवर कांहीं तसबिरी लावलेल्या आहेत. पूजनीय आणि आदरणीय अशीं तीं स्फूर्तिस्थानेंच आहेत. कोणी हार आणले तर ते स्वतः अत्यंत प्रेमानें त्यांना घालतील. दिवसांतून वरेच वेळां उदवत्या लावून वंदनहि करतील. यांतील रामकृष्ण परमहंस यांचेबद्दल स्वामींना अत्यंत प्रेमादर आहे. रामकृष्णांच्या भक्तिभावनेचा आणि त्यांच्या सर्व-धर्म समन्वयतेचा त्यांच्या जीवनावर ठसा उमटलेला दिसून येतो. स्वामी विवेकानंद यांचीहि एक तसबीर आहे. तारुण्यांत, विवेकानंद यांच्या जीवनांतून त्यांना महत्पद-प्राप्तीची महत्त्वाकांक्षा मनांत उद्भूत झाली व तिची सफलताहि झाली. त्यामुळें त्यांना स्वतःचें जीवनच तेथें मूर्त दिसू लागतें. सिद्धपुरुष अक्कलकोटचे महाराज यांची तसबीर हें एक विचाराच्या आणि तर्काच्या पलीकडील गूढ असें दर्शनच आहे. महाराजांविषयीं स्वामींचें मनांत बालपणापासूनच आकर्षण होतें. कारण स्वामींचे आजोबा (वडिलांचे मामा) भाऊसाहेब देशमुख हे अक्कलकोट महाराजांचे भक्त होते. ते महाराजांच्या पादुकांची पूजा नित्य दोन दोन तास करत असत व स्वामी बालपणीं ती पूजा लक्षपूर्वक पहात असत. बालपणीं स्वामींनीं महाराजांचें एक सुंदर चित्रहि काढून आपल्या संग्रहीं ठेविलें होतें. भिंतीवरील अक्कलकोटचे महाराजांच्या तसबिरीप्रमाणेंच आधुनिक विश्वविख्यात, जीवन्मुक्त जगद्गुरु कृष्णमूर्ति यांचीहि एक छोटी तसबीर तेथें आहे. तत्त्वज्ञान अगदीं अत्याधुनिक पद्धतीनें मांडणारे असे ते एक धीर गंभीर वीर आहेत व आधुनिक जगाला त्यांचा फार उपयोग आहे म्हणून त्यांच्याबद्दलहि त्यांना आंतरिक ओलावा आहे. या सर्व दर्शनानें ज्या सद्गुरूंचें व्यापक दर्शन अनुभवायचें असतें तें परम मंगलमय असें दर्शन ज्या तसबीरीनें होईल ती तसबीर जवळच असते. त्यांत श्री ज्ञानेश्वर, तिकोटेकर महाराज, विश्वनाथ महाराज, श्रीखंडे व सद्गुरु गणेशनाथ यांचे फोटो आहेत. स्वामींचे नित्याचे सांगाती असेच हे सर्व भक्तोत्तम आहेत. स्वामींच्या दर्शनांत या सर्व गोष्टी समाविष्ट झालेल्या आहेत. परंतु येणारे लोक निरनिराळ्या दृष्टिकोनाचे असतात.

स्वामींकडे कांहीं साधक येत असतात. त्यांचे संप्रदायहि निराळे असतात. संप्रदाय भिन्न असला तरी स्वामी त्याचेवरहि अगदीं आपल्या

गुरुबंधुइतकेंच प्रेम करतात. स्वामींचें स्वतःच्या संप्रदायावर गाढ प्रेम आहे परंतु त्यांत 'सांप्रदायिकता' नाही. पुष्कळांना सांप्रदायिकता (म्हणजेच स्वतःच्या संप्रदायाच्या श्रेष्ठत्वाचा अभिनिवेश) असते. स्वामींच्या मनांत असे कप्पे नाहीत. सर्वच संप्रदायांत जें जें उत्कट, भव्य, दिव्य असेल तें सर्वांचेंच आहे. हें माझें आणि तें तुझें असें वाटण्याचें कारणच नाही, सर्व संप्रदाय परमेश्वरानेंच निर्माण केले व सर्वांच्याच कल्याणार्थ केले मग यांत वारसा हक्क कशाला ? स्वामी असा भेदभाव मुळींच मानीत नाहीत व आपलें हृद्गत ते कोणाहि अधिकारी व्यक्तीला सांगायला सिद्ध असतात. त्यामुळें अशा व्यक्तींना स्वामींच्या सहवासानें समाधान लाभून प्रसंगीं उत्तम मार्गदर्शनहि होतें. स्वामी त्याचा संप्रदाय कसाहि असो त्याच्यावर आपलें कांहीं न लादतां फक्त अधिक चांगलें मार्गदर्शन करूं शकतात. वाटलें तर त्यानें तें घ्यावें नाहीं तर सोडून द्यावें.

मुमुक्षूंना त्यांच्या मगदुराप्रमाणें कांहींतरी वाचायला देऊन स्वामी मार्गदर्शन करीत असतात. या कामीं त्यांचीच ग्रंथसंपत्ति फार उपयुक्त झाली आहे व त्यांतीलच कांहींतरी ते बहुधा देत असतात. कांहींना अनुग्रह देऊनहि त्यांना साधकांच्या प्रांतांत प्रविष्ट करतात.

केवळ 'विषयी,'—म्हणजे संसारांतून सुटावें असें ज्यांच्या मनांतहि येत नाही—त्यांनाहि स्वामींच्या दर्शनानें पुन्हां दर्शन घेण्याची ओढ उत्पन्न होतेच व आपणालाहि असा आनंद लाभावा असे कालेंकरून वाटूं लागतेंच. अशा प्रकारें सर्वांचेंच अनेक प्रकारांनीं कल्याण होत असतें.

परंतु, स्वामींची खरी इच्छा सामान्यतः सर्वांनीं संसारांत राहूनच, परंतु भगवद्भक्तीची कास धरून, भक्ति-ज्ञान-वैराग्यानें मंडित होऊन सुखरूप होऊन धन्य व्हावें ही आहे, परंतु यासाठीं त्यांचेकडून मार्गदर्शन व्हावें यासाठीं त्यांची कृपा व्हावी, त्यांचा अनुग्रह व्हावा असें मनापासून वाटणारे, तळमळणारे कितीसे मिळतील ? अत्यंत अल्प !

स्वामींची प्रकृति जरी अशक्त आहे, त्यांना ज्यास्त बोलतां येत नाही तरीहि, परमार्थाची खरी भूक लागलेल्या व्यक्तीला ते अनुग्रह देऊन आपलासा करून घेत असतात.

स्वामींच्या निरपेक्ष सेवेचा लाभ जी मंडळी घेतात किंवा ज्यांना असा लाभ घडतो, ती मंडळी धन्य होत असें मला वाटतें. स्वामी हल्लीं परा-

धीनच असल्याने त्यांच्या सेवेला माणसांची आवश्यकता असते. देसाई यांच्या घरांतील लहानथोर सर्वच व्यक्तींना हा लाभ होतो व सर्व मंडळी तो अत्यंत प्रेमाने घेतात. डॉ. मिराशी, बाबुराव परांजपे मास्तर, भाई देवळेकर, दादा आंबेरकर वगैरे मंडळी यांच्या सेवेचे स्वरूप अगदीं आप्त अशा स्वरूपाचेच आहे. सन १९५५ चे सुमारास 'आपली सेवा घडावी अशी इच्छा आहे' असे स्वामींना परांजपे यांनी सांगितले होते. १९५९ मध्ये स्वामी तापाने सुमारे पाळण महिना आजारी होते व त्या वेळी त्यांनी बाबुरावांना मुद्दाम बोलावून घेतले. त्या वेळी त्यांना जो सेवेचा लाभ झाला त्यामुळे स्वामींनी स्मरणपूर्वक आपली इच्छा पूर्ण केली असेच त्यांना वाटले. त्याचप्रमाणे त्यांच्या मनोगताप्रमाणे कशी सेवा करावी हे शिक्षणहि त्यांना मिळाले. त्यामुळे केव्हाहि गरजेचे वेळी ते अगदीं 'ट्रेंड' म्हणून उपयोगी पडतात.

डॉक्टरा मदतीची गरज पडेल तेव्हा डॉ. बाबा देसाई हे दक्षतेने लक्ष ठेवून चोख कामगिरी वजावीत असतात. डॉ. रामभाऊ जोगळेकर हे त्यांच्याकरिता अगदीं आपलेपणाने सदैव तत्पर असतात. निरपेक्ष अशीच यांचीहि सेवा असते. कै. वा. डॉ. भांडारकर यांचेहि स्वामींवर फार प्रेम असे व तेहि आपला बहुमोल सल्ला व औषधोपचार करीत असत. संजीवन-चिकित्सा ही स्वामींना आपल्या प्रकृतीशी विशेष जुळती वाटत असल्यामुळे प्रस्तुत लेखकाकडूनहि वेळोवेळी त्यांची अल्पस्वल्प सेवा घडत असते.

स्वामींच्या आजारीपणांत व नेहमीदेखील मोलकरीण या स्वरूपांत जीं कामे करावीं लागतात तीं सर्व अत्यंत प्रेमाने आणि अगदीं वेळेच्या वेळीं व तत्परतेने 'भागीरथी पानगले' ही करीत असते. ती अत्यंत वृद्ध असूनहि या कामीं अत्यंत उत्साहाने कामे करते.

१९५९ पासून स्वामींचे खोलींत कोणी तरी झोपणे आवश्यक पडू लागले. सुमारे ४ वर्षे पूर्वीपर्यंत विद्वनाथ पावसकर व चित्तनाना गोडबोले यांपैकी कोणीतरी येत असत. १९६३ च्या आजारोपासून मागे उल्लेख केल्याप्रमाणे निराळी मंडळी झोपत असतात. गेले ४-६ महिने डॉ. मिराशी आदिकरून इतर मंडळीबरोबरच मोहन गोडबोले व भाऊ देवराखकर हे स्वामींचे दिमतीस राहून पडेल तें काम करीत असतात.

स्वामी आपले गुरुमहाराजांची पुण्यतिथि पौष वद्य ११ ला घरगुती स्वरूपांत बरेच वर्षे साजरी करीत. परंतु आतां त्यांचा शिष्यवर्ग वाढल्यापासून गेले ४-५ वर्षे त्याला थोडे व्यापक स्वरूप येत आहे. पुण्यतिथिपूर्वी सात दिवस स्वामींच्या अभंग ज्ञानेश्वरीचें सप्ताह पद्धतीने सामुदायिक पारायण होतें व त्याला गांवांतील कांहीं मंडळी आणि मुंबई व रत्नागिरी येथील मंडळी उपस्थित रहातात. मुंबईहून बहुधा श्री. ल. रा. फडके, गोविंदराव मराठे वगैरे येतात.

याशिवाय स्वामींचा जन्मदिन मार्गशीर्ष वद्य १२ ला मोठ्या प्रमाणांत साजरा होत असून त्याला ५-६ शें मंडळी जमत असतात. एक दिवस प्रवचन, भजन, कीर्तन वगैरे कार्यक्रम होतात व दुपारीं सर्वांना महाप्रसाद असतो.

‘पांवस’ हें रत्नागिरीजवळ एक क्षेत्र-स्थानच झालें आहे. स्वामी ‘ब्रह्मज्ञानें पारंगत व शिष्यप्रबोधनीं समर्थ’, ‘शाब्देपरेच निष्णात’ असे असल्यानें ते साधकांचे मायबापच आहेत. त्यांची वाणी म्हणजे ‘पिकलेल्या सुखाचा परिमळ’, ‘दिठी अमृतमय’, आणि ‘वदन-प्रसाद-सदन’ असें आहे. केवळ दर्शनाच्याच लालसेनें पुष्कळ मंडळी जात असतात. शुद्ध भक्तिभावनेनें दर्शन घेणारांना विशेष समाधान प्राप्त होतें.

स्वामींचा प्रमुख चरित्रभाग येथें संपत आहे. तथापि स्वामींचा अधिक परिचय यापुढें उत्तरार्धानें होणार आहे. या उत्तरार्धानें आपल्याला आपल्या मनांतील अनेक प्रश्नांचीं उत्तरें मिळतील. जीवनाला नवीन दृष्टिकोन लाभून नवीन दिशाहि लागेल. स्वामींच्या चरित्राचे अनेक पैलू त्यांत दृष्टीस पडतील व या भागांत वाचलेल्या कित्येक गोष्टींचें यथातथ्य स्वरूप त्यांत दिसून येईल. तत्पूर्वी स्वामींच्या ग्रंथ-संपत्तीचें स्वरूप घ्यानीं यावे म्हणून ‘स्वामींची सारस्वत-संपदा’ व त्यांची उपदेशाची हातोटी घ्यानीं यावी म्हणून ‘प्रासंगिक उपदेश’ हीं दोन प्रकरणें यापुढें देत आहे.

प्रकरण ९ वें

स्वामींची सारस्वत-संपदा

स्वामी म्हणजे जगन्माउलीच्या कृपामृतानें सिंचन होऊन वहरून आलेले 'सारस्वताचें गोड झाडच' आहे. त्याच्यावर सारस्वताचीं गोड फळें 'कृपामृतानें ठांसून भरलेलीं' द्राक्षाच्या घोंसाप्रमाणें लगटलीं आहेत. पौर्णिमेचा पूर्ण चंद्र कोणत्याही वाजून पाहिला तरी जसा पूर्णच दिसावा त्याप्रमाणेंच यांच्या गद्य-पद्य वाङ्मयांत पूर्णताच पूर्णता आढळून येते. सद्गुरूंच्या प्रसादचंद्रम्यानें यांना स्फूर्तीची पौर्णिमाच सिद्ध-हस्त करून दिली आहे. त्यामुळे, रिकाम्या तोडाची सहज वडवडसुद्धां ब्रह्मनिरूपणालाही मार्गें सारावी अशी होणें ओघानेंच प्राप्त आहे. कवि हा जन्मजातच असावा लागतो; ज्ञानोबा स्वतःसंबंधीं म्हणतात— 'सहजें दूर्वेचा डिरू । अंगेंचि तंव अमरू । वरी जोडला पूरू । पियूषाचा'— म्हणजे आधींच अलौकिक प्रतिभा लाभलेली आणि त्यावर सद्गुरुकृपेची पाखर मग त्या भाग्याला काय वणविं ! स्वामी देखील असेंच पूर्वसुकृत घेऊन जन्माला आलेले आणि सद्गुरुकृपेची पाखर असलेले कविश्रेष्ठ आहेत हें त्यांच्या विपुल आणि विशाल वाङ्मयनिर्मितीवरून दिसून येणारें आहे.

मनुष्याच्या ठिकाणीं काव्यगुण असणें हें फार उपयुक्त आहे. काव्य-गुणानें वाक्चातुर्य प्रकट होतें व वाक्चातुर्यानें रसिकांचीं मनें खेंचलीं जातात. आणि त्यामुळे खरा कवि-ज्ञानोबासारखा श्रेष्ठ कवि— आपल्या काव्यगुणानें रसिकजनाला आपलें हृद्गत हळुवारपणें देऊं शकतो. अध्यात्मज्ञानाला अंतरंगांत शिरणाराच खरा अधिकारी असला तरी त्या अध्यात्मज्ञानाला काव्याच्या कोंदणांत वसविल्यास वाक्चातुर्यानें सुखी होणारे इतरही, तेथपर्यंत परंतु सावकाशीनें पोचूं शकतात. म्हणूनच ज्ञानोबांनीं 'वाचें बरवें कवित्व' असें म्हटलें आहे. परंतु तें कवित्व

असें असावे कीं त्या कवित्वांत ओतप्रोत रसाळपणा असावा, परंतु 'पाल्हाळ नसावा.

साच आणि मवाळ । मितले आणि रसाळ ।

शब्द जैसे कल्लोळ । अमृताचे ॥ ज्ञानेश्वरी अ. १३-२७०

सत्य हें बरेच वेळां बोचक असतें परंतु तें सत्य मवाळ वाटण्यासारखें मांडतां आलें पाहिजे. मेजकेंच बोलावें परंतु तें रसभरित असावें, जणु काय अमृताचे कल्लोळच ! आणि याहीपेक्षां त्याला परतत्त्वाचा स्पर्श झालेला असावा. परमात्मतत्त्वाचा श्रोत्याला स्पर्श व्हावा हेंच खरें सत्य काव्य होय ! स्वामींची काव्यसंपदा अशीच श्रेष्ठ दर्जाची आहे. स्वामींच्याच शब्दांत सांगायचें म्हणजे—

किंवा वाचेंलागीं । कवित्व बरवें । कवित्वीं शोभावें । रसिकत्व ॥

६१२-१८

रसिकत्वीं परतत्त्वाचें वर्णन । दिसावें खुलोन । नग जैसें ॥ ६१३-१८

असेंच काव्य खरोखर 'काव्य' या संज्ञेला पात्र होईल.

स्वामींच्या वाङ्मय-सृष्टीचा विचार केल्यास त्यांत गद्य आणि पद्य या दोहोंचाही समावेश आहे. गद्य वाङ्मयाचें प्रमाण कमी असून पद्य वाङ्मय विपुल आहे. गद्य वाङ्मय कमी असण्याचें कारण तें पुष्कळच नष्ट झालेलें आहे. स्वातंत्र्योदय व सत्यनारायण हीं दोन नाटके नाम-शेष झालीं असून स्वामींचे मित्रवर्य काका लिमये यांना स्वामींनीं लिहिलेलीं प्रबंधाप्रमाणें विस्तृत पत्रें पुण्याच्या पानशेत प्रकरणांत धरणफस्त झालीं. त्याचप्रमाणें, घरीं आईवडिलांना पाठविलेलीं बरींच मोठीं मोठीं पत्रें वाळवीच्या भक्षस्थानीं पडलीं आहेत. इतर आप्तइष्ट व नातलग मंडळींना प्रसंगोचित परंतु तत्त्वज्ञानपर लिहिलेलीं पत्रें उपलब्ध नाहींत. अशा प्रकारें येनकेन प्रकारेण नष्ट झालेलें गद्य वाङ्मय वगळल्यास हीं त्यांचीं जीं पत्रें मला हस्तगत झालीं, त्यांतील कांहीं याच ग्रंथांत पत्र-व्यवहाराच्या प्रकरणांत देण्यांत आलीं आहेत. परंतु इतर बराचसा भाग गद्य-पद्यमय असा पत्रव्यवहार यथावकाश स्वतंत्र पुस्तकरूपानें प्रकाशित करावा असा मानस आहे. तथापि याच ग्रंथांत पत्र-व्यवहाराच्या प्रकरणांत जीं पत्रें छापलीं आहेत तीं देखील त्यांच्या उत्कृष्ट लेखनशैलीचा

नमुना म्हणून मान्यता पावणारीच आहेत. त्यांची महत्त्वाकांक्षा होती त्याप्रमाणे ते जर पत्रकार झाले असते तर विविध प्रकारचे गद्य वाङ्मय त्यांनी निर्माण केले असते. परंतु सन १९३४ च्या त्यांच्या आजारपणाने त्यांचे प्रवृत्तीपर वाङ्मयनिर्मितीचे दालनच बंद करून टाकले आणि त्यांचे त्यापुढील वाङ्मय प्रामुख्याने काव्यस्वरूपांत आणि अध्यात्म-रसाने रसरसलेले निर्माण झाले आहे.

मृत्युपत्र

मृत्युपत्र हे सुमारे २०० साक्यांचे काव्य हे त्यांचे अद्याप अप्रकट राहिलेले परंतु प्रथम काव्य म्हणता येईल. या काव्यांतील बराच भाग या ग्रंथांत 'गृहस्थाश्रमाचे योग आणि वियोग' या प्रकरणांत देण्यांत आला आहे. यांत प्रियतमेच्या हातांतील कंकणे आणि कुंकुमतिलक यांच्या वर्णनांत जी उपमा-रूपकांची खेरात केलेली आहे ती त्यांच्या उत्तुंग प्रतिभेची साक्ष देण्याला समर्थ आहे. इतरही काव्यगुणांची बर-सातही विपुल अशीच आहे. त्यांतील उतारे अन्यत्र आले असल्याने येथे देण्याचे कारण नाही. त्या उतान्यांतील 'कल्पनाचित्रांचे सौंदर्य पहात पहात रसिक मन, सौंदर्यातून परतत्त्वाकडे वळल्यावांचून रहाणार नाही !'

या काव्यांत शेवटीं —

‘ त्या प्रेमाचे विश्वप्रेमी झाले पर्यवसान ’

असे वर्णन आले आहे. प्रेमभंगाने विकलता, विफलता वगैरे वाटून जीवनांत वैफल्याची भावनाच उत्पन्न व्हावी हे नैसर्गिक होते. परंतु येथे सर्वेच प्रकार निराळा आहे. प्रेम अधिक व्यापक होऊन ते विश्वव्यापी झाले व जीवनाची सफलता झाली. या काव्याने सत्कविवर होण्याच्या पात्रतेचा पाया घातला गेला व सत्कविवर होण्याची महत्त्वाकांक्षा त्यांच्यांत उद्भूत झाली असे म्हणता येईल. कारण—

या काव्यानंतर सुमारे ४-६ महिन्यांत अमृतवारा हे या पुढील काव्य प्रकट होऊ लागले व त्यांत पहिल्याच साकींत हा मनोदय प्रकट झाला आहे.

अमृत-धारा*

यांतील पहिलीच साकी अशी आहे—

जर्गी जन्मुनी अभिनव-जीवन-सत्कविवर होईन ।

स्वानुभवान्तःस्फूर्त नवरसीं सत्य-काव्य निर्मीन ॥ १ ॥

या साकीवरून कवीची पात्रता सहज लक्षांत येते. महत्त्वाकांक्षा आहे ती सत्कवि-होण्याची. कविश्रेष्ठ होण्याची नव्हे. अर्थात् कविश्रेष्ठ व्हावे हा हेतु आहेच परंतु तो प्रधान हेतु नव्हे. नवरसांनीं रसरसलेलें, स्वानुभवानें अंतःस्फूर्त असें सत्य काव्य निर्माण करणें हा आहे. अर्थात्च अशी अमर्याद काव्यस्फूर्ति अंतरांतून उफाळत आहे, हें स्पष्टच आहे. यांत स्वानुभवावर म्हणजेच स्व-च्या अनुभवावर विशेष जोर आहे. अर्थात् परतत्त्वस्पर्श हाच या काव्याचा आत्मा व स्फूर्तिस्थानही आहे आणि म्हणूनच हें सत्काव्य आहे.

अंतःस्फूर्त काव्याची प्रेरणा होऊनच थांबली नाही तर तिचा स्वच्छंद विलास पुढील सहा साक्यांत आला आहे.

जर्गी जन्मुनी अभिनव-जीवन-गायकवर होईन ।

अनुभव-सप्त-स्वरीं सदोदित सत्य-गीत गाईन ॥ २ ॥

जर्गी जन्मुनी अभिनव-जीवन-तंतकार होईन ।

अनुभव-वीणेंतून सुसंगत सत्य-स्वन काढीन ॥ ३ ॥

जर्गी जन्मुनी अभिनव-जीवन-चित्रकार होईन ।

अनुभव-फलकावरी निज-करें सत्य-चित्र रेखीन ॥ ४ ॥

जर्गी जन्मुनी अभिनव-जीवन-शिल्पकार होईन ।

अनुभव-शीलेंतुनी कोरुनी-सत्य-मूर्ति काढीन ॥ ५ ॥

जर्गी जन्मुनी अभिनव-जीवन-बागवान होईन ।

स्वानुभव-सुधा शिंपुनि वसुधा नंदनवन बनवीन ॥ ६ ॥

जर्गी जन्मुनी जगदंबेचे दास होउनी राहूं ।

विश्व-बांधवांसहित सर्वदा भक्ति-सुधा-रस सेवूं ॥ ७ ॥

वरीलप्रमाणें काव्यांत मनोगत व्यक्त झाल्यावर लगेच याला जगन्मा-

* प्रकाशक :- श्री. सूर्यकांत विठ्ठल देवळेकर, बाजारपेठ, रत्नागिरी.

उलीचें वरदान लाभल्याचें पुढील साकींत व्यक्त केलेलें आहे. या कवीला आपण सत्कवि आहों याची पूर्ण खात्रीच आहे. फक्त सत्काव्याचें प्रकटीकरण व्हावें एवढी लालसा यांत व्यक्त होत आहे. आपल्या संपूर्ण जीवनाला जीवनाधार अशा जगदंबेचें पाठवळ आहे ही धारणा तर पक्कीच असल्यानें तिचें वरदान मिळण्याला काय उशीर ! लगेच अंतः-प्रेरणेनें वरदानाची खूण पटली आणि पुढील साकींत ती साकार झाली.

काव्य सेवका, जगदंबेचें असे तुला वरदान ।

ऐकुनि कविता जगत् रसिकता मुद्दें डोलविल मान ॥ ८ ॥

जगदंबेचें काव्य सेवकाला वरदान ! मग काय ? त्यांत कोठें उणेपणा उरेलच कसा ! ' उभ्या जगाची मूर्तिमंत रसिकता तुझ्या काव्याला आनंदानें मान डोलवील ' असा जगन्माउलीचा आशीर्वाद मिळाला.

या वरदानामुळें स्वामींना आनंद झाला असल्यास नवल नाही. कारण त्यांना सत्कवि व्हायचें होतें, त्यांना प्रासादिक काव्य निर्माण व्हावें हीच लालसा होती. नाहीं तर कलियुगांत कवींना काय तोटा आहे ? तुकाराम महाराजांनीं यावर फार सुंदर वर्णन करून ठेवलें आहे. त्यांतील कांहीं उतारे देत आहे.

घरोघरीं झाले कवि । नेणे प्रसादाची चवी ॥

उष्ट्या पत्रावळी करूनीयां गोळा । दाखविती कळा कवित्वाची ॥

कनकेश्वरांचा तो आम्हांसी विटाळ । प्रसाद बोंगळ चिवडिती ॥

तुकारामांच्या या वर्णनाप्रमाणें सज्जनांना ज्याचा तिटकारा येईल असे कवि सांप्रत काय कमी आहेत. ' उष्ट्या पत्रावळी करोनियां गोळा ' काव्य करणारांचें वर्णन गडकरी यांनीं मोठें मौजेनें केलें आहे.

' ऐसीं काव्यें कराया इकडुन तिकडुन आणलेली बुद्धि दे चक्रपाणी ' या प्रकाराबद्दलच स्वामींनीं म्हटलें आहे —

' जगों कलेच्या नांवाखालीं चाले स्वैराचार '

असे असंख्यात कवि सांपडतील. काव्यव्यवहाराचा धंदा करणारे धंदेवाईक कवीही कमी पडणार नाहीत. परंतु काव्य व्यवहारांत रसिकतेनें श्रीडा करणारा लाखांत एकादाच ! अशा लाखांतही एकादाच काव्याचा अनुभव घेऊं शकतो कीं ज्याला सत्कवि म्हणतां येईल. परंतु अशा

सत्कवींतही अनुभवानुसार आचरण करणारा एकादाच मिळेल. पुढील साक्यांत हा भाव आला आहे.

तयांत विरळा सत्कवि निपजे अनुभव जो निज कविता ।

सत् कवींतही क्वचित् संभवे अनुभवुनी आचरिता ॥ ८४ ॥

स्वामींना अशा लाखों कवींत एक होण्याचें भाग्य लाभलें आहे व म्हणून त्यांची ' कविता कृतार्थ झाली आहे ' . कवि कृतार्थ तर आहेच ! हाच अनुभव पुढील साकींत व्यक्त झाला आहे.

अडूब सांगड जयें बांधिली काव्य व्यवहाराची ।

खरा यशस्वी तोचि ह्या जर्गी कृतार्थ कविता त्याची ॥ ८५ ॥

स्वामींच्या या काव्यांतील महत्त्वाचा असा वराच भाग त्यांच्या आजारांतील मनःस्थितीचें वर्णन करतांना मार्गे घेतलेला आहेच. त्यावरून काव्याची सर्व-श्रेष्ठता सहजच ध्यानीं येण्यासारखी आहे. आतां या काव्यांतील कांहीं पैलू विशिष्ट दृष्टिकोनांतून कसे दिसतात ते दाखवावयाचे आहेत.

अमृत-धारा या काव्यांत दंभ-मान-मदान्वित अशा पुंजीपतींना इशारा व मार्गदर्शन आहे. स्वानुभवांचाचून वेदान्ताची नुसतीच पोपटपंची करणारांना व परोपदेशाचें पांडित्य करणारांना ऐन प्रसंगाचे वेळीं त्यांची पांचावर धारण कशी बसते तें बजावून सांगितलें आहे. सद्गुरु-कृपेची महती व साधनेचें स्वरूपही विशद करून सांगितलें आहे. स्वतःच्या अनुभववर्णनांत तारुण्यांतील अहंकाराचें वर्णन आहे, मुमुक्षुत्वाची आंच आहे, साधकाची साधना आहे आणि ज्ञानानुभवाची परिपूर्णताही आहे आणि या सर्वांवर कळस म्हणजे भक्तीची—मुक्तीवरील भक्तीची—स्वानुभवानें महती गायिली आहे.

खालीं कांहीं काव्यपंक्ति देत आहे.

कां धनिका बे-कदर बंगला बांधुनियां नवलाखी ।

पहा उद्यां जिकील तुला ती गरिबांचीच हलाखी ॥ ७८ ॥

गरिबांच्या दुःखाचा विचार न करतां त्यांच्याच जिवावर पुंजीपति होण्याचा हव्यास बांधून जे आपल्या ऐश्वर्यातच गुंगून जातात त्यांना

भावी परिणामाची यांत जाणीव करून देण्यांत आली आहे. यांत गरिबांचा कळवळा आहे, त्याचप्रमाणे धनिकांच्या हिताचें त्यांना मार्गदर्शनही आहे. गरिबीचीं दुःखें काय असतात तीं स्वामींनीं स्वेच्छेनेंच अनुभवलेलीं आहेत व भांडवलशाहीच्या अतिरेकीपणाचा परिणाम रक्तमय क्रांतींत कसा होतो हें ऐतिहासिक सत्य डोळ्यांपुढें आहे. अशी रक्तमय क्रांति न व्हावी ही त्यांच्या मृदुल हृदयाची आर्त हांक आहे. यावर पुढील साकींत गीतेंतील श्लोकार्थ देऊन खऱ्या आत्मोन्नतीचें दिग्दर्शनही केलें आहे.

श्री भगवान् सांगतो भारतीं सिद्धांत असा बापा ।

‘ आत्मकारणात् ये पचन्ति ते भुञ्जतेत्वधं पापाः ’ ॥

यांतील दुसरा चरण हा गीतेंतील संपूर्ण चरणच असून थोडीशी रचना बदलून कुशलतेनें वसविला आहे. आपलें जीवन हें यज्ञार्थ आहे, आपल्याच भोगासाठीं नव्हे. इतरांना त्यांचा योग्य तो वांटा देऊन शेष भाग आपण घ्यावयाचा आहे. तसें न करणें म्हणजे ते पातकी पापच भोगीत आहेत असेंच समजावें. पाप किंवा पुण्य यांच्या कर्मफलाचें माप पुरेपूर पदरांत पडल्यावांचून रहात नाहीं असा अबाधित सिद्धान्तहि पुढील साकींत वर्णिला आहे.

सदा अबाधित सिद्धान्त असा असो पुण्य वा पाप ।

पुरेपूर तें पदरों पडतें कर्म-फलाचें माप ॥ ८० ॥

तारुण्याच्या भरांत विद्वत्तेचा भूतसंचार झाल्यामुळें चढलेला अहंकाराचा ताठा कसा भरला होता याचें वर्णन पुढील तीन सावयांत फार सुंदर प्रकारें केलें आहे.

वेदान्ताच्या थोतांडाची पाठीवरती झूल ।

घालुनी तदा होतों सजलों तुंदिल नंदीबेल ॥ १४१ ॥

गळ्यांत खुळखुळ वाजत होते विषयांचे घुंगूर ।

पिटुनि ढोलकीं ‘हलिव मुंडकी’ म्हणे मीपणा थोर ॥ १४२ ॥

दुम् दुम् दुम् शब्दाच्या नादें ढोंग-ढोलकीं संगें ।

सांगे तैशीं टाकित होतों पाऊलें पुढें-मागें ॥ १४३ ॥

हें वर्णन पुष्कळशा तरुण मंडळींच्या आचरणांत आढळून येईल. परंतु तारुण्याच्या भरांत त्यांना तें उमजणार मात्र नाहीं. परंतु पुढें तारुण्याचा स्वरूपानंद...१७

भर जरा ओसरून दृष्टि थोडी निवळली म्हणजे हें वर्णन बरोबर आप-
लेंच केलें आहे कीं काय असें अनेकांना वाटे. स्वामी या तारुण्याच्या
मदांत बेहोषपणें कधींच वागलेले नाहींत. फक्त त्यांना या अहंतेचा स्पर्श
जाणवण्याइतका अनुभव आला असला पाहिजे. तसें नसतें व ते या
उन्मादांत पछाडले गेले असते तर ज्याप्रमाणें 'तारुण्याच्या मदांत आणि
ऐश्वर्याच्या भरांत सुशिक्षणाचाही शेणसडा' झाल्याचें आढळून येतें तसें
काहीं दृश्य दिसलें असतें; परंतु—

स्वामींना या अहंभावाची चुणूक मिळाली व ते तत्काळ सावध झाले.
आणि म्हणूनच त्यांनीं—

ढोल फोडिला झूल घुंगुरां दिलें झुगारून दूर ।

सोऽहं-भावे उडी घेतली अनंतांत चौखूर ॥ १४४ ॥

सद्गुरु पथदर्शी झाले व त्यांनीं 'ॐ तत्सव सोऽहं सः' ही श्रुतीची
खूण दाखविली याविषयीं विस्तृत वर्णन देऊन आपल्या साधकावस्थेचें
वर्णन केलें आहे. रात्रंदिवस साधना कशी केली व त्यामुळें माया ममतेचा
फुंज कसा लोप पावला हें पुढील दोन वाक्यांत दिसून येईल.

सावधान मन करि रात्रंदिन सोऽहं मंत्र-जपातें ।

अवन करी तें अखंड फिरतें तलवारीचें पातें ॥ १४६ ॥

औट पीठि करि चम्चम् सोऽहं-तारा तेजःपुंज ।

तेजें सहजें जाण लोपला माया-ममता-फुंज ॥ १५३ ॥

यानंतर अहंभावाचा नाश करणारें सोऽहंभावाचें हत्यार हेंही अहं-
भावाच्या नाशानंतर हातांत अडगळीसारखें वाटूं लागलें. खऱ्या आत्म-
साक्षात्काराला हा अडथळाच आहे. ज्ञानोबांनीं म्हटलें आहे—

तेसा आत्मसाक्षात्कार । होईल देखोनि गोचरू ।

ऐसा साधन हातियेर । हळूचि ठेवी ॥ ज्ञानेश्वरी १८-१०८२

साधनेचें महत्त्व कमी वाटूं लागल्यावर मग—

‘मग वैराग्याची गोंधळुक । जे ज्ञानाभ्यासाचें वार्धक्य ।

योगफळाचाही परिपाक । दशा जे कां ॥ १०८५ ॥

ते शांति पै गा सुभगा । संपूर्ण ये तयाचिया आंगा ।

तैं ब्रह्म होआवया जोगा । होय तो पुरुष ॥ १०८६ ॥

खऱ्या बोधाला सोऽहं भाव हादेखील खपत नाही. हा अनुभवही आतां पुरे. सोहंभाव हेही द्वैतच आहे. सोहंभावासहित माउलीला शरण जावें असें वाटूं लागतें व त्याप्रमाणें पुढील साकींत माउलीला आळवणी करून सांगितलें आहे :

सोऽहं तें हि अस्तवले तें नाहि भोगिलें माते ।

सोऽहं दर्शन अनुभविलें तें लिहूनि ठेविलें येथें ॥ १५५ ॥

या गोड तक्रारी वरून एक महत्त्वाची गोष्ट सहजच दिसून येते ती ही कीं ही ज्ञानाची साधनासुद्धां माउलीच्या कृपेनेंच झालेली आहे. म्हणजेच ज्ञान हें भक्तींतूनच उगम पावलेलें आहे व त्याचें पर्यवसानही भक्तींतच होत आहे. ज्ञानाचा बोध हा वेगळेपणानेंच रहातो व तो तसा राहूं नये म्हणून ज्ञानोबांनीं अमृतानुभवांत हें बोधाचें ऋणशेष 'पायां पडोनि मियां । सोडविलें ॥' असें म्हटलें आहे. स्वामींची ही गोड तक्रारही अशाच स्वरूपाची आहे व या तक्रारीमुळेच सोऽहं अस्ताला गेलें. देवच भक्त झाला हा प्रत्यय आला, साधना पूर्ण झाली आणि पराशांति प्राप्त झाली. परमोज्ज्वल असा भक्तीचा अंताप्रांताविरहित असा प्रांत लागला. जीवन धन्य झालें !

परमेश्वराकडे जाण्याची वाट ही अंतःकरणांतून जात असते असें 'रामकृष्ण परमहंस' म्हणत असत. स्वामींच्या चरित्राकडे पाहिलें तर हेंच दिसून येईल. सूक्ष्मदर्शी आणि विशाल बुद्धिमत्ता असूनही अंतःकरण सगुण भक्तींतही रंगून गेलेलें दिसून येतें. आजारांत माउलीच्या प्रेमाचा अनुभव याच भक्तिभावनेमुळे घेतां आला. प्रत्यक्ष जगन्माउली बोलत आहे, उठतांबसतां हात देत आहे, चालतांना मदत व सोबत करीत आहे, हें सर्व कांहीं त्यांचे अनुभवाचेंच वर्णन त्यांनीं करून ठेविलें आहे.

इतरही अनेक महत्त्वपूर्ण उतारे देतां येण्यासारखे आहेत. परंतु विस्तार-भयास्तव त्यांचा येथेंच संक्षेप करीत आहें. त्यांतही कांहीं उतारे पूर्वी स्वामींच्या आजारपणांतील स्थितीचें वर्णन करतांना आले आहेत, म्हणून अधिक विस्तार केल्यास पुनरुक्तीही होईल.

स्वामींच्या प्रकाशित व अप्रकाशित काव्यग्रंथांमध्ये मृत्युपत्र, अमृत-धारा आणि संजीवनी गाथा हे तीन ग्रंथ त्यांचे स्वानुभवाचे आणि

स्वमतप्रतिपादनाचे असे आहेत. इतर ग्रंथ हे अनुवाद या स्वरूपांत आहेत त्यामुळे त्यांचें मूल्यमापन निराळ्या पद्धतीनेच करावें लागेल.

संजीवनी गाथा*

अमृत-धारा म्हणजे स्वानुभवामृतच आहे म्हणून ज्ञानोबांच्या अमृतानुभवाची आठवण करून देणारें आहे त्याचप्रमाणें 'संजीवनी गाथा' ही देखील संतांच्या अभंगांप्रमाणें बहुविध बोधरत्नांची खाणच आहे. त्यांतील काहीं रत्नें नमुन्यादाखल मांडीत आहेत. 'भृत्युपत्र' या काव्याचें विवेचन मागें सविस्तर आलें आहेच. त्यामुळे त्यावर येथें अधिक विवेचन करण्याचें कारण नाही. संजीवनी गाथेंतील निवडक उतारे द्यावयाचे म्हटलें म्हणजे मनाची मोठीच गोंधळूक उडते. कारण एकाद्या लहान मुलापुढें अनेक सुंदर सुंदर खेळणीं ठेवलीं व त्यांतील तुला कोठलें आवडेल तें घे ! म्हणून सांगितलें तर तें गोंधळूनच जाईल. त्याला तीं सर्वच चांगलीं दिसत असल्यानें कोणतेंही एक घेऊन बाकीच्यांचा मोह सोडवत नाही. तसेंच येथेंही होत आहे. परंतु येथें सर्वच खेळणीं आपल्याकरितां आहेत म्हणून संबंध गाथाच वाचावी हेंच योग्य आणि नमुन्याकरतां कोणतेंही एक उचललें तरी तें कमी दर्जाचें मुळींच ठरणार नाही ही येथें सोय आहे हें ध्यानांत आल्यामुळे माझा मार्ग आतां अगदीं मोकळा झाला आहे.

अभंगांकडे पहाण्याची एक विशिष्ट दृष्टि असणें अगत्याचें आहे असें मात्र मला वाटतें. संतांना ज्या वेळीं उपदेश करावयाचा असतो तेव्हां ते नेहमींच दुसऱ्याला उद्देशून करीत नसतात. काहीं वेळां प्रत्यक्ष उपदेश केलेला असतो तर काहीं वेळां स्वतःच्या मनालाच उपदेश केलेला असतो. परमेश्वराजवळ काकुळतीला येऊन आपल्या अनावर वासनांचा पाढा वाचलेला असतो. स्वतः पूर्ण शांत असून अशांत असल्याचा देखावा केलेला असतो. परंतु सर्वांचा हेतु जीवांना मार्गदर्शन करणें हाच असतो. एकदां पूर्णतेची स्थिति प्राप्त झाल्यावर ते क्षणांत दीन, लाचार बनत नाहीत. परंतु ते नाटक मात्र करूं शकतात व हें जीवन्मुक्तांचें कौतुक आहे. वाटेल त्या भूमिकेवर आरूढ व्हावें आणि अनेक प्रकारांनीं त्या परमेश्वराशीं खेळावें हा त्यांचा हव्यास असतो.

* प्रकाशक :—डॉ. रा. ग. जोगळेकर, रत्नागिरी

स्वामींच्या अमृत-धारा या काव्यावरून त्यांना पूर्ण बोध झाल्याचें दिसून येतें. मोहाची चाहूल लागल्यावर अंतःकरण वज्राप्रमाणें कठिण होतें हा अनुभव त्यांत आहे. आणि संजीवनीं गाथेंतील अभंगांत तर काकुळ-तीला येऊन ते पांडुरंगाला आळवीत आहेत. यावरून लोकोद्धाराचे मार्गच निरनिराळ्या पद्धतींनीं त्यांनीं मांडले आहेत. पहा—

‘लोळे विषयांत चंचळ हें चित्त ।

न राहे निवांत क्षणभरी ॥ १ ॥

म्हणुनी काकुळती आलों तुझ्या दारों ।

तारीं किवा मारीं पांडुरंगा ॥ २ ॥

आतां तुझे पाय न सोडी विठ्ठला ।

जावो जरी गेला जीव माझा ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे मज तुजवीण त्राता ।

नसेचि अनंता दुजा कोणी ॥ ४ ॥ सं. गाथा २३१

वरील अभंगांत विषयासक्त मनाचा वीट आला असें वर्णन आलें आहे तर पुढील अभंगांत वैराग्याचा संचार अंगांत झाल्याचें वर्णन असून एकांताची अखंड चाड बळावल्याचें वर्णन आहे. जीवांना परमार्थ लाभ-साठीं अशाच वृत्तीची आवश्यकता आहे हें यांत सूचित करावें हा प्रमुख हेतु आहे.

अखंड एकांत आवडे जीवास ।

लौकिकाचा त्रास वाटतसे ॥ १ ॥

लावोनीयां मन देवाचें चित्तन ।

वाटे रात्रंदिन करावेंसें ॥ २ ॥

देहाचा अभिमान गळावा संपूर्ण ।

भावें व्हावें लीन हरि-पायीं ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे घ्यावें हरीचें दर्शन ।

नावडे त्यावीण दुजें कांहीं ॥ ४ ॥ सं. गाथा ९८

या अभंगाच्या पुढील अभंगांत विरक्ति बाणल्यावांचून समाधान बाणत नाहीं असें वर्णिलें आहे. आणि अशी विरक्ती बाणली हें तर यापूर्वीच्या अभंगांत वर्णन आलें आहेच म्हणून यापुढील अभंगांत सद्गुरु कृपेनें कृतार्थता लाभल्याचें वर्णन आलें आहे.

सद्गुरु गणनाथ दयाळ समर्थ ॥

भेटतां कृतार्थ झाला जीव ॥ १ ॥

अविद्या-निद्रेंत होता भव-भ्रांत ॥

सुखदुःख भोगित स्वप्नामार्जी ॥ २ ॥

आत्मज्ञानें आली अखंड जागृति ॥

गेली भव-भ्रांति हारयोनी ॥ ३ ॥

धन्य तें पावन सद्गुरुदर्शन ॥

बंदिले चरण स्वामी म्हणे ॥ ४ ॥

सद्गुरुदर्शन झालें व साध्य दृष्टिपथांत आले. आतां त्या साध्याचा ध्यास धरून तद्रूप होणें राहिलें व यासाठींच साधनेची आवश्यकता उरली, याचें वर्णन साधकांना मार्गदर्शन व्हावें याच हेतूनें पुढील अभंगांत आलें आहे.

सोऽहं सोऽहं ध्यास लगतां जीवास । होतसे निरास संमोहाचा ॥ १ ॥

त्रिगुणाचें भान हारवे मीपण । होतां सोऽहं ध्यान निरंतर ॥ २ ॥

अंतो एकमय ध्याता ध्यान ध्येय । होता ज्ञानोदय अंतर्यामी ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे मग स्वानंदाचा भोग । होय तोही सांग सुखरूप ॥ ४ ॥

निरंतर सोऽहं साधनानें होणाऱ्या आत्मलाभाचें वर्णन वरील अभंगांत आलें आहे. परंतु साधकाला शेवटीं सिद्धावस्था प्राप्त झाली म्हणजे तो इतरांनाही हा महालाभ मिळावा म्हणून कळवळतो. स्वामींनीं या प्राप्त स्थितीनंतर खऱ्याखऱ्या इच्छुकाला आवाहन केलें आहे. अभंगाची रचना आत्मसुखाच्या उन्मत्त धुंदीची असल्यानें फारच बहारीची वाटणारी आहे.

नाथ-संप्रदायी आम्ही कानफाटे । जाऊं नका वाटे आमुचीया ॥ १ ॥

मन-पवनाची घालोनीयां गांठ । कळूं वाताहात संसाराची ॥ २ ॥

देहासवें पुसूं लौकिकाचें नांव । नेवूं उरों ठाव जीवासीं हि ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे तुम्हां बुडवूं महाशून्यां । गगनासी आटणी होय जेथें ॥ ४ ॥

पूर्णता प्राप्त होऊन जी इति-कर्तव्यता प्राप्त झाली तिचा स्वाभाविक परिणाम म्हणजे—

आपण जेवूनि जेववि लोकां । संतर्पण करी तुका ॥

या तुकारामांच्या उक्तीप्रमाणे कृती घडू लागणे होय. वरील अभंगांत हीच वासना व्यक्त केली आहे.

परंतु, सिद्धावस्था हा जीवनाचा स्थायीभाव जरी झाला तरी भक्ति-प्रेमसुखाची आगळी मौज यानंतरच अनुभवावयाची असते. आणि भगवंतांनी त्या स्थितीचेच कोडकौतुकाने वर्णन केले आहे. अभंग ज्ञानेश्वरीत स्वामींनी याचे फारच सुंदर केले आहे.

धनंजया तुज । काय सांगूं फार । झाला चराचर । आपणचि १२-३६५
ह्याहि वरी आस्था । धरोनि जो चित्ती । करी माझी भक्ती । आवडीने ।

१२-३६६

तया डोकीवरी । घेवोनि मी नाचें । एवढें भक्ताचें । प्रेम मज । १२-३६७

स्वामीही ज्ञानोत्तर भक्ति प्रेमसुख लुटण्यासाठी देवभक्तपणाचे द्वैत मांडून भजनरवाची दंगल करून भावराज्याच्या प्रांगणांत प्रविष्ट झाले आहेत. त्यामुळे संजीवनी गायेंत प्रेमसुखेची वृष्टी करणारे अभंगरूपी महामेघ आषाढ मेघांप्रमाणे गर्दी करून राहिले आहेत. यांतील एकच अभंग येथे देत आहे.

संबंध एकेसि उरला नामीं

असें तुकाराम महाराजांनी म्हटले आहे. नाम हाच प्रेमसुखाचा जणू केंद्रविंदु आहे. स्वामींचा पुढील अभंग हीच साक्ष देत आहे.

उच्चारितां नाम आनंदलें मन । दाटलें लोचन प्रेमाधूनीं ॥ १ ॥

घामेजली काया झालीं रोमांचित । थरारे कंपित होवोनीयां ॥ २ ॥

कंठ सद्गदित स्तब्ध झालें चित्त । होतीं विगलित सर्व गात्रें ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे अंतीं गेलें देहभान । प्रेमें होतां लीन आत्म-रूपीं ॥ ४ ॥

अभंगांत वर्णन केल्याप्रमाणेच ते ज्या वेळीं अभंग म्हणू लागतात त्या वेळीं त्यांची स्थिति होते हे पुष्कळांच्या प्रत्यक्ष पहाण्यांत आलेच असेल. अमृत-धारा या पुस्तकांत ३४ व्या पृष्ठावर जो त्यांचा फोटो छापलेला आहे तो फोटो पाहिला असता याची साक्ष पटेल. अति उत्कट भाव त्यांत व्यक्त झाले असून त्या वेळीं ते जणू भावराज्याचे सावभौम झाले आहेत असेच वाटेल. त्या वेळीं त्यांनीं जो अभंग म्हटला तो येथे देत आहे.

‘अमृताची वृष्टि’ काय नको वाटणार आहे ? अभंग उपदेशात्मक असला तरी तो आत्मप्रत्ययाचा आहे.

आवडीनें भावें हरिनाम गावें । निर्लज्ज नाचावें संकीर्तनीं ॥ १ ॥

रंगतां कीर्तनीं लागते समाधि । होते योग-सिद्धि अनायासें ॥ २ ॥

नसे तरी नसो वेदान्ताचें ज्ञान । नाम-संकीर्तन सोडूं नये ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे भावें आकळे वेदान्त । भेटे मूर्तिमंत पर-ब्रह्म ॥ ४ ॥

संजीवनी गाथा ६८

स्वामींच्या स्वरूपानंदाचें अमृत ज्यांतून स्रवत आहे असे अभंग-संजीवन आपण चुळोदकाप्रमाणें येथवर सेवन केलें आहे. परंतु संजीवनी गार्थेंतील दुसरा महत्त्वाचा भाग म्हणजे कळवळ्यानें केलेल्या उपदेशाचा आहे. यांत अधिकारानुरूप अनेक प्रकारचा उपदेश आलेला आहे. त्यांतील काहीं अभंग आतां उद्धृत करीत आहें.

‘विषय सुखचि परमावधी’ मानणारे महाभाग संतांविषयीं तर्कदुष्ट विचार मांडून लोकांचा बुद्धिभेद करीत असतात. अशांच्या बोलण्याला स्वानुभवाचा आधार मुळींच नसल्यानें त्यावर विश्वास न ठेवतां संतांना शरण जाण्यांतच सर्वांचा खरा उद्धार आहे हें स्वानुभवानें पुढील अभंगांत वर्णिलें आहे.

बोलती संतांनीं बुडविला देश । भक्तीचा उपदेश करोनियां ॥ १ ॥

कार्य-कारणाचा संबंध जोडिती । आपुलाल्या मतीं जैसा तैसा ॥ २ ॥

भक्तीनें साचार विश्वाचा उद्धार । ऐसा साक्षात्कार मज झाला ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे धन्य साधुसंत जन । तयांसी शरण जातां भलें ॥ ४ ॥

विस्तारभयास्तव सर्वांना पथ्यकर असा एक अभंग येथें उद्धृत करून वाचकांनीं संजीवनी गार्थेंतील सर्वच अभंगांचें यथेच्छ सेवन करून ब्रह्मतेची पुष्टि आणि स्वानंदाची तुष्टि प्राप्त करून घ्यावी असें आग्रहांनें विदित करतो.

चित्त असों छावें निवांत प्रसन्न । कल्पांतीही खिन्न होऊं नये ॥ १ ॥

अंतरीं असावा अखंड उत्हास । आपत्तीचा त्रास मानूं नये ॥ २ ॥

संसारीं रहावें अलिप्त उदास । मोहें मायापाश जोडूं नये ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे व्हावा ईश्वरीं विश्वास । संतांचा सहवास सोडूं नये ॥ ४ ॥

स्वामींच्या स्वतंत्र काव्यग्रंथांचा थोडाफार आस्वाद आपण घेतला. याशिवाय प्रसंगोचित अशी त्यांची काव्यनिर्मिति बरीच आहे. कांहीं पदे व काव्यात्मक पत्रव्यवहारही आहे. परंतु त्यावर एकादें स्वतंत्र पुस्तक लिहिणेंच आवश्यक होणार आहे. येथें त्याचा समावेश करणें सोयीचें नाहीं.

स्वामींचें स्वतंत्र प्रतिभेचें काव्य म्हणजे त्यांची मूलभूत काव्यसृष्टि म्हणतां येईल. याशिवाय त्यांचें इतर विपुल काव्य दोन प्रकारांत मोडणारें आहे.

स्वामींची दुजी सृष्टि—भावार्थगीता*

ज्ञानीयांच्या राजानें ज्ञानेश्वरी ग्रंथावद्दल दुजी सृष्टि निर्माण झाल्याचें धन्यतापूर्वक वर्णन केलें आहे. गीतेवर केलेली भावार्थदीपिका ही टीका जशी दुजी सृष्टि आहे त्याचप्रमाणें स्वामींनीं देखील गीतेवर 'भावार्थ गीता' ही दुजी सृष्टीच निर्माण केली आहे. ज्ञानेश्वरांनीं देशी भाषेचें लावण्य हरण करून अनुपम सौंदर्याचा साज चढवून शारदेचें रत्नभांडारच आपल्या पुढें ठेवलें आहे. नित्य नूतन असें वाटणारें गीतातत्त्व स्वामींनीं ज्ञानेश्वरांच्या प्रतिभाविलासांतून यथेच्छ लुटलें होतें. परंतु त्यांच्या कविमनाची तेवढ्यानें तृप्ति होणारी नव्हती. 'भाष्यकारांते वाट पुसत' ज्ञानेश्वरांनीं ज्याप्रमाणें मराठीचीया नगरींत तिला वैभवांनें मिरविलें त्याचप्रमाणें आपणही 'ज्ञानोबातें वाट पुसत' निराळ्या वेषांत गीता माउलीला नटवावें असें स्वामींनाही वाटलें व अभिनव मराठीच्या शैलीनें साकी वृत्ताच्या पालखींत तिला बसवून डोळ्यांमनांचें पारणें फेडलें. यामुळें गीतामृताचा रसास्वाद रसिक जनाला आणि अंतरंग अधिकाऱ्यांना सुलभतेनें अधिकांश घेण्याची ही नवीन देणगी लाभली आहे.

स्वामींच्या भावार्थगीतेतील कांहीं सुंदर उतारे येथें देत आहें. त्यावरून प्रचलित मराठीचें उत्तमांग त्यांनीं किती उत्कृष्ट आत्मसात् केलें आहे तें दिसून येईल. वेंचक शब्द, वेधक पद्धतीनें मांडून भावार्थाचे अचूक अनुबंध निर्मितीचें नैपुण्य ठायीं ठायीं प्रत्ययाला येईल. मराठी भाषेतील सोज्वळ शब्दांची सुंदर सजावट साधूनच संपूर्ण रचना साधली

* प्रकाशक :— देसाई बंधू, पावस, रत्नागिरी

आहे. आणि या सत्कार्याला सद्गुरूंचा वरदहस्त लाभलेला असल्याने पदांपदांगणिक प्रसादगुण ठासून भरलेला आढळून येत आहे.

भावार्थगीतेंतील पहिल्याच अध्यायांतील २८ व्या श्लोकावरील विवरण उद्धृत करित आहें. त्यांत अर्जुनाची अवस्था अनेक उपमांनीं कशी समर्पक वर्णिली आहे पहा.

रणांत करुणा-वृत्ति अंतरीं होतां स्थानापन्न ।

रणस्वामिनी धीर-वृत्ति ती गेली त्वरित निघून ॥ ३७ ॥

अपमानास्पद असें दृश्य तें कसें बरे पाहील ? ॥

कोण मानिनी स्व-पति लक्षितां दुजीस तें साहील ? ॥ ३८ ॥

निष्ठुर होतां भ्रमरहि भेदी काष्ठ फोरडें कठिण ॥

परी गुंतुनीं मृदुल कमलिनीमाजी वेंची प्राण ॥ ३९ ॥

तेंवि गुंतला स्वजनस्नेहीं पार्थ तो यशोधवल ॥

अति कोमल परि कठिण तुटाया स्नेहबंध हें नवल ॥ ४० ॥

हृदय बावरें कारुण्य-भरें शौर्य लोपलें सारें ॥

दीन होउनी श्रीकृष्णातें म्हणे 'पहा कंसारे ॥ ४१ ॥

आतां सहाव्या अध्यायांतील योगाभ्यासाला योग्य अशा स्थानाचें वर्णन असलेल्या सात साक्या देत आहें. यांतील वर्णन ज्ञानेश्वरीलाच धरून आहे. परंतु समजण्याला सोपें आणि अत्यंत रसाळ उतरलें आहे. ज्ञानेश्वरांच्या वर्णनशैलीचीहि कल्पना यावरून येईल.

तरी असावें पवित्र बरवें निर्मळ ऐसें स्थान ।

जिथे बैसतां सहजें उघडे प्रसन्नतेची खाण ॥ २९ ॥

साधक वसती परि न च दिसती जिथे लोक सामान्य ।

न च उपद्रवा शुक भ्रमर वा देई श्वापद वन्य ॥ ३० ॥

सदा वाहतें निर्मळ जळ तें जिथें निर्झरांतून ।

पवन हि खेळे मंद कोवळें ऊन अधूनमधून ॥ ३१ ॥

मधुर फळभरें वृक्ष वांकले जिथें बहुत घनदाट ।

वाटसरूंच्या पायरवातें जिथें न सळली वाट ॥ ३२ ॥

मठ एखादा निगूढ किंवा शिवमंदिर पाहोनी ।

तिथें रचावें आसन भावें मग एकांत-स्थानी ॥ ३३ ॥

भूमीवरती सरळ कोंवळे दर्भ सुबद्ध रचावे ।
 मृग-चर्म वरी आणि त्यावरी धूत-वस्त्र पसरावें ॥ ३४ ॥
 आसन तें अति उंच नसावें तसें नसावें सखल ।
 अचल असावें जिथें स्वभावे शरीर न च डोलेल ॥ ३५ ॥

या नंतर ९ व्या अध्यायांतील भक्तिमार्गाची महती आणि सुलभता वर्णन केलेल्या ३२ व्या श्लोकावरील साक्या देत आहे. या एका श्लोका-
 वर १३ साक्या लिहिल्या आहेत. जो विषय सर्वांना उपयुक्त असेल व त्याचें विस्तारानें स्पष्टीकरण करणें आवश्यक असेल तेथें स्वामींनीं विस्तारभयानें हात आखडता घेतलेला नाहीं हें यावरून दिसून येईल. त्याचप्रमाणें हा विस्तार वाचून मनांत भक्तीच्या भावना बहरल्या-वांचूनही रहाणार नाहीं. यांतील ११३ ते १२० एवढ्या आठच साक्या येथें उद्धृत करीत आहें.

स्त्री-शूद्र-वणिक कीं पशवादिक पाप-योनि जे होती ।
 मातें भजतां तेहि सर्वथा मोक्ष-पदातें जाती ॥ ११३ ॥
 नक्तें धरिला गजेंद्र आला शरण जेधवां मातें ।
 संकटांतुनी तया तारुनी नेलें परम गतीतें ॥ ११४ ॥
 काय तयाचा देह पशूचा आला मोक्षाआड ।
 तरे मूढ हि माझ्या ठायीं ठेवुनि निष्ठा गाढ ! ॥ ११५ ॥
 दृष्टी भोगी स्वरूप माझें वाचें मद्गुण-गान ।
 धरुनी प्रीति मद्गुण-कीर्ति-श्रवण गुंतले कान ॥ ११६ ॥
 मन हि जयांचें रतलें साचें मत्संकल्पीं नित्य ।
 जें मद्भजनीं भूषण मानी त्यजुनी विषय अनित्य ॥ ११७ ॥
 जाण अर्जुना, ज्ञान जयाचें मज एकातें-जाणें ।
 मदर्थ जगले ऐसे विकले जे मज जीवें प्राणें ॥ ११८ ॥
 असोत भोळे भक्त ते भले नसोत ते व्युत्पन्न ।
 वर्णोत्तम वा सुरूप अथवा ते श्रेष्ठ-कुलोत्पन्न ॥ ११९ ॥
 परी सर्वथा तुलना करितां मजसी न च ते गौण ।
 जे मत्प्रेमी ते आणिक मी एक-रूप संपूर्ण ॥ १२० ॥

तसेंच, बाराव्या अध्यायाचे सुरवातीला पहिल्याच श्लोकांतील अर्जु-
नाच्या प्रश्नाचें विवेचन किती रसाळ उतरलें आहे तें पहा :

पार्थ पुसे जे असे मिसळले भक्त विश्व-रूपांत ।
तरी मागुती तुज उपासिती सांठवुनी हृदयांत ॥ १ ॥
तुझी श्रीहरी सगुण साजिरी मूर्ति अंतरीं ठसली ।
वृत्ति जयांची तव पदीं सदा भाव भक्तिनें रतली ॥ २ ॥
रात्रंदिन तीं सर्व इंद्रियें तुझेंचि निरुपम रूप ।
सुखें भोगिती तन्मय होती तो आनंद अमूप ॥ ३ ॥
नित्य सुख-द तें श्रवणीं पडतें तुझें विमल गुणगान ।
रंगुनि रसना करी मधुर तव नाम-सुधा-रस-पान ॥ ४ ॥
नयनीं खेळे तुझें सावळें सगुण रूपडें जाण ।
अंग-सुगंधा हुंगितां सदा गुंगुनि गेलें घ्राण ॥ ५ ॥
प्रेम-भरें तुज मिठी मारितां त्वचा होतसे शांत ।
अखंड चित्तीं असा भोगिती देव-भक्त-एकांत ॥ ६ ॥
जयांसि विश्वीं तूं सर्वस्वीं विश्वांतीचा ठाव ।
सर्वाभूतीं भगवंतचि तूं असा जयांचा भाव ॥ ७ ॥
आणि जे दुजें भक्त चि सहजें विश्व-रूपि तल्लीन ।
होऊनि करितीं नित्य अंतरीं अव्यक्ताचें ध्यान ॥ ८ ॥
सोऽहं भावें रत-स्वरूपीं जगद्भान विसरून ।
तुज उपासिती परमात्म्यातें दुजा भाव सांडून ॥ ९ ॥
रतले कोणी सगुणीं कोणा निर्गुण वाटे इष्ट ।
योग-युक्त ते उभय त्यांतुनी सांग कोणते श्रेष्ठ ? ॥ १० ॥

आतां १८ व्या अध्यायांतील 'ईश्वरः सर्वभूतानां' या ६१ व्या
श्लोकापासून 'मन्मनाभव मदभक्तो' या ६५ श्लोकापर्यंत स्वामींनीं जो
अनुवाद लिहिला आहे तो देत आहें. भगवान 'मला शरण ये; मला शरण
ये.' असें अनेक ठिकाणीं सांगत आले आहेत परंतु मला म्हणजे कोणाला
तें येथें स्पष्ट करून सांगण्यांत आलें असून शरण कसें यावें तेंहि सांगितलें
आहे. त्यामुळें हा अनुवाद वाचतांना ज्ञानेश्वरींतील एक महत्त्वाचा भाग
लक्षांत येण्यासारखा आहे.

पार्था पाहें ईश्वर राहे सर्व-भूत-हृदयांत ।
 निज मायेनें तो चि खेळवी जगत्सूत्र निभ्रांत ॥ १०७ ॥
 घालुनि यंत्रीं माया-सूत्रां तो परमेश नियंत्री ।
 भूतें सगळी जशीं बाहुलीं सूत्र-धार कळसूत्रां ॥ १०८ ॥
 त्या हृदयस्था शरण सर्वथा जाइं अर्जुना, भावें ।
 जसें जान्हवी-जळ सर्वस्वीं सागराकडे धावे ॥ १०९ ॥
 कृपा त्याची होतां साची स्वानंदकनिधान ।
 पावशील तूं परम शांतिचें दिव्य अव्यय स्थान ॥ ११० ॥
 तुज सांगितलें असें हें भलें पावन आत्म-ज्ञान ।
 असे चि सहजें धनंजया, जें माझें गुप्त निधान ॥ १११ ॥
 सर्वतोपरी तूं चि विचारीं मनीं एक निर्धारिं ।
 आणि मानलें उचित तें करीं धरीं शस्त्र वा न धरीं ॥ ११२ ॥
 तूंचि भारता, बहु आवडता हितार्थ कथितो उघड ।
 ऐक पुन्हां मद्रचन परम तें जें गूढांतिल गूढ ॥ ११३ ॥
 मन मी चि करीं तूं प्रीति धरीं मद्भजनीं अविकारी ।
 अभेद-चित्ते मज एकातें सर्वत्र नमस्कारिं ॥ ११४ ॥
 स्वकर्म-यज्ञा यजुनी प्राज्ञा संतुष्ट करीं मातें ।
 न धरीं किंतु पावशील तूं निश्चित मद्रूपातें ॥ ११५ ॥
 प्रतिज्ञेवरी सांगतीं तरी सत्य वचन हें मान ।
 बहु आवडसी पार्था, मजसी मी तूं एकचि जाण ! ॥ ११६ ॥

आता भावार्थगीतेतील शेवटचा एकच उतारा देऊन विवेचन आटो-
 पतें घेतों. ' नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा ' या श्लोकावरील या पांच साक्या
 आहेत. अर्जुनाला भगवंतांनीं जो उपदेश केला तो अर्जुनाला कळला आणि
 वळला कीं नाहीं याचें उत्तर भगवंतांनीं अर्जुनाकडून मागितलें व त्यावर
 अर्जुनानें दिलेलें हें उत्तर आहे. आपणहि हेंच उत्तर देऊं शकूं तेव्हांच
 गीता खऱ्या अर्थानें आपल्याला समजली असें होईल.

अर्जुन बोले, ' त्वत्कृपा-बळें ज्ञान लाभलें पूर्ण ।
 मोह गळाला संशय गेला सर्वथेव निरसून ॥ १२९ ॥
 अससी कर्ता तूं चि करविता सर्वत्र तुझी सत्ता ।
 रिता तुजविना ठाव दिसेना आला अनुभव पुरता ॥ १३० ॥

जगच्चालका, विश्वपालका, नटुनि अणुअणूतून ।

तूं चि आपणासवें खेळसीं विश्वरूप लेवून ॥ १३१ ॥

मी-पण गळलें मज आकळलें विश्व तुझ्या आधीन ।

म्हणूनि सर्वथा झालों आतां तुजमार्जीं चि विलीन ॥ १३२ ॥

वाक्य तव खरें त्याहुनि दुसरें न च पाहें कंसारे ।

भक्त तव असें सांगसी तसें आचरीन निधरिं ! ॥ १३३ ॥

यानंतरच्या काळांत स्वामींनीं ज्ञानेश्वर माउलीच्या कृपा प्रसादाची पुढी सोडून आधुनिक अभिनव मराठीच्या पात्रांतून वांटण्यास सुरुवात केली असें म्हणतां येईल. प्रथम ज्ञानेश्वरीचा नंतर अमृतानुभवाचा प्रसाद आणि शेवटीं चांगदेव पांसष्टीच्या अमृताची आपोष्णी ! असा हा वेत करून सर्वांना पाचारण केलें आहे ! पाहूं या काय वेत आहे तो !

स्वामींची तिजी सृष्टि—अभंग ज्ञानेश्वरी *

मराठीच्या नगरींत ब्रह्मविद्येचा सुकाळ व्हावा म्हणून ज्ञानेश्वरांनीं ज्ञानेश्वरीची रचना केली व ही गीतेच्या तत्त्वज्ञानाची प्रति-सृष्टीच म्हणजे दुजी सृष्टि निर्माण केली असें गौरवानें म्हटलें आहे आणि हें सर्व श्रेय सद्गुरूंचेंच असल्याचें सांगून प्रतिसृष्टि निर्माणकर्त्या विश्वामित्रालाही आम्ही हांसत आहों असें म्हटलें आहे. ज्ञानेश्वरांनीं कोणालाही हेवाच वाटावा अशी ही ग्रंथ-संपत्ति जोडली आहे, याबद्दल कोणाचेंही दुमत होणार नाही. मराठी भाषेलाही त्यांनीं वैभवाचें स्थान प्राप्त करून दिलें. ज्ञानेश्वरांच्या उत्तुंग प्रतिभाविलासानें, रसिक मराठी मनाला मोहून मंत्रमुग्ध केलें आणि अन्य भाषांतूनही ज्ञानेश्वरीची भाषांतरें होऊं लागलीं.

चालू शतकांत ज्ञानेश्वरांच्या संपूर्ण वाङ्मयाकडेच विद्वज्जन अधिकाधिक आकृष्ट होऊं लागला. चालू मराठी भाषा ही आतआठशें वर्षांचे काळांत बदलून गेली असली तरीही ज्ञानेश्वरांच्या वाक्चातुर्यानिं रसिकांना वेड लावलें. तिच्या अंतरंगांत सुलभ संचार करतां यावा म्हणून ज्ञानेश्वरी ग्रंथाचे मराठी अनुवाद होऊं लागले. भरपूर

* प्रकाशक :—डॉ. रा. य. परांजपे, बाजार पेठ, रत्नागिरी.

टीपा देण्यांत येऊं लागल्या व ग्रंथ सामान्यांच्या आटोक्यांत आणण्याचे आटोकाट प्रयत्न होऊं लागले. तरीही भाषेतील फरकामुळे सामान्य माणसांना हें गीतामृत प्राशन करणें अवघडच जाऊं लागलें. गद्य भाषांतरांत पद्यांतील गोडवा उतरत नसल्याने त्यांत ज्ञानेश्वरीच्या रसाळपणाची रेलचेल अंशतःच अवतरत असल्याचा आभास होणें अपरिहार्य झालें. ही उणीव भरून काढून भावार्थाला यत्किचित्ही धक्का न लावतां काव्यस्वरूपांतच तिला नवीन मराठीचा साज लाभणें आवश्यक झालें होतें. संस्कृत भाषा कोणालाही कळेना म्हणून भगवंताला संकट पडलें व त्यानेच ज्ञानेश्वरांचा अवतार घेऊन ज्ञानेश्वरीसारखें पावन रत्न मराठीला दिलें असें मानलें जातें. त्याचप्रमाणें ज्ञानेश्वरी रत्नहि भाषेच्या दुर्बोधपणानें कालांतरानें घेणें कठीण वाटूं लागलें व हें संकट ज्ञानेश्वरांना पडलें म्हणूनच कीं काय त्यांनीं हें कार्य स्वामींच्या सिद्ध हस्तानें करून घेतलें असावे असें वाटूं लागतें. ही तिजी सृष्टि असें मी कौतुकानें म्हटलें असलें तरी यांत तिजेपणा नाही ! ' तिजे आडळ करितें । हें निमालें अर्जुना जेथें ' असें हें ज्ञानदेवांशीं केवळ प्रेमाचें दुजेपण राखूनच केलेलें महाकार्य आहे. यांत ज्ञानेश्वरीचा मोठेपणा यत्किंचित्ही उणा होत नाही. अभंग ज्ञानेश्वरीचा प्रथम परिचय झाला म्हणजे मूळ ज्ञानेश्वरी वाचतांना मन अधिकच रंगूं लागेल असें मला वाटतें. आईच्या स्तनाचें दूध ओढणें जेव्हां शक्य नसतें तेव्हां तें काढून बोंडल्यानें पाजावें लागतें. परंतु ताकद येतांच तें मूल सरळ आईच्या स्तनालाच बिलगत असतें. त्याचप्रमाणें दुर्बोध वाटणाऱ्या भाषेमुळे आपण अभंग ज्ञानेश्वरीचा आश्रय केल्यास नंतर प्रत्यक्ष ज्ञानेश्वरांचा काव्यविलासही पहातां येईल व अधिकच समाधान होईल. परंतु सर्वसामान्य माणसांना तर अभंग ज्ञानेश्वरीनेच कृतकृत्यता वाटणार आहे. त्याचें काम भावार्थावरच भागणारें असतें व तें पुरेसेच आहे.

१० जुलै १९६१ च्या सज्जनगड मासिकांत 'अभंग ज्ञानेश्वरी' वर अभिप्रायवजा माहिती आली आहे. त्यांतील विचार यथार्थ असल्याने त्यांतील जरूर तेवढा उताराच येथें देत आहे. सज्जनगड मासिकाचे त्या वेळचे संचालक भ. भ. हिरळीकर हे स्वतः स्वामींना भेटण्याकरितां पांवसला गेले असतांना स्वामींनीं त्यांना अभंग-ज्ञानेश्वरी प्रसाद भेट

म्हणून दिली होती. तिच्या वाचनानंतरचे त्यांचे विचार यांत व्यक्त झाले आहेत.

‘श्री स्वामी स्वरूपानंदांचा प्रसाद’ असा मथळाच त्यांनीं तेथें दिला आहे. अभंग ज्ञानेश्वरीवर लिहिण्यापूर्वी त्यांनीं स्वामींविषयीं आपले अनुभव व्यक्त केले आहेत. थोड्याशा परिचयानेहि त्यांना काय वाटलें हें पहाणें मौजेचें आहे. त्याचप्रमाणें ग्रंथकारांची योग्यताहि ग्रंथाचें महत्त्व सिद्ध होण्याला सहाय्यकच होणारी आहे म्हणून तें वर्णनहि जसेंच्या तसेंच देत आहे.

* “श्री स्वामी स्वरूपानंदांची भेट म्हणजे वैराग्याचें गाढ दर्शन आहे. नितांत शांत स्वभावाची ही मूर्ति सदैव नामस्मरणांत गढलेली आहे. कसलीहि आसक्ति नाही. येणारा-जाणाराला दर्शन, आशीर्वाद मिळतो. त्याचप्रमाणें प्रसाद मिळतो. स्वरूपाचा आनंद मिळावा ही अलभ्य देणगी या थोर विभूतीच्याकडून मिळते. पांवसला एका लहान खोलींत महाराजांचें वास्तव्य आहे. नित्यक्रम पद्धतशीर चालतात. अत्यंत मित भाषण पण तें परिणामकारक कारण प्रत्येक शब्दांत सामर्थ्य आहे. त्यांना प्रत्यक्ष स्वरूपाचा आनंद सतत चाखावयास मिळत आहे. त्यामुळें त्यांची वाणी प्रसादयुक्त आहे. अधिकारी पुरुषांना परमेश्वर सर्व बाजूंनीं सधन बनवीत असतो. त्यांना कांहीं कमी पडत नाही. त्यांचा ज्ञानेश्वरीचा गीतेचा अभ्यास हेंच दर्शवितो. वाग्देवी, शारदादेवी या त्यांच्या प्रसादाला अलंकार लेववून समृद्ध करण्यास सदैव सज्ज आहेत. सतत अभ्यासानें, मननानें जे विचार उत्स्फूर्त होतात ते बोल त्या परमेश्वराचेच असतात. ज्ञानेश्वर महाराजांची भाषा अत्यंत समृद्ध आहे पण ती फार जुनी व अवघड वाटते. यामुळेंच त्यांना ही अभंगरूपानें पुन्हां नटविण्याचा आदेश झाला असावा. सहजता, सौंदर्य, माधुर्य या विशेष गुणांचा प्रकर्ष सर्वत्र आढळतो. यांत अनुरूप चित्रांचा समावेश आढळेल. पंचपक्वत्नांची ही मेजवानीच आज सर्वांना खुली आहे. यांत संस्कृत अवघड भाषा कोठेहि नाही. सर्वत्र साधी भाषा पण मोठी प्रमेयें त्यांत अनुस्यूत झालेलीं आढळतात. त्यांचें भाषाप्रभुत्व फार मोठें आहे. अभ्यासाला हे ग्रंथ सदैव हाताशीं पाहिजेत. त्यांतील अवतरणें

* सज्जनगड मासिक

बहुमोलाचीं, मनावर ठसविणारीं, प्रेमळ, भारदस्त पण सहजतेची प्रसन्नता सगळीकडे सुगंध दरवळणारीं आहेत. चंदनाचा सुवास सर्वांना सुख व आनंद देतो. पण चंदनाला निष्काम सेवाच आवडते. स्वतःच चंदनाला गर्व ताठा काडीचाही नाही.

‘मना चंदनाचे परी त्वां झिजावें। परी अंतरीं सज्जनां नीववावें॥’ ही अमोघ वाणी येथें पदोपदीं प्रत्ययाला येते. भाषेचा गोडवा तर इतका साधला आहे, कीं ही बहार मनाला जाऊन भिडते व अंतःकरण भरून येतें. प्रेमाचा उमाळा मोठा कठीण असतो तो आवरत नाहीं. भाव निर्माण झाले, मन त्यांत रंगलें म्हणजे अधिकारी पुरुषांचें काम झालें. अवघड विषय सोपा करून सांगण्याचें कौशल्य या साधूपुरुषांना साधतें हेंच त्यांचें वैशिष्ट्य होय. साधूची संगत—सत्संगत—या ग्रंथाच्या रूपानें जवळ राहून मार्गदर्शन करते इतकी ती मोलाची असते.”

वरीलप्रमाणें एका थोर व्यक्तीनें आपले विचार व्यक्त केले आहेत. यानंतर यावर अधिक विस्तारानें लिहिण्याची मुळींच आवश्यकता नाहीं. आतां महत्त्वाचे असे कांहीं प्रत्यक्ष उतारेच देऊन ओळख करून देणें उचित होईल. अमृताच्या सागराची रुचिही त्याच्या चुळकाभर सेवनानें समजूं शकते. परंतु येथें तेवढ्यावरच संतुष्ट न रहातां त्या अमृताच्या सागरांतच वाचकांनीं अवगाहन करून अमृतरूपच व्हावें हा हेतु आहे. त्या अमृताची चव कळावी, रुचि लागावी एवढाच हेतु येथें अवतरणें देण्यांत आहे. स्वामींच्या या वाङ्मयप्रसादाची गोडी लागली म्हणजे हा हेतु सहजच साध्य होईल यांत लेखकाला सुतराम् शंका नाहीं.

अभंग ज्ञानेश्वरींतील दुसऱ्या अध्यायांतील ८ व्या श्लोकावरील एक सुंदर उतरा प्रथम देत आहें. त्याची पार्श्वभूमि अशी आहे. अर्जुन रणांगणांत शोकविव्हल होऊन किकर्तव्य मूढ झाला आहे. परंतु भगवंतालाच तो पांडित्याच्या गोष्टी सांगूं लागला. परंतु त्याच्या म्हणण्याचा भगवंताच्या मनावर अनुकूल परिणाम होत नाहीं असें पाहून तो आपलेंच कांहीं चुकत असावें या कल्पनेवर आला, आणि भगवंताला म्हणाला, ‘देवा, तुमच्या वाक्यांवांचून माझ्या मनाचा मोह जाणार नाहीं. तुम्हीच कृपेनें कांहीं सांगा.’ परंतु अशा प्रकारें थोडी भ्रांति दूर होते न होते तोंच पुन्हां भ्रांतीच्या ऊर्मीनें डोकें वर काढलेंच व अर्जुनाचें डोकें पुन्हां स्वरूपानंद...१८

ठिकाणावर राहिलें नाहीं. या वेळीं त्याला भगवंतांनीं उपदेश केला.

या प्रसंगावर ज्ञानोबांनीं भगवंतावर दोन रूपकें केलीं आहेत. 'पहिलें रूपक गारुड्याचें आहे. अर्जुन महामोहरूपी काळसर्पचि दंशानें विष-बाधा होऊन त्याच्या लहरींनीं बेशुद्ध होऊं पहात आहे व भगवान श्री-हरि गारुडी तें विष उतरायला समर्थपणें उभे आहेत.' यानंतर दुसरें रूपक - 'उन्हाळ्या दिवसांत पर्वताला वणवा लागावा त्याप्रमाणें अर्जुनाला शोकाग्नि त्रस्त करीत आहे व भगवान कृपामृतानें सजळ असलेले मेघवृष्टि करून त्याला शांत करीत आहेत' असें आहे.

प्रथम ज्ञानेश्वरींतील ज्ञानोबांच्या ओव्यांचा उतारा देऊन नंतर त्या-वरील अभाग ज्ञानेश्वरींतील उतारा देत आहे. त्यामुळें ज्ञानेश्वरीचा संपूर्ण भावार्थ सुलभतेनें कसा स्पष्ट झाला आहे हें लक्षांत येईल.

ऐसें अर्जुन तेथ बोलिला । तव क्षणएक आंति सांडिला ।

मग पुनरपि व्यापिला । ऊर्मी तेणें ॥ १ ॥

कीं मज पाहतां ऊर्मी नोहे । हें अनारिसें गमत आहे ।

तो ग्रासिला महामोहें । काळसर्पें ॥ २ ॥

सवर्म हृदय-कल्हारीं । तेथ कारुण्य वेळेच्या भरीं ।

लागला म्हणोनि लहरी । भांजेचि ना ॥ ३ ॥

हें जाणोनि ऐसी प्रौढी । जो दृष्टि सर्वेचि विष फेडी ।

तो धांवया श्रीहरि गारुडी । पातला कीं ॥ ४ ॥

तैसिया पांडुकुमरा व्याकुळा । मिरवतसे श्रीकृष्ण जवळा ।

तो कृपावशें अवलीळा । रक्षील आतां ॥ ५ ॥

म्हणोनि तो पार्थु । मोह-फणिग्रस्तु ।

म्यां म्हणितला हा हेतु । जाणोनियां ॥ ६ ॥

मग देखा तेथ फाल्गुनु । घेतला असे भ्रांती कवळूनु ।

जैसा घन पडळीं भानू । आच्छादिजे ॥ ७ ॥

तया परीं तो धनुर्धर । जाहलासे दुःखें जर्जरु ।

जैसा ग्रीष्मकाळीं गिरिवर । वणवला कां ॥ ८ ॥

म्हणोनि सहजें सुनीळु । कृपामृते सजळु ।

तो बोळला श्री गोपाळु । महामेघु ॥ ९ ॥

तेथ सुदर्शनांची द्युति । तेचि विद्युल्लता झळकती ।

गंभीर वाचा ते आयती । गर्जनेची ॥ १० ॥

आतां तो उदार कैसा वरुषेल । तेणें अर्जुनाचळु निवेल ।

मग नवी विरूढी फुटेल । उन्मेषाची ॥ ११ ॥ ज्ञानेश्वरी २ । ६९-७९

आतां वरील ओंव्या अभंग ज्ञानेश्वरीच्या पेहरावांत पाहूं.

ऐका, तो अर्जुन । ऐसें क्षणभरी । बोले भानावरी । येवोनिया ॥ १ ॥

भ्रांति-लहरीनें । मग पुन्हां तेथें । व्यापिलें पार्थतिं । पूर्ववत् ॥ २ ॥

नव्हे ती लहरी । वाटतें निराळें । डंखिला तो व्याळें । महा-मोहें ॥ ३ ॥

हृदय-कमळ । हेंचि मर्म-स्थळ । तेव्हा सांजवेळ । कारुण्याची ॥ ४ ॥

तेथें दंश झाला । कारुण्याच्या भरी । म्हणोनि लहरी । ओसरेना ॥ ५ ॥

मोहरूपी काळ । सर्पांचें तें विष । दाहक विशेष । जाणोनियां ॥ ६ ॥

जयाच्या कृपा- । कटाक्षें करोन । जाय हारपून । विष-बाधा ॥ ७ ॥

घाली भक्ताच्या । हांकेसवें उडी । ऐसा तो गारुडी । ठाके तेथें ॥ ८ ॥

कैसा शोकाकुल । अर्जुना शेजारीं । सावळा श्रीहरि । शोभतसे ॥ ९ ॥

होवोनि कृपाळ । आतां तो गोपाळ । तयासी रक्षील । लीलामात्रें ॥ १० ॥

ह्याचि साठीं पार्थ । मोह-फणि-ग्रस्त । ऐसे मी यथार्थ । उल्लेखिलें ॥ ११ ॥

असो, तो अर्जुन । महामोहें व्याप्त । मेघें आच्छादित । सूर्य जैसा ॥ १२ ॥

मग रानीं वनीं । लागोनि वणवा । पर्वत पेटावा । ग्रीष्मकाळीं ॥ १३ ॥

देखोनियां पार्थ । तैसा शोकाकुळ । वोळला गोपाळ । महा-मेघ ॥ १४ ॥

शोभला सहज । भला नील वर्ण । जो कीं जलपूर्ण । कृपामूर्ते ॥ १५ ॥

दिध्य दंत प्रभा । तीच सौदामिनी । गंभीर जी वाणी । गर्जना ती ॥ १६ ॥

होतां कृपावृष्टि । तेणें कैसा शांत । होईल पर्वत । पार्थरूपी ॥ १७ ॥

मग तेथें कैसा । नवा जोरदार । ज्ञानाचा अंकुर । विरूढेल ॥ १८ ॥

तीच कथा आतां । ऐका शांत चित्तें । म्हणे श्रोतयांतें ज्ञानदेव ॥ १९ ॥

यानंतर नवव्या अध्यायांतील 'अनन्याश्चितयंतो मां ये जनाः पर्युपासते' या श्लोकावरील अभंग ज्ञानेश्वरीतील अनुवाद देत आहे. भक्त-भाव आणि भगवंताचा स्वभाव यांत उत्तम प्रकारें व्यक्त झाला आहे.

जयांनीं आपुलें । मजलागीं चित्त । केलें समर्पित । सर्वभावें ॥ १ ॥

मातेच्या पोटी । मूल तें गर्भस्थ । राहतसे स्वस्थ । जैसा रीती ॥ २ ॥

तैसें मज्जवीण । आणिक बरवें । दिसेना स्वभावें । जयां लागीं ॥ ३ ॥
 निरंतर माझें । करावें भजन । तरीच जीवन । सार्थ वाटे ॥ ४ ॥
 ऐसे एकनिष्ठ । होवोनियां जीवें । मज सर्व भावें । चिंतोनिया ॥ ५ ॥
 नित्य उपासिती । जे का मज देवा । त्यांची तों सेवा । मीच करीं ॥ ६ ॥
 मग मज माजीं । तल्लीन ते होतां । वाहतसें चिंता । मीच त्यांची ॥ ७ ॥
 पक्षिणीचा जीव । जैसा पिलांठायीं । पंख आले नाहीं । जयां लागीं ॥ ८ ॥
 तैसें करीं मीच । त्यांचें समस्त । जें जें माझे भक्त । अपेक्षिती ॥ ९ ॥
 आपुली तहान । भूक विसरोन । बाळातें जतन । करी माय ॥ १० ॥
 तैसें मनोभावें । अनन्य-शरण । त्यांचें रक्षण । करीं मीच ॥ ११ ॥
 जरी त्यां माझ्या । सायुज्याची चाड । तरी ते हि लाड । पुरवितों ॥ १२ ॥
 इच्छिती ते सेवा । तरी निरंतर । प्रेमाचा पदर । आड ठेवीं ॥ १३ ॥
 जें जें भाविती तें । मीच त्यां द्यावें । दिलें हि ठेवावें । संरक्षोनि ॥ १४ ॥
 ऐसा योग-क्षेम । त्यांचा आघवा । सर्वथा पहावा । लागे मज ॥ १५ ॥
 कां जे सर्व भावें । मज निरंतर । मानिती आधार । एकासीच ॥ १६ ॥

वरीलप्रमाणें अनेक अवतरणें देण्याची अनावर अभिलाषा उत्पन्न होते. परंतु विस्तार-भयास्तव आवर घालणें भागच आहे. आतां यांतील शेवटचा एक गोड घांस घेऊन आनंदाची आपोष्णी घेऊन, सद्यः तृप्तीचे ढेंकर देत उठूं म्हणजे झालें. ज्ञानेश्वरीच्या समारोपाचे समयीं त्यांनीं जें परमेश्वराजवळ पसायदान मागितलें आहे तेंच आपण या अवतरणाच्या वाचनांत मनःपूर्वक मागूं या.

आतां व्हावा तोष । विश्वात्मका देवा । देखोनि बरवा । वाग्यज्ञ हा ॥ १ ॥
 मग तेणें देवें । द्यावें संतोषून । प्रसादाचें दान । हें चि मज ॥ २ ॥
 सर्व हि दुष्टांची । सुटो दुष्ट खोडी । वाटो त्यां गोडी । सत्कर्मीच ॥ ३ ॥
 परस्परांवरी । सर्व हि जीवांची । मंत्री जडो साची । जीवें भावें ॥ ४ ॥
 उगवूं दे विश्वा । स्वधर्म-भास्कर । लोपूं दे अंधार । पातकाचा ॥ ५ ॥
 करितील प्राणी । जी जी वांच्छा येथें । प्राप्त होवो त्यातें । तें तें सर्व ॥ ६ ॥
 करीत वर्षाव । सर्व कल्याणाचा । ईश्वरनिष्ठांचा । समुदाय ॥ ७ ॥
 सदा सर्वकाळ । सर्वत्र ह्या जगीं । भूत मात्रा लागीं । भेट देवो ॥ ८ ॥
 चिंतामणीचेच । गांव जे सजीव । बोलते अर्णव । अमृताचे ॥ ९ ॥

चालतें बोलतें । कल्पतरूद्यान । साच अलांछन । चंद्रमे जें ॥ १० ॥
 तापहीन भानु । ऐसे साधुसंत । सदा आवडोत । सर्वालागी ॥ ११ ॥
 सर्वसुखीं पूर्ण । होवोनि त्रिलोक । नित्य भजो एक । ईश्वरातें ॥ १२ ॥
 आणि जर्गी झाला । विशेषें करोन । ग्रंथ हा जीवन । जयांलागीं ॥ १३ ॥
 इह परलोक । भोगांवरी जय । तयां प्राप्त होय । ऐसें होवो ॥ १४ ॥
 तेव्हां श्री विश्वेश । सद्गुरु निवृत्ति । संतोषोनि चित्तीं । म्हणे ऐसें ॥ १५ ॥
 दान प्रसाद हा । होईल निभ्रांत । आतां राहें स्वस्थ । ज्ञानदेवा ॥ १६ ॥
 करोनि श्रवण । ऐसें वर-दान । ज्ञानदेव पूर्ण । सुखी झाला ॥ १७ ॥

वरील अवतरणांवरून सामान्य मराठी मनाला ज्ञानेश्वरींतील भावार्थ सेवन करणें सहज शक्य आहे हें ध्यानीं येईल. ज्ञानेश्वरी ग्रंथ यामुळें सामान्यांच्याहि आटोक्यांत आला आहे. ती आतां विद्वानांचीच मिराशी नाही. कालमानाप्रमाणें जनतेच्या चालू भाषेतच धर्मतत्त्वे मांडणें आवश्यक असतें व तें कार्य योग्य वेळीं संत अवतरून करीतच असतात. हेंच कार्य स्वामींचे हातून आवश्यकतेनुसार घडलें आहे. या नंतरच्या काळांत अभंग ज्ञानेश्वरी घरोघरीं पोचून तिचें पारायण होऊं लागेल व आजच्या काळांत स्वधर्माची जागृति, नवीन पिढींत उत्पन्न होऊन वाढीस लागेल आणि अधर्माची अंधारी रात्र संपेल असें भविष्य वर्तवून ठेवावेसें वाटतें.

‘अनुपम अभिनव तव कवनाला जनता देईल मान’

हें जगदंबचें वरदान काय खोटें ठरणार आहे ?

अभंग-अमृतानुभव*

अमृतानुभव म्हणजे ज्ञानोबांचे स्वानुभवाचें अमृत ! किंवा आपण ज्याला अमृतानुभव म्हणतो त्याला ते अनुभवामृत म्हणत आहेत व ते अधिकच वास्तव आहे. अमृताचा अनुभव नसून अनुभवाचें हें अमृत आहे किंवा अनुभव हेंच अमृत आहे असें यानें सूचित होत आहे. नित्य-नूतन, अनंत-अपार अनुभवहि ज्ञानोबांनीं अक्षरांच्या धाग्यांत ओंवन

*प्रकाशक :- रा. य. परांजपे, बाजारपेठ, रत्नागिरी

त्यांनीं ओव्या तयार केल्या. ' ब्रह्मरस सुस्वादें अक्षरें गुंथिलीं. ' ओव्यांचे लहानमोठे दहा सर केले व त्यांचा सुंदरसा हार बनविला. विश्वात्मक देवाच्या गळ्यांत तो सहज-सुंदर दिसावा असाच असल्यानें, विश्वानें त्याच्याकडे पहातांच त्याला त्याचें वेड लागावें. हेंच योग्य आहे. परंतु अद्याप ज्ञानेश्वरीकडे ज्या प्रमाणांत जनता आकृष्ट झाली त्या प्रमाणांत या ग्रंथाकडे ती आकृष्ट झाली नाहीं हें खरें आहे. चालू शतकांत मात्र अमृतानुभवानें ज्ञानी आणि विद्वान यांना वेड लावलें आहे. उत्तरोत्तर या ग्रंथाची महति निःसंशय वाढणार आहे. त्याला एका स्वतंत्र ग्रंथाची योग्यता आहे. वादविवादाचा बोंचकपणा न स्वीकारतां त्यांनीं अ-वास्तव मुद्यांचें खंडण केलें आहे. वास्तवस्थितीचें उत्कृष्ट विवरण करून ' सिद्धानुवाद ' केला आहे. जी गोष्ट सिद्ध आहे तिचें विकृतीकरण होऊं न देतां ती जशीच्या तशीच विशुद्ध दृष्टिकोनांतून मांडण्याचें महत्कार्य ज्ञानोबांनीं साधलें. त्यांत रूढ कल्पनांना जरूर तेथें धक्का देऊनहि परम कारुणिकतेनें त्यांनीं हें कार्य केलें आहे. तत्त्वज्ञानाच्या मंदिरावर जणूं चिद्रत्नांचा कळसच ज्ञानोबांनीं चढविला आहे असें वाटतें.

परंतु भाषेची अडचण ज्ञानेश्वरींतील भाषेपेक्षांही प्रखरपणें जाणवते. अमृतानुभवाच्या गाभाऱ्यांत शब्दांच्या उत्तुंग भिंती उल्लंघून प्रवेश करणें विद्वानांनाहि जडच जातें तेथें इतरांचा काय पाड ! ही अडचण दूर व्हावी व अनुभवामृताचा आस्वाद घेणें सर्वांनाच सुलभ व्हावें म्हणून त्यांतील हृद्गत आत्मसात् करून तें आधुनिक मराठींत आकंठ भरून आमच्या आटोक्यांत आणून देण्याचें दुर्लभ श्रेय स्वामींनीं मिळविलें आहे. ओवीला अ-भंगाचें रूप देऊन विभूषित केलें आहे, ' दुजी सृष्टि ' निर्माण करून नटवलें आहे.

अमृतानुभवाचा विषय हा बुद्धीच्या निकषावर घासून घेण्यानेंच आत्मसौंदर्य वाढविणारा-दाखविणारा-दिव्यदीप आहे हें ध्यानीं येईल. हा श्रद्धेचा किंवा भावनेचा विषय नव्हे. ज्याला ज्याला आपणांला थोडीफार बुद्धि आहे असें वाटतें त्याला त्याला—मग तो बद्ध, मुमुक्षु, साधक वा सिद्ध कोणीहि असो—येथें प्रवेश आहे. यांतील जें कांहीं थोडें फार समजत जाईल तेवढ्यानेंहि त्याचें संपूर्ण जीवन उजळत जाईल. आणि त्यांतील हृद्गत कळेल त्या वेळीं तो हा ग्रंथ डोकीवर घेऊन

नाचू लागेल. 'विश्वजनें आतां भोगावा अखंड । आनंदें स्वानंद स्वाभाविक ।' असें स्वामींनीं शेवटीं वर्णन केलें आहे. तेव्हां -

‘सकळांसि येथें आहे अधिकार’ ।

अभंग-अमृतानुभवांतील उतारे देणें ही गोष्ट फार अवघड आहे, मागचा पुढचा संदर्भ नीट ध्यानीं येईल तरच त्याची खरी गोडी कळेल म्हणून तसें न करतां ज्ञानोवांच्या दृष्टांतांची मौज जेथें पहातां येईल असेंच एक अवतरण देतो. पारिजातकाच्या झाडाला जरा धक्का लागावा आणि फुलांची पखरण पडावी त्याप्रमाणें ज्ञानोवांनीं ठायीं ठायीं दृष्टांतांची रेलचेल केली आहे. अविद्येचा-मायेचा-निरास करण्याकरितां शब्दांची उठाठेव करणें म्हणजे काय किमतीची करामत आहे त्याचें विनोदी चित्रण येथें पाहून घ्यावें. ‘शब्द खंडन’ या प्रकरणांतील ४७ ते ५५ ओंव्यांवरील हा अनुवाद आहे.

मिथ्या अविद्येचा । करीन विनाश । म्हणे जो हट्टास । पेटोनिया ॥१॥
तेणें आकाशासी । काढावें सोलोने । अजागलस्तन । दोहावें कीं ॥२॥
करोनीयां तेणें । गुडध्याची द्रष्टि । पहावया सृष्टि । प्रवर्तावें ॥३॥
किंवा सांजवेळ । वाळवोनि भली । करावी काचरी । तयाची च ॥४॥
जांभई वाटोन । निघेल जो रस । त्यामाजीं आळस । कालवोनि ॥५॥
पाजावा तो तेणें । मृत्पिंडा लागोन । द्यावया जीवन । तयालागीं ॥६॥
किंवा पाणियाचा । ओघ पुढें धांवें । मार्गें वळवावें । तया तेणें ॥७॥
नातरी टाकावी । छाया उलथोन । वळावें बंधन । पवनाचें ॥८॥
किंवा बागुलाचा । करावा निःपात । भरावें झोळींत । प्रतिबिंब ॥९॥
किंवा तळहातीं । नाहीत जे केंस । ते तों सावकाश । विचरावे ॥१०॥
किंवा घटाभाव । टाकावा फोडोन । ख-पुष्पें खुटोन । यावीं तेणें ॥११॥
तेणें ससेयाचे । शिंगातें धरोन । सुखें तें मोडोन । टाकावें कीं ॥१२॥
जाळोनि कापूर । करावी कीं शाई । वांझेचा जावई । व्हावें तेणें ॥१३॥
किंवा रत्नदीपी । काजळी धरोन । भरावें अंजन । डोळ्यांमाजी ॥१४॥
तेणें अन्नावासी । चंद्रामृत करें । पोसावीं चकोरें । पाताळींचीं ॥१५॥
किंवा मृगजळीं । टाकोनियां गळ । ओढावीं तेथील । जलचरें ॥१६॥
असो किती ऐसें । बोलवें म्हणोन । अभावें करोन । असें जो कां ॥१७॥
तिये अविद्येचा । करावया नाश । सामर्थ्य शब्दास । असे कोठें ॥१८॥

यानंतर अमृतानुभवांतील शेवटचें प्रकरण जें 'ग्रंथ महिमा वर्णन' म्हणून स्वामींनीं लिहिलें आहे त्यांतील पहिल्याच सहा ओंव्यांवरील अनुवाद येथें देत आहे. ज्ञानोबांची सहज-सिद्ध निरहंकारता त्यांत व्यक्त होत आहे. स्वामींनीं विषय फारच सोपा केला आहे.

धन्य केलें मज । श्री निवृत्तिनाथा । ठेवोनियां माथां । कृपाहस्त ॥१॥
 आतां स्वानंदांत । रहावें निवांत । स्वानंदें भोगीत । स्वात्म-सुख ॥२॥
 परी महादेवें । सूर्यालागीं भलें । करोनि ठेविलें । तेजोमय ॥३॥
 तरी तें का तेज । होई तयासीच । प्रकाशतें साच । विश्व तेणें ॥४॥
 किंवा चंद्रालागीं । वोपिलें अमृत । तेणें शांतवीत । जगासी तो ॥५॥
 ना तरी सागरें । मेघा दिलें पाणी । तेणें तो धरणी । करी तृप्त ॥६॥
 दीपापुरतेंच । काय दीप-तेज । शोभवी सहज । गूहासी तें ॥७॥
 किंवा आकाशाचा । अपार विस्तार । करावया घर । जगा होय ॥८॥
 किंवा उचंबळे । अगाध सागर । शक्ति ती साचार । चंद्राचीच ॥९॥
 फल-पुष्प-दानीं । वृक्ष ते समर्थ । जरी कृपा होत । वसंताची ॥१०॥
 म्हणोनि हे बोल । तुझेचि दातारा । अनंता अपारा । गुरुराया ॥११॥
 ए-हवीं हा ग्रंथ । कराया निर्माण । स्वातंत्र्य कोठोन । मजलागीं ॥१२॥

अमृतानुभवावरील अवतरणें येथेंच पुरीं करून स्वामींनीं 'चांगदेव पांसष्टी' या ग्रंथावरील केलेली अभंगरचना आतां पाहूं.

चांगदेव-पांसष्टी

चांगदेव पांसष्टी हा फक्त ६५ ओंव्यांचा पत्ररूपानें लिहिला गेलेला प्रबंध आहे. तरी त्याला ग्रंथाची योग्यता प्राप्त झालेली आ. तें एक उपनिषदच म्हणाना ! बचकभर दिसणाऱ्या सूर्यबिंबांत ब्रह्मांडाला पुरून उरणारें अमाप तेज जसें सांठवलेलें आहे त्याचप्रमाणें, ज्या आत्मबिंबाचा विश्व हा पसारा आहे तें आत्मबिंबच जणूं या ६५ ओंव्यांत केंद्रित होऊन प्रकाशत आहे असें त्यांचा विस्तार करतांच प्रत्ययाला येऊं लागतें.

चांगदेव या १४०० वर्षांच्या योग्यानें जो कोरा कागद पत्र म्हणून पाठविला ती जणं आपलें आत्मधन हस्तगत करण्यासाठीं ज्ञानोबांच्या पेढीवर वटावण्याकरितां पाठविलेली दर्शनी हुंडीच ठरली. ज्ञानोबांनीं

६५ ओंव्यांत कैवल्य कनकाचें दान त्याला प्रदान करून त्याच्या घरीं ज्ञानसंपत्ती चालून जाईल असें केलें. व 'चांगया पुढत पुढती । घरा आलिया ज्ञान संपत्ति । वेद्य वेदकत्वाहि अतीती । पदीं बैसे ॥' असें जन्माचें फळ त्यांचे पदरांत घातलें.

अशा ह्या लोकोत्तर ग्रंथावरहि स्वामींनीं 'दुजी सृष्टि' निर्माण करून ज्ञानदेव-चांगदेव यांच्या संवाद संगमाचें स्नान मानसन्मानपूर्वक, सर्वांनाच लाभेल असा आधुनिक मराठीचा अभंग असा घाट बांधला आहे. अशा प्रकारें ज्ञानेश्वरांच्या प्रस्थानत्रयीवर (ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव व चांगदेव पांसष्टी यांवर) त्यांनीं सुबोध अनुवाद लिहून मराठी सारस्वत संपदेंत संपन्न भर घातली आहे.

चांगदेव पांसष्टी या ग्रंथाच्या उपसंहारात्मक ज्या अभंग पंक्ति स्वामींनीं लिहिल्या आहेत तेवढ्याच येथें उद्धृत करीत आहे.

चांगदेवासंगें । ह्यापरी निःशब्द । केला जो संवाद । ज्ञानदेवें ॥ १ ॥

तया संवादाचा । अभंगीं सुबोध । झाला अनुवाद । गुरुकृपें ॥ २ ॥

गुरुकृपें ऐसें । लाधलें हें ज्ञान । करावें जतन । भक्तिभावे ॥ ३ ॥

भक्तिभावे ह्याचें । घडतां चितन । तुटेल बंधन । प्रपंचाचें ॥ ४ ॥

प्रपंचाचे बंध । तुटोनियां जीवा । लाभेल विसांवा । आत्मरूपी ॥ ५ ॥

आत्मरूपीं सुख । भोगितां अमूप । व्हावें सुखरूप । स्वामी म्हणे ॥ ६ ॥

तीन प्रवचने *

या अगदीं छोट्याशा पुस्तकांत स्वामींचीं टेप-रेकॉर्ड केलेलीं तीन प्रवचने छापलेलीं आहेत. त्यांत स्वामींनीं ज्ञानेश्वर, तुकाराम आणि रामदास इत्यादि संतांच्या उपदेशाचें सार स्वानुभवानें प्रकट केलें आहे.

स्वामींच्या साहित्य संपत्तीचा येथपर्यंत आपण परिचय करून घेतला. याशिवाय त्यांच्या उपदेशपर अशा पत्रव्यवहारांतून बरीच काव्य-संपत्ति विखुरलेली आहे. इतर कांहीं प्रासंगिक पद्यरचना या सर्वांचा संग्रह करून त्यावर विवेचनात्मक असें एक स्वतंत्र पुस्तकच लिहिणें उपयुक्त ठरेल.

* प्रकाशक—कृ. प. भिडे, रत्नागिरी

याशिवाय गद्य पत्रव्यवहार जो या ग्रंथांत देण्याचा राहून जाईल तो त्यांतच संग्रहित करणे योग्य होईल.

स्वामींची एकूण पद्यरचना वीस हजार कडव्यांचे आसपास आहे. विसाव्या शतकांत विसाव्याचे असें हैं विश्रान्तिस्थान निर्माण झालें आहे.

‘लुटा लुटा संतजन । अमूप हें राशी धन’ म्हणून बोट दाखवण्याचें काम या प्रकरणानें पार पाडलें आहे. परमार्थ पंथाच्या पथिकांना ही पाउलवाटच आहे. यांत प्रवेश करतांच ‘निश्चळपणेंचि धनुर्धरा । चालणें येथींचें’ असें भगवद्वचन प्रत्ययाला येईल. स्वस्थ राहूनच मार्गस्थ व्हावें, न चालतांच चालणें घडावें, आपणाकडेच मुक्काम मुक्कामाला यावा असें हें संसाराचा प्रवास संपविण्याचें सुलभ साधन आहे. याला गुरुकृपेचें पाठबळ साधकांना सहजच लाभेल असें भगवद्वचनच आहे.

स्वामींचें मनोगत त्यांच्या वाङ्मयांतून याप्रमाणें व्यक्त झालेलें असलें तरी उपदेशप्रसंगीं स्वतः नामानिराळे राहूनच ते उपदेश करीत असतात. शंकानिवृत्तिकरितां किंवा मार्गदर्शनाकरितां ते एकाद्याला ग्रंथांतील भाग वाचावयाला देतात वा एकादें पुस्तक वाचावयाला सांगतात. परंतु त्यांना मान्य असलेले विचारच यांत आलेले असल्यामुळें त्यांचा याच ग्रंथांत समावेश करीत आहे. ‘प्रासंगिक उपदेश’ अशा स्वरूपांत वाचकांना ते विचार पुढील प्रकरणांत पहातां येतील.

प्रकरण १० वें

प्रासंगिक उपदेश किंवा शंका-समाधान

स्वामींकडे येणाऱ्या मंडळींमध्ये पुष्कळ भाविक मंडळी असतात. त्यांची श्रद्धा अशी असते कीं स्वामींचें दर्शन घेतलें म्हणजे आपलें सर्व प्रकारें कल्याण होईल. तसेंच कांहींना आपल्या उपास्य देवतेचें दर्शन झाल्याचें समाधान वाटतें म्हणूनही ते मधून मधून दर्शनाला येत असतात. कांहीं आपल्या सद्गुरु महाराजांचें सहवासाचें व दर्शनाचें सुखच अनुभवायला मिळतें म्हणून ते स्वामींच्या भेटीला येत असतात. इतरही पारमार्थिक प्रवृत्तीचे किंवा संसारांत गांजलेले लोक स्वामींच्या भेटीला येत असतात. कांहीं जिज्ञासू असतात त्यांना स्वामींनीं आपल्या शंका दूर कराव्या, कांहीं मार्गदर्शन करावें असें वाटत असतें.

स्वामींच्या जवळ गेल्यानें अशा सर्वांचेच उद्देश सफल होत असतात. ज्यांना शंका असतात त्या दूर होतात व साधकांना उत्तम मार्गदर्शनही होतें. हें कार्य स्वामी इतक्या हळुवारपणें, सहजसुलभतेनें, प्रसन्न मनानें आणि चर्चेचा घोळ न घालतां किती अल्पावधींत करतात हें पाहिलें म्हणजे त्यांच्या अलौकिकतेची साक्ष पटते.

स्वामींची प्रकृति पाहिली तर ती इतकी क्षीण आहे कीं दीर्घ काळ चर्चा करून समाधान करण्याची पद्धति त्यांना मुळींच झेपण्यासारखी नाही. परंतु कोणी तार्कीक येवो किंवा एखादा मंदबुद्धि जिज्ञासू येवो दोघांचेही समाधान ते तितक्याच सहजतेनें करूं शकतात. याचें कारण, कोणाला काय पाहिजे हें चटकन् त्यांचे ध्यानांत येत असतें. डॉक्टरला जसें रागाचें निदान झालें म्हणजे उपचार करण्याला वेळ लागत नाही तसेंच हें आहे. कधीं दोन शब्द बोलूनही ते समाधान करतात किंवा त्याच्या पुष्ट्यर्थ संग्रहीं असलेल्या ग्रंथांतील एकादें पान उघडून वाचावयाला सांगतात. त्या वाचनांत त्या व्यक्तीला पाहिजे असलेलें उत्तर

हटकून मिळतेंच व त्याचें समाधान होतें. त्यांच्याकडे जाणाऱ्या बहुतेक व्यक्तींना हा अनुभव आहे.

अनेकांच्या अनेक शंका असतात व त्यांचें अनेक प्रकारें समाधान स्वामींकडून केलें जातें. तथापि, यापैकीं कित्येक शंका सार्वजनिक स्वरूपाच्या म्हणजे पुष्कळांना समान अशा असतात. अशा वेळीं स्वामी स्वतः उत्तरें न देतां कांहीं सद्ग्रंथांतील उतारे वाचावयास देतात. अशांपैकीं कांहीं शंका व त्यांचीं उत्तरें स्वामींनीं कोणत्या ग्रंथांतील उतारे वाचावयास सांगून दिलीं तें सर्वांच्या उपयोगाकरितां या प्रकरणांत दिलें आहे.

स्वामींनीं वाचावयास सांगितलेला मजकूर हा जणूं स्वामीच आपल्याला उपदेश करित आहेत या भावनेंतून वाचणारा वाचीत असतो. लिहिणारा कोण याच्याशीं त्याला कर्तव्य नसतें त्यामुळें त्यावर तो तर्क-कुतर्क लढवीत वसत नाहीं आणि त्याचें समाधान चटकन् होतें. वाचकांनींही त्याच दृष्टिकोनांतून तें वाचणें अवश्य आहे. कारण, स्वामी या विचारांशीं सहमत असल्याशिवाय ते दुसऱ्याला वाचावयाला देणें शक्य नाहीं.

अशा प्रकारें प्रसंगोपात्त स्वामींनीं वाचावयाला दिलेला मजकूर कोणत्या ग्रंथांतून किंवा पुस्तकांतून घेतला आहे त्याचा उल्लेख तो उतारा देऊन करित आहे. त्याचप्रमाणें कोणत्या प्रसंगानें सदर उतारा स्वामींनीं वाचावयास दिला तोही प्रसंग प्रारंभी देत आहे.

व्यक्तीचें नांव देणें आवश्यक नसल्यानें व तें प्रकट करणें युक्त नसल्यानें व्यक्तींचा नामनिर्देश न करतांच वर्णन दिलें आहे.

स्वामी एकादा उतारा वाचावयास देतात तेव्हां एकादा जवळ असलेला ग्रंथ घेतात किंवा कपाटांतील एकादा ग्रंथ काढून आणतात व त्यांना जो मजकूर वाचावयास द्यावयाचा असेल तोच भाग अगदीं नेमका तें पुस्तक उघडतात तेथें मिळतो. अगदीं वचिच्च एकादें पान मार्गेपुढें होईल. पान उघडून लगेच ठराविक परिच्छेदावर बोट ठेवून येथून वाचा म्हणून ते म्हणतात. नेमका भाग काढण्याची त्यांची हातोटी फारच विलक्षण वाटते. यांत कांहीं सिद्धि किंवा चमत्कार नसून त्यांची स्मरणशक्तीच एवढी तल्लख आहे असें मला वाटतें.

कांहीं निवडक उतारे

प्रसंग १ : एकदां एक सदाचारसंपन्न सद्गृहस्थ स्वामीकडे आले. गायत्री मंत्राचें त्यांनीं पुष्कळ अनुष्ठानही केलें होतें. पण अनुष्ठान करूनही मनाचें समाधान झालें नव्हतें. सहाजिकच आपल्या जपांत कांहीं चुकतें का ? त्रिकाल स्नानसंध्या करूनही आपल्याला शांति कां लाभत नाही ? अशी शंका त्यांना वाटूं लागली होती. जपाचे विविध प्रकार त्यांना माहीत होते व जपानें सिद्धि प्राप्त होते यावर त्यांचा विश्वासही होता..

स्वामींना वंदन करून त्यांनीं आपली भूमिका नम्रपणें सांगितली व सर्वोत्तम जपाचा प्रकार कोणता असें विचारलें. स्वामींनीं त्यांना एक उतारा वाचावयास दिला व ज्याला स्थलकालाचें बंधन नाही, जो शुचि वा अशुचि अवस्थेंतही अखंड करतां येतो आणि जो सर्व जपांचा राजा आहे असा सोऽहं जपच सर्व श्रेष्ठ आहे हें त्यांना तो उतारा वाचून पटलें..

सोऽहं जपाला काळवेळ नाही ! *

सर्वत्र प्राणिनां देहे जपो भवति सर्वदा ।

हंसः सोहमिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते ॥ १० ॥

श्रीमत् शंकराचार्यकृत सदाचारः

सर्व प्राण्यांच्या देहीं । जप चाले सर्वदा हि ।

सोहं हंस जाणून पाहीं । सर्वबंधें सोडिजे तो ॥ ५१२ ॥

ब्रह्मचि प्रत्यगात्मा निश्चय । ह्रीं चि जाणा अक्षरें द्वय ।

दशपदींहि अर्थ काय । या बीण असे ॥ ५२० ॥

एकाक्षर जो ॐकार । तींचि ह्रीं दोनी अक्षर ।

पुढें पावलीं विस्तार । त्रिपदारूपें ॥ ५२१ ॥

एवं संध्या जप ऐसे । विचार साधन साधकां दिसे ।

सिद्धा अंगीं अनायासें । सहज गति होती ॥ ५२५ ॥

त्याशीं पाहिजे त्रिकाल । याशीं नको काळवेळ ।

त्या पाहिजे आसन माळ । ' हा मोकळा सदा ' ॥ ५२७ ॥

वरील ग्रंथाची ओवीबद्ध प्राकृत सुबोध टीका-

● ● ●

* (कै. विष्णु कृष्णशास्त्री पुराणिक यांचें चरित्र, लेखक-सदाशिव कृष्ण फडके, आवृत्ति पहिली, शके १८५५, प्रकरण २१, संतांचा सदाचार पृ. २८८.)

प्रसंग २ : स्वामींच्या संग्रहीं आध्यात्मिक ग्रंथांचा बराच संग्रह असून कोणाही जिज्ञासूला ते त्याच्या मगदुराप्रमाणे त्यांतील ग्रंथ वाचावयाला देत असतात. परंतु ग्रंथ वाचून त्यानें नुसतें विद्वान् बनावें अशी त्यांची इच्छा नसते. त्यांची इच्छा अशी असते कीं त्याचे ठिकाणीं आत्मज्ञाना-विषयीं तळमळ वाढावी. स्वामींच्या सहवासामुळे बहुधा अशी प्रवृत्ति बहुतेक जिज्ञासूंमध्ये उत्पन्न होते. परंतु कांहींना त्यांतील खरें मर्म न समजल्यामुळे ते स्वामींजवळमुद्धां आपलें शब्दज्ञान अहंकारपूर्वक सांगूं लागतात.

अशाच एका गृहस्थांशीं बोलतांना त्याला त्याचे पांडित्याची किंमत कळावी, खऱ्या आत्मानुभवाची महती समजावी व तशी प्रवृत्ति व्हावी म्हणून स्वामींनीं त्याचेकडून पुढील उतारा वाचून घेतला. उतारा स्वामींनीं कां वाचावयास दिला हें त्याच्या लक्षांत आलें व स्वामींनीं आपणांला योग्य वळणावर आणलें असें वाटून त्याला धन्य वाटलें.

आत्मज्ञानी आणि पुस्तकी विद्या*

(ब्रह्मज्ञान आणि वाक्पांडित्य)

“ येथेवर अध्यात्मशास्त्राचे मुख्य मुख्य सिद्धान्त व त्यांची शास्त्रीय रीत्या जी संक्षिप्त उपपत्ति. सांगितली त्यांवरून परमेश्वराचीं नामरूपात्मक सर्व व्यक्त स्वरूपें मायिक व अनित्य असून त्यापेक्षां अव्यक्त स्वरूप श्रेष्ठ कां, व त्यांतहि निर्गुण म्हणजे नामरूपांव्यतिरिक्तच श्रेष्ठ कां, आणि निर्गुणाचा सगुण अज्ञानानें भासतो असें गीतेंत कां म्हटलें आहे, याचा खुलासा होईल. पण हे सिद्धान्त शब्दांमध्ये ग्रथित करण्याचें काम सुदैवेकरून ज्याला दोन अक्षरांचें ज्ञान झालें आहे असा आमच्यासारखा कोणीहि मनुष्य करूं शकेल, त्यांत कांहीं विशेष नाहीं. हे सिद्धान्त बुद्धींत उतरल्यावर मनांत बिंबून, हृदयांत ठसून आणि हाडामासांत खिळले जाऊन, एकच परब्रह्म सर्व प्राणिमात्रांत भरलेलें आहे अशा प्रकारच्या परमेश्वर स्वरूपाची पूर्ण ओळख होण्यास, व त्याच भावनेनें संकटकालीं देखील सर्वांशीं समतेनें वागण्याचा अचल देहस्वभाव

* (गीता-रहस्य लेखक-लो. बाळ गंगाधर टिळक. पुनर्मुद्रण, शके १८३७, प्रकरण ९ वें अध्यात्म, पृ. २४५)

वनण्यास, अनेक पिढीजात संस्कारांची, इंद्रियनिग्रहाची, दोर्घोद्योगाची व ध्यान आणि उपासना यांची जरूर सतत लागते. म्हणून या सर्वांच्या साहाय्याने “ सर्वाभूतीं एक आत्मा ” हें तत्त्व संकटसमयीं देखील ज्याच्या प्रत्येक कृतींत साहजिकरीत्या स्पष्ट दृग्गोचर होऊं लागलें, त्याच्या ठायींच ब्रह्मज्ञानाचा खरा परिपाक झाला व त्यालाच मोक्ष मिळतो (गी. ५-१८-२०; ६-२१-२२), हा वरील सर्व सिद्धान्ताचा सारभूत आणि शिरोमणिभूत अध्यात्मशास्त्राचा अखेरचा सिद्धान्त आहे. हें आचरण ज्या पुरुषांत दिसून येत नाहीं त्याचें मडकें त्या मानानें कच्चेच आहे, ब्रह्मज्ञानागतींत अद्याप पुरें भाजून निघालें नाहीं असें समजावें. खरे साधु आणि नुसते वेदान्तशास्त्री यांमधला भेद हाच आहे, व याच अभिप्रायानें गीतेंत ज्ञानाचें लक्षण देतांना ज्ञान म्हणजे “ बाह्य सृष्टीच्या बुडाशीं काय आहे तें नुसत्या बुद्धीला कळणें ” अशी व्याख्या न करितां, “ अमानित्व, शान्ति, आत्मनिग्रह, समबुद्धि इत्यादि उदात्त मनोवृत्ति जागृत होऊन ज्यानें चित्ताची पूर्ण शुद्धि आचरणांत सदैव व्यक्त होते, तेंच खरें ज्ञान होय, ” असें म्हटलें आहे. (गी. १३-७-११) ब्रह्माबद्दल कोरडें वाक्यांडित्य करणारे आणि ऐकून “ वाः ! वाः ! ” म्हणत माना डोलविणारे, किंवा नाटकी सभासदाप्रमाणें “ पुनश्च तेंच सांगा ” म्हणणारे, पुष्कळ असतात. (गी. २-२९; क. २. ७) पण वर सांगितल्याप्रमाणें जो अंतर्बाह्य शुद्ध म्हणजे साम्यशील झाला तोच खरा आत्मनिष्ठ व त्यालाच मुक्ति मिळते, नुसत्या पंडिताला नाहीं, मग तो कितीही बहुश्रुत अगर बुद्धिमान असो, “ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ” असें उपनिषदांत स्वच्छ सांगितलें असून (क. २. २२; मुं. ३, २, ३, ११) झालासि पंडित पुराण सांगसी । परी तूं नेणसी मी हें कोण ” ॥ असें तुकारामबुवानीहि म्हटलें आहे. (गाथा २५९९)

• • •

प्रसंग ३ : एक सामाजिक कार्यकर्ता मधूनमधून स्वामींकडे येत असे. तो लोकमान्यांचा चहाता असून गीतारहस्य या ग्रंथाची वाखाणणी फार करीत असे. त्यांतील तत्त्वज्ञान त्याला फारसें कळलें होतें असें नव्हे.

परंतु लोकमान्यांनीं सांगितल्याप्रमाणें आपण कर्मयोगी व्हावें असें त्याला वाटे. एकांतवास हा फक्त योग्यानाच आवश्यक आहे अशी त्याची समजूत होती. स्वामींकडे तो येई त्या वेळीं स्वामी एकटेच आत्मचित्तनांत निमग्न असल्याचें त्याला आढळून येई. आपला मार्ग निराळा, तेव्हां आपल्याला याची आवश्यकता नाही, असें त्याला वाटे. परंतु एकांत-वासाची आवश्यकता थोडीफार प्रत्येकाला आहेच, हें स्वामींना त्याला सांगावयाचें होतें. आणि एक वेळ त्यानें सहज बोलत असतांना स्वामींना नेमका तोच प्रश्न केला कीं कर्मयोगाला एकांताची आवश्यकता आहे काय ?

यावर स्वामींनीं नेमका गीतारहस्यांतील पुढील उतारा त्याला वाचावयास दिला.

कर्मयोग्यालाहि एकांतवासाची आवश्यकता*

“ आपणास शक्य तेवढा इंद्रियनिग्रह करून प्रथम कर्मयोगास सुरवात करावी लागते, व त्यानेंच अखेर अधिकाधिक इंद्रियनिग्रहसामर्थ्य प्राप्त होत असतें. तथापि नेहमीं अगदीं चवाठघावर बसूनहि चालत नाहीं. कारण, त्यामुळें बुद्धीस लागलेली एकाग्रतेची संवय कदाचित् कमी होण्याचाही संभव असतो. म्हणून कर्मयोग एकसारखा चालवीत असतां थोडा वेळ नित्य किंवा मधूनमधून कांहीं काळ एकान्ताचें सेवन करणेंहि जरूर पडतें. (गीता १३. १०)

● ● ●

प्रसंग ४ : स्वामींची प्रकृति फार अशक्त व त्यांतही मधून मधून कांहीं आजारपण असावें हें पाहून कांहींना त्यांच्या साधुत्वाबद्दलसुद्धां शंका येत असतात. पुष्कळांना असें वाटतें कीं स्वामींना जर मन शांत ठेवतां येतें तर शरीरही धष्टपुष्ट कां राहूं नये ? किंवा शरीर चांगलें आणि सुदृढ ठेवण्याचें त्यांना अशक्य कां असावें ? योग्याचें शरीर निरोगी असतें अशीं वर्णनें पुष्कळांच्या वाचनांत आलेलीं असतात. त्यामुळें कित्येकांच्या मनांत त्यांच्या अधिकाराबद्दल विकल्प उत्पन्न होतात.

* गीता रहस्य, पृ. २८०

असा विकल्प आला तरी स्वामींना कोणी प्रत्यक्ष विचारण्याचें धाडस करूं शकत नाहीं. परंतु एकदां त्यांच्या एका प्रेमळ मित्रानें त्यांना सरळच प्रश्न केला कीं, 'तुमची प्रकृति अशी कां असावी ?' स्वामींनीं त्यांना पुढील मजकूर वाचावयास दिला.

साधुसंतांना शरीर व्याधी कां ? *

श्री रामकृष्ण-चरित्र

(द्वितीय भाग)

त्यांच्या (श्री रामकृष्णांच्या) दर्शनास नेहमीं अनेक प्रकारचे लोक येत व सर्वजण त्यांची पदधूलि मोठ्या भक्तिभावानें ग्रहण करीत. पण येणाऱ्या मंडळींत सर्वजण कोठून पवित्र असणार ? अशुद्ध आचरणाचें आणि अपवित्र विचाराचेहि कित्येक जण असत; अशा मंडळींच्या स्पर्शानें श्री रामकृष्णांचे पवित्र देवशरीर विटाळलें जाई !! इयाम मुकुरांत गळ्याच्या रोगानें ते आजारी असतां एक दिवस त्यांना एक अदभुत दर्शन झालें. त्यांना दिसलें कीं, आपलें सूक्ष्म शरीर आपल्या स्थूल शरीरांतून बाहेर येऊन आपल्या समोर हिंडत आहे ! श्री रामकृष्ण सांगत असत—“असें दिसलें कीं त्यांच्या अंगावर फोड झाले आहेत ! ! हें पाहून मी आपल्या मनाशीं विचार करूं लागलों कीं असें कां बरें व्हावें ? इतक्यांत आईनेंच समजावून दिलें कीं, 'हे इतके लोक वाटेल तसलीं कामें करून येतात आणि तुला शिवतात. त्यांची दुर्दशा पाहून तुझ्या मनांत दया उत्पन्न होते व त्यांच्या कर्मांचीं फळें तुला भोगावीं लागतात. म्हणून हें असें झालें आहे !' (गळ्याकडे बोट करून) म्हणून तर येथें रोग उत्पन्न झाला आहे !! नाहीतर या शरीराकडून कधीं कुणाला त्रास झाला नाही, कीं कधीं कुणाचें वाईट झालें नाही, —मग याच्यामागें रोगबीग कां लागावे ? ”

● ● ●

*लेखक : श्री. न. रा. परांजपे, (तृतीय आवृत्ति) प्रकरण : २१, पृष्ठ १४७.
स्वरूपानंद... १९

प्रसंग ५ : एकदां स्वामींना, एका शिष्यानें रामकृष्ण परमहंस यांना ज्याप्रमाणें त्यांच्या एका भक्तानें प्रश्न केला, त्याचप्रमाणें प्रश्न केला असतां त्याला पुढील मजकूर स्वामींनीं वाचावयास दिला.

सद्गुरु व ईश्वरप्राप्ति*

एक दिवस, भक्तमंडळींशीं श्रीरामकृष्ण गोष्टी बोलत वसले असतां एकजणानें विचारलें—“ महाराज, परमार्थ साधनांत सद्गुरुची आवश्यकता आहे काय ? गुरुवांचून चालावयाचें नाहीं काय ? ”

श्रीरामकृष्ण : न चालायला काय झालें ? गुरुवांचूनसुद्धां साधक आपलें ध्येय गाठूं शकतो. इतकेंच कीं सद्गुरुची मदत असेल तर त्याचा मार्ग बराचसा सुगम होतो.

असें बोलणें चाललें आहे, इतक्यांत समोरच गंगेतून एक गलबत जात असलेलें श्रीरामकृष्णांना दिसलें. त्याबरोबर त्या मनुष्याकडे वळून ते म्हणतात—“ तें गलबत चिनसुन्याला केव्हांसें पोहोंचेल सांग पाहूं ? ”

गृहस्थ : मला वाटतें संध्याकाळीं पांच सहाच्या सुमारास पोहोंचेल.

श्रीरामकृष्ण : त्या गलबताच्या मागच्या बाजूला, ती लहान होडी दोरानें बांधून ठेवली आहे, पाहिलीस ? तीसुद्धां त्या गलबताबरोबरच संध्याकाळीं चिनसुन्याला जाऊन पोहोंचेल; होय कीं नाहीं ? पण समज कीं दोर सोडून ती होडी गलबतापासून बाजूला काढली व एकटीच वल्हवत नेली तर ती चिनसुन्याला केव्हां पोहोंचेल सांग पाहूं ?

गृहस्थ : मला वाटतें, मग काहीं ती होडी उद्यां सकाळच्या अगोदर तेथें पोहोंचणार नाहीं, खास.

श्रीरामकृष्ण : त्याचप्रमाणें, साधक एकटाच ईश्वर दर्शनाच्या मार्गांत अग्रसर होईल, तरी त्याला ईश्वरलाभ होईल, पण त्याला वेळ लागेल; आणि तेंच जर त्याला सुदैवानें सद्गुरुची मदत मिळाली, तर त्याचा लांबीचा प्रवास फारच थोड्या वेळांत उरकेल; समजलास ?

• • •

*श्रीरामकृष्ण चरित्र, द्वितीय भाग, लेखक : श्री न. रा. परांजपे, (तृतीय आवृत्ति) प्रकरण १३, पृष्ठ २१५

प्रसंग ६ : मनाची एकाग्रता होणे ही गोष्ट फार कठिण आहे. योगाभ्यासाने मन समाधीत स्थिर होते. परंतु पुन्हा समाधि उतरली की मनाचे व्यापार सुरू होतात. म्हणजेच मन सदोदित एकाग्र ठेवणे शक्य होत नाही. खऱ्या परमार्थाला असल्या कृत्रिम एकाग्रतेची मुळीच आवश्यकता नाही. अर्जुनाला लढाईसारख्या प्रसंगांतमुद्धां मनाची स्थिरता टिकविण्याची हातोटी भगवंतांनी दिली. मन जिकडे जाईल तिकडे परमेश्वरच असे झाले तर मनाच्या व्यग्रतेतही त्याची एकाग्रताच राहिली असे होईल व हीच हातोटी भक्तीने वा ज्ञानाने साधली पाहिजे. विशिष्ट परिस्थितीत विशिष्ट कवाईत करून हे साधणारे नाही. स्वामींना अशा प्रकारची एकाग्रताच मान्य आहे.

म्हणून, मनाच्या एकाग्रतेकरतां एकांतवासांत जाण्याची इच्छा करणाऱ्या एका साधकाला स्वामींनी पुढील उतारा वाचावयास दिला.

उतारा वाचून झाल्यावर सांगितले की याचा अर्थ एकांतवास करून नये असा नसून त्याचा फायदा आपल्याला व्यवहारांत भोगतां आला पाहिजे. एकांतवासाचे व्यसन बनवू नये.

मनाची तकलुपी एकाग्रता *

एखादा मनुष्य गुहेंत जाऊन बसतो. तेथे कोणाशी संबंधच येत नाही त्याला वाटते, आपण आतां अगदीं शांतमती झालो आहोत. त्याला गुहा सोडून एखाद्या घरीं पुडीला जाऊं द्या. तेथे एखादे खेळकर मूल दाराची कडी वाजवते—ते बालब्रह्म त्या नादब्रह्मांत तल्लीन होते. परंतु त्या निष्पाप मुलाची ती कडी वाजविण्याची क्रिया त्या योग्याला सहन होत नाही. तो म्हणतो, “काय काट्यनिं कटकट चालविली आहे !” गुहेंत राहून त्याने आपले मन इतके दुबळे केलेले असते कीं इवलाहि धक्का त्याला सहन होत नाही. जराशी कडी वाजली कीं पुरे, त्याच्या शांतीची बैठक मोडते, अशी दुबळी स्थिति कांहीं चांगली नाही.

• • •

* गीता प्रवचने, लेखक : विनोबा, अध्याय ५, पृष्ठ ४१

प्रसंग ७ : स्वामींकडे अनेक साधक येत असतात. त्यांत कोणाचा भर कर्मविर तर कोणाचा ज्ञानावर असतो, तर कोणी भक्तीच सर्वश्रेष्ठ समजून बाकीच्या साधनांना तुच्छ लेखित असतो.

स्वामींच्या हें लक्षांत येतें कीं याला यांपैकीं कशाचेंच पूर्ण आकलन झालेलें नाहीं. खरा कर्मयोग, ज्ञानयोग किंवा भक्तियोग हे अविभाज्यच आहेत असें स्वामींचें ठाम मत असून यांतील एकाद्या भागाचा प्रकर्ष साधकांमध्ये उत्कटत्वानें दिसतो, म्हणून त्याला आपण ज्ञानी, भक्त किंवा योगी म्हणत असतो. परंतु खऱ्या बोधांत हे वरवरचे भेद उरतां कामा नयेत. वृथा अहंकारानें जेव्हां कोणी यांतील एकाला अतीव श्रेष्ठ म्हणून बाकीच्यांना तुच्छ लेखतो तेव्हां स्वामी त्याला पुढील उतारा वाचावयास देतात.

कर्म, ज्ञान व भक्ति तिन्ही एकच *

कर्म, ज्ञान व भक्ति यांचा अलगपणा मला सहन होत नाहीं. कांहीं साधकांची निष्ठा अशी असते कीं त्यांना फक्त कर्मच सुचतें. कोणी भक्तीचा स्वतंत्र मार्ग कल्पितात व त्यावरच सारा भर देतात. कांहींचा कल ज्ञानाकडे असतो. जीवन म्हणजे केवळ कर्म, केवळ भक्ति, केवळ ज्ञान असा केवळ वाद मी मानूं इच्छित नाहीं. उलटपक्षीं कर्म, भक्ति व ज्ञान यांची बेरीज असा समुच्चयवादहि मी मानीत नाहीं. कांहीं भक्ति, कांहीं ज्ञान, कांहीं कर्म, असा उपयुक्ततावादहि मला पटत नाहीं. आधीं कर्म, मग भक्ति, मग ज्ञान अशासारखा क्रमवादहि मी स्वीकारीत नाहीं. तिन्ही वस्तूंचा मेळ घालावा, असला सामंजस्यवादहि मला पसंत नाहीं. मला असें अनुभवावेसें वाटतें कीं, कर्म म्हणजेच भक्ति, म्हणजेच ज्ञान. बर्फीच्या तुकड्यांतील गोडी, तिचा आकार, तिचें वजन, या गोष्टी निरनिराळ्या नाहींत. ज्या क्षणीं बर्फीचा तुकडा तोंडांत टाकतो, त्याच क्षणीं तिचा आकारहि खाल्ला, तिचें वजनहि पचविलें, तिची गोडीहि चाखली, तिन्ही गोष्टी एकच आहेत. बर्फीच्या प्रत्येक कणांकणांत आकार, वजन व गोडी आहेत. अमक्या तुकड्यांत आकारच आहे, अमक्या तुकड्यांत गोडीच आहे, अमक्या तुकड्यांत वजनच आहे असें नाहीं.

*गीता प्रवचनें, लेखक : विनोबा, अध्याय सोळावा, पृष्ठ २०३ .. ..

त्याप्रमाणेच जीवनांतील प्रत्येक क्रियेत परमार्थ भरून रहावा, प्रत्येक कृत्य सेवामय, प्रेममय व ज्ञानमय व्हावे, जीवनांतील सर्व अंगप्रत्यंगांत कर्म, भक्ति व ज्ञान भरून रहावीं, याला पुरुषोत्तमयोग म्हणतात. सारें जीवन केवळ परमार्थमय करावयाचें ही गोष्ट उच्चारवयास सोपी आहे, परंतु या उच्चारांतील जो भाव, त्याचा जर विचार करूं लागलों, तर केवळ निर्मळ अशी सेवा व्हावयास अंतःकरणांत शुद्ध ज्ञान-भक्तीचा जिव्हाळा गृहीत धरला पाहिजे. म्हणून कर्म, भक्ति व ज्ञान अक्षरशः एकरूप आहेत.

• • •

प्रसंग ८ : स्वामींचा एक प्रिय शिष्य स्वामींना वंदन करून सद्गदित कंठानें म्हणाला—स्वामीमहाराज, माझ्यावर कृपा करा !

स्वामी म्हणाले—तुझ्यावर माझी पूर्ण कृपा आहेच. तुला काय पाहिजे आहे ?

शिष्य म्हणाला—माझी आध्यात्मिक मार्गांत प्रगति होत नाही. ती होत नाही याबद्दल तळमळ वाटते.

स्वामी म्हणाले—फार तळमळ वाटणें हीसुद्धां प्रगतीच आहे. परंतु नुसतें तळमळून भागणार नाही. तर या तळमळीचा उपयोग सोडहंच्या सतत अनुसंधानांत केला पाहिजे. आतां प्रगति होत आहे कीं नाहीं हें कसें ठरवावे तें आतां तुझें तूच पहा असें म्हणून स्वामींनीं जवळचेंच आत्मप्रभा हें पुस्तक उघडलें व त्याला पुढील मजकूर वाचावयास दिला.

आध्यात्मिक प्रगतीचीं लक्षणें*

सोडहंचें अनुसंधान ठेवतांना आपल्या ऐहिक वासना क्षीण होतात कीं नाहीं, याकडे लक्ष असावें. वासनाक्षय होत जाणें व सहजपणें म्हणजे संकल्प विकल्प न करतां हातून कर्म होत रहाणें ही आध्यात्मिक प्रगतीचीं लक्षणें होत. परमार्थ मार्गांत आपली लवकर प्रगति व्हावी अशी तळमळ असेल तर 'सोडह' जपाचें अनुसंधान सतत कसें राखलें जाईल, थोडें थोडें वैराग्य मनानें कसें आचरणांत येऊं लागेल व स्वानुभवी गुरुकडून घेतलेल्या मार्गावर निश्चयात्मक बुद्धि ठेवून अभ्यास

*आत्मप्रभा, द्वितीयावृत्ति, २७-७-५८, लेखक : श्री गजाननमहाराज, पृष्ठ ७१

कसा होईल, या गोष्टी तीव्रतेनें केल्यानें तुमचें ध्येय काय असेल तें साधलेंच पाहिजे, अशी मी खात्री देतो. मग तो मुमुक्षु, साधक किंवा अष्टसिद्धीपैकीं एकादी सिद्धि प्राप्त करून घेतलेला सिद्ध-अवस्थेचा असो त्याचा वासनाक्षय पूर्ण झाला व वैराग्य अंगीं पूर्ण बाणलें, म्हणजे त्याची अवस्था 'येथेंच भाजें पंढरपूर' अशी होईल. त्याला कोठें जावयास नको. साधुसंतांनीं या स्थितींत 'सोहम्' लाच "ॐ शिवाय नमः । श्री राम जयराम जयजयराम । रामकृष्ण हरिविठ्ठल ।" अशा नांवांनीं संबोधिलें आहे.

● ● ●

प्रसंग ९ : एक गृहस्थ स्वामींची कीर्ति ऐकून फार लांबून दर्शनाला आले होते. आपल्या बुद्धिबलानें त्यांनीं अनेक सद्ग्रंथ वाचले होते. जप-तपादिक साधनें केलीं होती. परंतु मनाला समाधान, शांति यांचा लाभ झाला नाही.

ईश्वर, ध्यान, धारणा या शब्दांनीं ते गोंधळून जात असत. कारण, शब्दांपलीकडे त्यांना कशाचाच फारसा लाभ झालेला नव्हता. स्वामींना त्यांनीं 'आपली आतां कशावरच श्रद्धा बसत नाही' म्हणून सांगितलें.

स्वामी म्हणाले, 'दुसऱ्या कशावर श्रद्धा नसेल तर नसूं दे. तुम्ही फक्त स्वतः कोण याचाच विचार करा व हा 'मी' कोण तें शोधा. म्हणजे खरा 'मी' हाच परमेश्वर आहे हें अनुभवानेंच पटेल.' नंतर पुढील 'उतारा' त्यांना वाचावयास देऊन त्यांना योग्य विचारावर आणलें.

मी कोण ? *

कांहीं म्हणतात, "ईश्वर, ध्यान, धारणा, भक्ति, श्रद्धा वगैरे शब्दांचें अवडंबर मला नको" ठीक. पण तुला शांति, समाधान, सुख तर पाहिजे ना ? हें खोटें, ही कल्पना, हा मनाचा भास अशा रीतीनें सर्व गोष्टींतील सत्यता जरी न समजली तरी या सर्व गोष्टींची वाच्यता करणारा कोण आहे ? तूच ना ? म्हणजेच 'मी', 'माझा देह' असेंच ना ? बोलणारा कोण ? याचा विचार कर पाहूं ! हा देहांतील, देहाचे

*आत्मप्रसा, द्वितीयावृत्ति २७।७।५८, लेखक : श्रीगजाननमहाराज, पृष्ठ ४८

आंतील 'मी'. हाच 'सोऽहम्'. जोंपर्यंत स्वासोच्छ्वास चालू आहे तोंपर्यंत तुझा देह कर्तृत्ववान् आहे. संत मंडळींनीं या स्वासोच्छ्वासाचा उलगडा करून त्यांतून निसर्गतः निघणारा ध्वनि 'सोऽहं' आहे हें अनुभविलें आहे. हा सोऽहं अखंड चालू आहे. देहांत तो चालू आहे मग आपणांस समजो अगर न समजो. आंतील सोऽहंची जाणीव प्रत्ययास आल्यास मनःशांतीचा अनुभव येईल. ही जाणीव स्पष्ट व सतत मिळत राहिल्यास तुम्ही सोऽहंचें मूल स्वरूप, जो आनंद, जी शांति तिच्याशीं तादात्म्य आपोआपच पावाल.

• • •

प्रसंग १० : वरील प्रसंगांत वर्णन केलेले सद्गृहस्थ स्वामींच्या प्रथम भेटींतच योग्य विचारावर आले. परंतु त्यानंतर त्यांना स्वामींची कृपा व्हावी, आपण त्यांचा अनुग्रह घ्यावा व परमेश्वराची भेट आपणांला व्हावी असें तीव्रतेनें वाटूं लागलें.

पुन्हां स्वामींचा अनुग्रह घेण्याचा निश्चय करून ते आले व स्वामींना त्यांनीं आपली तळमळ व्यक्त करून सांगितली.

मागोल वेळीं स्वामींनींच योग्य विचाराचें बीजारोपण केलें होतें व त्याला आतां सुंदर जिज्ञासेचा अंकूर आलेला पाहून त्याला निजबोधाचें अमृत-सिंचन करणें योग्य आहे असें पाहून त्यांचा शिष्य म्हणून स्वामींनीं अंगिकार केला. त्यांचेवर अनुग्रह करून सोऽहं बीज-मंत्राची खूण त्यांना अनुभवगम्य करून दिली आणि धारणा पक्की होण्याकरितां त्यांना पुढील उतारा वाचावयास दिला.

गुरुकृपा *

'मी कोण ?' ह्याचा शोध लावण्यास पुढील गोष्टीची जरूरी आहे. प्रथम गुरुकृपा संपादन केली पाहिजे. आपल्या मनांत कसत्याहि संकल्प-विकल्पास थारा न देतां गुरुवचनावर अढळ व पूर्ण श्रद्धा ठेवून अनन्य भक्तीनें गुरुसेवा करून, आपल्या आचरणानें गुरुच्या अंतःकरणांत ओलावा निर्माण करून त्यांचे कृपेस आपण पात्र असल्याचें सिद्ध करावें.

*आत्मप्रभा, द्वितीयावृत्ति, २७-७-५८, लेखक : श्रीगजाननमहाराज, पृष्ठ ७ व ८

म्हणजे गुरु संतोषित होऊन आपल्या लाडक्या बालकावर प्रेमळ कृपा केल्याविना रहाणार नाही. अशा तऱ्हेने गुरुकृपेचा लाभ सहजासहजी होऊन योग्य मार्गदर्शन होईल. यालाच 'गुरुचा अनुग्रह' होणे म्हणतात. गुरुचा अनुग्रह झाल्यावर म्हणजे गुरूने मंत्रोपदेश दिल्यावर त्या मंत्राचा जप करावा. हा मंत्र म्हणजे 'मी कोण ?' याचें उत्तर 'सोऽहं' हें होय. सोऽहं याचा अर्थ 'तो मीच आहे.' या मंत्राचा अर्थ ध्यानांत घेऊन श्रद्धेने जप चालू ठेवला पाहिजे. संसारांतील कोणत्याहि व्यवहाराआड हा जप येणार नाही. या जपाचा अर्थयुक्त निदिध्यास यालाच कोणी 'अभ्यास' ही म्हणतात. जसजसा अभ्यास वाढत जाईल तसतसा 'सोऽहं' रूपी केरसुणीने अनंत जन्मींचा वासनारूपी केरकचरा व मळ यांचीं अंतःकरणावर बसलेलीं पुटे हळूहळू झडलीं जातील व ते शुद्ध बनेल. यामुळे आपोआप वैराग्यवृत्ति वाढत जाऊन पूर्ण वासनारहित वृत्ति बनेल. या स्थितीस पोहोचतांच गुरुकृपा होऊन स्वानंदांत मुराल.

● ● ●

प्रसंग ११: स्वामी आपल्या अनेक शिष्यांना हा भाग वाचावयाला देत असतात. समर्थ रामदास स्वामींच्या दासबोधांतील दशक १७ समास ५ चा हा उतारा वाचल्याने सोऽहंवदल पुष्कळ माहिती मिळते म्हणून तो येथे दिला आहे.

अजपाजप

येकवीस सहस्र सहाशें जपा । नेमून गेली ते अजपा ।
 विचार पहातां सोपा । सकळ कांहीं ॥ १ ॥
 मुखीं नासिकीं असिजे प्राणें । तयास अखंड येणें जाणें ।
 याचा विचार पहाणें । सूक्ष्म दृष्टी ॥ २ ॥
 मुळीं पहातां येक स्वर । त्याचा तार मंद्र घोर ।
 त्या घोराहून सूक्ष्म विचार । अजपाचा ॥ ३ ॥
 सा-रि-ग-म-प-द-नी-स । सरीं मातृका सायास ।
 प्रथम स्वरें मातृकांस । म्हणोन पहावें ॥ ४ ॥

*आत्मप्रभा, द्वितीयावृत्ति, २७-७-५८ लेखक, : श्री गजाननमहाराज, पृष्ठ ३१ व ३२.

परेवाचेहून अर्ते । आणि पश्यंति-खालतें ।
 स्वराचें जन्मस्थान तें । तेथून उठे ॥ ५ ॥
 येकांति उगेच बैसावें । तेथें हें समजून पहावें ।
 अखंड घ्यावें सांडावें । प्रभंजनासी ॥ ६ ॥
 येकांती मौन धरून बैसे । सावध, पहातां कैसें भासे ।
 'सोहं सोहं' ऐसे । शब्द होती ॥ ७ ॥
 उच्चारेंवीण जे शब्द । ते जाणावे 'सहज शब्द' ।
 प्रत्यया येती परंतु नाद । काहींच नाही ॥ ८ ॥
 ते शब्द सांडून बैसला । तो मौनी म्हणावा भला ।
 योगाभ्यासाचा गल्बला । याचि कारणें ॥ ९ ॥
 येकांती मौन धरून बैसला । तेथें कोण शब्दजाला ।
 सोहं ऐसा भासला । अंतर्यामी ॥ १० ॥
 धरितां 'सो' सोडीतां 'हं' । अखंड चाले 'सो हं सो हं' ।
 याचा विचार पाहतां बहु । विस्तारला ॥ ११ ॥
 देहधारक तितुका प्राणी । स्वेदज उद्भिजादिक खाणी ।
 इवासोच्छ्वास नस्तां प्राणी । कैसें जितीं ॥ १२ ॥
 ऐसी हे 'अजपा' सकळांसी । परंतु कळे जाणत्यासी ।
 सहज सांडून सायासीं । पडोंच नये ॥ १३ ॥
 सहज देव असतचि असे । सायासें देव फुटे नासे ।
 नासिवंत देवास विश्वासे । ऐसा कवणु ॥ १४ ॥
 जगदंतराचें दर्शन । सहज घडे अखंड ध्यान ।
 आत्मइच्छेनें जन । सकळ वर्तती ॥ १५ ॥
 आत्मयाचें समाधान । घडे तैसेंचि अशन ।
 सांडलें फिटलें समर्पण । तयासीच होय ॥ १६ ॥
 अग्निपुरुष पोटीं वसती । तयास अवदानें सकळ देती ।
 लोक आज्ञेमर्घ्यें असती । आत्मयाचे ॥ १७ ॥
 सहज देव जपाध्यानें । सहज चालणें स्तुतिस्तवनें ।
 सहज घडे तें भगवानें । मान्य कीजे ॥ १८ ॥
 सहज समजाया कारणें । नाता हटयोग करणें ।
 परंतु येकायेकीं समजणें । घडत नाही ॥ १९ ॥

द्रव्य चुकतें दरिद्र येतें । तळीं लक्ष्मी वरी वर्तते ।
 प्राणी काय करील तें । ठाउकें नाहीं ॥ २० ॥
 तळघरामध्ये उदंड द्रव्य । भितीमध्ये घातलें द्रव्य ।
 स्तंभीं तुळवटीं द्रव्य । आपण मध्ये ॥ २१ ॥
 लक्ष्मीमध्ये करंटा नांदे । त्याचें दरिद्र अधिक सांदे ।
 नवल केलें परमानंदें । परम पुरुषें ॥ २२ ॥
 येक पहाती येक खाती । ऐसी विवेकाची गती ।
 प्रवृत्ति अथवा निवृत्ति । येणेंचि न्यायें ॥ २३ ॥
 अंतरीं वसतां नारायणें । लक्ष्मीस काय उणें ।
 ज्याची लक्ष्मी तो आपणें । बळकट धरावा ॥ २४ ॥

● ● ●

प्रसंग १२ : पुढील उतारा हा सर्वच साधकांना उपयोगी पडणारा आहे. कारण सर्वांचे अनुभव बहुधा असेच असतात.

सोऽहं'ची साधना करणाऱ्या एका शिष्याने स्वामींना विचारलें 'सोऽहं-मध्ये माझे मन सदोदित रंगत कां नाहीं ? त्यापासून सतत आनंद कां मिळत नाहीं ? यांत माझे काय चुकत आहे ? मला कांहीं हें जमेल असें वाटत नाहीं.'

स्वामींनीं चटकन कपाट उघडून 'आत्मप्रभा' हें पुस्तक काढलें व पुढील भाग त्यांना वाचावयास दिला.

उतारा वाचल्यावर आपण काय केलें पाहिजे तें त्यांना समजलें व मनाच्या निश्चितीमुळें अभ्यासांत प्रगति होऊं लागली.

फलसिद्धिविषयीं विवंचना*

आपलें मन हा आरसा आहे. बऱ्यावाईट नाना प्रकारच्या वृत्ति सारख्या उत्पन्न होत असतात. "मी पापी आहे, मजकडून 'सोऽहं'ची धारणा कशी होणार" असे संशय काढीत काल वाया घालविणें चूक आहे. 'मी पापी आहे' हें तरी जाणणारा तूंच आहेस. अनेक वृत्तींचा खेळ होत

* आत्मप्रभा, द्वितीयावृत्ति, २७-७-५८, लेखक : श्री गजाननमहाराज, पृष्ठ ५३-५४

असतो व त्याच्या वृत्तीच्या सदसत् गुणांमुळे मन सुखदुःखांच्या भोवऱ्यांत गटांगळ्या खात असतें. प्रत्येक वृत्तीचा खेळ पहाणारा साक्षी कोण ? याचा विचार कर. तो 'सोऽहम्'.

निश्चितपणें शांत वसलें असतां या साक्षीचा प्रत्यय येत असतो. अनेक जन्मांतील वऱ्या वाईट संस्कारांनीं हा मनरूपी आरसा मलिन झाला आहे. कामक्रोधादी षड्रिपूंची काजळी त्यावर वसली आहे, ती सद्वृत्तीचें व सद्वृत्तीचा जोर करून हळूहळू प्रयत्नांनीं धुवून टाकण्याचा अभ्यास करणें हेंच आपलें कर्तव्य उरतें. मनांत नाना प्रकारचे तर्ककुतर्क, संशय-वाद निर्माण होणें हें आजपर्यंतच्या अनेक जन्मांतील कुसंस्काराचें 'सहज' फल आहे. परंतु त्यामुळे निराश होण्याचें कारण नाहीं. मनाला शुभ-चिंतनाची संवय लावून घेणें हेंच आपलें प्राप्त कर्तव्य आहे.

तेव्हां प्रत्येक मुमुक्षूनें 'सोऽहं' जपाचा सतत निदिध्यास ठेवण्याचा प्रामाणिक यत्न करित असावें. मग जप सकामतेनें केला तरी हरकत नाहीं. जपाची सिद्धि केव्हां होईल, केव्हां होईल या विवंचनेंत न पडतां 'सोऽहं' जपाचें नादानुसंधान कसें राहील याकडे प्रयत्नांचा जोर असावा. उठतां, वसतां, निजतां, सर्व वेळीं 'सोऽहं' जपाचीच आवृत्ति होत राहील अशी धारणा ठेवावी, म्हणजे या 'सोऽहं'च्या धारणाभ्यासानेंच मनाच्या गढूल अवस्थेचा नाश होईल. मन निर्मळ होतांच 'सोऽहं'चे आनंदस्वरूप प्रत्ययास येत जाईल.

● ● ●

प्रसंग १३ : स्वामींच्या सहवासांतील एक गृहस्थ स्वभावानें चिकित्सक, निवृत्तिमार्गाच्या गोष्टी बोलायच्या परंतु ऐहिक लाभावर दृष्टि ठेवणारे असे होते. परमार्थाचीं मोठमोठीं साधनें पाहून परमार्थबिद्दल त्यांना दरारा वाटे. परमार्थाच्या नादीं लागून आपली प्रकृति बिघडेल किंवा काय अशी शंकादेखील त्यांना वाटे.

स्वामींनीं विचार केला कीं यांना ऐहिक फायदे दाखवूनच परमार्थाला उपयुक्त अशीं साधनें करवून घेतलीं पाहिजेत. पुढें विचार जसे प्रगल्भ होतील तशी अध्यात्माची आवडही वाढेल व हीच साधनें त्यांना अध्यात्मांत उपयोगी पडतील. म्हणून स्वामींनीं त्यांना सांगितलें, 'तुमची प्रकृति चांगली रहावी असें तुम्हांला वाटतें ना ? मग हें वाचा'.

परमात्म चिंतनाची आवश्यकता *

अभ्यासाच्या बाबतीत या सूचना व त्यांचें अंतिम लक्ष्य याबद्दलच्या या उल्लेखावरून कोणी निराश होण्याचें किंवा स्वतःविषयीं कोणाला अपात्रता वाटण्याचें कारण नाही. जो जितका आपल्या शक्त्यनुसार या बाबतीत प्रयत्न करील त्याला त्या मानानें लाभ झाल्याशिवाय रहाणार नाही. चित्त ज्या मानानें स्वाधीन होईल त्या मानानें मनुष्य सुखी होईल ही निश्चित गोष्ट आहे. म्हणून प्रत्येकानें दिवसांतील शांत व अनुकूल समयीं रोज अंतर्मुख होऊन चित्ताला स्थिर व शुद्ध करण्याचा प्रयत्न करावा. आपल्यांत संध्या, प्राणायाम, पूजन, नामस्मरण, वगैरेंचा परिपाठ आहे, त्याचा हेतु हाच आहे. कोणत्या तरी उपायानें मनुष्यानें आपलें चित्त स्थिर व शुद्ध करणें अवश्य आहे. दिवसभर काम करून मनुष्याचें शरीर व मन थकून जातें. दोघांनाही विश्रांतीची जरूरी असते. रोज झोपेंत त्यांना विश्रांति मिळते, परंतु ती पुरेशी होत नाही. सांप्रत काळीं रक्ताचा दाब अधिक होऊन किंवा हृदयाची क्रिया बंद होऊन अचानक मृत्यु येत असल्याचीं उदाहरणें अनेक घडून येतात; ह्याच्या कारणांचा विचार करतां असें वाटतें कीं द्रव्यलोभ, स्वार्थ, सुखोपभोग, महत्त्वाकांक्षा व जीवनकलह यांत मनुष्याची शक्ति इतकी खर्च होते कीं, ती रोजच्या रोज भरून येत नाही. अनेक कारणांमुळें ज्ञानतंतूवर पडणारा ताण कमी होण्यास कांहीं उपाय केला जात नाही. ईश्वरावर निष्ठा नसल्यामुळें, सर्व चित्तेचा, सर्व कर्तृत्वाचा भार, मनुष्य स्वतःवरच घेत असल्यामुळें त्याला तो सारखा असह्य झालेला असतो. रबरामध्यें स्थितिस्थापकता हा गुण आहे. परंतु तें रबर जर एकसारखे ताणून ठेवले तर त्यांतील तो गुण नष्ट होतो. परंतु त्याला कांहीं वेळ ताण देऊन कांहीं वेळ ताणरहित ठेवीत गेल्यास त्यांतील तो गुण पुष्कळ काळ टिकू शकतो. आपल्या ज्ञानतंतूंचीहि कांहीं अंशीं अशीच स्थिति आहे. दिवसांतील कांहीं काळ त्यांना ताण पडत राहिला तरी दररोज नेमानें त्यांवरील ताण अजिबात काढून टाकण्याचें जर मनुष्याला साधलें तर वर लिहिल्यासारखे अपघाताचे प्रसंग कमी घडूं लागतील असें वाटतें. प्रत्येक धर्मांत

* 'विवेक आणि साधना', आवृत्ति १ ली लेखक : केदारनाथ, पृष्ठ ३५५

परमात्म्याचें चिंतन करण्याविषयीं, त्याला सर्वभावे शरण जाण्याविषयीं, स्वतःच्या कर्तृत्वाचा व चित्तेचा भार निरहंकारपणें टाकून, सर्व कर्तृत्व त्याचेकडे सोंपवून देण्याविषयीं आज्ञा व उपदेश केलेला आहे. प्रार्थना, संध्या, ध्यान, चिंतन, नमाज यांच्याकरितां दिवसांतून अनेक वेळा ठरवून दिलेल्या आहेत. दररोज तितक्या वेळा जरी मनुष्य आपला अहंकार व स्वार्थ टाकून स्थिर चित्तानें परमेश्वराचें चिंतन करील, सर्व भार त्याच्यावर सोंपवून मोकळा होईल आणि लोभ, उपभोग व चिंता ही त्या वेळेपुरती जरी सोडून देईल, तरी त्याच्या ज्ञानतंतूतील शक्ति कांहींतरी कायम राहील. परंतु तसा कांहीं उपाय न करतां आजच्यासारखी सतत ताणच पडत राहिल्याची स्थिति चालू राहिल्यास मनुष्य त्या वाजूनेंहि अधिक दुर्दैवी बनत जाण्याचा संभव आहे. म्हणून प्रत्येक मनुष्यानें चिंतन, ध्यान वगैरेंचा नित्य अभ्यास ठेवून आपलें चित्त कांहीं तरी स्वाधीन राखण्याचा, आपल्या ज्ञानतंतूंना विश्रांति देण्याचा व रोज नवी शक्ति संपादन करण्याचा, प्रयत्न अवश्य चालू ठेवावा. त्यांत त्याचें खात्रीनें कल्याण आहे.

• • •

प्रसंग १४ : परमार्थात, साधकावस्था ही प्रत्येकाला पूर्णतेकडे नेणारी महत्त्वाची पायरी आहे. या अवस्थेंत साधक अनेक साधनांचा हव्यास धरतो व अभ्यास करीत असतो. खरा अभ्यास तोच कीं ज्यामुळें बहिर्मुख वृत्ति अंतर्मुख वनून स्वरूपाजवळ जाईल. यासाठीं अनेक प्रकारचीं साधनें सद्ग्रंथांतून सांगितलेलीं आहेत. कोणतें साधन कोणाला कोणत्या वेळीं उपयुक्त होईल हें स्वामींच्या तत्काळ लक्षांत येतें व अशा साधकांना स्वामी त्या त्याप्रमाणें मार्गदर्शन करीत असतात. ज्यांना थोडी अंतर्मुख वृत्ति करण्याची हातोटी साधली असेल त्यांना पुढील उतारा मार्गदर्शक ठरेल. हा उतारा स्वामी पुष्कळ साधकांना वाचावयास देत असतात.

अभ्यासयोग *

सांडून अभिमान स्थूळाचा । भाव धरीं अंतराचा ।

अभाव करुनि सर्वांचा । गगन पाहीं ॥ ५ ॥

* परमामृत, लेखकः मुकुंदराज, प्रकरण ९. वे., पृष्ठ ३५, ओव्या ५ ते १४.

स्थूल इंद्रियामधून । युक्तीने एकवटीं मन ।
 अंतराकाशीं नेऊन । स्थिर करीं ॥ ६ ॥
 जे जे वृत्ती बाहेर धावे । तियेतें परतोनि आणावें ।
 येणें अभ्यासें मन स्थिरावे । आपेंआप ॥ ७ ॥
 नातरी जिकडे मनाची रहाटी । लागावें ना तयाचे पाठीं ।
 माघारीं घालोनियां दृष्टी । स्वस्वरूपीं ठेविजे ॥ ८ ॥
 मन जो जो विषय धरी । तो तें विवेकें विदारी ।
 तरी तें स्थिरावे अंतरीं । सांडूनि कल्पना ॥ ९ ॥
 तेथें हृदयाकाशीं । मीपण स्फुरे जीवासी ।
 तेंचि विवेकेंसी । पाहिजे जंव ॥ १० ॥
 तंव तें निरालंबीं स्फुरे । पुनरपि तेथेंचि मुरे ।
 तरी जीवदशा बा रे । नास्तिक्य पावे ॥ ११ ॥
 नदी उगमीं स्थिरावे । तरी सिधूपण कां न यावे ।
 तैसे जीवाचें ब्रह्म कां न व्हावें । या स्थितीं राहतां ॥ १२ ॥
 म्हणूनि परतावें अभ्यंतरीं । अभ्यास करावा ऐशिया परी ।
 मग कल्पना अभ्यंतरीं । समरसोनि जाय ॥ १३ ॥
 सोडून स्थूल गतीं । ऐशी राहे अंतरस्थिती ।
 तोंवरी अभ्यास निगुतीं । करावाचि लागे ॥ १४ ॥

● ● ●

प्रसंग १५ : स्वामींकडे येणाऱ्या अनेकांत कांहीं प्रापंचिक चित्तेनें गांज-
 लेले येत असतात व त्यावर स्वामींनीं कांहीं मार्गदर्शन करावें असें
 अपेक्षित असतात. त्याचप्रमाणें दुसरे कांहीं परमार्थातिही प्रगति होत
 नाहीं म्हणून सचित्तच असतात. अशा दोघांनाही सर्व भार परमेश्वरावर
 घाला. त्याला तुमचें हित कसें करावें हें तुमचेपेक्षां बरोबर कळतें व तो
 कृपावंत आहे. तेव्हां त्याच्यावर सर्व भार टाका व फक्त काळजी वाटेल
 तेव्हां त्यांचेंच चित्तन करा असें स्वामी सांगतात व त्यांचा निश्चय दृढ
 व्हावा म्हणून पुढील उतारा ते वाचावयास देतात.

चिंता *

पारमार्थिक जीवनाला उपकारक होणारा आणखी एक विचार चित्तेविषयींचा आहे. " जगांत सर्वत्र चित्तेचें राज्य भरलेलें आहे. पैसा, पत्नी, मुलेंबाळें ह्या सर्व गोष्टी असल्या सरी चिंता, नसल्या तरी चिंता. मन वर ईश्वराकडे जाऊन त्याच्यांत लीन झालें, तरच चित्तेपासून मुक्त होतां येईल. त्यावांचून निश्चितता नाही. या विचारानें भक्तीची ओढ वाढते. " यासंबंधीं गुरुदेवांनीं स्वानुभवाचें एक उदाहरण सांगितलें आहे. " मागील महायुद्धांत १९४२ मध्ये मी अलाहाबाद विश्वविद्यालयांत असतांना, जपानी विमानांनीं कलकत्ता व विजगापट्टण या शहरांवर बांब टाकले होते. अलाहाबादवर तो प्रसंग केव्हां येईल त्याचा नेम नव्हता; म्हणून कलेक्टरांनीं माघ-मेळघाला मनाई केली होती. ता. २३-१२-१९४२ ला आमच्या विश्वविद्यालयाचा पदवीदानसमारंभ होता. मला पुरतें स्मरतें कीं, त्या दिवशीं मी आपल्या खोलींत चहा घेत असतां, वर आकाशांत विमानें घिरट्या घालीत होतीं आणि चहा घेत असतांनाच त्यांतून बांब येईल कीं काय, अशी भीति वाटत होती. मग मी बराच वेळ ध्यान केलें, तेव्हां मला अगदीं निर्धास्त वाटलें; कांहींहि वाईट घडणार नाहीं, अशा निश्चितीनें मी विश्वविद्यालयाला गेलों. "

" कर्ता ईश्वर आहे, त्याच्या इच्छेवांचून कांहींहि घडूं शकत नाहीं, सर्व कांहीं त्याच्या हातीं आहे, ही श्रद्धा दृढ होत चालली म्हणजे चिंता दूर होते. निसर्गांत सर्वत्र ईश्वराची सत्ता दिसून येते. सर्व आधिभौतिक शास्त्रें म्हणजे ईश्वराच्या सर्व शक्तिमत्त्वाचीं प्रात्यक्षिकें आहेत; त्यांच्या नियमांत ईश्वराचें सामर्थ्य स्पष्ट दिसून येतें. सर्व विश्व म्हणजे ईश्वराच्या सामर्थ्यानें चाललेलें एक महदाश्चर्य आहे. ईश्वर सर्वत्र भरलेला आहे. तो सर्वशक्तिमान आहे, तेव्हां त्याला शरण जावें; तो करील तें मानावें. आपलें मन ईश्वरांत लीन झालें म्हणजे मग काळजी संपेल. कारण जें कांहीं घडतें तें देवाच्या इच्छेनें वा आज्ञेनें घडतें. ' निसर्गा, तुला जें योग्य तें मलाहि योग्य, ' या विचारानें स्टोईक तत्त्वज्ञानी आपलें समाधान राखीत. ' देवा, तुझ्या इच्छेला येईल तें मला मान्य आहे, ' ही

* गुरुदेव रानडे, साक्षात्काराचें तत्त्वज्ञान व सोपान, १९६२, लेखक : ग. वि. तुळपुळे, पृष्ठ १०४ व १०५.

वृत्ति अधिक उच्च आहे. कारण, याप्रमाणें ईश्वराला शरण गेलें म्हणजे कृपाळूपणानें तोच आपल्याला स्वतःकडे नेईल, दर्शन देईल. ” परमार्थाची वाढ व परिपूर्ति होण्याला ही श्रद्धा अत्यंत आवश्यक आहे.

● ● ●

प्रसंग १६ : एक शिष्य स्वामींना म्हणाला—स्वामी परमार्थांत माझे चित्त कां लागत नाही ?

स्वामी म्हणाले—तें चित्त दुसरीकडे कोठें तरी गुंतलेलें असतें म्हणून ! जर खरोखर परमेश्वराकडे चित्त लागावें असें वाटत असेल तर संसारावरील आसक्ति कमी झाली पाहिजे. संसार बाधत नसून त्यावरील आसक्ति ही बाधा करते. क्षणभंगुर व दुःखदायक संसाराची जाणीव ठेवून परमेश्वरावरील आसक्ति वाढवली पाहिजे.

नंतर स्वामींनीं पुढील उतारा त्यांना वाचावयास दिला.

अनासक्ति*

अनासक्ति :—प्रपंच क्षणभंगुर, अशाश्वत आहे हें ध्यानांत ठेवून, त्यांत आसक्ति न होतां राहिलें पाहिजे. परमार्थ वाढण्याला व पूर्णतेला पोहोचण्याला ही अनासक्ति आवश्यक आहे. “ पांथस्थ परक्याच्या घरीं रात्रीं रहातो, तो सकाळीं उठून निघून जातो ; पक्षी अंगणांत उतरतात, क्षणभर थांबून दाणे वेंचून उडून जातात ; अनेक ठिकाणांहून लोक बाजाराला येतात, तेथें बाजार करून परत जातात. आसक्तीनें कोणीहि वागत नाहीत. तसेंच संसारांत रहावें. साक्षी म्हणून प्राप्त कर्म करीत असावें, मुख्य लक्ष ईश्वराकडे लावावें.

“ पक्षी अंगणीं उतरती । तें कां गुंतुनिया राहती ॥

तैसें असावें संसारीं । जोवरी प्राचीनाची दोरी ॥

वस्तीकर वस्ती आला । प्रातःकाळीं उठोनि गेला ॥

एकनाथ

आयुष्य आहे तोपर्यंत असें प्रपंचांत रहावें. ”

● ● ●

* गुरुदेव रानडे, साक्षात्काराचे तत्त्वज्ञान व सोपान, १९६२, लेखक : ग. वि. तुळपुळे, पृष्ठ १०३ व १०४

प्रसंग १७ : एकदां एक अतिचिकित्सक वृत्तीचा मनुष्य स्वामींकडे आला. स्वामी चांगले सुशिक्षित विद्वान असूनही या परमार्थात पडले त्यापेक्षां परमार्थाचें महत्त्व माझ्यासारख्या चिकित्सकालाही ते पटवून देतील असें त्याला वाटलें होतें. म्हणून स्वामींना प्रणाम करून त्यानें प्रश्न केला—मी भाविक नाहीं. माझा स्वभाव फार चिकित्सक आहे. तेव्हां मला परमेश्वराची प्राप्ति होईल कीं नाहीं ?

स्वामी म्हणाले—चिकित्सक वृत्ति असली म्हणून कांहीं बिघडत नाही. परंतु त्या चिकित्सक बुद्धीतून एवढें निश्चित ठरलें पाहिजे कीं परमेश्वराच्या प्राप्तीला चिकित्सक बुद्धि उपयोगी पडत नाही. तो सर्व विचारांच्या व बुद्धीच्या पलीकडे आहे. तेथें महान् बुद्धिमंतांची बुद्धीही तोकडी पडते. खरोखर एवढें नीट समाजण्याकरतांच तुमच्या चिकित्सक बुद्धीचा उपयोग आहे. मग राहील कैवळ भाव ! त्यानेंच खरें सार्थक होईल. नंतर पुढील उतारा त्यांनीं वाचावयास दिला.

भाव ! भाव !! भाव !!! *

‘भाव तोचि देव’ हा जसा एकनाथांचा तसाच गुरुदेवांचाहि आवडता सिद्धान्त होता. हा भाव म्हणजेच भवित किंवा देवाविषयीचा अंतःकरणांतील कळवळा. अलीकडे आपलें सर्व जीवन त्यांनीं या भावावर अधिष्ठित केलें होतें. त्यामुळें ते कित्येकदां म्हणत कीं, नुसतें आठ आठ तास साधन करून काय होणार ? आपल्या अंतःकरणांत भाव निर्माण झाला पाहिजे. ‘देवाच्या रूपाहून त्याचें नाम श्रेष्ठ व नामाहूनहि भक्ताच्या अंतःकरणांतील भाव श्रेष्ठ’ हा त्यांचा आवडता सिद्धान्त भावप्रेमापोटींच जन्मलेला होता; अर्थात् हीं वचनें त्या त्या संदर्भात खरी आहेत. संदर्भ सोडून तीं घ्यावयाचीं नाहीत. गुरुदेवांची भाव ह्या विषयीची कल्पना पुढील आठवणीनें स्पष्ट होईल. एकदां निंबाळला एका साधनसप्ताहाच्या समाप्तीचे भजन त्यांच्या रहात्या घराच्या सोप्यांत फारच भावोत्कटतेनें झालें. त्यांत भाग घेणारा प्रत्येक जण तन्मय होऊन गेला.

*प्रा. गुरुदेव. रा. द. रानडे, चरित्र आणि तत्त्वज्ञान; लेखक : शं. गो. तुळपुळे, प्रथमावृत्ति, पृष्ठ ३०७
स्वरूपानंद...२०

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं गडघानें सोपा झाडला तेव्हां गोळा झालेला केर रामभाऊंनीं त्याला एका पुडींत बांधून नीट जपून ठेवावयास सांगितलें. गोष्ट क्षुल्लक आहे व कदाचित् बुद्धीस पटणारहि नाहीं. परंतु तिचा खुलासा करतांना नंतर कांहीं दिवसांनीं ते म्हणाले, “या केरांत खरे संतचरणरज आहेत. त्या दिवशीं भजन इतकें उत्कृष्ट झालें कीं, त्यामुळें कोणाच्या तरी अंतःकरणांतील परमेश्वर जागृत झाला असलाच पाहिजे. इतकें मला पुरें आहे.” नरसप्पा या नांवाचे श्रीनिबरगी महाराजांचे एक श्रेष्ठ भक्त सप्ताहात्तीची धूळ अशीच जपून ठेवीत असत. त्यांची हकीगत नंतर रामभाऊंनीं सांगितली. हा भाव सतत जागृत रहावा या दृष्टीनें त्यांचा नेहमीं प्रयत्न असे. आपल्या सद्गुरूंच्या त्याच त्याच आठवणी ते पुनः पुनः ऐकत व सांगत, त्यांचीं तींच तींच पत्रें ते पुनः पुनः वाचीत. हेतु एकच—भाव जागृत असावा, वाढता असावा. कित्येकदां आपण सद्गुरूंच्या इंचगेरी येथील समाधीच्या गाभाऱ्यांत बसून ध्यान करीत आहों अशी ते कल्पना करीत. त्यामुळें पूर्वस्मृति आपोआप जाग्या होऊन गुरुगृहींचें भक्तिमय वातावरण सहजच डोळ्यांपुढें उभें राहतें व त्यामुळें भाव वाढून ध्यान चांगलें होतें, असा आपला अनुभव ते सांगत..... एकदां एका जिज्ञासूनें त्यांना पत्र लिहून मायावाद, अजातवाद, इत्यादि प्रश्नांविषयींचीं त्यांचीं मतें विचारलीं. तें पत्र वाचून ते म्हणाले, ‘या विषयांवर मी कधीं लिहिलें नाहीं आणि लिहिणारहि नाहीं. कारण या प्रश्नांचीं उत्तरें मलाच ठाऊक नाहींत. विश्वाचें कोडें काय आहे तें मी जाणत नाहीं. त्यांतून सुटण्याचा मार्ग मात्र आम्हांस कळला आहे.’ ज्ञानेश्वरीचे प्रसिद्ध अभ्यासक कारखानीस यांनीं त्यांना एकदां विचारलें, ‘ज्ञानेश्वरींत मायावाद आहे कीं विवर्तवाद आहे?’ त्यावर रामभाऊ तत्काळ म्हणाले, “गणपतराव, हा कडबा कशाला चघळतां? ज्ञानेश्वरींत एकच ओवी आहे, आणि ती म्हणजे ‘तरी झडझडौनि वहिला नीघ । इये भक्तिचिये वाटे लाग । जिया पावसी अव्यंग । निजधाम माझें ॥’”

● ● ●

यापुढील १८ ते २८ या क्रमांकांत स्वामींना विशेष प्रिय असणारे नामदेव व ज्ञानदेव यांचे अभंग दिले आहेत.

१८. नामदेवांचीं भजनें *

अंतकाळीं मी परदेशी । ऐसें जाणोनि मानसीं
 म्हणोनियां हृषीकेशी । शरण तुजसी मी आलों ॥
 नवमास गर्भवासीं । कष्ट झाले मातेसी
 ते निष्ठुर झाली कैसी । अंतीं दूर राहिली ॥
 जीवीं बापासी आवड । मुखीं घालूनि करी कोड
 जेव्हां लागली यम-ओढ । तेव्हां दूर टाकिलें ॥
 बहिणी बंधूंचा कळवळा । तो तूं जाणसी रे दयाळा
 जेव्हां लागली यम शृंखळा । तेव्हां दूर राहिलीं ॥
 कन्या पुत्रादिक वाळें । हीं तव स्नेहाचीं स्नेहाळें
 तुझ्या दर्शनाहूनि व्याकुळ । अंतीं दूर राहिलीं ॥
 देह गृहाची कामिनी । ते तव राहिली भवनीं
 मी तंव जळतसें स्मशानीं । अग्नी सर्वे एकला ॥
 मित्र आले गोत्रज आले । ते हि स्मशानीं परतले
 शेवटीं टाकोनिया गेले । मजलागीं स्मशानीं ॥
 ऐसा जाणोनि निर्धार । मग मज आला गर्हिवर
 तंव दाही दिशा अंधकार । मग मज कांहीं न सुचे ॥
 ऐसें जाणोनि निर्वाण पाहीं । मनुष्य-जन्म मागुता नाहीं
 नामा म्हणे तुझे पायीं । ठाव देई विठोबा ॥ १ ॥

१९. नामदेवांचीं भजनें *

वावडी दुरीच्या दुरी उडतसे अंबरीं ।
 हातीं असे दोरी परी लक्ष तेथें ॥
 दुडीवरी दुडी पाण्या निघाली गुजरी ।
 चाले मोकळ्या करीं परी लक्ष तेथें ॥

* लेखक : विनोबा, आवृत्ति ३ री, १९५४, पृष्ठ १.

* लेखक : विनोबा, पृष्ठ ४५, आवृत्ति ३ री, १९५४.

धन लोभ्यानें धन ठेवियलें दूरीं ।
 वतें चराचरीं परी लक्ष तथें ॥
 नामा म्हणे असावें भलतेया व्यापारीं ।
 लक्ष सर्वेश्वरीं ठेवूनियां ॥

२०. नामदेवांचीं भजनें *

धरीं रे मना तूं विश्वास या नामीं ।
 अखंड रामनामीं ओळखीं धरीं ॥
 जप करीं ऐसा अखंड खंडे ना ।
 निशिदिनीं मना होय जागा ॥
 नामा म्हणे मना होई रामरूप ।
 अखंडित जप सोहं सोहं ॥

२१. ज्ञानदेवांचीं भजनें †

एक तत्त्व नाम दृढ धरीं मना । हरींसि करुणा येईल तुझीं ॥
 तें नाम सोपारें रामकृष्ण गोविंदा । वाचेसी सद्गद जपें आधीं ॥
 नामापरतें तत्त्व नाहीं रे अन्यथा । वायां आणिका पंथा जासी ज्ञणें ॥
 ज्ञानदेवा मौन जपमाळ अंतरीं । धरोनि श्रीहरी जपे सदा ॥

२२. अभंग क्रमांक ६८

तुज सगुण म्हणों कीं निर्गुण रे । सगुण निर्गुण एक गोविंदु रे
 अनुमानेना अनुमानेना । श्रुति नेति नेति म्हणति गोविंदु रे ॥
 तुज स्थूल म्हणों कीं सूक्ष्म रे । स्थूल सूक्ष्म एक गोविंदु रे
 तुज दृश्य म्हणों कीं अदृश्य रे । दृश्य अदृश्य एक गोविंदु रे ॥
 निवृत्ति प्रसादें ज्ञानदेवो बोले । बाप रखुमादेवीवरु विठ्ठलु रे ॥

* लेखक : विनोबा, पृष्ठ १५, आवृत्ति ३ री, १९५४.

† लेखक : विनोबा, १९४१, अभंग क्रमांक २६.

२३. अभंग क्रमांक ५२

देव करी तरी काय न होई । दगडाचेनि नई तरिजेल ॥
सूर्य किरणांवरी मुंगियांची हारी । अग्नीचां पाठारी पीक होय ॥
फुटोनियां पाय चालतील भिती । मेरु मशक येती सम तुका ॥
ज्ञानदेवो म्हणे अघटित घडे । गुरुकृपें जोडे परब्रह्म ॥

२४. अभंग क्रमांक १२६

दूर ना जवळी त्रिभुवन मंडळीं । ते मनाचां मूळीं बैसलेंसें
पाहतां न दिसे भानुप्रकाशें । येरवीं तें असे मशकीं रया ॥
बोलें जातां जेणें जिव्हाची खादली । पहातां पहातां नेली चर्म-दृष्टी
निवृत्तिदास तुम्ही बहुत न बोला । रखुमादेवीवरा ध्याइजेसु उगला ॥

२५. अभंग क्रमांक ११०

योगियां दुर्लभ तो म्यां देखिला साजणी ।
पहातां पहातां मना न पुरे धणी ॥
देखिला देखिला माये देवाचा देवो ।
निमालें दुजे-पण फिटला संदेहो ॥
अनंत वेषें अनंत रूपें देखिलें तयासी ।
बाप रखुमादेवीवरीं खूण बाणली कैसी ॥

२६. अभंग क्रमांक १४५

तूं तों माझे मी तों तुझें । ऐक्य जालें तेथें कैचें दुजें
तूं तो मी गा मी तो तूं गा । अज्ञानें बापुडीं नेणती पैंगा ॥
निर्गुण होतें तें गुणासि आलें । अज्ञान निरसुनि एकचि जालें
ज्ञानदेवो म्हणे परतूनि पाहीं । जीवाचा जीवनु कवणे ठायीं ॥

२७. अभंग क्रमांक १४६

देव पूजूं गेलों ठेवोनियां भाव । तंव जालों देव स्वतः सिद्ध
नाठवेचि कांहीं देवभक्तपण । सागरीं लवण मेळवीजे ॥
चराचर रूप देव चि पें जाला । लय होऊनि ठेला आत्मरूपीं
नाहीं आवाहन कैचें विसर्जन । स्वरूपीं चि लीन ज्ञानदेवो ॥

२८. अभंग क्रमांक १४७

आतां या परतें उरलें नाहीं कांहीं । देहीं चि विदेही होउनि ठेलों ॥
 आमुचे आम्ही देव आमुचे आम्ही भक्त । आमुचे आम्ही मुक्त एकविध ॥
 आमुचें आम्ही ज्ञान आमुचें आम्ही ध्यान । सोहं रश्मी खूण हातां आली ॥
 ज्ञानदेवो म्हणे निर्गुण निरंजन । मनाचें मोहन भूर्तीमाजी ॥

● ● ●

प्रसंग २९ : स्वामी आपल्या शिष्यांना प्रसंगाप्रसंगानें अनेक प्रकारें मार्गदर्शन करीत असतात. सोऽहंचें अनुसंधान सतत असावें हें त्यांचें मुख्य सांगणें असतें. परंतु साधकाला तें एकदम साधत नसल्यामुळें नित्य सकाळ संध्याकाळ निदान १५-२० मिनिटें स्वस्थ बसून अभ्यास करावा अशी त्यांची शिकवण असते. हा अभ्यास कसा व्हावा याला उपयुक्त असे विचार पुढील अवतरणांत असल्यामुळें हा भाग ते पुष्कळ शिष्यांना केव्हांना केव्हां तरी वाचावयास देतात.

योगाभ्यास*

आपण आपल्या शरीराची योग्य काळजी घेतली पाहिजे. आपल्या शरीरावर अत्याचार करावयाचा अथवा त्याला छळावयाचें हें राक्षसी कृत्य आहे. असें न करितां त्याची योग्य जोपासना राखणें हेंच आपणास हितावह आहे. त्याचप्रमाणें आपलें मनहि नेहमीं आनंदांत ठेवावें. उदासीनतेचे विचार डोक्यांत येऊं लागले तर त्यांना तेथून ताबडतोब काढून टाकावे; अशा विचारांना थारा मनांत क्षणभरहि होऊं देऊं नये. योग्यानें अतिरिक्त भोजन करूं नये, अथवा कडकडीत उपोषणहि करूं नये. युक्ताहारविहार आणि युक्तदेहपरिचर्या हीं योगाभ्यासाचीं अत्यंत उपयुक्त साधनें आहेत. ही युक्तता साधली नाहीं तर योगाभ्यासहि साध्य होणार नाहीं.

योगाभ्यासाकरितां संध्या समयाची वेळ सर्वांत युक्त होय. अरुणोदयाचा समय आणि सूर्यास्तानंतरची संध्या या वेळा या अभ्यासाला

*स्वामी विवेकानंद यांचे समग्र ग्रंथ, खंड १० वा, कर्नाटक प्रेस, १ ली आवृत्ती, पृष्ठ २२४ व २२५

फार प्रशस्त मानल्या आहेत. या वेळीं सर्व सृष्टि निसर्गतःच शांततेचा उपभोग घेत असते. या आजूबाजूच्या शांतीची मदत साधकाला आपो-आपच होते. बाह्य सृष्टींतून येणारी अशी निसर्गाची मदत अवश्य घ्यावी. यामुळे चित्तस्थैर्य ताबडतोब होतें. अभ्यासाला स्थिर सुखासनावर बसावें. छातीच्या फांसळ्या, खांदे आणि मस्तक हीं समरेषेत राहतील अशा आसनावर बसावें. आपल्या पाठीचा कणा अगदीं सरळ राहून त्यावर कसला भार येणार नाही अशी खबरदारी घ्यावी. हें साधण्याकरितां कण्याला बांक येऊं देऊं नये. पुढें अथवा पाठीमागें रेलूं नये. आसनस्थ झाल्यानंतर आपला देह पूर्ण निकोप आहे अशी भावना करावी. आपल्या देहांतील एकेक अवयव ध्यानीं आणून तो असावयाचा तितक्या पूर्ण-वस्थेत आहे असा मनाचा निश्चय करावा. यानंतर सर्व जगाचें शुभ चिंतन करावें. यानंतर ज्ञानासाठीं ईश्वराची मदत मागावी. मग चित्त स्थिर करून आपल्या स्वासाशीं आपलें मन संलग्न करावें, आणि त्यांची जा-ये कशी होते हें लक्षांत आणावें. स्वासांवर आपलें मन इतकें स्थिर करावें कीं जणूं काय मन आणि स्वास हीं समरसच होऊन गेलीं आहेत. स्वासांच्या आंदोलनावरोबरच मनाचें आंदोलन चालावें. या व्यतिरिक्त दुसऱ्या विचारांचे स्पंद तेथें उठूं देऊं नयेत.

● ● ●

प्रसंग ३० : एकदां एक साधक स्वामींना दीनपणें म्हणाला, महाराज, माझी परमार्थांत फारशी प्रगति कां होत नाही. माझे विकार मला आवरत नाहीत. साधुसंतांचीं चरित्रें वाचलीं म्हणजे मला माझीच खंत वाटूं लागते. मी माझे आचरण सुधारण्याचा प्रयत्न करतो परंतु शेवटीं मी पापी, हीन आहे असेच माझ्या प्रत्ययाला येतें. त्यामुळे मी आतां मनानें अगदीं दुबळा झालों आहे. माझी प्रगति होण्याला कांहीं उपाय सांगाल तर बरें होईल.

स्वामी म्हणाले, असले दुबळेपणाचे विचार साफ काढून टाका 'श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः' (गीता अ. १७-३) मी पापी दुबळा अशी श्रद्धा धरलीत तर तसेच व्हाल ! हे सारे प्रकृतीचे धर्म आहेत. त्याचा विचार न करतां एकदम मी पवित्र आहे, या सर्व

विकाराहून मी अलिप्त आहे अशी धारणा ठेवा. हें अनुसंधान सतत होऊं लागलें म्हणजे संतपणाचीं लक्षणे आपोआपच प्रकट होतील. मग त्याचाही अभिमान रहाणार नाही. पुढील उतारा वाचा.

चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहं *

लौकिक वस्तूंत माझी सुखरूपता केव्हांच गुंतलेली नव्हती. दाराधन-सुतांच्या ठिकाणीं मी केव्हांच बद्ध झालेला नव्हतो. अनंत नीलाकाशासारखा मी आहे. नीलाकाशावरून अनेक रंगांचे ढग इतस्ततः परिभ्रमण करीत असतात. ते क्षणभर असतात आणि मग नाहीसे होतात. ते नाहीसे झाले म्हणजे आकाशाची नीलिमा पूर्वीप्रमाणेच कायम असते. ढगांच्या रंगानें तिचा रंग पालटत नाही. सुख आणि दुःख, चांगलें आणि वाईट अशा प्रकारच्या द्वंद्वांचा गराडा क्षणभर मज-भोवतीं पडेल आणि माझ्या आत्म्याचें स्वरूप तीं द्वंद्वें क्षणभर झांकून टाकतील, पण त्यामुळें माझ्या आत्म्याच्या स्वरूपांत रतिभरही अंतर पडणार नाही. हीं द्वंद्वें क्षणभरानें नष्ट होतील; कारण माझें रूप नित्य आहे. मला कांहीं संकट प्राप्त झालें तरी तें अनित्य असल्यामुळें नष्ट होईल हेंही मला माहीत आहे. केवळ मी एकच नित्य आहे आणि मला कशाचाही स्पर्श होऊं शकत नाही. मी नित्य आणि सदा युक्त आहे, अशा प्रकारचें वर्णन एका प्राचीन आर्य कवीनें केलें आहे.

वेदान्तानें हा अमृताचा पेला आपणांपुढें केला आहे. यांतील रसाचें प्राशन आपण करूं या, म्हणजे आपण अमर होऊं. भीति प्रथम सोडून द्या. आपण अनित्य आहों, क्षुद्र आहों, वाईट आहों असल्या भावनांना आपल्या चित्तांत थारा देऊं नका. आपणाला मरण केव्हांच नाही, मग मृत्यूची भीति कशाला ?

आपले हात कामांत गुंतले असतांही मनानें ' सोऽहं सोऽहम् ' असें म्हणा. सदोदित हेंच चिंतन करा, ध्यानीं, मनीं, स्वप्नीं हाच जप चालूं द्या. हें चिंतन तुमच्या रक्तमांसांत खेळूं द्या. मी मर्त्य आहे, मी दुर्बल आहे, मी दुःखी आहे, मी पापी आहे अशा प्रकारचा आभास उत्पन्न करणारीं सारीं स्वप्नें पूर्ण विलयास जाईपर्यंत हें चिंतन सोडूं

*स्वामी विवेकानंद यांचे समग्र ग्रंथ, खण्ड ९ वा, पृष्ठ १३-१४

नका. असें झालें म्हणजे सत्य वस्तु तुम्हांपासून क्षणभरही लपवून ठेवण्याचें सामर्थ्य कोणासही उरणार नाही.

• • •

प्रसंग ३१ : ज्ञानेश्वरांचें तत्त्वज्ञान हें स्वामींचा जिव्हाळ्याचा विषय ! या बाबतींत डॉ. शं. दा. पेंडसे यांचे विचार स्वामींच्या विचारांशीं पूर्णपणें जुळणारे आहेत.

ज्ञानेश्वरांच्या तत्त्वज्ञानाचें स्वरूप थोडक्यांत सांगावयाचें झाल्यास तें कसें सांगतां येईल ? असा प्रश्न सहज बोलण्याच्या ओघांत एकदां मी केला असतां स्वामींनीं मला पुढील उतारा वाचावयास दिला.

स्वामींच्या विचारांचेही हेंच सार म्हणून सांगतां येईल व या दृष्टीनें हा उतारा महत्त्वाचा वाटल्यावरून पुढें दिला आहे.

ज्ञानेश्वरांच्या अध्यात्माचे प्रमुख सिद्धांत *

निराकार, निर्गुण, निर्विशेष, अनादि, अनंत, चिन्मय असा परमात्मा हीच एक सद्बस्तु आहे, ती वाणीचा किंवा बुद्धीचा विषय होणारी नसून स्वसंवेद्य आहे. जीव आणि जगत् यांचें खरें स्वरूप तेंच आहे; कारण चैतन्यावांचून तद्भिन्न असें कांहींच निर्माण झालेलें नाही. जें कांहीं आहे तें सर्व चैतन्यच आहे. निर्गुण तेंच सगुण झालेलें दिसतें. 'सगुण निर्गुण एक गोविंदु रे' या शब्दांनीं हें एकत्व सांगितलें जातें. चैतन्याहून भिन्न असें जें कांहीं दिसतें तो केवळ आभास आहे. जगाचें जडत्व व भिन्नत्व मायिक आहे. जग वस्तुतः चिन्मय आहे आणि जीवहि चिन्मय आहे. अध्यात्मज्ञानानें हा जडत्वाचा आणि भिन्नत्वाचा नामरूपात्मक आभास नष्ट करून जगाचें व आपलें अविनाशी चिन्मय स्वरूप समजून घेतल्यानें सर्वांशीं एकरूप झालेला व्यापक जीव आनंदाच्या सिंहासनावर बसतो. ज्या आनंदाकरितां जीवांची अखंड धडपड चालू आहे तो आनंद वस्तुतः बाहेर नसून त्यांच्या हृदयांतच आहे. पण हें ज्ञान नसल्यामुळें ते विषय-प्राप्तीकरितां धडपडत असतात. "तैसा हृदयीं आंतु मी धर्मु । असतां सर्व सुखाचा आरामु । किं आतांसि कामु । विषयांवरी ॥" ज्ञानेश्वरी

* श्री ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास, पृष्ठ ९३-९४, लेखक : शं. दा. पेंडसे, १९५४

९-५९. भूतमात्रांच्या जीवांत असणाऱ्या ह्या आत्मारामाची ओळख करून देऊन जीवांना आनंदसाम्राज्यावर पट्टाभिषेक करण्याकरितां उदयास आलेल्या ज्ञानेश्वरांच्या अध्यात्माचे हे प्रमुख सिद्धांत आहेत.

● ● ●

प्रसंग ३२ : सद्गुरु शिष्याला महावाक्याचा उपदेश करीत असतात. महावाक्याचा अर्थ नीट समजून तशी धारणा ठेवणें हेंच साधकाला अत्यंत आवश्यक आहे. तशी धारणा नसेल तर महावाक्याचा नुसता जप करून काय उपयोग ? समर्थानीं म्हटलेंच आहे,

महावाक्याचा उपदेशु भला । परी त्याचा जप नाही बोलिला ।

येथ विचारचि केला । पाहिजे साधकें ॥

महावाक्याचा विचार करूनच मग यथार्थत्वानें सोडहं म्हणजे 'तो' मी आहे असें म्हणावयाचें असतें. तेव्हां अशा महावाक्यांचें महत्त्व सांगण्यासाठीं स्वामी प्रसंगोपात् पुढील उतारा वाचावयास देत असतात.

महावाक्यम् अनुचितयेत् *

योगी आणि महर्षि यांच्या अनुभवांचे साररूप असे जे सूत्ररूप आदेश असतात त्यांना महावाक्य म्हणतात. अर्थदृष्ट्या ते महान् असतात म्हणून त्यांना महावाक्य म्हणावयाचें. जगांत सर्वांत लहान असणारीं जीं वाक्यें आहेत त्यांत या महावाक्यांची गणना होते. 'तत्त्वमसि', 'अहं-ब्रह्मास्मि' अशासारख्या वाक्यांना महावाक्य म्हणतात. आपल्या देशाची ही एक विशेष साधना आहे. दुसऱ्या देशांत, संप्रदायांत किंवा धर्मांत अशी साधना कमी आढळते.

'अनुचितयेत्' म्हणजे 'सततं चितयेत्', 'निरंतरं चितयेत्', 'प्रतिक्षणं चितयेत्', 'आमरणं चितयेत्', 'आजीवनं चितयेत्.' आपल्या प्रत्येक कृतीबरोबर महावाक्याचें चिंतन करावें. चिंतनाची भिन्न भिन्न प्रक्रिया अनेक आचार्यांनीं खूप विस्तारानें समजावली आहे. 'सः अहं अस्मि' या वाक्यामध्ये 'मी' चा अर्थ काय, 'तो' चा अर्थ काय, 'आहे' चा अर्थ काय; त्याचप्रमाणें 'तत् त्वम् असि' यामध्ये 'तें' म्हणजे काय,

* साम्यसूत्रें, लेखक : विनोबा, १९५८, पृष्ठ ८ ते १०

‘तू’ म्हणजे काय, ‘आहेस’ म्हणजे काय, अशी अगदी वारीक चर्चा केलेली असते. या चर्चेच्या अनुषंगाने मग संप्रदाय पडले. रामानुज, शंकर, मध्व, निवार्क, वल्लभ, विष्णुस्वामी इत्यादि संप्रदायांचे लोक महावाक्याचे चिंतन वेगवेगळ्या रीतींनी करतात. वेदान्ताचे विचारक हे चिंतन आणखी वेगळ्याच रीतीने करतात.

गीतेच्या तेराव्या अध्यायाच्या आधारे गीताप्रवचनांत मी म्हटले आहे की आपण शरीराहून वेगळे आहोत हे सहज लक्षांत येण्यासारखे आहे. कारण शरीरांत विकृति होते, रोग होतात, ते शोधून त्यावर इलाज करणारे आपण शरीराहून भिन्न आहोत हे ओळखणे कठिण नाही. परंतु एवढ्याने महावाक्याचे चिंतन संपत नाही.

महावाक्याचे चिंतन करताना अनेक संप्रदायांनी अनेक अर्थ लावले आहेत. त्यांतून एक अर्थ आज मी तुमच्यासमोर मांडणार आहे. त्या अर्थाविषयी अर्थात्च माझा कांहीच आग्रह नाही.

‘तत् त्वम् असि’ या वाक्यामध्ये ‘तत्’ म्हणजे ज्यांत विशाल विश्वरूप अशी परिपूर्ण, शक्ति भरली आहे ते. ‘त्वम्’ म्हणजे तुला स्वतःबद्दल जाणीव होत असलेला तू. ‘देहांत गुरफटलेला, मर्यादित अल्प शक्तीचा मी’ असे जे तू मानून बसला आहेस ते बरोबर नाही. तू वास्तविक ‘तो’ आहेस ! किती उंच उडी ! नित्याच्या अनुभवाविरुद्ध मानण्यास सांगणारा आदेश ! एक असंभव चिंतन ! अशी ही आज्ञा वाटेल. ‘मी दुर्बल आहे’ असे मी म्हणतो. परंतु महावाक्य सांगते की ‘नाहीं, तू दुर्बल नसून बलवान आहेस !’ ‘मी आजारी आहे’ असे मी म्हणतो. तर महावाक्य सांगते ‘नाहीं, तू निरोगी आहेस’. ‘मी बुद्धिहीन आहे’ असे मी म्हणतो तर महावाक्य म्हणते ‘तू बुद्धिहीन नसून बुद्धीच्या पलीकडचा आहेस’. आतां अशा प्रकारचे चिंतन करणे सोपी गोष्ट नाही. इंद्रिये, मन, बुद्धि यांचे अडथळे या चिंतनाच्या आड येतात. परिस्थितीचेहि अडथळे येतात. परंतु आपण या सर्वांहून भिन्न आहोत याचे चिंतन करू पहाणाराला ह्या सर्व अडथळांना दूर सारावे लागते. परिस्थितीच्या आणि इंद्रियादि उपाधींच्या चक्रांत माणूस सांपडला—आणि तसा तो बहुधा सांपडतोच—कीं चिंतन संपलेच.

प्रसंग ३३ : कांहीं भाविक मंडळी स्वामींकडे येत असतात. कांहींना आपणांला ज्ञानेश्वरी वगैरे समजत नाहीं, ज्ञानाच्या गोष्टी कळत नाहीत असें वाटते. आपण अज्ञानी तेव्हां आपणाला ज्ञान कसें होणार ? व ज्ञान झालें नाहीं तर परमेश्वरप्राप्ति आपणांला होणें कठीण असेंही त्यांना वाटत असतें.

अशा भाविक मंडळींना स्वामी सांगत असतात, 'तुम्ही बिलकूल काळजी करूं नका. कांहीं समजलें नाहीं तरी चालेल. फक्त भगवंताचें नाम घ्या म्हणजे तुम्हांला ज्ञानानें जें मिळायचें तें सर्वही मिळेल.'

वरीलप्रमाणें आश्वासन देऊन त्यांना बहुधा पुढील उतारा वाचावयास देतात.

नामाचा महिमा *

ज्ञानयोगांतहि सर्व पापें भस्म होण्याचें आश्वासन आहे. पण तें पोहून नदी पार करण्यासारखें आहे. तुमच्या बाहूंत तेवढें बळ असेल तर जरूर पोहून जा. परंतु बाहूंत बळ नसेल तर नामरूपी नौका तुम्हांला नदीपार घेऊन जाईल हें आश्वासन भक्तियोगांत आहे.

असें आश्वासन जर भक्तियोगांत नाहीं असें मानलें तर भक्तियोगहि ज्ञानयोगासारखा कठिण होऊन बसेल. परंतु भक्तियोग सोपा म्हटला आहे. भक्ति प्राप्त करून घेणें कठिण असलें तरी एकदां ती झाली कीं वाकी सारें सुलभ, आनंदमय आहे.

नामस्मरणाची प्रक्रिया सोपी आहे. तथापि सोपी म्हणजे प्रयत्न न करतां साधणारी आहे असें मात्र मानूं नये.

● ● ●

प्रसंग ३४ : स्वामींना प्रिय असें प्रातःस्मरण पुढें दिलें आहे.

प्रातःकाळीं उठून हे श्लोक अर्थपूर्ण म्हणून त्याप्रमाणें भगवच्चिंतन करणें हें किती लाभदायक आहे हे श्लोकांचे शेवटीं दिलेलेंच आहे.

सोडहं भावानें आत्मानुसंधान करणें हेंच याचें थोडक्यांत सार म्हणतां येईल.

---

*साम्य सूत्रें, लेखक : विनोबा भावे, १९५८, पृष्ठ २२-२३

प्रातःस्मरणस्तोत्रम् *

प्रातः स्मरामि हृदि संस्फुरदात्मतत्त्वं
सच्चित्सुखं परमहंसगतिं तुरीयम् ।
यत् स्वप्नजागरमुषुप्तमवैति नित्यं
तद्ब्रह्म निष्कलमहं न च भूत सङ्घः ॥ १ ॥

प्रातर्भजामि मनसां वचसामगम्यं
वाचो विभ्रान्ति निखिला यदनुग्रहेण ।
यन्नेति नेति वचनैर्निगमा अवोचं—
स्तं देवदेवमजमच्युतमाहुरग्न्यम् ॥ २ ॥

प्रातर्नमामि तमसः परमर्कवर्णं
पूर्णं सनातनपदं पुरुषोत्तमाख्यम् ।
यस्मिन्निदं जगदशेषमशेषमूर्तो
रज्ज्वां भुजङ्गम इव प्रतिभासितं वै ॥ ३ ॥

श्लोकत्रयमिदं पुण्यं लोकत्रयविभूषणम्
प्रातःकाले पठेद्यस्तु स गच्छेत्परमं पदम् ॥ ४ ॥

● ● ●

प्रसंग ३५ : स्वामीनां विशेष आवडणारे मनाचे श्लोक पुढें उद्धृत केले आहेत.

श्री मनाचे श्लोक *

दिसे लोचनीं तें नसे कल्प कोडी ।
अकस्मात आकारलें काळ मोडी ।
पुढें सर्व जाईल कांहीं न राहे ।
मना संत आनंत शोधूनि पाहें ॥ १४६ ॥

* श्रीमत् आद्यशंकराचार्यकृत सुबोधस्तोत्र संग्रह (मराठी अनुवाद आणि विवेचन)
लेखक—म. म. पं. पां. ग. गोस्वामी, पृष्ठ—१३२

१ येथें भूतो असाहि पाठभेद आहे.

॥ श्री समर्थ रामदासस्वामी श्लोक क्र. १४६ ते १५० व १८८ ते १९०

फुटेना तुटेना चलेना ढलेना ।
 सदा संचलें मीपणें तें कळेना ।
 तया एक रूपासि द्वजें न साहे ।
 मना संत आनंत शोधूनि पाहें ॥ १४७ ॥
 निराकार आधार ब्रह्मादिकांचा ।
 जया सांगतां शीणली वेदवाचा ।
 विवेकें तदाकार होऊनि राहें ।
 मना संत आनंत शोधूनि पाहें ॥ १४८ ॥
 जगीं पाहतां चर्मचक्षीं न लक्षें ।
 जगीं पाहतां ज्ञानचक्षीं न रक्षे ।
 जगीं पाहतां पाहणें जात आहे ।
 मना संत आनंत शोधूनि पाहें ॥ १४९ ॥
 नसे पीत ना श्वेत ना श्याम कांहीं ।
 नसे व्यक्त अव्यक्त ना नीळ नाहीं ।
 म्हणे दास विश्वासतां मुक्ति लाहे ।
 मना संत आनंत शोधूनि पाहें ॥ १५० ॥
 देहेभान हें ज्ञानशास्त्रें खुडावें ।
 विदेहीपणें भक्तिमार्गेंचि जावें ।
 विरक्तीबळें निष्ठ सर्वें त्यजावें ।
 परी संग सोडनि सुखें रहावें ॥ १८८ ॥
 मही निर्मिली देव तो ओळखावा ।
 जया पाहतां मोक्ष तत्काळ जीवा ।
 तया निर्गुणालां गूणी पहावें ।
 परी संग सोडूनि सुखी रहावें ॥ १८९ ॥
 नव्हे कार्यकर्ता नव्हे सृष्टिभर्ता ।
 परेहून पती न लिपे विवर्ता ।
 तया निर्विकल्पासि कल्पीत जावें ।
 परी संग सोडूनि सुखें रहावें ॥ १९० ॥

पूर्वखंड समाप्त

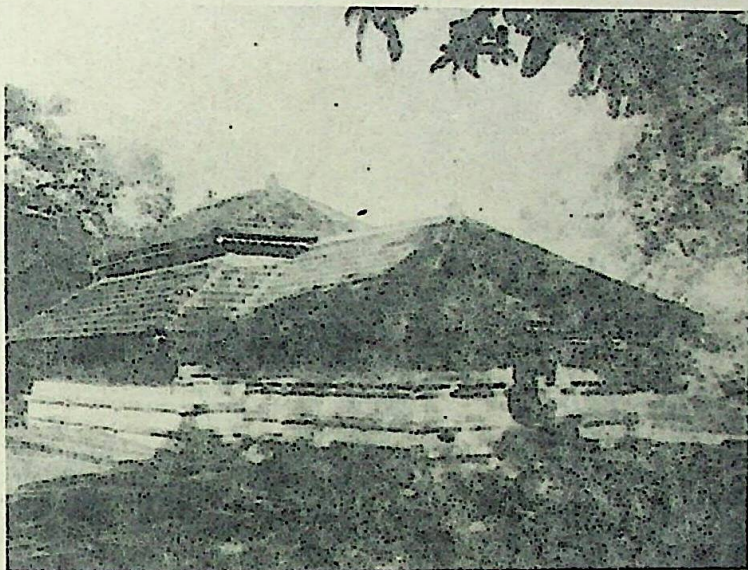
उत्तर - खंड

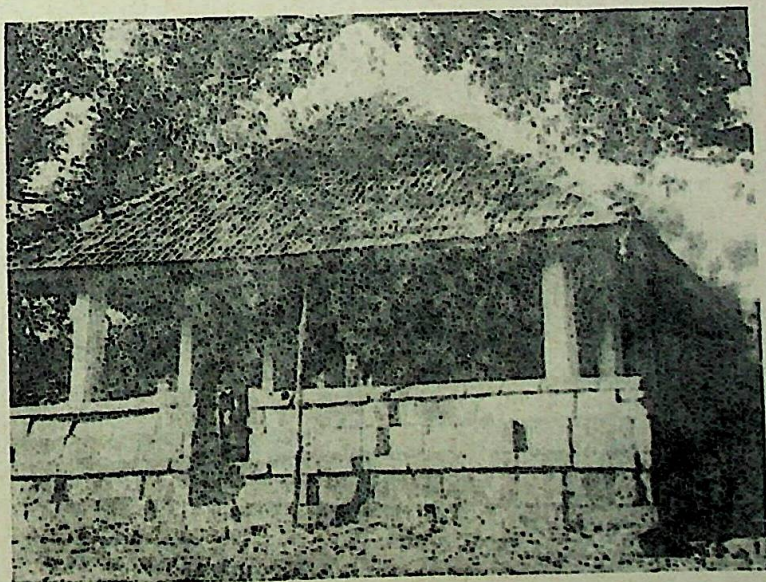
६६-१६६

श्री सोमेश्वर-मंदिर : पांवस

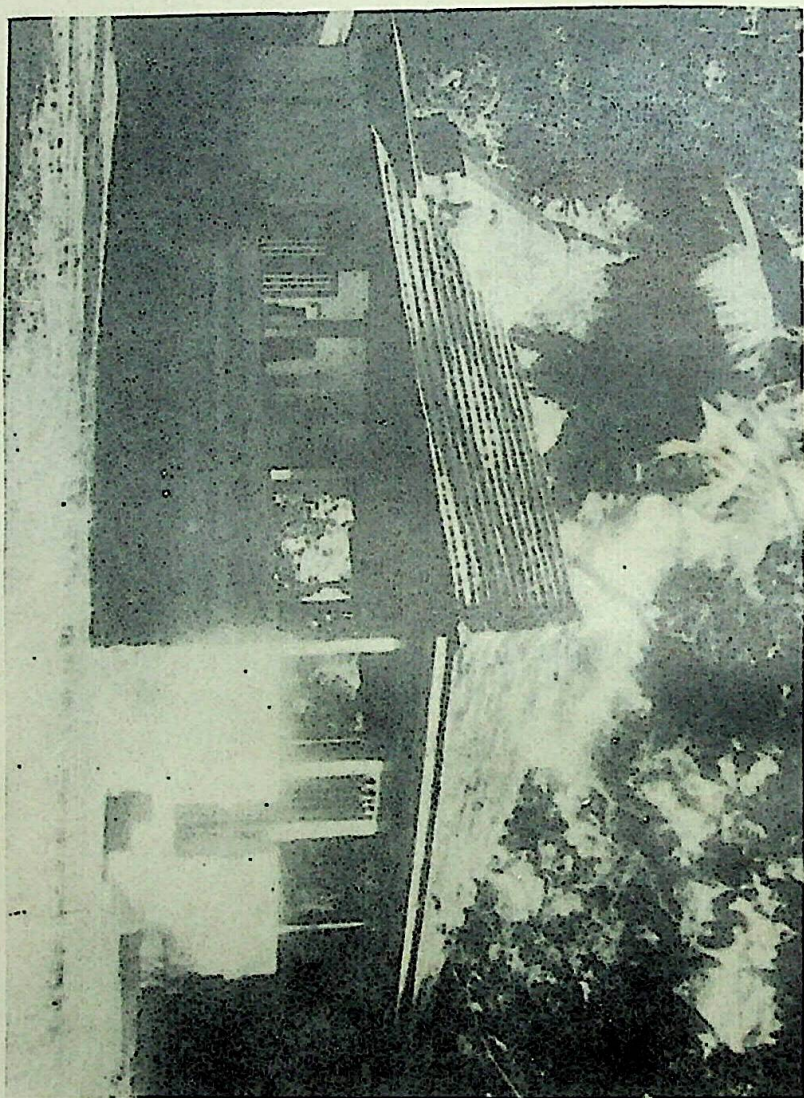

श्री नवलादेवी-मंदिर : पांवस

श्रीगणपति-मंदिर : पारस

प्रकरण ११ वे

स्वामी संप्रदाय

आदिनाथ ते स्वामी स्वरूपानंद

आदिनाथ सिद्ध आदिगुरु थोर ।
त्यासी नमस्कार भक्तिभावे ॥ १ ॥
तयाचि पासोनि शिव-शक्ति-बीज ।
लाघले सहज मत्स्येंद्राते ॥ २ ॥
मत्स्येंद्रानें दिलें गोरक्षा लागोनी ।
गोरक्षें गहिनी धन्य केला ॥ ३ ॥
गहिनीनाथें बोध केला निवृत्तीसी ।
निवृत्ति उपदेशी ज्ञानदेवा ॥ ४ ॥
ज्ञानदेव-शिष्य देव, चूडामणि ।
पुढें झाले मुनी गुंडाख्यादि ॥ ५ ॥
रामचंद्र महादेव रामचंद्र ।
प्रसिद्ध मुनींद्र विश्वनाथ ॥ ६ ॥
योगसार ऐसें परंपरा प्राप्त ।
सद्गुरु गणनाथ देई मज ॥ ७ ॥
स्वामी म्हणे झालें कृतार्थ जीवन ।
सद्गुरु चरण उपासितां ॥ ८ ॥

श्री स्वामी स्वरूपानंद हे नाथ-संप्रदायांतील थोर संत होत. नाथ संप्रदायाचे मूल पुरुष आदिनाथ म्हणजेच शंकर यांचेपासून पुढें मत्स्येंद्र-नाथांना या संप्रदायांतील गुरुबोध प्राप्त झाला. पुढें मत्स्येंद्रांपासून गोरक्ष, गहिनी, निवृत्ति, ज्ञानदेव, देवनाथ, चूडामणि, गुंडामहाराज, रामचंद्र, महादेव, रामचंद्र, विश्वनाथ, गणेशनाथ अशा परंपरेनें हा गुरुबोध स्वामी स्वरूपानंदांना प्राप्त झाला. हें स्वामींच्या वरील अभंगावरून स्पष्ट होत आहे.

स्वरूपानंद ... २१

आदिनाथांपासून स्वामी स्वरूपानंदांपर्यंत ज्या परंपरेनें हा संप्रदाय आला त्या व्यक्तीबद्दल अगदीं थोडक्यांत माहिती दिली तर तें उचित होईल असें वाटतें. विस्तृत माहिती अन्यत्र मिळूं शकेल व जिज्ञासूंनीं ती अवश्य पहावी. येथें विस्तारानें देतां येणें शक्य नसल्यानें संक्षेपानें देत आहें. ज्या व्यक्तीबद्दल विस्तृत माहिती प्रकाशित झालेली नाही व कांहींशी दुर्मिळ आहे त्याचाच फक्त थोडा विस्तार करित आहें.

आदिनाथ

आदिनाथ हे सकळ सिद्धांचे गुरु म्हणून ज्ञानोबांनीं गौरविले आहेत. आदिनाथ म्हणजेच शंकर हे सर्वांचे आदिपुरुष. यांच्यापासून हा संप्रदाय कसा आला ?

शंकर-पार्वती कैलासावर बसलीं असतां पार्वती शंकराला म्हणाली, “पशुपति, तुम्ही ज्या मंत्राचा जप करतां त्याचा मला अनुग्रह द्या.” शंकर म्हणाले, “देवी, तुला उपदेश करण्याकरितां एकांत स्थान पाहिजे.” असें म्हणून क्षीर सिंधूच्या कांठीं तीं दोघें गेलीं. ज्ञानेश्वरांनीं ज्ञानेश्वरीचे शेवटीं “क्षीर सिंधू परिसरीं। शक्तीच्या कर्णकुहरीं। नेणों कै श्री त्रिपुरारी। सांगितलें जें ॥ १८-१७५१ ॥ या ओवींत हेंच स्थान वर्णिलें आहे. तेथें शंकरांनीं पार्वतीला उपदेश केला. परंतु आदिनाथांपासून पुढें जी परंपरा आली ती पार्वतीपासून न येतां मत्स्येद्रनाथांपासून आली. मत्स्येद्रनाथांना शंकरांनीं साक्षात् अनुग्रह दिला नाही. शंकरांनीं केलेला उपदेश त्या वेळीं तेथें क्षीरसागराच्या कल्लोळांत एका मकरोदरांत गर्भावस्थेंत असलेल्या ब्रह्मगर्भाच्या कानीं पडला. त्यामुळें त्याला शुद्ध ज्ञान झालें व तो ब्रह्मरूप झाला.

उपदेश संपल्यावर शंकर पार्वतीस म्हणाले, “देवी, उपदेशाचें सार तुला समजलें का ?” पार्वती उत्तर देणार इतक्यांत मच्छीच्या गर्भातून ध्वनि आला कीं, “सर्व ब्रह्मरूप आहे.” हा ध्वनि ऐकतांच शंकरांनीं तिकडे पाहिलें तों मच्छीच्या उदरांत नवयोगीश्वरांपैकीं कवि नारायणानें संचार केल्याचें त्यांना समजून आलें. शंकर त्या गर्भस्थ कवि नारायणाला म्हणाले, “तूं माझा उपदेश ऐकल्यानें तुला पुष्कळ ज्ञान प्राप्त झालें आहे.

परंतु तू बदरिकाश्रमास ये तेथें दत्तात्रेयाकडून हाच उपदेश मी तुला करवीन व मी तुला दर्शन देईन. ”

मच्छीच्या पोटांतील गर्भ तोच मंत्र जपू लागला. यमुनेच्या तीरावर मच्छीनें अंडें टाकलें व बगळ्यांनीं तें फोडतांच त्यांतून एक सुंदर बालक बाहेर येऊन रडूं लागलें. त्याच वेळीं कामिक नांवाचा एक कोळी तेथें आला व तें दैदिप्यमान बालक पाहून त्याचें अंतःकरण द्रवलें. इतक्यांत अशरीरी वाणी त्याच्या कानीं आली. “हा साक्षात् कवि नारायणाचा अवतार आहे. या बालकाला तू आपल्या घरीं नेऊन याचें नीट संरक्षण कर व याचें नांव ‘मच्छिद्रनाथ’ असें ठेव. ”

मच्छिद्रनाथ

पांच वर्षेपर्यंत त्या कामिक कोळ्यानें मच्छिद्रनाथाचें पुत्राप्रमाणें मोठ्या कौतुकानें पालनपोषण केलें. एके दिवशीं त्याला आपल्याबरोबर घेऊन तो यमुनेवर मासे मारण्यास गेला. त्यानें जाळें टाकलें व पुष्कळ मासे पकडून ते मच्छिद्राजवळ आणून ठेवले व पुन्हां आणखी मासे पकडण्यासाठीं तो गेला. बापाचें हें कृत्य मच्छिद्राला रुचलें नाहीं. आपल्या मातृकुळाचें रक्षण करावें असें त्याला वाटलें. तो एकेक मासा पाण्यांत सोडूं लागला. हें पाहून बापाला राग आला व तो त्याला खूप बोलला. मासे मारले नाहींत तर तूं खाशील काय ? अशा लक्षणांनीं तूं भीक मागशील ? असें बोलून तो पाण्यांत शिरला. भिकेच्या पवित्र अन्नावरच आपण जगावें असें ठरवून तो पांच वर्षांचा बालक बापाची नजर चुकवून निसटला व फिरत फिरत बदरिकाश्रमांत गेला. त्या ठिकाणीं त्यानें बारा वर्षे तीव्र तपश्चर्या केली. तेथें दत्तात्रेयांचा अनुग्रह व शंकराचें दर्शन होऊन त्याला कृतार्थता प्राप्त झाली. सर्व सिद्धि हस्तगत झाल्या व मच्छिद्रनाथ तेथून तीर्थयात्रेला निघाले.

गोरखनाथ

मच्छिद्रनाथ फिरत फिरत बंगल्यांतील चंद्रगिरी गांवांत येऊन पोचले. तेथें सर्वोदयपाल नांवाचा ब्राह्मण रहात होता. त्याची स्त्री सरस्वती ही रूप-गुणसंपन्न होती परंतु पुत्रसंतति नसल्यानें दुःखी होती. मच्छिद्र-

नाथ तेथें भिक्षेला आले व 'अलख' असा शब्द केला. तो ऐकून सरस्वती बाहेर आली. तिने त्यांना आसन दिलें व भिक्षा आणून घातली. त्यांना नमस्कार करून आपणांला संतति नसल्याचें दुःख निवेदन करून त्यांना कांहीं उपाय असल्यास विचारलें. मच्छिंद्रनाथांना तिची दया येऊन त्यांनीं सूर्य मंत्रानें विभूति मंत्रून दिली व तें भस्म रात्रीं निजते-वेळीं खाण्यास सांगितलें. "तुला सूर्यासारखा तेजस्वी पुत्र होईल व बारा वर्षांनीं मी स्वतः येऊन त्याला उपदेश करीन म्हणजे तो कीर्तिमान होईल." असें सांगून ते निघून गेले. सरस्वतीबाईला आपणांला पुत्र होणार म्हणून अत्यंत हर्ष झाला. आनंदानें ही बातमी शेजारणीला सांगण्यासाठीं पदराला विभूति बांधून ती शेजारीं गेली. शेजारणीला सर्व हकीगत सांगतांच ती म्हणाली "असल्या अंगाच्यानें का पोरें होतात ? तूं असल्या गोसावड्यांच्या नादीं लागूनकोस." हिरमुसलें तोंड करून ती घरीं आली व केरकचरा, राख वगैरे टाकण्याच्या उकिरड्याच्या खड्ड्यांत तिनें तें भस्म टाकून दिलें.

बोलल्याप्रमाणें बारा वर्षांनीं पुन्हां मच्छिंद्रनाथ तेथें आले. 'अलख' असा आवाज सरस्वतीचे कानीं आला. ती बाहेर आली व भिक्षा घालूं लागली. बाईनें मध्यंतरीं बारा वर्षे गेल्यामुळें त्यांना ओळखलें नाहीं. "मुलगा कोठें आहे ?" विचारतांच मला अजून मुलगा झालाच नाहीं, असें बाईनें उत्तर दिलें. "तूं खोटें बोलतेस, बारा वर्षांपूर्वीं तुला पुत्र होण्यासाठीं विभूति मंत्रून दिली ती तूं काय केलीस ?" बाई मयभीत झाली कीं हा कानफाट्या माझी काय दशा करील कोण जाणे ? तिला पश्चात्ताप झाला. तिनें त्यांच्या पायांवर मस्तक ठेवलें व रडतच सांगितलें, "माझा विश्वास वसला नाहीं म्हणून तो अंगारा मी उकिरड्यावर फेंकून दिला. या अन्यायाची मला क्षमा करा." मच्छिंद्रनाथ म्हणाले, "माते, जें व्हावयाचें तें घडून आलें. तुझ्यावर रागावून काय उपयोग ? तुझ्या नशिबांत मुलगा नव्हता हेंच खरें. आतां तूं ती राख कोठें टाकलीस ती जागा मला दाखव म्हणजे झालें." मच्छिंद्रनाथांना बाईनें ती जागा दाखवतांच त्यांनीं मुलाला उद्देशून हांक मारली. "हे प्रतापी हरिनारायण सूर्यसुता, तूं जर गोवरांत असलास तर बाहेर नीध, तुझें नांव गोरक्ष ठेवलें आहे." हे शब्द ऐकतांच आंतून 'आदेश' असा शब्द ऐकूं आला व पुढील

शब्द कानांवर पडले. "गुराया ! मीं गोरक्षनाथ आंत आहे. पण गोवराची रास मोठी असल्याने मी बाहेर येऊं शकत नाहीं. तरी मला बाहेर काढावे." हें ऐकून मर्च्छिद्रांनीं ती खांच उकरून गोरक्षनाथाला बाहेर काढलें. तो तेजःपुंज पुत्र बाहेर येतांच सूर्यासारखा प्रकाश पडला. असा पुत्र आपल्याला लाभला नाहीं म्हणून सरस्वतीबाईला फारच पश्चात्ताप झाला व बाई रडूं लागली. मर्च्छिद्रनाथ तिला म्हणाले, "आतां रडतेस कशाला ? तो मुलगा तुझ्या नशिबांत नव्हता, मग तो तुला कुठून प्राप्त होणार ? आतां व्यर्थ खेद न करतां येथून जा ! नाहीतर शाप मात्र घेशील." बाई निघून गेली व मर्च्छिद्रांनीं त्याच्या मस्तकावर वरदहस्त ठेवून त्याला नाथदीक्षा दिली आणि ते त्याला आपल्याबरोबर तीर्थयात्रेला घेऊन गेले.

गहिनीनाथ

या संप्रदायांतील चौथे पुरुष गहिनीनाथ होत. गहिनीनाथांची उत्पत्ति मोठी विचित्र व आश्चर्यजनक आहे. एके दिवशीं एका गावांत गोरक्षनाथ एकटेच संजीवनी मंत्र पाठ करीत होते. त्या वेळीं चिखलांच्या गोळ्यांनीं खेळत असलेली कांहीं मुलें त्यांच्या जवळ आलीं. त्यांनीं चिखलाची एक गाडी तयार केली व त्यावर बसण्यासाठीं एक चिखलाचा गाडीवान तीं तयार करूं लागलीं. तो त्यांना साधेना म्हणून त्यांनीं गोरक्षनाथांना चिखलाचा पुतळा तयार करून देण्यास सांगितलें.

गोरक्षनाथ जो चिखलाचा पुतळा तयार करील त्यापासून गहिनीनाथांचा (नव नारायणांपैकीं करभंजनाचा) अवतार व्हावयाचा असा संकेत पूर्वीच ठरला होता. तोंडानें संजीवनी मंत्राचा पाठ करीत गोरक्षनाथ पुतळा तयार करीत होते. पुतळा झाल्यावर करभंजनानें त्यांत प्रवेश केला. तत्काळ तो पुतळा तेजःपुंज दिसूं लागला व त्यानें मोठ्यानें रडण्यास सुरवात केली. गोरक्षनाथानें भूत आणलें अशी समजूत होऊन मुलें भीतीनें पळून गेलीं. स्वतः गोरक्षही स्तंभित झाले. मर्च्छिद्रनाथांना हें सर्व समजतांच त्यांनीं त्या मुलाला उचलून घेतलें. गोरक्षाला त्यांनीं भिण्याचें कारण नाहीं, हा अवतारी आहे म्हणून सांगितलें व त्या मुलाला एका बाईच्या हवालीं केलें. त्या बाईला स्तनपान्हा आला. तिनें त्याचें

मुलाप्रमाणें संगोपन केलें. बारा वर्षांनीं पुन्हां तेथें गोरक्षनाथ गेले व या गहिनीनाथांना त्यांनीं अनुग्रह केला व ते सिद्ध पुरुष झाले. हेच निवृत्तिनाथांचे गुरु होत.

निवृत्तिनाथ—ज्ञानेश्वर

गहिनीनाथांचे शिष्य निवृत्तिनाथ व त्यांचे शिष्य ज्ञानेश्वर महाराज. या थोर संतांबद्दल माहिती नाही असें महाराष्ट्रांत तरी क्वचितच घडेल. म्हणून येथें विस्तार न करतां अगदीं सूत्रमय माहिती देत आहें.

निवृत्तिनाथांचे वडील विठ्ठलपंत हे विरक्त पुरुष होते. व तीर्थभ्रमण करीत फिरत फिरत ते आळंदीला आले. ते वेदशास्त्रांत निष्णात होते. आळंदीला आल्यावर तेथें त्यांना पांडुरंगांच्या दृष्टांतामुळें तेथील सिद्धोपंत यांच्या मुलीशीं विवाहबद्ध व्हावें लागलें. पुढें विरक्तीचा जोर वाढत जाऊन वारंवार ते आपल्या पत्नीजवळ संन्यास घेण्यासाठीं परवानगी मागत. कारण बायकोच्या परवानगीशिवाय संन्यास ग्रहण करणें शास्त्राला संमत नाही. पत्नीच्या भावना ती पूर्णपणें जाणत असूनही तिला संतान नसल्यामुळें पतिवचनाला होकार देणें अत्यंत कठिण वाटत होतें. परंतु एक वेळ अशी आली कीं पत्नी थोडी रागांत आहे अशा वेळीं त्यांनीं संन्यास घेण्याची परवानगी मागितली व रागाचे भरांत तिनें जा, घ्या संन्यास असें म्हटलें. झालें त्यांना तेवढेंच पाहिजे होतें. शास्त्राधारापुरती परवानगी मिळाली असें मानून त्यांनीं काशीची वाट धरली. पत्नीनें मनापासून परवानगी दिली नाही याची बोंच मनाला होतच होती. परंतु तीव्र वैराग्याची ओढ फार बलवान असल्यामुळें त्यांचा निश्चय दृढ होत गेला. काशीला रामानंद म्हणून एक थोर संन्यासी होते. त्यांचेकडून त्यांनीं संन्यास दीक्षा घेतली.

इकडे विठ्ठलपंतांच्या पत्नी आपण रागाच्या भरांत परवानगी दिल्याबद्दल पश्चात्तापानें दुःखी झाल्या. त्यांचें प्रपंचांत चित्त लागणें अशक्य झालें. आतां सर्वकाळ भगवद्भजनांतच घालवावा असें त्यांनीं ठरविलें. एकभुक्त असावें, सतत नामस्मरण करावें, पिंपळाला प्रदक्षिणा घालाव्या, सद्ग्रंथांचें वाचन करावें असा दिनक्रम सुरू झाला. अशा प्रकारें कायिक, वाचिक व मानसिक तपश्चर्या सुरू झाल्या.

इकडे रामानंद-स्वामींना तीर्थयात्रा कराव्या असें वाटून मठाची जबाबदारी विठ्ठलपंतांवर म्हणजेच चैतन्याश्रमांवर टाकून ते रामेश्वरा-कडे निघाले. वाटेत आळंदी क्षेत्रांत त्यांचा मुक्काम पडला. देवदर्शनाला आलेल्या रुक्मिणीबाईंनीं स्वामींना पहातांच नमस्कार केला. स्वामींनीं सरावाप्रमाणें सौभाग्यवतीला 'पुत्रवती भव' असा आशीर्वाद दिला. असा आशीर्वाद मिळावा अशी तिची मुळींच इच्छा नव्हती. कारण आतां ती शक्य कोटींतील गोष्ट नाही असाच तिच्या मनाचा निर्धार झाला होता. त्यामुळें आशीर्वाद मिळतांच तिला हंसूं आलें. परंतु श्रेष्ठांचा चांगला आशीर्वाद मिळूनही तो निर्फळ होणार म्हणून वाईटही वाटलें. बाईची ही अवस्था पहातांच स्वामींनीं नीट चौकशी केली व त्यांच्या लक्षांत आलें कीं आपला चैतन्याश्रम हाच हिचा पति. स्वामींनीं आपली यात्रा तेथेंच संपवली व ते काशीला गेले. स्वामी लवकर परत आलेले पहातांच आपलें बिग यांना समजलें असावे असें चैतन्याश्रमाला वाटलें. रामानंदांनीं विचारतांच त्यानें आपला अपराध कबूल केला. संतानहीन स्त्रीच्या अनुमतीवांचून संन्यास घेणारा व देणारा दोघेही दोषी ठरतात म्हणून स्वामींनीं चैतन्याश्रमाला परत गृहस्थाश्रमाचा अंगीकार करण्याची आज्ञा दिली.

अविधी कमर्चिं न धरावें भय ।

यासि आहे साह्य जगदीश ॥

असें आश्वासन दिलें. गुरूची आज्ञा ही वेदाज्ञेपेक्षांही श्रेष्ठ मानणारे चैतन्याश्रम गुरूंना वंदन करून परत आळंदीस आले व लोकनिंदेची फिकीर न करतां पुन्हां गृहस्थ बनले. महाराष्ट्राच्या भाग्यानें जणूं त्यांना खेचून आणलें.

समाजानें त्यांच्यावर बहिष्कार घातला. अत्यंत खडतर जीवन जगत असतां त्यांना प्रत्यक्ष ब्रह्मा, विष्णु, महेश यांचे अवतारच अशीं तीन पुत्र रत्नें झालीं. चवथी मुक्ताबाई ब्रह्मणीकला म्हणजे आदिमायेचा अवतार. शके ११९० मध्ये निवृत्तिनाथांचा जन्म झाला. नंतर पुढे ३-३ वर्षांनीं ज्ञानेश्वर, सोपान व मुक्ताबाई यांचे जन्म झाले.

मुलांच्या अलौकिक गुणांकडे व बुद्धिचापल्याकडे पाहून मातापितरांना स्वर्गीय आनंद वाटावा हें स्वाभाविक होतें. परंतु समाजानें बहिष्कार

घातल्यामुळे मुलांच्या भावी जीवनाची घोर निराशा वाटून त्यांना फारच चिंता वाटू लागली. मुलें मुंजीला योग्य झालीं तेव्हां ब्रह्मवृंदांना जमवून आपणांला प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करा म्हणून त्यांनीं विनंती केली. धर्मशास्त्राच्या गूढ अभिप्रायाचा विचार न करतां त्या रूढीच्या पाईकांनीं - पोथीपंडितांनीं-विठ्ठल, रघुमाईंना देहांत प्रायश्चित्ताची शिक्षा फर्माविली. विठ्ठलपंत निराश झाले. मुलांची चिंता वहाणारा आतां एक परमेश्वरच समर्थ आहे. 'तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ते' हें भगवद्वचन आठवून त्यांनीं प्रवरा संगमाचा रस्ता धरला व प्रवरा संगमांत देहार्पण केलें. हविमणीनें आपल्या लाडक्या लेकरांचें स्नेहबंधनही दूर सारून पतीचेंच अनुसरण केलें.

मुलें पोरकीं झालीं, संन्याशाचीं मुलें म्हणून होणारी अवहेलना व सर्व प्रकारचें कष्टी जीवन हेंच त्यांच्या वांट्याला आलें. तरी थोरले बंधु निवृत्तिनाथ शांतच होते. ज्ञानेश्वर म्हणाले, आपले आईवडिलांनीं प्रायश्चित्त घेतलें. आतां आम्हांला मौजीबंधनाची परवानगी मिळेल. तरी आपण ब्रह्मवृंदांना विनंती करूं. ब्रह्मवृंदांनीं त्यांना पैठणास जाऊन तेथील पंडितांकडून शुद्धिपत्र आणा, मग तुमच्या मुंजी होतील; तों-पर्यंत होणार नाहीत म्हणून सांगितलें. तेव्हां चारी भावंडें पैठणास जाण्यास विघालीं. प्रथम तीं त्र्यंबकेश्वरास यात्रेकरितां गेलीं. तेथें ब्रह्मगिरीला प्रदक्षिणा करित असतां निवृत्तिनाथांना वाघ पाठीस लागलेला दिसला म्हणून पळत ते एका गुहेत शिरले. तेथें गहिनीनाथ समाधीत होते. यांची चाहूल लागतांच त्यांनीं डोळे उघडले व अधिकारी शिष्य पाहून त्याचे मस्तकीं वरदहस्त ठेवला. निवृत्तिनाथांना तत्काळ ब्रह्मबोध स्थिर झाला व गुहेंतून ते कृतार्थ होऊन बाहेर पडले. त्यांनीं ज्ञानेश्वरांना अनुग्रह दिला व ज्ञानोबांनीं सोपान, मुक्ताबाई यांना अनुग्रहित केलें. याप्रमाणें चारी भावंडें ज्ञानसंपन्न होऊन पैठणास गेलीं.

पैठणास गेल्यावर तेथें ब्रह्मवृंदांची सभा बोलावून सर्व वृत्तांत निवेदन केला. तेथील पंडितांनीं धर्मग्रंथ चाळून पाहिले. परंतु संन्याशाच्या मुलांचा प्रश्न सोडवण्याचा उपाय त्यांना कोठेंच आढळला नाही. तेव्हां तुमच्या मुंजी होत नाहीत असें त्यांनीं सांगितलें व भगवद्भजनांत तुम्ही आपलें जीवन व्यतीत करावें म्हणून सांगितलें.

ब्राह्मणांनीं ज्ञानोबांची थट्टा केल्यामुळे ज्ञानोबांकडून रेड्यामुखीं वेद बोलवण्याचा महान चमत्कार झाला व नंतर रेड्याला घेऊन ही मंडळी नेवाशाला गेली. तेथेंच श्री ज्ञानोबांनीं प्रसिद्ध असा ज्ञानेश्वरी ग्रंथ म्हणजेच भावार्थदीपिका या नांवाचा गीतेवर टीकाग्रंथ लिहिला. शके १२१२ मध्ये हा ग्रंथ पुरा झाला, ज्ञानेश्वरांचें चरित्र अत्यंत भव्य व दिव्य असें आहे. त्यांचा अनुग्रह देवनाथ यांना झाला. देवनाथ हे त्यांचे समकालीन नसून ज्ञानेश्वरांच्या नंतर सुमारे ४०० वर्षांनीं यांचा जन्म आहे. असें असून यांना ज्ञानेश्वरांचा अनुग्रह होऊन गुरुपरंपरा पुढें चालत आली. हा विलक्षण योग म्हणावयास हरकत नाही.

देवनाथ महाराज

देवनाथ महाराज हे मूळचे 'देगलूर' तालुका नांदेड द. हैद्राबाद येथें रहाणारे. मोठे सावकार व त्यामुळें ऐषारामांत रहाणारे होते. त्या गांवांत एक मोठे सत्पुरुष आले व त्यांचीं ज्ञानेश्वरीवरील रसाळ प्रवचनें ऐकण्याची यांना गोडी लागली. संपूर्ण ज्ञानेश्वरीचा अर्थ समजून घ्यावा अशी त्यांना तळमळ उत्पन्न झाली व त्यांनीं त्या सत्पुरुषांना ज्ञानेश्वरीच्या ओव्यांचा अर्थ समजावून सांगण्याची विनंती केली. परंतु त्यांनीं यांची निर्भर्त्सना करून "तुम्हांला अर्थ समजणार नाही. अर्थ समजण्यास श्रद्धावान् मनुष्य पाहिजे, त्याशिवाय अर्थ समजणें शक्य नाही" असें उत्तर दिलें. या उत्तरानें त्यांना खेद वाटला. उपरती झाली व अर्थ समजल्याशिवाय अन्न ग्रहण करावयाचें नाही असा त्यांनीं निश्चय केला. ज्ञानेश्वरीचे सप्ताह त्यांनीं सुरू केले. अठराव्या सप्ताहाचे समाप्तीचे दिवशीं त्यांनीं आपणांस अर्थबोध शक्य नाही म्हणून जिब्हा कापून ग्रंथावर ठेवली. त्यांची निष्ठा पाहून साक्षात् ज्ञानेश्वर महाराज प्रगट झाले व त्यांनीं मस्तकीं वरदहस्त ठेवला व तुटलेली जीभ त्याचे तुटलेल्या भागास लावली; ती पूर्ववत झाली. अशा प्रकारें त्यांना पूर्णबोध झाला व देवनाथांपासून पुढें परंपरा सुरू झाली. श्री ज्ञानेश्वरांचे समाधीनंतर सुमारे चार-पांचशें वर्षांनीं देवनाथांना अनुग्रह झाला असला पाहिजे. त्यांचा नक्की शक संवत सांपडत नाही.

देवनाथांना साक्षात् ज्ञानेश्वरांचा वरदहस्त लाभल्यामुळें अनेक

लोकांना अनुग्रह देऊन त्यांनीं संप्रदाय वाढविला. ते ज्ञानेश्वरीवर अमोघ वाणीनें प्रवचनें करीत असत. त्यांची कीर्ती ऐकून त्या वेळचे हैद्राबादचे दिवाण श्री. चंदूलाल व राजेसाहेब यांचे पूर्वजांनींही त्यांचा अनुग्रह घेतल्याचे दाखले आहेत.

चूडामणि

देवनाथांची ख्याति सर्वत्र सुगंधाप्रमाणे पसरूं लागली. त्या वेळीं उदगीर गांवीं चूडामणि या नांवाचे एक ईश्वरभक्त गृहस्थ होते. ते आपल्याला सद्गुरूची कृपा कधीं होईल म्हणून तळमळत होते, त्यांना देवनाथांची माहिती समजतांच ते त्यांना शरण गेले. योग्य अधिकार पाहून देवनाथांनीं त्यांना अनुग्रह देऊन पुढें संप्रदाय चालविण्यास आज्ञा केली. यांचे शिष्य प्रसिद्ध गुंडोजी बुवा होत.

गुंडोजी महाराज

चूडामणि यांचेच गांवीं गोविंद नाईक या नांवाचे एक सराफी होते. त्यांचा मुलगा गुंडोजी याला त्यांनीं चूडामणि महाराजांकडे धर्म-शिक्षणाकरितां ठेवले. त्यांच्या सहवासानें धर्मशिक्षणाबरोबर त्याला खऱ्या परमार्थाची ओढ लागली. त्याची उत्तम मुमुक्षु दशा पाहून महाराजांनीं त्याला अनुग्रह दिला व आपली एकुलती एक मुलगी 'राजाका' ही त्याला देऊन घरजांवई करून घेतले. प्रपंच करून परमार्थ करण्याची हातोटी त्यांना प्राप्त झाली असल्यानें उत्तम प्रपंच करून त्यांनीं आपला संप्रदाय गुर्वाज्ञेनें पुढें चालू ठेवला. याप्रमाणें गुंडोजी आपला प्रपंच परमार्थ करीत असतां एके दिवशीं श्रीपांडुरंगानें त्यांची परीक्षा पहाण्याचें ठरविलें. ते सराफी दुकानांत गेले असतां देव एका गरीब ब्राह्मणाचा वेश घेऊन त्यांचे घरीं गेले व गुंडोजींचे पत्नीस सांगितले कीं "मी एक गरीब ब्राह्मण असून मुलीचें लग्न ठरविलें आहे. त्याचे खर्चास पैसे नाहीत तरी तुम्हीं मदत केल्यास एका ब्राह्मणास कल्यादान करण्याचें पुण्य मिळेल." बाईला दया आली. परंतु जवळ पैसा शिल्लक नसल्यानें तिनें दिलगिरी प्रदर्शित केली. तिचे नाकांत फार मौल्यवान नथ होती. ब्राह्मण ती नथ मागूं लागला व नथ दिली नाहीं तर मी प्राणत्याग करीन अशी भीति

घातली. त्या माउलीचें मन द्रवलें व तिनें ती नथ ब्राह्मणाला दिली. ती घेऊन सराफ कट्ट्यास गुंडोजीबुवांचे दुकानांत जाऊन त्यानें ही माझी नथ ठेवून घेऊन माझे मुलीचे लग्नास रक्कम द्या, अशी मागणी केली. गुंडोजी बुवांनीं नथ आपल्या बायकोची आहे हें ओळखलें व त्या ब्राह्मणास दुकानांत थांबावयास सांगून संतापानें घरची वाट घरली. घरीं जातांच रागानेंच त्यांनीं पत्नीला “तुझी नथ कोठें आहे” असें खड्या आवाजांत विचारलें. त्या माउलीनें घाबरून खरा प्रकार न सांगतां नथ पेटांत आहे म्हणून सांगितलें व ती देवाचा धांवा करूं लागली. गुंडोजी पेटी उघडून पाहूं लागले तों त्यांत त्यांना नथ आढळून आली. गुंडोजींना आश्चर्य वाटलें व आपण पत्नीला उगीच रागावलों असें वाटून ते परत दुकानीं त्या ब्राह्मणाला पैसे देण्याकरितां गेले परंतु त्या ब्राह्मणाचा शोध काहीं लागला नाही.

या चमत्कारानें त्यांच्या जीवनांत एकदम स्थित्यंतर झालें. अंगांत तीव्र वैराग्याचा संचार झाला. आपल्याकडे आलेला तो खरा ब्राह्मण नसून तो प्रत्यक्ष पांडुरंगच असला पाहिजे अशी त्यांची खात्री झाली. त्यांनीं आपल्या सर्व जिंदगीचें दान करून आपल्या बायकोसह पंढरीचा मार्ग घरला. पंढरीस येऊन श्री पांडुरंगाचें दर्शन घेतलें व अयाचित वृत्तीनें राहण्याचा संकल्प केला. नित्य ज्ञानेश्वरी वाचन, श्री देवदर्शन व प्रवचन करून ते कालक्रमणा करूं लागले. त्या वेळीं दुसरे बाजीराव पेशवे पुण्यास राज्य करीत होते. त्यांच्या कानांवर यांची कीर्ति गेली. ते यांच्या दर्शनास आले व यांची थोर योग्यता पाहून त्यांनीं यांचें शिष्यत्व पत्करले व ते त्यांची सेवा करूं लागले. गुरुचें सांगण्यावरून श्रीपांडुरंगाला पुष्कळच जडजवाहीर व दागदागिने अर्पण केले व त्यांची सर्व व्यवस्थाही त्यांनींच ठेवली. गुंडोजी बुवांनीं आपण आहोंत तोंपर्यंतच तुम्हीं राज्य करावें, नंतर राज्यत्याग करावा असें सांगून ठेवलें होतें. त्याप्रमाणें गुंडोजी बुवांनीं सन १८१८ सालीं समाधी घेतल्यानंतर बाजीरावांनीं सज्य सोडलें.

रामचंद्र महाराज

गुंडोजीबुवांचे सच्छिष्य रामचंद्रबुवा यांनीं गुरुपरंपरा चालू ठेवून

अनेकांचा उद्धार केला. हे नागपूरचे श्रीमंत भोसले सरकार यांचे वकील म्हणून पेशवे दरबारीं आले. श्री. रामचंद्रबुवा बुट्टी या नांवाने ते प्रसिद्ध होते. अधिकाराच्या जागेवर काम करणारी परंतु पारमार्थिक दृष्ट्या ही खरी अधिकारी व्यक्ती होती. बाजीराव पेशवे पंढरपुरास गुंडोजी-महाराजांकडे येत असत तेव्हां त्यांचेवरोवरच रामचंद्र बुट्टी हेही येत असत. त्यांना गुंडोजीबुवांची योग्यता पटल्यामुळे त्यांनी गुंडोजीबुवांचा अनुग्रह घेतला. पुढे ते पेशवे दरबारांतून निवृत्त होऊन नागपुरास परत गेले व तेथे ईशचित्तानांत कालक्रमणा करून थोर योग्यतेस चढले.

महादेव महाराज

रामचंद्रमहाराज यांचे शिष्यांपैकीं महादेवबुवा हे थोर योग्यतेचे होऊन गेले. रामचंद्र महाराज समाधिस्त झाल्यावर महादेवबुवा दक्षिणेंत कृष्णातीरीं वहे बोरगांव येथील रामलिंग क्षेत्रास येऊन तपश्चर्या करूं लागले. रोज दोन प्रहरां बोरगांवास येऊन माधुकरी मागून वहेच्या नदीतील टेकडीवरील गुहेंत रहात असत. असे ते एकदां गुहेंत बसले असतां सन १८५४ चे कृष्णेचे महापुरांत भूतनदी आली. ती अचानक आल्यामुळे महादेव बुवांना आपल्या गुहेंतून वाहेर पडतां आलें नाहीं, ते तेथेंच राहिले. गांवांतील लोकांना वाटलें कीं बुवा वाहूनच गेले. पुढे नदीचा उतार झाल्यावर आश्विन शुद्ध तृतीयेचे दिवशीं बुवांचा शोध करण्यास गांवांतील लोक गेले. त्यांनीं ती गुहा उकरून पाहिली. त्यांत बुवांचें प्रेत तरी सांपडेल इतकीच त्यांची अपेक्षा होती. परंतु पहातात तो बुवा समाधिस्त बसलेले दिसले. बुवांनीं डोळे उघडून पाहिले. त्यांची पूर्ण समाधि उतरल्यावर लोकांना त्यांची खरी योग्यता कळून चुकली व त्यामुळे बुवांची कीर्ति फारच वाढली. त्यांची कीर्ति तेथून जवळच असलेल्या तासगांव चिंचणीचे पटवर्धन जहागीरदारांच्या वृद्ध मातोश्रीस समजली व त्या बुवांचें दर्शन घेण्यास वहेस आल्या. त्यांना बुवांनीं अनुग्रह दिला. बाईची दृढ श्रद्धा बसली व त्यांनीं बुवांना चिंचणीस रहाण्याबद्दल विनंती केली. त्यांच्या विनंतीप्रमाणें बुवा चिंचणीस येऊन राहिले व त्यामुळे त्यांच्या सान्निध्याचा व सेवेचा लाभ बाईंना घेतां आला. पुढे बरेच दिवसांनीं बुवांनीं समाधि घेतली. महादेव बुवांची

समाधि चिचणी येथें आहे. त्यांनीं जिवंत समाधि घेतली असें म्हणतात. त्या समाधीस जहागीरदार वाईनीं कांहीं जमीन लावून दिली आहे ती अद्यापि तेथील चक्रदेव घराण्याकडे चालत आहे. या वाईची समाधि महादेवबुवांचे समाधी समोरच बांधलेली आहे. तसेंच बुवांचा शिष्य कोंबडेबुवा याचीहि समाधि तेथेंच आहे. ३०-३२ वर्षांपूर्वी समाधीची पडझड झाली होती ती तेथील एका मालकरी गृहस्थास दृष्टांत होऊन त्यास महादेवबुवांची समाधि दुरुस्त करण्यावद्दल आज्ञा झाली. त्यामुळें ती पुन्हा दुरुस्त झाली. यांचे शिष्य रामचंद्र महाराज तिकोटेकर यांचे चरित्र आतां पाहूं

रामचंद्र महाराज तिकोटेकर

रामचंद्र महाराज तिकोटेकर हे मूळचे पुण्याकडील रहाणारे. नंतर ते कुसुंदवाड संस्थानांत नोकरीस होते. त्यांना उपरति होऊन ते गाणगा-पुरास जाऊन गुरुचरित्र सप्ताह करूं लागले. आपणास सद्गुरुप्राप्ती व्हावी या हेतूनेच हें अनुष्ठान ते करीत होते. त्यांना श्री गुरुमूर्तींनीं दृष्टांत देऊन तूं गुरुप्राप्तीकरितां वहेच्या मारुतीं बटावर जा. तेथें तुला एक तपस्वी भेटेल व तो तुझेवर गुरुकृपा करील असें सांगितलें. त्याप्रमाणें रामचंद्रबुवा वहेस येऊन पहातात तों श्री महादेवबुवा तेथें भेटले. त्यांनीं त्यांना, “तुला श्री दत्तात्रेयांनीं माझेकडे पाठविलें काय ?” असें विचारलें. त्याबरोबर दृष्टांताप्रमाणें सर्व जमलेलें पाहून त्यांनीं महाराजांचे पाय धरले व मला गुरुपदेश द्या अशी विनंती करून त्यांची ते सेवा करूं लागले. तेव्हां महादेव बुवांनीं त्यांना उपदेश केला. त्यानंतर त्यांची सेवा करीत रामचंद्र महाराज बरेच दिवस तेथें राहिले. पुढें गुरुंच्या आज्ञेवरून ते परत कुसुंदवाडला आले. तेथील लोकांना हे पूर्णत्वास पोचल्याचे दाखले आले व ही हकीगत तेथील जहागीरदारांचे वाड्यांत गेली व तेथील मालकास (जहागीरदारसाहेब यांस) प्रत्यक्ष त्यांच्या गजानन उपास्य देवतेनें दर्शन दिल्यामुळें त्यांनीं रामचंद्र महाराजांचा अनुग्रह घेतला व त्यांचा योगक्षेम चालावा म्हणून जहागीरदारांनीं त्यांना विजापूर जिल्ह्यांत तिकोटें या गांवीं पागेवर अंमलदार म्हणून नेमून घेतलें व पंधरा बिघे जमीन आणि रहाण्यास वाडा दिला. म्हणून ते तिकोटेस जाऊन

राहिले व तेथें त्यांना पागे आडनांव प्राप्त झालें. त्यांना गुंडाबाई या नांवाची एक मुलगी होती. ती थोर अधिकारी होती. ती योगसिद्ध जन्माला आलेली कोणी योगिनीच होती. तिचा संप्रदाय पुढें चालू आहे.

तिकोटेकर महाराज यांचा शिष्यपरिवार फारच मोठा झाला. कोल्हापूर येथें दरसाल चातुर्मासांत त्यांचें येणें होत असे व ते श्रीमती गोदाई कीर्तने यांचे येथें रहात असत. त्या ठिकाणीं हल्लीं सुद्धां “आनंद भुवन” म्हणून मंदिर असून चैत्र वद्य षष्ठीला त्यांची पुण्यतिथि सर्व सांप्रदायिक मंडळी साजरी करीत असतात. आनंद भुवनांत त्यांची अनुग्रह देण्याची जागा तळघराप्रमाणें बांधलेली असून आंत जाण्याकरितां एका वाजूनें पायऱ्या आहेत. तेथें ते ध्यानस्थ वसत असत. त्याच जागीं वसून ते अनुग्रह देत असत. कोल्हापूर येथें ज्यांना ज्यांना अनुग्रह दिला, त्यांचें एक एक शिर्वालिंग तेथें ठेवलें जात असें व अशीं १०८ शिर्वालिंगें तेथें सांप्रत आहेत. तसेंच अनुग्रहितांचीं नांवें तेथें कोरलेलीं आहेत.

श्रीमती गोदावरीबाईंना सर्वजण आईसाहेब म्हणत असत. त्यांचें मराठी ४-५ इयत्ता इतकेंच शिक्षण झालेलें असूनही त्यांची भाषा इतकी प्रगल्भ व प्रौढ आहे कीं ती पंडितालाही चटका लावणारी आहे. त्यांनीं सिद्धचरित्र म्हणून ओवीबद्ध ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांत सर्व सांप्रदायिक परंपरेची माहिती व महती दिली आहे. ही ४० अध्यायांची पोथी छापली गेली, परंतु सध्या ती दुर्मिळ झाली आहे. याच संप्रदायांतील श्री. आण्णासाहेब रुकडीकर व कांहीं इतर मंडळी सदर पोथी पुन्हां छापण्याचा विचार करीत आहेत. रामचंद्रमहाराज यांनीं तिकोटें येथेंच समाधि घेतली. ह्या तिकोटेकर महाराजांचे विश्वनाथ महाराज श्रीखंडे या नांवाचे एक शिष्य थोर अधिकारी होऊन गेले. त्यांनीं या संप्रदायाचा पुष्कळ विस्तार केला. त्यांचे विषयीं कांहीं महत्त्वाची माहिती थोडक्यांत देत आहे.

विश्वनाथ महाराज रुकडीकर*

यांचा जन्म कोल्हापूरपासून सुमारे १२ मैलांवर वडगांव या गांवीं झाला. बाल-वयांतच बंधूचे औषधोपचाराचे निमित्तानें पंढरपूरला रहा-

* जन्म शके १७६५, समाधी माघ शु० ३ शके १८४०

प्याचा त्यांचा योग आला. तेथें नित्य पांडुरंगाचें दर्शन व संत सहवास लाभल्यानें बाल-वयांतच परमार्थाची त्यांना ओढ लागली. पुढें लग्न झालें व मुलगा झाला, तो लिहूरचे विकारानें तीन वर्षांचा असतांनाच वारला. पुढें थोडेच दिवसांत पत्नीनेंही प्रयाण केलें. देवानें आपणांला पाश तोडून परमार्थाकरितांच मोकळें केलें असें मानून त्यांनीं पुन्हा उपाधी वाढविली नाहीं. ते घराबाहेर पडले. त्यांना तारुण्यांतच सद्गुरु रामचंद्र महाराज तिकोटेकर यांचा अनुग्रह झाला होता. त्यामुळें ते तीर्थक्षेत्रांत जाऊन स्वरूपानुसंधानांत निमग्न असावयाचे. पुढें ते रुकडी येथें त्यांचे प्रिय शिष्य, श्री. नारो अनंत कुलकर्णी यांचेकडेच राहूं लागले. प्रथम त्यांचें शेतीचें उत्पन्न ते घेत असत. परंतु पुढें पुतण्याला दत्तक घेऊन आपली मिळकत त्यांनीं त्याला दिली.

रुकडी हें कोल्हापूर-मिरज या रस्त्यावर एक रेल्वे स्टेशन असलेलें गांव आहे. तेथें नारोपंतनाना कुलकर्णी या नांवाचे एक मोठे जमीनदार व थोर गृहस्थ रहात होते. विश्वनाथ महाराजांचे ते अनुग्रहित असून त्यांची महाराजांवर फार प्रीति होती. विश्वनाथ महाराजांना सांसारिक उपाधी नव्हती व परमार्थ चिंतनांतच सर्व वेळ जावा ही इच्छा होती. त्यांनीं नारोपंतांचे घरांत आपल्याकरितां एक स्वतंत्र खोली मागून घेतली. जेवणाखाणाची वगैरे सर्व व्यवस्था नारोपंत हेच करीत असत. त्रिकाल स्नान करावें, ज्ञानेश्वरी वाचन व इतर वेळीं सोऽहं साधनेंत निमग्न असावें असा त्यांचा क्रम चालू झाला. याप्रमाणें सुमारे ४० वर्षे ते रुकडीस होते. त्यामुळें त्यांना रुकडीकर म्हणून लोक ओळखूं लागले. त्यांचा शिष्यवर्ग फारच मोठा आहे.

स्वामींचे सद्गुरुनाथ श्री. गणेशनाथ वैद्य हे यांचेच पट्ट शिष्य असून त्यांचे कुटुंबांतील मंडळी, मुलें हीं विश्वनाथ महाराजांचींच अनुग्रहित आहेत. विश्वनाथ महाराजांचे सद्गुरु श्री. रामचंद्र महाराज तिकोटेकर हे वर्षातून एक महिना रुकडीस येत असत, त्या वेळीं तेथील सोहळा अवर्णनीय असे. सर्व वातावरण परमार्थविचारानें धुंद होऊन जाई. अनेक शिष्य व भक्त मंडळी तेथें नित्य येत असत व त्यांचा तो महिना म्हणजे दिवाळी-दस-याप्रमाणें आनंदांत जात असे. याशिवाय श्री. विश्वनाथ महाराज हे वर्षातून एक वेळ श्री ज्ञानेश्वरी सप्ताह फारच

मोठ्या प्रमाणांत साजरा करीत असत. त्या वेळीं बहुतेक शिष्यगण सात दिवसांकरितां उपस्थित होत असे. याशिवाय इतर वैदिक ब्राह्मण मिळून रोज पांचशें लोकांना प्रसाद मिळत असे. सप्ताहाचे शेवटचे दिवशीं सहस्रभोजन होत असे.

सप्ताहाचे सात दिवसांत, ज्ञानेश्वरी, शप्तशती यांचें पारायण व श्रीसूक्त, पवमान, रुद्र यांचा अभिषेक होत असे. याशिवाय सकाळीं काकड आरती, दुपारीं महानैवेद्य, सायंकाळीं आरती, रात्रौ भजन असा नित्यक्रम चालत असे. मंगल वाद्यें, चौघडा, वाजेवाले, बेंडबाजे असा थाट होत असे. ब्राह्मणांचें म्हणणें (वेदपठण) होऊन त्यांना केशरी दूध देऊन त्यांचा आशीर्वाद घेत असत. सर्व शिष्य मंडळी एकत्र जमल्या-मुळे एक पवित्र वातावरण निर्माण होऊन सर्वांनाच आत्मोन्नतीचे दृष्टीनें लाभदायक होत असे.

सन १९१७ सालीं महाराजांचे अत्यंत प्रिय शिष्य गणेशनाथ ऊर्फ बाबा वैद्य यांचे आमंत्रणावरून पुण्यास पुष्कळ शिष्य मंडळीसह जाऊन तेथें त्यांनीं ज्ञानेश्वरी-सप्ताह फार मोठ्या प्रमाणांत साजरा केला. परंतु तोच सप्ताह शेवटचा ठरला. कारण पुढें सन १९१८ मध्ये पौष वद्य ३० शके १८४० रोजीं महाराजांची तब्येत फारच अशक्त होऊन ते बेचैन झाले व स्वस्थ पडून राहिले. दोन दिवस त्याच स्थितींत निघून गेल्यावर माघ शुद्ध ३ शके १८४० रोजीं श्री सद्गुरु महाराजांनीं आपला सर्व परिवार जवळ बोलावून श्री. भाऊसाहेब रुकडीकर यांना परंपरा चालविण्याला अधिकार देऊन दुपारीं बरोबर १२ वाजतां ते परमात्म-रूपीं विलीन झाले. पंचगंगा नदीचे कांठीं त्यांनीं पूर्वीं सांगितल्या ठिकाणीं दहनविधि झाला. तेथेंच त्यांची समाधि बांधण्यांत आली असून समाधीची नित्य पूजा होत असते. भाऊसाहेब रुकडीकर हे सध्यां कोल्हापूर येथें रहात असून त्यांचाही शिष्यवर्ग बराच आहे.

गणेशनाथ ऊर्फ बाबामहाराज वैद्य*

विश्वनाथ महाराज रुकडीकर यांचे हे शिष्य असून आपले चरित्र-नायक स्वामी स्वरूपानंद यांचे सद्गुरु होत. बाबा वैद्य हेंच नांव विशेष

* जन्मशक १७७७, समाधि शक १८५५.

रूढ झाले होते. बाबांचे वडील मूळचे पुणे जिल्ह्यांतील खेड तालुक्यांत चाकण गांवीं रहात होते. त्यांचे आडनांव 'मढगे' असे होते परंतु ते पुणे येथे रहावयास आले व वैद्यकीचा व्यवसाय करू लागले त्या वेळीं त्यांनीं वैद्य हें नांव धारण केलें; यांना नारोबा असें म्हणत. हे पुणे येथे शुक्रवार पेठेंत ६५२ क्रमांकाचे घरांत घर विकत घेऊनच राहूं लागले.

बाबांचें शिक्षण पुण्यास झालें. त्यांना एल्. सी. ई. म्हणजेच लायसन्स ऑफ सिव्हिल इंजिनियर अशी पदवी होती. प्रथम राणिबेन्नूर येथे पी. डब्ल्यू. डी. मध्ये कांहीं वर्षे नोकरी करून नंतर ते रेल्वेमध्ये नोकरी करू लागले.

बाबांनीं चार लग्नें केलीं. पहिल्या बायकोला २ मुलें झालीं व तीं लहान वयांतच गेलीं. पुढें पत्नीहि वारली. यानंतर दुसरीला मूल न होतांच तीहि वारली. तिसरीला एक मुलगा झाला होता. तिसरी बायको वारल्यावर चौथें लग्न करण्याचा त्यांचा विचार नव्हता. या वेळीं त्यांचें वय ३० पेक्षां कमीच होतें. परंतु त्यांच्या दैवानें पुन्हा लग्नाचे योग जमून आले. पुणे येथील कसबा पेठेंत रहाणारे विष्णुपंत सप्तर्षि यांच्या मुलीवरोबर पुन्हां लग्न झालें. मानसन्मान व उत्तम नोकरी असूनहि अपत्यसुख नसल्यानें ते संसारांत दुःखीच होते. बाबांना जंबुआक्का ही एकच वहीण होती.

कोल्हापूर-भिरज ही रेल्वे लाइन टाकण्याचें काम त्या वेळीं चालू होतें व सध्यांच्या 'रुकडी' या स्टेशनच्या ठिकाणीं रेल्वेचा पूल बांधणें, रेल्वे लाइन टाकणें या कामगिरीवर त्यांची इंजिनियर म्हणून नियुक्ति झाली होती. इ. स. १८८५ च्या सुमारास ते तेथें आले व त्यांचा मुक्काम रुकडी येथेंच असे.

याच वेळीं रुकडी येथें विश्वनाथ महाराज रहात होते. ते त्रिकाळ स्नान करीत व निरंतर आत्मसुखांत रंगून ज्ञानेश्वरी वाचनांत रमून जात. त्या भागांत त्यांचा शिष्यवर्ग भरपूर असून ते थोर भगवद्भक्त म्हणून प्रसिद्ध होते. या वेळीं बाबा वैद्य हे रिकाम्या वेळीं त्यांचेकडे जाऊन बसू लागले. त्यांच्या सहवासामुळें त्यांच्यांत थोडी अध्यात्मविषयाची गोडी उत्पन्न झाली. त्यांची विश्वनाथ महाराजांवर श्रद्धा बसून ती वाढू लागली. हा वेळपर्यंत ते परमार्थपराङ्मुखच होते. परंतु सत्संगतीचा स्वरूपानंद...२२

परिणाम त्यांच्यावर होऊन ते परमार्थाच्या प्रांतांत आकर्षित झाले. बाबांचे नोकर त्यांना रावसाहेब म्हणत त्याचप्रमाणे विश्वनाथ महाराज हेहि त्यांना रावसाहेब असेंच म्हणत. याच सुमारास त्यांना चवथ्या पत्नीपासून पुत्ररत्न झालें. हेच लक्ष्मणराव होत. त्यानंतर त्यांना चार मुलगे झाले. महाराजांच्या कृपेनेंच आपल्या संसाराची घडी नीट वसली असें वाटून त्यांना महाराजांबद्दल अधिकच प्रेम वाटूं लागलें. सुमारे पांच वर्षे त्याचेशीं गाढ परिचय झाल्यावर इ. स. १८९० च्या सुमारास त्यांनीं विश्वनाथ महाराजांचा अनुग्रह घेतला, पुढें तेथील रेल्वेचें काम आटोपल्यानंतर ते कामानिमित्त कॅसलराॅक ते गोवा रेल्वे लाइन टाकण्यासाठीं तिकडे निघून गेले व सन १८९५ पर्यंत तेथील काम करून पुण्यास गेले.

‘बाबा’ पुणें-मुंबई येथें दूर असले तरी वर्षांतून कांहीं दिवस तरी ते रुकडी येथें सद्गुरु सहवासांत येऊन रहात असत. त्यांचें सद्गुरूंवर अपार प्रेम होतें. रुकडी येथें आल्यावर सद्गुरु दर्शनानें त्यांचे नेत्रप्रेमाश्रू गुरूपदीं अभिषेक करीत. सद्गुरूंशीं ते इतक्या मर्यादेनें वागत कीं रुकडीला आल्यावर ते जे एकदां पादत्राणें काढून ठेवीत ते परत निघेतों ते घालीत नसत. सद्गुरूंना प्रेमानें त्यांनीं इतकें वश केलें होतें कीं सद्गुरु त्यांना म्हणत ‘मी पुण्यास असतो व तुम्ही येथें असतां.’ एकमेकांना इतका परस्पर जिऱ्हाळा होता. महाराज हें वाक्य वरचेवर म्हणत असत. सद्गुरूंची एक आरती बाबांनीं केली आहे. ती आरती आजहि अनेक ठिकाणीं म्हटली जाते. ही आरती शेवटीं परिशिष्टांत दिली आहे.

सन १९१२ पासून सद्गुरूंच्या आज्ञेवरून बाबा इतरांना अनुग्रह देऊं लागले. पुणे मुंबई वगैरे भागांत त्यांचा शिष्यपरिवार वाढूं लागला. बाबा इतरांना अनुग्रह देऊं लागले परंतु त्यांनीं आपल्या सर्व मुलांना विश्वनाथ महाराज यांचाच अनुग्रह घेण्यास सांगितलें. बाबांचीं सर्व मुलें उच्च शिक्षण घेऊन चांगलीं पुढें आलीं. बाबांचे थोरले चिरंजीव लक्ष्मणराव हे ही परंपरा चालवीत होते. त्यांचे चिरंजीव विष्णुपंत हे एम्. एस्. सी. असून हल्लीं ते अमरावतीला विदर्भ महाविद्यालयांत लेक्चरर म्हणून आहेत. स्वामींनीं सद्गुरूनाथ बाबांना जी हस्तलिखित ज्ञानेश्वरी अर्पण केली ती सध्यां यांचेकडेच आहे. बाबांचे तृतीय चिरंजीव केशवराव सध्यां पुणें येथें आहेत. सध्यां यांचें वय ७४ वर्षांचें असून घ. नं. ३५

सदाशिव ऊर्फ नवी पेठ येथे आपल्या स्वतःच्या घरांत रहात आहेत. परमार्थांत उत्तम निष्ठा असून ते साधनरत असतात.

बाबांचा नातू, नाती वगैरे मोठा परिवार असून अनेक ठिकाणी नोकरीधंद्याचे निमित्ताने राहिलेला आहे. सेवानिवृत्त झाल्यावर वयाच्या ७८ व्या वर्षापर्यंत बाबा पुण्यासच रहात होते. याच कालांत स्वामी स्वरूपानंद हेहि पुण्यास असल्याने त्यांना यांच्या संगतीचा उत्तम लाभ झाला. स्वामींवर त्यांचा विशेष लोभ होता.

बाबांचा स्वभाव थोडा तापट वाटत असे. परमार्थांत तार्किकपणाचा त्यांना तिटकारा असे. त्यामुळे तार्किकपणाचे कोणी प्रश्न केले तर त्यांची कळी उमलत नसे. ते एकादे वेळीं प्रेमानें पोथी सांगत असले व अशी तार्किक व्यक्ति तेथें आली तर ते पोथी तत्काळ बंदहि करीत असत. परंतु त्यांच्याच सारखा समानधर्मा मिळाला म्हणजे ते अंतरीच्या उमाळ्याने आपले अंतरंग त्याचेपार्शीं उघडें करीत असत. ते प्रेमानें बोलूं लागले म्हणजे त्यांची दृष्टि इतकी तेजाळ दिसे कीं डोळ्यांच्या जागीं रत्नेच बसवलीं आहेत असें वाटे.

ज्ञानेश्वरी ग्रंथ त्यांना जीव कीं प्राण वाटत असे. ज्ञानेश्वरीवाचून इतर ग्रंथ ते सहसा वाचीतच नसत. सकाळीं स्नान वगैरे झाल्यानंतर संध्या पूजा करून ते सोंवळ्याने ज्ञानेश्वरी वाचीत; त्या वेळीं ते हस्तलिखित पोथीच वाचीत असत. कोणाला अनुग्रह देणें झाल्यास तो ते याच वेळीं बहुधा देत असत. इतर वेळीं दिवसांतून कित्येक तास त्यांचे ज्ञानेश्वरी वाचनांतच जात असत. ही ज्ञानेश्वरी कुंटे यांची छापील प्रत असे. एकादी ओवी वाचावी त्यावर चिंतन करीत बसावे हेंच त्यांचे आवडीचें काम होतें. ते ज्ञानेश्वरीवर मोठमोठीं प्रवचनें करीत नसत. परंतु त्यांची ज्ञानेश्वरी म्हणजे ज्ञानेश्वरांचे शब्दांतून आपले अनुभव व्यक्त करणेंच असे.

७८ वें वर्ष लागलें व ते वयोमानामुळे क्षीण होऊं लागले. स्वामी त्यांचेकडे गेले म्हणजे कांहीं वेळां ते आपल्या हाताची लोंबती चामडी ओढून दाखवीत व आतां फार दिवस राहिले नाहीत असें म्हणत असत.

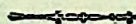
त्यांच्या निर्याणाच्या वेळीं त्यांचे प्रिय शिष्य कै. केशवराव गोखले मुंबईहून आले होते. रात्री प्रकृति एकाएकीं बिघडूं लागली. स्वामी

पुण्यांतच होते त्यांना बोलावून घ्यावे असें त्यांचे मामा केशवराव यांना वाटलें परंतु त्या वेळीं स्वामींचा पुण्यांतील पत्ता बदललेला होता व तो मामांना सांपडण्यासारखा नव्हता त्यामुळें स्वामींना ते रात्रीं कळवूं शकले नाहींत. दुसरे दिवशीं सकाळीं स्वामींना ही बातमी समजली व जवळ असून शेवटीं दर्शन झालें नाहीं म्हणून त्यांना हळहळहि वाटली. स्वामींप्रमाणेंच पुण्यांतील अनेक शिष्यांनाहि हें वृत्त मागाहून समजल्यावर वाईट वाटलें. सद्गुरूंचें सान्निध्य आतां अशक्य झालें म्हणून पुष्कळांना वाईट वाटलें. परंतु स्वामींनीं सर्वांचें सांतवन करून योग्य मार्गदर्शन केलें.

स्वामी स्वरूपानंद

आदिनाथांपासून चालत आलेल्या परंपरेतील आपले चरित्रनायक स्वामी स्व-रूपानंद हे गणेशनाथ बाबांचे पट्टशिष्य होत. परंपरेचें उज्ज्वल यश त्यांनीं कसें विस्तारलें तें आपण पाहिलेंच आहे. परंतु या संप्रदायाचें तात्त्विक स्वरूप कळावें म्हणून यापुढें तत्त्वज्ञानात्मक दोन प्रकरणांमध्ये त्याचा थोडाफार विचार मांडण्यांत येत आहे.

प्रकरण वारावें

श्रीसद्गुरु-संप्रदाय आणि त्यांचें स्वरूप

श्री सद्गुरुनाथ समर्थ

सद्गुरु गणनाथ उदार समर्थ ।
घाली नयनांत ज्ञानांजन ॥ १ ॥
सहज समाधि सांपडलें धन ।
लाचावलें मन तया ठायीं ॥ २ ॥
चालतां बोलतां न ढळे आसन ।
न भंगे तें मौन कदाकाळीं ॥ ३ ॥
स्वामी म्हणे लाभे अवीट आनंद ।
लागलासे छंद स्वरूपाचा ॥ ४ ॥

स्वामींच्या वरील अभंगांत सद्गुरु कृपेचें वर्णन स्वामींनीं आपल्या स्वानुभवानें केलें आहे. सर्वच साधुसंतांनीं सद्गुरुकृपेचें वर्णन मुक्त कंठानें केलें आहे. समर्थानीं तर निक्षूनच सांगितलें आहे कीं “ सद्गुरु-विणें मोक्ष पावावा । हें कल्पांतीं न घडे ॥ ” ज्यांना आपण सर्वश्रेष्ठ परमेश्वराचे अवतार समजतो अशा राम, कृष्णांनासुद्धां वसिष्ठ, सांदीपनी यांना सद्गुरु म्हणून शरण जावें लागलें. परमार्थ मार्गांत सद्गुरु कृपा ही एक अनिवार्य व अत्यावश्यक अशी बाब असल्याचें सर्व साधु-संतांनीं आवर्जून सांगितलें आहे. भगवंतांनीं अर्जुनाला चौथ्या अध्यायांत

“ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ” ॥ गीता ४-३४

तें श्रेष्ठ ज्ञान तूं सद्गुरूंना शरण जाऊन प्राप्त करून घे म्हणून सांगितलें आहे. तसेंच श्रीमत् भागवताच्या एकादश स्कंधांत भगवंतांनीं उद्धवालाही

तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ।

शब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाभयम् ॥ भागवत ११-३-२१

असें सद्गुरूंचें महत्त्व वर्णन करून शाब्दे परे च निष्णातम् अशा सद्गुरूंना शरण जाण्यास सांगितलें आहे. “मोटकें गुरुमुखें उदैजत दिसे” परंतु त्याचा प्रत्यय मात्र “हृदयीं स्वयंभचि असे” असा येतो. अशी ही गुरुशिष्यांची गोठी काय आहे ? ज्ञानेश्वरांच्या भाषेत “उपायवन वसंतु । आज्ञेचा अहेव तंतु” असें सांगितलें आहे. सद्गुरु म्हणजे काय आहेत ? या गोष्टींचा विचार सद्ग्रंथांच्या व संत वचनांच्या आधारे केल्यास फार उपयुक्त होईल असें वाटत असल्याने थोड्या विस्ताराने-सुद्धा त्याचें विवेचन येथें करीत आहे.

सृष्टिचक्र व सद्गुरूची आवश्यकता

द्वैताचा वा अद्वैताचा भास म्हणजे वस्तुतः परमेश्वराचा सहज विलास ! म्हणजे खरोखर सर्व अद्वैताचाच विलास. या अद्वैत विलासाचा एक भाग अत्यंत सुखरूप तर दुसरा भाग सुखदुःखरूप असा आहे. हा सुख-दुःखरूप भाग याच सुखरूप भागापासूनच कसा निर्माण झाला किंवा मूळ परमात्म्यापासून कसा उत्पन्न झाला याचें वर्णन गीता व भागवत या ग्रंथांतून सविस्तर केलेलें आहे. एकनाथी भागवतांत नाथांनीं याचें पुढीलप्रमाणें वर्णन केलें आहे.

अनंत, अपार, ज्ञानघन असा परमात्मा, जो मायेच्या अतीत असा आहे, तोच मायेचें अधिष्ठान होऊन अंतरात्मा या नांवानें ओळखला जाऊं लागला. सर्व मायेला तोच व्यापून राहिला असल्यामुळें त्यालाच परमेश्वर हें नांव दिलें गेलें व तो मायेचें नियंत्रण करीत असल्यामुळें त्यालाच ईश्वर ही संज्ञा प्राप्त झाली. तोच परमात्मा अविद्या मायेच्या ठिकाणीं प्रतिबिंबित झाल्यानें जीव हें नांव पावला व देहाचा अध्यास घेऊन अहंकार या अवस्थेला आला. यापुढें तोच मन, इंद्रियें व देहाचा आकारही झाला. देहाचें कारण जे त्रिगुण आणि पंचविषय हेंही तोच झाला. महत् तत्त्व, कर्म, काळ एवढेंच काय सर्व संसार हा स्वतः ईश्वरच नटला. अशा प्रकारें परमेश्वरच एकटा एक असल्यामुळें, त्याच्या ठिकाणीं द्वैताचा अत्यंत दुकाळ असल्यानें सर्व कांहीं तो स्वतःच आहे (एकनाथी भागवत, अ. २८ ओव्या १९३ ते २०५).

असें असूनही एक लाघव झालें ! तरंग पाण्यावांचून सुकावे, प्रकाशा-

वांचून सूर्यकिरणांना दिसू नये, असें कांहीं विस्मयकारक घडलें ! नाथांनीं पुढें म्हटलें आहे - “ ऐसें असतां नवल कैसें । जीव भुलला कल्पनावशें । अहंता वाढवी देहाध्यासें । तो म्हणे देव न दिसे तिहीं लोकीं ॥ अ. २८-२०६

देहच मी ही भावना दृढ झाल्यावर जीवाची सुखरूप स्थिति नष्ट होते. स्वतः सुखरूप असूनही मला सुख मिळविलें पाहिजे असें त्याला वाटूं लागतें. परन्तु अशा सुखासाठीं केलेल्या प्रयत्नानें आपण सुखी होत नाहीं हें जीवाला जेव्हां दिसून येतें तेव्हां तो परमेश्वराचा म्हणजे वस्तुतः स्वतःचाच शोध करूं लागतो. पाण्याला तहान लागावी तसेंच हें घडतें. हीच जीवाची या सृष्टिचक्रांतील खऱ्या परमार्थाची अवस्था असते. अशा प्रकारें संसारदुःखांतून सुटण्याकरितां परमार्थाची गरज उत्पन्न झाल्यावर त्याची सुटका करण्याकरतां सद्गुरूची आवश्यकता उत्पन्न होते. वस्तुस्थितीच्या अज्ञानांतूनच ही गरज उत्पन्न होते व त्यांतून सुटण्यासाठीं जीव जे प्रयत्न करतो ते अज्ञानजनित म्हणजेच भ्रमरूप असल्यामुळे जीवानें केलेले सर्वच प्रयत्न येथें विफल ठरतात.

सृष्टिचक्रामध्ये बद्धतेची अवस्था निर्माण होणें ही नवलाची परंतु जशी सहज घटना आहे, त्याचप्रमाणें ‘जीवाला सोडवण्यासाठीं आदि पुरुषानें अवतार घेऊन जीवांचे सुटकेचा मार्ग उपलब्ध करून देणें हाहि सहज असा अनादि ओघ आहे. ’ असें भगवंतांनीं गीतेमध्ये सांगितलें आहे. अशा प्रकारें परमार्थाचा खरा मार्गदर्शक ‘सद्गुरु’ परमात्माच आहे. भगवंतांनीं मीच हा योग विवस्वानाला दिला असें म्हटलें आहे. हाच योग परंपरेनें चालत येऊन आपणाला त्याची ज्यांच्यापासून प्राप्ति होईल ते आपले ‘सद्गुरु’ होत. जीवाच्या परम भाग्याचा म्हणजेच सौभाग्याचा हा मंगल धागा परंपरेनें चालत असल्यानें व परंपरेनें हा बोध चालू ठेवण्याची आज्ञा मूळ परमात्म्याची असल्यामुळे सद्गुरु स्वरूपाला ज्ञानोबांनीं ‘आज्ञेचा अहेव तंतु’ (मंगल सूत्र) असे मोठ्या कौतुकानें म्हटलें आहे.

गुरुपरंपरा

‘आज्ञेचा अहेव तंतु’ अशा अनेक सद्गुरु-परंपरा सध्यां चालत

आलेल्या आहेत. एकाच परंपरेचा शाखोपशाखांनीं विस्तार व्हावा हें अगदीं स्वाभाविक आहे. परंतु सध्यां ज्या परंपरा चालत आलेल्या आहेत त्यांचें वर्गीकरण केल्यास त्यांत मुळांतच भिन्न भिन्न संप्रदायांचें अस्तित्व दिसून येतें आणि त्या प्रत्येक संप्रदायाचा शाखोपशाखांमुळें विस्तार झाला आहे, असेंही आपल्याला आढळून येईल. अशा प्रकारें निरनिराळ्या संप्रदायांचें मूळ पाहूं गेलें तर प्रामुख्याने (१) भगवान् श्रीकृष्णांनीं अर्जुन, उद्धव इत्यादिकांना केलेला उपदेश व उद्धवादिकां-पासूनचा परंपरेनें आलेला बोध हा भगवान् श्रीकृष्णांपासून चालत आलेला एक संप्रदाय म्हणावा लागेल. (२) दुसरा ज्ञानोबांनीं स्वतःचा संप्रदाय सांगितला तो म्हणजे 'आदिनाथ' यांचेपासून चालत आलेला संप्रदाय. (३) तिसरा 'नारायण विधि अत्रिनाथ' याप्रमाणें चालत आलेला आहे. चतुःश्लोकी भागवतांत ब्रह्मदेवाला नारायणानें उपदेश केल्याचें वर्णन आहे. अशा प्रकारें एकाच परमेश्वरापासून अनादि ओघांनीं हे तीन प्रमुख उपदेश-प्रवाह सुरू झाले आहेत. कोणी नाथसंप्रदाय म्हणो, कोणी अवधूत संप्रदाय म्हणो, कोणी समर्थ संप्रदाय म्हणो परन्तु सर्वांचें मूळ या तीन संप्रदायांतच सांपडतें.

सद्गुरूंचा अनुग्रह झाल्यावर शिष्याची पूर्ण पात्रता असेल तर त्याला परंपरा चालविण्याचा स्वाभाविकच अधिकार असतो व तशी सद्गुरूंची इच्छा व आज्ञाही असते. अशा प्रकारें मुळाचा विस्तार अनंत कालानें इतका झाला आहे कीं अनेक गुरुपरंपरा सध्यां चालू आहेत. परंतु मुळांत तीन परंपरेनें चालू झालेल्या सध्यांच्या अनेक गुरुपरंपरा अनेक रूपें धारण करून राहिल्या आहेत. त्यांत सांप्रदायिक दुरभिमान हाही कांहीं ठिकाणीं दिसून येतो. माझा संप्रदाय मोठा व दुसऱ्याचा हीन असें मानणाऱ्यांची संख्या कांहीं कमी आढळणार नाही ! त्याचप्रमाणें एकाच परंपरेच्या निरनिराळ्या शाखांमध्ये दिसून येणारे बदल हेही आश्चर्यकारक असल्याचें आढळून येईल, आणि मग मूळ ज्या परंपरा निर्माण झाल्या त्यांत तत्त्वतः भेद आहे काय ? असल्यास तो कोणता ? पुढें परंपरेत विकृतीकरण कसें होत गेलें ? निर्दोष संप्रदाय कसा असला पाहिजे ? वगैरे प्रश्न स्वाभाविकच निर्माण होतील. या प्रश्नांचा विचार होणें आवश्यक असल्यानें येथें त्याचा थोडक्यांत कां होईना परंतु परामर्श घेणें उचित आहे.

कित्येक आधुनिक विद्वान, 'सांप्रदायिक दृष्टिकोनाचा' तिरस्कार करतात, त्याचें कारण प्रत्येक संप्रदायांत गीता, भागवत इत्यादि सद्ग्रंथांचा निरनिराळा अर्थ लावला जातो यांत आहे. प्रत्येकजण आपण केलेला अर्थच बरोबर असल्याचें आग्रहानें प्रतिपादित असतो. परंतु विचारारी माणसाला हें पटूं शकत नाही. बरोबर अर्थ हा एकच असणें शक्य आहे. परंतु सर्वच थोर मंडळी जेव्हां निरनिराळे अर्थ प्रतिपादन करूं लागतात तेव्हां त्यांच्या विचारांबद्दल विचक्षण मनुष्याला शंका येऊं लागते व मग तो आपल्या बुद्धिबलावर विसंबून आपला असा स्वतंत्र अर्थ काढूं लागतो.

एकाच गीता ग्रंथाचे आधारें निरनिराळ्या आचार्यांनीं द्वैती, विशिष्टा-द्वैती व अद्वैती संप्रदाय रुढ केल्याचें आपण पहातच आहोंत. त्याचप्रमाणें प्रत्येक संप्रदायांतही परंपरेनें फरक पडून अनेक प्रकारचे वैचारिक भेद निर्माण झाल्याचें दिसून येतें. उपनिषद् कालापासून तो त्यानंतरच्या प्रदीर्घ कालावधींत भरतखंडांत व जगांतही जे जे थोर पुरुष उत्पन्न झाले व ज्यांनीं आत्मसाक्षात्काराच्या बळावर जड जीवांना मार्गदर्शन केलें त्यांतून एकवाक्यता निवडून काढणें हें दुर्घट कार्य आहे. थिऑसफी हाही एक गुप्त संप्रदाय प्रगटपणें जगापुढें आला आहे. या सर्व एकाच केंद्र-विद्वकडे जाणाऱ्या संप्रदायरूपी मार्गांत कोठें एकत्वाचा धागा सांपडतो का ? हें पहावयाचें असेल तर आपण तत्त्वज्ञानाच्या सांप्रदायिक विस्तारांत न गुरफटतां मुळाकडे धांव घेणें अगत्याचें आहे. निर्विकल्प आणि निःसंदेह साधना होण्याच्या दृष्टीनें विचारवंतांना या गोष्टीची अत्यंत आवश्यकता आहे.

कोणत्याही संप्रदायाचें खरें महत्त्व त्याचा मूळचा धागा म्हणजेच ज्ञानोबांच्या भाषेंत 'आज्ञेचा अहेव तंतु' कायम असण्यावरच आहे. म्हणून त्याचा विचार करणें उपयुक्त होईल. मात्र येथें अनेक रुढ संप्रदायांचा विचार करावयाचा नसून जे संप्रदाय भगवंतांनींच प्रगट केले आहेत अशा पूर्वी वर्णन केलेल्या तीन संप्रदायांचाच विचार करावयाचा आहे. कारण एवढाच विचार केला तरी सद्गुरुबोधाचें मूलभूत स्वरूप काय व कसें असेल याचा जो कल्पनागम्य भाग असेल त्याचा बराचसा उलगडा होऊं शकेल.

स्वामी स्व-रूपानंदांचें चरित्र लिहितांना इतर संप्रदायांचा विचार करण्याचें प्रयोजन काय ? असें कदाचित् कुणाला वाटण्याचा संभव आहे. परंतु जर सर्वच संप्रदायांत एकच अनुस्यूत धागा असल्याचें आढळून आलें तर त्यामुळें सांप्रदायिक वाद रहाणार नाहीं व साधनेच्या दृष्टीनें बुद्धीचा निश्चय दृढतर होईल आणि साधनेंत बुद्धि अचल राहून साधकाचा मार्ग निश्चित सुकर होईल.

नारायण संप्रदाय आणि सद्गुरु बोधाचें स्वरूप

नारायण विधि अत्रीनाथ किंवा नारायण विधि वसिष्ठराम या संप्रदायांत प्रथमारंभीं भगवंतांनीं म्हणजेच नारायणांनीं विधीला म्हणजेच ब्रह्मदेवाला जो उपदेश केला त्याचें स्वरूप काय होतें ? हें आपणांला चतुःश्लोकी भागवतावरून दिसून येईन. ज्ञानेश्वर महाराजांनीं यासंबंधीं सहज विवेचन केलें आहे तें असें आहे— प्रजापति उत्पन्न झाल्यावर त्याला पुढें काय करावें तें कळेना. तेव्हां भगवंतांनीं त्याला 'ॐ तत् सत्' चा उपदेश केला. म्हणजेच मुख्यतः प्रणवाचा किंवा ॐकाराचा उपदेश केला आहे. याविषयीं ज्ञानेश्वरींत पुढील ओव्या आहेत.

हेंही असो प्रजापति । शक्ति जे सृष्टि करिती ।

ते जया एका आवृत्ति । नावाचिया ॥ १७- ३३५ ॥

पें सृष्टीचिया उपक्रमा । पूर्वीं गा वीरोत्तमा ।

वेडा ऐसा ब्रह्मा । एकला होता ॥ ३३६ ॥

मज ईश्वरातें नोळखे । ना सृष्टिही करू ना शके ।

तो थोरू केला एकें । नामें जेणें ॥ ३३७ ॥

ऐसें नाममंत्रें जेणें । धातया अढंच करणें ।

तयाचें स्वरूप आईक म्हणे । श्रीकांतु तो ॥ ३४१ ॥

वेडा असलेल्या त्या ब्रह्मदेवाला सृष्टि निर्माण करण्याची शक्ति नव्हती. ज्यानें त्याला उत्पन्न केलें त्या ईश्वराला तो ओळखूं शकत नव्हता. अशा वेळीं तो अत्यंत अनुतापयुक्त झाला व त्यानें परमेश्वराची प्रार्थना केली. त्याला अनुताप झालेला पाहून भगवंतांनीं 'तप, तप' असा अशरीरी वाणीनें उपदेश केला व त्या तप या शब्दाचा अर्थही त्याचे

हृदयांत प्रगट केला व तो नाम-जप करूं लागला. ब्रह्मदेवाला ज्या एका नांवानेच विश्वसृजन योग्यता आली तें नाम म्हणजेच प्रणवोच्चार किंवा ॐकार होय. 'गुरुशिष्यांचीया एकांतीं । जे अक्षरा एकाचि बंदति' असें ज्ञानोबा म्हणतात. (ज्ञानेश्वरी १०.१२६) तें याच ओंकाराविषयीं होय. ज्ञानोबांनीं गीतेच्या १७ व्या अध्यायांतील 'ॐ तत्सदिति' या श्लोकावर जें विवेचन केलें आहे त्यांत या ॐकाराबद्दल अत्यंत महत्त्वपूर्ण विवरण केलें आहे. 'परब्रह्म हें अनाम आहे म्हणजे त्याला नांव नाहीं. तसेंच तें अजाति आहे म्हणजे त्याला कोणती जातही नाहीं असें आहे,' आणि आपण तर कोणालाही नांवारूपाला आणल्यावांचून ओळखूं शकत नाहीं म्हणून अविद्येच्या अंधारांत असलेल्या आम्हांला त्या परब्रह्माला ओळखण्याकरितां जी खूण किंवा चिन्ह निर्माण केलें तेंच ॐ तत्सत् होय : उपजलेलें बालक कांहीं बरोबर नांव घेऊन जन्माला येत नाहीं. पुढें त्याला नांव ठेवलें जातें व त्या ठेवलेल्या नांवानें तें ओ देऊं लागतें. संसाराचे कष्टानें जे शिणले भागले असतील त्यांना परमेश्वराजवळ आपलें गान्हाणें मांडण्याकरितां परमेश्वराला हाक मारायची झाली तर हाच ॐकार उपयुक्त आहे. या हांकेला तो ओ देतो. त्याचा आपला अबोला फिटून, तो अत्यंत अद्वैतरूप असलेला परमात्मा द्वैतरूपानें भेटतो व आपल्यामागें असलेलें परब्रह्म आपल्यापुढें उभें रहातें. ॐ हें ब्रह्मनाम आळवल्यानें अमूर्त ब्रह्म मूर्तरूपानें भेटूं लागतें. हें 'ॐ' म्हणजेच जें पुढें सोऱ्हां या नांवानें गुरुगम्य खूण म्हणून ओळखलें जाऊं लागलें तेंच होय. या सोऱ्हां शब्दांतील सकार व हकार काढून टाकले तर 'ॐ' हेच शिल्लक रहातें. परंतु हा 'ॐ' चा उच्चार आपण करतो तसा तो नुसता वाणीनें करावयाचा नसून तो हृदयामध्ये अनुभवण्याचा आहे. यासंबंधीं पुढें सांगोपांग विवेचन येणार असल्यानें येथें त्याचा विस्तार नको. नारायण संप्रदाय—प्रथमतः ब्रह्मदेवावर जो सद्गुरुरूपानें भगवंताचा अनुग्रह झाला—त्याचें सविस्तर वर्णन एकनाथ महाराजांनीं आपल्या चतुःश्लोकी भागवतावरील टीकेंत सुंदर केलें आहे. तें पाहिलें म्हणजे ज्ञानोबांचे म्हणण्याला पुष्टि येऊन उपदेशाचें स्वरूपही सविस्तर ध्यानीं येईल. म्हणून आतां नाथांच्या चतुःश्लोकी भागवतांतील प्रस्तुतच्या विषयाकडे वळूं.

कल्पाच्या सुरवातीला सृष्टि निर्माण करण्याकरितां ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला. परंतु सृष्टि कशी निर्माण करावी हें त्याला कळूं शकलें नाहीं. तो ज्या कमळदळावर बसला होता तें कमळ कोठून उगवलें आहे त्याचें उगमस्थान पहाण्यासाठीं त्यानें त्या पाण्यांत बुडी मारली व हजारों वर्षे मूळ शोधीत खालीं गेला. परंतु मूळ सांपडणें अशक्य आहे असें वाटून तो परत आला. आपण कोण ? कसे उत्पन्न झालों हेंही त्याला कळेंना. तेव्हां तो अत्यंत अनुत्पन्न होऊन प्रार्थना करूं लागला. 'कृपा करीं गा अच्युता । भावे पावे गा भगवंता । या एकार्णवा आंतौता । होई रक्षिता मज स्वामी ॥ मी अतिशयें तुझें दीन । मजवरी कृपा करीं संपूर्ण । निजभावे अनन्य शरण । मनीं लोटांगण घालीत पै ॥ ७० ॥ अशी दीन मनानें प्रार्थना केल्यावर त्याचे कानीं 'तप, तप' अशीं अक्षरें आलीं व तो तप या शब्दाचा विचार करूं लागला. कायिक, वाचिक व मानसिक या तपांचा त्यानें विचार केला व हीं योग्य तपेंच नव्हत असा त्याला बोध झाला. "शरीर शोषणा नांव तप । तें प्रारब्ध भोगानुरूप । हरि हृदयीं चित्तेणें चिद्रूप । तप तद्रूप त्या नांव पै ॥ १०८ ॥ जेथें दंभ लोभ निःशेष आटे । अहंममता समूळ तुटे । यासचि नांव तप गोमटे । मानीं नेटेंपाटे विधाता ॥ अशा प्रकारें विचार होऊन ब्रह्मदेव अंतर्निष्ठ झाला आणि त्यानें जें तप केलें त्यांत या सोऽहं साधनेचेंच महत्त्व विशेषत्त्वानें दिसून येत आहे. "बुद्धीनें दृढ बोध धरिला । तेथें अहंकार कांपिन्नला । तेणें सोऽहं भाव बळकावला । तेव्हां प्राण परतला दचकोनी ॥ १२२ ॥ देहीं दशधा धांवत होता । तो एकवटून आंतौता । धरुनि सोऽहंचा सांगाता । पश्चिम पंथा चालिला ॥ १२३ ॥ अशा प्रकारें तीस हजार वर्षे ब्रह्मदेवानें तपाचरण केलें व त्याला आत्मनिष्ठा बाणली, परंतु प्रत्यक्ष सद्गुरुदर्शन झाल्याशिवाय खरी कृतार्थता येत नाहीं किंवा परमार्थाची पूर्तताच होत नाहीं. "संतोषोनी सद्गुरुनाथ । शिष्याचे माथां जो न ठेवी हात । तोंवरी नातुडे परमार्य । हा निश्चितार्थ हरि जाणे ॥ १५३ ॥ निष्ठें केली तप स्थिति । तेणें झाली सद्गुरु प्राप्ती । आता गुरुमुखें प्रजापति । आत्मज्ञान प्राप्ती पावेल पां ॥ ५५ ॥ अशा प्रकारें गुरुगम्य मार्गाचें साधन झाल्यावर पूर्ण अधिकारी गुरुंची पूर्ण कृपा अत्यंत आवश्यक आहे असें नाथांनीं वर्णन केलें आहे.

अशा प्रकारे ज्ञानेश्वर व एकनाथ महाराज यांच्या वचनाधारे ब्रह्म-
देवाला जो नाममंत्र मिळाला तो 'ॐ' किंवा सोऽहं होता व त्याच्याच
जपाने तो पूर्ण अधिकारी झाला असें दिसून येईल. नारायणाने विधि
म्हणजे ब्रह्मदेव याला जो संप्रदाय दिला त्यांत सोऽहंचें सूत्र आहे हें
मुख्यत्वे ध्यानांत घेतलें पाहिजे. या संप्रदायांत थोर संत एकनाथ
महाराज यांना गुरुकृपेनें सोऽहं साधन प्राप्त झालें असें वर्णन त्यांचे
अनेक अभंगांमधून दिसून येईल, "संत संगे अंतरंगे नाम बोलावे" असें
जे नाथ म्हणतात ते अंतरंग नाम हेंच होय याविषयी नाथांचे निवडक
वेचे पुढें दिले आहेत ते पहावे.

आतां महाराष्ट्रांतील थोर दांडाईत संत जे ज्ञानेश्वर महाराज त्यांचे
संप्रदायांतील मूळ पुरुष जे आदिनाथ त्यांची उपदेश परंपरा काय आहे
हें पाहूं. आदिनाथांनीं पार्वतीला उपदेश केला व तोच उपदेश मच्छि-
द्रांना झाला याविषयी माहिती मागे आलीच आहे.

आदिनाथ संप्रदाय

नाथसंप्रदाय हा आदिनाथ शंकरापासून सुरू झाला असल्यानें याचे
आद्य पुरुष आदिनाथ हेच होत.

आदिनाथ गुरु सकळ सिद्धांचा ।

मत्स्येंद्र तथाचा मुख्य शिष्य ॥

असें ज्ञानोबांनीं वर्णन केलें आहे. शंकरांनीं पार्वतीला उपदेश केला व तो
मत्स्येंद्रांनीं मत्स्यीच्या पोटांत ऐकला व अशा प्रकारे मत्स्येंद्रनाथापासून
चालत आलेली गुरुपरंपराच सांप्रत स्वामीं स्वरूपानंदांपर्यंत चालत आली
आहे. शंकरांनीं पार्वतीला केलेला उपदेश गुरुगीता या नांवाने प्रसिद्धच
आहे. त्यांत सद्गुरुभक्तीच विशेषत्वांनें सांगितली असून सद्गुरूंचें निर्गुण
ध्यान, सगुण ध्यान, सद्गुरु नामस्मरण, सेवन, पूजन वगैरेबद्दल
सविस्तर विवेचन आहे. त्यांत सोऽहं साधनेचें वर्णन सांपडत नाही. परंतु
गुरुगुह्य म्हणून ते प्रगटपणे वर्णन केलेलें नसावें असेंही शक्य वाटतें.
सोऽहं किंवा प्रणव हा नामस्मरणाचाच एक भाग म्हणूनही त्याची
गणना करण्याची संतांची पद्धत दिसून येते. तसेंच येथें असावें असें वाटते
कारण यापुढें त्याचे स्पष्ट वर्णन सांपडत आहे. नाथपंथाला काहीं

वाङ्मयांत 'सिद्धमार्ग', 'अवधूत मार्ग' असें म्हटलें असून या पंथाचे अनुयायी योगमार्गावर भर देत असल्यानें याला 'योगमार्ग' असेंही नांव दिलें गेलें आहे. कांहीं सांप्रदायिक ग्रंथांत याला 'सिद्धमत', 'योगबीज', 'योगसंप्रदाय', 'अवधूत संप्रदाय' अशींही नांवे आहेत.

निवृत्तिनाथांचे सद्गुरू 'गहिनीनाथ' मोठे योगी व सिद्ध पुरुष होऊन गेले. मर्च्छिन्ननाथ, गोरक्षनाथ व गहिनीनाथ यांच्या चरित्रांत योगसिद्धीचे चमत्कार बहुतांशीं आढळून येतात. मात्र गहिनीनाथांचे शिष्य निवृत्तिनाथ व पुढें ज्ञानेश्वर यांचेकडे पाहिलें असतां योगमार्गापेक्षां भक्ति व ज्ञान यांचाच गौरव त्यांनीं विशेषत्वानें केलेला दिसून येतो. नामदेव म्हणतात, धन्य ज्ञानदेव योग साधूनियां। भक्ति आचरोनीयां दावी लोकां॥. ज्ञानोबांनीं योगमार्गातील अनेकविध दोष स्पष्टपणें मांडले आहेत. ते स्वतः योगविद्येंत पूर्ण निष्णात होते हें त्यांचे ग्रंथ वाचून कोणालाही पटण्यासारखें आहे. योग्य तो गौरव करूनही भक्तीशीं तुलना आल्याबरोबर योग हा फिका पडतो असें त्यांनीं स्पष्ट दाखविलें आहे. "धांवोनि भक्तिशाळें आंतौता आलों। तेथ कांहीं एक गौरव गमलें जी सुंदरा" असें भक्तीचें उत्कृष्ट वर्णन त्यांनीं केलें असून ज्ञानदृष्टीनें योगाचा उणेपणा अमृतानुभवांतही व्यक्त केला आहे— "प्रत्याहारादि अंगें। योगें आंग टेकिलें योगी। तो जाला इये मार्गी। दिहाचा चांदू ॥९-२७॥ त्याचप्रमाणें अभंगांतही "योग तो कठिण साधितां साधेना। जेणें त्या चिद्धना न पविजे" इत्यादी अर्थाचीं वचनें आहेत. ज्ञानेश्वरींत तर बाराव्या अध्यायांत योगाचें काठिण्य वर्णन करून भक्तीच श्रेष्ठ कशी आहे हें स्पष्ट करून सांगितलें आहे.

आदिनाथ शंकर यांचे ठिकाणीं योग, ज्ञान, भक्ति इत्यादिकांचा सुंदर संगम किंवा समुच्चय प्रकर्षनें नांदत होता. यांत शंका घेण्याचें कारण नाही. मध्यंतरींच्या काळांतील परंपरेंत कधीं यांतील एका अंगावर विशेष भर देण्यांत आला असला तरी इतर अंगें सुटलेलीं नव्हतीं. आदिनाथ हे निःसीम रामभक्त असतील तर पुढें तीच जागा पूर्णवितार श्रीकृष्णाचे भक्तीनें घेतली आहे. निवृत्तिनाथांचे अभंग पाहिले असतां ते ज्याप्रमाणें "सोऽहंबीज तत्त्व गुरुनाम मंत्र" म्हणून सोऽहं साधनेचें वर्णन करतात त्याहीपेक्षां गहिनीनाथांनीं 'श्री कृष्ण भक्ती'चाच उपदेश

केल्याचें वर्णन अधिकांश करतांना दिसून येतात. “निवृत्ति, सुंदर कृष्ण रूप सेवी । गहिनी गोसावी उपदेशिले.” निवृत्ति, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम आदि भागवतधर्मीय संतांनी ‘सर्वच साधने’ भक्तिमार्गाच्या सूत्रांत ओवून पावन करून घेतलीं आहेत व भक्तीवांचून सर्वच साधनांचा उणेपणा दाखवून दिला आहे. यासंबंधींचे विवेचन पुढें सविस्तर येणार असल्याने त्याचा येथें विस्तार न लगे.

या नाथसंप्रदायांत अशा प्रकारें प्रथमतः योगमार्ग प्रकर्षांनीं दिसून येत असून योगाचे अंतर्गतच सोऽहं साधना चालत आली आहे हें निवृत्ति-नाथांचे अभंगांवरून दिसून येते. योगमार्गापेक्षां हें सुलभतर साधन असल्याने निवृत्तिनाथांपासून पुढील परंपरेंत तें आलें आहे. हें नुसतें शाब्दिक वर्णनानें समजण्यासारखें नसल्याने तें ‘गुरुगम्यच’ आहे. चौदाशें वर्षे योगसाधनेनें काळवंचना केलेल्या योगीराजाला मुक्ताबाईंनीं जो उपदेश केला त्यामध्ये याच सोऽहंचें वर्णन केल्याचें त्यांचे अभंगांवरून स्पष्टपणें दिसून येत आहे. संतांचे उपदेशांत सोऽहंबरोबर इतरही अनेक महत्त्वपूर्ण उपदेशांचा भाग आहे, हें विसरून चालणार नाहीं. जीवाला कोणाताही एकदेशी बोध असल्यास त्याची प्रगति कुंठित होते. यासाठीं सर्व बाजूंनीं विचार होणें विशेष लाभदायक होत असल्याने भक्ति, ज्ञान व वैराग्य वगैरेसंबंधीं साधुसंतांनीं आपले अनुभव लिहून ठेवले आहेत. स्वामींचे ‘अभंग’ व ‘अमृतधारा’ हीं त्यांचीं स्वतःचीं अनुभवाचीं काव्यें असून त्यांत सोऽहं साधनेबरोबरच इतरही अनेक वैशिष्ट्यें दिसून येतात. ज्ञानेश्वरांचे काळापासून सोऽहंभावानें उपासना करणें हें अनेक साधुसंतांचे वाङ्मयांत दिसून येत आहे व त्यांतील महत्त्वाचे उतारे पुढील प्रकरणांत देण्यांत आले आहेत यावरून या साधनेचें महत्त्व लक्षांत येईल.

भगवान श्रीकृष्णांचा संप्रदाय

याप्रमाणें दोन संप्रदायांत सोऽहं साधनेचें वर्णन पाहिल्यानंतर तिसरा संप्रदाय म्हणजे भगवंतांनीं ‘अर्जुनाला’ किंवा ‘उद्धवाला’ केलेला उपदेशच प्रामुख्याने घराबा लागेल. त्यांचेपासून पुढें ही परंपरा चालत आलेली असणार, परंतु त्या परंपरांचा अनुस्यूत घागा मला सांपडलेला नसल्यामुळे साक्षात् ‘भगवंतांनीं’ अर्जुनाला व उद्धवाला केलेला उपदे-

शच येथें विचारांत घेत आहे. 'गीता' व 'भागवत' हे परमार्थ विचाराचे अत्यंत सर्वश्रेष्ठ आधारभूत ग्रंथ म्हणून सर्वच संतमहंतांनी मान्य केले असल्यामुळे, या ग्रंथांतील या विषयाला उपयुक्त असे उतारे येथें घेत आहेत. मात्र गीता ग्रंथावरील मतामतांच्या गलबल्यांत न शिरतां ज्ञानेश्वरीतील आधार प्रमाणभूत म्हणून घेत असून भागवतावरील एकादशस्कंधावरील एकनाथांची टीका ही प्रमाणभूत धरली आहे. यांत भागवतांतील तत्त्व-ज्ञानविषयक प्रमुख भाग आलेला आहे.

गीता व ज्ञानेश्वरींतील कांहीं उतारे

गीता ग्रंथाचें महत्त्व वर्णन करतांना पुढील वर्णन आलें आहे— “जे अपेक्षिजे विरक्तीं । सदा अनुभविजे संतीं । सोऽहंभावे पारंगतीं । रमिजे जेथ ॥ १-५३ ॥ संत ज्याचा सदोदित अनुभव घेतात असें गीतेनें प्रतिपादिलेले तत्त्व म्हणजे परमात्म-तत्त्वच होय. या स्वरूपांत सोऽहंभावांत पारंगत असलेले रमून जातात असें म्हणण्यांत सोऽहं साधनेनें सत्तत्त्वाची प्राप्ति होते हें ओघानेंच आलें.

ज्ञानेश्वरी अध्याय तिसरा यांतील शेवटच्या श्लोकावर लिहितांना ज्ञानोवा म्हणतात “ते गुरुशिष्यांची गोठी । पदपिंडाची गाठी । तेथ स्थिर राहोनि नुठीं । कवणें काळीं ॥ २७२ ॥ इंद्रियें व विषय जिकण्याकरितां जीवानें केलेले प्रयत्न दुरुपयोगी होतात हें प्रथम दाखवून याला सद्-गुरुकृपेची अवश्यकता आहे हें येथें सूचित केलें आहे. परंतु येथें गुरु आपल्या शिष्याला काय उपदेश करतात त्याचें दिग्दर्शन मात्र केलेलें नाहीं.

पुढें चौथ्या अध्यायांत— ‘इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् । विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्’ असें वर्णन आलें आहे, त्या-अर्थी हा योग म्हणजे कोणता तें अर्जुनाला तिसऱ्या अध्यायाचे शेवटीं भगवंतांनीं सांगितलें असलें पाहिजे असें वाटतें व वरील ओवींत ज्या-पेक्षां ‘तेथ स्थिर राहोनि नुठीं’ असें म्हटलें आहे त्यापेक्षां अर्जुनाला तेथेंच गुरुगुह्य सांगितलें असलें पाहिजे असें वाटतें.

भगवंतांनीं अर्जुनाला जो उपदेश केला तोच उपदेश त्यांनीं पूर्वीं विवस्वानाला केला होता. पुढें विवस्वानानें तो मनूला केला व पुढें मनूनें इक्ष्वाकूला उपदेश केल्यानंतर मात्र ती परंपरा बंद पडली असें

भगवंतांनी सांगितलें आहे. अर्जुनाला हा उपदेश भगवंतांनी पुन्हां अवतार घेऊन केला व धर्म स्थापनेकरितां वारंवार आपले अवतार होत असल्याचें त्यांनीं सांगितलें आहे.

चौथ्या अध्यायांत ज्ञानयज्ञाच्या वर्णनांत ज्ञानी 'सोहं मंत्रानें' कसा यज्ञ करतात त्याचें वर्णनांत पुढील ओंवी आली आहे. "तेथ 'सोहं-मंत्र' दीक्षितों। इन्द्रियकर्माचिया आहुती। तिये ज्ञानातळीं प्रदीप्तीं। दिधलिया ॥ ४-१३६ ॥ यानंतर सहजींच त्यांना आत्मबोध प्राप्त होतो असें वर्णन केलें आहे.

आठव्या अध्यायांत परमेश्वराच्या प्राप्तीचे दोन मार्ग वर्णन केले असून त्यांत 'धूम्रमार्ग' हा बंधनांतच ठेवणारा असून दुसरा 'अचिरादि मार्ग' हा मोक्ष देणारा म्हणून सांगितला आहे. परंतु यावर भगवंतांनींच या दोन्ही मार्गांचा फोलपणा दाखवून दिला आहे. मरणकाळ हा जीवाच्या स्वाधीन नसल्यानें योग्य वेळीं मरण आणि तेंसुद्धां शरीर त्रिदोषरहित सावध असतांना येणें, हें केवळ देवाधीनच आहे. त्याच-प्रमाणें 'मोक्ष' हा मेल्यानंतर मिळावयाचा हेंही विचित्रच आहे. तेव्हां यावर दुसरा कांहीं उपाय नाहीच काय ? अशी अर्जुन शंका घेईल हें जाणून भगवंतांनीं पुढें सांगितलें कीं,

मज तरंगपण असे कीं नसे । ऐसें हें उदकासीं कहीं प्रतिभासे ।

तें भलतेव्हां जैसें तैसें । उदकचि कीं ॥ २४९ ॥

तरंगाकारें न जन्मेचि । ना तरंगलोपें न निमेचि ।

ते विदेही जे देहेचि । वस्तु जाहले ॥ २५० ॥

ऐसिया बोधाचेनि सुरवाडें । मार्गामार्गचें सांकडें ।

तया सोऽहंसिद्धां न पडे । योगियांसी ॥ २५५ ॥

सोऽहंभावांत पारंगत झालेले सोऽहंसिद्ध हे मरणापूर्वींच भगवद्रूप झालेले असतात. आपलें मरण त्यांनीं डोळ्यांनीं पाहिलेलें असतें. देह हा नाशिवंत असून तो असून नसल्यासारखाच आहे हें त्यांनीं अनुभवलेलें असतें, त्यामुळें त्यांचा मोक्ष हा मरणकाळावर अवलंबून नसतो.

अध्याय ९ मध्यें एक ओंवी अगदीं 'सोऽहं हंसा' या गुरुगुह्य मंत्रा-बद्दलच असावी असें 'अनुभवी' व्यक्तींना वाटेल अशी आहे. पहा—
स्वरूपानंद ... २३

मोटकें गुरुमुखें उदैजत दिसे । आणि हृदयीं स्वयंभचि असे ।

प्रत्यक्ष फावों लागे तैसें । आपैसयाचि ॥ ९-४९ ॥

अध्याय १० श्लोक ९ यांत महत्त्वाची ओवी अशी आहे :

पें गुरुशिष्यांचिया एकांतीं । जे अक्षरा एकाची वदंती ।

ते मेघाचियापरी त्रिजगतीं । गर्जती सैध ॥ १०-१२६ ॥

गुरुशिष्यांच्या एकांतांत गुरु शिष्याला एकच अक्षर सांगतात हैं येथें स्पष्ट केले आहे. तें अक्षर म्हणजे 'ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म' हेंच असलें पाहिजे हें उघड आहे. यालाच प्रणव किंवा 'सोऽहं हंसा' म्हणण्याची पद्धति आहे हें सांप्रदायिक ग्रंथांतून स्पष्ट होण्यासारखें आहे. हें अंतरंग नाम आहे. 'संतसंगें अंतरंगें नाम बोलावें' असें एकनाथ महाराज म्हणतात तें यालाच होय. हें गुरुगृह्य म्हणजे तोंडानें केलेला वर्णोच्चार नसून तो एक नाद किंवा 'ध्वनि' आहे हें अनभिज्ञ सज्जनानीं लक्षांत ठेवावें. नाहीतर ॐकार किंवा प्रणव यांचा विचार फक्त वरवर केला जातो व तोच अर्थ मोठमोठ्या विद्वानांनीं दिला असल्यानें त्याचें मर्म कळत नाही. परंतु कळल्यासारखें वाटल्यामुळे त्याचें सत्य स्वरूप संतांपासून समजून घ्यावें अशी जिज्ञासाही उत्पन्न होत नाही.

ज्ञानेश्वरीचा बारावा अध्याय म्हणजे भक्तिरहस्य विशद करणारा अध्याय आहे. यांत सुरवातीलाच अर्जुनानें देवाला प्रश्न केला आहे कीं तुझ्या सगुणस्वरूपाची उपासना करणारे भक्त श्रेष्ठ कीं योगानें तुझ्या अव्यक्त स्वरूपाची उपासना करणारे श्रेष्ठ तें मला सांग.

तें अक्षर जी अव्यक्त । निर्देश देशरहित । सोहंभावें उपासित । ज्ञानिये जे ॥ ३२ ॥ तयां आणि जी भक्तां । येर येरामाजीं अनंता । कवणें योगु तत्त्वता । जाणितला सांग ? ॥ ३३ ॥ सोहं भावानें उपासना करणारे व तुझे भक्त यांत खरोखर योग कोणी जाणला तें मला सांग असा अर्जुनाचा प्रश्न आहे. या ठिकाणीं योग या शब्दाचा खरा अर्थ व्यक्त झाला आहे तो महत्त्वाचा आहे. ज्याच्या योगें भगवंत खरोखर जाणला जाईल तोच योग होय. यावर भगवंतांनीं जें उत्तर दिलें आहे त्यांतील दोन ओव्या येथें देत आहें, त्यावरून भगवंतांच्या उत्तराचा अभिप्राय लक्षांत येईल.

तैसें सर्वेन्द्रियांसहित । मजमार्जीं सुनि चित्त । जे रात्रिदिवस न म्हणत । उपासितो ॥ ३८ ॥ इयापरि जे भक्त । आपणपें मज देत । तेची मी योगयुक्त । परम मानीं ॥ ३९ ॥ या शब्दांत भगवंतांनीं स्पष्टपणें उत्तर दिले आहे. यापुढें भक्त जरी मी परम योगयुक्त मानीत असलों तरी, आणि येर तेही पांडवा । जे आरूढोनि सोहंभावा । झोंवती निर नयना । अक्षरासी ॥ ४० ॥ असे योगीदेखील, मातेंचि किरीटी पावती गा । असें म्हटलें आहे. परंतु भक्त भगवंतावर सर्व भार घालून निश्चित होतो, तर योग्याला त्याचा मार्ग स्वसामर्थ्यावर आक्रमण करावयाचा असल्यामुळें तो अत्यंत कष्टप्रद होतो असें सांगितलें आहे.

याप्रमाणें भक्तीचें श्रेष्ठत्व येथें वर्णन केलें असलें तरी योगसाधन-सुद्धां भक्तियुक्त असेल तर तेंही सुखावह होईल असें ध्वनित केलें आहे. पहा :

जिहीं सकळ भूतांच्या हितीं । निरालंबी अव्यक्तीं । पसरल्या आसक्तीं । भक्तीवीण ॥ १२-६०. भक्तीवांचून जे अव्यक्ताची उपासना करतात त्यांना क्लेश होतात असें हें वर्णन आहे. अर्थात् भक्तियुक्त अव्यक्तोपासना केली असतां ती क्लेशदायक न होतां सुखदायकच होईल हें स्पष्ट आहे.

या अध्यायाचा विचार करतां एक गोष्ट ठळकपणें लक्षांत घेण्यासारखी आहे ती म्हणजे या अध्यायाचे सुरवातीला ज्ञानोबांनीं जें नमन केलें आहे ती होय. साधारणपणें अध्यायांतील पुढील विवेचनाला घरूनच प्रारंभीचें नमन केलेलें असतें. परंतु ज्या अध्यायांत पुढें सगुण-भक्तीचें वर्णन ओतप्रोत केलें आहे, जेथें योगाचा उणेपणा स्पष्टपणें मांडला आहे तेथें नमनांत मात्र योगमार्गाचें कौतुक केलें आहे हें थोडें विचित्र वाटण्यासारखें खासच आहे ! परंतु आपण थोडा विचार केला तर हें समजण्यासारखें आहे कीं तें योगानुभवाचें वर्णन भक्तीच्या घाण्यांतच गुंफलेलें आहे आणि वर सांगितल्याप्रमाणें योगमार्गातील अडचणी या योगमार्गाची आसक्ती भक्तीविणें धरण्यांतच आहेत हेंच यावरून सिद्ध होत आहे. या अध्यायाचे समारोपाचे वेळीं एक महत्त्वाची ओवी आहे त्यांत अर्जुनाला भगवंतांनीं 'योगरूप भक्तियोग' सांगितला असें वर्णन आहे.

जो हा अर्जुना साद्यंत । सांगितला प्रस्तुत ।

भक्तियोग समस्त । योगरूप ' ॥ १२-२२८ ॥

याच भूमिकेंतून ज्ञानोबांचें संपूर्ण विवेचन असल्यामुळें मूळ स्तुतीमध्ये
सोहंभावाची उपासना म्हणजे भक्तीचें भगवद्भजन होऊं शकतें.

योग सुखाचे सोहळे । सेवकां तुझेनि स्नेहाळे ।

सोहंसिद्धीचे लळे । पाळिसी तूं ॥ १२-४ ॥

अशा प्रकारें योगसुद्धां भक्तीच्या चौकटींत वसवून त्याला ज्ञानोबांनीं
प्रथमतःच्या स्तुतीमध्ये सौंदर्यानिं नटविलें आहे !

ज्ञानेश्वरींत १४ व्या अध्यायाचे स्तुतींत 'सद्गुरुवर्णनांत' सोहं-
भावाचें वर्णन आलें आहे.

जय जय सर्व विसांवया । सोहंभाव सुहावया ।

नाना लोक हेलावया । समुद्रा तूं ॥ १४-२ ॥

येथील वर्णन हें 'सोहं हंसा' या साधन मार्गाचें नाही हें उघड आहे.
परंतु सद्गुरुकृपेनें सोहं हंसाच्या साधनानें 'सोहंभाव' सिद्ध होतो हें
येथें सूचित केलेलें असणें संभवनीय आहे. "सां च योऽव्यभिचारेण"
या २६ व्या श्लोकावरील टीकेंत 'सोहं' साधनेबद्दल वर्णन आलें आहे.

प्रति बिंबोति बिंबवरी । प्रभेची जंसी उजरी ।

ते सोहंवृत्ति अवधारीं । तैसी होय ॥ १४-३९१ ॥

ऐसेनि मग परस्परें । ते सोहंवृत्ति जें अवतरे ।

तैं तिर्येहि सकट सरे । अपैसया ॥ ३९२ ॥

मुक्ताबाईनें 'सोमकांतीं झरा । कोठीला दुसरा' असें या सोहं-
बद्दल म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणें परमात्म्यापासूनच उत्पन्न झालेली
सोहंवृत्ति शेवटीं तेथेंच स्थिरावते व मग त्या वृत्तीलाच 'भाव' हें
सोहंभाव रूप येतें.

ज्ञानेश्वरींत पुन्हां १५ व्या अध्यायाचे स्तुतींत 'तेथें अहं हा धूप
जाळूं । सोहं तेजें ओंवाळूं' असें म्हटलें आहे. सोहं हा स्वयंप्रकाशरूप
आहे असेंच त्याचें ज्ञानोबा इतरत्र वर्णन करतात. पहा— 'तेथ रात्रि
दिवस नेणिजे । सोहं प्रकाश सहजे' यांत सोहं दीपानें ओंवाळण्याची
कल्पना अगदी योग्य अशीच आहे. यांत पुढें उत्तम पुरुषाचे वर्णनांत—

सोहं तेंही अस्तवले । जेथ सांगतेंचि सांगणें झालें ।

द्रष्टृत्वेसी गेलें । दृश्य जेथ ॥ १५-५४२ ॥

परमात्मबोध होईतो सोहं साधनेचें महत्त्व यांत ओघानेंच आलें आहे. पूर्णबोधाचे ठिकाणीं कोणताच भाव न रहातां तद्रूपताच फक्त शिल्लक रहाते.

यानंतर सोळाव्या अध्यायाचे स्तुतींत, 'सद्गुरुकृपेनें सोहंभावाची मध्यान्ह होते व आत्मभ्रांति पायांखालीं लपून रहाते' असें वर्णन आलें आहे.

जो प्रत्यग्बोधाचिया माथया । सोहंतेचां मध्यान्हें आलिया ।

लपे आत्मभ्रांति छाया । आपणपां तळीं ॥ १६-१० ॥

यापुढें १७ व्या अध्यायांत 'अस्तसदिति निर्देशो' श्लोक २३ वरील टीकेंत जें वर्णन आलें आहे त्याचा उल्लेख मागें आला असल्यानें येथें त्याची पुनरावृत्ति करण्याचें कारण नाही.

अठराव्या अध्यायांत एक ओवी अशी आहे -

तैसा मी एकवांचूनि कांहीं । मग भिन्नाभिन्न आन नाहीं ।

सोहंबोधें तयाच्या ठायीं । अनन्यु होय ॥ १८-१३९७ ॥

अठराव्या अध्यायांतील ही ओवी फारच महत्त्वपूर्ण आहे. यांत सोहं हें साधन नसून सोहंबोध ही पूर्णतेची अवस्था वर्णन केली आहे. सोहं बोधानें परमात्म्याशीं अनन्य होणें म्हणजेच अन्यत्व कोणत्याही प्रकारें नसणें हें आहे. सोहं साधनेची येथें परिसमाप्ति आहे. 'सोहं तेंही अस्तवले' अशी स्थिति येथें असून, सोहं अस्तवल्याचेंही भान नाहीं अशी ही अवस्था आहे. ही अवस्था प्राप्त होण्याकरितां 'सोहं हंसः' हें साधन म्हणून त्याचें महत्त्व इतरत्र वर्णन केलेलें आहे व त्याचा अधिकारानुरूप उपयोग आहे हें मागील वर्णनावरून स्पष्ट होण्यासारखें आहे.

आपण नारायणविधि या क्रमानें आलेल्या संप्रदायाचे आणि भगवंतांनीं अर्जुनाला केलेल्या उपदेशाचे आधारे, येथपर्यंत विचार करून दोहोंतील एकतेचा धागा शोधण्याचें काम केलें आहे. शिवाय आदिनाथ शंकरापासून चालत आलेला संप्रदाय हाही वरील दोन्ही तत्त्वज्ञानाशीं सुसंगतच आहे हें अदिनाथ संप्रदायाचे वर्णनावरून लक्षांत येण्याजोगें

आहे. ज्ञानेश्वर आणि एकनाथ हे भिन्न संप्रदायांतील थोर सत्पुरुष असून गीता, भागवत वगैरे ग्रंथ त्यांना सारखेच पूज्य वाटतात व ते पर-स्परांनाही अत्यंत पूज्यच मानतात हे स्पष्टपणें लक्षांत येणारेंच आहे. भिन्न भिन्न संप्रदायांतील संत अत्यंत जिऱ्हाळघानें व आदरानें वागत असतां संप्रदायभेदानें मुळांत भेद नाहीं हेंच सिद्ध होत आहे.

यानंतर स्वामींचे संप्रदायांतील गुरुगृह्य मार्गबद्दल काहीं थोर ग्रंथां-तील व थोर व्यक्तींचे आधारादाखल उतारे देत आहें.

एकनाथी भागवत

काहीं महत्त्वाचे वेंचे

सारासार निवडिती जनीं । त्या हंसावरी हंसवाहिनी ।

बैसली सहजासनीं । अगम्यपणीं अगोचर ॥ अ. १-२२

ते परमहंसीं आरूढ । तिसी विवेकहंसी जाणती दृढ ।

जवळी असतां न देखती गूढ । अभाग्य मूढ मतिमंद ॥ अ. १-२३

वाग्देवता किंवा वागीश्वरी हिला हंसवाहिनी म्हणतात त्याचें कारण येथें नाथांनीं स्पष्टपणें विशद केले आहे. सोऱ्हां हंस या प्रणवावर ती आरूढ होऊन प्रकट होते. हंस हें तिचें वाहन असून त्याच्या आधारानेंच ती वाचेच्याद्वारा प्रकट होते. तिचा शोध हंसमार्गानेंच मुळाकडे जाऊन घेतला पाहिजे. विवेक हंस तिला जाणतात व मूर्ख मूढ व मतिमंद जवळ असूनही तिला ओळखीत नाहीत.

दहाव्या अध्यायांतील महत्त्वाच्या ओव्या :

तेव्हां ब्रह्माहमस्मि लक्षण । तेंही हों लागलें क्षीण ।

सोहं हंसाची बोळवण । ते संधी जाण होतसे ॥ ३५६ ॥

तेथ देहीं गेलें देहपण । जन्ममरणा आलें मरण ।

विश्वाचें न दिसे भान । आनंद घन कोंदला ॥ ३५७ ॥

अकराव्या अध्यायांत एकादश पूजास्थानें सांगितलीं आहेत त्यांत वायूचें पूजन सांगितलें आहे.

प्राणाचें गमनागमन । तेथें सोहं हंसाचें नित्यध्यान ।

तेचि करितां नित्य सावधान । हेंचि पूजन वायूचें ॥ ११-१४२० ॥

मद्रूप दृढभावन । वायूचें जो करी आपण ।

तें पवनाचें पूजन । पूजास्थान सातवें ॥ ११-१४२१ ॥

अध्याय १२ यांत सद्गुरु स्तुति सुरवातीला केली आहे. त्यांत वसंताचें रूपक केलें आहे. त्यांत पुढील ओवी पहा :

जाहल्या वसंताचें रिगवणें । वृक्ष आडवे फुटले तेणें ।

सोहं भावाचीं सुमनें । तेणें गुणें विकासलीं ॥ अ. १२-४ ॥

तेथें मोक्ष सुखाचे घड । डोलतां दिसे अति गोड ।

तेणें जीवाचें पुरत कोड । करिती धुमाड सोहंशब्दें ॥

*

*

*

मार्गे म्यां सांगीतली गोष्टी । प्राणापान रसल्यापाठीं ।

दोघां अध्यापि नाही भेटी । महा हटी छांदस ॥ २४ ॥

त्या दोघांची करी बुझावण । तो माझा पढियंता तूं जाण ।

त्या सर्वस्व दें मी आपण । योगसाधन या नांव ॥ २५ ॥

आज्ञाचक्र भ्रूस्थान । तें याहुनि वेगळें जाण ।

तेथें वाचेसी नाहीं गमन । हंस लक्षण योग्याचें ॥ अ. १२-३३४ ॥

आज्ञाचक्र अति अवघड । नुघडे काकीमुखाचें कवाड ।

न चले प्राणांची चडफड । मार्ग अति गूढ लक्षेना ॥ ३४२ ॥

तें आज्ञाचक्र गा द्विदळ । केवळ हंसाचें राऊळ ।

तेथ पावावया योगबळ । अति प्रबळ पाहिजे ॥ ३४३ ॥

हें स्थान पावावयासाठीं । योगी झाले महाहटी ।

अभ्यास करितां अति संकटीं । तेही शेवटीं न पावती ॥ ३४४ ॥

तें पावावया माझे स्थान । अति गुह्य आहे अनुष्ठान ।

सोहं हंसाचें साधन । सावधान जो साधी ॥ ३४५ ॥

प्राणाचेनि गमना गमनें । सोहं हंसाचेनि स्मरणें ।

सावधानें जो साधू जाणें । तेणें पावणें हें स्थान ॥ ३४६ ॥

त्यासीचि पवन जयो घडे । तोचि आज्ञाचक्रमाजि चडे ।

तेथूनिही मार्ग काढी पुढें । अति निवाडें अचूक ॥ ३४७ ॥

एकनाथी भागवतांत अध्याय १३ मध्ये हंसगीत या नांवानें फारच उच्च दर्जाचा तत्त्वबोध आला आहे. सत्य लोकांत ब्रह्मदेवाला त्याच्या मानसपुत्रांनीं 'सनकादिकांनीं' प्रश्न विचारला. परंतु ब्रह्मदेवाला त्याचें उत्तर देतां येईना. तेव्हां त्यानें भगवंताची प्रार्थना केली. त्या वेळीं भगवान तेथें हंस रूपानें प्रगट झाले व त्यांनीं शंकानिरसन केलें असा भाग आहे.

प्रश्नाचें स्वरूप असें आहे : चित्त आणि विषय यांचे संबंध इतके दृढ आहेत कीं चित्तांतून विषय म्हणजे विषयवासना कांहीं केल्या काढून टाकतां येत नाहीत आणि चित्त विषयांचा संबंध तुटल्याशिवाय म्हणजेच चित्त निर्विषय झाल्याशिवाय मोक्ष मिळणें शक्य नाही, तेव्हां याला उपाय काय ?

या प्रश्नाचें उत्तर देण्याकरितां हंस रूपानें परमात्मा आला यांत फार मोठा लाक्षणिक अर्थ भरलेला आहे. हंस हा जसा क्षीरनीराचा निवाडा करतो त्याप्रमाणें चित्तविषयांचा निवाडा करून येथें चित्त शुद्ध करावयाचें आहे. परंतु हें कार्य सोऽहं हंसा या साधनानें होतें. हें येथें सहज सूचित केलें आहे. व हाच उपाय पुढें नाथांनीं सुबोध रीतीनें स्पष्ट करून सांगितला आहे.

आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे नाथांनीं अध्यायाचे सुरवातीला जी सद्गुरुस्तुति केली आहे; त्यांत सद्गुरूंना 'हंस' हेंच रूपक करून सोऽहं हंसाचें सुंदर वर्णन केलें आहे. या दृष्टीनें पुढील उतारा वाचल्यास आपणांला अधिक स्पष्ट कल्पना येईल. ओव्यांचा अर्थ सहज समजण्यासारखा असल्यामुळें त्या पुढें देत आहें.

ॐ नमोजी हंसा । हंसरूपा जी जगदीशा ।

तूं सद्गुरु परम हंसा । परमपरेशा परिपूर्णा ॥ १ ॥

उभय पक्षे वीण देख । तुझे शोभती दोन्ही पांख ।

शुद्ध सत्त्वाहोनी चोख । स्वरूप सुरेख सोज्वळ ॥ २ ॥

हंस बोलिजे शुभ्रवर्ण । तुझी हंसता विलक्षण ।

सांडोनीया सकळ वर्ण । हंसपण तुज शोभे ॥ ३ ॥

विकासल्या सुवर्ण पंकजें । इतर हंसीं तेथ क्रीडिजे ।

प्रेमें उत्फुल्लित कमळ जें । तुवां क्रीडिजें तें ठायीं ॥ ४ ॥

मानस सरोवरीं वस्ती हंसासी । तूं मानसातीत रहिवासी ।

हंसा उत्पतन आकाशीं । तुझे चिदाकाशीं उड्डाण ॥ ५ ॥

ऐसिया हंसाजी सुकुमारा । मुक्त मोतियांचा तुज चारा ।

जों का वरगयशुक्तिद्वारा । चित्सागरामार्जीं झालीं ॥ ७ ॥

सर्वथा ना तळो नि क्षिती । निरालंब मार्गाप्रती ।

चालणें चालसी हंस गती । हे गमन शक्ती अभिनव ॥ ८ ॥

अभिन्न स्वभावतां निजअंशीं । चिन्मात्र बागीश्वरी तूं बागविसी ।

हंस वाहिनी आख्या ऐसी । तुझेनि अंशेंसी तीस आली ॥ ९ ॥

तुझेनि चालविल्या सरस्वती चाले । तुवां बोलविल्या वेदू बोले ।

तुवां चेतविल्या प्राण हाले । तुझेनि वाचाळें वादेवी वदे ॥ १० ॥

तो तूं सर्वभूतीं समान । हंस स्वरूपी श्रीजनादंन ।

त्याचे बंदितां निज चरण । जन्ममरण पळालें ॥ १४ ॥

आपभयें पळतां त्यासी । लपणी मिळाली भ्रमापाशीं ।

जन्मामार्गे मरणासी । ठावू वस्तीसी बीघला ॥ १५ ॥

यालागीं भ्रमामार्जीं जो पडला । तो जन्ममरणासी आतुडला ।

मग न सुटे, कांहीं केल्या । यंत्रां पडला भ्रमचक्रीं ॥ १६ ॥

तेथ रहाट माळेच्यापरी । जन्ममरणाचे पडे यंत्रां ।

एकाची सोसे भरोवरी । तंव दुसरें शिरीं आवळे ॥ १७ ॥

तें निस्तरावया जन्ममरण । तुज सोहं हंसाचें स्मरण ।

जें का करीं सावधान । भ्रम मोचन तें होय ॥ १८ ॥

याप्रमाणें सद्गुरु स्तुतीमध्ये जन्ममरणांतून सुटण्याकरितां सद्गुरुस्वरूप 'सोहं हंसाचें' स्मरण कसें उपयुक्त आहे तें वर्णन करून सांगितलें आहे.

यानंतर अध्याय १४ मध्ये 'सोहं हंसा' हा ऐवजीं प्रणवाभ्यासाचें वर्णन आलें आहे. फरक फक्त नांवाचाच आहे हें प्रत्यक्ष वर्णनावरून अनुभवी संतांना सांगण्याची अवश्यकता नाही. ज्ञानेश्वरींतही असेंच वर्णन थोडक्यांत आलें आहे. त्याचे उतारेही पुढें देण्यांत येतील. एकनाथी भागवतांतील वर्णन असें आहे :

वाचेसी नव्हता गोचरू । दीर्घ प्रणवाचा उच्चारू ।
 हृदयीं अनवच्छिन्न ॐकारू । अखंडाकारू उल्हासे ॥ ४३३ ॥
 घंटानाद सहज स्थितू । कमल मृणाल सूक्ष्म तंतू ।
 तैसा मूळादारभ्य ब्रह्मरंध्रांतू । प्राणायामयुक्तू प्रणवू भासे ॥ ४३४ ॥
 तेथ दीर्घ स्वरे उच्चारू । तेणें प्रणवू भासे अति सपूरू ।
 तो प्राणायामें करावा स्थिरू । अखंडाकारू स्वरयुक्तू ॥ ४३५ ॥
 स्वरवर्ण मात्रातीत पर । प्रणव जो कां अगोचर ।
 तो अभ्यासबळें नर । वृत्ति गोचर स्वयें करिती ॥ ४३६ ॥
 नवल उच्चाराचा चमत्कार । ऊर्ध्वमुख अखंडाकार ।
 अभ्यासें प्रणवू करिती स्थिर । झणत्कार स्वरयुक्त ॥ ४३७ ॥
 ऐसा प्राणायामयुक्त प्रणवाभ्यास । त्रिकाळ करितां सांडूनि आळस ।
 काळीं आवर्तन दशदश । सावकाश करितां पै ॥ ४३८ ॥
 तरी एक मास न लागतां । हा प्राण जयो आतुडे हाता ।
 जेवीं कां सती पतिव्रता । नुल्लंघी सर्वत्रा पतिवचन ॥ ४३९ ॥
 ये अभ्यासीं अति तत्पर । झालिया गा निरंतर ।
 योगाभ्यासाचें सार । सहजेंचचि नर पावती ॥ ४४० ॥

ॐकार आणि प्रणव यांतील सूक्ष्म फरक पुढें नाथांनीं व्यक्त केला
 आहे. ॐकारामध्ये प्राण व त्याचा नाद हा असतो. तो सूक्ष्म झाल्यावर
 नाद व प्राण हे शुद्ध अशा जाणीवेत विरून जातात. त्या वेळीं विशुद्ध
 असें केवळ जाणिवेचें जें स्फुरण शिल्लक रहातें तोच प्रणव होय.

अगा ॐ हें स्मरोसरे । स्मरतां स्वरेसि प्राणू प्रणवीं भरे ।

मग प्रणवूचि तेव्हां स्फुरे । अखंडाकारें उल्हासतू ॥ ३४३ ॥

ज्ञानेश्वरींतही अशीच ओवी थोड्या फरकांत अध्याय ८ मध्ये आली
 आहे. तैसें ॐ हें स्मरों सरे । आणि तेथेचि प्राणु पुरे । मग प्रणवांतीं
 उरे । पूर्णघन जें ॥ ११७ ॥ यांत ॐकारानंतर प्रणव व प्रणवाचाही अंत
 होऊन जें शिल्लक रहातें तेंच ब्रह्म होय असें वर्णिलें आहे.

अध्याय १७ मध्ये कृतयुगाचा स्वाभाविक धर्म सांगितला आहे. त्या
 वेळीं सोहं हंसाचें अखंड ध्यान होतें. पहा.

तें सकळ मनुष्यांसी जाण । 'सोहं हंसाचे' अखंड ध्यान ।
या लागीं हंस हा एकचि वर्ण । सर्वासही जाणते काळीं ॥ ६४ ॥
ते काळींच्या जनां धर्मिष्ठां । 'सोहं हंसाची' आत्मनिष्ठा ।
हेंचि भजन मज वरिष्ठा । तपोनिष्ठा त्या नांव ॥ ६८ ॥

त्या वेळीं वर्णभेद व आश्रमभेद नव्हते. सर्वत्र समता नांदत होती. सर्वांचा एकच हंस हा वर्ण होता.

अध्याय १९ यांत योगाभ्यासानें परमेश्वराची प्राप्ति होते तेव्हां 'सोहं हंसाची' बोलवण होते असें वर्णन आलें आहे. "क्रमूनि औटपीठ गोल्हाट । भ्रमर गुंफादि शेवट । भेडूनि सोहं हंसाचें पीठ । परमात्मा प्रकट होऊनि ठाके ॥ २६७ ॥ सोहं हंसाचे साधनेंतही 'सोहं तेंही अस्तबलें' असा अनुभव घ्यावा लागतो. 'माझीये साक्षात्कारी । अहं सोहं दोन्ही कुडीं' असेंच भगवंतांनीं म्हटलें आहे.

सोहं हंसा किंवा प्रणवोच्चार हाच खरा वेद आहे. याची उत्पत्ती थेट परमात्म्यापासून असल्यामुळें याचा मागोवा घेत परमात्म्याची गांठ घेतां येते. हा प्रणवोच्चार सद्गुरूपासून जाणून घेतला पाहिजे. नुसत्या शाब्दिक वर्णनानें हें समजूं शकणार नाहीं. परंतु याचें महत्त्व काय आहे व साधारण स्वरूप काय आहे हें शब्दानें व्यक्त करणें शक्य आहे. एकनाथी भागवतांत चौदाव्या अध्यायांत वर्णन केल्याप्रमाणें, परंतु थोड्या निराळ्या परिभाषेत, पुन्हा एकविसाव्या अध्यायांत विवेचन आलें आहे तो सविस्तर उतारा पुढें देत आहे.

घोषरूपें अतिसूक्ष्म नाद । तो मी प्रणव रूपें निजवेदू ।
प्राणिमात्रीं असें स्वतः सिद्धू । परी नेणती बोधू सकामत्वं ॥ ४०० ॥
जैसा कमल मृणाल बिसतंत । तैसा सूक्ष्म नाद अत्यंत ।
नाभीपासूनि ब्रह्मरंप्रांत । ॐकार स्वरांत लक्षिती ॥ ४०४ ॥
हाचि नाद पै प्रस्तुत । लौकिकीं असे भासत ।
दोन्हीं कर्णीं देतां हात । तोचि घुमघुमित निजनादू ॥ ४०७ ॥
योगी म्हणती अनाहत शब्दू । वेदांती म्हणती सूक्ष्मनादू ।
आम्ही म्हणों हा शुद्ध 'वेदू' । असो अनुवादू या नांवांचा ॥ ४०८ ॥

ऐसीया स्वतः सिद्ध वेदासी । श्रद्धा नुपजेचि प्राणियासी ।
यालागीं सूक्ष्म वेद स्थूलतेसी । म्यां जन हितासि आणिला ॥ ११-४०९ ॥

परमेश्वरापासून प्रणव उत्पन्न झाल्यामुळे तोही वस्तुतः भगवद्रूपच आहे. मुक्ताबाई म्हणते सोमकांतीं झरा कोठील दुसरा ॥ सोमकांतींचा फुटणारा पाझर हा जसा त्याच्यापासूनच निघतो तसाच हा प्रणव आहे. नाथांनीं कांतणी म्हणजे कोळी ज्याप्रमाणें आपल्याच अंगांतून तंतु काढून जाळें विणतो त्याप्रमाणें परमात्माच सगुण साकार होतो तो या 'प्रणवाच्या' धाग्यानेंच प्रकट होऊं लागतो असें म्हटलें आहे.

ऊर्ण नाभि म्हणजे कांतणी । जेवीं निजमुखापासुनी ।

तंतु काढी अति सूक्ष्मपणीं । तेवीं निर्गुणीं ॐकार ॥ ११-४१४ ॥

या ॐकारापासूनच पुढें सृष्टिविस्तार कसा होत गेला त्याचें वर्णन नाथांनीं केलें आहे. अशा प्रकारें विश्वाचें मूळरूप हा ॐकार आहे. तुकाराम महाराजांनीं या ॐकाराचें वर्णन करतांना तोच विश्वरूपही असल्यानें 'नमो आदिरूपा ॐकार स्वरूपा । विश्वाचीया रूपा पांडुरंगा ॥', असें केलें आहे.

दासबोध

कांहीं महत्त्वाचे वेंचे

एकनाथी भागवतानंतर मराठींतील सुंदर अध्यात्मपर ग्रंथ म्हणजे श्रीमद्दासबोध होय. म्हणून चालू विषयाला पोषक असें कांहीं उतारे थोड्याशा स्पष्टीकरणासह येथें देत आहें.

पहिल्या दशकांतील ९ व्या समासांत सोहंवद्दल सूचक वर्णन आलें आहे. परमार्थ हा सुगम आहे परंतु सत्समागमाचें वर्म चुकल्यामुळें जनांला दुर्गम झाला आहे. नंतर पुढें पहा :

आकाशमार्गी गुप्त पंथ । जाणती योगिये समर्थ ।

इतरांस हा गुह्यार्थ । सहसा न कळे ॥ १-९-५

हा गुप्त पंथ म्हणजे सोहं होय. याला निरालंबमार्ग असेंही म्हटलें जातें.

दशक ६ समास ४ मध्ये सोहंभावही कसा मावळतो हें दिलें आहे.

तत्त्वीं गुंतला म्हणें कोहं । विवेक पाहतां म्हणे सोहं ।

अनन्य होतां अहं सोहं । मावळलीं ॥ ६-४-३५

सोहं म्हणण्यांत अहं हें द्वैत आहेच तेही गेलें पाहिजे.

दशक ११ यांत सातव्या समासांत 'चंचळ नदी' या रूपकाच्या कुसरीनें सोहं या दैवी मायेचें वर्णन आलें आहे. त्यांतील खरा अर्थ अनुभवी सज्जनानांच लक्षांत येण्यासारखा आहे. वरवर वाचून त्याचा अर्थबोध होत नसल्यानें त्याचें वर्णन खुलासेवार देत आहें.

चंचळ नदी गुप्त गंगा । स्मरणें पावन करी जगा ।

प्रचीत रोकडी पहागा । अन्यथा नव्हे ॥ १ ॥

केवळ अचंचळीं निर्माण जाली । अधोमुखें बळें चालिली ।

अखंड वाहे परी देखिली । नाहींच कोणी ॥ २ ॥

प्राणापान रूपानें किंवा श्वासोच्छ्वास रूपानें सर्व प्राणिमात्रांत सतत वहाणारी ही नदीच आहे. सर्व जगाची घडामोड या वायुरूप शक्तीवरच अवलंबून आहे. ही शक्ती परमात्म्यापासून अकार रूपानें उत्पन्न होऊन त्याच्याशीं विन्मुखतेनें वहात आहे, म्हणून हिला 'अधोमुखें वहात चालली' असें वर म्हटलें आहे. सद्गुरुबोधानें याच प्राणाचा 'प्रणव' केला कीं हीच ऊर्ध्वमुख होते. 'ऊर्ध्वमुखें आळविला सोहं शब्दाचा नाद' असें तुकाराम महाराज म्हणतात. 'ऊर्ध्व वाहिनी हरिकथा' अशीं अनेक वाक्ये आहेत. ती अधोमुख असतांना बंधनांत घालते व ऊर्ध्वमुख झाली म्हणजे बंधनापलीकडे नेते.

एका बळाचे निवडले । ते पोहतचि उगमास गेले ।

उगम दर्शनें पवित्र झाले । तीर्थरूप ॥ १० ॥

वस्तु विन्मुखत्वानें माया भासते; परंतु वस्तु सन्मुख झाल्यावर मायाच नाहीशी होते. ऊर्ध्वमुख होणें म्हणजेच वस्तु सन्मुख होणें होय.

उगमा पैलीकडे गेले । तेथें परतोन पाहिलें ।

तव तें उदकचि आटलें । कांहीं नाहीं ॥ २१ ॥

पुढें २० व्या दशकांत समास ३ मध्ये वरील विवेचनासारखीच एक सुंदर ओवी आहे. ती याच संदर्भात वाचल्यास स्पष्ट ध्यानीं येईल.

अधोमुखें भेद वाढतो । ऊर्ध्वमुखें भेद तुटतो ।

निःसंगपणें निर्गुणी तो । महायोगी ॥ २२ ॥

दशक १७ समास ४ मध्ये—

विचारें ऊर्ध्व चढती । तयांसीच उर्ध्वगति ।

येरां सकळां अधोगति । पदार्थज्ञानें ॥ २१ ॥

दशक ८ समास ८ मध्ये सद्गुरु काय बोध करतात ते स्पष्टपणें सांगितलें आहे.

‘सोहं’ आत्मा स्वानंदघन । अजन्मा तो तूंचि जाण ।

हेंचि साधूचें वचन । सुदृढ धरावें ॥ ३३ ॥

महावाक्याचें अंतर । तूंचि ब्रह्म निरंतर ।

या वचनाचा विसर । पडोंचि नये ॥ ३४ ॥

सद्गुरु बोध जेव्हां झाला । चौ देहांस अंत आला ।

तेणें निजध्यास लागला । स्वस्वरूपीं ॥ ३५ ॥

दशक १७ मधील पांचवा समास हा ‘अजपानिरूपण’ या नांवाचा आहे. यांत सोहं हंसाचेंच वर्णन आलें आहे. परंतु गुरुगम्य खूण वेगळीच असल्यानें नुसत्या श्वासोच्छ्वास क्रियेला सोहं म्हणणें बरोबर नाहीं. एकनाथ महाराजांनीं स्पष्ट सांगून ठेवलें आहे.

‘एकवीस सहस्र साशत । हें अवघेचि मारुत ।

यातें सोहं म्हणते । ते नाडले ॥

एकाजनादंन । सोहं नोहे पवन ।

पवनाचे वर्तन । सोहं सत्ता ॥

गुरुगम्य सोहं न कळतांही येथें समर्थानीं वर्णन केल्याप्रमाणें एकाद्यानें अभ्यास केला तरी ते सहज भजन किंवा अजपाजप होईल. याविषयीं कांहीं ओंव्या उद्धृत करीत आहें.

येकांतीं उगेंच बैसावें । तेथें हें समजोन पहावें ।

अखंड ध्यावें सांडावें । प्रभंजनासी ॥ ६ ॥

येकांतीं मौन धरून बैसे । सावध पाहातां कैसे भासे ।

सोहं सोहं ऐसे । शब्द होती ॥ ७ ॥

उच्चारें वीण जे शब्द । ते जाणावे सहज शब्द ।

प्रत्यया येती परंतु नाद । कांहींच नाही ॥ ८ ॥

ते शब्द सांडून बैसला । तो मौनी म्हणावा भला ।

योगाभ्यासाचा गलबला । या कारणें ॥ ९ ॥

येकांती मौन धरून बैसला । तेथें कोण शब्द झाला ।

सोहं ऐसा भासला । अंतर्गामी ॥ १० ॥

धरितां सो सांडितां हं । अखंड चाले सोहं सोहं ।

याचा विचार पहातां बहु । विस्तारला ॥ ११ ॥

देहधारक तितुका प्राणी । स्वेदज उद्भिजादिक खाणी ।

स्वासोच्छ्वास नसतां प्राणी । कैसे जिति ॥ १२ ॥

ऐसी हे अजपा सकळांसी । परंतु कळे जाणत्यासी ।

सहज सांडून सायासीं । पडोंच नये ॥ १३ ॥

अशा प्रकारें दासबोधांतही महत्त्वपूर्ण विवेचन आलें असून समर्थाचे अभंगांतही कांहीं जागीं त्याचा स्पष्टपणें उल्लेख आला आहे.

आद्य श्री शंकराचार्य

वेदांत शिरोमणी, पूज्यपाद श्री आद्य शंकराचार्य यांची गुरुपरंपरा अशी आहे : नारायण, विधि, नारद, व्यास, शुकाचार्य, गौडपादाचार्य, गोविंदपादाचार्य व शंकराचार्य या क्रमानें परंपरा आली असून गौडपादाचार्यांपासून पुढें संन्यास पद्धतीनें परंपरा चालू राहिली आहे. शंकराचार्य हे ज्ञानयोगी होते. तरीही 'सोहं हंसा' किंवा 'प्रणव' याबद्दल त्यांच्या वाङ्मयांत उल्लेख आले असून त्यांचें त्यांनीं आदरपूर्वक वर्णन केलें आहे. येथें प्रातःस्मरण स्तोत्रापैकीं त्यांचा एक श्लोक उद्धृत करित आहें.

प्रातः स्मरामि हृदि संस्फुरदात्मतत्त्वं । सच्चित्सुखं परम 'हंसगतिं तुरीयं ।
यत्स्वप्नजागरसुषुप्तमवैति नित्यं । तद्ब्रह्म निष्कलमहं न च भूतसंघः ॥

प्रातःकाळीं शांत वेळीं हृदयांत स्फुरद्रूप होणारा 'हंस' याचें स्मरण करावें म्हणजे ब्रह्मज्ञान होईल. सर्व संतवचनाशीं हें जुळणारें असेंच

आहे. 'प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा । पुढें वैखरी राम आधीं वढावा ।' यांत मनीं आणि वैखरीचे मार्गे चिंतावा हे शब्द वरील भावच व्यक्त करणारे आहेत.

शंकराचार्यांच्या वाङ्मयांतील अधिक उतारे न घेतां अतिप्राचीन वाङ्मय जें 'उपनिषदे' या नांवानें प्रसिद्ध आहे त्यांतून कांहीं स्पष्टीकरण देतां आल्यास सोहं साधनेचें अतिप्राचीनत्व ध्यानीं येईल म्हणून आतां उपनिषदांकडे वळूं.

उपनिषदे आणि ॐ

ॐकार, प्रणव किंवा सोऽहं यांत वास्तविक भेद नसून, भेद फक्त नांवांतच म्हणजे नाममात्रच आहे. मुळांत भेद नसतांना समजुतीच्या घोटाल्यानें भेद निर्माण झाले आहेत. या सर्वांत अभेद कसा आहे तें आपण पाहूं. स्वामी रामतीर्थ यांच्या व्याख्यानांतील कांहीं भाग पुढें उद्धृत करीत आहें त्यावरून उपनिषदकालीं जें ॐकाराचें महत्त्व वर्णिलें आहे त्यांत आणि सोहंचे वर्णनांत भेद नाहीं हें उत्तम प्रकारें स्पष्ट होईल.

" ॐ ला 'प्रणव' हा सांकेतिक किंवा पारिभाषिक प्रतिशब्द आहे. प्रणवाचा अर्थ प्राणाला व्यापून रहाणारें वस्तुतत्त्व हा आहे. प्रत्येक प्राण्याच्या श्वासोच्छ्वासाबरोबर ॐ चा ध्वनि बाहेर निघत असतो. ऐकूं येईल एवढ्या मोठ्यानें तुमचा श्वासोच्छ्वास चालू असतां तुमचा नाकावाटे जो ध्वनि निघत असतो तो एका 'स्पष्ट शब्दानें' व्यक्त करावयाचा झाल्यास 'सोहं' या शब्दानें तो बोलून दाखवितां येईल. प्रत्येकाच्या श्वासोच्छ्वास क्रियेबरोबर स्पष्टपणें किंवा अस्पष्टपणें सोऽहंचा ध्वनि निघत असतो. "

ॐ हा सच्चिदानंदाचा वाचक आहे

सोऽहं शब्दांत स् + ओ + ह + अ + म् हे प्रांच वर्ण आहेत. जगांतील कोणत्याही भाषेचें व्याकरण संस्कृत भाषेच्या व्याकरणाइतकें पूर्णत्वाला पोचलेलें नाही. संस्कृत व्याकरणांनीं सर्व ध्वनि आणि सर्व शब्द यांचें पूर्णपणें पृथक्करण केलें आहे. संस्कृत व्याकरणांच्या मताप्रमाणें म् हें व्यंजन असून शिवाय अनुनासिक आहे. अ आणि ओ हे स्वर आहेत हे सर्वत्र व्याकरणांना मान्य आहे. स् आणि ह हीं व्यंजनें आहेत. सोऽहं-

मधील स् आणि ह हीं व्यंजनें काढून टाका म्हणजे ओ + अ + म् म्हणजे ओम् एवढें शिल्लक राहिल.

वर्णमालेंतील व्यंजनें हीं या जगांतील नामरूपाप्रमाणें परतंत्र होत. सत्तत्त्वाच्या अधिष्ठानाशिवाय त्यांतील एकतरी, या नामरूपात्मक संसारांतील एकतरी वस्तु, आपल्या पायांवर उभी राहूं शकेल काय ? जें जें कांहीं दिसतें, अर्थात हा प्रत्यक्ष संसार, तें नामरूपात्मक आहे. परंतु, नामरूप हें व्यंजनाप्रमाणें पंगू आहे. स्वरांशिवाय जसा व्यंजनांना स्वतंत्र उच्चार नाही, त्याप्रमाणें सत्तत्त्वाशिवाय नामरूपाला स्वतंत्र अस्तित्व नाही. मग नामरूपाला आधारभूत असलेल्या सत्तत्त्वाला तुम्ही मूलाधार म्हणा, देव म्हणा, अज्ञेय तत्त्व म्हणा किंवा दुसरे कांहीं म्हणा, हें सत्तत्त्व सच्चिदानंदस्वरूपी असून त्यांतील सत्ता अंश, चैतन्य-अंश, आणि आनंद अंश अनुक्रमें अ, उ आणि म् या संज्ञांनीं दर्शित केले जातात. सोऽहं-मधील स् आणि ह हीं व्यंजनें नामरूपात्मक संसाराची वाचक असून ॐ हा त्या नामरूपात्मक संसाराला आधारभूत असलेल्या सत्तत्त्वाचा सच्चिदानंदाचा वाचक आहे.

भेद केवळ नामरूपांतच

नामरूपाच्या बुडाशीं जाऊन तात्त्विक दृष्ट्या पाहिलें असतां या नामरूपात्मक संसाराला आधारभूत असें एकच नित्य व अविनाशी तत्त्व आहे; असेंच आढळून येतें, असा या बाबतींत आर्य तत्त्ववेत्त्यांचा निर्णय आहे. स्वरांप्रमाणें हें सत्तत्त्व आपल्याच पायांवर उभें राहूं शकतें, त्याला दुसऱ्या कशाचा आधार लागत नाही. व्याकरणाच्या भाषेत बोलावयाचें झाल्यास असें म्हणतां येईल कीं, सत्तत्त्व हे स्वर असून हा नामरूपात्मक संसार हीं व्यंजनें होत. सोऽहं शब्दांतील स् आणि ह हीं नामरूपवाचक परावलंबी व्यंजनें काढून टाकलीं कीं सत्तत्त्वदर्शक ॐ हें अक्षर शिल्लक राहतें. हेंच अक्षर नित्यशः आपल्यां श्वासोच्छ्वासा-बरोबर बाहेर उमटत असतें. ॐ हा सर्व संसाराचा प्राण आहे.

स्वामी रामतीर्थ यांनीं या ॐ बद्दल शास्त्रशुद्ध व विस्तृत विवेचन केले आहे. परंतु येथें विस्तारभयास्तव त्यांतील थोडासा भाग घेतला आहे. ॐकारावर उपनिषदांमध्ये अनेक प्रकारें वर्णन केलेले असून अनेक स्वरूपानंद ... २४

विद्वानांनीं त्याचा विचार केला आहे. आतां स्वामी विवेकानंद यांचे कांहीं महत्वाचे उतारे देऊन आणि उपनिषदांतील अन्य एकदोन उतारे देऊन विषय आवरता घेत आहे.

स्वामी विवेकानंद म्हणतात— “श्वास आणि उच्छ्वास हे नियमित वेळांत येतील आणि जातील असा अभ्यास करावा. हा उच्चार तोंडातून स्पष्ट करावयाचा नाही. तर श्वास जाते वेळीं आणि येते वेळीं प्रत्येकाबरोबर मनांत ॐ हा उच्चार करावा. नुसते आंकडे मोजणें अथवा दुसऱ्या निरर्थक शब्दांचा उच्चार करणें यापेक्षा ‘प्रणवजप’ अधिक प्रशस्त आहे. अशा प्रकारें श्वासोच्छ्वास व प्रणव जप हीं समांतर सुरू झालीं म्हणजे सर्व शरीरभर एकतानता उत्पन्न होऊं लागल्याचा तुम्हांस प्रत्यय येईल. यायोगें शरीर आणि मन यांस खरी विश्रान्ति मिळू लागते. खरी विश्रान्ति यापूर्वी आपणास कधींच प्राप्त झाली नव्हती असें तुम्हीच म्हणू लागाल.”

उपनिषदांच्या आधारे स्वामी रामतीर्थ व स्वामी विवेकानंद यांनीं प्रणवाबद्दल जें वर्णन केलें आहे तें सोडहंशीं जळणारें असेंच आहे. पूज्य विनोबा भावे यांनीं लिहिलेल्या ‘उपनिषदांचा अभ्यास’ या पुस्तकांत ‘प्रणव’ या शब्दाचा अनेक प्रकारें अर्थ दिला आहे. परंतु तो गुरुगम्य आहे आणि नाद किंवा ध्वनि या दृष्टीनें महत्वाचा आहे हें स्पष्ट केलेलें नाही. परंतु सोहं बोधाचा ज्याला अनुभव असेल त्याला उपनिषदांतील वर्णनांत प्रणवाचा निराळाच अर्थ स्पष्टपणें वर्णन केल्याचा प्रत्यय येतो. विनोबा म्हणतात,

“ॐ कार हा गूढ ध्वनि आहे. ॐ काराचा गुप्त अर्थ शब्दांनीं उकलणें शक्य नाही, फक्त कांहींतरी गूढ अर्थ आहे, आणि तोहि असा असण्याचा संभव आहे कीं, ज्याच्या योगानें आपण ठरविलेला प्रकट अर्थ कदाचित् फुकट जाईल.” एवढी जाणीव असली म्हणजे पुरें होईल. ॐ काराला शरण गेल्याशिवाय शांतीच्या ध्रुवतत्त्वाच्या शोध लागणें अशक्य होय असें ऋषींनीं ठरविलें आहे. उपनिषदांत ॐकाराला उद्गीथ म्हटलें आहे व त्याचा अर्थ ‘शांतिगीत’ असा विनोबांनीं दिला आहे. ॐ चा दीर्घ असा जो गूढ ध्वनि आहे तो एकाद्या गीताप्रमाणेंच चित्तवृत्ति तल्लीन करणारा आहे.

आतां उपनिषदांतील कांहीं उतारे देऊन शेवटीं प्रणवाप्रमाणेंच सोहंच्या ऐवजीं परंतु त्याच अर्थानि 'हंस' चें वर्णनही कसें आलें आहे तें देत आहे.

उपनिषदे

मैत्रायणीयोपनिषदांत प्रणवालाच ॐ कार किंवा उद्गीथ म्हटलें आहे. शिष्य गुरूंना विचारतात, प्रणवाला 'वैद्युत्' कां म्हणतात? उत्तर— "कारण उच्चार केल्याबरोबर हा सर्व शरीर विजेप्रमाणें प्रकाशवितो" म्हणून ॐकारानें या अपरिमित तेजाची उपासना करावी.

ॐकाराच्या उच्चाराबरोबर अंगांत विजेप्रमाणें प्रकाश संचरल्याची जाणीव होणें हें ॐकाराच्या गूढध्वनीनेंच अनुभवास येतें. प्रणवाला वैद्युत् म्हणण्यांत हा गूढ असा गुरुगम्य ध्वनिच अभिप्रेत आहे.

श्वेताश्वतरोपनिषदांत अगदीं समर्पक वर्णन आलें आहे. तो मंत्र येथें उद्धृत करीत आहें.

एको हंसो भुवनस्यास्य मध्ये । स एवाग्निः सलिले संनिविष्टः ।

तमेव विदित्वाऽग्नि मृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ २५ ॥

अर्थ— या (सर्व) भुवनामध्ये तो एक हंस (म्हणजे वावरणारा) आहे. तोच उदकामध्ये प्रविष्ट झालेला अग्नि आहे, त्यालाच जाणून (मनुष्य) मृत्यूच्या पलिकडे जातो. मोक्षाला दुसरा मार्ग नाही.

स्वामी स्वरूपानंद यांच्या संप्रदायांत 'सोहं हंसा' या साधनेचें जें सूत्र आहे तें निरनिराळ्या अनेक संप्रदायांतही कसें आढळून येतें व अति प्राचीन अशा उपनिषदादि वाङ्मयांतही तें कसें निर्दिष्ट केलें आहे हें अनेक उताऱ्यांच्या आधारेणें येथपर्यंत वर्णन केलें आहे. यापुढील प्रकरणांत या विषयावरील संत वचनांचे उतारे देत आहें.

प्रकरण तेरावें

परमार्थाचें अंतरंग-साधन

प्रणवोच्चार किंवा सोऽहं

बहुतेक सर्व साधुसंतांनीं 'मुखानें भगवंताचें नामस्मरण करणें' हा भगवत्प्राप्तीचा सुलभ व सर्वोत्तम मार्ग असल्याचें एकमुखानें सांगितलें आहे. नामस्मरण श्रेष्ठ खरेंच, परंतु तेंहि सद्गुरुमुखानें ग्रहण करणें व त्याचें महत्त्व जाणून ग्रहण करणें हें अधिकच श्रेष्ठ होय. संत ज्याप्रमाणें वाणीनें भगवंताच्या नामाचें महत्त्व सांगतात त्याचप्रमाणें केवळ गुरुगम्य असें जें भगवंताचें सहज अंतरांत चालणारें नाम—'अंतरंग नाम'—आहे त्याचेंही प्रत्यक्ष स्वरूप उघड करून व अनुभवगम्य करून देतात. हीच सोऽहं हंसाची साधना होय. मुखानें किंवा मनांतले मनांत भगवंताचें मधुर, भावपूर्ण नामस्मरण व अंतरीं सतत सोहं ध्यान अशा उभय साधनेंत अनेक साधुसंत रमून राहिले होते असें त्यांच्या वचनामृताच्या आस्वादानें निश्चयेंकरून म्हणतां येईल. सर्वसामान्य जनतेला अंतरंग नामाचें महत्त्व त्यांच्या स्थूल बुद्धीमुळें चटकन् पटण्यासारखें नसल्यामुळें त्यांचा बुद्धिभ्रंश होऊं नये म्हणून ज्यांत केवळ नामस्मरणावरच भर आहे असा भाग त्यांचे उपदेशांत बराच आहे. परंतु,

‘सद्गुरुवांचुनी नाम नये हाता । साधनें साधितां कोटिगुणें’

असे खुणेचे शब्दहि त्यांनीं अनेक ठिकाणीं सांगितले आहेत. परंतु सर्वसामान्यतः ज्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष केलें जातें त्याच गोष्टी फार महत्त्वाच्या आहेत. सोऽहं साधनेबद्दल साधुसंतांनीं जें स्वानुभवपर वर्णन केलें आहे तें सामान्य मनुष्याला कानडें वाटणारें असल्यामुळें वाचनांत तें वर्णन आलेंच तरी तें डावलून तो पुढें जात असतो, म्हणून साधुसंतांच्या वचनोक्तींतून या साधनेबद्दल जे उल्लेख आले आहेत त्यांतील काहीं उतारे येथें देत आहें.

उतारे देतांना महत्त्वाचे व समजण्यास सुलभ असे कांहीं अभंग संपूर्ण दिले आहेत तर कांहीं अभंगांतील कांहीं चरणच घेतले आहेत. सर्वच अभंग संपूर्ण दिले तर ग्रंथविस्तार फार होईल म्हणून आपल्या गरजे-पुरताच भाग घेतला आहे. या विषयाचे उतारे घेतांना महाराष्ट्रांतील थोर साधुसंतांच्या अधिकारवाणीचाच समाजावर विशेष प्रभाव असल्याने तीच मर्यादा घालून घेत आहे. जरूर तेथें थोडें स्पष्टीकरण व संदर्भ हेही देत आहे.

स्वामी स्वरूपानंद

प्रथमतः स्वामींचे संजीवनी गायेंतील अभंग व अमृतधारा काव्यांतील कांहीं काव्यपंक्ति देत आहे.

संजीवनी गाथा

[१७]

कृपावंत भला सद्गुरु लाभला ।

अंगीकार केला तेणें माझा ॥ १ ॥

अंतरांची खूण दाखवोनी मज ।

सोऽहं मंत्र गुज सांगितलें ॥ २ ॥

ठायीं चि लागली अखंड समाधि ।

संपली उपाधि अविद्येची ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे देव सर्वत्र संचला ।

संसार तो झाला मोक्ष-मय ॥ ४ ॥

[२१]

सोऽहं मंत्र गुज सांगितलें कार्त्तिकी ।

शब्दाविण ध्वनि ऐकविला ॥ ५ ॥

‘तत्त्वमसि’ महा वाक्य विवरून ।

ॐकाराची खूण दाखविली ॥ ६ ॥

पहातां पहातां गेलें देहभान ।

झाली ओळखण स्व-रूपाची ॥ ७ ॥

[१२९]

काय सांगू संत-कृपेचा नवलाव ।

प्रकटला देव अंतर्यामी ॥ १ ॥

सोऽहं सोऽहं ऐसा नित्य निदिध्यास ।

लागला जीवास आपेंआप ॥ २ ॥

लिहितां वाचितां बोलतां बैसतां ।

देतां घेतां खातां हिंडतां हि ॥ ३ ॥

तिन्ही अवस्थांचा झालों साक्षीभूत ।

राहिलों निवांत स्वामी म्हणे ॥ ४ ॥

[१५०]

अंतरी संतत करीं सोऽहं ध्यान ।

न जाई गुंतून संसारांत ॥ १ ॥

[१७६]

सोऽहं सोऽहं ध्यास लागतां जीवास ।

होतसे निरास संभोहचा ॥ १ ॥

त्रिगुणाचें भान हारपे मीपण ।

होतां सोऽहं ध्यान निरंतर ॥ २ ॥

अंतीं एकमय ध्याता ध्यान ध्येय ।

होतां ज्ञानोदय अंतर्यामी ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे मग स्वानंदाचा भोग ।

होय तोहि साङ्ग सुख-रूप ॥ ४ ॥

[२१६]

बैसोनी एकांतीं करीं सोऽहं-ध्यान ।

तेणें तुझें मन स्थिरावेल ॥ १ ॥

‘सोऽहं’ ‘सोऽहं’ ऐसा शब्दाविण जप ।

होतां आपेंआप चित्त-शुद्धि ॥ २ ॥

कैसा शब्दाविण होतो ‘सोऽहं’ ध्वनि ।

घेईं विचारोनी संतांपासीं ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे जाई संतांसी शरण ।
तेणें उद्धरण होय तुझें ॥ ४ ॥

[२४८]

स्वासोच्छ्वासीं देख राम-नाम-जप ।
होतो आपेंआप अखंडित ॥ १ ॥
तेथें रात्रं-दिन ठेवीं अनुसंधान ।
सांडुनी मीपण सोऽहंभावे ॥ २ ॥
राम-नामीं चित्त रंगतां स्वानंदें ।
सुखें हातां चढे तत्त्व-बोध ॥ ३ ॥
होतां तत्त्व-बोध लाभे परा शांति ।
जीवसी विश्वांती स्वामी म्हणे ॥ ४ ॥

अमृतधारा

यावत् सावध तावत् सोऽहं-स्मरण अखंडित जाण ।
अढळ भाव सर्वथा असो मग जावो राहो प्राण ! ॥ २३ ॥
असे सहज परि सोऽहंभावे करीं सतत अभ्यास ।
हीच साधना जोंवरी न तो झाला मोह-निरास ॥ २५ ॥
राम हमारा जप करता है सोऽहं सोऽहं ॐ ।
पहा कसा तो होतो आहे व्यामोहाचा होम ! ॥ २६ ॥
पुण्य-पत्तनीं श्रीसद्गुरुनीं पथ-दर्शी होऊन ।
' ॐ तत्त्वं सोऽहं सः ' श्रुतिची दाखविली मज खूण ॥ १३४ ॥
ढोल फोडिला झूल-धुंगुरां दिलें झुगारुनि दूर ।
' सोऽहं भावे ' उडी घेतली अनन्तांत चौखूर ॥ १४४ ॥
मरण-भय तदा अन्तःकरणीं कारण मोहावरण ।
सोऽहं-स्मरणें परि अतां दिलें निर्भयतेनें ठाण ॥ १४५ ॥
सावधान मन करि रात्रं-दिन सोऽहं-मंत्रजपातें ।
अवन करी तें अखंड फिरतें तलवारीचें पातें ॥ १४६ ॥
सावधमनसा अखंड परिसा हें सोऽहं-संगीत ।
जागृत चित्तें सुखेनैव जा गान-मुधा सेवीत ॥ १४७ ॥

अन्तरांतुनी सहज-ध्वनि तो निघतो सोऽहं सोऽहम् ।
 विनाश्रवण ऐकतां तोषतो माझा आत्माराम ॥ १४८ ॥
 विनावैखरीं होत अंतरी सोऽहं शब्दोच्चार ।
 सहज-भजन-अभ्यसन जंव नसे अद्वैतीं व्यापार ॥ १४९ ॥
 ' ला इलाह इल्लीला ' पढती है यहि दुनिया कल्मा
 होतां सोऽहं-ध्यान अंतरीं ती साथ करी आम्हां ॥ १५० ॥
 सुमन-तति द्रुम-लता डोलती ध्याती सोऽहं सोऽहम्
 मी हि तयांसंगतीं नाचतो गातो सोऽहं सोऽहम् ॥ १५१ ॥
 संतत संगें सोऽहं जिवलग सांगे मज गुज गोष्टी
 चिर-सुखद असा सखा न दुसरा जरी धुंडिली सृष्टी ॥ १५२ ॥
 ओटपीठि करि चम्चम् सोऽहं-तारा तेजःपुंज
 तेजें सहजें जाण लोपला माया-ममता-फुंज ॥ १५३ ॥
 प्रसन्न होतां माता हाता चढलें सोऽहं-सार
 हवा कशाला मला अतां हा वृथा शास्त्र-संभार ॥ १५४ ॥

निवृत्तिनाथ

श्री स्वामी-स्वरूपानंद यांचे सोऽहं संबंधीचे अनुभव व विचार वरील
 उताऱ्यावरून आपणांला दिसून येतात. यानंतर महाराष्ट्रांतील थोर संत
 निवृत्तिनाथ यांचे अभंगांतून कांहीं उतारे पाहूं. त्यांचे बहुतेक अभंग
 श्रीकृष्णभक्तीपर आहेत. परंतु ती ज्ञानोत्तर अशी श्रेष्ठतम भक्ति आहे.
 सोऽहं भावाचे भजनांतही त्यांचा भक्तिभाव व अनुभव काय आहे तो
 त्यांचे अभंगांतून आपण पाहूं. पुढें कांहीं अभंग संपूर्ण तर कांहींचीं मह-
 त्वाची कडवीं देत आहें.

निवृत्तिनाथ महाराज

दिन निशी नाहीं अवघा दीपक ।

एका रूपें त्रैलोक्य विबलेंसे ॥ १ ॥

तें रूप सांगतां नये पै भावितां ।

गुरुगम्य हाता एकतत्त्वे ॥ २ ॥

सांडावें पैं कोहं घरावें पैं सोऽहं ।

अनेकत्व ओहं एकतत्त्वीं ॥ ३ ॥

निवृत्ति साकार वैकुंठीचें घर ।

देह हें मंदिर आत्मयाचें ॥ ४ ॥

* * *

सोऽहं पैं अनंतु सेवितां साचार ।

गुरु मुखें सार भजन केलें ॥ ३५ ॥

+ * *

तंत आणि वितंत त्यामाजीं मथित ।

नाद उमटत स्वानंदाचा ॥ १ ॥

सोऽहं बीज तत्त्व गुरुनाम मंत्र ।

ज्ञानी उपासीत हरिराज ॥ २ ॥

भेदुनि कुंडलिनी गोल्हाट निकट ।

आत्माराम पेठ पांडुरंग ॥ ३ ॥

निवृत्ति म्हणे मी सर्वस्व होईन ।

हरि हा भरीन पूर्ण देहीं ॥ ४ ॥

निवृत्तिनाथांच्या अभंगांत सोऽहं भजनाचें स्पष्ट वर्णन 'तंत आणि वितंत यामाजी मथित । नाद उमटत स्वानंदाचा' या चरणांत आलें आहे. श्वासोच्छ्वासाबरोबर तंतुमय अशा प्रकारची जाणीव व तीही नादयुक्त आणि स्वानंदपूर्ण अशी असल्याचें हें वर्णन आहे. यावरून हा मुखानें करावयाचा उच्चार नव्हे हें स्पष्ट होत आहे.

ज्ञानेश्वर

आतां निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानेश्वर महाराज हे काय म्हणतात तें 'पाहूं. केवळ ज्ञानच मोक्ष देण्याला समर्थ आहे असें म्हटलें आहे. ज्ञानोबा हे तर ज्ञानाचे ईश्वरच आहेत. ते ज्ञानसूर्य आहेत. तथापि तेही 'सोऽहं शब्दीं गती प्राप्त झाली वो माय' अशासारखीं वचनें गात आहेत.

श्रीज्ञानेश्वर महाराज

१. दर्पणीं पाहतां येकचि दिसे । तेथें अनुसारिखें कांहीं न दिसे ।
तैसें गुरुशिष्य संवादु सोहंबोध ऐक्य झालें अभ्यासें ।
याहुनी जाणसी तें करी वेळोवेळां आतां सांगों मी तें कैसें रया ॥ ७ ॥

* * *

२. ठसावली देहीं परब्रह्म मूर्ति ।
सोहं शब्दीं गती प्राप्त झाली वो माय ॥ १ ॥
सहजीं सहज स्थिति झाली वो माय ॥ २ ॥
विरालीं अष्टांगें देखोनि गोमटें ।
पाहतां प्रेम फुटे पातीं श्रीमती वो माय ॥ ३ ॥
अष्ट भुजांचीया रिघालें खेंवा ।
तवं विश्वाचा बाहुवा देखिला वो माय ॥ ४ ॥
न समाय लेववितां लेइजे कैसेनी ।
निरंजन अंजनीं लेइलें वो माय ॥ ५ ॥
हे भुली सांडुनि भुलवी परमबोध बोधवी ।
तो हा रखुमा देवीवरू विठुल वो माय ॥ ६ ॥

* * *

३. एकी म्हणे ग्रह दुजी म्हणे मोह । एकीनें सोहं सांगीतलें ॥ १ ॥
कोहंवाचे वारी सोहं मतें सारी । वैकुंठीची दरी उघडली ॥ २ ॥
अकार भेदिला मकार शोधिला । उँकार निमाला तये स्थानीं ॥ ३ ॥
ज्ञानदेवीं ओहं सोहं गिळिलें पें कोहं । नाहीं आम्हां मोह कल्पनेचा ॥ ४ ॥

* * *

४. औट हात चर्म देह बांदवडी । त्रिगुणाची घडी नुगवे रया ॥ १ ॥
सोकारितां धायां काय करिल माया । श्रीगुरुच्या थायां विरुळा जाणे ॥
सोहंकरा सोहंकरा हरि पोकारा । वायांच मायेचा वारा भरुं नका ॥ ३ ॥
सप्तद्वीप पृथ्वी नवखंडें देव । स्वर्ग भोग भाव राणीव व्यर्थ ॥ ४ ॥
ज्ञानदेवीं सार हरिपंथ पार । एक तत्त्व उच्चार तिन्ही लोकीं ॥ ५ ॥

* * *

५. शांति दिसे ओहं पर दिसे सोहं । क्षमा हे कोहं कारुण्य सदा ।

* * *

६. आपीं आप माये तेजीं तेज सामाये । पवनीं पवन माये पृथ्वी जाये ॥ १ ॥
हंस कोठें गेला तूं पाहों विसरला । भ्रमं चि भुलला कोहं शब्दें ॥ २ ॥
सांडीं तूं रे जाती होईरे विजाती । येणें रूपें समाप्ती प्रपंचाची ॥ ३ ॥
ज्ञानदेवा घर विठ्ठल आचार । वेगीं परपार हंस पावे ॥ ४ ॥

* * *

७. सोहंकारी माया लक्षा आणि देहीं । निरंजनीं पाहीं मायाकार ॥ १ ॥
निर्गुण सगुण माया तेचि खरी । प्रसवुनी निर्धारिं वांझ असे ॥ २ ॥
ज्ञानदेव म्हणे मज माया कृपाळु झाली । तिणें उजळली माझी काया ॥ ३ ॥

* * *

८. उन्मनी संयोगें गोसावी विराजे । चहूं देहावें ओझें निवारोनी ॥ १ ॥
सोहंमस्मीचे छंदें परिपूर्ण । विज्ञान हे खूण जेथें नाहीं ॥ २ ॥
चंद्रसूर्याहुनी तेज तें आगळें । अव्यक्तें व्यापीलें अनुभवं ॥ ३ ॥
अनुभवाची खूण गुरुगम्य जाणती । ज्ञानदेवें विनंती हेचि केली ॥ ४ ॥

* * *

९. वरमूळ झेंडा खालीं दिसे बानो । प्रपंचीं रानोरान वृक्ष बारे ॥ १ ॥
त्रिगुणाच्या शाखा उपशाखा बहुत । नाना याती येत पत्रें ज्यास ॥ २ ॥
पक्वफळ अहंता हेहं गोडी त्याची । सेवितां जीवाची आस पुरे ॥ ३ ॥
ज्ञानदेव म्हणे वृक्ष परिपूर्ण झाला । बीज रुढला जाणीवेचा ॥ ४ ॥

मुक्ताबाई

ज्ञानेश्वरांच्या अभंगांत ज्याप्रमाणें सोहंघें वर्णन आलें आहे तसेंच तें मुक्ताबाईंच्या अभंगांतूनही आलें आहे. त्यांतील कांहीं उतारे येथें घेत आहें.

संत मुक्ताबाई

(१) असोनि न दिसे उगयाचि पिसे ।
घेती वायां वसे सज्जनेबीण ॥ ३ ॥
रावो-रंक कोहं न म्हणोचि सोहं
साकारलें ओहं न कळे तया ॥ ४ ॥

* * *

(२) नित्यता उन्मत्त अवर्धेचि भरित ।
एक तत्त्वे दाबित सोहं भावे ॥ ४ ॥

* * *

(३) विस्तारुनि रूप सांगीतलें तत्त्वी ।
कैसेनी परतत्त्वी ओळखी जाली ॥ १ ॥
सोहं भावे ठसा कोण ते पैठा ।
उभाउभी वाटा कैसा जातू ॥ २ ॥

* * *

(४) मुक्ताई परिपाक अवर्धे रूप एक ।
देखिलें सम्यक सोहं भावे ॥ ४ ॥

* * *

(५) जेथे जें पाहे तें तेथें आहे ।
उभारोनि बाहे वेद सांगे ॥ १ ॥
सोमकांतीं झरा कोठील दुसरा ।
तत्त्वी तत्त्व धरा निजदृष्टी ॥ २ ॥
हेतु मातु आम्हां अवघाची परमात्मा ।
सोहं भावे सोहं आत्मा सर्वां असे ॥ ३ ॥
मुक्तलग खूण मुक्ताई प्रमाण ।
देहीं देहो सौजन्य निजतेजें ॥ ४ ॥

चांगदेव

योगविद्येत निष्णात व ऋद्धिसिद्धी ज्यांचेकडे पाणी भरीत आहेत असे चौदाशें वर्षांचे चांगदेव हे चौदा वर्षांहून लहान असलेल्या मुक्ताबाईंना शरण गेले. मुक्ताबाई आपली गुरु माउली आहे व आपण तिचें लहान लेंकरूं आहों या भावनेनें त्यांनीं मुक्ताबाईंचे पाय धरले. मुक्ताबाईनें त्यांना उपदेश करून कृतार्थ केलें. मुक्ताबाईनें चांगदेवाला जो उपदेश केला तो चांगदेवांनीं वर्णन केला आहे, तो पाहिला म्हणजे सोऽहंजी महती विशेषत्वानें ध्यानीं येते. योगसमाधि लावूनसुद्धां चांगदेवाला खरा आत्मबोध झाला नाही, हेंच यावरून दिसून येतें.

चांगदेव महाराज

हेमीं हेम प्रचीत पाही । अनुभव आलिया सांगातें काई ॥ १ ॥
 सोहंकार मन न सोडी साचें । मी नाहीं तेथें तूं कैचें ॥ २ ॥
 अहंतेसीं सोहं तें गूज । मुक्ताई म्हणे चांगया बूझ ॥ ३ ॥

* * *

आपुलीया मारुनि येई कां भेटी । मग गोलहाटीं सांठवीन ॥ १ ॥
 शांति धाया मेळवी तुज । मग तूं बूझ सोहंकारां ॥ २ ॥
 सोहं सोहं सोहं हाचि धरी छंदु । सुखें निद्रा करीं अद्वैतीं रे ॥ ३ ॥
 तेथें जागा पां जाग, नीज पां नीज । मग तुज चेंवो कैचा ॥ ४ ॥
 तेथें ओळखी नाहीं विसरूं नाहीं । चिदानंदीं पाहीं रूप तुजें ॥ ५ ॥
 द्वैताद्वैत भासलें पाई । वटेश्वर सुता बोले मुक्ताई ॥ ६ ॥

* * *

अविनाश पाळणा अव्यक्तें विणिला । तेथें पड्डला योगीराज ॥ १ ॥
 जो जो जो जो म्हणतसे माया । साकारातीत निजरे चांगया ॥ २ ॥
 सोहं सोहं षट्चक्रीं न्यासे । तुज परिये देतां मीच न दिसे ॥ ३ ॥
 ऐशी निद्रा तुज लागोरे पुत्रा । मुक्ताई खेचरा उपदेशी मंत्रा ॥ ४ ॥

* * *

वटेश्वर सुतातें बोले मुक्ताई । सोहं भावें अखंडित राहीं ॥ १ ॥

* * *

सोहं तें होतें कोहं जालें । निज विसरलें काय सांगों ॥ १ ॥
 वटेश्वर चांगाज्ञानदीपीं उजळला । सोहं शब्दीं लावियला बाईयांनो ॥ २ ॥

* * *

पतिव्रता नारी व्यभिचार केला । परपुरुष पूजिला बाईयांनो ॥ १ ॥
 चांगा द्वैत होता तो अद्वैत जाला । सोहं शब्दीं राहिला वटेश्वरी ॥ २ ॥

* * *

एकवीस सहस्र इवासते उच्छ्वासी । तो योगिया अभ्यासी स्थिरस्थिर ॥ १ ॥
 रामनागमन नाहीं संसार पै नाहीं । वटेश्वरी सोई सांगीतली ॥ २ ॥
 वटेश्वर जगीं जिब्याळा । सोहं शब्दीं राहिला वटेश्वरी ॥ ३ ॥

* * *

सहज समाधी बैसला योगी । सुषुम्ना मार्गी निरोधोनियां ॥ १ ॥
गोल्हाट मंडळ भेदोनीयां जायें । नाहीं तें पाहे डोळे भरी ॥ २ ॥
चांगा वटेश्वरीं सोहं जाला । अवघाचि गिळियेला बाई येवो ॥ ३ ॥

* * *

सोहं न बुद्धि पें वेगळें । अहं साठवलें बाईयानों ॥ १ ॥
अहं मथितां सोहं आहे । अविद्या माये व्यापीयलें ॥ २ ॥
अहंकार सांडी बोध पें जाला । चांगया मोहिला चांगदेवें ॥ ३ ॥

* * *

पाहों गेलें तंव मी माझें हारपलें । ठकचि ठेलें काय सांगों ॥ १ ॥
अनब्रह्मीं वेडावलें सोहं शब्द हारपलें । इंद्रिया सहित बुडालें काय सांगों ॥ २ ॥

* * *

तुझा तूं चुकलासी गिवसुनि घेई । सांडीं देहवासना नाहीं तें घेई ॥ १ ॥
सोहं सोहं हा घेई विचार । हें जाणतो वटेश्वर ॥ २ ॥

* * *

मन संकल्प शुद्ध पें नव्हे । येन्हुवीं सदोदित आहे चिदानंदीं ॥ १ ॥
मनातें बुडवोनी इंद्रियातें दवडोनी । मी हें सोडुनी सोहं धरी ॥ २ ॥
चांगा वटेश्वरीं सोहं जाला । अवघाचि बुडाला ज्ञानडोहीं ॥ ३ ॥

नामदेव महाराज

नामदेव महाराज ज्ञानेश्वरांचे समकालीन संत. मुक्ताबाईचे शिष्य जे विसोबा खेचर तेच नामदेवांचे सद्गुरू. नामदेव प्रथमपासूनच प्रेमभक्तींत रंगलेले असल्याने सद्गुरू बोधानंतरही ते भगवंताच्या सगुण भक्तींतच रंगून गेले होते. त्यांनीं अगदीं वचनितच सोऱ्हांचा उल्लेख केला आहे. सुदामाख्यानांत वर्णन करतांना सुदामा कसा चालत होता हें वर्णन करीत असतां

‘ नामा म्हणे वाट चालतां समाधी । सोऱ्हां स्वरूपीं बुद्धि ठसावली ’
असें वर्णन आहे.

संत जनाबाई

जनाबाई नामदेवाची दासी म्हणून प्रसिद्धच आहे. ती जशी भक्त

होती तशीच परम ज्ञानीही होती. सोऽहं वर्णनाचा तिचा एक अभंग सुप्रसिद्ध आहे तो असा :

धरिला पंढरीचा चोर । प्रेमें बांधूनीयां दोर ॥ १ ॥

हृदयाचा बंदिखाना केला । आंत विठ्ठल कोंडिला ॥ २ ॥

शब्दें केली जोडाजोडी । विठ्ठल पायीं घातली बेडी ॥ ३ ॥

सोऽहं शब्दाचा मारा केला । विठ्ठल काकूलती आला ॥ ४ ॥

जनी म्हणे गा विठ्ठला । आतां जीवें न सोडीं तुला ॥ ५ ॥

‘सोहं शब्दाचा मारा केला’ हे शब्द सोऽहं शब्दाचे भजनाचे स्पष्ट निदर्शकच आहेत. सोहं भावाचे मजनानें सोहं हें ज्योतिरूप किंवा प्रकाशरूप प्रत्ययाला येतें हा अनुभव जसा अनेक संतांनीं वर्णन केला आहे तसाच तो जनाबाईनें देखील केला आहे.

ज्योत पहा चमकली । काय सांगूं त्याची बोली ॥ १ ॥

प्रवृत्ति निवृत्ति दोघीजणी । लीन होती त्याच्या चरणीं ॥ २ ॥

परा पश्यंति मध्यमा । वैखरीची झाली सीमा ॥ ३ ॥

चारी वाचा कुंठित झाली । सोहं ज्योत प्रकाशली ॥ ४ ॥

ज्योत परब्रह्मीं जाणा । जनी म्हणे निरंजना ॥ ५ ॥

कबीर

कबीरांचें वाङ्मय हिंदींत असून कांहीं गूढ अभिप्राय व्यक्त करतांना रचना रूपकात्मक केलेली आहे. नामदेवादि संतांच्या मालिकेंत यांना स्थान असल्याने त्यांचे येथें एकदोन उतारे देत आहें.

(पद) जयोमन सुकृत सत् कबीर ॥ धृ० ॥

हंस होयको चलो घरको । उतरो भरजल तीर ॥ १ ॥

चंदर सूरज गगन नहीं । घरती नहीं धीर ॥ २ ॥

* * *

(पद) भवसागर एक नदिया बहेती । लख चौऱ्याशीं धारा हो ॥

कहत कबीर सुन भाई साधु । हंसा उतर गये पारा हो ॥ ५ ॥

गोराकुंभार

गोरोबा म्हणतात—

श्रवणें नयन जिव्हा शुद्ध करीं । हरिनामें सोऽहं करीं सर्व काम ॥

भानुदास

एकनाथ महाराजांचे पणजे भानुदास यांची काव्यरचना थोडी आहे.
सोऽहंबद्दल समजण्याला सुलभ असा एक अभंग देत आहे.

चेतविता याला कोण आहे येथें ॥

ओहं सोहं भाते लावूनीयां ॥ १ ॥

फुंकितो तो कोण आणीक दुसरा ॥

वर्म गुरुपुत्रा न कळेचि ॥ २ ॥

सृष्टीचा उभारा केला तो संकल्प ॥

भानुदास दीप प्रज्वाळिला ॥ ३ ॥

एकनाथ महाराज

एकनाथ महाराजांचें वाङ्मय इतकें विपुल व संपन्न आहे कीं त्याला तोड सांपडणें कठिण आहे. त्यांच्या अभंगांतून सोहं साधनेचा जितका गौरव केला आहे तितकाच परमात्म्याचे समरसतेच्या वर्णनांत त्याचा निरासही केलेला आहे. कारण 'सोऽहं तें ही अस्तबलें' अशी स्थिति अनुभवावयाची असते. या अनुभवानंतरच सोऽहं हें खरें भजन होतें. तोपर्यंत तें साधनरूप भजनच असतें. सोहं साधनेचें जें महत्त्वपूर्वक वर्णन केलें आहे तें सत्यच आहे. परंतु, त्याहीपेक्षां अधिक कांहीं सांगावयाचें असल्यानेच 'ओहं कोहं सोहं' यांचा निरास वर्णन केलेला आहे.

स्वामींनीं अमृतधारांमध्ये प्रथम असेंच म्हटलें आहे. सोहंचें उत्तमोत्तम वर्णन करूनही 'सोहं तेंहि अस्तबलें । तें नाहि भोगिलें माते' अशी जगन्माउलीजवळ विनवणी केली आहे.

जगन्माउलीनें कृपा केली व त्यामुळें 'मी, तूं पण अस्तबलें, आलें साधनेस पूर्णत्व' असें प्राप्तस्थितीचें वर्णनही स्वामींनीं पुढें केलें आहे. सोऽहं भाव ओलांडूनही आपणांला गेलें पाहिजे याचें हें दिग्दर्शन साधु-संतांनीं केलेलें आहे.

एकनाथ महाराज

नामपाठे निवृत्ति ज्ञानदेवा उपदेशी ।

ओहं सोहं कोहं साक्षी केलें ॥ १ ॥

तिन्ही परता बोध तयासी बोधिला ।

नामपाठे झाला शांतरूप ॥ २ ॥

जनार्दनाचा एका गमोनी मनासी ।

लागतो चरणासी जनार्दना ॥ ३ ॥

* * *

नामपाठे ओहं सोहं कोहं खादलें ।

परब्रह्म लक्षिलें नाम पाठें ॥ १ ॥

अहं अहंपण सोहं सोहंपण ।

नाम हेचि खूण नामपाठें ॥ २ ॥

जनार्दनाचा एका कोहंपणा वेगळा ।

जनार्दनें कुर्वाळिला अभयदानीं ॥ ३ ॥

* * *

साधन नको आणिक कांहीं । करीं लवलाहीं कीर्तन ॥ १ ॥

मोक्षमुक्ती ठाके पुढें । थेर अवघें तें बापुडें ॥ २ ॥

भक्ती साधे नवरत्न । कीर्तनें होती ते पावन ॥ ३ ॥

एका जनार्दनी कीर्तन । ओहं सोहं कोहं जाती पळून ॥ ४ ॥

* * *

(१) संतसंगें अंतरंगें नाम बोलावें ।

कीर्तन रंगीं देवा सन्निध सुखेंचि डोलावें ॥ २ ॥

* * *

(२) ॐकार स्वरूप गुरु महाराज । मूर्ति हे सहज हृदयीं लक्षीं ॥ ३ ॥

* * *

अभिनव गुरुनें दाखविलें । ओहं सोहं माझे गिळिलें ॥ १ ॥

ऐशी खूण दाविता गुरुराव । नुरेचि तत्काळ देहीं सोहं भाव ॥ २ ॥

सुखदुःखाचा भेद गेला वाव । एका जनार्दनीं फिटला थेव ॥ ३ ॥

* * *

स्वरूपानंद ...२५

- (३) ब्रह्मज्ञानाचा क्षण विचारी ज्याचें मन ।
 त्याचीं महत्पापें जळोन गेलीं स्वयें ॥ १ ॥
 गंगादि सप्तसागर पुष्करादि तीर्थे अपार ।
 व्रतादि पवित्र पर्वकाल जे ॥ २ ॥
 वेदशास्त्र पुराण त्यांसि घडलें श्रवण ।
 अश्वमेधादिक यज्ञ केले जेणें ॥ ३ ॥
 मेरूसमान सुवर्णीं अनर्घ्य रत्न मेळवोनी ।
 भरुनि दिधली मेदिनी ब्राह्मणासी ॥ ४ ॥
 कामधेनूच्या थाटी कल्पतरू कोटचानुकोटी ।
 कौस्तुभादि सृष्टी दिधली तेणें ॥ ५ ॥
 अमृतासमान तेणें दिधलें अन्न ।
 त्रैलोकींचे ब्राह्मण तृप्त केले ॥ ६ ॥
 सत्य, कैलास, वैकुण्ठ सप्त पातालादि श्रेष्ठ ।
 गरुडादि वरिष्ठ दिधलीं वहनें ॥ ७ ॥
 ऐसें एक क्षणें प्राप्त ज्याचें सोऽहं ध्यानीं चित्त ।
 त्यासि सुकृत इतुकें जोडे ॥ ८ ॥
 जो अहोरात्र मनीं ब्रह्मज्ञानीं चितनीं ।
 एकाजनार्दनीं तोचि वंदा ॥ ९ ॥

* * *

- (४) सोहमाचा साक्षात्कार । एका जनार्दनीं निवडोनी साचार ।
 वस्तूचें घर । दाखविलें ॥ ५ ॥

* * *

एकनाथ महाराज सोहं चें स्वरूप सांगतात :

- (५) तरी सोहं नव्हे याग सोहं नव्हे त्याग ।
 आणि अष्टांग योग सोहं नव्हे ॥ १ ॥
 सोहं नव्हे दान सोहं नव्हे तीर्थ ।
 मंत्रादि दीक्षित सोहं नव्हे ॥ २ ॥
 सोहं नव्हे वारा पंचभूतांचा पसारा ।
 सोहं च्या विचारा साधू जाणती ॥ ३ ॥

एका जनार्दनने । आप आपणासी जाणणें ।
साक्षित्व देखणें । तेंचि सोहं ॥ ४ ॥

* * *

(६) सोहं नव्हे नाद । कर्ण द्वयाचा भेद ।
लक्ष भ्रूमध्य । नव्हे सोहं ॥ १ ॥
चौदा चक्रे बावन्न मात्रा । अकार उकार मकार ।
यासी जाणें अर्धमात्रा । तेंचि सोहं ॥ २ ॥
एकवीस सहस्र साशत । हें अवघेचि मास्त ।
त्यासी सोहं म्हणत । ते नाडिले ॥ ५ ॥
एका जनार्दन । सोहं नोहे पवन ।
पवनाचें वर्तन । सोहंसत्ता ॥ ६ ॥

* * *

(७) एका जनार्दनीं तुर्या । सोहं ते दैवी माया ।
साक्षित्वें जाण असे श्रुतियां । सांगीतलें ॥ ७ ॥

* * *

(८) अभ्यासीं द्रष्टा आटला । अहं सोहंचा घोट भरला ॥
साक्षित्व देखोनि विराला । वस्तुमाजी ॥ १ ॥
जो जो वस्तु झाला केवळ । तेंचि अंतःकरण निश्चळ ॥
त्रिगुणाची तळमळ । हारपोनि गेली ॥ २ ॥
हारपलें ब्रह्मांड । हारपलें पिंड ॥
वस्तु जाला अखंड । त्यासि वेळ नाही ॥ ३ ॥
एका जनार्दनीं जाण । द्वैत गेलें मावळोन ॥
मग वस्तुचि परिपूर्ण । भरलीं असे ॥ ४ ॥

* * *

या देहा असंगळा । पासुनि आत्मा वेगळा ।
ऐसा ज्ञानाचा डोळा । प्रत्यक्ष दिसे ॥ १ ॥

* * *

(९) नेत्रींची बाहुली वस्तुरूप झाली ।
पहातां सोहं मेळीं चिदानंद ॥ १ ॥
अर्धमात्रा स्थान नयनींचें निधान ।
मसुरे प्रमाण महावर्ण तेथें ॥ २ ॥

सुषुम्ना कुंडलिनो कासीया सांगती ।
नयनींच निश्चितीं बिदुरूप ॥ ३ ॥

*

*

*

(१०) सोहं नाद सर्वासी । विश्वनाथ विश्वासी ।

अमृतफळ अंबीयासी । लक्ष चौऱ्याशीं लोंबती ॥ १२ ॥
तैसें जनफळ जनार्दनीं लोंबे । सोहं देठ दोहींकडे झोंबे ।
फळदे वृक्ष लोंबे । अद्वैत बिबलें एका जनार्दनीं ॥ १३ ॥

*

*

*

अहं तें मीपण सोहं तें तूंपण ।

अहं सोहं सांडोनि पाहे निज कानन ॥ ५ ॥

एका जनार्दनीं सांडीं एकपण ।

सहज चैतन्य तेथें नाहीं जन्म मरण ॥ ६ ॥

*

*

*

(११) परेहूनि कैसें पश्यंती बोळलें । मध्यमीं घणावलें सोहंबीज ॥ १ ॥

वेखरीं येसी कैसें प्रकट पै झालें । न वचे ते बोल एकविध ॥ २ ॥

साक्षात्कारें कैसें निजध्यासा आलें ।

मननासी फावलें श्रवण द्वारें ॥ ३ ॥

सुखासुख तेथें झालीसे आटणी । एकाजनार्दनीं निजमुद्रा ॥ ४ ॥

*

*

*

(१२) सोहं तो गायत्री जप तो अखंड ।

बुद्धिज्ञान प्रचंड सर्वकाळ ॥ ७ ॥

एकाभावे नमन भूतां एकपर्णी ।

एकाजनार्दनीं संध्या झाली ॥ ८ ॥

*

*

*

भगवंतांच्या चरणकमलाच्या दर्शनानें रुक्मिणीची कशी अवस्था
झाली याचें नाथ वर्णन करतात :

तेथें सुखें वांकुलिया । बोधाच्या गुतकुलिया ।

उसळती उकलाया । आनंदाच्या ॥ ९३ ॥

अहं सोहं गांठी । सुटल्या चरण भेटी ।

आनंदुची सृष्टी । हेलावतु ॥ ९४ ॥

*

*

*

- (१३) युगें अठाविसांचा जोगी । विभूति चचित सर्वांगी ।
अनुपम्य शैली शिंगी । वाजवी सोहं शब्द जर्गी ॥ २५ ॥

नाथांचें भारूड

कोल्हाटी

- (१४) सोहं सोहं वाजे ढोल । आमुचा युगायुगींचा खेळ ।
परब्रह्म भुललें अकळ । या खेळाचें गुरु जाणें मूळ ॥ १ ॥

* * *

- (१५) भजन तरी करावें केव्हां । सोहं मंत्रां नाहीं गोवा ।
जपावें तरी कोणे दिवशीं । नेम नाहीं दिवस निशीं ॥ ५ ॥

कोल्हाटीण

- (१६) आला गडे निर्गुणाचा कोल्हाटी । सोहं शब्दें ढोलगें पिटी ।
चैतन्याची उघडून दृष्टी । चला जाऊं पहाया ॥
सगुण गुण माया । आली कोल्हाटीण खेळाया ।

पिंगळा

- (१७) गुरूसी गेलीया शरण । काय करील जन्ममरण ।
स्वरूपीं लागेल अनुसंधान । निज निधान प्रकट होय ॥ ५ ॥
एका जनार्दनीं प्रेमबोध । पिंगळा भाकितसे प्रबोध ।
प्रगट होय सोहं बोध । श्रीजनार्दन प्रसादें ॥ १३ ॥

सर्प

- (१८) गुरु गारूडी आलासे धाऊनी । बोध वैराग्याचें पाजीयलें पाणी ।
विवेक अंजन घातलें नयनीं । सोहं शब्द वाजवी नामध्वनी ॥ ६ ॥

विंचू

बंध मोक्ष अहं सोहं सुख दुःख । वेदने सहित उतरविलें विंचू ॥

अभंग

हंससोहं मंत्र स्वामींचीं अक्षरें । तयापुढें शास्त्रें रद्द होती ॥ १ ॥
अनिर्वाच्य नाम जया नाहीं खंड । तया नारायण विसंबेना ॥ २ ॥
एका जनार्दनीं अखंडीत जप । भजन हेंचि तप सत्यत्वाचें ॥ ३ ॥

तुकारास महाराज

तुकारास महाराजांचे अभंग हे कांहीं गूढ तर कांहीं स्पष्ट व उघड अर्थाचे आहेत. आत्मस्थितिपर व उपदेशपर अभंग पुष्कळच आहेत. 'अधिकार तैसा करूं उपदेश । साहे ओझें त्यास तेंचि देऊं' हें त्यांच्या उपदेशाचें सूत्र आहे. त्यांचे सर्वच अभंग उपलब्ध नसून कांहीं साचेबंद विचारसरणीला जे अभंग वावडे वाटले ते क्षेपक ठरवून वेगळे काढण्यांत आले. सोहं साधनेचे स्पष्टार्थबोधक असे तीन अभंग येथें देत आहें.

तुकारास

सहज मी आंधळा गा निज निराकार पंथे ।
वृत्ति हे निवृत्ति झाली जन न दिसे तेथें ॥
मी माझें हारपलें ठायीं जेथीच्या तेथें ।
अदृश्य तेंचि झालें कांहीं दृश्य जें होतें ॥ १ ॥
ऊर्ध्वमुखें आळविला सोहं शब्दाचा नाद ।
अरूप जागविला दाता घेउनी छंद ॥
घेऊनी आला दान निजतत्त्व निजबोध ।
स्वरूपीं मेळविलें नांव ठेवियला भेद ॥ ४ ॥

*

*

*

सोऽहं हंसा ऐसें म्हणसी तत्त्वमसि । तें ब्रह्म आहेसी तूंचि स्वयें ॥ १ ॥
प्रथम नीलवर्ण पाहे निज ज्योति । दुसरी ती भ्रांति कृष्णवर्ण ॥ २ ॥
तिसरा उजाळा दिसे धुंदाकार । तयामाजी कीरे अणुरेणु ॥ ३ ॥
जंतुर्थ तो शाम शांतीचीये वस्ती । उन्मनी निश्चिती पीतवर्ण ॥ ४ ॥
चंद्रज्योती समान उजळला सहावा । तुका म्हणे ध्यावा निवडोन ॥ ५ ॥

*

*

*

अंतरीची माळ फिरते अखंड । व्यर्थ कां पाखांड हातीं माळ ॥
हातीं माळ वृथा कासया धरिली । असतां निंबळी हृदयामाजी ॥ १ ॥
माते हृदयकमळीं होतें जेव्हां बाळ । तेव्हां त्या जबळ काय होतें ॥
तुका म्हणे तुझ्या नामाची स्मरणी । लागली उन्मनी हृदयीं बाळ ॥ २ ॥

समर्थ रामदास

समर्थानीं दासबोधामध्ये सोहं साधनेचें विस्तृत विवेचन केलें आहे व त्यासंबंधीं मार्गे विवेचन आलेलेंच आहे. येथें त्यांचा एकच अभंग उद्धृत करीत आहें.

रामदास

सोहं तेचि माता सोहं तोचि पिता ॥

सोहं तोचि भोक्ता गुरुदेव । १ ॥

सोहं तेंचि मन सोहं तेंचि ध्यान ॥

सोहं हें चैतन्य सर्वांठायीं ॥ २ ॥

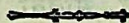
सोहं तोचि आत्मा सोहं तो परमात्मा ॥

सोहं तो चिदात्मा चिद्विलास ॥ ३ ॥

रामदासा सदा सोहं बीजीं सारा ॥

दुजा तों पसारा व्यर्थ आहे ॥ ४ ॥

महाराष्ट्रांतील थोर थोर संतांचीं वचनें सोहं साधनेचें स्वरूप व महत्त्व पटवण्याला पुरेशीं आहेत. अनेक साधुसंतांच्या वचनांतून अशा प्रकारचीं वचनें पहातां येतील.

प्रकरण चौदावे

स्वामींचें मित्रप्रेम

गुरुबंधु पटवर्धन मास्तर

स्वामींचे जिवश्च कंठश्च स्नेही, प्रेमळ मित्र व स्वामींचें कृपापात्र गुरुबंधु श्री. पटवर्धन मास्तर यांचा स्वामींच्या चरित्रांत प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे. स्वामींच्या स्वभावांतील कांहीं पैलू त्यामुळें चांगल्या प्रकारें निदर्शनास येतात. एकदां आपला म्हटला कीं त्याच्या-साठीं जें जें करतां येण्यासारखें असेल तें अगदीं जिवाभावानें करावयाचें, जरूर तेथें आपलीं महत्वाचीं कामेंही बाजूला सारून मित्रकार्य करावयाचें ही स्वामींची स्वाभाविक मनःप्रवृत्ति यांच्या संबंधांतून दिसून येते.

मास्तरांच्या बालवयांतच त्यांचे वडील वारले. त्यांच्या पाठच्या दोन बहिणी त्यांना होत्या. ही फारच मोठी जबाबदारी त्यांचे आईवर पडलेली. जी कांहीं थोडीफार माया जवळ होती, त्यावर मुलांचीं शिक्षणें, मुलींचीं लग्नें वगैरे पार पाडणें शक्यच नव्हतें. तथापि अशाही स्थितींत मोठ्या धीरानें व काटकसरीनें परंतु स्वाभिमानानें वागून मुलांचें मराठी शिक्षण तिनें पुरें केलें, मराठी सातवी पास झाल्याबरोबर त्यांना शिक्षकाची नोकरी मिळाली व आईला धन्यता वाटली. पुढें मास्तरांच्या बहिणींचीं लग्नेंही झालीं. मास्तरांवर आईनें बालवयापासून उत्तम संस्कार केले असल्यानें मातृदत्त व स्वभावसिद्ध इतर गुणांबरोबर उत्तम संस्कारांचीही वाढ होत गेली.

मास्तरांची आई १९२४ च्या आक्टोबरमध्ये मावळंगें येथें वारली. क्षयाचे विकारानें ती दीड-दोन वर्षे आजारी होती व शेवटचे ३-४ महिने ती मावळंग्यासच होती. आईच्या निधनानंतर मास्तरांना आकाश कोसळल्यासारखें वाटलें. मास्तर आतां वयानें जरी चांगले २२ वर्षांचे झाले होते तरी त्यांचें सर्वस्व आईच होती. लहानपणापासूनच सुजाण, कर्तव्यदक्ष व व्यवहारदक्ष अशा आईचें प्रभावी मार्गदर्शन त्यांना लाभलें

होतें. त्यामुळें या वयापर्यंतसुद्धा आईवर संपूर्ण जबाबदारीचा भार टाकून स्वतः निश्चित रहाण्याचें भाग्य ते भोगीत होते. परंतु संसार म्हणजे मेघछाया ! तिची निश्चिती बाळगून स्वस्थ रहाणाराला थोड्याच वेळांत उन्हाचे चटके बसावयाचेच ! परंतु सर्वच सांसारिक माणसें अशाच प्रकारची निश्चिती बाळगून बेभरंवशी जीवन जगत नाहींत का ? बाळूवर इमारत बांधावयाची व कोसळली तर पुन्हां दुसरीकडे दुसऱ्या पद्धतीनें परंतु बाळूवरच बांधावयाची आणि आशा-निराशेचे झोके खात, मनोरथाच्या उतरंडी उतरीत व रचीत सुख-दुःखात्मक मनःस्थितींत काळ कंठावयाचा ! या जगद्रहाटीला मास्तर तरी अपवाद कां असावे ? परंतु मास्तर भाग्यवान होते. या प्रचंड आघातानें मास्तरांचें खरें भाग्य उजळलें व त्यांच्या जीवनाला खरी दिशा मिळाली. जेथें सर्वच दिशांची दशा संपते, जेथें ग्रहदशेचेंही कांहीं चालत नाहीं अशा अंतर्मुख दिशेकडे त्यांचा मनोरथ वळला !

तसें पाहिलें तर प्रत्येक मनुष्याच्या आयुष्यांत जबरदस्त धक्का देणारे असे प्रसंग येतच असतात. ज्या प्रसंगानें मनुष्य सावध व्हावा, खडबडून जागा व्हावा व कर्तव्योन्मुख बनावे अशीच ती वेळ असते; परंतु अशा प्रसंगांना न जुमानतां असंतोषाचे चाकळे अखंड चघळीत, दुराशेला मिठ्या मारीत, कोडगेपणानें चामट झालेला मनुष्य-समाजच आवर्ती-भोवतीं असलेला आपल्याला दिसून येतो. अशा प्रसंगांतून जीवन साफ-त्याची दिशा धरणारे भाग्यवान विरळां ! सत्-संगतीचें भाग्य लाभलें असेल तरच बहुधा संकटें वा दुःखें हीं योग्य मार्गाला लावणारीं इष्टा-पत्तीरूप होतात. मास्तरांना अशी संगती बालवयांतच लाभली होती आणि बालवयांतील शुभ संस्कार हेच फार मोलाचे असतात. भक्त प्रल्हादानें म्हणूनच— “ कौमारे आचरेत् प्राज्ञः धर्मान् भागवतान् इह ’ म्हणून सांगितलें आहे. सत्-संगतीचे महत्त्व संगतीचे काळांत जरी कळलें नाहीं तरी ती विफल कधींच होत नाहीं. ती कालेंकरून फलद्रूप होते व त्या वेळीं तिचें महत्त्व लक्षांत येतें.

मावळीं येथील सुप्रसिद्ध संजीवन चिकित्सा पद्धतीचे संशोधक ब्र. भू. परमहंस संविदानंद सरस्वती म्हणजेच य. का. परांजपे हे मास्तरांचे मामा. हे लौकिकांत दिसायला इतरांप्रमाणेंच प्रापंचिक दिसत, परंतु

संसारान्त पूर्ण अनासक्त होते. ते कुशाग्र बुद्धीचे अष्टपैलू गृहस्थ असून प्रसिद्धि-पराङ्मुख वृत्तीने सतत कार्यरत असावयाचे. ते ज्ञानी भक्त होते. श्री दत्तांचा वरदहस्त त्यांना वयाच्या अवघ्या १६ व्या वर्षीच लाभला होता. यांचा स्वभाव निग्रही, कठोर व तापट असल्या-बद्दल सर्वसाधारण लोकमत होतें. परंतु त्यांना अनेक जिवश्चकंठश्च मित्रही होते. त्यांनीं एकाद्याला आपला म्हटलें म्हणजे त्याच्यासाठीं ते वाटेल तो त्याग करावयाला तयार असत. त्यांच्याशीं निर्भयतेनें व सरळपणानें वागणाराला ते आईबापांप्रमाणें वाटत. 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' (गी. ४-११) याप्रमाणें त्यांची वृत्ति असे किंवा तुकाराम महाराजांचे वचनाप्रमाणें 'भलेतरी देऊं कांसेची लंगोटी । नाठाळाचे काठी माळूं माथां' याप्रमाणें त्यांच्या वागण्याचें सूत्र होतें. त्यामुळें दुटप्पी धोरणानें वागणाऱ्या व बोलणाऱ्या लोकांना त्यांचा दरारा वाटे. मास्तरांना त्यांची संगती लहानपणापासूनच लाभली होती.

मास्तरांनीं त्यांचेजवळ राहून संजीवन चिकित्सा शास्त्राबद्दल चांगली माहिती मिळविलीच, परंतु सहज बोलण्यांतून त्यांना उत्तम पारमार्थिक विचारहि एकावयाला मिळत. त्यांचें त्यागी जीवन, अध्यात्मज्ञान व ईश्वरभक्ति यांची मोहिनी मास्तरांवर पडली होती. त्यामुळें आई वारल्यानंतर आपण आतां एकाकी पडलों असें तीव्र दुःख जाणवूं लागतांच आतां आपला वाली कोण ? आपण कोणाचा आसरा घरावा ? कोण आपला पाठीराखा होईल ? असे प्रश्न मनापुढें उभे राहिले व हे प्रश्न सोडवण्याला उपयुक्त अशी साधन-सामुग्री भाग्यानें त्यांचे गांठीला होती. त्यामुळें आपला खरा पाठिराखा एक परमेश्वरच आहे, बाकीचे पाठिराखे हे स्वतःचेंच जेथें रक्षण करूं शकत नाहीत तेथें ते दुसऱ्यांचें काय करणार ? बरें, परमेश्वराची प्राप्ति व्हायची म्हणजे सद्गुरुकृपे-शिवाय ही गोष्ट शक्य नाही म्हणून आतां सद्गुरूंचीच कांस घरावयाची असा मास्तरांचे मनाचा कृतनिश्चय झाला.

आपण कोणाची कांस घरावयाची ? सद्गुरु म्हणून कोणाला शरण जावयाचें ? सद्गुरूंना शरण जाण्याइतका आपला अधिकार आहे का ? असे अनेक प्रश्न त्यांच्या मनांत येऊं लागले. बरें, सद्गुरु तरी काय सहज सांपडणार आहेत ? इत्यादि अनेक तर्कवितर्कांनीं मन निरुत्साही व बेचैन

व्हावें; परंतु प्रश्न वाजूला सारून स्वस्थ वसावें किंवा संसारांतच रमून जावें हें त्यांना आतां शक्य नव्हतें. तसें पाहिलें तर त्यांना आपल्या मामांबद्दल पूज्यबुद्धि होती. मामा स्थितप्रज्ञ असून, पूर्ण अनुभवी आहेत, परमार्थाबद्दल त्यांचे विचार ठाम आहेत व ते अनुभवाच्या आत्मविश्वासानें अधिकारवाणीनें प्रसंगोपात परमार्थ विचार बोलतात याची त्यांना प्रचीती होती. यामुळें आपण आपल्या मामांनाच सद्गुरु करावे असे विचार त्यांचे मनांत येऊं लागले. परंतु मामांचे करारी स्वभावामुळें त्यांचेबद्दल त्यांना भीतियुक्त आदर होता. स्वतःच्या अधिकाराबद्दल मन साशंक होतें. अशा गोंधळलेल्या मनःस्थितींत ठाम निश्चय होणें कठिणच होतें. जीवन तर निरस वाटूं लागलें. मनाचें समाधान मिळविण्याला अन्य उपाय सुचत नव्हता. शेवटीं मामांनाच शरण जावें असा विचार ठरला. मनाची उतावीळता वाढत चालली, भावनांच्या तीव्रतेमुळें उसनें मनोधैर्य धरून मामा प्रसन्नचित्त बसले आहेत अशी वेळ साधून त्यांनीं आपलें मनोगत नम्रतापूर्वक सांगितलें आणि उत्सुकतेनें सर्वांगाचे कान करून अनुकूल उत्तराची ते वाट पाहूं लागले.

आपला भाक्त कोणत्या मनःस्थितींत आहे याची त्यांना जाणीव होतीच. परमार्थाचा खरा अधिकारी तोच कीं जो खरा विरक्त झाला आहे. परंतु मास्तरांचें वैराग्य हें प्रसंगोपात निर्माण झालेलें आहे. नित्या-नित्य विचारपूर्वक विवेकयुक्त वैराग्य असेल तरच परमार्थांत दृढ साधना होऊन प्रगति होणार, नाहीं तर भावनांचा भर ओसरत जाऊन ध्येयपराङ्मुखता निर्माण होण्याची शक्यता ! या सर्व गोष्टींचा विचार करून शिष्य कसोटीला उतरल्याशिवाय त्याला अनुग्रह द्याव-याचा नाहीं असें मामांनीं ठरवले व आपली भूमिका विशद करून ते सांगूं लागले.

“तुझी इच्छा उत्तम आहे पण आपण आपली कुवतही लक्षांत घेतली पाहिजे. ब्रह्मज्ञान नव्हे लेंकुराच्या गोष्टी। व्हावा लागे पोटीं अनुताप ॥ १ ॥ दगडाहूनी मन करावें कठिण। अंतरींचा शीण सांडू-नीया ॥ २ ॥ असें तुकाराम महाराज म्हणतात ! पहा तशी तयारी असेल तर ! हरकत नाहीं. मी सांगेन त्याप्रमाणें वागण्याची तयारी आहे ? मी विहिरींत उडी घे म्हटलें तर घेतली पाहिजे ! नीट

सावकाशपणे विचार करून काय करावे तें ठरव ! मला ताबडतोव उत्तर नको ! ”

मास्तरांचें मन गोंधळून गेलें. मोठें ध्येय, मोठी महत्वाकांक्षा कोण ठेवणार नाही ? परंतु प्रत्येकजण शेवटीं आपली कुवत पाहूनच आपलें ध्येय ठरवीत असतो. मास्तर आपल्या तयारीचा विचार करूं लागले. परमार्थाचा नाद सोडावा तर प्रपंचांत गोडी वाटत नाही. वरें परमार्था-करितां एवढी जबर किंमत देण्याची मनाची तयारी नाही. त्यामुळें मनाची कोंडी होऊन विचाराचीं चक्रे जोरांत फिरूं लागलीं. अर्जुनानें भगवंताचें विश्वरूप पाहिलें व त्याची स्थिति अशीच झाली. अर्जुन म्हणतो,

जवं तुझे रूप नोंहे दिठें । तव जगासी सांसारिक गोमटें ।

आतां देखिलासी तरी विषय विटें । उपनला त्रासू ॥ ३२१ ॥

तेविचि तुज देखिलिया साठीं । काय सहसा तुज देवों येईल मिठी ।

आणि नेदीं तरी शोकसंकटीं । राहो केवीं ॥ ३२२ ॥

म्हणोनी मागां सरों तंव संसार । आडवीत येतसे अनिवार ।

आणि पुढां तूं तंव अनिवार । नयेसि घेवों ॥ ३२३ ॥

ऐसीया माझारिलिया सांकडा । बापुडचा त्रैलोक्याचा होतसे हुरडा ।

ऐसा हा ध्वनि जी फुडा । चोजवला मज ॥ ३२४ ॥

जैसा आरंबरला आगी । तो समुद्राये निवावया लागी ।

तंव कल्लोळ पाणीयाच्या तरंगीं । आगळा बिहे ॥ ११-३२५ ॥

मास्तरांची स्थिति अशीच झाली. परमार्थाची कठिणता पाहून संसारांत गांजलेले लोकही गोंधळून जाऊन पुन्हां संसाराकडेच वळतात. परंतु मास्तरांची जिज्ञासा तीव्र असल्यामुळें ते जरी गोंधळून गेले तरी ते परमार्थपराङ्मुख मात्र झाले नाहीत. त्यांचा असा विचार ठरला कीं आपली आज सद्गुरु सांगतील त्याप्रमाणें कांटेकार वागण्याची तयारी होऊं शकत नाही ना. तरी आपण तूर्त सद्गुरु करण्याचा नाद सोडून द्यावा व भजन, भगवन्नामस्मरण असे सोपे मार्ग चोखाळावे. आपली पूर्ण तयारी झाली म्हणजे परमेश्वर प्रगट होऊनही आपला उद्धार करील. झालें ! विचार करतां करतां मास्तर या निर्णयावर पक्के झाले

व त्यांनीं आपले मामांना सांगितलें कीं, “ आपण सांगतां त्याप्रमाणें मनाची तयारी होत नाहीं. मी मनानें खंबीर नसून दुबळा आहे हें मला दिसून आलें व माझा अधिकार नसतां मी मोठी जबाबदारी न घेणेंच बरें असें मी ठरविलें आहे. ”

आपल्या भाच्याच्या वरील उत्तरानें मामांना आश्चर्य वाटलें नाहीं. कारण सद्गुरूंवर इतका दृढ विश्वास उत्पन्न होणें ही कांहीं साधी गोष्ट नाहीं हें ते जाणून होते. परंतु योग्य अधिकाराशिवाय गुह्य सांगणें म्हणजे त्यांत त्याचेंच नुकसान करणें आहे असें मामांचें मत होतें. ज्याप्रमाणें बीं पेरावयाचें तें चांगल्या तापून निघालेल्या किंवा भाजून काढलेल्या जमिनींत पेरलें व पाणी दिलें म्हणजे जोरांत फोफावतें त्याचप्रमाणें वैराग्यानें तप्त झालेल्या भूमींत निजबीज पेरलें तर बोधाचा महाबोधी वृक्ष तयार होतो. म्हणून अशा वेळीं बोधाची दीक्षा देऊन तात्पुरतें समाधान निर्माण करण्यानें परिणामीं तितकें लाभदायक ठरत नाहीं, म्हणूनच शिष्याची मनोभूमिका तयार झाली आहे किंवा नाहीं हें त्यांनीं समजून घेतलें. त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणें मास्तरांची तयारी असती तर त्यांनीं त्याचा स्वीकार करून अत्यंत आनंदानें त्याला आत्मसमाधान प्राप्त करून दिलें असतें. परंतु आतां तसें करतां येत नसलें तरी त्याची मानसिक तयारी वाढावी म्हणून प्रसंगोपात अध्यात्म विषयाची चर्चा करणें त्यांना विशेष आवडत असे. अत्यंत जिह्वाळ्यानें अध्यात्म विषय सांगणारे मास्तरांना त्या वेळीं दुसरें कोणी नव्हतें. त्यामुळें अशी संधि लाभल्यास मास्तर त्याचा जास्तीत जास्त लाभ उठवीत. याशिवाय मामा स्वस्थ-चित्त, खुषींत असतील तेव्हां मुद्दाम प्रश्न विचारूनही त्यांचे विचार ऐकण्यासाठीं ते तत्पर असत.

मास्तर या वेळीं पांचस येथें प्राथमिक शाळेवर शिक्षक होते. त्यांचें बिन्हाड गांवाच्या चावडी या भागांत वे. मू. गोखले भटजी यांच्या घरांत होतें. या जागीं बिन्हाड बरींच वर्षे असून शाळेला जाण्याचा मार्ग स्वामींचे घरावरूनच होता. मास्तरांचे शिक्षण पांचस येथेंच झालें. मास्तर चौथीत तेव्हां स्वामी पांचवीत होते. त्यामुळें हे दोघेही शाळासोबती म्हणून जिवलग स्नेही झाले होते. आप्पांचे घर जसें शाळेच्या वाटेवर होतें तसेंच राष्ट्रीय विद्यालयही वाटेवरच होतें. त्यांचे पूर्वीचे संबंध पहातां जातांयेतां मास्तरांनीं स्वामींची गांठभेट घ्यावी, सुखदुःखांच्या गोष्टी

कराव्या हैं स्वाभाविकच व्हावें, परंतु तसें घडत नव्हतें. स्वामी अनेक उद्योगांत गढून गेलेले असल्यामुळें त्यांना मुद्दाम मास्तरांकडे येऊन वातचीत करण्याला वेळ नसे व मास्तरांची मनःस्थिति तर कोणाकडेही जाण्याला सर्वस्वीं प्रतिकूल झाली होती. खरें म्हणजे शाळा सोडून ते विजनवास पत्करावयाचे परंतु लग्नाची बेडी पडल्यामुळें आपल्या कर्तव्याच्या जबाबदारीमुळेंच त्यांनीं तसें केलें नाहीं. या वेळीं त्यांची पत्नी माहेरीच असे व दोन्ही बहिणीही सासरीच असावयाच्या. खरें जिव्हाळ्याचें माणूस म्हणजे आजपर्यंत अतूट असा आईचा सहवास ! तो अलभ्य झाल्यामुळें व ती पोकळी अंशतःसुद्धां भरून निघणार नाहीं असें त्यांचे मनानें घेतल्यामुळें त्यांना जीवनांत वैफल्य वाटूं लागलें व त्यामुळें ते उदास बनले. शाळेंत मात्र नियमित जावें, आपल्याला कांहींही त्रास झाला तरी विद्यार्थ्यांचें नुकसान होऊं नये म्हणून त्यांना जीव तोडून शिकवावें व राहिलेला सर्व वेळ एकांतांत घालवावा असा त्यांचा क्रम सुरू झाला.

पहांटेस उठून शौचमुखमार्जनादि करून स्नान करावें व देवपूजा करून देवापुढें नामस्मरण करीत बसावें. शाळेंत जाण्याची वेळ झाली कीं शाळेंत जावें. आल्यावर स्वयंपाक करून जेवावें व दाराला कड्या लावून पुन्हा नामस्मरण, चिंतन करावें. कधीं अभंग, पदे, मनाचे श्लोक, कर्णाष्टकें वगैरे उच्च स्वरांनीं म्हणावीं, नित्यनियमानें ज्ञानेश्वरी वाचावी व अशा प्रकारें आपला रिकामा वेळ शक्य तितका सत्कार्यीं लावावा असा मास्तरांचा नित्यक्रम होऊन बसला.

स्वामी स्वरूपानंद यांच्या मातोश्री मास्तरांचे शेजारी गोखले यांजकडे बसावयास येत. गोखले यांजकडे तपास करतां त्यांना समजलें कीं मास्तर सध्यां बहुतेक वेळ एकांतवासांत काढतात. त्यांना शेजाऱ्यांनीं कांहीं विचारलें तरी अगदींच मेजकें बोलतात. आईचें नांव काढलें कीं ते घळघळ रडूं लागतात. मातृवियोगाचा त्यांचे मनावर फारच परिणाम झाला असून ते आतां आपला वेळ भजन, पूजन, नामस्मरण वगैरे सत्कार्यांत व्यतीत करतात. थोडक्यांत म्हणजे जवळजवळ त्यांना वेडच लागलें आहे ! स्वामींचे मातोश्रींना मास्तरांचा कळवळा आला व येथून मास्तरांच्या भाग्योदयाचें दुसरें पर्व सुरू झालें ! माणूस मी मी म्हणून

आपल्या सामर्थ्याच्या कितीही वढाया मारो, परंतु भगवंताची कृपा हीच खरी तारक आहे. भगवंताचें सूत्र गूढ असतें, तो सूत्रें कशीं हलवितो व आपण नामानिराळा रहातो हें कित्येक घटनांमधून पहातां येणें मोठें रम्य असतें. मास्तरांच्या आयुष्यांतील पुढील घटना त्या दृष्टिकोनांतून वधणाराला खात्रीनें वेधक वाटतील अशाच आहेत.

स्वामींच्या मातोश्रींना मास्तरांच्या स्थितीचें आकलन झालें व मास्तरांबद्दलची सर्व कल्पना आपला मुलगा आप्पा (स्वामी) याला द्यावी असें त्यांनीं ठरविलें. आप्पाच्या कर्तृत्वाची त्यांना चांगली खात्री होती. आपल्या बालमित्राला तो ताळ्यावर आणूं शकेल व मास्तरांची गाडी पुन्हां रुळावर येईल अशी त्यांना आशा वाटूं लागली. त्यांनीं, आप्पा आपल्या कामांतून थोडा मोकळा आहे असें पाहून त्याला हांक मारली व मास्तरांच्या मनःस्थितीचें यथातथ्य चित्र आप्पापुढें उमों केलें. आईच्या तोंडून सर्व हकीगत समजतांच आपल्यापुढें एक महत्त्वाचें कर्तव्यकर्म ठाकलें आहे व त्यांत आपण कसूर न करतां शक्य ती सर्व खटपट करून तें पार पाडलें पाहिजे अशी तीव्र भावना त्यांचे हृदयांत उफाळून आली. आप्पांची प्रतिक्रिया पहात व अपेक्षित उत्तराची वाट पहात त्या उत्सुक आहेत तोंच आप्पांचा वरीलप्रमाणें ठाम विचार होऊन त्यांनीं आईला सांगून टाकलें—“तूं कांहीं काळजी करूं नको. मास्तरांना ताळ्यावर आणण्याचें काम माझे आहे व मला खात्री वाटते कीं मी त्यांत यशस्वी होईन !”

आईला दिलासा देऊन स्वामी आतां पुढील कार्याची रूपरेषा आंखूं लागले. स्वामींनीं विचार केला कीं आपण मास्तरांना नीट समजून घेतलें पाहिजे. त्यांच्या अंतर्बाह्य परिस्थितीची जाणीव आपणांला झाली पाहिजे तरच त्यावर उपाय शोधून काढतां येईल. पूर्वींच्या मित्रत्वाच्या संबंधांतून हें चटकन जमणार नाही; परंतु त्या मित्रत्वाच्या आधारावर त्यांच्याशीं घनिष्ट संबंध वाढवून त्यांचें अंतरंग ओळखलें पाहिजे. कारण सध्यांच्या त्यांच्या गोंधळलेल्या मनःस्थितींत त्यांचीं त्यांनासुद्धां आपली स्थिति चटकन स्पष्ट करून सांगतां येणार नाही व ते एकदम सांगणारही नाहीत. याकरितां हें काम कालावधीचें असून आस्ते कदम पार पाडलें पाहिजे असें स्वामींनीं ठरविलें.

स्वामींची अचूक योजना

मास्तरांना कीर्तन करतां येतें, त्यांना आवश्यक तेवढें तालाचें ज्ञान असून आवाजही गोड आहे हें स्वामींना माहीत होतें. स्वामींनाही त्या वेळीं आपणांला कीर्तन करतां यावें अशी इच्छा होतीच. हेतू इतकाच होता कीं आपण कोठेंही गेलों तरी स्वार्थ आणि परमार्थ या दोन्ही गोष्टी त्यानें सहज साधूं शकतात. पूर्वरंगाकरितां लागणारें तत्त्वज्ञानाचें भांडवल स्वामींजवळ भरपूर होतें. जरूर तेवढी तालांची माहिती व उत्तर-रंगाचीं कांहीं आख्यानें बसविणें एवढेंच प्रयत्नपूर्वक शिकणें आवश्यक होतें. दुसरी गोष्ट म्हणजे मास्तरांचा तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास त्या मानानें कमी असून इतर तयारी बरी आहे. त्यामुळें 'एकमेकां साह्य करूं । अवघे घरूं सुपंथ ॥' या वचनाप्रमाणें परस्परसहकार्याचा हा सुयोग साधावा व त्यांतून मित्रत्वाचें कांहीं भलें करतां आलें तर करावें असा स्वामींचा विचार ठरला. पुढें स्वामी सुटीचे एके दिवशीं सायंकाळीं मास्तरांकडे गेले. वरेच दिवसांनीं आपला प्रिय मित्र भेटल्यामुळें मास्तरांनीं त्या भेटीचें स्वागत केलें. आपल्या मनाची झालेली विचित्र अवस्थाही त्यांनीं त्यांना सांगितली. स्वामींनीं आपणांला कीर्तन करण्याची हौस असून तें तुमच्याजवळून शिकावें असें मनांत आहे असें सांगितलें. कीर्तन शिकण्याच्या निमित्तानें मास्तरांशीं परिचय वाढवावा, त्यांचे विचार मधूनमधून समजून घ्यावे व जरूर तेथें व शक्य तेव्हां विचाराची दिशा बदलण्याचे प्रयत्न करावे, असें स्वामींनीं योजलें होतें.

मास्तर नम्रतापूर्वक म्हणाले "मी कीर्तन करतो म्हणजे काय ? कांहीं तरी करतो झालें ! मला त्या बाबतींत कांहीं विशेष ज्ञान थोडेंच आहे ! पण हौस म्हणून माझ्या मामांकडून जें कांहीं थोडेंफार शिकून घेतलें तेंच माझें भांडवल ! "

स्वामी म्हणाले, "मला तरी त्यांत कोठें प्राविण्य मिळवावयाचें आहे ? परंतु तें एक लोकशिक्षणाचें प्रभावी साधन आहे म्हणून शिकून ठेवावें असें वाटतें. त्यांतून तुमच्यासारखा जोडीदार शिकविणारा सहज मिळाल्यामुळें ही संधि वाया दवडूं नये असें वाटतें. तरी ज्या दिवशीं तुम्हांला सुटी असेल त्या दिवशीं मी सायंकाळीं येत जाईन. त्यांतून जमेल तेवढें जमेल ! "

कीर्तनानें लोकांमध्ये आध्यात्मिक वृत्तीबरोबर राष्ट्रहिताची वृत्तीही वाढवावी व जरूर तेव्हां आपल्या उपजीविकेचें साधन म्हणूनही त्याचा उपयोग व्हावा या दृष्टीने स्वामींना कीर्तनाचें मोठें आकर्षण होतेंच. या वेळपर्यंत उपनिषदें, ज्ञानेश्वरी, गीता, संत-वाङ्मय, नारदभक्तिसूत्रें यांचाही सखोल अभ्यास त्यांनीं केलेला असल्यामुळें त्यांना कीर्तनाकरितां विशेष अभ्यास करण्याची आवश्यकता नव्हती. तालसुरांची थोडी अधिक माहिती हीच त्यांना पाहिजे होती. आपल्या मित्राकडून हें शिकून घेतां येईल व त्याच वेळीं त्याचेंही भलें साधतां येईल याच दृष्टीने स्वामींनीं मास्तरांना सांगितलें- “मी येत्या शनिवारीं सायंकाळीं येतो.” मास्तर म्हणाले- “ठीक आहे. जरूर या. मला जेवढें माहीत आहे व जेवढें मला जमेल तेवढें मी आपणांला आनंदानें शिकवीन. प्रथम कीर्तनांत उपयुक्त असे कांहीं ताल अवश्य शिकावे लागतील. तरी पुन्हां येतांना एक झांज घेऊन या म्हणजे सुरवात करूं.” मास्तरांनीं असें सांगतांच आपलें प्राथमिक काम पुरें झालें असें वाटून ते मोठ्या आनंदानें घरीं निघून आले व आईला त्यांनीं आपल्या पुढील योजनेची रूपरेषा सांगितली. आईला त्यांच्या योजकतेचें कौतुक वाटलें.

नजीकच्या सुटीचे दिवशीं स्वामी झांज घेऊन मास्तरांकडे कीर्तन शिकण्याकरतां गेले. कीर्तनाची नमनपद्धति, पदें वगैरे समजून घेतलें व कांहीं तालासंबंधीं माहिती घेतली. कांहीं वेळानें कंटाळा आल्याचें निमित्त करून स्वामींनीं आपण वर डोंगरावर फिरून येऊं म्हणून मास्तरांना बरोबर घेतलें. सायंकाळचे वेळीं कोकणांत डोंगरावर फिरावयास जाणें आल्हादक असतें. मास्तरांचे रहात्या घराजवळच वनश्रीनें नटलेला डोंगर आहे. त्या मोकळ्या वातावरणांत मास्तरांचें अंतःकरण आपल्या मोकळ्या मनानें मोकळें करीत ते फिरत होते. त्या ठिकाणीं वहाणाऱ्या वाऱ्याची धांव जशी मोकळी तसेच स्वामींचे सरळ व मोकळे बोल मास्तरांचें अंतरंग डोलवूं लागले. तुकाराम महाराजांनीं खऱ्या प्रेमाच्या जातीचें वर्णन केलें आहे.

“प्रेम नये सांगतां बोलतां दावितां । अनुभव चित्ता चित्त जाणे ”

खरें प्रेम हें परस्परांच्या अंतःकरणाला सहज कळणारें असतें. तें शब्दांनीं स्वरूपानंद ... २६

व्यक्त करावें लागत नाही. 'माझे तुझ्यावर फार प्रेम आहे' असली भाषा खऱ्या प्रेमाला शोभतच नाही.

सहज मित्रत्वाच्या गप्पागोष्टीतून अंतःकरणाची देवाण घेवाण सुरू झाली. ज्ञानोबांनीं वर्णन केल्याप्रमाणे 'संवादीं द्वैत गिळणें' असा सुख-संवाद सुरू झाल्यावर बोलण्यांत कृत्रिमपणा उरलाच नाही व 'प्रीतीच्या बोला नाही पेंच पाड' अशा थाटातून जिव्हाळ्याचे संबंध दृढावू लागले. अशा सुखसंवादाची अपूर्व गोडी चाखतांना सूर्यास्त झाल्याचेंही भान राहिलें नाही. काळोख पडू लागला व रानांतून गायी हंवरत आपल्या व्रांसरांना हांका मारीत दवडत गोठ्याकडे जाऊं लागल्या, पक्ष्यांचे थवेच्या थवेही आपल्या निवासस्थानाकडे वळले, आतां आपल्याला निघालेंच पाहिजे म्हणून स्वामींनीं मास्तरांना सावध केलें व दोघेही परत घराकडे वळले. पुढील रविवारी पुन्हां भेटावयाचें ठरलें आणि दोघेही आपापल्या घरीं गेले.

मास्तर घरीं आले ते जीवनाला नवजीवनाचा उजाळा घेऊन आले. मास्तरांना अंतःकरणांतील भार हलका झाल्याच्या सुखसंवेदना जाणवू लागल्या होत्या त्यामुळें स्वामींच्या सुखद सहवासाची ओढ लागली व पुन्हां भेटण्याचा दिवस केव्हां येतो असे त्यांना होऊं लागलें.

पुन्हां सुटीचा दिवस उजाडला व मास्तर प्रिय मित्राचे भेटीची उत्कंठेन वाट पहात होते. त्यांची नित्यकर्म चालूच होती. परंतु अनुसंधान मात्र स्वामींचें होतें. सायंकाळीं ३-४ चे सुमारास स्वामी मास्तरांकडे उपस्थित झाले. पूर्वीप्रमाणेंच कीर्तनाच्या प्राथमिक अभ्यासानेंच सुरवात झाली. नंतर कंटाळा आल्यावर दोघेही डोंगरावर फिरावयास गेले. मास्तरांकडून त्यांचे तत्त्वज्ञानविषयक विचार ऐकण्यासाठीं स्वामींनीं सूचक प्रश्न केले. आपल्याला या विषयांत फारसें कांहीं कळत नाहीं असें दाखवून मुद्दाम कांहीं शंका घ्याव्या, कांहीं माहिती विचारावी, कांहीं वेळां त्यांनाच शंका उत्पन्न होऊन ते विचार करूं लागतील अशा प्रकारें त्यांच्याच विचारसरणीतून त्यांना अडवावें अशी नाट्यपूर्ण भूमिका घेऊन पुढील नाट्याची पार्श्वभूमि स्वामी तयार करीत होते.

स्वामींना अनुग्रह मिळवून ३-४ वर्षे झालीं होती. त्यांचा तत्त्वज्ञानाचा व्यासंग भरपूर होताच आणि सद्गुरू कृपेनें त्याला स्वानुभवाची जोडही

मिळाली होती. ज्या ज्ञानामृताच्या भोजनानें स्वानंदाची तृप्ति आपण भोगीत आहोंत, तें भोजन आपल्या प्रिय मित्राला मिळून त्याचा दुःखी जीव आनंदाच्या दोंदावर लोळावा असें कारुण्य स्वामींच्या अंतःकरणांत होतें. परंतु ही सहज देण्यासारखी गोष्ट नाही. घेणाराची तयारी नसेल तर देणारा देऊं शकत नाही. 'देनेवाला है लेकिन लेनेवाला नहीं' अशीच स्थिति बहुतेक वेळां असते.

मास्तरांचे विचारांची गुंतागुंत सोडवून त्याचे धागेदोरे नीट जमवण्याचें अवघड काम मास्तरांना भेटून स्वामी सुमारे ४-५ महिने करीत होते. आत्मज्ञान झाल्याशिवाय आत्यंतिक दुःखनिवृत्ति नाही व सद्गुरुशरणागतीशिवाय तरणोपाय नाही हें त्यांनीं मास्तरांचे मनावर बिबवण्यांचा आटोकाट प्रयत्न केला. आपण पुणें येथील सद्गुरुनाथ बाबा वैद्य यांचे अनुग्रहित असून त्यामुळें आपणांला कसें आत्मसमाधान प्राप्त झालें तें सर्व हृद्गत त्यांनीं मास्तरांना सांगितलें. परंतु सर्व पटलें तरी स्वामींना मास्तरांच्या मनाची इष्ट अशी तयारी कांहीं केल्या होईना. स्वामींना, मास्तरांनीं आपली भूमिका स्पष्ट करून सांगितली. आई वारल्यानंतर झालेली मनाची विकलता, पारमार्थिक ओढ व मामांचा अनुग्रह घेण्याचा केलेला निर्धार, मामांच्या प्रश्नानें आपल्या स्वतःच्या अपात्रतेचा आलेला प्रत्यय व आपण आतां ज्ञानेश्वरीवाचन, नामस्मरण यांत शक्य तितका काळ घालविण्याचा केलेला निश्चय हेंच कसें बरोबर वाटतें तें सांगितलें.

मास्तर सद्गुरु अनुग्रह घेण्यास तयार होत नव्हते तरी स्वामींनीं प्रयत्न सोडले नव्हते. स्वामींच्या सहवासानें मास्तरांचा आत्मविश्वास वाढला होता, मनाची विकलता कमी झाली होती व पारमार्थिक विचारांत अधिक प्रगल्भता आली होती.

सन १९२४ मध्यें मास्तरांनीं साखरे महाराजांची ज्ञानेश्वरी घेतली व ते ती नित्यनेमानें वाचीतच असत. इतर पारमार्थिक ग्रंथही वाचनांत आले होते. एकदां सन १९२५ मध्यें मास्तरांचें ज्ञानेश्वरीचें वाचन पूर्ण झालें त्या दिवशीं त्यांनीं स्वामींना प्रसादाला बोलाविलें. आरती करून त्यांनीं खडीसाखरेचा प्रसाद वांटला स्वामींच्या हातावर खडीसाखरेचे तीन खडे मिळाले. बाकी तेथें जमलेल्या सर्वांनीं आपला प्रसाद खाल्ला.

परंतु मास्तर स्वतः बुभुक्षित असतांना त्यांनी दिलेला हा प्रसाद खाणें स्वामींना रुचलें नाहीं. आपल्याप्रमाणेंच त्यांची स्वानंदाची भूक भागल्यावरच हा प्रसाद खावा असें त्यांना वाटलें व तो प्रसाद त्यांनीं पुडी करून जवळ ठेवला. खरा प्रसाद तोच कीं त्यानें सर्व दुःखांचा नाश व्हावा. ज्ञानोबांनीं किती सुंदर वर्णन केलें आहे पहा :

अमृताचा निझंरू । प्रसवे जयाचा जठरू ।

तया क्षुधे तृषेचा अडदरू । कहीं चि नाहीं ॥ ज्ञाने. अ. २-३३९

पोटांत अन्न पचनासाठीं निर्माण होणारा जाठर रसच जर अमृताचा निर्माण होऊं लागला तर मग क्षुधेतृषेची बाधा कशी होणार ? त्याप्रमाणें आत्मसुखाच्या आनंदामुळें तृप्तीचे ढेकरच येऊं लागल्यावर विषयसुखाच्या भुकेची बाधा आपोआपच नष्ट होते. स्वामींना हाच महाप्रसाद मास्तरांना प्राप्त करून द्यावयाचा होता.

आतां कीर्तनाच्या निमित्तानें मास्तरांना योग्य मार्गावर आणण्यासाठीं स्वामींनीं चालविलेल्या प्रयत्नाला सुमारे चार महिने होत आले.

“तुका म्हणे नाहीं चालत तांतडी । प्राप्त काळ घडी आल्यावोण ॥”

हें स्वामी जाणून होते. परंतु मास्तरांना कृतार्थ करण्याची घडी आतां जवळ आली आहे असें स्वामींना वाटलें. आतां मे महिन्याची सुटी मास्तरांना पडत आहे तरी याच सुटींत मास्तरांना श्रीसद्गुरुनाथ बाबांकडे घेऊन जावें असें मनाशीं ठरवून मास्तरांशीं त्या दृष्टीनें बोलणें सुरू केलें.

“मास्तर, तुम्हांला याच मे महिन्याच्या सुटींत पुण्याला न्यावें असा विचार आहे. सद्गुरु बाबांचा अनुग्रह तुम्ही घेतला पाहिजे !” स्वामींनीं मित्रत्वाच्या नात्यानें आग्रहपूर्वक सांगितलें.

“आप्पा, एवढें मात्र सांगूं नका. या सुटींत पंढरपुरास जावें असें मनांत आहे. आपण दोघे पंढरपुरास जाऊं.”

“मास्तर, सद्गुरुकृपेशिवाय का पांडुरंगाचें खरें दर्शन होणार आहे ? नामदेवालासुद्धां सद्गुरु करावा लागला ना !

‘काया ही पंढरी आत्मा हा विठ्ठल ।’

विठोबा आपल्याच हृदयांत आहे. त्याला प्रथम हृदयांत ओळखा, मग तो पंढरपुरांत वा कोठेंही भेटेल !”

“ माझा एवढा अधिकार कुठचा ! मला पंढरीचा विटेवरचा देवच तूर्त पुरे. ” मास्तर म्हणाले.

“ मास्तर, अधिकाराचा विचार तुम्ही करूं नका. मी तो सर्व विचार केला आहे. तुमचें काम झालें म्हणजे झालें ना ! ” स्वामी म्हणाले.

“ काम तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणें झालें तरी श्रद्धा, विश्वास या गोष्टींची आवश्यकता आहेच ना ? मी अत्यंत विकल्पी आहे. माझा कोणत्याही गोष्टीवर चटकन् विश्वास बसत नाही व विकल्पामुळें सद्गुंहीं कांहीं सांगितलें तरी माझेकडून तडीस जाणार नाही. ” मास्तर म्हणाले.

“ तुम्हांला नाहीं पटलें तर सोडून द्या ! त्याचा दोष तुमच्यावर नाही. ती सर्व जबाबदारी मी घेतों ! ” स्वामी म्हणाले.

“ मी अत्यंत दुबळा आहे. माझी काय कुवत आहे हें मला सध्यां पूर्ण पटलें आहे. त्यामुळें या फंदांत तूर्त न पडावें असेंच पुनः पुन्हा वाटतें. तुमची गोष्ट निराळी. तुमची धडाडी, तुमचें कर्तृत्व हें पाहिलें म्हणजे मी तुमच्या पासंगालासुद्धां पुरणार नाहीं ! तुम्ही आपल्यावरून माझी कल्पना करूं नका. ” मास्तर म्हणाले.

“ मास्तर ! मी प्रबळ व तुम्ही दुबळे या कल्पना सोडून द्या ! कोणी आपल्या बळानें का परमेश्वराला जिंकू शकतो. तसें पाहिलें तर मी मी म्हणणारे सर्वच दुबळे नाहीत का ? खरोखर त्यांना आपल्या वास्तव स्थितीचें ज्ञान असतें का ? आत्मज्ञान बाजूलाच राहो ! पण देहबुद्धीनें तरी आपली कुवत आपण जाणूं शकतो काय ? आपण आपल्याबद्दलही खूप घमंडीची भाषा वापरीत असतो. परंतु खरा प्रसंग पडला म्हणजेच आपला मगदूर आपणाला कळून येतो.

‘ अवसरिं समजावी क्षुद्रता आणि थोरी ’

हें खरें आहे. आपल्या बढाया कोठपर्यंत ! तुकाराम महाराज सुंदर वर्णन करतात. पहा :

ओंवरि तोंवरि जंबूक करी गर्जना ।

जंव त्या पंचानना देखिलें नाहीं ॥ १ ॥

जोंवरि तोंवरि सिंधु करी गर्जना ।

जंव त्या अगस्ति ब्राह्मणा देखिलें नाहीं ॥ २ ॥

जोंवरि तोंवरि बैराग्याच्या गोष्टी ।

जंव सुंदर वनिता दृष्टी पडली नाहीं ॥ ३ ॥

जोंवरि तोंवरि शूरत्वाच्या गोष्टी ।

जंव परमाईचा पुत्र दृष्टी देखिला नाहीं ॥ ४ ॥

जोंवरि तोंवरि माळामुद्रांचीं भूषणें ।

जंव तुकयाचें दर्शन झालें नाहीं ॥ ५ ॥

“ आपला दुबळेपणा मनुष्य जेव्हां ओळखतो तेव्हांच तो खरा परमार्थाला लायक होतो. आपलें सामर्थ्य संपलें असें जेव्हां वाटतें तेव्हांच परमेश्वराचें प्रचंड सामर्थ्य आपल्या पाठीशीं उभें रहातें. आपल्या सामर्थ्याची घमेंड बाळगणारा मनुष्य सद्गुरूला शरण जाण्यासही तयार होत नाही. त्याला वाटतें सद्गुरूची यांत मध्यस्थि, लुडबूड कशाला हवी ? आपण सरळच देवाशीं संबंध ठेवूं. अशा घमेंडखोराला देव कधींच भेटत नसतो. त्याची सर्व प्रकारची घमेंड परमेश्वर तृणतुल्य समजतो. पहा, ज्ञानेश्वरांनीं वर्णन केलें आहे—

“ शंकरासारखा तपस्वी कोण आहे, वेदांपेक्षां ज्ञाता कोण आहे, आणि शेषाहून वक्ता कोण आहे ! परंतु जिथें शंकराची तपश्चर्या पुरी पडत नाही, वेदांचें ज्ञान ज्याला जाणूं शकत नाही, शेषाला हजार जिभांनीं ज्याचें वर्णन करतां येत नाही तेथें प्राकृत हेंदरा मनुष्य तो काय ? भगवान् म्हणतात यज्ञ, दान व तपश्चर्या हीं कितीही प्रचंड असलीं तरी तीं साधनें अहंकारानें मलिन असल्यास मी त्याला गवताच्या काडीचीही किंमत देत नाहीं. मग पहा तुमचा दुबळेपणाच तुम्हांला तारक होणार नाही का ? वास्तविक हाच विचार करून प्रत्येकानें या पर-यार्थाकडे वळलें पाहिजे असें आहे. तसें न करतां आपल्या घमेंडीत बेफाम वागणें म्हणजे मूर्खपणाशिवाय काय म्हणता येईल ? असल्या शहाणपणाचें खरोखर आश्चर्य वाटतें. तुकाराम महाराज म्हणतात,

वाटे या जनाचें थोर वा आश्चर्य ।

न करिती विचार कां हिताचा ॥ १ ॥

कोण दम ऐसा आहे यांचे पोटी ।

येईल शेवटीं कोण कामा ॥ २ ॥

काय मानूनीयां राहिलीं निश्चिती ।

काय जाब देती यमदूतां ॥ ३ ॥

कां हीं विसरलीं मरण बापुडीं ॥

काय यांसी गोडी लागलीसे ॥ ४ ॥

काय हातीं नाहीं करील तयासी ॥

काय झालें यांसी कऱ्हा जाणों ॥ ५ ॥

कां हीं नाठविती देवकीनंदना ॥

सुटाया बंधनापासूनीयां ॥ ६ ॥

काय मोल यांसी लागे धन वित्त ॥

कां हें यांचें चित्त घेत नाहीं ॥ ७ ॥

तुका म्हणे कां हीं मोगितील खाणी ।

कां त्या चक्रपाणी विसरलीं ॥ ८ ॥

“ मास्तर ! तुमचा दुबळेपणा सर्व प्रपंचाकरितां राखून ठेवा आणि परमार्थाची अमूल्य संधि साधा. खरें पाहिलें तर प्रपंचांतच मनुष्य दुबळा आहे, त्याच्या अदृष्टाच्या किंवा प्रारब्धाच्या पलीकडे त्याला यत्किचित्ही जातां येत नाहीं.

तेथ जया जें कर्मसुत्र । मांडूनि ठेविले स्वतंत्र ।

तें तिथे गती पात्र । हेंचि लागे ॥ ज्ञानेश्वरी अ. १८-१३०९

“ परमार्थ प्रत्येकाला करतां येण्यासारखा आहे. त्याला कर्मचें बंधन नाहीं किंवा सर्व कर्मांनीं भगवद्भजन करून परमार्थ करतां येतो. मास्तर, तुम्ही म्हणतां ‘ मी विकल्पी आहे ’ पण संकल्पविकल्पांसह सर्व संसार संसाराच्या हवालीं करून जीवाला आनंदरूप मोक्षश्रीच्या सिंहासनावर बसविणारें हें ज्ञान आहे. म्हणून ही हातोटी गुरुकृपेनें प्राप्त करून घ्या. ”

अशा प्रकारें अनेक प्रकारांनीं स्वामींनीं मास्तरांची समजूत करून त्यांना नकार देण्याला स्वामींनीं वावच ठेवला नाहीं. त्यामुळें मास्तर शेवटीं पुण्यास जाण्यास तयार झाले.

स्वामींनीं प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून मास्तरांची अनुग्रह घेण्याची तयारी केली. मास्तरांना निरुत्तर व्हावें लागून होकारहि द्यावा लागला आणि हा होकार देण्याला ते तयार झाले याला प्रमुख कारण म्हणजे

स्वामींनीं त्यांना अतिशय सवलत दिली हेंच होय. ही सवलत म्हणजे 'तुम्ही माझ्याकरितां अनुग्रह घ्याच ! जर तुम्हांला तें पुढें पटलें नाहीं तर खुशाल सोडून द्या ! त्याची सर्व जबाबदारी माझ्यावर राहिल.' स्वामींनीं हें पूर्ण आत्मविश्वासानें सांगितलें होतें. अनुग्रह झाल्यानंतर त्याची महती त्यांना आपोआपच पटेल. मग आतांची मनाची गोंधळुक पार नाहीशी होऊन जाईल.

आणि याच मुद्यावर मास्तर कबूल झाले होते. येथें आपणांला अशी शंका साहजिकच येईल कीं परमार्थाकरितां इतके व्याकुळ झालेले मास्तर एवढे आढेवेढे कां घेत होते ? हो ! त्याला तशींच प्रबल कारणें घडून आलीं होतीं. परंतु तीं त्यांनीं प्रकट न करतां आपल्या मनांतच गुप्त राखलीं होतीं. तीं कारणें काय होतीं व त्यांचा मनावरील पगडा कसा कमी होत गेला तें आतां पाहूं.

थोडी पूर्वपीठिका

मास्तर वयाच्या सोळाव्या वर्षी मराठी सातवी पास झाले. शिक्षकाची नोकरी करायची होती. परंतु १८ वर्षे पूर्ण झाल्याशिवाय नोकरी मिळणें शक्य नव्हतें. मध्यंतरी रत्नागिरी येथें खाजगी तऱ्हेनें इंग्रजी शिकण्याचा प्रयत्न झाला. परंतु त्यांत अडचणी उभ्या राहून तो नाद त्यांना सोडावा लागला. त्या वेळीं त्यांनीं आपल्या आईच्या सल्ल्याप्रमाणें मावळें येथील संजीवन चिकित्सा पद्धतीचे संशोधक य. का. परांजपे या आपल्या मामांजवळ रहाण्याचें ठरविलें.

मास्तरांचे मामा अत्यंत विद्वान्, बहुश्रुत होते. तो एक चालता बोलता ज्ञानकोशच होता. या भाच्यावर त्यांचें प्रेम होतें. मास्तरांना त्यांनीं आपल्याजवळ आनंदानें ठेवून घेतलें. त्याला ते इंग्रजी शिकवूं लागलेच. त्याशिवाय संजीवन चिकित्सा पद्धतीचें शिक्षणदेखील चाल केलें. ते स्वतः कीर्तन करीत त्याप्रमाणें यालाहि कीर्तन करतां यावें म्हणून आवश्यक ती तालासुरांची माहितीहि देऊन त्यांनीं त्यांना कीर्तनहि शिकविलें. त्यांना शेतीचा नाद असल्यानें शेतीसंबंधीं प्रत्यक्ष कामांतून त्यांनीं माहिती देणें सुरू केलें. अशा प्रकारें अनेक विषयांचें शिक्षण घेत घेत मास्तर चौरस बनत होते. या सर्व विद्यापेक्षां मास्तरांना बहुमोल

अशी जी विद्या त्यांचेकडून मिळाली ती म्हणजे अध्यात्मविद्या ! अध्यात्मविषय सांगतांना योग्य श्रोता मिळाला म्हणजे ते अगदीं रंगून जात. त्यांतहि भक्तीचा विषय निघाला म्हणजे त्यांचे डोळे पाणावून कंठ सद्गदित होत असे. त्यांना मास्तर उत्कृष्ट श्रोते मिळाल्यामुळें वेळीं अवेळींसुद्धां ते आपलें अंतःकरण त्यांचेपुढें उघडें करीत. या सर्वांचा परिणाम मास्तरांची परमार्थाकडे ओढ वाढण्यांत झाला. मास्तर सुमारे दोन वर्षे मामांजवळ राहून कांहीं विद्या हस्तगत करूनच पुढें शिक्षकाच्या पेशांत शिरले. मामांकडून समर्थाचा एकवीस समासी दासबोध व दासबोधांतील आणि ज्ञानेश्वरींतील महत्वाचे भाग यांचें उत्तम श्रवण झालें होतें व त्यावर चर्चा करून त्यांनीं ते भाग नीट समजूनहि घेतले होते.

मास्तरांच्या अंतःकरणांत झालेला भक्तीचा उदय क्रमशः वाढतच होता. पुढें त्यांची आई वारल्यानंतर तो अंकुर जोरानें वाढूं लागला व मास्तरांनीं पुन्हां मामांना सद्गुरु करण्याचें ठरवून जो प्रयत्न केला तो आपण पाहिलाच आहे.

मामांनीं अनुग्रह दिला नाही म्हणून मास्तर निराश मात्र झाले नाहीत. फक्त आपला अधिकार अद्याप कमी आहे व आपणांला अधिक प्रयत्न करणें आवश्यक आहे एवढेंच त्यांनीं ठरविलें. त्याचप्रमाणें मामांनींदेखील भाच्याला अपात्र न ठरवतां उत्तम प्रकारें मार्गदर्शन करणें चालूच ठेवलें होतें व मामांच्या सहवासानें त्यांचा मार्ग त्यांना सांपडला होता आणि त्यामुळें ते निश्चितपणें आणि जिद्दीनें आपला मार्ग चोखाळूं लागले होते.

या वेळीं पक्के झालेले त्यांचे विचार असे होते : 'आपला अधिकार आला म्हणजे आपले गुरु आपण होऊनहि आपल्याला भेटून कृतार्थ करतील. प्रत्येकाचा नियत गुरु ठरलेला असतो. गुरु शोधण्याची खटपट आपण केली आणि भलत्यालाच गुरु केलें म्हणजे पुन्हां त्याला सोड व दुसरा गुरु कर असे प्रकार होतील व त्यामुळें एकनिष्ठता रहाणार नाही. यासाठीं आपण पांडुरंगावर पूर्ण विश्वास ठेवून त्याचेंच नामस्मरण करावें. त्याचीच भक्ति करावी हें उत्तम. तोच प्रसन्न होऊन ज्या वेळीं सांगेल कीं तूं अमुक व्यक्तींना गुरु कर त्याच वेळीं निःशंकपणें त्यांना गुरु करावें.'

वरील विचारांची बैठक पक्की झाली असल्यानेच स्वामींच्या बाबांना गुरु करण्याविषयींच्या सांगण्याचा परिणाम होत नव्हता. परंतु पुढे पुढे विचार थोडे बदलू लागले. त्यांना वाटू लागले, स्वामींना कोठे देवाने सांगितले होते तरी त्यांना सद्गुरुप्राप्ति होऊन ते कृतार्थ झालेच ना ? कदाचित् परमेश्वर स्वतः न सांगतां ते काम यांच्या मार्फत करीत नसेल कशावरून ? आणि तुम्हांला न पटेल तर अनुग्रह मानू नका येथपर्यंत सांगितल्यानेच त्यांची तयारी झाली, तरीहि परमेश्वराने आपणांला स्वप्नांत तरी येऊन तू बाबांना गुरु कर असे सांगायला काय हरकत आहे असे त्यांना वाटतच होते.

स्वामींच्या बरोबर मे महिन्यांत पुण्यास जाण्याचे मास्तरांनी ठरवले. परंतु त्यांच्यापुढे दुसरीच एक अडचण उभी राहिली. मास्तरांनी आपले मित्र साने यांच्याबरोबर याच मे महिन्याच्या सुटींत पंढरपुरास जाण्याचे ठरवून टाकले होते व सद्गुरु अनुग्रहाचे बाबतींत साने यांचेजवळ बोलणे त्यांना बरे वाटत नव्हते. कारण, याबद्दल त्यांचे विचार थोडे निराळे होते.

मास्तर व साने हे ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये शिकत असतांना जिवलग मित्र बनले. पुढे नोकरीच्या निमित्ताने एकाच शाळेवर शिक्षक म्हणून राहिल्याने त्यांचा नित्य सहवास असावयाचा. साने उमद्या स्वभावाचे, दिलदार व बाणेदार गृहस्थ होते. त्यांचे नांव गोविंद भिकाजी साने. त्यांचे गांव रत्नागिरी जिल्ह्यांत देवरुख हें होते. त्या वेळी त्यांचे आई, वडील, बंधू वगैरे सर्व होती. आपल्या मुलाने लग्न करावे म्हणून त्यांचे आईचा त्यांना लकडा होता. त्यांची परमार्थाकडे विलक्षण ओढ होती तरी त्यांनी संसारांत नुकतेच पदार्पण केले होते. श्री. गोंदवलेकर महाराज यांनी नामस्मरणाची जी महती वर्णन केली ती यांचे वाचनांत आली व आपण त्रयोदशाक्षरी रामनामाचा तेरा कोटी जप केला म्हणजे प्रत्यक्ष रामप्रभु आपणांला दर्शन देतील व आपण कृतार्थ होऊं असा त्यांना विश्वास उत्पन्न झाला.

भिक्षादेही स्वीकारायची नाही, पोटासाठी नोकरी करून जास्तीत जास्त वेळ नामस्मरणांत घालवावयाचा असा त्यांचा क्रम असे. उपास करावे, खजूर व दूध यांवरच रहावे वगैरे अनेक प्रयोग त्या वेळी त्यांचे

चालू होते. एकतारी घेऊन त्यावर ते रात्रीं पहांटेस भक्तीपर अभंग, पदें वगैरे म्हणत व त्रयोदशाक्षरी मंत्राचा जपही इतर वेळीं चालूच असे. रस्त्यानें जातांना व शाळेंतही फावल्या वेळीं जप करतां यावा म्हणून त्यांनीं एक दोन्ही बाजूला खिसे असलेला लांब सदरा शिबला होता. एका खिशांत डायरी व एकांत जपमाळ असावयाची. खिशांत हात घालून कोणाच्या लक्षांत येणार नाहीं अशा तऱ्हेनें त्यांचा जप चालूच असे. जपाकरितां अगदीं बारीक अशा एक हजार मण्यांची माळ त्यांनी मुद्दाम करवून घेतली होती. डायरींत त्याची नोंदही ते ठेवीत असत. अशा प्रकारें साने हेही परमार्थाची वाटचाल करणारे सहप्रवासी असल्यानें मास्तरांचा सान्याविषयीं स्नेहभाव दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होत होता.

मास्तर नामस्मरण करीत परंतु ते जपपद्धतीनें जपसंख्या ठेवीत नसत. साने मास्तरांचे परम स्नेही असले तरी त्यांचा स्वामींशीं निकट संबंध नव्हता.

मास्तरांनीं साने यांना आपण पुण्यास स्वामींबरोबर जाऊन अनुग्रह घेणार असल्याचें सांगितलें. त्याचा परिणाम साने यांचेवरहि झाला. आणि ते वरचेवर स्वामींना भेटूं लागले. ३-४ वेळां गांठीभेटी होऊन स्वामींना साने यांचा परमार्थाचा ओढा कौतुकास्पद वाटला. त्याचप्रमाणें साने यांनाही स्वामींचा मार्ग बरोबर आहे असा विश्वास उत्पन्न झाला आणि त्यांनीं स्वामींना विचारलें, मीपण आपल्याबरोबर येऊं का ? मला अनुग्रह व्हावा अशी इच्छा आहे. यावर स्वामी त्यांनाहि नेण्यास तयार झाले. याप्रमाणें मे महिन्यांत मास्तर व साने या दोघांना घेऊन जाण्याचें स्वामींचें ठरलें.

मे महिन्याची मास्तरांना सुटी मिळाली व पुण्यास जाण्याचा दिवस नक्की ठरला. पुण्यास जाणें तें बोटीनें प्रथम मुंबईला जाऊन नंतर पुण्यास जावयाचें असें स्वामींचे विचारें ठरलें. मुंबईवरून पुण्यास जाण्यांत स्वामींना एक महत्त्वाचें काम मुंबईस करावयाचें होतें. स्वामींचे मामा, केशवराव गोखले हे मुंबईस शास्त्रीहॉलमध्ये रहात असत. स्वामींना त्यांनींच बाबांकडे नेलें होतें. आणि विशेष म्हणजे बाबांचें गोखले यांच्यावर अलोट प्रेम होतें. त्यांनीं एकादी गोष्ट करायची म्हटली तर बाबांचा त्याला तत्काळ पाठिंबा मिळायचा. मन मीनलेसे मना अशी

त्यांची स्थिति होती. गोखले यांचें आपल्या भाच्यावरही फार प्रेम होतेंच. त्यामुळें स्वामींनीं मास्तरांकरितां थोडा वशिला लावण्याचा बेत रचला होता. स्वामी दोघां मित्रांना घेऊन मुंबईस त्यांचे बंधु गणपतराव यांचे विन्हाडीं गेले. त्या वेळीं स्वामींचे वडील विष्णुपंत हे तेथेंच होते. नंतर स्वामी दोघांना बरोबर घेऊन शेजारींच रहात असलेल्या आपल्या मामांकडे गेले व पुण्यास यांना बाबांकडे नेत आहें म्हणून त्यांना सांगितलें व या कामीं तुम्हीच आमच्या बरोबर पुण्यास यावें म्हणजे आपल्या शब्दानें काम फत्ते होईल असें सांगितलें. परंतु मामांनीं भाच्याचीच खरडपट्टी काढण्यास सुरवात केली. “तुला या नसत्या उचापती करायला कोणीं सांगितलें ? बाबांचा स्वभाव तुला माहीत नाही ? छे ! मी मुळींच पुण्यास येणार नाहीं. तूच त्यांना घेऊन जा व काय जमेल तसें कर !”

स्वामींनीं रचलेला व्यूह एकदम ढांसळला. मामांना अधिक आग्रह धरणें त्यांना शक्य नव्हतें. परंतु मामांनीं बाबांना एक पत्र तरी द्यावें म्हणून त्यांनीं मागणी केली. परंतु ती मागणीसुद्धां मामांनीं पुरी केली नाही. योग ! दुसरें काय !! स्वामींच्या कल्पनेला धक्का बसला. परंतु स्वामी तेवढ्यानें लटपटण्याइतके दुबळे नव्हते. ते मुळींच नाउमेद न होतां मुंबईहून दिनांक १४-५-१९२६ रोजीं त्रिवर्ग पुण्यास स्वामींचे चुलतीचे भाचीकडे उतरले. मुंबईस गोखले यांचेकडे झालेला प्रकार साने व मास्तर यांना माहीत होता. त्यामुळें आपलें काम कसें पार पडणार याविषयीं ते साशंक होते. स्वामींनीं त्यांना सांगितलें, कांहीं काळजी करूं नका, सर्व ठीक होईल. या स्वामींच्या आश्वासनानें स्वामींची आपल्याविषयींची कळकळ व चिकाटी पाहून त्या दोघांचें अंतःकरण भरून आलें.

श्रीसद्गुरुदर्शन आणि कृपाप्रसाद

पुण्याला आल्यानंतर त्याच दिवशीं सायंकाळीं स्वामी दोघांना बरोबर घेऊन बाबांकडे गेले. सर्वांनीं बाबांना वंदन केलें. नंतर स्वामींचें व बाबांचें थोडें बोलणें झाल्यावर त्यांनीं या दोघां मित्रांना कशासाठीं आणलें तें सांगितलें. दोघेही जिज्ञासु, मुमुक्षु आहेत व आपला त्यांचा चांगला परिचय आहे वगैरे त्यांच्याबद्दल बाबांजवळ गौरवोद्गारही काढले. परंतु बाबांचा स्वभाव असा नव्हता कीं कोणीही कोणालाही

घेऊन यावें कीं बाबांनीं त्याला विनतकार अनुग्रह द्यावा. त्यांना तो योग्य व लायक वाटला तरच त्याला अनुग्रह मिळावयाचा. आणि खरोखर पाहिलें असतां योग्य अधिकार प्राप्त झाला नसेल तर ही माझी वायको किंवा हा माझा भाऊ असल्या संबंधाचा परमार्थांत काडीचाही फायदा नसतो. ब्रह्मज्ञान हें कांहीं अगदीं आपलीं झालीं तरी, लाडका मुलगा म्हणून किंवा अगदीं प्रेमळ अर्धांगी म्हणून, देण्याची बाब नाही. म्हणून बाबा या बाबतींत फार कटाक्षानें वागत. त्यांतूनही व्यक्ति तितक्या प्रकृति हा न्याय पारमार्थिक अधिकारी व्यक्तीमध्येही दिसून येतोच. बाबांचा स्वभाव जरा तापट म्हणून सर्वांना माहीत होताच.

या दोघांना आपला अनुग्रह व्हावा असें स्वामींनीं बाबांना सांगतांच बाबा शांत होते ते एकदम क्षुब्ध झाले. तुम्हांला या नसत्या उठाठेवी करण्याचें काय कारण ? जगाचा उद्धार करायला निघाला काय ? का आपली प्रसिद्धि वाढवण्याचा हव्यास आहे ? आपणाला मिळालें तें आपण आधीं प्रथम पोटभर खावें. इतरांच्या पंचायती करायला लागून आहे तेंही नीट पदरांत पडणार नाही. जम, मला या बाबतींत कांहीं सांगूं नका !

बाबांचें बोलणें अगदीं निमूटपणें ऐकत स्वामी स्वस्थ बसून राहिले. एक अक्षरहि पुढें बोलले नाहीत. थोड्या वेळांत बाबांचा रागाचा भर ओसरला व बाबांनीं स्वामींना सांगितलें कीं उद्यां सकाळीं दोघांनाही घेऊन या. स्वामींना हें उत्तर अपेक्षित होतेंच व तें मिळाल्यामुळें आपलें काम झालेंच असें वाटून त्यांना खूपच समाधान झालें. इकडे बाबांचा राग पाहून दोघेही मास्तर घाबरले होते व आपण अनुग्रह घेण्याला नालायक आहों असें आपल्या मनाला बजावीत होते. परंतु अकस्मात् सर्व पारडें फिरलें असें पाहून त्यांना विस्मय वाटला.

स्वामींची अंतरांत पूर्ण खात्रीच होती त्यामुळें त्यांना विस्मय वाटण्यासारखें यांत कांहींच नव्हतें. गुरु माउलीची भीति तिच्या लाडक्या लेंकराला कशी वाटणार ? आई रागावेल, बोलेल परंतु बाळ रसलें म्हणजे तिचें प्रेम अधिकच फुलणार व त्याची समजूत घालण्याकरितां ती शक्य तें सर्व करणार हें ठरलेलेंच आहे. प्रीतिविण रसून नये असें समर्थ म्हणतात. गुरुमाउलीजवळ रसण्याइतका हक्क स्वामींना होताच.

अजाण बालक ज्याप्रमाणें आईनें मारलें तरी आईला अधिकाधिक विलगूं लागतें, त्याप्रमाणेंच बाबांच्या रागानें झालें असतें. परंतु बाबांना आपल्या प्रिय शिष्याला रुसूं देणेंसुद्धां सहन होण्यासारखें नव्हतें. त्यामुळें रागाचा परिणाम दिसूं लागण्यापूर्वीच सात्वताचे शब्द त्यांचे तोंडून बाहेर पडले. बाबा इतरेजनांना रागीट दिसत असतील परंतु त्यांच्या सत् शिष्यांना ते गुरुमाउलीच होते. त्यांना त्यांची भीति कशी वाटणार ?

व्याघ्र सिंह भयानक । देखोनि भयचकित लोक ।

परी त्यांची पिलीं निःशंक । तयांपुढें खेळती ॥ दासबोध

गुरुमाउलीचें आपल्या शिष्यांवर पुत्रापेक्षाही प्रेम असतें. परंतु तसेंच तें शिष्याचेंही असलें, म्हणजे त्या प्रेमाची जात पुष्ट होते.

उद्यां सकाळीं दोघांना घेऊन येतों म्हणून सांगून स्वामी मास्तरांना बरोबर घेऊन बिऱ्हाडीं येण्यास निघाले. वाटेंत झालेल्या प्रकाराबद्दल बोलणीं चालू झालीं. साने यांना, झालेल्या एकंदर प्रकारामुळें थोडा वैचारिक धक्का बसला. 'ब्रह्मवेत्ता पुरुष असा तापतो कसा ? तो शांत-दांतच असला पाहिजे ! कोणत्याही परिस्थितींत त्याची शांति अभंग राहिली पाहिजे !' असे त्यांचे विचार होते. त्यामुळें याच गोष्टीच्या विचारांत ते मग्न होते व त्यामुळें बोलण्यांत ते भाग घेत नव्हते. चाणाक्ष स्वामींना हें समजून आलें व सद्गुरुबद्दल त्यांच्या मनांत किंतू राहूं नये म्हणून रात्रीं या विषयावर सविस्तर बोलावयाचें असें त्यांनीं मनाशीं ठरविलें.

रात्री जेवण वगैरे झाल्यावर त्रिवर्ग एके ठिकाणीं बसले असतां सहज गप्पा-गोष्टी सुरू झाल्या. परमार्थशिवाय अन्य चर्चा निघणें शक्यच नव्हतें. स्वामींनीं सद्गुरु पदवी कोणाला प्राप्त होते, त्याचीं लक्षणे काय ? वगैरे विषयांचें बरेंच विवेचन केलें. सद्गुरु त्यांनाच म्हणतां येईल कीं ज्यांना आत्मबोध होऊन जे ब्रह्मानंदांत सदां डुलत आहेत, त्याचप्रमाणें शिष्याला बोध देण्यालाही जे समर्थ आहेत ! मग त्यांचा स्वभाव कसाही असो. आत्मबोध झाला तरी प्रत्येकाचा स्वभाव-विशेष असतोच. एकनाथ महाराजांनीं भागवताच्या १२ व्या अध्यायांत याचें थोडक्यांत वर्णन केलें आहे.

माझिया साक्षात्कारा आला । जो जीवन्मुक्तत्व पावला ।
तोही अदृष्टें बांधला । वर्ते उगवला देह गेहीं ॥ ४०१ ॥
जनकू राज्यपदीं नांदे । शुक नागवा प्रारब्धें ।
कळी लाविजे नारदें । अदृष्ट छंदे विनोदी ॥ ४०२ ॥
वसिष्ठ पुरोहित्व करी । भीष्म पट्टे शरपंजरीं ।
याज्ञवल्क्या दोन नारी । अदृष्टा करी वर्तन ॥ ४०३ ॥

नारद ज्ञानी होता तरी त्याचा कळलावा स्वभाव कायमच. मास्ती आपल्या माकड चेष्टाही सोडूं शकला नाहीं. असेंच प्रत्येकाचें आहे. स्वभावाला औषध नाहीं. परंतु परमार्थांत स्वभावाला औषध करण्याची गरजच नाहीं. परमार्थनिं ज्याचा जसा स्वभाव असेल तसा तो पावन होतो. ज्याप्रमाणें लोखंडाच्या निरनिराळ्या वस्तूंना परिसाचा स्पर्श झाला म्हणजे त्या वस्तूंचा चांगलेवाईटपणा जाऊन सर्वानाच सोन्याचें मूल्य येतें परंतु त्या वस्तूंचें भिन्न भिन्न आकार तसेच रहातात त्याचप्रमाणें परमार्थ लाभाशिवाय सद्गुणसुद्धां लोखंडाच्या वस्तुप्रमाणेंच समजावे. पारमार्थिक विचारानें सद्गुण वा दुर्गुण यांची किंमत सारखीच. दुर्वासां-सारखे रागीट संत असले तरी त्यांची योग्यता कमी समजू नये. लोखंडाची तरवार आहे ती परिसाच्या स्पर्शानें सोन्याची झाली म्हणजे तिनें घात होणार नाहीं परंतु भीति दाखविण्याचें काम होऊं शकेल. त्याच-प्रमाणें संतांच्या रागानें दुसऱ्याचें अनहित होऊं शकणार नाहीं. त्यांचा राग हा स्वार्थमूलक नसतो. त्यामुळें त्यांच्या रागानेंसुद्धां कल्याणच होतें. या उलट—

“अव्यवस्थित चित्तानां प्रसादोपि भयंकरः”

अज्ञानी जीवांची कृपासुद्धां परिणामीं भयंकरच ठरते. संत जगाकडे गुणदोष दृष्टीनें पहात नाहीत. त्याचप्रमाणें आपण त्यांचेकडे गुणदोष दृष्टीनें न पहातां परमात्म भावनेनेंच पहावें. आपण आपल्या गुणदोषांच्या कल्पनेनें संतांकडे पाहूं लागलों तर जगांत एकादा संत तरी आपल्या कसोटीला उतरेल किंवा काय याची शंकाच वाटते. तरी आपण गुणाव-गुणांचे मोजमापानें त्रिगुणातीताचें मूल्यमापन करूं नये.

स्वामींनीं याप्रमाणें बराच वेळपर्यंत साने यांच्या मनांत किंतु राहूं

नये म्हणून व परमार्थाचा दृष्टिकोन समजावा म्हणून पुष्कळच विवेचन केले व त्याचा योग्य तोच परिणाम झाला. बोलतांबोलतां बारा वाजले व आतां झोप घेण्याचें ठरवून सर्वजण निजले. श्रवण केलेल्या गोष्टीच्या चिंतनांतच त्यांना झोपा लागल्या.

सकाळीं उठतांच बाबांकडे जाण्यासाठीं लगबग सुरू झाली, शौच-मुखमार्जन व स्नान करून नारळ, उदबत्या, कापूर, फुलें, माळ वगैरे तयारी घेऊन स्वामींबरोबर दोघेही दिनांक १५-५-१९२६ रोजीं सुमारे ९ वाजतां बाबांकडे आले. नंतर स्वामींनीं बाबांना नमस्कार करून दोघांना घेऊन आल्याचें सांगितलें. नसत्या एकेक जबाबदाऱ्या घेऊन येतां असें बाबा पुन्हां रागानेंच म्हणाले. परंतु लगेच ' वरें ! कोणीतरी एक-जण येऊं दे ' असेंही म्हणाले. लगेच स्वामी बाहेर आले व मास्तरांना आंत बोलावूं लागले. परंतु मास्तरांनीं बाबांचें बोलणें ऐकलें होतें. त्यामुळें ते म्हणाले मी येत नाहीं. माझा इतका अधिकार नाहीं म्हणून मी तुम्हांला सांगितलें नव्हतें ? उपदेश घेण्याचा खरा अधिकार साने यांनाच आहे, त्यांनींच जावें ! स्वामींना मास्तरांचें हें बोलणें म्हणजे इतकी सर्व तयारी जमवून आणूनही आयत्या वेळीं अवसान-घातकी-पणाचेंच वाटलें. परंतु लगेच त्यांनीं एकदां सान्यांकडे पाहिलें व सांगितलें मास्तर ! एका कोणाला तरी अनुग्रह मिळणार आहे. तेव्हां तुम्हीच चला. मास्तर म्हणाले सानेच जाऊं देत. माझें राहिलें तरी चालेल. मास्तरांना आतां काय करावें असें स्वामींना वाटलें. परंतु लगेच त्यांनीं आपल्या हुकमी आवाजांत मास्तरांना सांगितलें, मास्तर तुम्हीच चला. सान्यांची काळजी तुम्हांला नको. ते खंबीर आहेत. तें आपलें काम कसेंही करून घेतील. असें म्हणून त्यांनीं मास्तरांचा हात धरूनच त्यांना आंत नेलें. बाबा स्वस्थ बसले होते. स्वामींनीं सांगितल्याप्रमाणें मास्तरांनीं बाबांची पूजा केली व स्वस्थपणें पुढ्यांत बसून राहिले. बाबांनीं आपली अर्धोन्मीलित दृष्टि पूर्ण उघडून त्यांचेकडे निरखून पाहिलें व बोलूं लागले. " तुम्ही अनुग्रह घेण्याकरतां आलेत पण तुमचें काय घ्यायचें ? श्रद्धा ? शून्य ! भक्ति ? शून्य ! कांहीं साधना ? शून्य ! कांहीं सेवा ? कांहीं नाहीं ! तुमचें काय बघायचें ? हां पण एक गोष्ट चांगली आहे ! अंतःकरणांत तीव्र तळमळ आहे. आस्था मात्र भरपूर आहे. त्यामुळेंच

सर्व ठीक होईल !”—मास्तरांना आपल्या स्वभावाचें तंतोतंत वर्णन जणूं ऐकायला मिळत आहे असें वाटलें व आपल्या स्थितीचें अंतर्ज्ञानानें बाबांना पूर्ण आकलन झालें असल्याचें पटलें. बाबा असें म्हणतच त्यांच्या मस्तकावर वरदहस्त ठेवून त्यांना गुरुगम्य खूण सांगूं लागले. सोऱ्हं भावाच्या साधनानें आत्मसुखाची प्राप्ति करून घेण्याची हातोटी त्यांना दाखवली. ज्ञानेश्वरींतील ओंव्यांच्या आधारें ज्ञानबोधाचें महत्त्व वर्णन करून सांगितलें. आतां तुम्हांला काळजी करण्याचें कारण नाही. तुमची आपोआप प्रगति होत जाईल. कारण तुमच्या पाठीशीं सामर्थ्यच असें विलक्षण आहे कीं काळजीचें कारणच नाही, असें म्हणून कृपादृष्टीनें अवलोकन केलें. ‘त्या अवलोनाची सोये । कूर्मीही नेणें’ असेंच मास्तरांना भासलें. पाठीवरून हात फिरवून कुरवाळतांच त्यांना मातेच्या हातापेक्षांही तो स्पर्श सुखद वाटला. कोठें तो प्रथमचा राग आणि कोठें हें कारुण्य असें मनांत येऊन मास्तर स्तिमित झाले. बाबा पुन्हां बोलूं लागले. ‘सोऱ्हं भावाचा हा बीजमंत्र योग्य भूमि मिळेल तेथें पेरावयास हरकत नाही. आपण तृप्त व्हावें व दुसऱ्यालाही तृप्त करावें. ज्ञानदानांत ज्ञात्यानें कृपणता ठेवूं नये.’ याप्रमाणें सर्व गुह्य सांगून त्यांना जाण्याची आज्ञा दिली व सोऱ्हं भावाची साधना किंवा भजन कसें करावें हें मास्तरांच्या नीट लक्षांत यावें म्हणून त्यांना अधिक स्पष्ट सांगण्याचें काम त्यांनीं स्वामींवर सोपविलें. सोऱ्हं हंसाची सद्गुरूंनीं दाखविलेली हातोटी मास्तरांच्या त्या वेळीं पूर्णपणें लक्षांत आली नव्हती. परंतु मास्तर स्वामींबरोबर जाण्यास निघाले व जिना उतरूं लागले तोंच सोऱ्हं हंसः किंवा घंटा-नादसदृश दीर्घ प्रणवोच्चार अंतरांत सुरू झाला व तिकडे मास्तरांची चित्तवृत्ति रंगूं लागली. बहिर्मुख असलेल्या इंद्रियवृत्ति अंतर्मुख होऊं लागून त्यांना साक्षित्वाची खूण पटली. स्वामींना मास्तरांची चित्तवृत्ति सोऱ्हं भजनांत तल्लीन झालेली पहातांच आनंदाचें भरतें आलें. “मास्तर ! तुम्ही आतां हा सोऱ्हं सांगाती सोडूं नका. नव्हे ! तो सुटणारच नाही. तुम्हांला आणि त्याला आतां गांठ आहे. तो जाईल आणि जायलाच पाहिजे. पण तुम्हांला सोडून नव्हे तर तुम्हांला म्हणजे तुमच्या अहंला घेऊन जायला पाहिजे. अर्थांत तो सोऱ्हं, अहंलांच घेऊन जाईल. त्या वेळीं अहं सोऱ्हं कोऱ्हं सर्वच भाव एकरूप होतील परंतु स्वरूपानंद ... २७

अहंभाव आहे तोपर्यंत सोहंभावाची साधना आवश्यकच आहे. तुम्ही त्या निजानंद सागरांत हरवलेत म्हणजे साध्य साधन प्रवाह स्वाभाविकच संपुष्टांत येईल. 'सोऽहं तेही अस्तवले' अशी स्थिति पुढें आपोआपच प्राप्त होणारी आहे. ती साध्य स्थिति आहे. तिचा विचार तूर्त नको."

यानंतर स्वामी आणि साने आपल्या मुक्कामाकडे वळले आणि मास्तर आपल्या मेव्हण्यांकडे जाण्याकरतां निघाले. मास्तरांचे मेहुणे शंकर अण्णा काळे यांचें शुक्रवार पेठेंत शिवणकामाचें दुकान होतें व वरती माडीवर रहाण्याची जागा होती. मास्तरांनीं त्यांना उद्यां दुपारीं मी जेवायला येतो परंतु मला कदाचित् उशीर होईल तेव्हां तुम्ही जेवून घ्या व माझें झांकून ठेवा म्हणून सांगितलें होतें. शंकर अण्णा हे स्वतः हातांनीं करूनच जेवत असत. त्यामुळें त्यांनीं स्वतः जेवून घेतलें व मास्तरांचें झांकून ठेवलें होतें.

मास्तर सोऽहंच्या अनुसंधानांत वाट चुकले व बराच वेळ भटकून मगच ते मुक्कामाला आले. शंकर अण्णा दुकानांत काम करीत होते. त्यांच्याजवळील किल्ली घेऊन ते वर गेले व त्यांनीं जेवण केलें. आदल्या रात्रीं झोंप नीट लागलेली नसल्यानें त्यांना पेंग येऊं लागली व ते दाराला कडी घालून अंथरुणावर पडले. सोऽहंच्या अनुसंधानांतच त्यांना गाढ झोंप लागली.

सायंकाळीं ४ च्या सुमारास स्वामी व साने मास्तरांच्या खोलीवर आले. दाराला आंतून कडी, त्यामुळें त्यांनीं मास्तरांना हांक मारली. मास्तरांनीं हांक न दिल्यानें मास्तर झोंपले याची कल्पना त्यांना आली व जोरांनें कडी वाजवणें, मोठ्यानें हांका मारणें त्यांनीं सुरू केलें. परंतु मास्तरांना इतकी गाढ झोंप लागली होती कीं या दोघांच्या मोठ्या आवाजानेंहि तिचा भंग झाला नाही. बराच वेळ खटपट करून दाद नाहीं तेव्हां खालीं शंकर अण्णांना त्यांनीं सांगितलें, त्यांनीं बराच प्रयत्न केल्यावर मास्तर जागे झाले व दार उघडलें गेलें.

"मास्तर! आज तुम्हांला ही असली कसली झोंप लागली. दार फोडण्याचा विचार आम्ही करीत होतो" साने म्हणाले ! तिघांनीं केलेले प्रयत्न ऐकून मास्तरांना स्वतःबद्दलच आश्चर्य वाटलें. यानंतर त्रिवर्गाच्या गप्पागोष्टी सुरू झाल्या. मास्तरांना अनुग्रह मिळून मनाचें

समाधाबहि झाल्यानें तें आनंदांत होतेच. परंतु योजलेलें काम तडीस गेल्यानें स्वामीही अधिकच प्रसन्न होते. आतां प्रश्न फक्त सान्यांचा होता. परंतु तो प्रश्न सुटेलच अशी स्वामींची मनोमन खात्री होती.

बोलणें चालूच होतें इतक्यांत स्वामींनीं एक पुडी काढली. त्यांत तीन खडीसाखरेचे खडे होते. त्यांतील एक खडा त्यांनीं मास्तरांना दिला, दुसरा खडा साने यांच्या हातावर ठेतला व तिसरा हातांत घेतला तोंच मास्तरांचे एक नातलग तेथें आले. त्यामुळें तिसरा खडा त्यांनीं त्यांचेपुढें केला परंतु ते म्हणाले कीं “आतांच मी सुपारी खाल्ली आहे. तो तुम्हीच खा. ” त्यामुळें ते तिन्ही खडे त्या तिघांनींच खाल्ले. ते निघून गेल्यावर स्वामी म्हणाले, “मास्तर ! हा खडा खाण्याला भाग्य लागतें. तो भलत्याच्या पोटांत जाईल कसा ? त्यांना तो खाण्याची इच्छाच कशी होईल ? हे खडीसाखरेचे खडे कोठचे तुम्ही ओळखले काय ?”

मास्तर—मला आठवत नाहीं.

स्वामी—तुम्ही ज्ञानेश्वरी पारायणाचे समाप्तीचे दिवशीं मला जे प्रसाद म्हणून तीन खडे दिलेत ते हे ! मी ते त्या वेळीं खाल्ले नाहींत. माझ्याप्रमाणेंच तुमचें तोंड गोड करीन तेव्हांच ते खाईन असा त्या वेळीं मीं मनाचा निर्धार केला होता व तो माझा हेतु आज तडीस गेला. म्हणून तोच हा प्रसाद तुमच्यासह मी खात आहे.

स्वामींच्या या जिव्हाळ्यामुळें मास्तरांना काय वाटलें असेल तें काय शब्दानें सांगतां येईल ? आपल्यासाठीं स्वामींनीं काय काय खटपटी केल्या हें सर्व मास्तरांना झरझर आठवूं लागलें व त्यांचा कंठ दाटून आला. आपल्या मित्रासाठीं इतका जिवाचा आटापिटा करणारा मित्र खरोखरच दुर्मिळ नव्हे काय ? मास्तर आपल्या भाग्याची धन्यता मानून स्तब्ध झाले. त्यांचा स्वभाव बोलका परंतु त्यांना आतां बोलण्याचा बीट येऊं लागला व आत्मानुसंधानांतच रमून जावें असें त्यांना वाटूं लागलें. आपला सहप्रवासी साने हा मात्र या सुखाला वंचित रहातो हा विचार मास्तरांना बेचैन करीत होता. स्वामींनाही साने यांचेबद्दल तोच जिव्हाळा होता. साने यांना मास्तरांच्या वृत्तींत झालेलें स्थित्यंतर पहातांच आपण या सुखाला पारखे झाल्याबद्दलची बोंच उत्पन्न झाली व अनुग्रह मिळण्याविषयीं अंतःकरणांत तळमळ वाढूं लागली, बाबा आपल्यावर कृपा करतील काय ?

असा प्रश्न त्यांचें मन त्यांना विचारूं लागलें. विचार करून शेवटीं त्यांनीं ठरविलें कीं बाबा जरी रागावले तरी हरकत नाही. त्यांचे पाय धरावयाचे. ते अंतःकरणाचे कोंवळे आहेत. माझा निर्धार पहाण्याकरितां प्रथम रागावतीलही ! पण आपण चिकाटी सोडली नाही म्हणजे ते मोठ्या प्रेमानें जवळही करतील.

साने यांची उत्कंठा वाढूं लागली त्याबरोबर बाबांच्या हृदयाला त्यांची आर्त हांक पोचली. सायंकाळीं स्वामी पुन्हां बाबांकडे गेले तेव्हां बाबांनीं आपण होऊनच उद्यां साने यांना घेऊन या म्हणून सांगितलें.

स्वामींना तें अपेक्षितच होतें तरी बाबांचें अनुकूल मन मिळतांच स्वामींना संतोष वाटला. दोघांच्या कल्याणाची तळमळ व घेतलेली प्रेमळ जबाबदारी यांची पूर्तता आतां होणार या आनंदांतच स्वामींनीं अत्यंत आदरपूर्वक, सद्गुरु बाबांना ' उद्यां सकाळीं त्यांना घेऊन येतो ' म्हणून सांगितलें. बाबा कांहीं न बोलतांच प्रसन्न चित्त होते. बाबांच्या सुखमय सान्निध्यांत आत्मानंदाची अनुभूति घेत व कांहीं आत्मचर्चा करीत स्वामी देशकालाच्या मर्यादा उल्लंघून कांहीं काळ स्वस्थ बसून होते. नंतर निघण्याची वेळ झाल्यामुळें बाबांना वंदन करून स्वरूपस्थ राहूनच परत आपल्या वसतिस्थानाकडे परतले.

परत आले त्या वेळीं साने त्यांचीच वाट अगदीं चातकाप्रमाणें पहात होते. साने यांना पहातांच स्वामी म्हणाले— " साने, तुमचें काम झालें. " स्वामींचे तोंडून हें वाक्य निघतांच सान्यांच्या तृषित अंतःकरणाला तें अमृताप्रमाणें निववीत गेलें. स्वामींच्या डोळ्यांतून ओसंडणाऱ्या आनंदानें त्यांच्या डोळ्यांचें पारणें फिटलें व या दोघांकडे सकौतुक पहात पहात मास्तरही थोडा वेळ देहभान विसरून गेले, एवढेंच नव्हे तर चालू असलेलें सोहं चित्तही विसरून गेले.

कांहीं वेळ सुखसंवाद झाला. साने उद्यांच्या आपल्या जीवनांतील परिवर्तनाच्या क्षणाची भावचित्रें चितारीत होते, तर मास्तर, नववधू ज्याप्रमाणें प्रियकराचे सहवासाची सुखद स्वप्ने पहात बसते त्याप्रमाणें द्वैताचा भाव सोडून अद्वैताच्या आत्मरतीचें स्वप्न साकार करण्यांत मग्न होऊं पहात होते. स्वामींना यांचें अंतरंग दर्शन होण्यास वेळ लागला

नाहीं. स्वामी 'मी उद्यां सकाळीं येतो' म्हणून सांगून आपल्या नेहमींच्या निवासस्थानी गेले.

रात्री जेवण झाल्यावर साने व मास्तर यांचीं परमार्थपर बोलणीं बराच वेळ चालू होती. सकाळीं लवकर उठावयाचें असल्यामुळें आतां कोणीही बोलावयाचें नाहीं असा संकेत ठरवून दोघांनीं आपलीं तोंडें मिटून घेतलीं. दिवा मालवला गेला त्यामुळें नेत्रपल्लवी भाषाही थोटावली. परस्परांचा मूक संवादही अशा स्थितींत जरी अशक्य होता तरी खरें मौन त्यांना साधलें होतें असें म्हणतां येणार नाहीं.

उभयतांचीं विचारचक्रे सुरूच होती. स्वगत भाषणें वैखरीच्या माजघरांत मध्यमेच्या मध्यम स्वरांत चालूच होती. सर्वांगाचे कान करून तीं ऐकण्याचा खटाटोप न करतांच मनाच्याच कानानें सावचित्त तीं श्रवण केलीं जात होती.

मास्तरांना अशा स्थितींत झोंपेचा पगडा वसण्यास फार वेळ लागला नाहीं. चितनचक्राची गति कमी होत होत ती बंद पडली व मास्तर झोंपीं गेले.

पण साने ? त्यांना झोंप कुठली आणि त्यांना तिची अपेक्षा तरी कोठें होती ! तीव्र मुमुक्षु-दशा त्यांची पारमार्थिक भूक चेतवीत होती. ज्या परमात्म्याच्या भेटीकरतां ज्या अधीरपणानें मनाला धीर देत नामस्मरण, भजन इत्यादि साधनें त्यांनीं केलीं, तीं साधनें उद्यां फलद्रूप होणार, अशा विश्वासानें त्यांचें मन अधिकच उत्कंठित होत होतें. सद्गुरूंच्या भेटीसाठीं आणि कृपेसाठीं त्यांचें मन अतीव आर्त झालें होतें. अशाहि स्थितींत मनाला जीवनशक्तीकडून मिळणारा शक्तिपुरवठा कमी पडूं लागतांच मनाच्या क्रिया पांगुळत चालल्या व पहाटेच्या प्रशांत वेळीं त्यांना चांगली गाढ झोंप लागली.

परंतु, सकाळीं लवकर सहा वाजतां उठण्याचा तीव्र संकल्प असल्यामुळें नेमकी सहा वाजतां जाग आली. आळस आणि विवेक यांचा झगडा होण्याचें कारण नव्हतें. सर्व कार्यक्रम क्रमवार ठरल्याप्रमाणें उरकून फुलें, माळा, उदबत्त्या, कापूर, नारळ वगैरे पूजासाहित्य सिद्ध करून साने स्वामींची वाट पहात, वाटेकडे डोळे लावून बसले होते.

स्वामीजी स्नान करून ठरल्या वेळीं उपस्थित झाले. बोलण्यामध्यें

फारसा वेळ न दवडतांच ते मार्गस्थ झाले. स्वामी त्यांचे पुढे होते परंतु स्वामींची सद्विच्छा सान्यांचे पाठीशी होती. पूर्वसुकृतांचे प्रबल बल त्यांना आत्मबल प्राप्त करून देण्याइतके उदयोन्मुख झाले होते. मुमुक्षु दशेचा खडतर मार्ग संपत होता व साधकावस्थेच्या संतमार्गाचा यात्रिक होण्याचा योग जवळ येत होता.

गुरुमहाराजांचे निवासस्थान आले. साने यांचे अंतःकरण भावनेने भारावून गेले. अवधान संभाळीत ते स्वामींचे मागोमाग गेले. बाबा पूजा उरकून आत्मचित्तनांत मग्न होते. स्वामी व साने यांची चाहूल लागतांच त्यांना त्यांनीं जवळ बोलावले. दोघांनीं त्यांना वंदन केले व ते आसनस्थ झाले.

विवेकवैराग्यसंपन्न असा योग्य अधिकारी शिष्य अनुग्रहासाठी लाभला असल्याने सद्गुरु कारुण्यसिंधु उचंबळला. स्वामींनीं सांगितल्या-प्रमाणे सद्गुरु चरणांची पूजा साने यांनीं केली. गळ्यांत माळ घातली, उदबत्त्या लावल्या. बाबांनीं प्रेमपडिभराने आपल्या गुरुपरंपरेचा उच्चार केला व शिष्याचे मस्तकीं वरदहस्त ठेवून सोऽहं बीजमंत्र त्याला अनुभवगम्य करून दिला. ज्ञानेश्वरींतील ओव्यांचे आधारे 'तत्त्वमसि' या महावाक्याचे विवरण करून तेच तूं आहेस—ब्रह्मच तूं आहेस हें समजावून सांगितले व सोऽहं भावाने त्यांचे ऐक्य भोगण्यासाठी मार्गदर्शनही केले.

शिष्याचा अधिकार श्रेष्ठ प्रतीचा असल्यामुळे त्यांना गुरुगम्य मार्गाची ओळख चटकन् पटली. साधनेत तन्मयता प्राप्त होऊन देहाहून आपण वेगळे आहोत ही साक्षित्वाची तुर्यावस्था त्यांना अनुभवतां येऊ लागली. चित्त निज स्वरूपीं तन्मय झाले व बाह्यवृत्ति क्षीणबल झाल्या. सोऽहं भावांत हा लवकरच पारंगत होईल हें जाणून बाबा म्हणाले,

सद्भ्यासें निरंतर । चित्तासी परम पुरुषाची मोहर ।

लावीं मग शरीर । राहो अथवा जावो ॥ ज्ञानेश्वरी

“ आतांची ही वृत्ति सतत टिकवणे हें फार महत्त्वाचें आहे, यासाठी याचा सतत अभ्यास केला पाहिजे. मन या ठिकाणीं दृढावण्यासाठी फार प्रयत्न करावे लागतात. सोऽहंचे अनुसंधान सतत राखण्याचा प्रयत्न अवश्य आहे. ”

महाराजांनीं सांगितलेल्या गोष्टी साने यांनीं नीट ऐकून घेतल्या व त्यांचा विचार ते करूं लागले. कांहीं वेळानंतर स्वामी व साने बाबांचा आशीर्वाद घेऊन परत फिरले.

वाटेंत जातांना स्वामी सान्यांकडे मधून मधून पहात होते. सान्यांना या वेळीं बोलण्यांत वा रस्त्यावरील विविध दृश्यांत रस वाटणें शक्य नव्हतें. त्यांची वृत्ती आतां अंतर्मुख झाली होती. आणि आपणांला हें नवीन विधान मिळालें म्हणून त्यांच्याकडे 'आश्चर्यवत् पश्यति' असें झालें होतें. नवीन खेळणें पाहून मूल जसें एकदम दंग होतें तशीच ती अवस्था होती. भावनात्मक भाग वास्तवतेच्या जोडीला असणें हें या वेळीं अगदीं सहजच होतें. स्वामी त्यांचेकडे त्याच कुतूहलानें पहात होते. त्यांच्या स्वानुभवाच्या स्मृतिरेखा या निमित्तानें उमलत होत्या. अशा स्थितींत बिन्हाड येण्यास वेळ लागला असें मुळींच वाटलें नाहीं. मित्राबरोबर बोलत बोलत जातांना किती चाललों हें कळत नाहीं हें सर्वांच्या परिचयाचें आहे. परंतु सन्मित्राबरोबर न बोलतां चालण्यानें येणारा हा अनुभव अननुभव्यांनीं कल्पनेनेंच जाणला पाहिजे.

बिन्हाडीं आले त्या वेळीं मास्तर आतुरतेनें वाट पहात उभे होते. साने, मास्तर व स्वामी यांची आनंदाच्या साम्राज्यांत भेट झाली. सच्चिदानंद स्वरूपांत तिघांचा त्रिवेणीसंगम झाला. तिघांना आतां निजऐक्याची आंतरिक खूण पटली होती.

तथापि तिघांतही फरक होताच. स्वामी सोहंभावांत पारंगत होते ! साने सोहंभावांत रंगत होते व मास्तर सोहंभावांत तरंगत होते !

स्वामी, मधून मधून मास्तरांना, साने भजनानंदांत गढून गेले आहेत हें खुणें दाखवीत होते. मास्तर संशयी व अधिक चिकित्सक होते या-मुळें स्वामींना मास्तरांची वैचारिक बैठक पक्की करण्याकरितां बोधा-मृताची गुटिका वरचेवर द्यावयाची होती. बाबा वैद्य यांनीं भवरोगावरची सिद्ध मात्रा स्वामींच्या हवालीं केली व त्याचे वळसे योग्य त्या अनुपा-नासह देण्याचें काम त्यांचेवरच सोंपवलें होतें. स्वामी हेच आतां मास्तरांचे वैद्य झाले होते व ते आपलें काम अत्यंत कुशलतेनें करीत होते.

मास्तरांची सर्व जबाबदारी त्यांच्या प्रेमाखातर स्वामींनीं स्वेच्छेनें अंगावर घेतली होती, त्यामुळें त्यांचे कोठेंही उणें पडूं देणें त्यांना परवड-

णारें नव्हतें. आई ज्याप्रमाणें आपल्या लाडक्याला म्हणते “ वंड्या ! शेजारचा बाळघा बघ कसा नीट अभ्यास करतो ! ” अगदीं त्याच भावनेनें सान्यांचें कौतुक ते करीत असत.

मास्तर स्वामींबरोबर पुण्यास आले ते अनुग्रह घेण्याकरतां आले होते हें खरेंच, परंतु या कामीं स्वामींचा फार आग्रह हें प्रमुख कारण होतें. पांडुरंगाच्या दर्शनाला पंढरीला जावें हा त्यांचा वरेच दिवसांचा संकल्प होता. साधुसंतांच्या गोष्टींतून पंढरीचें माहात्म्य त्यांनीं वारंवार ऐकलें होतें. पंढरी क्षेत्राबद्दल त्यांच्या अंतःकरणांत गाढ प्रेम बसत होतें. व त्याच्या जोडीला प्रवासाची अमर्याद परंतु अतृप्त हौस इत्यादि अनेक कारणे होतीं.

साने यांनाही सगुणभक्ति व नामस्मरण यांचा छंद होताच. त्रयोदशाक्षरी मंत्राचा तेरा कोटी जपसंख्येचा संकल्प त्यांनीं केला होता. एकतारीवर साधुसंतांचे अभंग गाण्यांत दिवसांतून कांहीं तास ते खर्च करीत होते. साधुसंतांबद्दलचा आदर पंढरीचें पावन दर्शन घेण्याला त्यांना प्रेरक झाला होता. ज्या ठिकाणीं ज्ञानियांचा राजा ज्ञानदेव रमला ! नामदेवांसारखा नामधारक जेथें नतमस्तक झाला ! तुकोबा वाण्याचा व्यापार ज्या पंढरी क्षेत्रांत सफल झाला ! ज्या पंढरींत पतितपावन पंढरिराय, पतिताला किंवा पावनालाही परम पावन करण्याकरितां कटिबद्ध झाला आहे त्याच्या दर्शनाची आस यांनाही असल्यामुळें मास्तरांप्रमाणेंच आतां पंढरीला जाण्याचे वेध सान्यांनाही लागले.

पांक्सहून निघण्यापूर्वीच पुढील कार्यक्रमाची रूपरेषा ठरलेली होती. त्यामुळें दोघांनाही अनुग्रह मिळाल्यामुळें आतां पंढरीला जाणें ओघानेंच आलें आणि स्वामींनीं पंढरीला जाण्याची वेळ ठरवून सर्वांनीं निघण्याची तयारी केली. स्वामींनाही पंढरपूरला जाण्यांत आनंद होताच परंतु मित्रांची इच्छा पूर्ण करण्याचा आनंद त्याहूनही अधिक होता. गुरुबंधु आणि मित्र अशा स्वरूपांत त्रिवर्गाची पंढरी यात्रा कशी झाली तें आपण पाहूं.

पंढरीची यात्रा

पंढरी म्हणजे भूवैकुण्ठ ! भक्तांचें माहेरघर !! भक्तरूपी सासुरवासिनी संसारांतील दुःखांना कंटाळून आपल्या पंढरपूर माहेराला येऊन

‘पांडुरंगा मायबापा’ म्हणून पांडुरंगाचे पाय धरून जन्मोजन्मीचें दुःख विसरून जातात. भक्तांच्या भेटीसाठीं उताविळ मनानें कृपाळू पांडुरंगही वाट पहात, कटीवर कर ठेवून विटेवर सदैव उभा आहे. भक्तांना माहे-
रच्या आमंत्रणाची वाट पहाण्याचें कारणच नाही, सदाचेंच आमंत्रण आहे. अशा प्रकारचें पंढरीचें महत्त्व जाणूनच स्वामी, साने व मास्तर हे त्रिवर्ग पंढरीला जाण्याकरितां मे महिन्याच्या १८ तारखेला पुण्याहून दुपारीं २ चे गाडीनें निघाले. सन १९२६ सालीं पुण्याहून पंढरपूरला जाण्याला रेल्वेचाच मार्ग सोईचा होता म्हणून त्रिवर्ग रेल्वेनेंच निघाले.

प्रवासाची हौस बहुधा सर्वांनाच असते. त्यांतही समवयस्क आणि समानशील सहप्रवासी ! मग त्या प्रवासाला आगळी रुची यावी हें स्वाभाविकच होतें. वयाची पंचविशीसुद्धां उजाडली नाही, उत्तम शरीर-प्रकृति आणि नवीन प्रदेशांतून संचार यामुळें प्रवासांतील अधिकांश मौजा लुटण्याला त्यांना ही नामी संधि होती. साने व मास्तर रत्नागिरी सोडून घाटावरील वातावरणांत प्रथमच पदार्पण करीत होते, त्यामुळें त्यांना वन्याच गोष्टी पाहून, ऐकून व समजून घेणें जितकें आवश्यक तितकेंच आल्हादकही होतें.

पारमार्थिक दृष्ट्या त्रिवर्ग समानधर्मी असले तरी व्यक्ति तितक्या प्रकृति या न्यायानें त्यांतील फरक लक्षांत येण्यासारखे होते. स्वामी प्रवासाचा आनंद लुटण्यांत कमी नव्हते, परंतु प्रवासाचा आनंद त्यांच्या आत्मानंदावर मात करूं शकत नव्हता. स्व-रूपाचें अनुसंधान कायम ठेवून ते दोघांप्रमाणेंच सर्व गोष्टींत भाग घेत होते तर साने मनाला लगाम घालून स्वरूपानुसंधान टिकवण्याचा प्रयत्न करीत होते. मात्र मास्तरांची गोष्ट सर्वस्वीं निराळी होती. प्रवासाची अतीव हौस व निरनिराळ्या विषयांचें रसग्रहण करण्याचें बुद्धिचापल्य त्यांना या प्राप्त परिस्थितींत स्वस्थ बसूं देणें शक्यच नव्हतें. त्यामुळें, तीं घाटावरील माणसें, तो सपाट भूप्रदेश, पोशाखाच्या विविध पद्धति, बोलण्यांतील फरक व विशिष्ट ढबी, रेल्वेचीं स्टेशनें वगैरे अनेक प्रकार ते अगदीं लक्षपूर्वक पहात होते. प्रत्येक गोष्टीचें रसग्रहण करतांना ते जणूं काय तद्रूप होत असत किंवा स्वतःला विसरत असत.

साधकावस्थेंत, पंचविषयांशीं स्वाभाविक होणारें हें तादात्म्य होळें

न देणें हेंच अभ्यासानें साधावयाचें असतें. मनाची स्वाभाविक ओढ पंचविषयांकडेच असते व ही जन्मजन्मांतरीची त्याची खोडी काय सहजा-सहजीं सुटण्यासारखी असते ? सतत अभ्यास हेंच त्यावर रामबाण औषध आहे. जेथें मनाचा मनपणाच नाहीसा होतो, मन उन्मन होतें अशा स्थितीचा अनुभव घेऊन मन आपलाच नाश कसा काय करून घेईल ? अशी येथें शंका येईल. परंतु मनाची एक खोडी या बाबतींत चांगली उपयोगी पडते. ज्ञानोबांनीं म्हटलें आहे—“ या मनाचें एक निकें । जे देखिलीये गोडीचे ठायां सोके— ” मनाला जिथें गोडी लागेल तेथें तें वरचेवर जात असते. त्याच्या चंचल स्वभावामुळें तें कोठें स्थिर रहात नाहीं हें खरेंच परंतु जेथें त्याला अधिक गोडी लागेल तेथे तें वरचेवर फेरफटका मारतें म्हणून “ अनुभव सुखचि कवतिकें । दावीत जाइजे ” असें वरील ओवीच्या उत्तरार्धांत त्यांनीं म्हटलें. अनुभवसुख म्हणजेच आत्मसुख त्याची गोडी मनाला वरचेवर चाखूं द्यावी म्हणजे विषयां-वरील त्याची प्रीति कमी होऊन तें निजानंदांत रमूं लागेल.

स्वामी याच दृष्टीनें साने व मास्तर यांचेकडे मधूनमधून दृष्टिक्षेप करीत असत. त्यांत साने जरी बाह्य गोष्टींकडे अवधान देत होते तरी सोहं भजनांत सावधान रहात होते. त्यांचें मन या गोडीचे ठिकाणीं सोकावल्याचें दिसत होतें. या उलट मास्तर नवनवीन दृश्यमान होणाऱ्या दृश्यांत सोहंच्या अनवधानानें रंगून जात होते, बाह्य विषयांत चांगलेच सावधान व अंतरीं अवधान फारसें नाहीच, असें ते दिसत होते. स्वामींनीं वराच वेळ याप्रमाणें निरीक्षण केलें व मास्तरांना थोडें सावध करावें व थोडें डिवचूनही सावध करावें म्हणून म्हटलें, “ मास्तर ! सान्यांकडे पहा ! आपण पंढरीचे वारकरी ! साने आपली वारी कशी करीत आहेत ? ”

मास्तर एकदम दचकल्याप्रमाणें साने व स्वामी या दोघांकडे पाहूं लागले. स्वामींच्या बोलण्यांतील दंश मास्तरांचे लक्षांत येण्यास वेळ लागला नाही. मास्तर तत्काळ आत्माभिमुख झाले.

मास्तर मनांत म्हणूं लागले आपण पांडुरंगाच्या दर्शनाकरितां जात आहोंत, आपण कांहीं वारकरी नाहीं, वारकऱ्याच्या गळ्यांत तुळशी माळ असते, हातांत पताकाही असते. आपल्याजवळ यांतील कांहींच नाहीं.

स्वामी त्याच संदर्भात पुढें बोलूं लागले. “मास्तर, तुम्ही म्हणाल वारकऱ्याच्या गळ्यांत माळ असते परंतु आपल्या गळ्यांत माळ नाही. खरोखर पाहिलें तर आपल्या गळ्यांतच माळ आहे. गळ्यावर नाही. तुकाराम महाराजांचें वचन तुम्हांला सांगतों—अंतरीची माळ फिरते अखंड । व्यर्थ कां पाखांडा हातीं माळ ’ ॥ सोऽहं हंस्सः ही माळ सद्गुरूंनीं आपल्या गळ्यांत अडकविली आहे व ती अखंड फिरते आहे, आपण सावधानतेनें तें लक्ष ठेवलें पाहिजे. आपोआप पंढरीची वारी-सुद्धां येथेंच पूर्ण होईल. “घेऊनि सद्गुरूचीं खून । येरझारीं गुंतलें मन । वारी येथें झाली पूर्ण । अनुभवितो रे ॥ ” असें याच सोऽहंबद्दल तुकाराम महाराजांनीं म्हटलें आहे, अंतरीची माळ फिरत असली तरी बाह्य माळ घालूं नये असें नाही. परंतु त्यांत ढोंगीपणाचा भाग बरेच वेळां असतो किंवा शिरतो. म्हणून माळ कोणी घालावी व कोणाला घालण्याची आवश्यकता नाही याबद्दलही तुकाराम महाराजांचें वचन आहे. ‘अंतरीं निर्मळ जाचेचा रसाळ । त्याचे गळां माळ असो नसो’ व याचे उलट ज्याचें अंतर निर्मळ नाही व वाणींत कटुता आहे ‘तेणें गळां माळ घालूं नये’ असें म्हटलें आहे, आतां सांगा खरा वारकरी होण्याकरितां माळेची जरूरी आहेच का ! ”

मास्तरांनीं मूकपणानेंच उत्तर दिलें. सानेहि हें सर्व ऐकून आनंदित झाले होते. स्वामी हेही आपल्याप्रमाणेंच या भागांत प्रथमच प्रवास करीत असूनही माझ्याप्रमाणें इतर गोष्टींत न रंगतां अध्यात्मवृत्तीचा धागा ते सोडीत नाहीत याबद्दल मास्तरांना नवल वाटलें.

काय सांगू मी या संतांचे उपकार । मज निरंतर जागवितो ॥ १ ॥

सहज बोलणें हित उपदेश । करुनी सायास शिकवितो ॥ २ ॥

या तुकाराम महाराजांच्या वचनाची त्यांना चटकन् स्मृति झाली व ते सोहं ध्यानांत मग्न झाले.

अशा प्रकारें मधूनमधून आध्यात्मिक चर्चा व कांहीं इतर गप्पागोष्टी करीत पंढरपुरापर्यंत त्यांचा प्रवास चालू होता. कोणताही भाविक मनुष्य जेव्हां आपल्या श्रद्धास्थानीं जातो तेव्हां त्याचे सारे सद्भाव उफाळून येणें स्वाभाविकच असतें. पंढरपूर आल्यावर सर्वांनाच एका निराळ्या

सात्त्विक वातावरणांत आल्याप्रमाणें वाटलें. परंतु थोड्याच वेळांत वडव्यांच्या घोळक्याला तोंड देण्याची पाळी आली. या मंडळींना उतरण्याकरितां श्री. रामभाऊ चिपळूणकर यांची जागा प्रशस्त होती व तेथेंच उतरण्याचें त्यांनीं ठरविलें होतें. त्यामुळें वडव्यांना तसें सांगत सांगत त्यांनीं आपला मुक्काम गांठला. वडव्यांचें कांहींच साधलें नाही. श्री. चिपळूणकर यांचेकडे सर्वांची रहाण्याची व जेवणाखाणाची सर्वच व्यवस्था उत्तम होती. दुसरे दिवशीं चंद्रभागेचें स्नान, पुंडलिकाचें दर्शन वगैरे कार्यक्रम सकाळपासून सुरू झाले. नेहमींच्या वारकरी मंडळींना वडव्यांचा त्रास फार करून होत नाही. परंतु लांबून कोणी यात्रेला आलेले दिसले कीं हें कूळ बरें मिळालें म्हणून वडव्यांचा विशेष तगादा सुरू होतो. निरनिराळे देव व त्यांचे पुजारी म्हणजे यात्रिकाला सतावून लुबाडण्याचे सांपळेच असल्याप्रमाणें चिकित्सक मनुष्याला वाटूं लागतें. पंढरपूरला जाणारा मनुष्य पांडुरंगाच्या दर्शनाला म्हणून जात असतो. परंतु अनेक देव आणि या देवाला अमूक दक्षिणा ठेवा, याला अमूक दक्षिणा ठेवा, तीर्थ घ्या, अंगारा लावतो अशी पुजारी लोकांची चलाखी पाहिली म्हणजे चांगल्या माणसाचेंही मनःस्वास्थ्य बिघडतें.

यांनाही चंद्रभागेवरील अनेक देव आणि पुजारी यांच्याशीं सर्वत्र सामना द्यावा लागला. शेवटीं स्वामींनीं ठरविलें कीं आपण आतां इतर देवदेवतांकडे लक्ष न देतां पांडुरंगाच्याच दर्शनाला जावयाचें. जातांना सर्वांनीं बुक्का, गुलाल, फुलांच्या माळा वगैरे घेतल्या व ते दर्शनाला गेले. वारीचा तो हंगाम नसल्यामुळें वारीच्या दिव्यांतून त्यांना जावें लागलें नाही. नित्याची गर्दी असतेच परंतु एकंदरीत दर्शन व्यवस्थित घेतां आलें. वरेच दिवसांच्या आशाआकांक्षांची ती पूर्तता होती. इष्ट गोष्टीच्या प्राप्तीनें मन स्वाभाविकच स्थिरावतें व आत्मानंद उफाळून येतो. तोच मनाचा आनंद त्या प्रिय वस्तूच्या प्राप्तीनें झाल्याप्रमाणें वाटतो. वृत्ति आनंदित झाली म्हणजे सर्वत्र प्रसन्न व आनंदमय वातावरणच भासूं लागतें. पांडुरंगाच्या दर्शनानें सर्वांनाच हें शुद्ध सात्त्विक समाधान प्राप्त झालें. नंतर रुक्मिणीच्या देवळांत जाऊन रुक्मिणी मातोश्रीचें दर्शन सर्वांनीं घेतलें. इतर अनेक गोष्टी लक्षपूर्वक पहाण्यांत बराच वेळ गेला. अत्यंत नम्रतेची द्योतक असलेली ती नामदेवाची पायरी ! मंगळ-

वेढ्याच्या किल्ल्याचे कामांत तटाखालीं गडप झाल्यामुळें मृत झालेल्या त्या भक्तराज चोखामेळ्याचीं विठ्ठल विठ्ठल म्हणणारीं हाडें आणून नामदेवानें पांडुरंगाच्या पुढें बांधलेली ती चोखामेळ्याची समाधि ! इतर अनेक भक्तशिरोमणि संतांचीं स्मारकें वगैरे पहातां पहातां व त्यासंबंधीं चर्चा करतां करतां संतचरित्रांच्या उदात्त जीवनदर्शनानें अंतःकरणांत भक्तीच्या भावना हेलवूं लागल्या. याप्रमाणें इकडे तिकडे फिरून झाल्यावर तिघेही पांडुरंगाच्या सभामंडपांत थोडी विश्रांति घेत बसले.

स्वस्थ बसल्यानंतर कांहीं भाविक भक्तजनांच्या हालचाली सहजच त्यांचें चित्त वेधून घेऊं लागल्या. कांहीं अत्यंत जिह्वाळ्यानें 'पांडुरंगा ! मायबापा !' असे उद्गार काढीत होते तर कांहीं 'पांडुरंग हरि, वासुदेवSS हरिSS' या नांवानें जयघोष करीत होते. बाहेरच्या बाजूला एक भक्त हातांत चिपळ्या घेऊन प्रेमतन्मयतेनें 'जयजय विठोबा रखुमाई' म्हणून मोठ्यानें भजन करीत होता. तो अगदीं देहभान विसरूनच भजन करीत होता. त्याच्या भजनानंदाचा ओलावा पाहून मास्तरांचें अंतःकरण हेलवलें. सानेही मंत्रमुग्ध होऊन डोलूं लागले. कारण अशा भजनांत रंगण्याची कला दोघांनाही अवगत होती. तो भजन करणारा वारकरी व त्याच्याकडे पहात चित्त चाकारल्यामुळें स्तब्ध झालेले मास्तर व सान या सर्वांचें लीलाकौतुक पहात स्वामी मात्र थोडे विचारमग्न झाले.

कोणतीही गोष्ट मोहक वाटली म्हणून तिच्या आहारीं जाण्याचा स्वामींचा स्वभाव नव्हता. ते जरी भाविक होते तरी नुसता भोळा भाव त्यांनीं कवटाळला नव्हता. गीता व उपनिषदें यांचा अभ्यास चिकित्सक बुद्धीनें त्यांनीं केला होता. ज्ञानेश्वरी, भागवत, संतांचे अभंग वगैरे संतवाङ्मयाचा अभ्यासही त्यांनीं अभ्यासू वृत्तीनें बराच केला होता. त्यामुळें 'अधिकार तैसा करूं उपदेश । साहे ओझें त्यास तेंचि देऊं ।' या न्यायानें साने व मास्तर यांचे भल्याकरितां कांहीं प्रसंगोचित बोलणें हितकर व योग्य असें त्यांना वाटलें.

संतांचें पंढरपूर हें कसें आहे, पंढरीची वारी म्हणजे काय, भजन कसें असावें, नामस्मरण कसें करावें, पांडुरंगाचें स्वरूप कसें आहे वगैरे विषयांवरील संतवाणींतील मौलिक विचार या निमित्तानें बोलावे म्हणून स्वामी दोघांना बरोबर घेऊन एका निवांत जागीं बसले.

बसल्याबरोबर मास्तर सान्यांकडे बघून म्हणाले, 'भजनांत तो बारकरी किती रंगून गेला होता !' साने उत्तरले 'खरोखरच त्याच्या त्या भजनानें आपणही दंग होऊन गेलों.' यावर स्वामींच्या अभिप्रायाकडे दोघांनीं आपल्या दृष्टि रोखल्या. 'बरोबर आहे' स्वामी म्हणाले. 'भजन फारच छान वाटलें पण आपण त्यावर कांहीं विचार केलात काय ?' मास्तर म्हणाले—'अशा भजनानें सुद्धां उत्तम समाधान प्राप्त होऊं शकेल असें वाटतें.'

स्वामी — "तो उत्तम समाधान भोगित आहे हें प्रत्यक्षच आपण पाहिलें. परंतु येथें विचार असा येतो कीं, मनुष्य असें मोठ्यानें भजन किती वेळ करूं शकेल ? दोन तास, चार तास करील ! पुढें दमेल. त्याला भजन बंदच करावें लागेल व अशा मोठ्यानें केलेल्या भजनांतूनच जर त्याला आनंद लुटतां येत असेल तर तो अखंड आनंद कसा काय उपभोगूं शकणार ?"

मास्तर — "होय, तुम्ही म्हणतां तें अगदीं बरोबर आहे. मीसुद्धां असें भजन, कांहीं पदें, स्तोत्रपाठ यांत रंगून जात असें, परंतु तें समाधान तात्पुरतें असे व त्यांत सतत रमून जाणें शक्य होत नसे."

साने — "माझाही अगदीं असाच अनुभव आहे. मीदेखील रात्री, पहांटेस एकतारीवर भजन करून त्यांत रंगत असें. माझें भजन ऐकून कांहीं शेजारी क्वचित् समाधान पावत तर कांहींना त्याची कटकटही वाटे. मनाचा हुरूप शरीर दमलें कीं आपोआपच थंडावत असे. त्यामुळें समाधानामागून असमाधान अपरिहार्यपणें येत असे."

स्वामी — "समाधानामागून असमाधान आलें म्हणून कांहीं बिघडतें असें नव्हे. मुळींच भजन न करणारांपेक्षां ही असमाधानाची स्थितिसुद्धां निःसंशय चांगलीच असते. एक प्रकारची सात्त्विक समाधानाची लालसा त्यामुळेंच निर्माण होतें व सर्व जीवनावर त्याचा एक कायम ठसा रहात असतो."

"परंतु भजनानंद भोगण्याचा याहून एकादा अधिक चांगला प्रकार नाही का, असा जर प्रश्न पडला तर तो आहे व तो सुगम, सोपा, सहज व सहजसाध्य आहे हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. साधुसंतांनीं हें सर्व सांगून ठेवलें आहे. परंतु स्थूल दृष्टीचा सामान्य मनुष्य स्थूल व जड

गोष्टींवर जशी श्रद्धा ठेवतो तशी यावर ठेवीत नाहीं. सूक्ष्म विचारानेंच त्याचें महत्त्व व रहस्य लक्षांत घेतलें पाहिजे. ”

“स्थूल दृष्टीचें भजन तें तरी योग्य प्रकारें करायचें म्हणजे तेथेंही वस्तुतः विचार केलाच पाहिजे. नाहीतर ‘हाका मारी ज्यांच्या नांवें । त्याचें गांवचि नाहीं ठावें ॥ १ ॥’ असें भजन करण्यानें कांहीं खरें सार्थक होणार नाही. ‘भजन तें ओंगळबाणें । नरका जाणें चुकेना’ याच दर्जाचें तें भजन होईल. नामस्मरण म्हटलें तरी नामोच्चाराबरोबर त्याचें स्मरण पाहिजेच. नाहीतर ‘स्मरणामार्जीं विस्मरण’ असें नामस्मरण निरर्थकच नव्हे काय ?”

‘संतसंगें अंतरंगें नाम बोलावें’ असें नाथांनीं सांगितल्याप्रमाणें सोहं-भावाचें अंतरंग भजन हें फारच श्रेष्ठ होय. ज्या नामांत भगवंताचें स्मरण आपोआप घडतें असें उत्तम नामस्मरणही हेंच. याला काळवेळ बघावा लागत नाही. यापासून दुसऱ्याला त्रास नाही किंवा दुसऱ्याचा त्रासही आपणांला नाही म्हणूनच नाथांनीं ‘भजन तरी करावें केव्हां । सोहं मंत्रीं नाहीं गोंबा’ असें सांगून ठेवलें आहे. यांत मुखानें केलेल्या भजनाप्रमाणें शरीर दमल्यामुळें भजन बंद करण्याचा प्रसंगच नाही. हें सतत स्वाभाविक चालणारेंच आहे. ‘भलतयाहि सिद्ध, आठवलेंचि फावें’ अशी ही सहजसिद्ध गोष्ट आहे. अंतःकरणांत भगवंताचें निःसीम प्रेम उत्पन्न होणें व त्या प्रेमानें भगवंताचें नांव मुखानें येणें ही नामस्मरणाची उच्चतमावस्था आहे. त्यांत ‘नाम घेणें’ या ऐवजीं ‘नाम मुखानें येणें’ हाच शब्दप्रयोग योग्य आहे. ”

“नामस्मरणाप्रमाणेंच पंढरीसंबंधीदिखील संतांचे गूढ विचार समजून घेतले पाहिजेत. पंढरी बदलली कीं पांडुरंगही बदलतो. तेथील भजनाचा प्रकार व भजक यांचीही एक निराळीच जात होते. ती बीट ! ती चंद्रभागा ! सारें सारें निराळें दिसूं लागतें.”

“काया हीच येथें पंढरी असून आत्मा हाच विठ्ठल आहे. ॐकाराच्या अर्धमात्रेवर म्हणजेच अर्धचंद्र विटेवर तो विराजत आहे. भावभक्ति हीच चंद्रभागा. पांडुरंगाची भेट पांडुरंग होऊनच घेतली जाते. ‘बाप रखुमा-देवीवरा विठ्ठलाची भेटी । आपुलीये संवसारीं घेऊनी राहें ॥’ असें हें पंढरपूर आहे. या पंढरीला गेल्यावर सर्वत्र पंढरीच दिसूं लागते. किंवा

भू वैकुण्ठच होतें. अवघाचि संसार सुखाचा होतो. ”

“हैं पंढरपूर संतांच्या सहवासानें व संतांच्या कृपेनें ओळखतां येतें. संतांनीं एकत्र जमून सुखसंवाद करण्याची जागा म्हणून हैं पंढरी क्षेत्र होय. सामान्य जनांना येथें सन्मार्ग लाभतो. वद्व, मुमुक्षु, साधक या सर्वांनाच खऱ्या पांडुरंगाची व पंढरीरायाची येथें ओळख पटण्याची अधिकांश संधि लाभत असल्यानें हैं एक पवित्र स्थान म्हणून सर्वश्रेष्ठच आहे. परंतु तेवढ्यावरच संतुष्ट राहून आपल्या विचारदृष्टीवर पडदा टाकून अंधारांत रहाणें योग्य नव्हे. प्रत्येकांनें हैं सर्व डोळसपणानें समजून घेणें हिताचें आहे. पांडुरंग होऊन पांडुरंगाची भक्ति करणें ही पंढरीरूपी विद्यापीठाची सर्वोच्च पदवी आहे. ही पदवी संतकृपेनें ज्याला जेथें प्राप्त होईल त्याला तेंच पंढरपूर झालें म्हणायला हरकत नाही. ”

वरीलप्रमाणें बरेच वेळ स्वामींचें बोलणें झाल्यावर परस्परांच्या या विषयावर सुखद गोष्टी झाल्या.

दोन प्रहरीं भोजन आटोपून क्षेत्रप्रदक्षिणा झाली. गोपाळपूर, दिंडीर-वन वगैरे पाहून झालें. तेथील निरनिराळे मठ, निरनिराळ्या मठांत अखंड वीणा कसा चालू असतो, प्रवचनें कीर्तनें कोठें होतात, मठाचे महंत व त्यांचे संप्रदाय व वारकरी संप्रदायाचें स्थूल स्वरूप कसें असतें, या संबंधीं कांहीं माहिती या क्षेत्रप्रदक्षिणेंत त्यांना उपलब्ध झाली.

दोन दिवस पंढरपुरांत राहून आध्यात्मिक विषयांवर परस्परांनीं पुष्कळ सुखसंवाद केले. स्वामींसारखे ज्येष्ठ व श्रेष्ठ गुरुबंधु आणि त्यांतही पूर्वीचे मित्रत्वाचे स्नेहाळ संबंध यामुळें मोकळ्या मनानें चालणाऱ्या चर्चेत काळ जसा आनंदांत जात होता तसाच तो सार्थकांतही जात होता. या वेळीं जास्त वेळ तेथें रहाण्याला सवड नसल्यानें परत सवडीनें पंढरीला येण्याचा संकल्प करून व पांडुरंगाचें दर्शन करून त्रिवर्ग परत पुणें-मुंबईकडे वळला.

प्रत्येक स्टेशन आलें कीं कांहीं माणसें डब्यांतून उतरतात कांहीं चढतात. मध्यंतरीं कांहीं गप्पागोष्टी होऊन कांहींच्या ओळखी जमतात, परंतु आपापली उतरण्याची जागा आली कीं जो तो उतरून जातो. हैं पुष्कळांच्या परिचयाचेंच आहे. याच घटनेच्या रुपकाच्या आधारे स्वामींनीं कांहीं उद्बोधक विचार व्यक्त केले.

स्वामी : “ मास्तर, आपलें जीवन म्हणजे सुद्धां एक याहून थोडा दीर्घ असा प्रवासच आहे. या डब्यांत ज्याप्रमाणें कांहीं मंडळी चढतात व कांहीं उतरतात त्याचप्रमाणें जीवनांत कांहीं व्यक्ति आपल्या सहवासांत येतात व कांहीं दुरावतात. आपण नात्यागोत्याचे संबंध लावून हा माझा, तो माझा, म्हणून ठरवीत असतों परंतु प्रत्येकांनें आयुष्यरूपी तिकिट काढलेलें आहे. त्याची वेळ भरली कीं तो निघून जातो. आपणां-लाही हें सर्व सोडून जाण्याची वेळ येणारच आहे. तेव्हां हें जाणून सर्व प्रपंचांत अलिप्तपणानें वावरणें हेंच विचारीपणाचें वागणें होय. यामुळें संसारांत आसक्तीमुळें होणारीं अनेक दुःखें नष्ट होतात. ”

“ याचप्रमाणें आपला देह, आपलें मन, बुद्धि वगैरे परिवार हाही अलिप्तपणें पहाणें हाच आत्मानंद भोगण्याचा खरा मार्ग आहे. यांत ढवळाढवळ न करतां तेथें अनासक्त रहाणें हाच या जीवनप्रवासाचा खरा सोहळा आहे—त्याचाच प्रवास सुखमय होतो. प्रवासाला कंटाळून प्रवास सोडणें ज्याप्रमाणें गाडींत बसलेल्या मनुष्याला इष्ट नसतें व शक्यही नसतें त्याचप्रमाणें आपणही कर्मप्रवाहरूपी गतिमान गाडींत सर्वजण वसलों आहोंत. आपण सारे परमात्मरूपी मुक्कामाहून निघालों असून आपणां सर्वांना तेथेंच मुक्कामाला जाणें आहे. अनासक्तपणें हा प्रवास करतां आला म्हणजे प्रत्येक क्षणाला व प्रत्येक स्थळाला आत्मानंद नगरींत मुक्काम आहे हें अनुभवतां येतें. घरांत कितीही फिरलें तरी ज्याप्रमाणें आपण आपल्या घरांतच असल्याचें समाधान भोगीत असतों त्याचप्रमाणें ‘ अवघें विश्वचि माझें घर ’ अशी स्थिति होऊन सर्व जीवन प्रवास म्हणजे पर-वास न होतां परमेश्वराशीं सह-वासमयच होतो. सोडूं ध्यानानें ही अवस्था प्रत्येकाला प्राप्त होऊं शकेल. त्यासाठीं श्रद्धापूर्वक दीर्घ प्रयत्न होणें जरूर आहे. ”

“ माणसाचें जीवन हें त्याच्यावर होणाऱ्या बऱ्या वाईट संस्कारांनीं घडत असतें. ज्या संस्कारांनीं देहबुद्धि दृढावत जाते, स्वार्थ बळावत जातो ते संस्कार मानवाला अधोगतीकडे नेत असतात. यांनाच कुसंस्कार म्हणतात. परंतु जेव्हां सु-संस्कार होतात तेव्हां मानवाची देहबुद्धी क्षीण होऊं लागते व स्वार्थी वृत्ति लोप पावूं लागते. यालाच खरा भाग्योदय म्हणतां येईल. आयुष्यांत सु-संस्कारांचे दिव्य क्षण जरी अल्पस्वल्प स्वरूपानंद ... २८

अनुभवतां आले तरी ते संपूर्ण जीवन बदलू शकतात.”

साने व मास्तर यांना स्वामींचा सहवास लाभला व सद्गुरुकृपा, पंढरीची यात्रा व प्रसंगोचित मार्गदर्शन यांचा कायमचा ठसा त्यांच्या जीवनावर उमटला. जीवनाचें सुकाणू योग्य दिशेला वळलें व भवसागरांतून जाणारी ही जीवन नौका सुखरूपपणें परतीराला लागण्याची निश्चिती विकल्पी मनालासुद्धां वाटूं लागली. पंढरपूरचा छोटासा प्रवास करून मुंबईस परत आल्यावर दिग्विजय करून परत आल्याचा आनंद सर्वांच्या मुखमंडलावर झळकत होता.

मुंबईला आल्यावर साने व मास्तर आपसांत झालेल्या चर्चेची चर्चा व विचारांचा पुनर्विचार करित ग्रहण केलेले सिद्धांत पचनीं पाडीत होते. या प्रसंगीं साने व मास्तर यांचा एक संवाद मोठा उद्बोधक असल्याने तो देत आहे.

या संवादाची पार्श्वभूमी अशी आहे: साने पांढस येथें शिक्षक असतांना त्रयोदशाक्षरी रामनामाचा जप करित असत. तेरा कोटि रामनामाचा जप झाला म्हणजे आपणांला साक्षात् प्रभु रामराय भेट देतील व आपण कृतार्थ होऊं अशी त्यांची धारणा होती. परंतु स्वाभींचे भेटीमुळें मास्तरांचा पारमार्थिक दृष्टिकोन बदलला व त्याचा परिणाम त्यांच्या मित्रांच्या मतपरिवर्तनांत झाला होता. साने त्यामुळें पुण्यास अनुग्रहासाठीं निघाल्या वेळेपासून आपल्या जपमाळेचें चंबूगवाळें बांधूनच निघाले होते. साने यांचे त्यांच्या पूर्वीच्या जपाबद्दलचे विचार मास्तरांना आतां जाणून घ्यावयाचे होते व त्यांच्या धारणा आतां काय आहेत तेंही समजून घ्यावयाचें होतें.

मास्तर : “अहो साने, आतां तुमच्या त्या संकल्पित तेरा कोटि जपाचें आतां काय करणार ? ”

साने—“जपाचें आतां अजपाजपांत पर्यवसान झालें. जपानें जें साधवयाचें होतें व जें कदाचित् साधलेंही नसतें तें आतां साधलें आहे. मुक्कामाला गेल्यावर ज्याप्रमाणें चालणें संपतें त्याप्रमाणें साध्य सिद्ध झाल्यावर साधनाचें काम संपलेंच. तेरा कोटि रामनामाचें बंधन आतां माझेवर आहे असें मला वाटत नाही.”

मास्तर—“अहो पण तुम्ही तसा संकल्प केला आहे ना. तसें न करण्यानें तुम्हांला पाप नाहीं का लागणार ?”

साने — “संकल्प करणारा मनुष्य विकल्पही करूं शकतो. संकल्पानें गोष्ट सुरू करावयाची आणि विकल्पानें ती सोडायची हें व्यवहारांत नित्याचें घडत असतें. परंतु मी हें विकल्पानें सोडीत नसून या बाबतींत आतां संकल्प आणि विकल्प हे शून्यवत् झाले आहेत. आतां संकल्प संपला आणि विकल्प बंद पडला आहे. आतां मी काय करायचें तें होत आहे. ”

मास्तर व साने यांचा अशा प्रकारचा संवाद स्वामी शांतपणें ऐकत होते. परंतु साने यांच्या तत्त्वनिष्ठ सुंदर बोलण्यामुळें त्यांचा आनंद अंतरांत न मावल्यामुळें ते बोलूं लागले.

स्वामी — “शाबास, साने ! तुमचे विचार फारच उच्च आहेत. सद्गुरु अनुग्रहानंतर वस्तुतः पुनर्जन्मच झाला आहे. आतां पूर्वीचीं बंधनें, समजुती हीं टिकवणें बंधनकारक रहातच नाहीं. तेरा कोटी जप आणि साक्षात्कार ही एक चमत्कारिक कल्पनाच आहे. परमेश्वरानें असें कोठें सांगितलें आहे काय ? ही शुद्ध हमाली आहे. परमेश्वर शुद्ध भवतीनें प्राप्त होतो. जप संख्येनें काहीं मानसिक शक्ति वाढतील. परंतु परमेश्वर प्राप्त होणार नाहीं. त्याकरतां शुद्ध ज्ञान किंवा प्रेमच पाहिजे. एकनाथ महाराजांनीं म्हटलें आहे ‘एक ते मंत्र उपदेशिती । जपू करावा नेणों किती । जेणें होय निजात्म प्राप्ती । ते मंत्रयुक्ती न कळे ॥’ निजात्म-प्राप्तीचा सहजसिद्ध सोहं मंत्र आतां तुम्हांला मिळाला आहे. तोच सर्व मंत्रांचा राजा आहे. गुरुसंप्रदाय धर्म हेच आतां वर्णाश्रम आहेत. तेव्हां तुमचे विचार अगदीं योग्य आहेत.”

अशा प्रकारें बोलणीं होऊन सर्वांनाच फार समाधान झालें. मास्तरांचे प्रश्न योग्य उत्तरामुळें पूर्णपणें निकालांत निघून त्यांच्या अशाच स्वरूपाच्या अनेक शंकांचेही निरसन साहजिकच झालें.

या वेळीं पंढरपूराहून निघालेले हे सहप्रवासी पुण्याला मुक्काम न करतांच एकदम मुंबईस आले. दि. १९ व २० ला दोन दिवस पंढरपुरांत राहून तेथील यात्रेचा अनुभव जसा त्यांनीं घेतला तसाच आतां मुंबापुरीस दि. २१ ला आल्यावर २२ व २३ दिनांकांला त्यांनीं मुंबईचा शक्य तितका प्रेक्षणीय भाग पाहून घेतला. कडक उन्हाळा होता तरी प्रथमच

मुंबईचे वैभव पहाणारा रसिक त्याची पर्वा करीत नाही. त्यांतूनही स्वामी १९१९ ते १९२२ पर्यंत तीन वर्षे मुंबईत राहिलेले असल्याने त्यांना मुंबईतील महत्त्वाच्या गोष्टी दाखविण्याला त्याचा उत्तम उपयोग झाला.

मुंबईत स्वामींचे मित्र श्री. काका लिमये यांच्या समवेत अध्यात्मिक चर्चेतही दोन रात्री आनंदांत गेल्या व दि. २४ मेला सकाळीं बोटीने त्रिवर्ग निघाले. बोटीत बसल्यावर मास्तरांचे डोके दुखू लागले व त्यांना ताप आला. बोटी बंद होण्याचे अखेरीचे दिवस आलेले. बोट मनस्वी हलत होती. अशा वेळीं स्वामी मास्तरांची शुश्रूषा मनोभावे करीत होते. त्यांचे डोके दाबावे, पाय चेपावे, पाठीवरून हात फिरवावा, त्यांना वरचेवर पाणी द्यावे वगैरे इतके आस्थेने करीत होते कीं इतकी काळजी कोणी घरींसुद्धां घेणार नाही.

रत्नागिरीला बोट सायंकाळीं सहा वाजतां आली. रत्नागिरींत उतरल्यावर साने आपल्या चुलतीकडे रत्नागिरींत मघले आळींत रहाण्याकरितां गेले आणि स्वामी व मास्तर परस्पर भाट्यांत येऊन खटारे गाडीने रात्री ११-१२ वाजतां पावस येथे आले. वाटेत पावसाने चांगले झोडपून काढले.

स्वामींशीं साने व मास्तर यांचे प्रेमाचे संबंध उत्तरोत्तर वाढत होते. साने यानंतर देवरुख येथे आपल्या गांवीं शिक्षकाची नोकरी करीत होते. पोटपुरते काम । परी अगत्य तो राम ॥ अशी त्यांची वागणूक होती. स्वामींची गांठ पडावी अशी अतीव उत्कंठा त्यांना लागून राही. अशा स्थितीत स्वामींचे एखादे पत्र आले म्हणजे त्यांना अमृताची वृष्टि झाल्याचे समाधान वाटे. दि. १६-७-१९२६ चे पत्रांत ते लिहितात :

“ज्याप्रमाणे चातक पक्षी पावसागो करून पावसाची वाट पहात बसतो, त्याप्रमाणे आपल्या गोड शब्दांची वाट पहात होतो. काल तर वाट पहाण्याची कमालच झाली होती त्यामुळे कीं काय न जाणे आज प्रेमवृष्टी झाली. पण, पण का ? पावसागो कोठे थांबले आहे ? भेटी-अंतीं ते थांबेल ” वगैरे वगैरे.

याप्रमाणे साने देवरुखला गेल्यावर त्यांना आपणाला तेथे पारमार्थिक मित्र नाही म्हणून तळमळ वाटे व मास्तर आणि स्वामी यांच्या प्रेमळ पत्राची ते वाट पहात असत.

इकडे पांवस येथें श्री. पटवर्धन मास्तर यांनाही साने यांची राहून राहून आठवण येई. सान्यांच्या पत्राची ते आतुरतेने वाट पहात व पत्र मिळतांच त्यांना ब्रह्मानंद होई. आपण परस्परांपासून दूर झाल्यावद्दल दैवाला दोष द्यावा असें त्यांना वाटे. 'दैवबळें दूर गेला परी भावबळें जवळी आला' अशी त्यांची अवस्था होती.

भाद्रपद महिना होता. मास्तर शनिवारी सुटी असल्यामुळें जवळच मावळंगें येथें आपल्या मामांकडे गेले होते. त्याच गावांत रामभाऊ नेने यांचेकडे ते वस्तीला होते. सर्व मंडळी झोंपली व मास्तरही निजले होते. सोडून ध्यानांत निमग्न असतांच किंचित् डुलकी आली व त्यांना एकदम आपल्यापुढें साने उभे आहेत असें दिसलें. आपण जागे असून जणू आपल्यापुढें साने प्रत्यक्ष उभे आहेत असेंच त्यांना त्या वेळीं वाटलें. परस्परांनीं प्रेमानें नमस्कार केले. इतक्यांत साने मास्तरांना म्हणाले "मी आतां जातो. तुमची आमची ही शेवटचीच भेट ! लोभ असूं द्या" असें म्हणून एक प्रेमळ कटाक्ष टाकून ते निघून गेले.

मास्तर एकदम दचकून बसले. त्यांना फार बेचैन वाटूं लागलें. छातींत थोडें घडघडल्याप्रमाणें झालें. सर्व प्रकार हा स्वप्नांतलाच काय ? भेट व बोलणें तर प्रत्यक्षाप्रमाणें झालें असें मनाला वाटत होतें. सान्यांनीं शेवटचीच भेट म्हणून सांगितल्याचें आठवत असल्यामुळें मनाला विषण्णता वाटूं लागली. साने असें कां बरें म्हणाले ? बहुधा ते फार असाध्य आजारांनें जर्जर झाले असावेत किंवा या वेळींच त्यांचें देहावसान झालें असावें असेंच मास्तरांना वाटलें. मास्तरांना सर्व रात्रभर झोंप लागली नाहीं.

दुसरे दिवशीं मास्तर पांवसेस आले व कांहीं माहिती मिळते का म्हणून पाहूं लागले तों सायंकाळपर्यंत साने वारल्याची दुःखद बातमी त्यांना मिळाली. ती वेळ मास्तरांना साने यांनीं येऊन नमस्कार करून ही शेवटचीच भेट म्हणून सांगितलें तीच होती. अत्यंत प्रेमांमुळें मृत्युसमयीं परस्परांना याप्रमाणें अनुभव आला.

मास्तरांना फार हळहळ वाटली. दुःख हलकें करण्याकरितां ते स्वामींकडे गेले. स्वामींना ही वार्ता समजतांच वाईट वाटलें. आपल्या भेटीची सान्यांना किती विलक्षण ओढ होती, एकादें पत्र यावें म्हणून

त्यांचा जीव कसा तळमळत असे याची स्वामींना आठवण झाली. स्वामी मास्तरांना म्हणाले— “ साने जर दीर्घायु झाले असते तर ते परमार्थात थोर अधिकारी ठरले असते. परंतु आतां तरी काय ? ज्यांची इतकी ओढ मृत्युसमयी होती, ते योगभ्रष्ट म्हणूनच पुन्हां जन्माला येऊन दिव्य जीवन जगायचेच यांत शंकाच नको. ”

वरीलप्रमाणे कांहीं उद्बोधक गोष्टी बोलून स्वामींनीं मास्तरांच्या विरही मनाचें सांत्वन केलें. मृत्युसमयी आपल्याला भेट देऊन नमस्कार केला ही गोष्ट त्यांची आत्मिकशक्ति वाढल्याचे निदर्शक आहे असेंही सांगितलें.

याप्रमाणे साने अनुग्रहानंतर अवघ्या चार महिन्यांचे आंतच इहलोक सोडून गेले. नवज्वराचे आजारांत त्यांचें देहावसान झालें. त्यांना शेवटीं वात झाला व त्या वातांत ते बडबडत असत. परंतु ती बडबडसुद्धां साधी नसे. बडबडींत ते कधीं मास्तरांजवळ तत्त्वज्ञानाच्या गोष्टी बोलत तर कधीं स्वामींना उद्देशून बोलत. ‘जिवंतपणीं ज्याची अधिकांश आवड असते तीच आवड मृत्युसमयी वाढत असते व पुढील गतीसुद्धां त्याच-प्रमाणे होते असें गीतेंत सांगितलें असल्यानें साने यांना कोणती गति मिळेल हें न सांगतांच समजण्यासारखें आहे. साने ताप आल्यानंतर साखरप्याहून देवरुख या आपल्या गांवीं गेले होते व तेथेंच त्यांचा अंत झाला.

स्वामींचा एक कृपापात्र मित्र काळानें हिरावून नेला. परंतु पटवर्धन मास्तरांसारखा जीवाभावाचा मित्र त्यांना आजवर लाभला आहे. त्यांचे अतूट असे प्रेमाचे संबंध दिवसेंदिवस वाढतच आहेत. स्वामींचें आपल्यावर उत्कट प्रेम आहे या जाणिवेमुळे मास्तरांना परमार्थात नेहमींच प्रगतिशील रहातां आलें.

मित्र कसा असावा असें जर तुम्ही मास्तरांना विचाराल तर ते हेंच उत्तर देतील कीं ‘स्वामींसारखा’.

पंढरपूरच्या या प्रवासांत पांडुरंगाच्या दर्शनानें किती धन्यता वाटली त्याचें वर्णन स्वामींनीं केलें आहे. तो अभंग येथेंच देऊन प्रकरणाचा समारोप साधीत आहे.

गेलों पंढरीसी बंधुवर्गासंगें । केलें चंद्रभागेमार्जी स्नान ॥ १ ॥
 नामदेवें जेथें घेतली समाधि । वंदिली ती आधीं पायरी मीं ॥ २ ॥
 विठ्ठलाची मूर्त शोभे राउळांत । कटीवरी हात ठेवोनियां ॥ ३ ॥
 देखिला म्यां डोळां विटेवरी उभा । चैतन्याचा गाभा पांडुरंग ॥ ४ ॥
 भावे लोटांगण घातलें चरणीं । आठवोनि मनीं श्रीगुरुसी ॥ ५ ॥
 राईरखुमाईचें घेतलें दर्शन । जाहलें पावन अंतरंग ॥ ६ ॥
 धन्य पुण्डरीक भक्तशिरोमणि । वंदिला जोडोनि दोन्ही हात ॥ ७ ॥
 ऐकिली मीं होती पंढरीची ख्याती । तैसी चि प्रचीति आली मज ॥ ८ ॥
 स्वामी म्हणे पूर्व-सुकृताचें फळ । भेटला विठ्ठल ह्याचि देहीं ॥ ९ ॥

३ निहाळ ता (निहाळ) उभारी निहाळ निहाळ निहाळ
 निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ
 निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ

१ कोणक हा

२३

निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ

[निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ]

१२३४५६७८९१०

— (निहाळ) उभारी मी

निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ
 निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ
 निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ
 निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ
 निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ
 निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ
 निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ
 निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ
 निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ
 निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ निहाळ

प्रकरण पंधरावे

सुहृदांचे हृद्गत

[स्वामींचे जीवश्च कण्ठश्च स्नेही व गुरुबंधु श्री. विनायक गोपाळ तथा काका लिमये यांनीं स्वामींना सुमारे ३८ वर्षांपूर्वी लिहिलेलीं दोन व नंतरचें एक अशीं हीं तीन हृदयंगम पत्रें साधकांना उद्बोधक वाटतील. पहिल्या दोन पत्रांत स्वामींना त्यांनीं प्रियंवद (गोडबोले) या नांवानें व स्वामींचे मामा श्री. केशवराव गोखले यांना नाना (किंवा मामा) या नांवानें संबोधिलें आहे.]

पत्र क्रमांक १

ॐ

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ भगवद्गीता

[प्रापंचिक पत्राची पारमार्थिक पुरवणी]

मुंबई, १६-५-१९२५

प्रिय प्रियंवद (आप्पा)—

श्रीसद्गुरुकृपाप्रसादानें संप्रदायाच्या परंपरागत संसारांत नुक्ताच जन्मास आलेला हा आपला अनुज आपणांस अभिवादन करीत आहे, त्याचा सप्रेम स्वीकार व्हावा. आध्यात्माच्या आनंदमय अवस्थेंत व्यावहारिक वडीलपण उरत नाहीं हें खरें तरीसुद्धां ज्ञानप्राप्तीच्या दृष्टीनें कालानुक्रमाकडे पाहिलें तर तें मिळविण्याचा वडिलपणाचा मान पूर्व-सुकृतबलानें तुम्हांस आधीं लाभला व म्हणून व गुरुमातेच्या परिवारांत माझ्या अग्रजाचा लाभ आपणांस मिळून मी तुमचा अनुज झालों यामुळे, आपल्या या नूतनोदित बंधूची पारमार्थिक उन्नति कशी होईल याचा विचार करण्याची जबाबदारी नव्या नात्यामुळे आपणांवर पडते व तें कर्तव्य आपण आनंदानें बजावाल अशी आशा आहे.

हैं कसें घडलें ? होतें काय आणि झालें काय ! मानवी आयुष्यांत केवढी क्रांति ही !! याला विधि-घटनेची विविधता म्हणा, पूर्वपुण्याईचा अपूर्व परिपाक म्हणा, सुदैवाची सानुकूलता म्हणा अगर चराचराच्या चमत्कृतीचा चलच्चित्रपट म्हणा, कांहीं म्हणा पण मानवी आयुष्यांत हा फरक अ-सामान्य खरा ! प्रियंवदा, दैवी आनंदानें उचंबळून स्थिरावण्या-इतकें तुमचें मन सरावलें आहे पण व्यवहाराच्या विविध व्यापारांत वावरून विरलेलें-नव्हे व्यवहाराला विकलेलें माझें मन अद्याप चांगलेंसें स्थिरावत नाहीं आणि म्हणूनच दैवी विचारांच्या वाऱ्याचे विमल झोतही हृदयाच्या दर्यावर उठत नाहीत. देहाच्या गुलामगिरीचा परिणाम दुसरें काय ! पण सद्गुरूची कृपा, सुकृतांचा संचय, प्रयत्नांची परिणता आणि सज्जन सन्मित्रांचा सहवास या चतुःसूत्रीच्या साहाय्यानें आज ना उद्यां अखंडानंद चित् स्वरूपाचें सम्यक्ज्ञान होईलच होईल असा भरंवसा वाटूं लागला आहे ! सिद्धिदाता सद्गुरु समर्थ आहे !!

सिंहावलोकन

कारणाशिवाय कार्य होत नाहीं हा त्रिकालाबाधित सिद्धांत आहे. माझ्या प्रकृतींत परिणामकारक परिवर्तन घडावयालासुद्धां असेंच एक कारण घडलें. सायंकाळची प्रशांत वेळ. आपले मामा (रा. केशवराव गोंखले) नुक्तेच सोलापूरच्या बाजूस त्यांचे एक ऋणको, रा. इनामदार यांचेकडे जाऊन आले होते. सदर गृहस्थ पिढिजाद गुरुघराण्यांतील, पण दानत चांगली नाहीं. यासंबंधीं सहज बोलणें निघालें असतां माझ्या चिकित्सेखोर स्वभावानुसार (भूषणास्पद नव्हे पण 'स्वभावो दुरति-क्रमः') ढोंगी गुरूची थोडीशी हजेरी घेतां घेतां मीं म्हटलें "पण ते आपलेच गुरु आहेत असें ऐकतों."

मामा : छे ! छे ! ते नव्हेत आमचे गुरु ! आमचे गुरु आहेत पण ते निराळे. तो समोर फोटो आहे ना ? ते आमचे गुरु. (येथें यांनीं गुरुवर्य बाबासाहेब यांची त्रोटक माहिती सांगितली) मात्र व्यवहारांत आम्ही त्यांची ओळख स्नेही या नात्यानें सांगतो, वाच्यता नको म्हणून !

मी : असें, असें ! तो फोटो मी आज पुष्कळ दिवस पहातो आहे. हल्लीं ते कुठे असतात बरें ?

मामा : हल्लीं त्यांची बदली माटुंग्यास झाली आहे.

मी : म्हणजे अलीकडे गुरुवारी जातां तें तेथेंच वाटतें ?

मामा : हो, तेथेंच.

मी : (आठवून) परवां रामभाऊ आला होता त्या वेळीं सारी मंडळी घेऊन तिकडेच गेलां होतां कायसें ?

मामा : होय, त्याच्या बहिणीला आणि आईला त्यांचें दर्शन घ्यायचें होतें म्हणून गेलों होतों. सर्वांना अनुग्रह झालेला होता.

मी : (औत्सुक्यानें) आणि रामभाऊलासुद्धां ? (लहानपणींसुद्धां अनुग्रह होऊं शकतो हें मला ठाऊक नव्हतें.)

मामा : होय, त्यालासुद्धां झाला आहे.

मी : तो कधीं ? मला नाहीं बोलला कुठें ?

मामा : नाहीं, तें त्याला सांगतां येणार नाहीं. मागें आम्ही पावसाळ्यांत पुण्यास गेलों होतों ना, तेथें त्याला अनुग्रह झाला. (येथे त्यांनीं त्या वेळची थोडीशी माहिती—ज्ञानेश्वरीवरील तुमचे प्रभुत्व, ज्ञान-जिज्ञासा, बाबांनीं केलेलें कौतुक—दिली.)

मी : ज्ञानेश्वरीसुद्धां आणखीही कित्येक उत्तम ग्रंथ त्यानें वाचले आहेत हें मला माहीत आहे. पण या दुसऱ्या गौडबंगालाची परिस्फुटता त्यानें माझ्याजवळ बिलकुल केली नाहीं. आश्चर्य आहे ?

मामा : आश्चर्य कसलें ? तें सांगावयाला त्याला हुकूम नाहीं. आम्हांला वाच्यता करावयाची नाहीं.

मी : (चिडून पण शांतपणें) अस्सें, आपल्या दिलाच्या दोस्ताजवळ जिव्हाळ्याची गोष्ट बोलणें म्हणजे वाच्यता झाली वाटतें ? अशी अशी वस्तुस्थिति आहे एवढें कळल्यानें काहीं कोणीं लगेच प्राप्तीचा अर्धा वांटा मागत नाहीं. मित्र म्हटल्यावर अशी प्रतारणा शोभते वाटतें ?

मामा : ही प्रतारणा नव्हे, विचारल्यावांचून सांगावयाचें नाहीं असें आमचें तत्त्व आहे.

मी : (पारा चढून) खाशी तोड ! तुमच्याजवळ अमुक अमुक आहे याचें स्वप्न पडतें वाटतें आम्हांला ? मित्रांनींच महत्त्वाच्या गोष्टी लपविल्यावर मग जगांत विश्वासच उरला नाहीं म्हणायचा. बाकी हें एकदां केव्हां तरी कळावयाला हवेंच होतें म्हणा ?

मामा : तसें नव्हे, तुमचा गैरसमज झाला आहे, रागावूं नका !

मी : (उपरोधिकपणानें) खरें आहे. माझीच चूक. मीं तरी एवढ्या खोल पाण्यांत कशाला शिरावें ? आणि रागावूं तरी कशासाठी ? असें काय मीं त्याचें मोठें हित साधलें आहे कीं त्याचे मोबदल्यांत हृदयाचें हार्द्र त्यानें मला सांगावें ! ज्याच्या त्याच्या मनाची गोष्ट आहे पण-पण अगदीं खरेंच बोलायचें नाना, तर ही गोष्ट माझ्या जिवाला लागली. अनपेक्षित धक्का असतो तो ! होईल आतां आस्ते आस्ते कमी. पण 'रामभाऊनें माझ्याशीं प्रतारणा केली' असें मला अजूनही वाटतें. (अवतरणांतील शब्द मीं निरनिराळ्या शब्दावर जोर देत उद्गारलों) त्याला सांगावयाचें नव्हतें तर "बोवा, अमुक अमुक गोष्ट आहे पण ती सांगावयाची नाही" एवढें बोलला असता तर मी कांहीं गळीं पडलों नसतों खास !

मामा : तेवढेंसुद्धां त्याला सांगण्याचा हुकूम नाही.

मी : (उद्रेकानें) वरोबर ! म्हणून त्यानें हें गुपित ठेवलें असावें ! पण-पण तुम्हीं जेवढें बोललां तेवढें बोलावयाला त्याला कांहीं हरकत नव्हती. (खोंचून) मग तुम्हांला आहे वाटतें वाच्यता करावयाला परवानगी ?

मामा : आतां ओघानेंच आलें म्हणून बोललों. संप्रदायाची आणि आहे ही. मीसुद्धां आपण होऊन काढलें नसतें हें, पण बोलण्याच्या भरांत बाहेर आलें झालें ! बाकी सांगावयाचें नाही म्हणजे चोरून ठेवायचें असें मात्र नव्हे. तसें असतें तर त्यांना कसें लाभलें असतें, आम्हांला कसें मिळालें असतें आणि बायाबापड्यांच्या पदरांत तरी कसें पडलें असतें ? पण आतां उगीच चर्चा कशाला ?

मी : हें बोलणें सुसंगत आहे वाटतें ? बायाबापड्यांइतकें सामान्य ज्ञानही आमच्यांत नाही म्हणायचें ? सांगायची इच्छा नसली तर झळ-झळीत नाही म्हणावें ? आज म्हणजे माझें त्याविणें अडलेंय असें थोडेंच आहे. पण-

'रामभाऊनें असें करावयाचें नव्हे' पालुपद घोळीत मी उद्गारलों.

मामा : (वाद संपविण्याच्या हेतूनें) तें तुम्ही समक्ष त्यालाच विचारा कसें ! तोच त्याचा खुलासा करील.

मी : (स्वगत) भामट्या भाच्याच्या भलेपणाचा भोपळा वनावण्याची मामांच्या मुत्सद्देगिरीची मखलाशी और आहे खरी. (प्रगट) कांहीं जरूर नाही एवढी—मला कुणाकडे जायचें झालें तर त्यांत रामभाऊची मध्यस्ती कशाला ? मी डायरेक्ट जाईन (मनांत) कधींमधीं पत्र पाठवायचें तें—सुद्धां आतां पाठवायला नको, त्याला गरज नाही, मग मलाच कां एवढा उमाळा ! (मी स्तब्ध उभा राहिलों).

मामा : (मध्येंच) कोहिनूर मिलचा संप झाला त्याचें कांहीं कळलें कां ?

मी रागानें मुसमुसत होतों पण विवेकानें राग दाबून ठेविला होता. संपाचें बोलणें निघतांच मी तेथून पाय काढला आणि जातां जातां “संपाच्या गोष्टी बोलायला आपल्याला पुष्कळ फुरसत आहे. क्युरिऑ-सिटी जागृत करावयाची आणि मग अर्धवट स्थितींत तसेंच टाकून जायचें ” असें कायसेसें पुटपुटत मामा ‘ थांबा, थांबा ’ म्हणत असतां मी खोलीकडे परतलों !

कचोपाख्यान

मार्गे दृष्टीक्षेपही न करितां मी तडक खोलींत येऊन स्वस्थ पडून राहिलों. आमचे भाषणाचे अखेरी अखेरीस जिज्ञासू प्रेक्षकगण जमा झाला होता. पण संभाषणाचा समारोप झाल्यानें “ काय, काय ” अशी कावकाव सुरू झाली होती, व आम्हीही पडल्यापडल्या ‘ कांहीं नाही हो ’ ‘ उगीच कांहीं तरी ’ अशी भांबावल्यासारखीं उत्तरें देत होतों. असो. या वेळीं मी छोटी गीता हातांत घेऊन पडलों होतों पण गीतेकडे माझें लक्ष कितपत होतें भगवान् जाणे ! त्या वेळीं माझे अंगांत कचदेवाचा पूर्ण संचार झाला होता. (मागल्याच रविवारीं विद्याहरण पाहून आलों होतों.) ‘ आरामाच्या मार्गानें संजीवनीची प्राप्ति करून घेण्याचें भाग्य जरी विधा-त्यानें माझ्या ललाटीं लिहिलें नसलें तरी उग्रतपश्चर्येचा खडतर मार्ग मला कांहीं कोणी बंद केला नाही ! आणि भक्तांच्या भक्तीला पावण्याचें ब्रीद त्या शंकरानें, तुझ्या पक्षपाती पित्याप्रमाणें, जोंपर्यंत सोडिलें नाही तोंपर्यंत मी संजीवनीचा नाद कां सोडीन ? तो महेश माझा पाठिराखा आहे ’.

“ अनाथ नरतपा तारक भोला—” या देवयानीला उद्देशून काढलेल्या

गुरुपुत्र कचाच्या वाणेदार उद्गारांनीं माझे हृदयांत तांडव नृत्य मांडिलें होतें. इतक्यांत हळूच दार किलकिलें करून मामा आंत आले. त्यांचे हातांत एक जाडजूड पुस्तक होतें. आंत येतांच ते म्हणाले “ मी येऊं का आंत ? व्यत्यय नाहीं ना येणार तुमच्या वाचनांत ? ” मी ‘ आतां राग देई मना शांततेला ’ या स्थितीप्रत येऊं लागलों होतो. तशांत वरील वाक्यें ऐकून मी पूर्ण भानावर आलों. कोणी माझ्याकडे आले असतां आपल्याच व्यवसायांत गर्क आहे असें भासविण्याचा चढेल दुढ्याचार्यपणा माझ्यांत कधींच नसल्यामुळे मी उत्तरलों “ या, या, विचारावयाचें काय त्यांत, हें असें चालायचेंच. शिळोप्याच्या वेळीं वेळ घालवायचीं सुगम साधनें आहेत हीं आमचीं ! ”

मामा : मघांशीं तुम्ही रामभाऊंवर उंखडलेत—

मी : (मध्येच) छे, छे, भलतेंच कांहींतरी. त्यानें काय माझें घोडें मारलें आहे थोडेंच ! पण तुम्ही आतांच ‘ संप्रदायाची आण ’ कीं कायसेलें सांगितलें, त्यावरून त्याचेंच करणें बरोबर आहे. मला पटलें म्हणतों ना ! जाऊं द्या तें आतां. तें हातांतून काय आणलें आहांत तें वाचा थोडेसें.

मामा : तुम्ही काय वाचतां आहां ?

मी : गीता. वाचतो केव्हां केव्हां !

मामा : समजतो कां सारा अर्थ ? कीं आपलें उगीच.

मी : उगीच वाचायला मी काय ‘ पागल ’ आहे. वाच्यार्थ समजतो. गूढार्थासंबंधीं म्हणाल तर मी त्याच्या फारसा पाठीस लागलोंच नाहीं. शिवाय रहस्य समजलें नाहीं म्हणून वाचन कशाला सोडावयाला हवें ? आणि समजणारे तरी कोण कुणाला सांगायला बसलेत ? जो तो आपल्याच मोठेपणाच्या तोऱ्यांत ! काय समजेल तें समजेल. वाचा कीं काय आणिलें आहांत त्यांतले !

पुढें त्यांनीं “ हें शब्देवीण संवादिजे ” वगैरे एकदोन ओंव्या वाचल्या व त्याचा अर्थही सांगण्याचा प्रयत्न केला. माझें लक्ष आपलें यथातथाच होतें. पण होस हो देण्याला मी चुकत नव्हतो. मामांनीं पुस्तक बंद करून म्हटलें ‘ हें असें आहे. एकदम समजायचें नाहीं. सतत अभ्यास पाहिजे. ’

मी : तें खरेंच. तरीसुद्धां थोडेथोडे समजलें.

मामा : (हंसून) मग आतां सांगा पाहूं. रामभाऊवरचा राग गेला कीं नाही तो.

मी : (हंसून) गेला, गेला, गेला, त्रिवार गेला. पण मी म्हणतो तुमच्या-सारख्या महानुभावांनीं सामान्य जनांच्या रागलोभांची पर्वाच करूं नये !

मामा उठून गेले. शेजारच्या डिबेटिंग क्लबांत 'काका-केशवरावांच्या कडाक्याच्या भांडणाची चर्चा होत होती. तोंडी जाहिराती जोरांत फडकत होत्या. बिचाऱ्यांनीं आमचा संवाद अगदींच निसुटता ऐकलेला, तेव्हां तर्क काढण्याशिवाय मार्गच नव्हता. इतक्यांत आम्ही दोघेही तेथें गेलों. प्रेक्षकांचे तर्कवितर्क ऐकून आम्हांस हंसूच आवरेना. काकाची समजूत काढण्याकरितां केशवराव पुन्हां त्यांचेकडे गेले होते असा सूर निघाला. आम्ही परोपरीनें सांगितले कीं हें भांडण नव्हे. व्यावहारिक तर नव्हेच नव्हे. मीं म्हटलें "माझेच चुकलें होतें. त्यांचें बरोबर आहे." तेवढ्यांत नाना म्हणाले "माझेच चुकलें म्हणाना. माझा आपला पराभव झाला असें कां होईना" हें ऐकून श्रोत्यांचें समाधान होण्याऐवजीं औत्सुक्य दुणावलें मात्र ! त्यांना वाटलें हें काय गहन गूढ !! पण जगाच्या समाधानाचा मक्ता आम्हीं घेतला नसल्यानें व आतां निद्रादेवीचें मोहपटल आमच्या डोळ्यांवर चढूं लागल्यामुळें सिद्धसाधकपणाचा प्रपंच आटोपता घेऊन आम्ही स्वस्थानीं परतलों.

संधिकाल

कोणतीही गोष्ट दृष्टिपथांत नसलेला काल व तिच्या सफलतेनंतरचा काल हे दोन्ही काल फारसे महत्त्वाचे वाटत नाहीत पण संधिकाल मात्र चमत्कारिक असतो. हा काल म्हणजे ना ज्ञानाचा ना अज्ञानाचा असा मधला असतो. परीक्षा संपल्यापासून निकाल लागेपर्यंतच्या कालावधी-प्रमाणें एक प्रकारच्या गूढ चिंतेचा असतो. ढवळलेलें पाणी स्थिर होईपर्यंत जशीं स्थित्यंतरे होतात तशीच मनाची गोष्ट आहे.

वरील गोष्ट घडल्याला कांहीं दिवस लोटले. दिवसांमागून दिवस जाऊं लागले. मामांनीं कधीं त्या विषयासंबंधीं बोलणें काढलें नाहीं. मीही सांप्रदायिकांच्या अडचणींना मान देऊन मूग गिळले. इतर व्यवहार

पूर्ववत् चालू होते. तुमच्या संबंधाचे विचार किंचित् काल डोकावून पहात पण मनाच्या दटावणीमुळें पळ काढीत. सांप्रदायिकांनाही कांहीं शिस्ती मनाविरुद्धही पाळाव्या लागत असतील असें मला आतां खरेंच वाटूं लागलें होतें. पण तुम्हांला म्हणून या बाबतींत विचारावयाचें नाहीं हा निश्चय कायम होता. पत्र लिहिलेंच तर ही बाब हटकून वगळावयाची —मग समक्ष गांठ पडल्यावर राहावलेच नाहीं तर बघूं पुढें पुढें असें ठरविलें होतें. असो.

प्रियंवद, सध्यां माझ्या राशीला अकरावा गुरु आहे व अकरावा गुरु कल्याणप्रद असतो असें म्हणतात, आणि ज्योतिषशास्त्राचा मी जरी भोक्ता नसलों तरी यंदा कांहीं तरी लाभ आहे अशी माझी भावना होती. पण तो म्हणजे खरोखरीच सद्गुरुकृपा असें मात्र माझ्या स्वप्नांतही नव्हतें. गुरुचा अनुग्रह व्हायला तशीच कांहीं विशिष्ट लायकी लागत असावी अशी माझी समजूत होती, व निदान श्रद्धा व वैराग्य तरी पाहिजेच पाहिजे असा माझा समज होता.

आळशावर गंगा

अकस्मात् एके दिवशीं तिसऱ्या प्रहरीं एक पाकीट पाझ्या हातांत पडलें. पाठविणाराचे जागीं तुमचें नांव पहातांच मी हलक्या हातांनीं तें फोडलें. आणि वाचून पाहिलें तो काय चमत्कार ! संतांच्या उच्छिष्टाचा पुण्यपावन प्रसाद—माझ्या लाडक्यानें प्रेमानें खाऊ म्हणून दिलेला सुधारस—मी आघाशीपणानें बकाबका खाऊन टाकला यांत काय नवल ? संतांचीं सुबोध वचनानुते आपल्या सहजसुलभ पण उज्ज्वल आणि उद्बोधक भाषेंत आपण एकत्रित करून प्रेमाचा संदेश म्हणून मला पाठविलीं होती. तीं प्रासादिक महावाक्यें—त्रिकालाबाधित अभंग शब्दसमुच्चय—हृदयंगम विचार—स्फूर्तीदायक सिद्धांत आणि नास्तिकाला आस्तिक बनविणारे खडे तात्त्विक बोल वाचून माझें हृदय भरून आलें. मीं मनांत म्हटलें ‘प्रियंवदा, धन्य तुझी ! एवढ्या लहान वयांत एवढें ज्ञान, एवढी धारणा, एवढी श्रद्धा आणि एवढा संयम !’ पत्रांतील परंप्रांतीय मजकुरामुळें मी दिङ्मूढ झालों. दोन-तीनदां पत्र पुनःपुन्हां वाचलें. आवडलें खरेंच पण समजेना मात्र ! एकाद्या गगनचुंबित उत्तुंग शिखराकडे टक लावून पहात

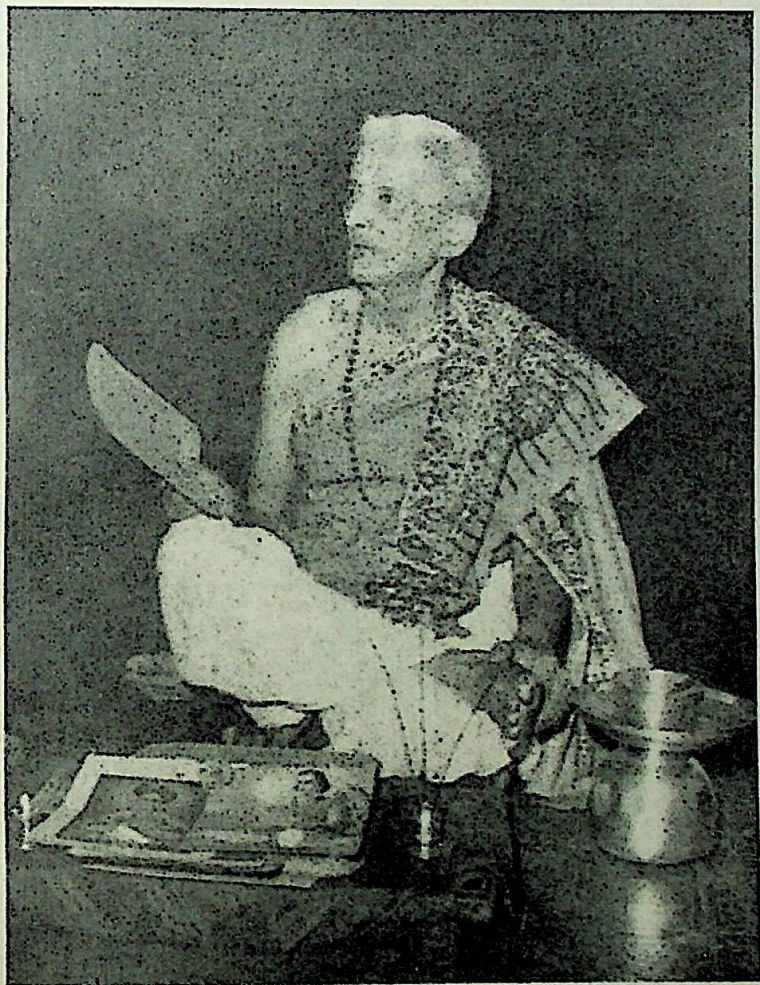
असतांना पहातां पहातां नजर चळावी तसें झालें. मात्र त्यांतल्या 'वाक्याधेन प्रवक्षामि' या अर्ध्या वाक्याची वाट काय लावावी असा प्रश्न पडला. मानससरोवरावर विचारांचें वादळ उठलें ! झालें. पत्र बाजूलाच राहून मनोविकारच प्रबल झाले !

संशय-कल्लोल

प्रियंवद, 'संशय-कल्लोल' पहायलाच चांगला. पण त्यांत आपणच 'हिरो' बनल्यास तो बिलकूल सुखावह होत नाही ! कसा तो पहा. पत्र बाजूला सारलें पण विचार जागचे हालेनात ! इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं मला पुरें घेरलें. संकल्प विकल्याचे 'क्रॉस करंटस्' (परस्पर विरोधी विचारांचे प्रवाह) विलक्षण वेगानें वाहूं लागले. एकदां मनाला वाटलें कीं 'परमार्थ म्हणजे काय पोरखेळ आहे ? मोठ्यामोठ्यांना हीं परमार्थाचीं कोडीं कळत नाहीत तर त्या मार्गांतले 'टफ' ही न जाणणाऱ्या तुला कशीं आकलन करितां येतील ? प्रियंवदाची गोष्ट निराळी ! तो जात्या जिज्ञासू, चलाख, कष्टाळू आणि निग्रही युवक पडला." इतक्यांत 'प्रयत्न करून तर पहाशील कीं नाही.' असें उत्तर उठे. पुन्हां वाटे कीं 'समजा, उपदेश मिळाला पण सांप्रदायिकांचे आचार तुझ्याच्यानें निभावतील कां ? त्यांचें कर्मकांड यथाक्रम पार पाडण्याची कुवत नसेल तर कशाला तो फार्स !" यावर "असें अवघड अवघड तरी काय असणार ?" तिसरा एक उपटसुंभ विचार म्हणे "गुरूचाच अनुग्रह कशाला हवा. ग्रंथ हेच आपले गुरू. गुरूची न् संप्रदायाच्या शिस्तीची यातायात कशाला ?" पण यावर युक्तिवाद निघे कीं "आतांपर्यंत वाचलेंस त्यांतलें कांहीं पटलें कां ? नाही ना ? मग पुढें तरी आपोआप सारें कळेल हें कशावरून ?" या-शिवाय एक मानी शिलेदार म्हणे कीं "उगीच एकाद्याच्या मार्गे लागून गुलाम बनावयाचें ही विचारसरणी कुठली ? प्रयत्नवादच श्रेष्ठ—प्रयत्नानें जर कोडें सुटलें नसेल तर पुन्हां चांगली तयारी करून पुन्हां जोराचा हल्ला चढवावा. दुबळेपणानें दुसऱ्यापुढें मान लवविण्यांत काय पुरुषार्थ ?" पण या शिलेदाराचा कान पकडणारा वीर पुढें येऊन म्हणे, "घमेंडखोरा, कशाला एवढे छाटतो आहेस !" मानापमानाची कोण मूढ कल्पना ही ! सोड, सोड तो दुर्विचार ! जा, सद्गुरूला शरण जा, तुझें

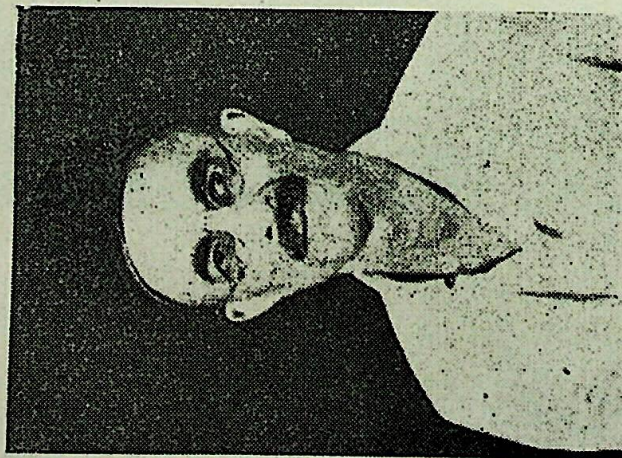
स्वामींचे मामा (ज्येष्ठ गुरुबंधु)

ती. केशवराव तथा नाना गोखले (गोळप)

स्वामींचे गुरुबंधु

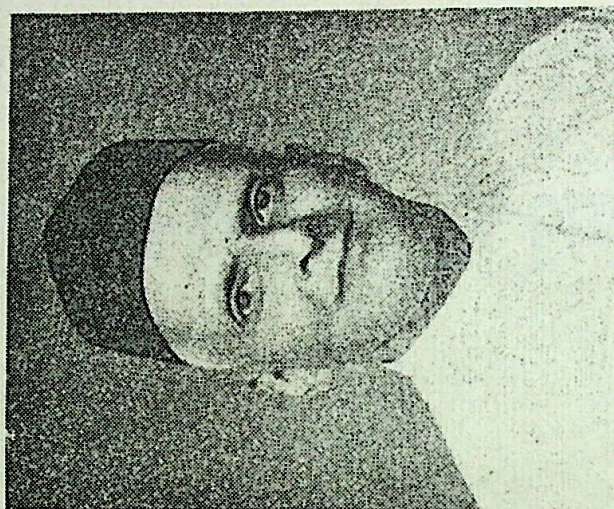
श्री. काका लिमये, (पुणे)

पूर्वाश्रमातील छायाचित्र

स्वामी स्वरूपानंद

स्वामींचे गुरुबंधु

श्री. पटवर्धन मास्तर (गणेशगुळे)

कल्याण होईल, शाश्वत कल्याण होईल. वाटलें तर तुझ्या मित्राला विचार पण भलत्याच दिशेला बहकूं नकोस. " शेवटीं राहतां राहिली शंका. ती म्हणजे लोक काय म्हणतील ? जग म्हणेल " मोठे पाहिलेत गुरु नी शिष्य. " कुठल्याही नव्या उपक्रमाचें कौतुक अगर कुचेष्टा ही पहिल्यापहिल्यानें व्हावयाचीच. ह्यांत म्हणजे कोणाचा असद्भाव असतो असें नव्हे ! पण आपल्याच मनानें एकदां घेतलें म्हणजे मनुष्य निंदास्तुतीची पर्वा थोडीच करतो ! आणि अखेर संकल्पविकल्पाचें तुमुल युद्ध होऊन मनोविजय झाला !!

मोह मावळला । दैवें प्रबोध उदेलाल ।

गुरुवारीं जायचें ठरलें. पण कसें जायचें ? केशवरावांना आतां विचारावें तर मुद्दाम खाजवून काढल्यासारखें दिसेल. आठवड्यापूर्वींचें वादळ वळिवाचा पाऊस पडून पांगलें होतें. वरील वादाच्या विषयासंबंधीं बोलणें निष्कारण उपस्थित करावयाचें नाहीं असा जणू काय दोघांचा संकेतच झाला होता. माझा भिडस्त स्वभाव तुम्हांस परिचित असेलच. एकाद्याशीं दोस्ती जमली म्हणजे खंडीभर बोलून त्याच्या कानठळ्या बसवीन मग जोंपर्यंत ओळख झालेली नाहीं तोंवर रामा-शिवा-गोविंदा ! शिवाय अप्रिय विषय तर मी सहसा उकरून काढीत नाहीं. यावरून माझ्या मनांतला विषय अप्रिय होता असें मात्र नव्हे. पण त्याची चर्चा करण्यास जर दुसरा इसम उत्सुक नसेल तर काय उपयोग ? शिवाय गुरुवारला अजून तीनचार दिवसांचा अवधि होता. तेव्हां आजपासून सूतउवाच करून ठेवावें तर बोलण्यानें बोलणें वाढून बेतही फसायचा ! सबब आज विशेष हालचाल करूं नये, ऐन वेळीं मोका साधावा असें ठरविलें. न जाणों माझेंच मन फिरलें तर ? गुरुवारचा दिवस उजाडला. आज प्रभु श्रीरामचंद्राचा जन्म दिवस होता. हाच योग चांगला आहे असें माझ्या मनानें घेतलें. पण ठरल्याप्रमाणें गप्प राहिलों. सायंकाळ झाली. मी मोघममोघम नानांच्या जाण्यासंबंधीं हकीकत काढून घेतली. तिसऱ्या प्रहरां ते बाहेर गेले होते, ते अद्याप परत आले नव्हते. इतक्यांत माझ्या कानावर पडलें कीं " ते आतां परस्पर माढुंग्यास जाऊन मगच येतील. " झालें, सारे बेत फिसकटले. एवढें बरें कीं मी जाणार हें कुणाला माहीत स्वरूपानंद ...२९

नव्हते ! नाही तर हात दाखवून अवलक्षण झालें असतें. इतक्यांत सुदैवानें नाना आले. पण ते जाऊन आले कीं जायचे आहेत याबद्दल खात्री नव्हती. विचारावयाचा मला धीर होईना. विचारलें आणि ते ' मग अगोदर कां नाहीं बोललांत ? ' असें म्हणाले म्हणजे गप्प वसायची पाळी ! मी पाळत राखिली होती. इतक्यांत नाना कपडे करूं लागले, त्यासरशीं माझ्या हृदयाला गति मिळाली ; मनोदेवतेनेंही ' चलाच आतां ' असा कौल दिला. माझी जय्यत तयारी होतीच. नाना दारांत आले तेव्हां हळूच " मादुंग्याला कां ? " एवढाच सूचक प्रश्न केला. यावर " हो, यायचें आहे ? " असें उत्तर आलें. मी हलकेंच होकार दिला आणि ते अंगणांत आंब्याच्या कलमाशीं जातात तो दाराला कुलूप ठोकून गॅलरींत फिरणाऱ्या पृच्छकांना बोलण्याचीही संधि न देतां नानांना गांठलें ! लौकरच आम्ही गाडींत बसलों व गाडी चालूं झाली.

" तुम्ही याल असें वाटत नव्हते. तेवढेंच तें, असें मी समजलों. आतां आलांत ठीक आहे ! पण यापुढें ८-१५ दिवस मी सांगतों तसें चाला. नाहीतर येण्याचा फारसा उपयोग नाही. अनुगृहीत माणसाशिवाय तेथें येण्याला परवानगी नाही " नाना म्हणाले. मी हुंकार दिला पण मनांत म्हटलें ' हा अनुग्रह मला कसा झेंपणार ? ' पण आतां मी मार्गे थोडाच जाणार होतो. नाना पुढें म्हणाले, " तुम्हांला कांहीं शंका असतील तर त्या त्यांना खुशाल विचारा. त्याला हरकत नाही. आमच्या रामभाऊनें सुद्धां शंका विचारल्या आणि त्यांचें समाधानही त्यांनीं तेथल्या तेथें केलें. " मी म्हटलें " ऊंह. तें कांहीं मला साधणार नाही. अध्यात्माच्या प्रांतांत माझे पाऊलसुद्धां पडलें नाही अद्याप. रामभाऊंची थोडी कां होईना पूर्व-तयारी होती. मी अगदीं गप्प बसेन. गप्प बसण्याबद्दल व प्रश्न न विचारल्याबद्दल ते नाही ना रागावावयाचे ? कारण असल्या अल्पधी अज्ञानाला शिष्य तरी कोण करणार ? " पण या कुशंका लवकरच लयाला गेल्या.

सोन्याचा सुदिन

मादुंग्याच्या लक्ष्मीसुवनांतील एका कडेच्या खोलींत अर्धा डझन माणसें भजन-आरत्या आळवीत होती. धूप-दीप-कर्पूर-कुसुमें यांच्या परि-

मळानें तें सुशोभित देवायतन दरवळून गेलें होतें. टाळांचा झुमझुम झंकार आणि आरतीच्या आवाजलहरी हवेंत उठत होत्या. भिंतीशीं खादीच्या छोट्या बैठकीवर एक वयोवृद्ध मूर्ति अधिष्ठित झाली होती. सोऽहं-काराच्या साधनानें साधकावस्थेची सीमा ओलांडून स्वयंसिद्ध बनलेली आणि भव-भ्रांतीच्या भोवऱ्यांत भ्रमणाच्या भाविक मुमुक्षूंना ज्ञाननौकेच्या आधारानें उद्धरून साधुसंतांनीं सरावानें सुलभ बनविलेला मोक्षाचा सेतु-मार्ग दाखविणारी गुरुमूर्ति ती हीच असें मीं ओळखलें. वृद्धावस्थेंतही त्यांचे मुखमंडलावर दैवी तेज विलसत होतें. या वेळीं ते 'सहज सिंहासनीच्या राजा रघुवीराला सोऽहं भावाचा पूजाउपचार' अर्पित होते. नानांनीं पुष्पहार अर्पण करून वंदन केलें. मीही भीतभीत त्यांचें अनुकरण केलें. घटकाभरानें आरती आटोपली. तीर्थप्रसाद मिळाला. माझ्याकडे दृष्टिक्षेप करून हा कोण अशी पृच्छा केली. नानांनीं माझी हकिकत सांगून हेतुही कळविला, व आम्ही केव्हां येऊं असें विचारलें. बाबा म्हणाले "मी आतां रिटायर झालों असून दोनतीन दिवसांत सकरला जाणार आहे. फक्त पासीस् येण्याचा काय तो अवकाश."

नाना : मग यांना उद्यां यायला कांहीं हरकत नाही ? सकाळीं लौकर येऊं.

बाबा : (घुटमळत) हं, हं. तें बरें नव्हे. केशवराव उगीच परिवार वाढवूं नका. पहा बुवा तुम्हीच !

नाना : मी कोठें वाढवितोय ? ते आपण होऊनच आले.

मीं मानेनें होकार दिला. थोडासा खल होऊन 'शुभस्य शीघ्रं' या न्यायानें दुसऱ्याच दिवशीं सकाळीं यावयाचें ठरवून व अर्धे कार्य उरकलें अशा आनंदांत आम्ही त्यांचा आदरपूर्वक निरोप घेऊन स्वस्थानीं परतलों.

अपूर्व अमृतसिद्धि योग

पंचांगांतील प्रत्येक महिन्यांत अमृतसिद्धीचे अनेक योग दिलेले असतात व त्याचा पुष्कळांना अनुभवही येतो म्हणतात, पण माझा अमृतसिद्धि योग चैत्र शु॥ १० शके १८४७ शुक्रवार या दिवशीं सकाळीं आला. हा

दिवस माझ्या आयुष्याच्या अलिखित इतिहासांत अत्यंत भाग्याचा आणि परम वैभवाचा ठरेल ! कारण या दिवशीं मला स्वत्वाचा लाभ झाला. अथांग अशा अज्ञान अंधःकारांत चांचपडणाऱ्या माझ्या आत्म्याला ज्ञान-ज्योतीच्या अखंड आणि उज्ज्वल प्रकाशांत परमात्म्याचें सच्चिदानंद स्वरूप, अत्यल्प प्रमाणांत कां होईना पण, अनुभवाला आलें. अस्तु. रात्री ठरलेल्या बेताप्रमाणें पंच पंच उषःकाळींच आम्ही उठलों. तुमच्या घरचीं सर्व मंडळी येणार होतीं. सुस्नान होत्साते आम्ही चाळवासीजन साखर झोपेंत झिंगले असतांच प्रस्थान केलें. वाटेनें नाना म्हणाले, “आज तुमची मुंज असून आम्ही वऱ्हाडी आहों” मला हंसूं आलें. “अगदीं हाच विचार माझ्या मनांत आतां घोळत होता. ‘जन्मना जायते शूद्रः संस्कारात् द्विज उच्यते ।’ मग ही मुंज नव्हे तर काय ?” मीं उत्तरलों. गाडींत बसल्यावर नानांनीं, अत्तराचा ‘फाया’ सर्वास दिला. मी म्हटलें, “हें काय ? दर्शनाला जायचें तें असल्या मौजा मारीत वाटतें ?” नाना म्हणाले, “हा तुमचा ‘वाटाड्या’ आहे. याची योग्यता मागाहून समजेल.” प्रियंवद, हे शब्द ऐकून मला अचंबा वाटला. दुसरा तिसरा असता तर मी त्याला ‘थापाड्या’ म्हणावयाला चुकलों नसतों. अत्तराचा अनुग्रहाशीं काय संबंध ? मीं मनांत म्हटलें ‘बराच आहे कीं हा सुगंधी संप्रदाय !’ पण प्रसंगाचें गांभीर्य मी विसरलों नव्हतों. इतक्यांत स्टेशनही आलें.

साधक-संप्रदायांतील पहिलें पाऊल

नव्या नवाईच्या नवलाईचा नोकझोंक कांहीं निराळाच असतो ! आपल्याला नित्य परिचित अशा विश्वविद्यालयांत नव्यानें पाऊल टाकलेला युवक, नूतन परिणीत नववधू, लतावृक्षांना फुटणारे नव पल्लव—गोष्टी फारशा उपयुक्त नसतांही मोठ्या कौतुकास्पद वाटतात, याचें कारण त्यांतील नाविन्य हेंच होय. मुमुक्षूचा दुय्यम शिक्षणक्रम आक्रमून साधकांच्या विश्वविद्यालयांत मी आज प्रविष्ट होणार ही गोष्ट जगाचे दृष्टीनें असाधारण नसतांही मला अत्यंत अभिमानास्पद वाटणारी होती. ज्याचें त्याला प्रिय म्हणतात तें हें. असो. बोलत बोलत आम्ही कालच्या ठिकाणीं आलों. खोलीचे मालक श्री. कनूभाई (कदाचित् आपल्याला परिचितही असतील) देवतार्चन आटोपून आमच्याच आगमनाची अपेक्षा करीत होते.

गुरु बाबाही प्रातर्विधि आटोपून ईझी चेअरवर पहुडलेले दिसले. आम्ही सर्वांनीं प्रणाम केला. उष्णोदक तयार होतें. स्नानविधि आटोपून लौकरच पुढील कार्यक्रमाला सुरवात झाली. पुढें काय झालें याचें वर्णन मी करण्यापेक्षां तुम्ही कल्पनेनेच तें यथायोग्य चितारूं शकाल. सबब फारसा पाल्हाळ लावीत नाहीं. सुमारे पंधरावीस मिनिटांत सुरवातीचा संकल्प, गुरु-परंपरेतील पुण्यपुरुषांचें पुण्यस्मरण, महावाक्याचा मंत्रोपदेश इत्यादि होऊन नंतर जीवात्म्याची अखंड भेट कशी घ्यायची आणि 'शब्देवीण संवाद' कसा करावयाचा हें सप्रयोग सांगण्यांत आलें. झालें. अल्पावधींत मला दिव्यचक्षू मिळाले आणि संसार करतां करतां परमार्थ साधण्याच्या शिकवणीच्या शिष्यवृत्तीसह सोऽहं साधनाच्या साह्यानें सच्चिदानंद स्वरूपाचें संशोधन करण्याची सनद माझे हातीं पडली !! त्यानंतर ज्ञानेश्वरीच्या ओंव्या अधिकारयुक्त वाणीनें सांगून त्यांनीं समारंभाचा समारोप केला. हा वेळ पावेतो संकल्पाच्या उच्चार्यावयास सांगितलेल्या शब्दाशिवाय मी जवळजवळ मौनच स्वीकारलें होतें. आडगावांतल्या गांवढळ गडचाला गुलगुलीत गादीवर व गालिच्यावर बसविल्यानें तो जसा बावरतो किंवा रंकाला राजाच्या रत्नसिंहासनावर बसविल्यास तो जसा दिङ्मूढ होतो तद्वत् मला झालें होतें. बाबा म्हणाले, "मी तुम्हांला नवीन कांहींच देणार नाहीं. येथें देण्याघेण्याची भाषाच नाहीं. फक्त असें असें आहे आणि ते अनुभवानें जाणण्याची एक विवक्षित हातोटी आहे तेवढी सांगण्याचें काम माझें ! मी नुसता निमित्तमात्र ! " खरंच प्रियंवद, यांत असत्य काय आहे ? गुरुपदेश म्हणून जें दिलें तें काय नवीन दिलें ? दिलें कसलें तें होतेंच मूळचें. नुसतें दाखविलें. पण तें दिसावयाला कारणीभूत जी दिव्यदृष्टि, जो ज्ञानदीप, तो देऊन दृष्टि सतेज केली, ही देणगी काय कमी मोलाची आहे ? आठ साडेआठ झाले तेव्हां आम्हांस निरोप मिळाला. कांहीं तरी कृतज्ञतापर बोलावें असें मला राहून राहून वाटत होतें पण अवसर सांपडेना. अखेर माझ्या मौनव्रताला गालबोट म्हणूनच कीं काय निघतांना "आपली कृपा असावी, परका समजूं नये" एवढे शब्द कसेबसे बाहेर पडले व "आहे तें आतां बोलायचें कशाला ?" असें प्रत्युत्तर मिळालें आणि तेवढ्यांत संतुष्ट होत्साते आम्ही मार्गस्थ झालों.

फलश्रुति

कुठलाही नवीन उपक्रम सुरू केला कीं त्याची वेळोवेळीं काय फल-श्रुति झाली हें पहाण्याची जिज्ञासा झाल्याखेरीज रहात नाहीं. व्यापारी वार्षिक आढावा काढून वाढावा पाहील, विद्यार्थी साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक अशा चांचणी परीक्षा देईल, नव्या नाटकांच्या नकलांची रंगीत तालीम नटवर्ग रंगेल रसिकाला दाखवील, मुलतानी मातीने मातलेला मल्ल उगीचच गर्दीत मुसंडी मारून मुर्दाड मस्तीचा ठाव घेईल, मांत्रिक मंत्रसिद्धि कितपत झाली हे एकाद्यावर छाछूंचा प्रयोग करून अजमावील, किंवा सर्जरी शिकणारा विद्यार्थी तावडींत सांपडणाऱ्या रोग्यावर ऑपरेशन कितपत यशस्वी झालें याचा छडा लावील. तात्पर्य, पेरलेलें बीज रुजलें कां, उगवलें का, वाढलें का, कुजलें तर नाहीं ना ? हें पहाण्याचा मोह साऱ्यांनाच अनावर होतो. माझ्या एका "सन्मित्रानें" अनुग्रह होतांच मी तुमच्यासारखा कुठें झालों असा प्रश्न केल्याचें ऐकिवांत आहे ! तेव्हां एवढा अट्टहास करून मीं मिळवलें काय असें जर माझ्या अल्पमतीला वाटलें तर तें क्षम्य आहे. तोंडानें निष्काम कर्मयोग म्हणायचा आणि फलश्रुति पहायची हें सकृत्दर्शनीं विसंगत दिसलें तरी तसें नाहीं. साधक सिद्ध होईपर्यंत ही भावना राहणारच, संसारांतील किती क्षण कमी केले आणि किती पळें संसृतीचा निरास झाला, याचा आढावा काढून तदनुरोधानें पुढील मार्ग आक्रमण करणें साधकावस्थेला विसंगत नाहीं असें माझें अल्पमत आहे. मग गेल्या उण्यापुऱ्या दीड महिन्यांच्या अवधींत कमावलें काय ? काय नोकरींत बढती मिळाली ? सोडतींत लाट लागली ? परीक्षेंत यश लाभलें ? छे छे, हा तो विषयच नव्हे. हे देहाचे भोग आहेत. मग मिळालें काय ? आधुनिक भाषेंत बोलायचें तर देहाची दारुण गुलामगिरी सुटून आत्म्याला स्वयं-निर्णय, स्वराज्य, स्वातंत्र्य-स्वानंद साम्राज्य मिळालें. अज्ञानरूपी राखेच्या प्रचंड दडपणाखालीं दडलेला लखलखीत ज्ञानानल दृष्टिगोचर झाला आणि रखाडी बाजूला सारून सोऱ्हांकाराच्या वाऱ्यानें ज्ञानाग्नि प्रज्वलित करण्याचा आणि त्याच्या उज्ज्वल उजेडांत परमेश्वराशीं एकरूपता कशी करून घ्यावयाची हें गुरुकृपेनें शिकविलें ! हरपलेली हिरकणी हातीं आली ! अहंकाराच्या असाध्य ठरलेल्या रोगावर 'वैद्य'-

राजांनीं सोहंकाराचें रामवाण रसायन दिलें, इतकेंच काय पण 'यज्ञात्वा ज्ञेयभूयोन्य ज्ञातव्यमवशिष्यते' अशा तऱ्हेची अखंड विद्या दाविली. मग लाभ लाभ तो आणखी काय व्हावयाचा ! अशा वस्तूचें मोल काय रुपये-आणे-पै करावयाचें ! !

विद्यासाधन

विषयाच्या गांभीर्यामुळें लिहावयाचें अगदीं त्रोटक आणि नाटकाचे आधार तर द्यायचेच नाहीत अशा संकल्पानें लेखणी उचलली. पण 'जित्याची खोड' अखेर बलवत्तर ठरून कचोपाख्यान ऊर्फ विद्याहरण मध्यें आलेंच ! कचदेव साक्षात् गुरुपुत्र, असामान्य बुद्धिमान, निग्रही, निश्चयी आणि निघडा असून तत्कालीन देवकार्यरत असा एक निस्सीम-देशभक्त होता. तेव्हां अशा उज्ज्वल साधकाचें सुचरित पत्रांत आल्यानें वास्तविक कांहीं विघडूं नये ! असो. कठोर कष्ट कंठून कचानें महत्प्रयासानें संजीवनी मिळविली पण तीसुद्धां 'क्षीण्ये पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति।' या नात्यानें षट्कर्णीं झाल्याचें निमित्त होऊन नामशेष झाली. तात्पर्य, संजीवनीसारखी अपूर्व वस्तुसुद्धां अपूर्ण होती, अखंड नव्हती. आपल्याला संजीवनी नको, 'संजीवन' पाहिजे. संजीवनी म्हणजे गुणाकार ! तें आपलें साध्य नव्हे. राजवस्त्रें आणि राजचिन्हें धारण करून ओट घटकेचें राज्यपद आपल्याला नको. त्रैलोक्य मंगलधामाची मालकी हवी आहे. पल्ला लांबीचा आणि पाऊल जड यामुळें घड्याळाकडे पाहावयाचीच सोय नाही हें खरें. पण मिळालेल्या साधनाचें होकार्यत्र सदा समीप ठेविल्यास दिशाभूल होण्याची भीति नको. सर्व विद्येचें माहेरघर जो देवगुरु बृहस्पति त्याला सोडून संजीवनीच्या नादानें मदिरासक्त अशा शुक्राचार्याच्या सान्निध्यांत कचदेव गेल्यानेंच त्याला ठोकर लागली. शुक्राचार्याचें विद्याहरण तर झालेंच, पण षट्कर्णत्वाच्या दोषामुळें कचही संजीवनीला कायमचा मुकला. कचाचें चुकीचें अनुकरण आम्ही करावयाचें नाहीं. गुरुचरण कचानें सोडले आणि सिद्धीला मुकला. आम्ही गुरुचरणाचे पाइक आहों. गुरुपदीचे अभिलाषी आहों. विद्याहरणाची आम्हांस धास्ती नको. आम्हांला संजीवन साधावयाचें आहे. शुक्रगुरुंच्या विद्यासवमंदिरांत आम्ही जाणार नाहीं. गुरुकृपेचा सुधारस आम्हांला

हवा आहे, संजीवनीसारखी निमित्ताला टेकलेली विद्या आम्हांस नको आहे. 'हाता आलिया न वचे' अशी विद्या आम्हांस लाभली असल्यामुळे आम्ही 'विद्यासाधन' च साधिलें आहे !!

उपसंहार

प्रियंवद, माझी कहाणी संपली, लेखणी थवकूं लागली असून माझा मलाच कंटाळा वाटूं लागला आहे. भरमसाट लिहीत सुटावयाचें हा माझा दोष आहे, पण थोडक्यांत गोड लिहावयाचें साधतच नाहीं त्याला काय इलाज ? तुम्ही नाहीं का पांच पानांच्या पंचदशींत पंचामृती पंचपक्वान्नाचें जेवण मला पोटभर पुरविलेंत ! पण हें ज्याचें त्याला !

'वानराचा देव' या नांवाचें एक छोटेखानी पुस्तक पुण्याच्या किनऱ्यांनीं लिहिलें असून त्यांत मारुती आपल्या शक्ति-युक्ति-भक्ति-बलानें देवकोटीला कसा पोचला याचें रसभरित वर्णन केलें आहे. इतके दिवस ही गोष्ट मला बरीच नवलाची वाटत होती. पण आतां गुरुकृपेचा अगाध महिमा पाहून ही पूर्वीची नवलाई नाहींशी होऊं लागली आहे. कारण गुरुकृपेनें माझ्यासारखा दगडसुद्धां देव झाला मग वानराचा देव झाला यांत नवल कसलें ? जडावस्था-अज्ञानावस्था म्हणजे दगडाची अवस्था नव्हे तर काय ? ती संपून त्यांत ज्ञानोदय होणें म्हणजेच देवपण !! मित्रधर्माला जागून तुम्ही प्रेमाचा प्रेष पाठवून दगड साफ-सूफ केला, तुमच्या मामांनीं दगडाला हाताशीं धरून हलक्या हातांनीं हातपायादि अवयव घडविले आणि गुरुवर्य बाबांनीं 'सोऽहं स्वरूपी' प्राणवायु घालून दगडाला चैतन्य आणिलें ? स्थूल मानानें अध्यात्माचा उज्ज्वल आदर्श दाखवून तुम्ही पाया उभारला, निरनिराळ्या ग्रंथ-राजांच्या साह्यानें तुमच्या मामांनीं इमारत उभी केली आणि गुरु बाबांनीं त्रैलोक्यचिंतामणीची मात्रा देऊन गुरुकृपेचा कळस चढविला !! या अमूल्य देणगीबद्दल कोणाचा, कसा आणि किती उतराई होऊं तेंच कळत नाहीं ! पण हे उपकार निरपेक्ष होते. मातृप्रेमाचा मोबदला जसा देतां येत नाहीं तद्वत् गुरुमातेच्या कृपाप्रसादाची फेड होतच नाहीं. पण काय वेडा मी ! माता काय किंवा भ्राते काय आपल्या लहानग्यांपासून मोबदल्याची का इच्छा करतात ? केलीच तर ती लोकविलक्षण

अशीच करतात. ती म्हणजे आपली शिकवण जाणून घेऊन त्यांचा संप्रदाय यानें अविरत चालवावा हीच. संतांच्या इच्छाच अलौकिक असतात. त्यांचें मागणें महत्तम असतें, याचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे तुकाराम महाराजांचें ! ते कळवळून मागतात

नलगे मुक्ति धनसंपदा । संतसंग देगा सदा ॥

या मागण्याला त्रैलोक्यांत खास तोड नाही,

ॐ तत्सत् ॐ

आपला

सहृदय-सुहृद्

ॐ

पत्र क्रमांक २

॥ श्रीसद्गुरुभ्योनमः ॥

मुंबई, १०-९-१९२५

भाद्रपद व ॥ १२ शके १८४७

प्रिय प्रियंवद (आप्पा)

प्रणाम अगर आशीर्वादविरहित पत्र लिहिण्याचा हा बहुधा पहिलाच प्रसंग असेल. ' परमार्थाच्या पुरवणीत ' ज्ञानप्राप्तीच्या दृष्टीने माझ्या अग्रजाचा आपणांस अर्पण केलेला मान आपणांस संमत नाही, आणि गुणहीनानें गुणश्रेष्ठाला आशीर्वाद लिहिणें मला पसंत नाही. सर्व ज्ञानांत आत्मज्ञान श्रेष्ठ ना ? मग गुणानुक्रमानें पाहिलें तर कोण श्रेष्ठ ठरतें ? ज्ञानरवीचे आनंदमय किरण प्रथम तुम्हांवर पडले, नंतर मला लाभले— केवळ तुमच्या कळकळीच्या प्रेमांमुळे लाभले—असें असतांही तुम्ही माझाच गौरवपूर्वक उल्लेख करावा हा केवळ तुमच्या मनाचा मोठेपणा दुसरें काय ? गुरुपदाची भेट आणि आत्मज्ञानाची जोड जोडण्याचा सुवर्णसंधिकाल तुम्हीं निर्माण केला ! सूर्योदयापूर्वीचा अरुणोदय म्हणजेच तुमचा सदुपदेश. " कांहीं-बाहीं " लिहिलें असें तुम्ही विनयानें लिहितां पण त्याच ' कांहीं-बाहीं 'चा उपयोग, दगडाचा देव किंवा नराचा

नारायण (अल्पांशानें) करण्याकडे झाला आहे. माझ्यामध्ये अनेक गुणांची कमतरता आहे हें मी जाणतो. मी ना श्रद्धाळू, ना अश्रद्ध, ना अंधश्रद्ध. मला स्वतंत्र (original) स्फूर्ति नाही; श्रद्धेत उत्कटता नाही; कार्याला लागणारा कष्टाळूपणा माझ्यांत नाही. मी अनुकरणप्रिय असा 'सेकंडहँड' प्राणी आहे. मी नीर-क्षीरनिर्णय-ज्ञान असणारा राजहंस नसून पढविलेली पोपटपंची करणारा शुक्र आहे. हे दोष दवडण्याचा प्रयत्न केला तरी ते 'बलादिवनियोजितः' या न्यायानें मला सोडीतच नाहीत. मला कोणीतरी स्फूर्तिदाता आदर्श लागत असतो, व तो सुदैवानें माझ्या चित्तचक्षूंपुढें हल्लीं असल्यानें परमार्थाच्या राजमार्गाच्या बाहेर 'वांकडें पाऊल' पडण्याची भीति उरलेली नाही. हा आदर्श कोण हें मी आपणांस सध्यां सांगत नाही ! ओळखा पाहूं !

*

*

*

प्रियंवद, तुझे पत्र मिळतांच आनंदानें फोडलें, पण सुरवातीलाच नारदाच्या भक्तिसूत्राची भेट ! पोटांत घस्स झालें ! मनांत म्हटलें, सारें पत्र भक्तिसूत्रांनींच भरगच्च भरून काढलें आहे कीं काय ? कारण बोलण्याच्या भरांत हो हो म्हणून ठोकून देण्यापलीकडे असल्या गोष्टींशीं आमचा क्वचित्च संबंध येतो ! असो. पण पुढच्याच दृष्टिक्षेपांत गद्यकाव्य आढळल्यामुळें जीव जाग्यावर आला. म्हटलें मराठी आहे, थोडें तरी कळलेंच पाहिजे ! सुदैवानें मागच्या भेटींत तुम्हीच लावून दिलेल्या घोपट चालीनें चालून काव्यकोडें उकलण्याचा प्रयत्न केला. खूप दौड केली पण कांहींच हातीं लागेना. म्हण आहेना 'घाईचा भात केला म्हणजे शिजलेल्या शिताऐवजीं चटचटींत 'चावल' चावून तोंडफोड झाल्याशिवाय रहात नाहीं.' लोण्यासारखे मऊ असणारे फणसांतील 'रसरशीत' रसाळ गरे तरी नुसत्या हातांनीं थोडेच हातीं लागतात ? काव्यप्रदेश संपल्यावर मात्र चालीला चलन मिळालें. थोडक्यांत सांगा-वयाचें म्हणजे प्रथम भक्तिसूत्राचा भरभक्कम उत्तुंग कडा, नंतर काव्य कांतारांतील 'बिकट वाट' आणि अखेर गद्य ग्रामांतील 'वह्निवाटीचा' राजमार्ग असा विविध प्रवास करावा लागला. मात्र मार्गांत इतस्ततः विखुरलेल्या ज्ञानदीपांच्या उज्ज्वल रोषणाईनें प्रवास अत्यंत सुकर झाला. इंद्रियें शांत झालीं, मनाला स्फूर्ति आली, जिवाला धीर आला

आणि आत्मा क्षणेक सुखांत विलीन झाला ! अवघड वाटणारा गड-
किल्ला हल्ल्याशिवाय सुलभतेनें सर झाला ! !

* * *

पत्रांतील शिकवणी बहुमोल आहेत. संतवचनांच्या दैदीप्यमान रत्नांना आपल्या कलाभिज्ञ कल्पकतेनें पैलू पाडून आणि स्नेहसूत्रांत गुंफून माझ्या प्रेमळ गुरुबंधूनें पाठविलेला हा दिव्य हार अवलोकित होत्साता मी गुंग होऊन गेलों. ' मित्रं प्रीतिरसायनं ' असें जें सहृदय कवींनीं वर्णन केले आहे तें किती सत्य आहे ?

* * *

निर्गुण परब्रह्माशिवाय जगांत पूर्ण असें काय आहे ? तुमचें पत्रही अपवाद होऊं शकत नाहीं. वचनामृताच्या अलभ्य लाभाच्या शेजारीच माझ्यासारख्या पामराचा ' गुरुवर्य ' किंवा अशाच सारख्या सन्माननीय नामांनें केलेला गैरउल्लेख ही काय थोडी अपूर्णता झाली ? मी ' गुरुवर्य ' असेंच ना तुमचें म्हणणें ? पण प्रियंवदा, वेदान्ती शिष्याचा ठोंब्या गुरु अशा तऱ्हेचे विपरीत देखावे संसाराचें विकृत आणि विचित्र चित्र दाखविणाऱ्या नाटकांतूनसुद्धां आढळावयाचे कठिण, मग व्यवहारांत कुठचे ? मात्र ' मोडक्या बाजारांत आडक्याला तीन ' मिळणाऱ्या गुरुपदांपैकीं एकादें आमच्या वांट्यास येत असेल तर नाइलाज आहे ! पण " शिष्याचा योग्य अभिमान राखून आपल्या जन्माचें, जीवीताचें, जीवाचें व त्याचबरोबर या प्रियंवदाचें जिवंतपणींच सोनें केलेत " या वाक्यानें नकळत कां होईना पण या गुरुपदाच्या नाटकी उपाधीचा तुम्हीं अंत केला, ही समाधानाची गोष्ट आहे. अवतरणांत दिलेल्या उद्गारांत आणि श्रीएकनाथांनीं स्नानानंतर दहा वेळां पुनःपुनः अंगावर थुंकणाऱ्या उन्मत्त यवनास ' बाबारे, तुझ्यामुळें मला दहा वेळ गंगास्नान घडलें ' अशा उच्चारलेल्या शब्दांत काल-देश-परिस्थितीपेक्षां दुसरा कोणता फरक आहे ? फरक कोणता असेल तर तो यवनद्वेष्टा होता व मी आपला सखा आहे. आपण स्वतःचें सोनें करून मलाही परिसासमीप नेलेत हा कोणाचा मोठेपणा ? अशा प्रसंगीं कृतज्ञतेचे शब्द म्हणजे

' लोकांचे परमाणुतुल्य गुण जे मेरूपरी वानिती ॥

चित्तीं तोषहि पावती, सुजन ते ' तुम्हीच ही मन्मती ' ॥ १ ॥

एवढेच येऊं शकतात—इतरास जागा नसते !

*

*

*

स्वतः प्रस्तुतसारखें सुंदर पत्र लिहीत असतांना त्यांतील भाषे-संबंधानें आपण काढलेले उद्गार आपला सौजन्ययुक्त विनयच प्रदर्शित करीत आहेत. कदाचित् याहीपेक्षां सुंदर आणि हृदयंगम शब्दचित्र रेखा-टण्याची आपली महत्त्वाकांक्षा असेल व ती स्पृहणीय नाही असें कोण म्हणेल? भाषापद्धतीकडे चिकित्सक दृष्टि न ठेवितां वात्सल्य दृष्टि ठेवण्याबद्दल आपण सूचना केली आहे, ती मी आनंदानें स्वीकारीत आहे, कारण त्यांत मला ग्रहण करण्यासारखें पुष्कळच आहे. प्रियंवद, तुम्ही पुष्कळ लिहीत नसाल, पण त्या थोड्याशा लिखाणांतच भरपूर प्रसाद भरलेला असतो. उगीच भरमसाट लिहून कागद, शाई व वेळ यांचा अपव्यय तरी कां करावा ? आणि

ब्रह्मरस जयानें स्वादला । वेदान्त तोंडीं लाविला ।

भाषा-सौष्ठव-गोडी तयाला । काय होय ॥ १ ॥

होता गुरु-कृपेचा आश्रित । तया वेदान्त हातोहात ।

येईल ऐशी श्रीकांत । ग्वाही देतसे अर्जुना ॥ २ ॥

*

*

*

“ वेदान्त-विचाराचें विमान एकदम फास्ट चालत असल्याकारणानें ज्ञानस्वर्ग आतां दोनच बोटें उरला आहे. ” अगदीं बरोबर. हाच आपल्या कल्पनातीत प्रगतीचा बिनतोड पुरावा आहे ! म्हटलेंच आहे

मग त्यासि विमानोड्डान । ब्रह्मांडीं आपैंसें होय जाण ।

प्रचीती ही खूण । तुम्हां आली प्रियंवदा ॥ १ ॥

यावर—‘ भाई अपना विमानोड्डान जरूर जोरसे चला देना, लेकिन मेरी यह विज्ञप्ति है कीं हमे अपना विमानकी रस्सी पकडकर तुम्हारे साथ आनेका आदेश कीजिए । यदि ऐसा नहीं हो सकता तो आप खुद हमारे हाथ रस्सीसे बांधकर अपने साथ इस तरहसे ले जावो जिस तरह किसी समय श्री दत्तगुरु तंतुकको शिवस्थान समीप ले गये थे । जो इसमें गिर-पडनेकी धास्ती नहीं रहेगी ” एवढेंच म्हणावेसें वाटतें.

*

*

*

विचार-आचार-उच्चार या त्रयींतील अंतर शून्य झाल्यानंतर मनां-
तील मथितार्थ जनांत मांडणें हें 'आधीं केलें मग सांगितलें' या
शिकवणीप्रमाणें पहातां यथार्थ आहे. पण पात्रापात्र विचार करून तें
धाडस प्रसंगीं तुमच्या सारख्यांनीं करावयाला हरकत दिसत नाहीं. पण
या बाबतींत तुमचें तुम्हीच काय तें ठरविणें बरें. या उठाठेवी आम्हांला
कशाला हो ? 'अपण्डिताः मौनं भजेयुः ।'

'आतां आपली माझी कल्पांतीही ताटातूट होणें शक्य नाहीं' या
आपल्या अमृतमधुर शब्दांनीं माझें हृदय भरून येत आहे. हेंच त्रिकाला-
बाधित सत्य माझे हातोफळीं येण्याच्या यशाचे वांटेकरी तुम्हीच आहां-
आणि भिन्नदेहधारित्वामुळें ताटातुटीची वाटणारी भ्रामक भीति वस्तु-
स्थिति वर्णनामुळें कमी होत आहे. घटाकार निमित्तानें विभागल्या-
सारखें दिसणारें रविबिंब अगर आकाश ते भिन्न आकार नाहीसे होतांच
जसें एकच एक दिसतें, तद्वतच ब्रह्मांडांतील यच्चयावत् वस्तूंमध्ये विभा-
गलेलें भासणारें अविभाज्य तत्त्व एकच एक आहे हा अद्वैत सिद्धांत
माझ्या प्रेमळ मित्रांनीं माझ्या गळीं उतरविल्यामुळे मला भवभार हलका
वाटूं लागला आहे. विश्वसृष्टींत जड स्वरूपानें दिसणारे, असून न
दिसणारे, न दिसतां भासमान होणारे असे जे अनंत प्रकार त्याला साक्षी-
भूत-दीपाप्रमाणें निर्विकल्प-असें जें अनामय तें आपलें उपास्य दैवत,
नव्हे तें आपलें-माझें तुमचें, प्रत्येकाचें-सत्स्वरूप आहे, आणि 'स्वराज्याच्या
जन्मसिद्ध हक्का 'इतक्याच तत्परतेनें तें मिळवावयाचें आहे ? परमात्म्याचें
वेदप्रणीत सच्चिदानंद स्वरूप तेंच हें. 'सोऽहं' स्मरण समाप्तीचा सांधा
म्हणजेच सच्चिदानंद स्वरूप-सिद्धीची सुरवात- शिवोऽहं.

प्रियंवद, तुमचे पत्राचा पुण्यप्रदेश संपल्यामुळें आतां मी आडरानांत
शिरण्याचा संभव आहे. तथापि ही आठवण विसरलों नसल्यामुळे अल्पां-
शानेंच एकदोन गोष्टी लिहून पत्र पुरें करण्याचा विचार आहे.

*

*

*

अनुग्रहानंतर

प्रियंवद, 'संप्रदायांत' माझा प्रवेश झाल्याची कुणकुण कुणाकुणाच्या
कर्णपुटावर पडली मात्र तत्काळ मी एक चर्चेचा विषय होऊन बसलों.

वास्तविक विश्वसख्याच्या व्यापक तत्त्वाला 'संप्रदाया'च्या संकुचित साच्यांत बसविणें किती हास्यास्पद आहे ? पण सम्यक् ज्ञानाचें अभावा-मुळें सध्यां तरी या अखंड वस्तूला लौकिक दृष्ट्या 'संप्रदाय' म्हणणें अपरिहार्य आहे. अस्तु. जगांतील रिवाजाप्रमाणें आमचे भोंवताली 'आतों जिज्ञासु अर्थार्थी ज्ञानी' (? = सांख्य) यांच्याच जोडीला वद्ध, मुमुक्षु, साधक, तसेंच श्रद्धालू, प्रयत्नवादी वगैरेंचा घोळका आहेच, त्यांना मी संप्रदायाचा सभासद झालों ही 'न पटणारी गोष्ट' ऐकून चटकाच बसला. नाटक-कादंबऱ्यांच्या व्यवहारांत वाढलेला हा प्राणी श्रद्धालू सांप्रदायिक बनतो म्हणजे काय ? झालें ! कोणी 'आ' करून मजकडे वधूं लागलें, कोणी सहेतुक पण मोघम पृच्छा करूं लागले. कोणी 'असेल कांहीं तरी ! त्यांत काय मोठें ' अशी उपेक्षावृत्ति दाखवूं लागले. कोणी ही स्पृहणीय गोष्ट आहे असें म्हणूं लागले. कोणाला हा आमच्या 'अनंत फंदांपैकीं' एक फंद वाटला असावा ! एक दोघांनीं तर सांभाळा 'जेणें विठ्ठल मात्रा घ्यावी, तेणें पथ्यें सांभाळावीं' अशा अर्थाचा इशारा दिला. प्रियंवद, या सर्व सज्जनांना मी तिळमात्रही दोष देत नाहीं. हा प्रकृतिप्रभाव आहे. ज्या रंगाचा चष्मा लावावा तसें जग दिसतें. आम्ही सुद्धां त्यांतलेच ! मुद्दा एवढाच कीं, प्रत्येकाला कांहींना कांहीं वाटलें एवढें खास. आस्ते आस्ते सरबत्ती सुरू झाली. 'कुठें गेला होतां, कुणा-कडे गेला होतां, ते कोण, काय करितात, त्यांनीं तुम्हांला काय सांगितलें ' वगैरे वगैरे. मी गोंधळल्यासारखा होई ! काय उत्तर द्यावयाचें ? बरें आपली तयारी म्हणावी तर अगदींच कच्ची. प्रियंवद, 'पोझिशन' सांभाळणें मोठें कठीण असतें ! या प्रश्नांना प्रसंगाप्रमाणें केव्हां पुरें, केव्हां अपुरें, केव्हां उडतउडत, केव्हा पाल्हाळीक, केव्हां हसत हसत, केव्हां कुन्याने (?) उत्तरें देण्याचा क्रम मीं चालू ठेविला, तुमच्या मामांची चिकाटी दांडगी. असल्या गोष्टींत त्यांना सानंद अभिमान. त्यांनीं मला वळणावळणांनींच व तिळमात्रही त्रास न देतां इतकें पढवून सोडिलें कीं अल्पावधींतच मी बचावाचीं उत्तरें देण्याइतका तरबेज झालों. ज्ञानी म्हणविणाराखेरीज कोणीच माझ्याशीं अतिप्रसंग करीनासा झाला. ज्ञानी गृहस्थांनीं प्रथम 'स्ट्रिक्ट' तटस्थपणा स्वीकारला होता. पण मामांच्या आणि माझ्या जोडगोळीनें आमची बाजू बरीच जड

केल्यानें त्यांनाही त्यांत पडणें अपरिहार्य झालें. 'सदरहू गृहस्थांचें ज्ञाना-
वद्दल, विचारावद्दल आणि विवेकावद्दल मला अत्यंत आदर आहे.
' विचारुनि बोलें विवंचून चाले ' असा त्यांचा लौकीक वराच बरोबर
आहे. पण त्यांनासुद्धां रहावलें नाहीं. एके दिवशीं भाषणाचे ओघांत ते
मला म्हणाले " तें सगळें आम्हांला माहीत आहे, तेंच असणार. एकाद्या
महावाक्याचा जप असतो, तिथि मिती पाळाव्या लागतात. रोज कांहीं
अर्चन असायचेंच ! ठराविक गोष्टी आहे कांहीं तरी ! आम्हांला हें
पसंत नाहीं. दृढ श्रद्धा पाहिजे. गुरूची आवश्यकताच आहे असें नाहीं.
समर्थानीं कुठें गुरु केला होता ? तुकारामाचे तसेंच पण भक्ति काय !
देवाला बाहुलें बनविलें त्यांनीं ! मला अनुभव आहे याचा. हल्लीं तो
माझा व्यासंग सुटला आहे ! मन ताब्यांत ठेवतां आल्याखेरीज फुकट
आहे ! " वगैरे वगैरे. या बोलण्यावर मला उत्तर देतां आलें नसलें
तरी माझ्यावर कांहींच परिणाम झाला नाहीं हें मात्र खरें. मी हळूच
म्हटलें " बंधन म्हणाल तर मला कांहींच नाहीं. माझ्यामध्ये बदल
कांहींच झालेला नाहीं. फक्त माझ्या दृष्टिकोनांत फरक झाला आहे
किंचितसा. पण जें कांहीं लाभलें तें अगदीं खरें आहे. तुमच्याजवळ तेंच
आहे. करितां आहां तेंच. समजत मात्र नाहीं. मला समजलें न् समाधान
झालें ! " गृहस्थ थोडेसे चमत्कारले. मी असें बोलें अशी त्यांची अपेक्षा
नसावी. पण चतुरच ते ! ते पुढें उद्गारले " समाधानाचें सांगूं नका,
मन मोठें चमत्कारिक आहे. एकाद्या गोष्टीवर तें बसलें मग त्याला ती
भुरळ उडेपर्यंत तें आपलें खरेंच वाटतें ! शिवाय संप्रदायाचा कडवट कर्मठ-
पणा अंगीं जडतो, मग काय विचारतां ? सत्यान्वेषणाऐवजीं हट्टाग्रह
मात्र दुणावतो ! पीठ-पाणी पिऊनच अभिमन्यूला दूध प्याल्याचा आनंद
होत असे ! तेव्हां सांप्रदायिकांनीं हें लक्षांत ठेवून वहावून जाऊं नये
एवढेंच. " प्रियंवद, मला या बोलण्याची कीवच करावीशी वाटली.
' मला कळलेलें जीवनरहस्य यांना कळलें असतें तर हे असें खानीं
बोलले नसतें ' असें मीं मनाशीं म्हटलें. यावर उत्तर काय देणार ?
' पीठपाण्यापलीकडे ' यांना अद्याप जावयाचें आहे, एवढेंच मला वाटलें.
त्यांच्या चलित चित्त करणाऱ्या भाषणानें माझा बुद्धिभेद होणेंच शक्य
नव्हतें. वाद घालण्याची इच्छा अगर तयारीही नव्हती. साखरेच्या

गोडीवर वादविवाद कशाला ? ' तुटे वाद संवाद तो हीतकारी. '

* * *

वरील पत्र लिहीत असतां मला मधूनमधून 'अहंकाराचा वारा' लागलासा वाटेल पण तो खरा नसून भाषादोष होय. मला विनोद आवडतो पण साधत मात्र नाहीं. हा दुसरा दोष आहे. मोकळेपणानें बोलण्याइतकें दुसरें आस्थेचें आणि समानशील माणूस जवळ नसल्यामुळें हात वाहील तसें भरमसाठ मी फक्त आपणांसच लिहूं शकतो. कारण आपला ऋणानुबंधच तितका गाढ आहे, आणि दिवसेंदिवस तो वाढत वाढत श्रीसद्गुरुकृपेनें एक होणार आहे—भेदातीत होणार आहे—चित्स्वरूप होणार आहे !! प्रियंवद, अशा स्थितींत तुम्हांपाशीं काय मागणें मागूं ?

" प्रियंवदा लाड । दिला तैसा पुरवा कोड "

शुभंभवतु

" सुहृद् "

पत्र क्रमांक ३

श्रीराम

४१२ नारायण पेठ, पुणे,

दि. ३-८-१९६२

प्रि. श्री स्वामी स्वरूपानंद यांना कृ. सि. सा. न. वि. वि.

आपलें दि. १९-७-६२. (गुरुपौर्णिमा)चें कृपापत्र पावलें. मजकूर समजला. आपण वेळांत वेळ काढून मला उपदेशामृत पाठविण्यास विसरलां नाहीं याबद्दल शतशः धन्यवाद !

गितातत्त्वसार व संक्षिप्त चरित्र अशीं दोन पुस्तकें (प्रत्येकी २ प्रति) मिळालीं. पुढील ग्रंथाची एकेक प्रतच पाठवावी. व्यक्तिशः स्वामी प्रसिद्धि-पराङ्मुख रहात असले तरी, ज्याप्रमाणें कस्तुरीचा सुगंध लपत नाही त्याप्रमाणें, स्वामी आतां अज्ञात राहिले नाहीत. पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें 'स्वामी रामचंद्र' हि आपल्या अमृत वाणीनें आणि लेखणीनें अनेक जड जीवांना शीतलता आणि आनंदाचा लाभ देत आहेत. 'अभंग ज्ञानेश्वरी' नें तर स्वामींना संतवाङ्मयांत अढळपद दिलें आहे. अशा महानुभाव पुरुषासंबंधीं वाचकांना कुतूहल वाटत असल्यास नवल काय ? वाचकांची ही सूक्ष्म इच्छा स्वामींचे विद्वान् स्नेही डॉ. रा. य. परांजपे यांनीं तृप्त

केली हें फार उत्तम झालें. साधें पण प्रसादपूर्ण लेखन करण्यांत त्यांनीं उत्तम यश मिळविलें आहे. पृष्ठसंख्या कमी म्हणूनच पुस्तकाला संक्षिप्त म्हणायचें, परंतु बीज कणिकेंतच ऊर्ध्वमूलमधःशाखं अशा स्वरूपाचा अश्वत्थ सांठविला जातो, तद्वत् या 'संक्षिप्त चरित्रांत' फार मोठा आशय सामावला आहे. श्री. परांजपे यांचा संतवाङ्मयाचा व्यासंग सखोल आणि दांडगा वाटतो. श्री स्वामींच्या चरित्र-चित्रणाला त्यांनीं संतवचनांची चितारलेली पार्श्वभूमि मोठी हृदयंगम वाटते. संतवाङ्मयाच्या अखंड बहरलेल्या ताटव्यांतच स्वामींचें जीवन-कमल क्रमा-क्रमानें विकसित झालें असल्याचें त्यांनीं सूचित केलें आहे. महाराष्ट्रांतील विशाल संतपरंपरेचे आपले स्वामी हे औरस संतान आहेत. श्री ज्ञानराजांची वाङ्मय संपदा स्वामींनीं खास आधुनिक भाषेच्या पेहेरावानें सजविली असून श्रीज्ञानेश्वरीला अभंगावताराचें लेणें चढविलें आहे. रामचंद्र ऊर्फ आप्पा या तरुणाची उत्क्रांति होत होत ते स्वामी स्वरूपानंद कसे झाले हा परांजपे यांनीं लिहिलेला वृत्तांत आकर्षक आणि रोमहर्षक झाला आहे. 'सदा सेवि आरण्य तारुण्य काळीं' या समर्थोक्तीप्रमाणें स्वामींचा जीवन-क्रम त्याग, तपस्या आणि ईश्वरनिष्ठा यांवर आधारलेला होता. लेखकानें आपली माहिती स्वामींच्या सहाय्यानेच संकलित केली असल्याने त्यांत एक अक्षरही वावगें उतरलेलें नाही. स्वामींबद्दल लेखकाचा पूज्यभाव ठायीं ठायीं प्रतीत होत आहे. अघू दृष्टीनें आणि अधीर मनानें चरित्र सावकाश वाचून पुरें केलें आणि डोळ्यांचें पारणें फिटलें. स्वामींचें चरित्र हें आतां वैयक्तिक राहिलें नसून महाराष्ट्रांतील एका विभूतीचें किंवा संताचें चरित्र अशी वस्तुस्थिती असल्याने स्वामींचे स्नेही डॉ. परांजपे यांनीं आपल्या संकल्पाप्रमाणें स्वामींचे विस्तृत चरित्रलेखनाचा सत्वर उपक्रम करावा. स्वामींच्या कृपेनें आणि मार्गदर्शनानें तो खचित सिद्धीस जाईल.

संक्षिप्त चरित्रांत स्वामींचा जिवलग मित्र म्हणून माझे नांवाचा उल्लेख पाहून मला धन्यता आसि संकोचही वाटला. कुठें मी अन् कुठें स्वामी ! तथापि 'गाडीबरोबर नळ्याला यात्रा' झाल्यानें तोही पावन होण्यास मदत होतेच. सुमारे चव्वेचाळीस वर्षांपूर्वीं एका सुप्रभातीं तारुण्यांत प्रवेश केलेल्या माझी व तारुण्याच्या सीमेवर असणाऱ्या रामभाऊ स्वरूपानंद...३०

ऊर्फ आप्पा या मुलाची दृष्टादृष्ट झाली, आणि चमत्कार असा कीं प्रथम दर्शनीच आमचें परस्परांवर प्रेम जडलें असें मला वाटलें. आणि तें इतकें पक्कें कीं स्थळ-काळ-परिस्थितीच्या विषमतेला दाद न देतां अकृत्रिम असें राहिलें. त्या काळांतही स्वामींच्या असाधारण प्रतिभेनें आम्हांस मोहून टाकलें होतें. त्यांच्या तत्कालीन काव्य नि लेखनकौशल्याचें आम्हीं यथास्थित कोडकौतुक केलें आहे. या मुलाचा आणि आपला विरह कधींच न व्हावा असें कितीही वाटलें तरी दैवानें तें घडूं दिलें नाहीं तथापि आत्मीय एकतेच्या रज्जूमुळें आम्ही दैवावरही मात केली आहे. एकमेकांच्या हृदयांत एकमेकांना स्थान आहे हा त्याचा पुरावा नव्हे काय ! इत्यर्थ असा कीं भगवान् श्रीकृष्णाच्या चरित्रांत जर गोप-गोपालांना स्थान मिळूं शकणें योग्य असेल तर स्वामींच्या पावन चरित्रांत माझ्या नांवाचा त्रोटक उल्लेख करणें आवश्यक ठरेल. अस्तु.

स्वामींचा

‘सुहृद्’

आठवणी आणि अनुभव

प्रास्ताविक

स्वामींच्या जीवनाशी ज्यांचा निकट संबंध येतो अशा अनेक व्यक्तींच्या हृत्पटलावर उल्लेखनीय अशा संस्मरणीय प्रसंगांची चितारणी होत असते त्याचप्रमाणे स्वामींविषयीं असे कित्येक गूढ अनुभवहि कित्येकांना येतात कीं त्यामुळे त्यांची परमार्थात प्रगति झपाट्याने होऊं लागते. असे अनुभव हे त्या त्या व्यक्तीलाच उपयुक्त असतात. त्यामुळे, अशा अनुभवांचा संग्रह करून ते ग्रथित करून ठेवणे मुळींच आवश्यक नाही असे कोणालाहि सहजच वाटे. परंतु अशा अनुभवांचा इतरांनाहि उपयोग आहे हें थोड्याशा विचारांतीं ध्यानांत येईल.

ज्या ज्या व्यक्तींना आपल्या अनुभवांशीं इतरांचे अनुभव ताडून पहाणे शक्य होईल त्यांना त्यांना आपल्या अनुभवांबद्दल थोडीफार शंका असल्यास ती नाहीशी होईल, स्वामींच्या वागण्यांतील मर्म कळेल, त्यांच्या अधिकाराबद्दल मन निःशंक होईल आणि अतर्क्य अशा दैवी शक्ति परमार्थात कशा सहाय्यभूत होतात हें दिसून येईल. याच एकमेव दृष्टीनें कांहीं आठवणी व अनुभव पुढें देणार आहे.

ज्या अनुभवांना कांहीं लोक चमत्कार म्हणतात असे कांहीं अनुभव यांत आहेत व सत्पुरुष आणि चमत्कार यांचें एक अभंग नातेंच आहे अशी धारणा पुष्कळांची स्वाभाविकच झालेली आहे. कारण मोठमोठ्या संतांच्या बाबतींत चमत्कारांचे अनेक अनुभव आल्याचीं उदाहरणे नमूद झालेलीं आहेत. परंतु, सत्पुरुष आणि चमत्कार यांचें वास्तविक नातें काय आहे ? चमत्कारांवरून संतपणाचें मोजमाप करणे योग्य आहे काय ? ऋद्धिसिद्धि परमार्थाला हानिकारक ठरतात असेंहि वर्णन आहे त्याचें रहस्य काय ? आणि इतकेंहि असून मोठमोठे साधु चमत्कार करतात हें

कसें ? वगैरे शंकांचें हें एक स्थानहि ठरत आलें आहे. याबद्दल थोडा विचार करणें येथें आवश्यक आहे.

विचार केला असतां हें सहजच दिसून येईल कीं आपल्याला ज्ञात होणारें हें विश्व म्हणजे महान चमत्कार आहे. विश्वाचा विचार करतां करतां विचारी मनुष्य थक्क होऊन जातो व मायेची शक्ति 'अचित्य' आहे हें कबूल करून तो थक्क होतो. ऋद्धिसिद्धीचे चमत्कार हा याचाच भाग आहे. परंतु आपणांला त्याचेंच फार कौतुक वाटतें व नित्य परिचयामुळें महान सृष्ट चमत्कारांचें आपल्याला भानहि नसतें. यावर स्वामींनीं दोन अभांगांत सुंदर वर्णन कसें केलें आहे पहा.

बैसे अधांतरी उभा अग्नीवरी । सांगे देशांतरी काय चाले ॥ १ ॥

बोले तें तें घडे ऐसेचि रोकडे । दावी लोकांपुढें चमत्कार ॥ २ ॥

वश केल्या सिद्धी पावला प्रसिद्धि । लागली उपाधि लौकिकाची ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे नाहीं आत्म साक्षात्कार । काय चमत्कार दावोनियां ॥ ४ ॥

संजीवनी गाथा ५४

दावीं चमत्कार त्यासी नमस्कार । लोक व्यवहार ऐसा असे ॥ १ ॥

स्वभावे साचार रची चराचर । त्याचा जयजयकार कोण करी ॥ २ ॥

स्वरूपीं विलीन साधु-संत-जन । त्यांचें चरण कोण धरी ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे जना कृत्रिमाची गोडी । नसे चि आवडी स्वाभाविकी ॥ ४ ॥

स्वामींच्या म्हणण्याप्रमाणें चमत्कारांच्या नादीं लागणें म्हणजे कृत्रिमाच्या नादीं लागणें होय. सर्वच लोक या कृत्रिमाच्या नादीं लागत असतात. संतांचा खरा चमत्कार म्हणजे ते स्वरूपाच्या ठिकाणीं विलीन होतात हाच आहे. परंतु याला चमत्कार मानावयाला कोणीच तयार नाही. हा एक चमत्कार नव्हे, परंतु चमत्कारिक स्वभाव म्हणतां येईल.

लोकांच्या या चमत्कारिक स्वभावाला कलाटणी देऊन त्यांना भगवंताकडे वळविण्याला त्याचा उपयोग व्हावा म्हणून साधुसंत त्याचा प्रसंगोपात उपयोग करून घेतात हें स्पष्ट करून सांगतां येणें शक्य आहे व केवळ याच हेतूनें चमत्कारांचा किंवा ऋद्धिसिद्धीचा कोणी उपयोग केल्यास त्याचा दुरुपयोग होणार नाही. परंतु ऋद्धिसिद्धींना किंवा चमत्कारांना वश झालेल्या सिद्धांना व त्यांच्या नादीं लागलेल्या साधकांना हा मार्ग सदैव सारखाच धोक्याचा आहे.

रामकृष्ण परमहंस म्हणत असत 'माझ्या मातेच्या अंगणांत अनंत रत्नें विकुरलेलीं आहेत पण मी तिकडे दुकूनहि पहात नाहीं' हीं अनंत रत्नें म्हणजे वश झालेल्या ऋद्धिसिद्धीच होत. त्याचप्रमाणें तुकाराम महाराज यांनींहि म्हटलें आहे—

काय उणें मज पांडुरंगा पायीं । ऋद्धिसिद्धी ठायीं ओळंगती ॥ १ ॥

कोण पाहे सुखा नाशिवंताकडे । तूष्णेची बापुडें नव्हों आम्हीं ॥ २ ॥

वरील उद्गारांवरून खऱ्या संतांना या गोष्टींचा मुळींच लोभ नसतो आणि ज्या साधकांना यांचा लोभ सुटतो ते आपल्या स्थानापासून च्युत होऊन अधोगतीच्या आडमार्गाला लागतात हें दिसून येतें. परंतु खरें तीव्र वैराग्यसंपन्न साधक याच्या पाशांत पडत नाहीत. ज्ञानोबांनीं ज्ञात्याला ऋद्धिसिद्धीच्या मिशानें हें विषयच पछाडीत असतात असें म्हटलें आहे. म्हणून साधकांनीं असे चमत्कार करतां आले तरी त्यांच्या वाटेला जाऊं नये हेंच उत्तम.

तथापि, खऱ्या संतांना यांची बाधा होऊं शकत नाहीं हेंहि लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे. कारण त्यांची सर्वत्र भगवत् दृष्टि झालेली असते. एकनाथी भागवताच्या १५ व्या अध्यायांत सिद्धीचेंच वर्णन केलेलें आहे त्यांत प्रथमच्याच ओवींत नाथ म्हणत आहेत,

ॐ नमोजी जनार्दन । सकळ सिद्धींचें सिद्धस्थान ।

सगळ्या सिद्धींचें सिद्धस्थानच जनार्दन आहे व त्या जनार्दनाशीं एकरूप झाल्यावर सर्व सिद्धीसुद्धां जनार्दन स्वरूपच होत अततात. हीच पूर्ण दृष्टि ज्या संतांना लाभली त्यांच्याच चमत्कारांनीं जनतेचें कल्याण झालें व त्यांना उणेपणा आला नाही.

आतां आपण स्वामींच्या चरित्राकडे पाहूं लागल्यास स्वामी या चमत्कारांच्या नादीं लागल्याचें मुळींच आढळणार नाही. त्यांचे चमत्कार म्हणजे जाहीर प्रदर्शन नाही किंवा त्यांचा त्यांनीं बडेजावहि वाढूं दिला नाही. उलट सहज होणाऱ्या चमत्कारांबद्दलहि यत्किंचितहि लोभपर न होतां ते भगवंताजवळ तक्रारच करीत असत. मिळविण्यासारखें असलेलें सर्व मिळालेलें आहे. त्याला विघ्नरूप ठरूं पहाणाऱ्या ऋद्धिसिद्धि कशासाठीं मागूं ? असेंच ते देवाला प्रार्थित असत हें पुढील अभंगांवरून स्पष्ट होणारें आहे.

जेणें अंतरति हरि तुझे पाय । करावे ते काय चमत्कार ॥ १ ॥

कशासाठीं व्हावी वश ऋद्धिसिद्धि । नांवाची प्रसिद्धि कशासाठीं ॥ २ ॥

मज तृणवत् गमे हें प्राकृत । आहे आत्महित तुझे पायीं ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे माझें एक तूं निधान । नाहीं समाधान तुजविण ॥ ४ ॥

यानंतर स्वामींचा आध्यात्मिक लोकसंग्रह सुरू झाला आणि त्या वेळीं स्वामींच्या गूढ शक्तींचा प्रत्यय कांहीं साधकांना येऊं लागला—परंतु तो प्रत्यय त्या त्या व्यक्तीपुरताच असल्यानें त्याचें प्रसिद्धीकरण होत नव्हतें व त्या व्यक्तीच्या आध्यात्मिक उत्कर्षाला तो अनुभव पोषक होत असल्यानें अशा सहज घडणाऱ्या चमत्काराला दाबून टाकणें आवश्यकहि राहिलें नाहीं. यांत चमत्कार आपण करतो ही भावना नाहीं व सहज होणाऱ्या चमत्काराची बाधा वाटण्याची स्थितीहि त्यांना राहिलेली नाहीं.

कांहीं चमत्कार तर अशा स्वरूपाचेच असतात कीं त्या व्यक्तीच्या श्रद्धेमुळे म्हणा किंवा स्वामींच्या सहज सामर्थ्यामुळे म्हणा. घडत असतात. परंतु अशांची दादहि स्वामींना असण्याचें कारण नसतें. परंतु अनेक अनुभवांवरून हे सहजसामर्थ्य मात्र प्रत्ययाला येतें. पुढील कांहीं उदाहरणांवरून तें वाचकांच्या ध्यानीं येईल.

स्वामींचा खरा चमत्कार एकच आहे तो म्हणजे त्यांचेशीं ज्यांचा प्रेमाचा संबंध प्रस्थापित झाला त्याला त्याला स्वामींचें आपल्यावर सर्वांत जास्त प्रेम आहे असें वाटतें हाच होय. स्वामींची सर्वांत मोठी देणगी हीच आहे असें म्हणतां येईल. जीवांच्या परम कल्याणाची कारुणिकता अंतःकरणांत उदित झाल्याशिवाय असें निःसीम प्रेम संभवतंच नाहीं. ही अंतराची अंतराला पटणारी खूण आहे. ही स्थिति प्राप्त होण्याला परमात्म्याचा पूर्ण कृपाप्रसाद हाच कारण आहे. स्वामींच्या या अलौकिक गुणामुळेच ते संतश्रेष्ठ ठरले आहेत; चमत्कारांमुळे नव्हे.

[१] म. म. दत्तो वामन पोतदार

पुणे, सौर भाद्रपद ४।८६, ता. २६-८-१९६४

स्वामी स्वरूपानंद यांचें पूर्वाश्रमीचें नांव चि. रामभाऊ गोडबोले. बऱ्याच वर्षांपूर्वी, मला वाटतें ३५-४० वर्षांपूर्वी, राष्ट्रीय चळवळीच्या काळीं तरुण रामभाऊ पुण्यांत टिळक महाराष्ट्र विद्यालयांत शिकत

असावे. त्या काळीं कदाचित् भारत इतिहास संशोधन मंडळांतून म्हणा किंवा असाच कोठून तरी उत्तम अक्षराचे नकलनवीस म्हणून त्यांचा माझा परिचय झाला.

मजजवळ कांहीं जुनें हस्तलिखित अप्रसिद्ध ग्रंथ आलेले होते. नाथपंथी ग्रंथ एक शिवदिनांचा, दुसरा त्यांचे गुरु केसरीनाथांचा; त्या हस्तलिखिताच्या नकला रामभाऊंनीं आपल्या सुंदर अक्षरांत लिहून दिल्या. ठरलेला मोबदला दिला. हें लेखन माझ्या घरीं १८० शनिवार येथें तिसऱ्या मजल्यावर चाले; एक निराळी पेटी रामभाऊंना दिली होती. आपलें काम मुकाट्यानें करून ते जात. गौर कांती, सरळ नाक, शांत स्वभाव, बिनबोभाट काम, अबोल वागणें, पूर्ण खादी वेष असा त्यांचा थाट होता. माझ्या मनावर फार अनुकूल परिणाम झाला.

मजजवळ द्रव्यशक्ति अत्यल्प ! काम तर करणारा कोणी रामभाऊ सारखा मिळेल तर हवा होता. नवें काम शेखमहंमद बांडाच्या नकलेचें मीं त्यांस सांगितलें. वाड जुने, भाषा जुनी, तुकाराम-कालीन. म्हणून सांगितलें. रामभाऊ, तुम्ही आपलें अक्षराला अक्षर सुटें नकल करा. शब्द जोडूं नका. भाषा अपरिचित जुनी मग मला शब्दांची पुनः तोडजोड करणें अवघड पडेल'. रामभाऊ मौनच. कामाला लागले. सर्व काम पुरें होतांच माझ्या हवालीं केलें. रामभाऊंच्या हातच्या या सुंदर नकला अद्यापि माझ्या संग्रहीं आहेत. हवाली केलेली नकल पाहिली तों आश्चर्य वाटलें. रामभाऊंनीं शब्द सर्व नीट जोडूनच उतरलेले दिसले. आणि जुनी भाषा पण शब्द जुळणी बिनचूक केलेली पाहून मी म्हणालों, 'रामभाऊ, तुम्ही जुन्या आध्यात्मिक ग्रंथांची भाषा समजत असाल असें मला वाटलें नव्हतें. तुम्ही नकल फार जाणिकपणानें केली आहे. फार संतोष झाला, छान ! शाबासकी देतो !' स्मित केलें रामभाऊंनी, पुढें मोबदला दिला. नंतर आले नाहींत.

नंतर मला पुनः गरज पडली. रामभाऊंची आठवण झाली. तपास केला. ते जरा अशक्तच असत. हातांत नाक पुसणें ठेवीत असावेसें वाटतें. कळलें की आजारी पडून रत्नागिरीकडे गेले ! वाईट वाटलें. चुटपुट लागली होती. रामभाऊ लेखक मिळतील तर फार बहार होईल. पण

तो योग आलाच नाही. आजारी, अशक्त, मला चिंता वाटे—चांगला तरुण—काय झाले असेल बरे ?

बरीच वर्षे गेलीं. मग एक दिवस अचानक पत्र आले. कोणाचे ? रामभाऊंचे ? त्यांनीं जुनी आठवण देऊन नांव लिहून खालीं 'स्वरूपानंद' लिहिले. त्यापूर्वी मला ते पांचसकडे असल्याची थोडी कुणकुण लागली होती. पण निजून असतात, कांहीं ध्यान धारणेत असतात असें सर्व मोघम !

स्वरूपानंदांनीं मला लिहिले, 'भावार्थगीता रचिली आहे, देसाई बंधु छापत आहेत. आपण प्रस्तावना लिहावी.' ती मी लिहिली. भावार्थगीता प्रसिद्ध झाली. तो गीतानुवाद वाचतांच खात्री पटली कीं अनुवादकर्ता अधिकारी पुरुष निःसंशय झाला आहे. भाषेवरहि उत्कृष्ट प्रभुत्व असून कसली लालसा दिसली नाही पत्रांत. सर्व भाषा विनयाची ? समाधान वाटले. ओढ वाढली !

पुढे मग त्यांची 'संजीवनी गाथा' प्रसिद्ध झाली. ते अभंगहि फार सरस उतरले. स्वानंदाच्या प्रचीतीची झळाळी त्यांत दिसून आली आणि पूर्वी रचनाकर्त्याच्या अधिकाराविषयीं जो अभिप्राय झाला तो पक्का झाला.

त्यानंतर कांहीं काळानें स्वरूपानंदांचे स्वहस्ते लिहिलेले सुंदर पत्र आले कीं रत्नागिरीला येत आहांत (तेथील गोगटे काँलेजच्या संमेलनासाठीं) तरी दोन दिवसांची संगति लाभवी. एतदर्थ पांचसेला यावे, भेटावे, निदान दोन घटका ! हा लोभ पाहून निश्चय केला कीं जावयाचेंच. कधीं पांचस पाहिली नव्हती. असो. गेलों. देसाई यांनीं सर्व व्यवस्था केली ! दोन घटकांची सवड होती, पण भेटलों. पारमार्थिकच बोलणें झालें. देखावा भपका कांहीं नाही. शरीर अशक्त. मनाचा श्रीचरणीं लय झालेला. शब्द बोलणें जड जाई. फार आनंद, समाधान वाटले. जातांना अभंग ज्ञानेश्वरीची एक छापील घडी मला दिली. तेव्हां तो उपक्रम कळला. पुढे ती अभंग ज्ञानेश्वरी संपूर्ण प्रसिद्ध झाली. तो मोठाच सोहळा झाला. त्याचा वृत्तांत वाचला. पुढे प्रत आली देसाई हातीं ! फारच उत्कृष्ट अभंगानुवाद ! ज्ञानेश्वरांशीं एकरूप होऊन केलेला रसाळ सुबोध प्रासादिक वाटला. अनेकांचा अभिप्राय तसाच पडला. शरीर अशक्त परंतु अंतःप्रेरणा प्रखर म्हणून अशी रचना घडली.

पुढें 'अमृतधारा' प्रसिद्ध झालेली आली. त्यांत रामभाऊंचें स्वरूपा-
नंद झाले तो मनोहर वृत्तांत स्वमुखानें विदित केलेला आहे. 'नाथ-
परंपरेचा दंशु' त्यांत प्रगट झालेला आहे.

झालें माझ्यापुरतें हें ऐलाडीचें वोलणें येथेंच समाप्त ! पैलाडीचें
ज्याचें ते जाणोतः

[२] म. म. विद्यानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव, पुणें

[म. म. विद्यानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांनीं
स्वामींना पाठविलेली आठवणवजा दोन पत्रें त्यांच्या
अनुमतीनें येथें देत आहें.]

॥ श्री ॥

५८ शनवार, पुणें २

दि. ७-६-१९४७

सा. न. वि. वि.

आज आपणांस सहज पत्र घाडीत आहें. श्री. बोथरे कधीं कधीं भेट-
तात. तेव्हां जुन्या आठवणींत तुमचें स्मरण झाल्याशिवाय राहत नाहीं.
नुकतेच श्री. बोथरे सपत्नीक माझ्याकडे येऊन गेले. तेव्हांहि तुमची
आठवण निघाली होती.

चरित्रकोशाच्या अगदीं आरंभीं मुद्रण सुरूं होतांना तुमचा संबंध
आला होता. श्री. बोथरे यांचा चरित्रकोशाशीं संबंध तुमच्यामुळेंच
आला. तुम्हां दोघांचीहि छाप चरित्र-कोशाच्या पहिल्या भागावर व
माझ्यावरसुद्धां तेव्हांपासून कायमची आहे. आपली मात्र पुनः भेट
झालेली नाहीं. चरित्रकोशाचें काम आतां पूर्ण झालें आहे. पण आपण
त्यांपैकीं एक तरी खंड पाहिला असेल असें मला वाटत नाहीं. आपली
इच्छा असल्यास तीहींपैकीं कोणताहि खंड मी आपणास भेट म्हणून
पाठवीन. उत्तर यावें ही विनंति.

आपला

चित्रावशास्त्री

॥ श्री ॥

१२०६ अ/४५

जंगली महाराज रस्ता,

पुणे ४, १४-११-१९६४

श्रीमत् स्वामी स्वरूपानंद यांसी अनेक प्रणाम—आपणांकडून श्रीमत् अभंग ज्ञानेश्वरीचें पूर्वार्ध व उत्तरार्ध असे दोन भाग श्री. देसाई यांचे हस्ते पाठविलेले मिळाले.

आरंभापासून शेवटपर्यंत भाग मी नजरेखालून घातला. कांहीं भाग मी पुनः पुनः वाचला. कळस, कुंडलिनी, अहिंसा, निवृत्ति-ज्ञानदेव संवाद, योगपरिभाषा वगैरे प्रवाहीपणें वाचण्यांत कुठेंहि खटकलें नाहीं. मूळ ज्ञानेश्वरीच वाचीत आहोंत असें वाटलें. ज्ञानेश्वरांच्या प्रतिपादनांतील मोकळेपणा आणि प्रसाद आपल्या भाषेत पुरेपूर उतरला आहे, हें अनुभवून आश्चर्य वाटलें. ज्ञानेश्वरी सध्याच्या लोकांना आपण अत्यंत सुलभ व आकलनीय केली आहे यांत संशय नाहीं. छपाई उत्तम आहे. स्पष्टीकरण चांगलें आहे.

आपण माझ्याकडे हा बहुमोल वाचनीय ग्रंथ पाठविला याबद्दल अत्यंत आभारी आहे.

माझी प्रकृति अलीकडे बरीच खालावली आहे. दमा व रक्तदाब वगैरेची पीडा आहे. तथापि कांहीं कामेंहि चालू आहेत. मध्यें नदीच्या पुरानें निर्वासित झालों. पुनः स्थिर होतों आहे. प्राचीन चरित्रकोश हिन्दीत छापून झाला आहे. बराच वाढला आहे. स्थलकोशहि प्रेसकडे निघाला आहे. मी निमित्त आहे.

श्री. बोथरे अलीकडे भेटलेले नाहींत. तुमची आठवण अविस्मरणीय आहे. तुमचे वक्तृत्व, बुद्धि, विधायक दृष्टि माझ्या कायमची लक्षांत आहे. सहवास थोडाच होता. आतां तुमच्या ज्ञानेश्वरीनें तुम्ही आणखी जवळ आलांत. तुम्ही ज्ञानेश्वरी सामान्य लोकांपर्यंत पोचविण्याचें हें फार महत्त्वाचें कार्य केलें आहे.

सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव

[३] डॉ. शं. दा. पेंडसे

नागपूर, १७-७-१९६३

स्वामी स्वरूपानंद या नांवावरून स्वामीजी ही संन्यासदीक्षा घेतलेली व संन्यास वेष धारण करणारी व्यक्ति असेल अशी कल्पना होते पण ती बरोबर नाही. स्वामीजींनीं बाह्य संन्यासवेष धारण केलेला नाही पण खरा आंतरिक संन्यास धारण करून स्वरूपानंदांत निमग्न झालेले ते एक सत्पुरुष आहेत.

‘ज्ञानेश्वरांचें तत्त्वज्ञान’ हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्यानंतर तन्निमित्तानें ज्ञानेश्वर माउलीची जी अपार कृपा माझ्या अनुभवास आली तिचे अनेक पैलू आहेत. त्यांपैकीं कित्येक सत्पुरुषांचा, भगवद्भक्तांचा व सज्जन विद्वानांचा झालेला परिचय व लाभलेलें प्रेम हा एक अमूल्य पैलू आहे. स्वामी स्वरूपानंदांचा परिचय हा त्यांपैकींच होय.

‘ज्ञानेश्वरांचें तत्त्वज्ञान’ हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला १९४१ सालीं. त्यांतील “ज्ञानेश्वरांच्या तत्त्वज्ञानाकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन स्वामीजींच्या अनुभवाशीं तंतोतंत १०० टक्के जुळल्यामुळें” त्यांच्यांत व माझ्यांत ज्ञानेश्वरविषयक जो ‘संवाद’ उत्पन्न झाला तो तेव्हांपासून आतांपर्यंत मनोमन अखंड चालू आहे. नागपूर व रत्नागिरीजवळचें पावस यांत फार अंतर आहे. तथापि या ‘संवादा’मुळें १९५९ व १९६२ सालीं तेथें जाऊन स्वामीजींना मी प्रत्यक्ष भेटलों व या भेटी-मुळें आम्हां दोघांनाही फार आनंद झाला.

श्री सद्गुरु गणेशनाथ या नाथसंप्रदायी सत्पुरुषाकडून स्वामीजींना १९२२ सालीं अनुग्रह मिळाला तेव्हांपासून त्यांच्या जीवनाला कलाटणी मिळाली. रत्नागिरीजवळील पावस या खेडेगांवांत तीन तपें त्यांनीं साधकावस्थेंत काढलीं. शंकराचार्य, ज्ञानेश्वर, रामकृष्ण, विवेकानंद आणि सद्गुरू श्री गणेशनाथ, हीं त्यांचीं भक्तिस्थानें आहेत. तीन तपांची त्यांची साधना सुफलित झाली असून सद्गुरूंचा प्रसाद त्यांना प्राप्त झाला आहे. त्यामुळें गेल्या कित्येक वर्षांत त्यांनीं श्रीमत् भावार्थ गीता, अभंग ज्ञानेश्वरी, संजीवनी गाथा, अमृत-धारा, चांगदेव पांशुष्टी आणि

अभंग अमृतानुभव असें कांहीं स्वतंत्र व कांहीं अनुवादात्मक असें पद्य-
बद्ध व प्रसादपूर्ण वाङ्मय निर्माण केलें आहे.

नाथसंप्रदायाप्रमाणें स्वामीजींची त्यांच्या सद्गुरूंवर अपार निष्ठा आहे. एका पत्रांत ते लिहितात :- “श्री सद्गुरुकृपेनें श्री ज्ञानदेवांच्या तत्त्वज्ञानाचें जें कांहीं आकलन झालें आहे व त्यांच्या उपदेशानें जीवनांत जो कांही आगळा आनंद निर्माण झाला आहे तोच ‘श्रीमत् भावार्थ’ गीतेच्या, श्रीमत् संजीवनी गाथेच्या, श्रीमत् अभंग ज्ञानेश्वरीच्या रूपानें शब्दांत अवतीर्ण झाला आहे-होत आहे.” (२७-४-५८) दुसऱ्या एका पत्रांत ते लिहितात :- “ग्रंथ नव्हे हें तों ओतलें अपूर्व । कृपेचें वैभव श्रीगुरूच्या ” तीन तपें होऊन गेली. श्री सद्गुरूनीं कृपा केली आणि साक्षात् श्री विष्णुपदाची प्राप्ति करून देणाऱ्या ‘नादानुसंधानाची’ ‘सोऽहं ध्यानाची’ सहज भजनाची ओळख करून दिली. (१८-१-६०) नंतरच्या एका पत्रांत त्यांनीं लिहिलें आहे :- “संसारचि व्हावा मोक्ष-मय । ऐसी किमया सिद्धि होय । जरी अंतरीं सद्गुरुपाय । सहज अक्षय ठसावले ॥ १ ॥ ठसावतां हृदि सद्गुरुपाय । एक होती ध्याता-ध्येय । सोऽहं तेहि मुरोनि जाय । मति होय निर्विकल्प ॥ २ ॥ निर्विकल्प होतां मति । जीवा लाभे परम शांति । देहीं निदेहत्व प्राप्ति । स्वरूपस्थिति अविर्वाच्य ॥ ३ ॥ (२८-२-६२). स्वामीजींची ही सद्गुरु-निष्ठा ज्ञानेश्वरांप्रमाणेंच उत्कट असल्यामुळें त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा अंतिम निष्कर्ष वरील ओंव्यांत त्यांनीं सांगितला आहे.

स्वामीजींच्या साधनेमुळें त्यांच्या शारीरिक शक्ति अगदीं क्षीण झाल्या आहेत. त्यांना मोठ्यानें बोलतां हि येत नाही व अगदीं हळू बोलूनही ते पांच मिनिटांत थकतात. पण विश्वव्यापी आणि दिक् कालातीत चैतन्याशीं समरस झाल्यामुळें त्यांची आध्यात्मिक शक्ति मात्र वाढली आहे असें दिसतें. १९५९-६० सालीं माझी आयुष्यमर्यादा संपत असल्या-सारखे मला वाटूं लागलें होतें व तशी मी सिद्धता केली होती. पण माझी ही समजूत बरोबर नाही असें स्वामींनीं मला कळविलें व प्रत्यक्षहि सांगितलें. एवढेंच नव्हे तर “स्वहितार्थ कांहीं पंचवार्षिक योजना स्फुरेल ती आंखावी, यशदायी जगन्माता आहेच.” असेंहि नंतर लिहिलें

(२८-२-६२) स्वामीजी, पत्रांवर नेहमी 'जयमाताजी' असें लिहितात. जगन्मातेवर त्यांची फार मोठी श्रद्धा आहे.

यापेक्षांहि अगदीं अलिकडची एक गोष्ट विशेष उद्बोधक आहे. स्वामीजींच्या अभंग अमृतानुभवाकरितां कांहीं प्रास्ताविक मजकूर लिहिण्यास त्यांनीं मला सांगितलें होतें. त्याला कालमर्यादाहि घातली नव्हती. अभंग-अमृतानुभव छापून तयार होता. पण प्रास्ताविक मजकूर जेव्हां मिळेल तेव्हांच तो प्रसिद्ध करण्याचें त्यांनीं ठरविलें दिसलें. मला बरेच दिवस वेळ मिळाला नाही. शेवटीं वेळांत वेळ काढून फेब्रुवारी १९६३ च्या पहिल्या आठवड्यांत हें प्रास्ताविक मीं लिहिलें व स्वामीजींकडे पाठवून दिलें. त्यांची प्रकृति ठीक नव्हती तरी त्यांनीं हा मजकूर थोडाथोडा अनेक वेळां श्री. बा. म. परांजपे यांकडून वाचून घेतला, त्यानंतर ते जें म्हणाले तें त्याच्याच शब्दांत श्री. परांजपे यांनीं मला कळविलें. ते म्हणाले "फेब्रुवारीच्या प्रारंभीं दोनतीन दिवस मला दादांचा जणूं ध्यासच लागला होता. दादांची सारखी आठवण होत होती. त्यांतच एका पहाटेस 'मनीं वसे तें स्वप्नीं दिसे' म्हणतात त्याप्रमाणें दादांचें दर्शनहि घडलें. सुमारे तीन साडेतीन वर्षांपूर्वीं त्यांचें असेंच एकदां दर्शन घडलें होतें. त्या वेळीं ते शिलातलावर बसले असून त्यांनीं शुभ्र वस्त्र परिधान केलें होतें व ते ईशचिंतनांत गढून गेले होते असें दिसलें. या वेळीं ते आपल्या देवघरांत पाटावर बसून लोकरीची शाल पांघरून देवपूजेंत गढून गेले आहेत असें पाहिलें. जवळच त्यांचें एक स्नेहीहि उभे होते. आतां दादांचा वाढदिवस जवळ आला हा विचार मनांत घोळत होता, त्या वेळीं सद्गुरुकृपेनें सहज सुचलेला पद्यात्मक मजकूर लिहून ठेवला आहे. तो लिहून झाला. फेब्रुवारीच्या प्रारंभींच योग असा जमून आला कीं ह्याच सुमारास प्रास्ताविक लिखाण दादांकडून लिहिलें जात असावें, ते दुसऱ्या आठवड्याच्या प्रारंभींच माझे हातीं आलें" (१७-२-६३)

स्वामीजींना स्वप्नांत दिसलेल्या दोन्ही वेळच्या घटना अगदीं खऱ्या आहेत. कित्येकांना तो केवळ सहज जमलेला योगायोग वाटेल. पण दिशा व काल यांचे प्रतिबंध बाजूला सारून होणारें हें दूरदर्शन व्यापक चैतन्याशीं समरस झालेल्या सत्पुरुषांनाच शक्य आहे असें मला निश्चित वाटतें.

[४] श्री. मो. दि. जोशी, संपादक 'नवकोंकण' रत्नागिरी.

श्रीमत् स्वामी स्वरूपानंद यांचे जीवनचरित्राविषयीं अनेक भाविकांना जिज्ञासा असते. त्यांना ओळखणारे, त्यांचेकडे नित्य जाणारे, उपदेश घेणारे, निकटवर्ती लोकही ती जिज्ञासा पूर्ण करण्याजोगी माहिती देऊ शकत नाहीत. माझे स्नेही व स्वामीजींचे निष्ठावंत भक्त डॉ. रा. य. परांजपे यांनी परिश्रमपूर्वक स्वामीजींचे चरित्र लिहिण्याचे काम अंगावर घेऊन ते तडीस नेले आहे याबद्दल त्यांना धन्यवाद दिले पाहिजेत. स्वामीजींचे जीवन-पुष्प कसकसे विकसित होत गेले त्याचे दर्शन या पुस्तकाचे वाचनाने घडून, त्या दर्शनाने भक्तांना आपापली साधना दृढ-निश्चयाने चालविण्याला स्फूर्ति येईल असा विश्वास वांटतो.

स्वामीजींचे चरित्र लिहिणे ही सोपी गोष्ट नाही. सामान्यतः संतांचे चरित्र म्हणजे त्यांनी करून दाखविलेल्या चमत्कारांचे चटकदार वर्णन, असा समज रूढ आहे. हे चमत्कार वगळले तर तीं संतचरित्रे नीरस वाटू लागतील. आजच्या विज्ञानयुगांत अंध भक्तीपेक्षां विचारावर आधारित भक्ति हीच डोळस विवेचकाला मानवते. स्वामी स्वरूपानंद यांनी अमुक चमत्कार करून दाखविला असें अजूनपर्यंत सांगणारा मला तरी कोणी भेटला नाही. अद्भुत चमत्कारांच्या वर्णनाने 'आर्त' व 'अर्थार्थी' भक्तांचे तांडे संतांच्या दर्शनार्थ धावू लागतात. परंतु चमत्कारांची पार्श्व-भूमि नसतांही स्वामीजींच्या व्यक्तिमत्त्वाने हजारों लोक आकृष्ट होत आहेत, हा मात्र चमत्कार आहे. या चमत्काराची संगति स्वामीजींच्या या चरित्राच्या वाचनाने थोडीशी लावतां येईल असें वाटते.

स्वामी स्वरूपानंदांचे नांव प्रथम माझे कानांवर आले ते असहकारि-तेच्या चळवळींत. कॉलेजशिक्षणाला रामराम ठोकून राष्ट्रकार्याला वाहून घेतलेला एक तरतरीत तरुण विद्यार्थी या वर्णनाने. परंतु प्रत्यक्ष भेट त्यानंतर कांहीं वर्षांनी पांढस येथे देसाई बंधूंच्या घरी मी कार्यपरत्वे गेलों असतां घडली. त्या वेळीं त्यांची साधकावस्था होती कीं सिद्धावस्थेत ते प्रविष्ट झाले होते, हे आतां नीटसे सांगणे कठिण आहे. तथापि त्यांचे व्यक्तिमत्व वर्धमान आहे, हे प्रत्येक दर्शनाचे वेळीं मनाला जाणवत असे. ज्याच्या सान्निध्यांत थोडा वेळही बसले तर चित्ताची खळबळ शांत होते,

व प्रसन्नता वाटते, तोच खरा संत अशी एक स्थूल व्याख्या मीं ठरविली आहे. माझ्या प्रत्येक भेटीचे वेळीं स्वामी स्वरूपानंदांच्या सान्निध्यांत मला स्वतःला हा अनुभव आला आहे, हें स्पष्ट सांगणें औचित्याला धरूनच होईल.

स्वामी स्वरूपानंदांसारखे संत लोकव्यवहारापासून पूर्णपणें निवृत्त राहतात हें योग्य नाहीं. संत दैनंदिन व्यवहार करूं लागले तर समाज-जीवन सुधारेल, असें मानणारा बराच मोठा वर्ग आहे. हिंदुतत्त्वज्ञानानें व संतांनीं निवृत्तिमार्गाचा उपदेश करून समाजाचा घात केला असेंही म्हटलें जातें. या मोठ्या व विवादात्मक प्रश्नाची चर्चा येथें मला करावयाची नाहीं. परंतु ज्याला स्वतः संसार करण्याचा विचार पटला नाहीं व जो विरक्त झाला, तो लोकांना तसेंच करा असें सांगत नाहीं ! नारायण ठोसर हा मुलगा 'सावधान' शब्द ऐकतांच विवाहमंडपांतून निघून गेला व तीव्र साधना करून 'समर्थ रामदास स्वामी' बनला; पण समर्थानीं प्रपंच सोडा असें सांगितलें नाहीं. 'आधीं प्रपंच करावा नेटका' असेंच सांगितलें. संबंध दासबोधांत जीवन उत्तम कसें घालवावें व उत्तम पुरुष कसें व्हावें हाच उपदेश आहे. जगाला सन्मार्गाला लावणें, लोकांची वैचारिक बैठक साफसूफ करून शुद्ध राखणें, हें संतांचें जीवित-कार्य असतें. तें प्राचीन काळापासून संत करीत आले आहेत, आणि ते सगळे संत विरक्त व संसारनिवृत्तच होते.

स्वामीजींच्या मनाचा विकास कसा होत गेला त्याची कल्पना त्यांच्याच ग्रंथांतून मिळते. भगवंताची प्राप्ति होण्यासाठीं चित्त शुद्ध झालें पाहिजे, चित्त शुद्ध होण्याचा मार्ग स्वामीजींनीं आपल्या 'संजीवनी गार्थें'त सांगितला आहे तो पहा :

लोकसेवाव्रत आचरिती भावें । तयांतें मानावें भाग्यवंत ॥

लोकसेवेसाठीं सत्यातें स्मरून । करिती ते दान सर्वस्वाचें ॥

त्याचि सेवाव्रतें तोषें जगन्नाथ । शुद्ध करी चित्त सेवकाचे ॥

स्वामी म्हणे तेणें लाभे आत्मज्ञान । जनीं जनार्दन प्रकटतो ॥

सं. गाथा अभंग ६१

हें लोकसेवाव्रत रामचंद्र ऊर्फ अप्पा गोडबोले या विद्यार्थ्याला विद्यार्थिदर्शेतच पटलें तें त्यानें स्वीकारलें. त्या व्रताच्या योगें त्याची

चित्तशुद्धि झाली व 'जनीं जनार्दन' प्रकट दिसूं लागला. अंतर्बाह्य सर्वत्र परमेश्वर भासमान झाल्यावर 'मी' व 'माझें' ही भावना म्हणजे जड ओझें वाटूं लागून, ती जीवनाची विटंबनाच भासूं लागली. आपण संन्यस्तवृत्ति कां स्वीकारली त्याचा उलगडा स्वामीजींच्या पुढील अभंगांत मिळतो.

सोडिला संसार जोडिला संन्यास। पालटिला वेष बाह्यात्कारीं ॥

अंतरीं मी माझें बाळगिलें ओझें। तरी ती सहजें विटंबना ॥

वाटला संन्यास घ्यावा ज्या कारणें। तेथें लक्ष उणें कामा नये ॥

स्वामी म्हणे मन होतां कृष्णार्पण। संसारी असोन संन्यासी तो ॥

स्वामीजी निःसीम भगवद्भक्त आहेत. भगवंतांची परम भक्ति ज्याला प्राप्त झाली तो, 'स पुमान सिद्धो भवति, अमृतो भवति, तृप्तो भवति। न किंचिद्वाञ्छति, न शोचति, न द्वेष्टि, न रमते, नोत्साही भवति। यद् ज्ञात्वा मत्तो भवति स्तब्धो भवति आत्मारामो भवति।' असें वर्णन नारद भक्तिसूत्रांत केलेलें आहे. त्या वर्णनाप्रमाणें स्वामीजी 'आत्माराम' झाले, आत्मानंदांत तल्लीन झाले. मग अशा पुरुषाला विषयांची आसक्ति कशी राहणार व तो संसार कसा करणार ?

नहि स्वात्मारामं विषय मृगतृष्णा भ्रमयति

आत्म्यांतच आराम पावणाऱ्या मनुष्यावर विषयरूपी मृगजलाचा परिणाम कांहीही होत नसतो. शेवटीं तो निर्द्वंद्व होतो. नारदमुनि म्हणतात,

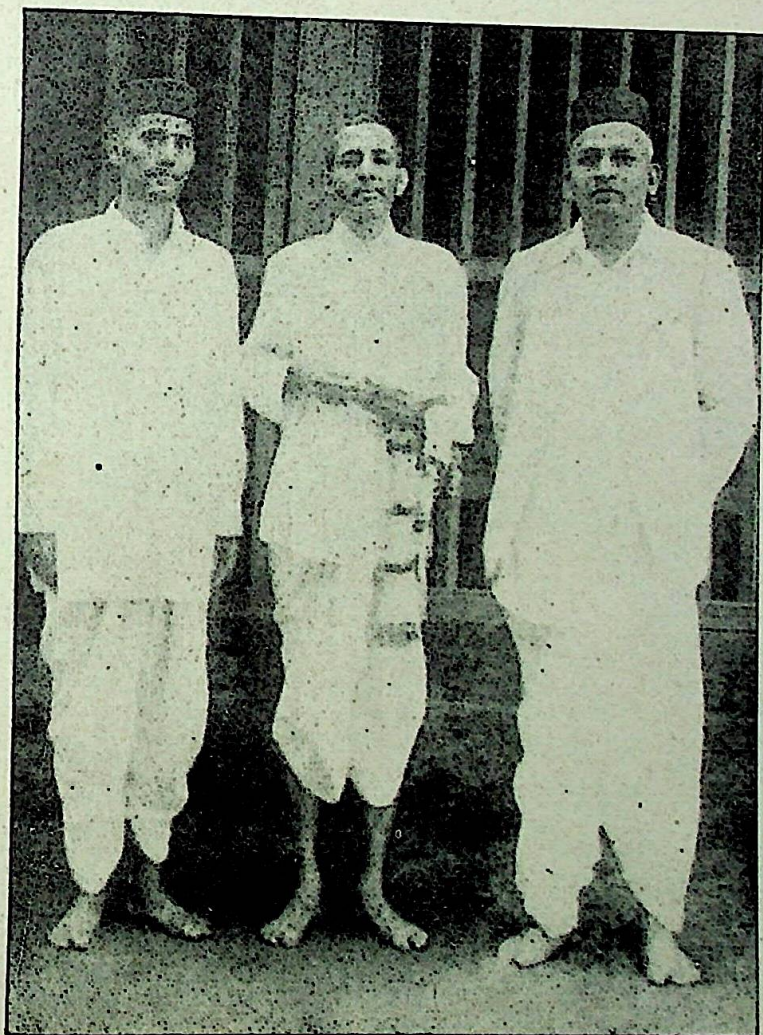
‘स तरति, स तरति, स लोकांस्तारयति।’

तो स्वतः तरून जातो व लोकांना तारतो; आत्मानंदाचा मार्ग दाखवितो. संत हे पीयूषाचे समुद्र आहेत असें ज्ञानेश्वर म्हणतात. आम्हां संसारी जीवांच्या जीवनांतलें अमृत नाहीसिं होतें व जीवन ओसाड वाटूं लागतें, नैराश्यानें भारावतें, त्या वेळीं संत कृपादृष्टीनें आपल्या अथांग अमृताब्धींतून आमच्यामधील अमृताचा आटलेला निधि पुनः भरतात व आम्हांला उत्साहित करतात. या उत्साहासाठींच शिव छत्रपति समर्थकडे, तुकाराम महाराजांकडे जाऊन त्यांच्या पायांशीं बसत होते, त्या उत्साह-प्राप्तीसाठीं महात्माजी सकाळ-संध्याकाळ प्रार्थना करून ईश्वराचा प्रसाद मागत होते; त्या उत्साहासाठींच जवाहरलालजी महात्मा-

स्वामी स्वरूपानंद

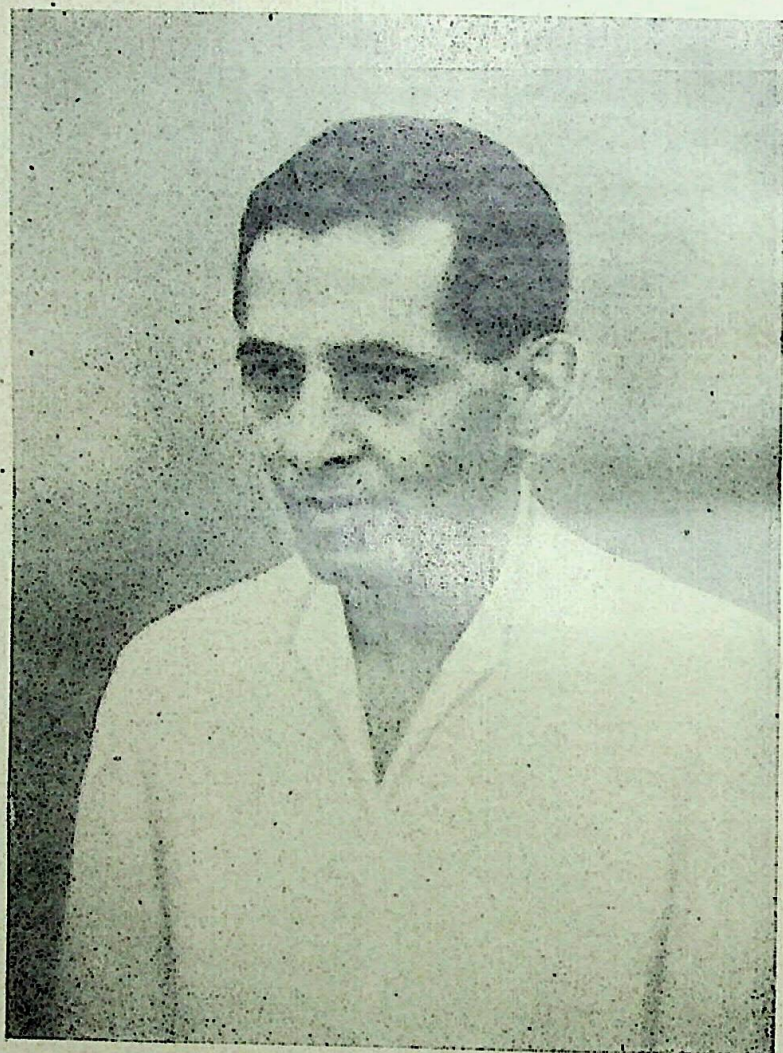
(श्री. भाऊराव देसाई व डॉ. रामभाऊ परांजपे यांचे समवेत) .

आला अनुभव देव तूं तसा भक्तहि तूं स्वयमेव ।
लीला-लाघव हें अपूर्व तव पाहे तोचि स-दैव ॥

स्वामी स्वरूपानंद

स्वामी म्हणे राहें देहीं उदासीन ।
पाहे रात्रंदिन आत्मरूप ॥

जोंकडे जात होते, व लहान लोक जवाहरलालजोंकडे जात होते, आणि त्या उत्साह-प्राप्तीसाठीच आज सामान्य जन पांवस येथें स्वामी स्वरूपा-नंदांकडे जात असतात.

हेच स्वामीजोंचें अवतार कार्य आहे. तें चालविण्याला त्यांच्या देहाची जर्जर झालेली नौका परमेश्वर दीर्घकालपर्यंत मजबूत ठेवो, व आयुरा-रोग्याच्या वृद्धीनें त्यांचें जीवितकार्य अधिक गतीनें चालो अशी प्रार्थना करून, व स्वामीजोंना भक्तिपूर्वक नम्र प्रणाम करून ही आदरांजलि त्यांना विनीत भावानें अर्पण करतों.

[५] श्री. श्रीपति पुरुषोत्तम ऊर्फ श्रीपतबापू पटवर्धन (गणेशगुळें)

सन १९२१ च्या देशव्यापी असहकार आंदोलनांत आपला मुंबईतील माध्यमिक शिक्षणक्रम बंद करून स्वामीजी (त्या वेळचे रामभाऊ किंवा आप्पा गोडबोले) पांवस येथें स्वगृहीं येऊन राहिले होते. माझा त्यांचेशीं प्रत्यक्ष परिचय १९२६ सालीं त्यांचे विद्यार्थ्यांना टिळक राष्ट्रीय विद्या-पीठाच्या प्रवेशपरीक्षेकरितां, मुख्यतः इंग्रजी विषय शिकवण्यासाठीं, त्यांचा सहकारी म्हणून 'स्वावलंबनाश्रमांत' मी दाखल झालों तेव्हां घडला. अर्थात् त्यापूर्वीही रामभाऊंबद्दल मला ऐकून माहिती होतीच. ग्रामजीवन व ग्रामसुधारणा यांविषयीं मला तोंपर्यंत कांहींच अनुभव नव्हता. त्याबाबत रामभाऊंकडून मला बरेंच शिकण्याजोगें होतें. "आप्पा रहाट भरूं शकतात. " असें विद्यार्थ्यांकडून मीं ऐकलें होतें; त्याचें मला विशेष कौतुक वाटलें. गांवांतील (देवीचे देवळांतील) नाटकाचे कामींही ते बरीच मदत करीत. त्यांनीं स्वतः एक नाटक लिहिलें होतें असें विद्यार्थ्यांकडून समजलें. देवळांतील नंदादीपासाठीं नाटकाचे श्रोत्यांना त्यांनीं एकदा जोरदार अपील केल्याचें आठवतें. ज्ञानेश्वरीचा त्यांचा व्यासंग त्या वेळींही चालू होता; शेजारचे कुर्घे गांवीं त्यांनीं एकदां गोकुळाष्टमी उत्सवांत ज्ञानेश्वरीवर प्रवचन केल्याचें आठवतें. या सर्वच गोष्टींची मला आवड किंवा गोडी नव्हती. पण त्यांचा 'श्रीकृष्णमेळा' मला फार पसंत पडला. त्या वेळीं देवळांतून 'नाच्या पोऱ्यांचे' उत्सव स्वरूपानंद...३१

चालू असत. त्यांना आळा बसावा म्हणून हा सांघिक शिस्तबद्ध, गीत-नृत्य-प्रयोग त्यांनीं योजिला असावा. या कामीं ते फारच मेहनत व पद-रचा खर्च करीत असत; व सर्व संच व्यवस्थित ठाकठीक असे. पांक्स गांवांतील हल्लींची वरीच कर्ती, पुढारी मंडळी त्या वेळीं आप्पांच्या मेळघांत असत.

एक वर्षानंतर म्हणजे '१९२७ च्या' एप्रीलमध्ये टिळक विद्यापीठाच्या प्रवेश परीक्षेसाठीं आपल्या विद्यार्थ्यांस घेऊन आप्पा पुण्यास गेले तेव्हां-पासून त्यांचा माझा संबंध काहीं काळ तुटला होता. १९३२ सालीं ते पुन्हां पांक्सस होते; ते साल उग्र कायदेभंग चळवळीचें होतें; व पांक्सस नाटकाचे प्रेक्षकांसमोर त्यांनीं चळवळीला प्रोत्साहनपर प्रभावी भाषण केलें होतें. तेथें हजर असलेले आमचे गांवांतील एक गृहस्थ दुसरे दिवशीं मला भेटले असतां यापुढें चालू चळवळीप्रीत्यर्थ 'आपण चहा सोडला' असें म्हणाले होते. रामभाऊंची त्या वेळची भाषणशैली अत्यंत आवेश-पूर्ण, जोरदार अशीच असे.

शिक्षणकार्याबद्दल स्वामींना नेहमींच जिऱ्हाळा वाटतो. अद्यापिही कोणातरी विद्यार्थ्याला ते स्वतः नियमितपणें शिकवीत असलेले आढळतात. गांवांतील शिक्षण संस्थांची ते आस्थापूर्वक माहिती ठेवतात. पांक्स येथील 'विद्यामंदिर' (माध्यमिक) १९५५ सालीं स्थापन झालें. त्या समारंभाला उपस्थित राहून त्यांनीं आशीर्वादपर भाषण केलें होतें; तसेंच त्यानंतर प्राथमिक शाळेच्या नव्या इमारतीच्या पाया-भरणीचा समारंभ त्यांच्या हस्तेच झाला.

वरील समारंभाला, अध्यक्ष या नात्यानें, मलाही त्यांचेसमवेत वाव-रतां आलें, त्याचा मला विशेष आनंद झाला.

[६] श्री. ल. रा. फडके, दादर, मुंबई

शुद्ध-ज्ञान-दानीं । होसी तूं चतुर ।

तुज नमस्कार । गुरुराया ॥ १ ॥

संसार-तमासी । होसी तूं भास्कर ।

तुज नमस्कार । गुरुराया ॥ २ ॥

मला कळू लागल्यापासून माझ्या प्रेमळ कष्टाळु मातेच्या धार्मिक वृत्तीमुळे घरी होणारीं नित्यनैमित्तिक व्रतवैकल्ये, साधुसंतांच्या गांठी-भेटी, कथा-पुराण श्रवण वगैरेंनी या मानवी जन्माचें साफल्य लाभवें म्हणून माझ्या जीवाची ओढ लागून त्या दृष्टीनें निरनिराळे प्रयत्न आणि तदनुषंगानें सद्ग्रंथ वाचन वा त्यांचें श्रवण, मनन व निदिध्यासन होत होतें. सांसारिक जीवनांतील तीन साडेतीन तपांचे ऊन-पाऊस अनुभवीतहि होतोच. अनेक तीर्थक्षेत्रें पहाण्याचा योग आला.

१९५७ मध्ये माझे मित्र श्री. अण्णासाहेब अंबिरे हे कोकणांत फार आजारी पडून गेल्या वेळीं ते मुंबईस परत येतांना पांवसला श्री स्वामींचें दर्शन व प्रसाद घेऊन आले होते. तदनंतर दोन वर्षांनीं माझे दोन भाचे चि. सखाराम व विष्णू दामोदर भट हेहि पांवसला श्री स्वामी दर्शनासाठीं गेले होते. मलाहि, श्री स्वामींना केव्हां एकदां भेटेन अशी अंतरीं ओढ लागून राहिली होती. तो योग पुढें लवकरच जुळून आला व सन १९६० पासून माझी पांवसला कुटुंबासहित वार्षिक व नैमित्तिक कारणास्तव श्री. स्वामी दर्शन, सेवन, व बोधामृत प्राशनार्थ यात्रा होत आहे.

मी सपत्नीक मोटारमार्गे दि. १५-१-१९६० ला मुंबईहून निघून दि. १६ ला ९॥ वाजतां पांवसला श्री. देसाईबंधु यांचे 'अनंत निवासांत' येऊन हस्तपाद प्रक्षाळून वगैरे झालेवर पुढील पडवींत पलंगावर श्रींची मूर्ति आसनस्थ सहजावस्थेंत सोडूं ध्यानीं मग्न असलेली व अंगावर केशरी शाल पांघरून घेतलेली कृश पण ब्रह्मतेजांनें शांतचित्त व दैदीप्यमान भासत असलेली डोळे भरून पाहून सात्त्विक भाव उचंबळून येऊन मी स्तिमित झालों. श्रींनीं मला आशीर्वादात्म हस्त उचलून शेजारीं बसणेंस सांगितलें तेव्हां मी पादवंदना सपत्नीक केल्यावर त्या अवस्थेंत प्रेमाश्रु पुसून पुन्हां पुन्हां ती प्रशांत मूर्ति पहात राहिलों व एकदम मला पूर्वीं ऐकलेले संतांचे अनुभव आठवले. "आजिं म्यां ब्रह्म पाहिलें । अगणित सुरगण वर्णित ज्यासी । ..... सोडूं ध्यानीं सहज रंगूनि ब्रह्मचि अवतरले ।"

श्री स्वामी हे सिद्ध पुरुष असून श्री ज्ञानेश्वरांचे अद्वैत तत्त्वज्ञान सर्वास, विशेषतः अज्ञ व भाविक जनांस त्यांना समजेल व उमजेल अशा सरळ सोप्या मराठी भाषेंत, सांगण्यासाठीं व आपणांस अनुभूति देण्या-

साठींच या अश्रद्ध व वैज्ञानिक बुद्धिवादात्मकालीं अवतरून आले आहेत असें मला व माझ्याप्रमाणेंच कित्येकांना वाटतें.

मी गेलीं कित्येक वर्षे दैनंदिनी लिहीत असून त्यांत माझा व स्वामींचा पत्रव्यवहार ग्रथित केला आहे. त्यावरून श्री स्वामी हे मजसारख्या अनन्य पण डोळस साधकाची आपल्या बोधामृतानें व कृपेनें कशी प्रगति करतात आणि त्याची अज्ञानावस्था दूर करून त्यास शांति-सुखाचा कसा लाभ करून देतात हें दिसून येईल. पुढें मागें संधि मिळाल्यास याबाबत एक छोटी पुरवणी पुस्तिकारूपानें श्री स्वामींचे चाहत्यांना देतां येईल.

[७] वि. भा. ताम्हनकर, मुंबई.

दिनांक १३-३-१९६३ रोजीं पांक्स मुक्कामीं श्री स्वामींच्या दर्शनाचा लाभ घेण्याचा योग आम्हांला मिळाला.

पूर्ण विकसित, सुगंधांनीं भरलेलें, एखादें नाजूक निशिगंधाचें फूल दिसावें तशी श्री स्वामींची मूर्ति आम्हांला भासली. केवळ आनंद ! केवळ आनंदच !! विशेषतः त्यांच्या मुखांतून अधूनमधून परंतु सातत्यानें स्रवणारा ॐ कार ! त्या ॐ काराचा सूर, त्या सुराचा नाजूकपणा, विशेषतः मृदुलत्व, अंतःकरणांत अशी कांहीं संवेदना उत्पन्न करते कीं ऐकणारा सुखी, तृप्तच होऊन जातो. आम्हीही तृप्त होऊन गेलों. प्रत्यक्ष शब्दांनीं जें कार्य होणार नाही तें कार्य श्री स्वामींच्या केवळ कृपादृष्टीनें होतें आणि व्हावें असेंच आम्हांला वाटतें. कारण त्यांना नाजूक प्रकृतीमुळें इच्छा असूनही जास्त बोलवत नाहीं. म्हणूनच कीं काय 'ॐ'काराच्या एकाक्षरी कंपनांत आणि काळचाभोर अशा शोधक नेत्रांत कृपेचा असा कांहीं वर्षाव होतो, मधुर स्मितांतून आनंदाचा असा कांहीं प्रकाश पडतो कीं ऐकणाऱ्या-पहाणाऱ्याला असें वाटावें कीं, 'अरे, हाच तो आनंद ! हेंच तें आनंदाचें सत्-चित् स्वरूप !! हाच तो कृपालाघवी, सत्-चित्-आनंद स्वरूपी भगवान् !!!' बस्स ? माझ्या बुद्धीप्रमाणें ह्या आधिभौतिकवत् जगांत श्रद्धेनें दुर्बल, कायेनें कमकुवत अन् बुद्धीनें आळशी, अशा लोकांना त्या वेदोक्त पुराण-विरचित अशा

आनंदाची अनुभूति प्रथम दर्शनींच अनुभवण्यास मिळावी हेंच मुळीं परम भाग्याचें ! शब्दांनीं 'ज्ञान' प्राप्त होतें, परंतु तेच शब्द जेव्हां श्री स्वामी उच्चारतात, जेव्हां त्यांच्या कंठांतून आशीर्वादयुक्त असे कंठ उत्पन्न होतात तेव्हां ते कंठ त्या शब्दांना तर धन्य करितातच, परंतु श्रोत्यांनाही पापमुक्त आणि पवित्र करतात. इतक्या अतुल कायपिक्षां जास्त कष्ट परपेश्वरानें श्री स्वामींना देऊं नयेत असेंच मला वाटतें !

आशीर्वाद म्हणून श्री स्वामींनीं आम्हांला 'गाथा संजीवनी' हा काव्यामृत कलश आणि त्यांतील अभंग क्रमांक २४ हा प्रसाद म्हणून दिला.

घरिशील जरी हरिसी अंतरीं । तरी चि संसारीं सुखी होसी ॥ १ ॥

होतां लाभ-हानि प्रियाप्रिय दोन्ही । समान मानुनी वतें बापा ॥ २ ॥

पुत्र-वित्त-गोत-लौकिकीं समस्त । असो दे अलिप्त चित्त सदा ॥ ३ ॥

पाळुनी स्वधर्म भोगीं अर्थ-काम । गाठीं मोक्ष-धाम स्वामी म्हणे ॥ ४ ॥

वर्षानुवर्षांचा वाटावा असा २-२॥ तासांचा सुखद सहवास संपवून, रामकृष्ण परमहंसांचा भास व्हावा असें श्री स्वामींचें प्रसन्न दर्शन घेऊन कृपादृष्टीच्या वर्षावानें न्हाऊन, प्रसन्न मनानें परंतु जड पावलांनें आम्ही श्री स्वामींचा कृपाशीर्वाददर्शक वरदहस्त पाठीशीं घेऊन पांढस सोडलें.

“श्रीगुरु कृष्णार्पणमस्तु ॥

[८] श्री. विष्णु दामोदर भट, बोरिवली

ॐ तत्सत्

सन १९५९ मध्ये कौटुंबिक परिस्थितींत फारच स्थित्यंतरे झाल्यामुळें मानसिक स्थिति फारच खालावली. स्वामींचें नांव ऐकून माहीत होतें. कारण माझे मामा ल. रा. फडके हे स्वामींचेकडे बरेच वेळां जात येत असत व ते त्यांचे गुरु आहेत हें माहीत होतें. तेव्हां संतांचे आशीर्वाद व मार्गदर्शन झाल्यास कांहीं फरक पडेल म्हणून स्वामींना मी पत्र लिहिलें होतें. पत्रांत फक्त “काय करावें, कोठें जावें” एवढेंच लिहिलें होतें. स्वामींचें ताबतोब पत्रानें उत्तर आलें.

पत्र व हरिस्मरणपूर्वक आशीर्वाद मिळाल्यावर समाधान लाभून एक प्रकारचें आश्चर्य वाटलें ! स्वामी अनोळखी लांबच्या माणसाचें मनोगत जाणून कळकळीनें त्यास मार्गदर्शन करतात हें पाहून स्वामींबद्दल आदर निर्माण होऊन दर्शनाची उत्सुकता लागली. त्याच वर्षीं श्री. फडके यांचेकडून एक पत्र घेऊन मी दि. १८-१-१९५९ रोजीं स्वामींकडे गेलों. स्वामींनीं आस्थापूर्वक चौकशी करून संजीविनी गाथेंतील “संतत अंतरीं करी सोडहं ध्यान” ह्या पंक्ति समजावून देऊन त्याचा अर्थ सांगून परिस्थिति कांहीं का असेना आपण संसारांत अल्पितता क्षणाक्षणाला कशी भोगणेची हें सांगून प्रत्येकजण आनंदीच आहे, फक्त कर्तृत्व आपणाकडे घेऊन मूळच्या सुखाला तो पारखा होतो वगैरे उपदेश केला. स्वामींचे घरीं १ दिवसाचे वास्तव्यांत फारच समाधान लाभून संभ्रम, मनाची हुरहुर कोठेंच पळाली व पुन्हां केव्हां येथें येण्यास मिळेल म्हणून निघतांना काळजी लागली. स्वामी हेच माझे सद्गुरु अशी खात्री पटली. पांचसहून आल्यावर माझे मामा श्री. ल. रा. फडके ह्यांचेकडून स्वामींचा एक फोटो घेऊन त्याची पूजा करूं लागलों. पूर्वीपासून शिवोपासना मधूनमधून चालूच होती. स्वामींचा आशीर्वाद व दर्शन झाल्यापासून आणखी नेमानें जास्त उपासना करावी असें वाटूं लागलें. स्वामीकृपेमुळें थोड्याच काळांत स्थितींत सुधारणा घडून येऊन परमेश्वराचें अस्तित्वाबद्दल शंकाच राहिली नाही.

एकीकडे उपासना चालू होती व दुसरीकडे स्वामी मला अनुग्रह देतील किंवा नाही व आपण त्यांना ह्या बाबतींत कशी विनंती करावी वगैरे प्रश्न मनांत येत. सन १९६० चे १३ मे रोजीं माझें लग्न झालें. लग्न झाल्यावर स्वामींचे आशीर्वाद मिळावे, म्हणून सौ. ला घेऊन पांचसला जाणें निश्चित केलें. जातांना माथेरान येथील माझे मोठे बंधु श्री. (बाळकृष्ण दामोदर भट) ह्यांना नेण्याचें ठरलें. ते पेण येथील संतपुरुष श्री. वाईकर यांचे अनुग्रहित असल्यामुळें त्यांचीहि स्वामींचे दर्शनाची इच्छा होती. जातांना आमचे बंधूजवळ मी स्वामींकडे मला मंत्र द्या म्हणून विचारूं का अशी विचारणा केली. त्यावर ते म्हणाले, कदाचित् ह्या वेळेस ते आपणहून तुला अनुग्रह देतील. न दिल्यास पाय धरून विनवणी कर. ता. २९ मे १९६० रोजीं सकाळीं मी स्वामींकडे गेलों.

मी व बंधु स्वामींचे खोलींत गेलों. आमचे बंधूना प्रथम दर्शनींच स्वामींचे मागे मोठें प्रकाशाचें वलय दिसलें व अत्यंत आनंद झाला. स्वामींनीं बंधूंची आस्थापूर्वक चौकशी करून दोघांकडून 'नामस्मरणाचें महात्म्य' व तें कसें करावें वगैरे उतारे गुरुदेव रा. द. रानडे चरित्रांतील वाचून घेतले. आमचे बंधूंनीं ध्यानाला बसतांना मांडी कशी घालावी ह्याबाबत विचारणा केली. स्वामींनीं त्यांस ज्या स्थितींत जास्त सुखानें बसतां येईल त्या स्थितींत बसून ध्यान-धारणा करावी, तुमचाच मंत्र शक्यतो श्वासोश्वासांतून घ्यावा व लक्ष मूळ स्वरूपावर केंद्रित करावें वगैरे सूचना दिल्या. मला सध्यां तुम्ही काय करता वगैरे प्रश्न विचारले. तेव्हां मी त्यास आपल्या फोटोची पूजा करतो व वेळ मिळाल्यास गुरु-चरित्र वगैरे वाचतो असें सांगितलें. सर्व ऐकून घेऊन मला 'नंतर मी बोलावतो' असें सांगितलें.

११-३० वाजतां पुन्हां खोलींत बोलावलें व गुरुपरंपरा माझेकडून म्हणून घेऊन उजव्या कर्णद्वारा मंत्रदीक्षा दिली, मला कांहींच कल्पना नव्हती व मंत्र दिल्यावर थोडा वेळ माझेकडून ध्यानाची क्रिया करून घेऊन 'दररोज वेळ मिळेल तेव्हां किंवा ठराविक वेळीं थोडेथोडे स्मरण करीत जा' असें सांगितलें व आशीर्वाद व खडिसाखर दिली. अनु-ग्रहाचे बाबतींत विचारणा न करतां स्वामींनीं अनुग्रह व कृपा कशी केली ह्याबद्दल मला आश्चर्य वाटलें.

स्वामी सांसारिक बाबतींतसुद्धां आपुलकीनें शिष्यांना मार्गदर्शन करतात. तारीख ८-८-१९६१ ला आलेल्या पत्रांत स्वामींनीं खालील-प्रमाणें मला कळवलें, "शाळा खात्यांत तुमचे पत्नीची बदली सोयीस्कर ठिकाणीं झाली हें वाचून समाधान झालें. आतां काटकसरीनें वागून सुखानें आणि समाधानानें संसार करावा. चार पैसे गांठीं बांधून ठेवलेत तर ते वेळीं उपयोगी पडतील. संसार हा सुखासाठीं आहे ही गोष्ट उभयतां-नींही लक्षांत ठेवावी व दक्षतापूर्वक समजुतीनें वागून—

"प्रपंच साधुनि परमार्थाचा लाहो जेणें केला तो नर भला भला रे भला भला" असें म्हणवून घ्यावें.

आठा प्रहरी माझारीं । मोटकें निमिषभरी । देत जाई ॥

असें एकएक निमिष, एकएक निमिष होईल तेवढें भजन भक्तिभावानें चालू असावें.

“ धरीं रे मना धीर धाकासि सांडी ”

ता. २९-१०-१९६१ चे व १६-४-१९६२ चे पत्रांतील स्वामींचें मार्गदर्शन फारच चांगलें आहे. दोन्हीही पत्रें जशींच्या तशीं खालील प्रमाणें आहेत.

जय माताजी

पांचस, २९-१०-१९६१

प्रिय श्री. विष्णु दामोदर भट यांसी

हरिस्मरणपूर्वक अनेक आशीर्वाद विशेष ईशकृपेनें इकडील सर्व क्षेम. भक्तिभेट पाठवलीत ती पोचली. श्री बाबाराव देसाई यांचे नांव पाठविलेलें पत्रहि मिळालें, अनन्यभावेन उपासना चालू ठेवावी.

“ भक्तीचे ते ज्ञान ” वाचे नारायण । दया ते संपूर्ण सर्वा भूतीं ॥ १ ॥

ज्ञान नारायण ध्यान नारायण । वाचे नारायण सर्व-काळ ॥ २ ॥

संसार-ग्रामीं नाम हेचि सांठा । पावाल वैकुंठा नामें एके ॥ ३ ॥

निवृत्ति-निरुपण ज्ञानदेवा ध्यान । सर्वत्र नारायण एकरूप ॥ ४ ॥

या संसार-ग्रामांत ‘ नाम ’ हेंच सर्वोत्तम धन आहे तें ज्यानें प्राप्त करून घेतलें त्याला वैकुंठ (परमशांति) दूर नाही. ‘ नाम ’ घेतलें कीं स्मरण झालेंच. “ नामस्मरणें पावावें समाधान ”.

“ देखें जेतुलालें कर्म निपजें । तेतुलें आदि पुरुषीं अर्पिजे ।

तरी परिपूर्ण सहजें । जालें जाण ॥ १ ॥

आणि हें कर्म मी कर्ता । कां आचरेन या अर्था ।

ऐसा अभिमान झणें चित्ता । रिघों देसी ॥ २ ॥

सर्व कर्म कृष्णार्पण । हें सर्वोत्तम उपासन ।

तेणें मी माझे मावळोन । होय समाधान अनिर्वाच्य ॥ १ ॥

यत्नें अर्थ मेळवावा । सुखें संसार करावा ।

परी घडिघडि आठवावा । आत्माराम ॥ २ ॥

सार-असार ओळखावें । असार टाकून सारचि घ्यावें ।

चित्त डंडळूं न द्यावें । सुखदुःखीं ॥ ३ ॥

सुख-दुःखें आघवीं । साक्षित्वें उपभोगावीं ।

सुखदुःखातीत अनुभवावी । आत्मस्थिती ॥ ४ ॥

चि. प्रिय श्री फडकेमामा आदिकरून सर्व परिचित मंडळीस प्रेमा-
शीर्वाद प्रविष्ट करणें, कळावें, हे आशीर्वाद.

आपला
स्वरूपानंद

आणखी एका पत्रांत ते असे लिहितात :

“ ईश्वराचीं अनंत नामें आहेत, भावभक्तीनें कोणतेंहि नाम घेतलें तरी तें एकाच ईश्वराला पोचतें. केव्हां ‘ दत्तगुरु श्रीकृष्ण गुरु ’ असा जप केला किंवा केव्हां ‘ श्रीराम जयराम जयजयराम ’ असा नामोच्चार केला किंवा ‘ रामकृष्णहरि ’ असा गजर केला तरी तो एकाच ईश्वराचा नामोच्चार आहे असा भाव असावा म्हणजे मन गोंधळून जात नाही. ”

स्वामींची कृपा झाल्यापासून परमार्थाची फारच आवड निर्माण झाली, सुरवातीला संकटें नाहीशी व्हावीं ह्या दृष्टीनें मी स्वामींकडे आकर्षला गेलों व आतां फक्त वाटेल ती परिस्थिति आली तरी हातून परमेश्वराची सेवा घडावी ह्या स्थितीला येऊन पोहोंचलों आहे. स्वामींनीं बालकाकडून सेवा करून घ्यावी व ज्ञान, वैराग्य, भक्ति, हीच द्यावी हीच विनंती आहे.

[९] श्री. नारायण चिंतामण गोडसे, दादर, मुंबई २८

श्री स्वामींचें नांव प्रथम मी माझे शाळा सोबती श्री. विनायक धोंडो भागवत, पारा, चिपळूण यांजकडून ऐकलें तेव्हां मला वाटलें की कोकणांत कधीं कोणी व केव्हां साधु झाला आहे काय ? त्यानंतर यासंबंधी पुन्हां केव्हां विचार आलाच नाही. पुढें आमचे मित्र श्री. ल. रा. फडके, मालती बिल्डिंग, दादर यांची भेट झाली. व श्री ज्ञानेश्वरी-नित्यपाठ ज्ञातीं येतांच मी पांवसला जाण्याचें ठरवून फेब्रुवारी १९६२ मध्ये पांवसला गेलों. मी सद्गुरुकरितां भुकेलेला होतोच. श्री स्वामींची मूर्ति मला एकदम शांत, निर्विकार, निरिच्छ, तृप्त, आनंदी दिसली आणि

असें वाटलें कीं येथें आपलें मन रमण्यासारखें आहे. आपणांस जें पाहिजे तें येथें मिळण्यासारखें आहे. या वेळीं आमचा मुक्काम तेथें ८-१० दिवस होता. दरम्यान एक एकादशी आली. त्या दिवशीं श्री विष्णूच्या मंदिरांत अष्टग्रही-अरिष्ट-निरसनार्थ अखंड नामयज्ञ होता. सर्वांचा उपास होता. पण माझा व श्री स्वामींचा फक्त नव्हता. त्या वेळीं मला स्वामींशीं एकांत करण्यास मिळाला. मी स्वामींना मला आपलासा करण्याची विनंती केली. मला सात्त्विक भाव उत्पन्न झाले होते. मी स्वामींना म्हटलें कीं —

चालत असतां पडलों पाहुनी । उचलाया मज येईं धावुनी ।

गोंजारी पोटाशीं धरुनी । ती माझी आई ॥

रडवें माझें वदन बघोनी । भूक लागली हें जाणोनी ।

कोण उगें करी मज पाजोनी । ती माझी आई ॥

मी स्वामींना म्हणालों कीं माझी स्थिति, उत्कंठा, भाव, प्रेम, प्रीति इत्यादि आपण जाणतच आहां. तेव्हां माझी आपणास अशी नम्र विनंती आहे कीं मला आपला करा. श्री स्वामींना त्या वेळीं माझी करुणा आलीसें दिसलें आणि दोन दिवशीं श्री. फडके यांस माझी इच्छा पूर्ण करूं असें सांगितलें. त्याप्रमाणें ता. २०-२-१९६२ ला मला अनुग्रह मिळाला आणि हा मिळण्याला श्री. फडकेच कारणीभूत आहेत. अनुग्रहाचे अगोदर त्यांनीं मला दासबोधाचा द. ५ स. ५ वाचण्यास सांगितला आणि म्हणाले कीं “ या बाजारांत सायोज्य मुक्ती ज्या ज्ञानानें मिळते तें ज्ञान आहे; दुसरें किंवा दुसऱ्या प्रकारचें ज्ञान पाहिजे असल्यास इतर ठिकाणीं जावें. “बहुतां प्रकारांचीं ज्ञानें । सांगों जातां असाधारणें । सायोज्य मुक्ती होय जेणें । तें ज्ञान वेगळेंचि” ॥ ५-५-२७ दासबोध. माझा स्वस्वरूप संप्रदाय किंवा समर्थ संप्रदाय व श्री स्वामींचा नाथसंप्रदाय या दोन्ही संप्रदायांचा समन्वय माझ्या कल्पना न दुखवतां, न बिघडवितां किंवा मला कांहीं निराळें न भासवितां करून दाखविला आणि वर सर्व एकच आहे, श्री समर्थ रामदास स्वामींनाही सोडूं भावच अभिप्रेत आहे आणि तो कसा हें दासबोधाचा द. १७ स. ५ वाचण्यास सांगितला.

धरितां सो सांडितां हं । अखंड चाले सोहं सोहं ।
 याचा विचार पहातां बहं । विस्तारला ॥
 ऐसी हे अजपा सकळांसी । परंतु कळे जाणत्यासी ।
 सहज सांडून सायासीं । पडोच नये ॥

अशा खुबीनें सोऽहंचें ध्यान मला पटविलें व शिकविलें तसेंच तें करूनही घेतलें.

श्रीस्वामींची विषय समजावून सांगण्याची हातोटी फार चांगली आहे. मीं त्यांस विचारलें कीं “ सोऽहं ” असें प्रत्यक्ष ऐकूं येतें का ? त्यावर स्वामी म्हणाले कीं “ सोऽहं ” ऐसे “ भासती. ” या एका शब्दांत मला समजलें. ते अशक्त असल्यामुळें ते डोळ्यांनींच बोलत असतात असें वाटतें. डोळ्यांनींच आशीर्वाद देतात. डोळ्यांनींच निरोप देतात. श्री स्वामी स्वतः स्वच्छ असून शरीरानें कोमल आहेत. त्यांना जरा त्रास झाला तर तें फूल चुरगळेल असें वाटतें, त्यांच्या अंगाला व कपड्यांना एक प्रकारचा सुगंध येतो. तसेंच टापटीप बाखाणण्यासारखी असून अगदीं बारीक नजर असते. एकादा भक्त तेथून निघण्याच्या अगोदर त्याला द्यावयाची प्रसादाची पुडी त्याचें नांव घालून तयार असावयाचीच.

सारांश श्री स्वामी हे प्रत्ययाचे संत आहेत. स्वामींची शिकवण खालीलप्रमाणें आहे.

“ शिष्या येकांतीं बैसावें । स्वरूपीं विश्रंतीस जावें ।
 तेणें गुणें दृढावे । परमार्थ हा ॥ ” दासबोध ५-६-५८
 “ मिळतां प्रत्ययाचे संत । तो येकांता परिस येकांत ।
 केली पाहिजे सावचित्त । नाना चर्चा ॥ ” दासबोध २०-७-२४

[१०] श्री. भा. रा. लिमये, रत्नागिरी

१. बायको अत्यंत आजारी असल्यानें अतीव चिंताग्रस्त होऊन मी स्वामींची आपल्यावर फार कृपादृष्टि आहे म्हणून आपल्या शक्तीनें, आशीर्वादानें वा अन्य कांहीं उपायानें ते आपल्या बायकोला बरें करतील या भावनेनें स्वामींकडे गेलों. स्वामींजवळ डोळ्यांतून पाणी काढून बाय-

कोला वरें करा अशी विनंति मी केली. त्यावर स्वामींनीं सांगितलें 'मलासुद्धां फार वाईट वाटत आहे परंतु ही गोष्ट माझ्या हातांत नाही. मला तसें कांहीं करतां आलें असतें तर मी जरूर केलें असतें. परंतु होणाऱ्या गोष्टीला इलाज नाही. तुम्हीच देवाची प्रार्थना करा व त्याच्यावर भरंवसा ठेवा.'

पुढें माझी बायको वारली. परंतु स्वामींनीं आपल्याला भलतीं आश्वासनें व खोटा धीर दिला नाही व सांसारिक अडचणी धीरानें सोसण्याची तयारी ठेवली पाहिजे हा बहुमोल उपदेशच जो त्यांनीं या प्रसंगीं दिला तोच अत्यंत योग्य असा वाटला व प्राप्त प्रसंगाला तोंड देण्याचें धैर्यहि मला लाभून स्वामींबद्दलचा खरा आदरभावच त्यानें दृढावला.

२. परमेश्वराचें-हृदयस्थाचें-चित्तन शरीरांत कोठें करावें ? त्याचें स्थान कोणतें ? असा मला संशय आला होता. मी पाठीचे कण्याचे मध्यभागीं 'हृदय' आहे या कल्पनेनें तेथें ध्यान करण्याचा अभ्यास करीत होतो. परंतु यांत कदाचित् आपलें चुकत असावें असेंहि वाटत होतेंच. अशाच शंकित स्थितींत मी स्वामींकडे गेलों व याचें उत्तर त्यांचेकडून मिळावें अशी माझी इच्छा होती. इकडच्या तिकडच्या कांहीं गोष्टी सुरू झाल्या त्यांत मध्येच मागचा पुढचा कांहीही संदर्भ नसतां स्वामी एकदम म्हणाले, 'हृदयस्थाचें स्थान हेंच' म्हणून भ्रूमध्याचा भाग त्यांनीं बोट लावून दाखवला. पुढें त्याबद्दल कांहीही न बोलतां इतर गोष्टी सुरू झाल्या. या घटनेमुळें मी चकित झालों व उत्तर मिळाल्यानें निःशंक होऊन आनंदित झालों.

३. माझ्या मनाची ठेवण केवळ भाबडी नाही, चिकित्सावादी आहे. विश्वास ठेवतो पण पडताळा काय येतो तें पहावें म्हणून धडपड चालते. स्वामींकडे येणारे लोक नेहमींच भेटतात. त्यांचे मोठेपणाबद्दल बहाद्दुरीने बोलतात. मग एकाद्यास खवचटपणें विचारतों "स्वामींकडे गेलास तो त्यांनीं तुला काय गळलें दिलें." त्यावर प्रत्येक जाऊन आलेला मनुष्य माझी कीव करतो व या मूर्खाशीं काय बोलावें असा चेहरा करतो. मग मी त्यास अगदीं पोटांत शिरून विचारतों कीं स्वामी काय म्हणाले, मग तो खुलतो व सांगतो कीं "आपल्यावर बाबा स्वामींची कांहीं आगळीच कृपा आहे व आपलें स्थान त्यांचेपाशीं इतरापेक्षां श्रेष्ठ आहे." असें

प्रत्येक माणूस सांगतो. मला सांगावयाचा मुद्दा एवढाच कीं स्वामींपाशीं दुसऱ्याला आत्मसात करण्याची अशी कांहीं शक्ति आहे कीं प्रत्येकास त्यांचेपाशीं आगळेंच अधिष्ठान असल्याचे वाटावे. स्वामींच्या शांत स्वभावामुळे त्यांचेकडे ओढा वाटतो हें नाकारतां येण्याजोगें नाही.

[११] श्री दादा आंबेरकर (मालवण वांच कं., रत्नागिरी)

श्री स्वामीजींची व माझी भेट होण्यापूर्वी मी श्रीगुरुदत्तात्रयांचे नित्य नामस्मरण करित असे. असें करित असतांनाच श्री स्वामीजींकडे जाण्याची मला प्रेरणा झाली [तो मी भाग्याचा सुदिन समजतो. अगदीं प्रथमदर्शनीच स्वामीजींना पाहिल्यावर हे कोणी आपले पूर्व-परिचित गृहस्थ असून आपले व यांचे संबंध फार जिव्हाळ्याचे आहेत असें वाटूं लागलें. दोन वर्षे मी मधून-मधून दर्शनास जात असे. त्यानंतर श्री स्वामीजींना मला अनुग्रह देण्याबद्दल मीं विनंती केली त्या वेळीं त्यांनीं “पुढें केव्हां तरी सवडीनें पाहूं” असें सांगितलें. माझी जिज्ञासा कायमच होती. त्यानंतर सुमारे एक वर्षांनीं सहज मी नित्याप्रमाणें दर्शनास गेलों असतांना “आपण आतां दहा मिनिटें स्वस्थ बसूं” असें त्यांनीं सांगितलें व ध्यान करावयास सांगून मंत्रोपदेश दिला. मला याबद्दल पूर्वीं कांहींच कल्पना नव्हती. याप्रमाणेंच पुष्कळ वेळां असें आढळून येतें. एखादी गोष्ट स्वामीजींच्या कानांवर घालणारा मनुष्य कालओघामध्ये स्वतःच ती विसरून जातो, परंतु त्याची ती विनंती स्वामीजींच्या बरोबर लक्षांत राहून योग्य वेळ आल्यावर ते त्याला स्वतःच त्याची आठवण करून देतात. व त्याचें जें कांहीं म्हणणें असेल त्याची पूर्तता होते. स्वामीजींच्याच शब्दांत सांगायचें म्हणजे

“बालकाची भूक कळे माऊलीतें । बोलावूनी देते स्तनपान ।”

भक्ताची त्याच्या स्वतःपेक्षां ईश्वराला हजारों पटींनीं अधिक काळजी असतें हेंच खरें !

श्री स्वामीजींच्या सान्निध्यांत आल्यापासून मला असें आढळून येतें

कीं, माझ्या मनाची पूर्वीची आणि आतांची बैठक यांत आश्चर्यकारक बदल घडून आलेला आहे. श्री स्वामीजींच्या-

देहतरी वरीचिलीकडे आपुलिया परी हिंडे ।

परी बैसका न मोडे मानसींची ॥

या ओवीच्या उपदेशानुसार कोणत्याही बऱ्यावाईट प्रसंगीं मनाची दोलायमान परिस्थिति सांवरून धरण्याची व सदर प्रसंगांकडे अलिप्तपणें पहाण्याची विवेकदृष्टि आपल्यामध्ये वृद्धिगत होत असल्याचें अनुभवास येतें. श्री स्वामीजी नेहमीं म्हणत असतात, “ जगांत ईश्वराचे इच्छेवाचून झाडाचेंही पान हलत नाही. ” साधनेंत जसजशी प्रगति होत आहे तसतशी त्यांच्या कृपेनें मला त्यांच्या अमोल शब्दांची प्रचीति येत आहे. त्यांच्या या उद्गारांस अनुलक्षून मी माझ्या आयुष्यांतील पुष्कळ बऱ्यावाईट प्रसंगांची छाननी केली, त्यांत मजवर आलेले वाईट प्रसंगही मला वरदानच ठरले आहेत अशी माझी खात्री झाली आहे. अन्यथा ते प्रसंग घडून न येते तर दुर्लभ अशा सद्गुरुचरणप्राप्त मी आणला गेलों नसतों. सर्व कांहीं ईश्वरप्रेरीत आहे याची सद्गुरुकृपेनें हळूहळू अनुभूति येत आहे.

जसा भाव तसा देव । या उक्तीची प्रत्यक्ष प्रचीति श्री स्वामीजींकडे पहावयास मिळते. जो मनुष्य जितक्या उत्कट भक्तीनें व प्रेमानें जातो-मग तो बद्ध, मुमुक्षु, साधक किंवा कोणी सिद्ध पुरुष असो-तितक्याच उत्स्फूर्त प्रेमानें त्याच्या भावनांना व श्रद्धेला प्रतिसाद मिळतो. मार्गदर्शनाची अपेक्षा असल्यास मार्गदर्शन होऊन मनःशांति लाभते. दर्शनास आलेल्या पुष्कळ लोकांना वाचावयास दिलेल्या पुस्तकांतून किंवा स्वामीजी चर्चा करत असलेल्या चर्चेमधून त्यांच्या शंकांचें प्रश्न न विचारतां त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणें परस्पर निरसन झाल्याचें व मार्गदर्शनही झाल्याचें आढळून येतें. कित्येक वेळां कांहीं व्यक्तींच्या उत्कट भावनेमुळें स्वामींच्या नेहमींच्या भक्त मंडळींशीं वागण्याच्या ठरीव चाकोरीपेक्षां स्वामीजींचें त्या व्यक्तीपुरतें वेगळें वर्तन झाल्याचें आढळून येतें. असे पुष्कळ अनुभव आहेत.

[१२] श्री. कीर्तनकार शंकर आत्माराम पटवर्धन बुवा मु. जानसी

श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ

दि. १६-१०-१९६४

सुमारें दोन वर्षांपूर्वी, वालावल येथील श्रीनारायणमंदिरांत कीर्तनें सुरू असतां, श्री. दादा गांवकर यांनीं, स्वामींची अभंग ज्ञानेश्वरी, मला वाचण्याकरितां दिली. पुस्तक उघडतांच “ तैसे सत्य मृदु मोजके रसाळ, शब्द ते कल्लोळ अमृताचे ॥ ” ही ओळ पाहून ग्रंथकर्त्यानाच भेटण्याची, तीव्र तळमळ लागली. योगायोगानें गेल्या महिन्यांत पांवस येथें गेलों. स्वामींचें दर्शन घेतलें आणि श्रीसद्गुरु गुलाबरावांनाच भेटलों असें वाटून अत्यंत समाधान झालें. श्री नवरात्रोत्सवाचे निमित्तानें पुगहां दर्शनाचा लाभ सतत १० दिवस मिळाला.

“ तैसें सत्य मृदू हे ” अभंग-ज्ञानेश्वरींत तद्बोल ।

वाचुनि दर्शन घ्यावें, ऐसा उमटे मनीं ठसा, खोल ॥ १ ॥

पुढतीं अभंग गाथा, वाचुनि संपूर्ण हो समाधान ।

‘ पांवस ’ येथे येतां, वाटे म्यां पाहिलेंच माधान* ॥ २ ॥

दिधला प्रसाद प्रेमें, ग्रंथाचा लाभ दिव्य आनंद ।

आशीर्वाद मिळाला, सोऽहम् ऐसाच लागुं दे छंद ॥ ३ ॥

आर्यावाक् सुमनेंही प्रेमानें वाहतांच गुरु-चरणीं ।

श्रीगुरु गुलाब स्मरणीं, पावे आतां विराम ही झरणी ॥ ४ ॥

[१३] श्री. हरि विठ्ठल कुलकर्णी, पाथरट

१९-८-१९६३

श्री. स. स्वामी स्वरूपानंद यांचें चरित्र पुष्कळ दिवस ऐकत होतो पण जाण्याचा योग येईना. तो आकस्मिक ता. ९-१२-१९५५ रोजीं घडून आला. श्रीक्षेत्रं आळंदीस ज्ञानेश्वर माउली तीनचार वर्षे ‘ या, जीवास नेत होती; पण आज श्री स्वामींकडे येण्याचा योग ‘ संभवनीय आज्ञा ’

*माधान = श्रीगुलाबराव महाराजांचें जन्मस्थान

श्री माऊलीचीच झाल्यावरून श्री स्वामीचरणीं मस्तक ठेवतांच श्रीसगुण-
रूपी ज्ञानेश्वरांचेंच दर्शन घेत आहे अशा आनंद उर्मीनेंच मिठी घातली.
तें सुख अवर्णनीय होय. तें लिहिणेंस मी असमर्थ आहे. त्या वेळेपासून
आळंदीस जाणेचा नेम श्रीस्वामी चरणींच अर्पण होत आहे. श्रीस्वामींनीं
ज्ञानेश्वरी नित्यपाठाचें पुस्तक प्रसाद दिला. मग काय ! अधिक उल्हास.
दसरा दिवाळीचा दिवस, यथेष्ट भोजन प्रसाद ! असो. पुढें याच वर्षी,
श्री भक्त विजय ग्रंथ वाचण्याची स्फूर्ति झाली व वाचण्यास लागलों. श्री
स्वामींनीं संजीवनी गाथा प्रसाद दिला होता. त्यांतील अभंग, ' कांगा
माझा तुज नये कळवळा । उदारा दयाळा पांडुरंगा ॥ १ ॥ हा पुरा
म्हणून झाला व थोडी स्तब्धता आली. नंतर वाक्य लिहिण्यास सुरवात !
तें पद : 'गुरुचरण लक्षोतांची भान हरपलें । शुद्धसत्त्व तेंचि पुढें उभें
राहिलें ॥ धृ० ॥ जाणिव तव देती मना करी उपासना । तत् सिद्ध
भावनें तुझ्या पुरती कामना ॥ १ ॥ न करीं खेद मनीं गुरुकृपा तुजवरी ।
सत्य वचन जाण हें म्हणे तव हरि ॥ २ ॥ हें भावनोमितच लिहिलें गेलें
असो. त्या कालापासून आजपावेतो, सुखदुःख या शब्दाचा भ्रम कांहींच
संभवत नाही; सदा संत वचनांवर तरंगत असणें. असो. श्री अभंग
ज्ञानेश्वरी, श्री गीता-तत्त्व-सार, श्री चांगदेव पांसढी व अमृतधारा हे
सर्व ग्रंथ सोपे, मराठी भाषेंत लिहिणारी ही, श्रीज्ञानेश्वर माऊलीचाच
प्रत्यक्ष अवतार, सगुण विभूति धर्म रक्षणासाठीं अवतीर्ण झालेली आहे
असें स्वानुभव सिद्ध होतें.

[१४] श्री. गणेश सखाराम तथा आबा करमरकर, भातगाव

मी एकदीड वर्षापूर्वी पांचस येथें एक परमार्थ मार्गातील अधिकारी
पुरुष स्वरूपानंद म्हणून आहेत असें माझे एका मित्रानें सांगितल्यावरून
गेलों. मी एक त्याच मार्गातील साधक अवस्थेंत असल्यामुळें त्यांचें अर्था-
तच भावनापूर्ण अंतःकरणानें दर्शन घेतलें. माझी इच्छा काय आहे हें न
सांगतांच लगेच त्यांनीं आपलें कपाट उघडून दासबोध काढला व माझे
अपेक्षित प्रश्नाचें उत्तर त्यांनीं न बोलतांच माझेपुढें ठेवलें. तें वाचून
माझें मन आनंदातिशयानें प्रफुल्लित झालें. त्यांनीं मला निरतिशय प्रेमानें

अजपाजपाचें प्रात्यक्षिक दाखविलें व तसें माझेकडून करूनही घेतलें. ही दुसऱ्याचे मनांतील जाणण्याची शक्ति पाहून धन्यता वाटली. ही शक्ति परमेश्वरानें आम्हांसही द्यावी अशी परमेश्वराची प्रार्थना केली. अशा सत्पुरुषाचें सान्निध्य असावें असें कोणास वाटणार नाही ?

[१५] प्रस्तुत लेखकाचे अनुभव

(१) १९४७-४८ मधील गोष्ट असावी. मी रत्नागिरी येथेंच १९४१ पासून वास्तव्य करून आहे. मधून कधीतरी मावळंग्यास जातांना वाटेंत स्वामींना भेटून जाण्याचा माझा परिपाठ होता. एके दिवशीं स्वामींकडे गेलों. स्वामींनीं माझेकडे पाहून स्मित केलें व आतां तुम्ही येत आहांत हें मला कळून आलें होतें म्हणून सांगितलें. त्यांच्या या सांगण्यामध्ये फक्त सत्य स्थितीचें कथन होतें, बढाई नव्हती हें माझ्या लक्षांत आलें. त्याचप्रमाणें याला कांहीं पुरावा नव्हता. तथापि त्यांत शंकास्पद असें मुळींच वाटलें नाही. केवळ आंतरिक प्रेमांमुळें त्यांनीं आपला अनुभव मला सांगितला. त्यांच्यावरील माझ्या व माझ्यावरील त्यांच्या प्रेमांमुळेंच त्यांना हें ज्ञान झालें असें मला वाटलें व माझ्याविषयींचा त्यांचा प्रेमभाव पाहून अत्यंत समाधान झालें.

(२) वरील घटनेमुळें स्वामींविषयीं अधिकच प्रेमभाव वाढला. पुढें कांहीं दिवसांनीं मी स्वामींकडे पुन्हां गेलों त्यावेळीं माझ्या पिशवींत दोन खाऊच्या पुड्या, पेरू व एक बिस्किटांचा पुडा एवढें साहित्य होते. त्यांत एक पुडी खास स्वामीकरतां घेतली होती. मी स्वामींना बंदन केलें व स्वामींनीं मला आपल्या पुढ्यांतच बसावयाला सांगितलें व लगेच अगदीं अधीरपणानें हात माझेपुढें करून काय आणलें आहे तें द्या म्हणून म्हटलें. मी त्यांचा तो भाव पाहून चकितच झालों. परंतु माझ्या खवचट स्वभावाप्रमाणें मी त्यांची पुडी प्रथम बाहेर न काढतां दुसऱ्याच पुड्या बाहेर काढल्या. तिसरे वेळीं जेव्हां त्यांची पुडी काढली तेव्हां तीच ! तीच ! असें म्हणून त्यांनीं ती अत्यंत आतुरतेनें घेतली व त्यांतील दोन पेढे मला देऊन नंतर आपणही खाल्ले. या दोन्ही घटनांमुळें स्वामींनीं मला प्रेमानें अगदीं आपलेंसें करून टाकलें.

स्वरूपानंद... ३२

(३) स्वामी या वेळीं आपले घरीं रहाण्याकरितां गेले होते. स्वामींच्या भेटीला जाण्याचे ४-५ दिवस अगोदरपासूनच ठरून गेले होते. परंतु, या वेळीं स्वामींच्या भेटीला जाण्याचें ठरवले म्हणजे जो एक प्रकारचा उत्कट भाव वाटत जात असे तसा भाव या वेळीं उत्पन्न होत नव्हता. कांहीं तरी प्रेमभावांत उणीव उत्पन्न झाली होती. मला याची जाणीव होती. कारण काय असेल तें मात्र माझें मलाच स्पष्ट झालेलें नाहीं. अशा स्थितींत मी स्वामींच्या दर्शनाला गेलों. सुमारे एक तासपर्यंत वसून गप्पागोष्टी करून मी परत फिरलों. स्वामी माझे मागोमाग बेट्यापर्यंत पोहोचविण्यास आले. ज्या वेळीं मी मागे वळून त्यांना पुन्हां नमस्कार केला त्यावेळीं मी त्यांचे व त्यांनीं माझेकडे दृष्टी रोखून पाहिलें. स्वामींची मुद्रा मला प्रसन्न दिसलीच परंतु ते म्हणाले 'या वेळीं इकडे येण्याचें ठरल्यापासून तुमचें असावें तसें लक्ष नव्हतें. नाहींतर मी अधिक प्रसन्न दिसलों असतो.' त्यांचें हें वाक्य अगदीं यथार्थ होतें. मला ते शंभर टक्के बरोबरच वाटण्यासारखें होतें. परंतु आपल्यावर त्यांचें कसें संपूर्ण लक्ष असतें आणि त्याप्रमाणें त्याची प्रतिक्रिया मिळते हें सर्व लक्षांत येऊन त्यांच्या अधिकाराची आणि प्रेमाची अनुभूतीच मला आली. ही गोष्ट सुमारे १९४८ मधील असावी.

(४) कांहीं वेळा एकाद्याला मार्गदर्शन करतांना ते 'तूं अमुक कर किंवा अमुक करूं नको' असें न सांगतां म्हणतील, 'मी असें असें करतां'. एवढ्यावरून वाटलें तर त्यानें तें घ्यावें. कोणावर आपलें मत लादणें नाहीं कीं उपदेशकाचा आवहि नाहीं असें सौजन्ययुक्त त्यांचें सांगणें असते. यांत वादविवादाला किंवा तर्ककुतर्काला जागा रहात नाहीं. कित्येकांना एकाद्या मतावर आपलें मत घासून वाद-प्रतिवाद करण्याची पोकळ हौस असते. त्यावर हा रामबाण तोडगाच आहे.

(५) एकाद्याच्या प्रश्नाला उत्तर देतांना तो प्रश्न जणुं काय आपल्यालाहि पडला आहे अशा थाटांत म्हणतील कीं 'हो ! अमुकअमुक ग्रंथांत याच विषयावर कांही लिहीलें आहे. आपण तें पाहूं या.' असे म्हणून एकादें पुस्तक काढून नेमका भाग असा काढतील कीं त्या प्रश्नाचें समग्र उत्तर त्यांत मिळावें व आपण इतकें करून पुन्हा नामानिराळेच !

स्वामी प्रसादाची पुढी देत, त्या वेळीं घरीं सर्व मंडळी उपस्थित

आहेत अशा वेळीं मी त्यांतील प्रसाद वाटीत असे. बहुधा पुडींत पेढेच असत. वाटतांना सर्वांना एक एक पेढा देत असे व आश्चर्य म्हणजे जेवढी मंडळी तेवढेच नेमके पेढे असावे असें नेहमींच घडत असे. त्या-वेळीं कोणी पाहुणी मंडळी असली तरी कधीं कमी पडावयाचे नाहीत किंवा कधीं जास्त नाहीत. हा माझा अनुभव सुमारे दहा वर्षांपूर्वीचा आहे. हल्लीं त्या दृष्टीनें माझें अवलोकन नाहीं.

यानंतर कांहीं अनुभव जे लोकांनीं तोंडीं सांगितले आहेत त्यांतील कांहीं माझ्या स्मरणानें लिहित आहे.

स्वामींच्या चुलतीचे भाचे श्री. वामनभाऊ जोशी हे सध्यां उतार-वयांत आपल्या घरीं एकटेच रहात असतात. प्रकृति अशक्त, दम्याचा विकार, घरचे उत्पन्न अगदींच अल्प पण स्वभावानें सरळ, एकमार्गी, सालस आहेत. आहे त्या परिस्थितींत संतोष मानणारे. त्यांचे बंधूकडून त्यांना कांहीं मदत होते. स्वामीहि त्यांना क्वचित् अल्प-स्वल्प मदत करतात. स्वामींचे जुने कपडे, वंड्या, टोप्या, पंचे ते आवडीनें स्वीकारतात आणि वापरतात.

स्वामींच्या आईचा त्यांच्यावर फार लोभ. इतर मुलांना एकएक पेढा, तर वामनभाऊंना तिच्याकडून दोन पेढे मिळावयाचे. स्वामीहि आईची परंपरा लक्षांत ठेवून त्यांना दोन साखरेचे खडे अथवा पेढे प्रसाद म्हणून देतात. एकदां स्वामींजवळ एकच केळें होते तेव्हां स्वामींनीं चाकूनें त्याचे दोन काप करून त्यांच्या हातावर ठेवले. तें पाहून वामनभाऊंचे डोळे प्रेमाश्रूंनीं भरून आले. स्वामींबद्दल त्यांच्या मनांत नितांत प्रेमादर आणि कृतज्ञता बुद्धि वसत आहे.

वामनरावांच्या बिकट सांसारिक परिस्थितींत त्यांना स्वामींचें मार्गदर्शन व जिव्हाळ्याचें प्रेम ही अमृतसंजीवनी आहे. त्यांना स्वामींनीं एक आसन दिलें आहे, व कांहीं ग्रंथहि दिले आहेत. 'मधूनमधून मानसिक त्रास फार होतो यावर कांहीं उपाय सांगा' असें स्वामींना त्यांनीं विचारल्यावरून स्वामींनीं त्यांना सांगितलें कीं— 'अशा वेळीं मी दिलेल्या आसनावर बसा व संजीवनी गाथा उघडून त्यांतील जे सहज येतील ते चार अभंग वाचा.' याचा त्यांना फारच उपयोग होतो. केव्हांही मानसिक त्रास झाला म्हणजे स्वामींच्या या सांगण्याप्रमाणें ते करतात

व त्यांना तात्काळ समाधान प्राप्त होतें.

(८) सौ. काशीताई फडके (जांभूळ आड) रत्नागिरी ही मावळ-
ग्यास आपले आजीजवळ लहानपणापासून रहात असे. पांवसेच्या शाळेंत
शिकत असतां तीन वर्षे आप्पांकडेच रहात असल्यामुळें त्यांचेशीं चांगला
परिचय होता. काशीताईचीं आजी व आप्पांची आई या मावसबहिणी
असल्यामुळें यांचे जाणें येणें बरेंच असे.

आप्पांजवळ म्हणजे स्वामींजवळ काशीताईनें उपासना मागितली.
तिनें आपला ओढा मावळीच्या उपासनेकडे असल्याचें सांगितलें. त्यावर
स्वामींनीं तुला पुन्हां केव्हांतरी सांगेन म्हणून सांगितलें. सुमारे २-३
वर्षांपूर्वीं ती एक दिवस गेली असतां स्वामी तिला म्हणाले “हो, खरेंच
तुला द्यायचें राहिलें आहे ना ?” त्या वेळीं तिच्या कांहींच लक्षांत आलें
नाहीं. तेव्हां स्वामीं म्हणाले “तुला मंत्र द्यायचा आहे तो देतो.”

सौ. काशीताईचे बंधु गोविंदराव नरवणे यांना परमार्थाचा नाद
नव्हता. ते स्वामींकडे गेले असतांना स्वामींनीं त्यांना देवाचें कांहींतरी
करीत जावें म्हणून सांगितलें. त्यांना स्वाभाविकच गुरुचरित्राचा सप्ताह
करावा असें वाटलें. सप्ताह सुरू झाला. पांचव्या दिवशीं त्यांना स्वामींचें
दर्शन घ्यावें अशी तीव्र उत्कंठा लागली परंतु सप्ताह पुरा होईतो गांव
न सोडण्याचा केलेला निश्चय पाळला पाहिजे म्हणून जातां येईना.
मनाची तगमग सुरू झाली. शेवटीं स्वामींचे ठिकाणाकडे तोंड करून
त्यांचें मनोमन दर्शन घेऊन नमस्कार करून पारायण सुरू केलें. स्वामींच्या
दर्शनाचें समाधान त्यांना लाभलें.

स्वामींच्या आईची मावसबहीण श्री. द्वारकुबाया म्हणजे स्वामींची
मावशीच. लहानपणापासून आपला भाचा कसा आहे हें तिला माहीतच.
परंतु बरेच वर्षांत भेट नाही व भाचा आतां ‘स्वामी’ म्हणून ओळ-
खला जातो, लोक त्याला संत म्हणतात, त्याचे दर्शनाला जातात वगैरे
ऐकून तिला वाटलें आपणहि त्याचे दर्शनाला जावें. तिचें वय ९० चे
पुढें; ती डोली करून आली. मावशी डोलीनें आलेली स्वामींना समजतांच
ते प्रकृति क्षीण असूनहि डोलीजवळ गेले व स्वहस्तानें तिला धरून
आपले खोलींत आणून आपले पलंगावर बसवून तिचे पायावर मस्तक
ठेवलें. तिला चमत्कारिक वाटलें कारण आपण याचे दर्शनाला आलों व

हाच आपल्या पायां पडतो. ती म्हणाली “रामभाऊ, हें काय ? तूं माझ्या पायां पडायचें नाहीं.” स्वामी म्हणाले ‘मी माझ्या मावशीच्या पायां पडतो ! तूं मला आईप्रमाणें आहेस. उद्यां येथें (अभंग ज्ञानेश्वरी प्रकाशन) समारंभ आहे. दोन दिवस रहा.’

सौ. काशीताई फडके हिला स्वामींनीं सांगितलें कीं, “तूं माझेकडे येण्यापेक्षां आजीकडे जात जा. तिची शुश्रूषा करीत जा. त्यांतच मला आनंद वाटेल व तुझेंही कल्याण होईल.”

स्वामींच्या केवळ दर्शनानेंच कांहींना आश्चर्यकारक अनुभव आल्याचें मीं ऐकलें आहे. त्यांतील तीन उदाहरणें येथें देत आहे.

(९) गांवखडी येथील डॉ. मामा रानडे यांचेकडूनही माहिती मला मिळाली आहे. ‘प्रभु देसाई’ म्हणून एक १४-१५ वर्षांचा मुलगा गांवखडीस मराठी ७ वी शिकत होता. तो शाळेंत कांहीं केल्या जाईना. शाळेचें नांव काढलें कीं ‘जीव देईन’ असें म्हणें. त्या वेळीं त्याला स्वामींकडे नेण्यांत आलें. त्यानंतर तो शाळेंत नियमित जाऊं लागला.

(१०) सहस्रबुद्धे या नांवाचे एक एम्. ए. चा अभ्यास करणारे गृहस्थ स्वामींचें नांव ऐकून होते. परंतु त्यांच्यावर श्रद्धा मात्र बसली नव्हती. उलट कांहीं विकल्पच मनांत नांदत होते. संस्कृतविषय घेऊन ते शांकर-भाष्याचा अभ्यास करीत होते. परंतु अभ्यासाकडे लक्षच लागत नाहीं असें होऊं लागलें त्यामुळें त्यांना निराशा वाटूं लागली. परंतु स्वामींवर विश्वास नव्हता तरीहि त्यांच्या दर्शनाला जाऊन यावें असें त्यांना वाटलें व ते एके दिवशीं त्याप्रमाणें दर्शनाला गेले आणि काय चमत्कार ! त्या दिवसापासून उत्तम प्रकारें अभ्यास होऊं लागला व ते चांगल्या प्रकारें उत्तीर्ण झाले.

(११) श्री. मधुसूदन गोपाळ जोशी, देऊळवाडा मालवण यांनीं आपला स्वतःचा अनुभव सांगितला. यांना १९५३ पासून परमार्थाचा नाद होता. १९५६ मध्ये ब्रेनट्यूमरचें ऑपरेशन झालें. त्यानंतर प्रकृति अशक्त होऊन, कोणतेंहि काम व अभ्यास जास्त काळ करणें अशक्य झालें होतें. शिक्षणाची हौस असूनहि प्रकृतीला तें झोंपण्याची शक्यता वाटत नव्हती. स्वामींची माहिती याच वेळीं मिळाल्यामुळें १९५९ मध्ये ते स्वामींच्या दर्शनाला गेले आणि यानंतर थोड्याशा अभ्यासानेंहि

अभ्यासांत आश्चर्यकारक प्रगति होऊं लागली आणि १९६३ मध्ये बी. एड्. च्या परीक्षेत त्यांना प्रथम वर्ग मिळाला. स्वामींच्या कृपेनेच हें यश मिळालें अशी त्यांची पूर्ण श्रद्धा बसली आहे.

[१६] श्री. द. बा. मिराशी, पांवल

(१) स्वामी आपले घरीं असतांना ते ज्या ज्या वेळीं घरांत जात व देवघरावरून पुढें जात त्या त्या प्रत्येक वेळीं जातांना व येतांना जरा थांबून देवांना नमस्कार करूनच पुढें जात.

(२) देसाई यांचेकडे घरांत जेवणाला जातांना देवांना नमस्कार करून शक्यतो 'फूल घालूनच जावें व परत येतांना पुन्हा नमस्कार करून यावें जसा त्यांचा अचूक परिपाठ होता. हल्लीं ते खोलींतच जेवण वगैरे घेत असतात.

(३) त्यांची वागणूक फार शिस्तबद्ध व अत्यंत टापटिपीची असते. प्रत्येक गोष्ट अधिकांश नीटनेटकी आणि व्यवस्थित व्हावी अशी त्यांची खटपट असते. त्यांचें जेवणखाण, प्रार्थना, औषध घेणें, एनिमा घेणें वगैरे कार्यक्रम शक्यतो अगदीं वेळच्या वेळीं होतात. परिस्थितीमुळें वेळ थोडी मार्गेपुढें होईल. परंतु विस्मरणामुळें कार्यक्रम राहून गेला असें घडत नाहीं.

(४) लग्नें, मुंजी यांचीं त्यांना अनेक आमंत्रणें येतात. त्याचप्रमाणें पुण्यतिथि, उत्सव किंवा अन्य कोणतेंहि आमंत्रण असो त्या त्या वेळीं अगदीं स्मरणपूर्वक स्वस्थ बसून मनानें उपस्थित राहून आशीर्वाद, अभीष्ट चिंतन वगैरे करतात. त्याच वेळीं जवळ कोणी मनुष्य असला व ते त्यांचेशीं बोलत असले तरी मध्येंच आठवण काढून ते म्हणतील, हो अमक्याचें आतां लग्न आहे किंवा मुंज वगैरे आहे. पत्रिका असेल तर ती त्या वेळीं ते नेमकी काढतील व लगेच स्वस्थ होतील. त्यांना स्वतः उपस्थित रहाणें शक्य नसलें तरी अगत्यपूर्वक आठवणीनें स्मरण करण्याची त्यांची ही दक्षता वाखाणण्यासारखीच आहे.

(५) स्वामींकडे येणाऱ्या मंडळींच्या अधिकारानुरूप, स्वभावानुरूप किंवा भावनानुरूपच त्यांचें वर्तन घडत असतें. कांहीं त्यांचे प्रेमळ भक्त,

अंतरंग भक्त त्यांचे दर्शनाला यावयाचे असले म्हणजे स्वामी अगोदरच दोन्ही पाय नीट व्यवस्थित ठेवून बसलेले दिसतात. त्यांच्या निकटवर्ती चाणाक्ष भक्तांना हें दिसून आलें आहे. त्यावरून, स्वामींच्या हालचाली पाहून कोण येणार असलें पाहिजे याचा कांहीं वेळां निश्चित अंदाजहि घेतां येतो; उलट कांहीं व्यक्ति अशा असतात कीं त्यांनीं पायांना स्पर्श करणें हें स्वामींना पसंत नसतें. अशा वेळीं ते आपले पाय मोकळे असले तरी ते शालींत गुरफटून घेतात. कांहींना दुरूनच नमस्कार करा म्हणून सांगतात तर कांहींना एकदोन दिवस जवळहि येऊं देत नाहीत असे अनुभव आहेत. त्यांतील कांहीं देत आहेत

(६) सुमारे ७-८ वर्षांपूर्वीची गोष्ट. स्वामींचे मामा केशवराव गोखले यांची चिठ्ठी घेऊन एक गृहस्थ स्वामींकडे आले. त्या वेळीं स्वामी त्यांचे खोलींत पुस्तकांचे कपाटाकडे तोंड करून कांहीं पुस्तकें काढीत होते. जवळच मी उभा होतो. एवढ्यांत हे मुंबईचे गृहस्थ बाहेर अंगणांत आले व खोलीचे खिडकींतून आंत डोकावून पाहूं लागले. मला कांहींच कल्पना आली नाही तशीच ती स्वामींनाही येण्याचें वास्तविक शक्य नव्हतें. कारण स्वामी ज्या कामांत असतात त्यांत ते गढून गेलेले दिसतात व त्यांची मानहि इकडे तिकडे हालत नाही. खिडकीकडे त्यांची पाठच होती. परंतु या वेळीं बाहेर हे गृहस्थ आल्याबरोबर स्वामींच्या पुढें एक काळीकभिन्न आकृति उभी राहिली असल्याचें त्यांना दिसूं लागलें व त्यांचें अंग कांपूं लागलें आणि त्यांना उभेंहि रहातां येईना, ते तसेच खाली बसले. असें काय झालें म्हणून मी स्वामींना विचारणार तोंच 'बाहेर कोण आलें पहा हो ! परंतु त्यांना इकडे येऊं देऊं नका, बाहेरच बसवा' असें ते म्हणाले. मी बाहेर गेलों तोंच त्या गृहस्थांनीं 'आणलेली चिठ्ठी' दिली. मी त्यांना बाहेरच बसावयास सांगून चिठ्ठी स्वामींना नेऊन दिली. ही चिठ्ठी जरी स्वामींच्या मामांची होती तरी स्वामींनीं त्यांना तीन दिवस भेट दिली नाही. या तीन दिवसांत स्वामींनीं त्यांना रामकृष्ण परमहंस यांचें चरित्र व रामकृष्ण वाक्सुधा हीं दोन पुस्तकें वाचावयाला दिलीं व हीं वाचीत बसा म्हणून सांगितलें.

स्वामी माझ्याजवळ म्हणाले 'त्यांना भेटण्याइतकी माझी तयारी मला केली पाहिजे. काय काय अन्यजन्माजित दोष असतील कोण

जाणे ! ' वस्तुतः स्वामींना स्वतःची तयारी ती कसली करायची असणार ? परंतु त्या गृहस्थांची वृत्ति पालटावी, त्यांचें अंतःकरण शुद्ध व्हावें हीच इच्छा होती व या कामीं उपयुक्त अशींच दोन पुस्तकें त्यांना वाचावयास स्वामींनीं दिलीं. सौजन्यमूर्ति अशा स्वामींचें हें वागणें चटकन् कोणाला आश्चर्यकारक वाटेल परंतु अशा लोकांच्या पातकांचा बोजा समर्थ संतांवर कसा पडतो याचें हें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. तीन दिवसांनीं स्वामींनीं त्यांना जवळ घेतलें, दर्शन दिलें व कांही उपदेश करून त्यांना जाण्याला अनुज्ञा दिली.

(७) एक गृहस्थ चांगले विद्वान्, लेखक, ज्ञानेश्वरी वाचणारे स्वामींच्या दर्शनाला आले. स्वामींनीं मला लगेच सांगितलें कीं बाहेर आलेल्या गृहस्थांना आंत घेऊं नका. मी बाहेर गेलों व त्यांना ' स्वामींनीं आंत येऊं नका, बाहेरूनच नमस्कार करा म्हणून सांगितलें आहे ' म्हणून सांगितलें. त्यावर त्यांनीं फारच आग्रह धरला. त्या वेळीं स्वामींनीं माझ्याजवळ पुन्हां सांगितलें कीं आंत येऊन पायांना हात लावल्याशिवाय दुरून नमस्कार करणार असतील तर त्यांना आंत घ्या. सदर गृहस्थांनीं तें कबूल केल्यावर त्यांना मी आंत घेतलें. परंतु सदर गृहस्थांनीं दुरून पुन्हां नमस्कार केला व पुन्हां ते पायां पडण्यासाठीं जवळ येऊं लागले. त्या वेळीं त्यांना मी बाजूला सारलें व पायांना स्पर्श करूं दिला नाहीं. सदर गृहस्थ त्यानंतर ३-४ वेळां स्वामींकडे आले व नंतर त्यांना रीतसर दर्शन मिळूं लागलें

स्वामींकडे येणाऱ्या व्यक्तींना त्यांचा त्यांच्या हेतूप्रमाणें व अधिकाराप्रमाणें स्वामींकडून मार्गदर्शन होत असतें. अधिकारी व्यक्ति कोण हें स्वामींना समजत असल्यानें ज्यांचा पूर्वजन्मीचा अधिकार मोठा आहे परंतु या जन्मीं जे अध्यात्माकडे वळलेले नाहींत त्यांना स्वामी आपण होऊन अनुग्रह देतात व ते फार जलद प्रगति करतात असे अनेक दाखले आहेत.

(८) देवळेकर हे एक त्यांचे प्रेमळ शिष्य आहेत. प्रेम हें सांगून किंवा बोलून दाखविण्याची गोष्ट नाहीं. अंतःकरणाची अंतःकरणांलाच याची साक्ष पटत असतें. रत्नागिरी येथें श्री. देवळेकर यांना एके दिवशीं डॉक्टरांनीं पेनिसिलीनचें इंजेक्शन दिलें. देवळेकर नंतर घरीं जात असतांना

चाटेंत त्याची रीअॅक्शन आली व ते रस्त्यावर पडले. लगच कोणी तरी डॉक्टरांना बोलावून आणले. हार्टफेल होण्याचीं लक्षणे दिसू लागलीं. डॉक्टरांनीं उपचार केले परंतु डॉक्टरांचा निरुपाय झाला. इकडे पांक्स येथें स्वामी जवळील दोन व्यक्तींजवळ बोलत होते. बोलतां बोलतां स्वामी एकदम स्तब्ध झाले ते तासभर अगदीं स्तब्ध होते. जवळील मंडळींना स्वामी स्तब्ध कां हें त्या वेळीं कळू शकलें नाहीं. परंतु दुसरे दिवशीं जेव्हां देवळेकर नेमक्या त्याच वेळीं वरील प्रकारें आजारी होते हें समजलें व कांहीं तरी दैवी चमत्कार म्हणून ते वचावले हें समजलें तेव्हां त्या व्यक्तींना स्वामींच्या त्या वेळच्या त्या स्थितीचें कारण लक्षांत आलें. स्वामींनीं आपल्याकरितां त्रास घेतल्याबद्दल देवळेकर यांना जेव्हां समजलें तेव्हां स्वामींच्या कृपादृष्टीबद्दल धन्यता वाटली व आपल्याकरितां स्वामींना त्रास झाला याबद्दल वाईटही वाटलें.

देवळेकर हे तंबाकूचे व्यापाराकरितां सांगली वगैरे भागांत गेले असतां एकदां खरेदी करण्याचे भरांत त्यांचेपाशीं असलेल्या पैशांपेक्षां अधिक मालाची खरेदी करून बसले. परंतु मागाहून लक्षांत आलें कीं आपल्याजवळ इतका पैसा नाहीं. झालेली चूक त्यांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणणारी असल्यामुळें ते चिंतातुर झाले. त्यांना स्वामींचें स्मरण झालें व इतक्यांतच कोणी ओळखीच्या व्यक्तीनें त्यांची गरज भागविली. देवळेकर नंतर स्वामींकडे गेले तेव्हां स्वामींनीं त्यांना सूचित केलें 'उगीच हांव वाढवूं नये. अंथरून पाहून पाय पसरावे.' देवळेकर यांच्या लक्षांत मागील संदर्भ आला.

(९) साताऱ्याकडील एक बाई व तिचे यजमान वगैरे मंडळी स्वामींचें दर्शनासाठीं आलीं होती. स्वामी त्या वेळीं तापानें आजारी असल्यामुळें अगदीं पडून होते. त्यांना उठतां येत नव्हतें किंवा जरा मोठ्यानें बोलणेंही शक्य नव्हतें. बाई चांगली परमार्थ विचाराची व ध्यानधारणा करणारी होती. स्वामींजवळ बोलतां येणार नाहीं व खोलींत जाऊन दर्शनही घेतां येणार नाहीं असें मी सदर बाईला सांगितलें. बाईनें सत्यस्थिति जाणल्यामुळें तिनें मुळींच आग्रह धरला नाहीं व मी खोलीचे बाहेरूनच त्यांचें दर्शन घेतें म्हणून तिनें त्यांचेकडे पाहिलें व बाहेरूनच त्यांना नमस्कार केला. नंतर बाईनें स्वामींकरितां मुद्दाम साजूक तुपांतला

व दुधांत केलेला सांजा आणला होता. त्यांतील स्वामींनीं खावा अशी आपली इच्छा प्रकट केली. परंतु मी म्हणालों 'या आजारांत ही वस्तु चालणार नाही.' स्वामींनीं हें बोलणें ऐकलें व बाईची ती प्रेमळ इच्छा जाणून त्यांनीं मला त्यांतील एकदोन कण तोंडांत घाला म्हणून सांगितलें. बाईंनाही आनंद झाला. अशा प्रकारें स्वामी दुसऱ्याच्या खऱ्या भावना जाणून त्याची केवढी कदर करतात हें दिसून आलें.

सदर बाईंनीं मला एकच प्रश्न स्वामींना विचारावयाचा आहे म्हणून मी आलें आहे तरी तेवढा प्रश्न स्वामींना विचारून त्याचें उत्तर स्वामींनीं दिलें तर मला सांगा असें मला सांगितलें. प्रश्न असा : मी ध्यान करतें त्या वेळीं एक मोठा प्रकाशगोल दिसूं लागतो. असें वरेच दिवस चालू आहे. आतां पुढें काय ? स्वामींनीं अगदीं मोजक्या शब्दांत उत्तर दिलें व बाईचें समाधान झालें; स्वामींनीं सांगितलें 'आतां प्रकाश पहाणारा कोण आहे त्याचा शोध घ्या.' या वाक्यानंच बाईंना स्वामींच्या भेटीचें सार्थक झालें असें वाटलें.

स्वामींकडे येणाऱ्या व्यक्तींना स्वामी त्यांच्या स्वतःच्या पुस्तकांपैकीं बहुधा कांहीं पुस्तकें सध्यां देत असतात. ते देतात तें त्याच्या त्याच्या मगदुराप्रमाणें त्याला अधिक उपयुक्त असेल तें देतात. वरील बाईंना चांगदेव पांसष्टी पाहिजे होतो व ती त्यांना वरेच दिवसांत कोठेंही मिळूं शकली नव्हती. सदर गृहस्थ स्वामींकडे आले त्या वेळीं इतरही ४-५ मंडळी तेथें आली होती. स्वामींनीं सर्वांना १-१ पुस्तक प्रसाद भेट म्हणून देण्याविषयीं मला सांगितलें व विचार न करतां जें हाताला येईल तें पुस्तक द्या म्हणून सांगितलें. बाईंना चांगदेव पांसष्टी दिली गेली व तिला नेमकें हवें असलेलें पुस्तकच मिळून फार आनंद झाला.

(१०) डॉ. पेंडसे स्वामींकडे येण्यापूर्वी ४-५ वर्षे अगोदरपासून स्वामी म्हणत असत कीं पेंडसे इकडे कधींतरी येतील. तेसुद्धां भजन करूं लागतील. स्वामींच्या म्हणण्याचा खरा अर्थ असा होता कीं 'ते नुसते विद्वान नाहीत तर श्रद्धावान् आहेत. नाहीतर कोरडे पंडित पुष्कळ असतात; ते विद्वत्तेमुळें Ph. D. झाले असले तरी कोरडे पंडित नाहीत.' स्वामींकडे सुमारे पांच वर्षांपूर्वी डॉ. पेंडसे हे नागपूरहून मुद्दाम स्वामींच्या दर्शनाला आले. स्वामींचे व त्यांचे जिव्हाळ्याचे आध्यात्मिक

संवंध आहेत. स्वामी फेब्रुवारीमध्ये डॉ. पेंडसे यांना जन्मदिनावद्दल आशीर्वादपर संदेश धाडतात.

[१७] श्री. विनायक गोपाळ तथा काका लिमये, पुणे

५ जून १९६३

पार्श्वभूमीवरील मूकनायक

प्रस्तुतच्या घटनेत मुख्यतः खुद्द माझीच माहिती अधिक असली तरी अखेरीस 'पार्श्वभूमीवरील मूकनायक' असें रामभाऊंचें दर्शन वाचकांस घडणार आहे.

या विश्वाच्या संसारांत पारमार्थिक जीवन प्राप्त करून घेण्याची पात्रता आणि संधि मानवालाच प्रयत्नानें मिळूं शकते असा सर्व धर्म-ग्रंथांनीं आणि साधुसंतांनीं निर्वाळा दिलेला आहे. तथापि सांप्रतच्या विज्ञान युगाच्या झगझगाटानें आम्ही अगदीं दिपून गेलों आहों. धर्म-ग्रंथ जीर्णशीर्ष झाले असून साधुसंतांचें काम आतां उरलें नाहीं, विज्ञान म्हणजेच ईश्वर इत्यादि कल्पना फोंफावल्या आहेत. 'देशसेवा म्हणजे ईश्वरसेवा' असें एक समीकरणही तयार झालें. देशभक्तांचे मुकुटमणि लो. टिळक यांनीं सुंदर गीतारहस्य ग्रंथ लिहिला; परंतु आपल्याला ईश्वरी साक्षात्कार झाल्याचें त्यांनीं कोठेंच म्हटलेलें नाहीं. तेव्हां तेंही बुद्धीला पटेना. मात्र उगीच कुणातरी संतमहंताच्या मार्गे लागावयाचें नाहीं असें मी ठरविलें होतें. माझें हें परमार्थ विषयक कोडें सोडवायला ज्या सद्गृहस्थांनीं मला सक्रिय सहाय्य केलें त्यांचें नांव केशवराव ऊर्फ नानासाहेब गोखले, आणि ते म्हणजे रामभाऊंचे सख्खे मामा. त्यांची व माझी दीर्घकाळ ओळख होती. ते मोठे रसाळ, साक्षेपी आणि व्यवहार-चतुर गृहस्थ होते. तत्त्वज्ञान विषयावर त्यांचें माझें कधीं कधीं बोलणें होई, तेव्हां वळणावळणानें त्यांनीं मला सिद्ध करून दाखविलें होतें कीं धर्मशास्त्र संपूर्ण सत्य असून संतांची परंपरा खंडित झाली नसून काल-मानाप्रमाणें कांहीं बदल झाला असला तरी, ती अव्याहत चालू आहे. त्यावर मी म्हटलें कीं "बुद्धीला पटल्याशिवाय उगीच वाटेल तेथें अंध-श्रद्धा ठेवणें मला पसंत नाहीं." नाना म्हणाले 'अंधश्रद्धा नको, पण प्रत्यक्ष

प्रमाण दाखविल्यावर तरी श्रद्धा ठेवावना ? तुमच्यापेक्षा अधिक बुद्धिमान् आणि तत्त्वज्ञानी माणसें ज्ञानेश्वर संप्रदायांत मी केव्हांही दाखवूं शकेन. तुमच्या अगदीं खास प्रेमांतल्या माणसाचें नांव ऐकलेंत तर मग पटेल ना ? सांगूं का, बोला ? ”

माझी जिज्ञासा आतां खूपच ताणली गेली होती. मी म्हटलें ‘ हं सांगा पाहूं ’ “ अहो, तो म्हणजे तुमचा मित्र रामभाऊ, आमचा आप्पा ! आतां तरी पटलं कां तुम्हांला ? ” रामभाऊंचें नांव ऐकतांच मला विजेचा धक्का बसला. रामभाऊंचा अगदीं राग आला. आपल्या जिवलग मित्रापासून असले महत्त्वाचें रहस्य लपवून ठेवावयाचें म्हणजे काय ? मी म्हटलें, ‘ पण रामभाऊंनीं मला या बाबतींत एक अक्षरही कधीं लिहिलें नाहीं हें कसें ? ’ केशवराव म्हणाले, “ त्यांनीं केलें तें बरोबर केलें. संप्रदायाचीं कांहीं बंधनें आणि नियम पाळावे लागतात. सर्वच गोष्टी पात्रापात्र विचार केल्याशिवाय बोलतां येत नाहींत. पवित्र गोष्टींची चर्चा चवाटधावर करूं नये हें तुम्ही मान्य करालच. ” मी विचारलें “ या संप्रदायांत रामभाऊ किती दिवसापासून आहेत ? ” ते म्हणाले, “ सुमारे दोन वर्षे रामभाऊ या ज्ञानेश्वर संप्रदायांत असून त्यानें त्या मार्गांत फार प्रगति केली आहे. तुमची इच्छा असेल तर तुम्हांलाही हें तत्त्वज्ञान मिळूं शकेल. ” “ पण माझी तयारी तर कांहीं नाहीं, तेव्हां तें जमणार कसें ? ” मी शंका काढली. केशवराव म्हणाले, “ तुमची जिज्ञासा हीच याची पूर्वतयारी. चला, मनापासून तयारी असेल तर मला सांगा. मीं तुमचे वतीनें खटपट करून आमचे सद्गुरू श्री. बाबासाहेब बैद्य यांचा तुम्हांस अनुग्रह मिळण्याची योजना करतो. ”

मी आतां अगदीं अधीर आणि अगतिक झालों होतो. रामभाऊंच्या उदाहरणानें मला चटका लागला होता. संप्रदायाची मला भीति दाटत असली तरी असला परंपरागत आणि मोक्षप्रद ज्ञानमार्ग लाभत असतांना तो मी कसा डावलणार ? शिवाय रामभाऊंवर मात करण्याचीही माझी ईर्ष्या जागृत झाली. मी श्री. केशवराबांना तत्काळ रुकार दिला. त्यांनींही विलंब न लावतां श्री. सद्गुरूंची अनुज्ञा मिळविली आणि एक दोन दिवसांतच एका सुप्रभातीं मला विधिपूर्वक मंत्रोपदेश देऊन सद्गुरूंनीं कृतार्थ केलें. वरील घटनेंत रामभाऊ प्रत्यक्ष उपस्थित नसले तरी

केशवरावांनीं हुकमी एक्क्याप्रमाणें त्यांचे नांवाचा उपयोग करून मला जिकलें. याच संदर्भानें मी रामभाऊंना 'पार्श्वभूमीवरील मूकनायक' असें कौतुकानें म्हणूं शकतो. रामभाऊंच्या नांवाचा उपयोग त्यांनीं केला नसता तर मी इतक्या लवकर आणि उत्सुकतेनें या ज्ञानमार्गाकडे वळलों असतो कीं नाहीं याची मला शंका येते. कै. केशवरावांच्या स्मृतीला मी कृतज्ञतेनें वंदन करतो आणि रामभाऊंनाही शतशः धन्यवाद देतो.

रामभाऊंच्या वयाचें एकतिसावें वर्ष हें त्यांच्या जीवनांतील क्रांतीचें वर्ष समजलें जातें. त्यांचा आजारही मोठा अलौकिक ठरला. या अलौकिक आजारानें त्यांच्या सांसारिक जीवनाची इतिश्री करून त्यांना कायमचें पारमार्थिक क्षेत्रांत आणून सोडलें. रुग्णावस्थेंत असतांना झालेल्या शारीरिक आणि मानसिक अवस्थेचें वर्णन रामभाऊंनीं आपल्या 'अमृत-धारा' या छोट्या काव्य-प्रबंधांत केलेलें आढळतें. हा प्रबंध म्हणजे रामभाऊंचें अनुभवामृत म्हणतां येईल. भौतिक शरीर कायमचें दुर्बल झालें, परंतु आत्मिक सामर्थ्य अनंत पटीनें वाढलें. भूतमात्रांना भेडसावणारा मृत्यु हा आतां त्यांचा सखा बनला. चित्ताचें चैतन्य झाल्यामुळें देहाची दुर्दशा अगदींच कःपदार्थ वाटूं लागली, देह प्रारब्ध असेल तोवर जगेल, आपण चित्स्वरूप आहों असा त्यांना साक्षात्कार झाला. पांगुळलेलीं ज्ञानेन्द्रियें सतेज झालीं आणि म्हणूनच एकामागून एक अशी परमार्थपर ग्रंथनिर्मिति ते करूं शकले.

या आजाराच्या काळांत आणि तदनंतर बरींच वर्षे आमचा पत्र-व्यवहार बंद होता, लोकांकडून मला त्यांच्या प्रकृतिसंबंधी थोडीफार हकीकत अधूनमधून कळत असे. आमचा पत्रव्यवहार पुन्हां कधीं सुरू झाला हें समजण्याचीं साधनें म्हणजे रामभाऊंचीं पत्रेंच पानशेतच्या पुरांत नष्ट झाल्यानें अशक्य झालें आहे; जीं तीन चार पत्रें हातीं लागलीं, त्यांत सन १९४५ मधील एक पत्र आहे. मध्यंतरीच्या काळांत माझ्या जीवनांतही अनेक घडामोडी झाल्या. परंतु परमार्थाच्या अलौकिक क्षेत्रांत विहरणाऱ्या माझ्या या मित्राला सांसारिक आयुष्यांतील कर्मकटकटी सांगण्याचें मीं कटाक्षानें टाळलें आहे. परंतु आश्चर्य म्हणा अगर मज-विषयींचें त्यांचें विशेष प्रेम म्हणा, माझ्या सदरहू अडचणी प्रत्यक्ष कथन कराव्या त्याप्रमाणें त्यांना अंतर्मनानें समजत आणि नेमवया त्याच वेळीं

गद्य अगर पद्यमय पण सूचक शब्दांत त्यांचे संदेश मिळत, आणि अडचणींचा सुलभतेनें निरास झाल्याचें अनेक वेळां माझे अनुभवास येत असे. हा क्रम आजतागायत चालू असून माझे जीवनही क्रमाक्रमानें उत्क्रांत होत आहे. अस्तु.

आयुष्याच्या पूर्वार्धातील चौदा वर्षे रामभाऊंनीं एकनिष्ठ देशसेवा केली होती. त्यांची व इतरांची देशसेवा सफळ होऊन पुढील चौदा वर्षांत हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्याचें दृश्य जगाला दिसलें. अलौकिक बुद्धिमत्ता आणि निरपेक्ष सेवावृत्ति यामुळें साहजिकच ते उच्च श्रेणीचे काँग्रेसचे पदाधिकारी आणि लोकनेते झाले असते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळांत काँग्रेस पक्षाला लाभलेल्या भरघोस यशाचें श्रेयही क्रमप्राप्त असें त्यांना मिळणें अशक्य नव्हतें. सारांश, स्वराज्याच्या काळांत मंत्री किंवा आमदार-खासदार होणें रामभाऊंना अशक्य नव्हतें. परंतु ईश्वरेच्छा अगदीं वेगळी होती. तेव्हां त्यांचा आजार म्हणजे प्रसादचिन्ह किंवा इष्टापत्ति म्हणतां येईल. ईश्वरीलीला अगाध हेंच खरें !

संसारातीत आणि साक्षात्कारी पुरुषाला संत किंवा स्वामी ही उपाध सहज प्राप्त होते. अशा पुरुषाला माझ्यासारख्या सामान्य माणसानें केवळ 'रामभाऊ' म्हणणें हें उद्धटपणाचें वाटण्याचा संभव आहे. परंतु पूर्वायुष्यांत लहान भावाप्रमाणें मानलेल्या या व्यक्तीला आतां 'स्वामी' म्हणणें कसेसेंच वाटतें. तपस्वी जीवनाला आत्मसामर्थ्याची जोड देऊन त्यांनीं आपलें आयुष्य धन्य केलें आहे, हें त्यांच्या इतर भक्तमंडळी-प्रमाणें मलाही मान्य आहे. फरक इतकाच कीं आपण ज्यांना 'स्वामी-राम' म्हणतां त्यांना मी 'मत्सखा रामचंद्रः' अशा भावनेनें ओळखतो. फरक शब्दांत आहे अर्थामध्ये नाही. तसेंच ते माझे गुरुबंधु असल्यानें माझा भाऊपणा सिद्ध होतो.

[१८] श्रीयुत आ. रा. भट, पुणे.

१-१२-१९६४

॥ ॐ श्रीराम ॥

सुमारें ८ वर्षांपूर्वीची गोष्ट. माझे ज्येष्ठ बंधुसमान स्नेही व माधव नगर काँटन मिल्सचे मॅनेजिंग एजंट शेठ गंगाधर लक्ष्मण नातू यांनीं

कांहीं पारमार्थिक विषय बोलत असतां मला सुचविलें कीं, रत्नागिरीस जाऊ तेव्हां पांवसेस जाऊन श्री स्वामी स्वरूपानंदांचें दर्शन घेऊन या; तेथें देसाई बंधूंकडे त्यांचें वास्तव्य असतें.

माझे परमपूज्य वडील साधुपुरुष कै. ती. रावजीबुवा भट यांनीं रत्नागिरीस तपत्येसाठीं बसविलेल्या श्री बाल मारुतीच्या जन्मोत्सवाकरितां प्रतिवर्षीं बहुशः मी रत्नागिरीस जात असतो. त्याप्रमाणें १९५७ च्या एप्रीलमध्ये श्री हनुमज्जयन्त्युत्सवाला जातांना स्वामींच्या दर्शनाकरितां जाण्याचा संकल्प केला. रत्नागिरीस गेल्यावर श्री. रामभाऊ पुराणिक हे स्वामींकडे जात असतात असें समजलें. त्यांच्याबरोबर मी १३-४-१९५७ या दिवशीं पांवसेस गेलों. श्री. बाबा देसाई हे माझे स्नेही असल्यानें देसाईबंधु मला परके नव्हते.

पांवसेस श्री. देसाईंच्या घरीं आम्ही सकाळीं १० च्या सुमारास पोचलों. श्री. रामभाऊ पुराणिकांनीं पुढें होऊन स्वामींना मी दर्शनास आल्याचें सांगितलें. स्वामींच्या दर्शनाची आंतरिक ओढ लागली असल्यानें माझें मन प्रसन्न होतें. पडवींतून स्वामींच्या खोलींत गेलों. स्वामींचा प्रणवोच्चार चालू होता. स्वामींची मुद्रा प्रेमळ, प्रशान्त होती. त्यांची तेजःपुंज परंतु कृशमूर्ति पाहिल्यावर मला जो चमत्कार वाटला तो हा कीं त्या अत्यंत नाजूक व तोळा मासा प्रकृतीनें स्वामींनीं आपली साधना अखंडित चालू ठेवून आत्मसाक्षात्कार अनुभविला. हा त्या वेळीं मला प्रथमच "नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः" याचा खरा अर्थ कळला व मनावर ठसलाहि.

स्वामींच्या पंवतीला भोजन केलें. भोजनोत्तर स्वामी म्हणाले परत-ण्याची घाई नसेल तर थोडी विश्रान्ति घेऊन आपण बसूं. त्याप्रमाणें विश्रान्तीनंतर स्वामींनीं मला आंत बोलाविलें. स्वामी अगदीं हळूहळू बोलत व चार दोन वाक्यें बोलल्यावर थांबत. स्वामींच्यासमोर बसल्यावर त्यांनीं श्रीमत् संजीवनी गाथा मजपुढें केली व म्हणाले कीं कोणतेंहि पान उघडून वाचा. माझ्या स्मृतीप्रमाणें गार्थेंतील ९४-९५ पानें मी त्या वेळीं उघडलीं. त्यांतील १८० वा पुढील अभंग वाचला.

अनाथांचा नाथ पतित-पावन । सज्जन जीवन वासुदेव ॥ १ ॥
दुर्बलांचा वाली सखा दीन बंधु । कारण्याचा सिंधु वासुदेव ॥ २ ॥

शरणागता हात देई सदोदित । संतांचें दैवत वासुदेव ॥ ३ ॥

स्वामी म्हणे देव भाविकां माउली । कृपेची साउली करीतसे ॥४॥

‘वासुदेव’ या नावाला माझ्या जीवनांत एक वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान आहे. रत्नागिरीचे सुप्रसिद्ध दत्तभक्त साधुपुरुष श्री. विनायक वासुदेव साठे यांचा मी अनुग्रहीत आहे. त्यांचें दत्तस्थान श्रीमत् वासुदेवानन्द सरस्वतिमय आहे. मीहि प्रतिदिनीं त्यांच्या त्रोटक चरित्राचा पाठ म्हणतो. तसेंच मला एकदां स्वप्न दृष्टांत होऊन त्यांत एका साधुपुरुषानें मला ‘म्हण वासुदेव’ असें सांगितलें. संजीवनी गाथा उघडल्यावर अभंग पुढें आला तोहि वासुदेवाचाच.

वाचन झाल्यावर स्वामींनीं मला ‘सोऽहंम्’ उच्चार करून श्वासोच्छ्वास कसा करावा हें दाखविलें व तसा कांहीं वेळां मजकडून करवूनहि घेतला. बोलतां बोलतां स्वामी म्हणाले, माणसानें प्रत्यहीं मृत्यूचा थोडा थोडा अनुभव घ्यावा. अशा प्रकारें कांहीं वेळ बोलणें झाल्यावर त्यांचा निरोप घेतांना स्वामींनीं मला ‘श्रीमत् भावार्थ गीता’ व ‘श्रीमत् संजीवनी गाथा’ या त्यांच्या ग्रंथांची प्रसाद भेट स्वाक्षरी करून दिली. ती देतांना त्यांना काय वाटलें कोणाला ठाऊक त्यांनीं माझ्या नांवामागें ‘प्रिय बंधु’ असें लिहिलें व लगेच म्हणाले ‘प्रिय बंधु’ असें लिहिलें गेलें; चालेल ना ? मला अर्थातच तो प्रसासदच वाटला.

ॐ तत्सत्

प्रकरण सतरावें

भाव-सुमन

[१] श्री ल. रा. फडके, दादर, मुंबई.

(१)

काय पुण्य आलें फळां । पुन्हां भेट स्वामी बाळा ॥
पुत्र भाचा संगें जाई । संत समागम होई ॥
लावूं पदधूल भाळां । भोगूं सुखाचा सोहळा ॥
स्वामी आमचा सोजवळ । शांति ब्रह्म तो केवळ ॥
एकनाथामागें ह्याचं । बहुमोल कार्य साच ॥
ज्ञानेश्वरी ग्रंथ थोर । स्वामी सांगे अर्थ फार ॥
परंपरेचें वैभव । नको शब्दांचें लाघव ॥
भेटों दावी स्वात्मानंद । श्री स्वामी स्वरूपानंद ॥

(२)

स्वामी एकचि विनंति । पायीं जडो तुझी प्रीति ॥
बाळ सोडहं भावें नत । राहो ' स्वस्थ ' चित्तें शांति ॥
ज्ञानेश्वरी अभंगांत । बाळां नित्य बोधितात ॥
हीच माझी सेवा त्यांची । जरी नाहीं प्रत्यक्षाची ॥
परंपरा मार्ग दिला । बाळ तैसाच चालला ॥
भजन शीलाचे मार्गाला । स्वामी पाठीशीं राहिला ॥
सर्व समर्थ जें रक्षी । काळ कैसा त्यासी भक्षी ॥
श्री स्वामी स्वरूपानंद । लाभो तो भजनानंद ॥ १ ॥

ॐ तत् सत् सोऽहं हंसः

स्वरूपानंद ... ३३

(३)

काय वर्ण स्वामी लिला । ज्यांची अनुभूति मला ॥
 स्वामी करुनि अ-कर्ता । त्याचें सत्ते सफलता ॥
 अंतरीचें तो चि जाणें । भक्तां पडूं न दे उणें ॥
 जरी एकरूप होसी । ब्रह्मानंदीं तूंचि रमसी ॥
 गुरुकृपाचि कारण । तुझे हातीं काय जाण ॥
 नको नको अहंकार । व्यर्थ सर्व बडिवार ॥
 जया वर्म याचें ठावें । स्वामी पदीं लीन व्हावें ॥
 गुरुपदीं ब्रह्मानंद । श्री स्वामी स्वरूपानंद ॥ १ ॥

(४)

भूपाळीस्तवन

पांवस ग्रामीं वसती स्वामी । चला दर्शनासी ॥
 दर्शन हेळामात्रें पावूं । स्व-रूपानंदासी ॥ १ ॥
 आदिनाथ शिवशक्ति सिद्धमत । पारंपरी चाले ॥
 श्री ज्ञानेश्वर-गुंडाख्यादीं । शिष्यां उद्धरिले ॥ २ ॥
 विश्वनाथ गुरु-गणेशें । स्वामीसी दिधलें ॥
 ब्रह्मानंदीं स्वामी रंगूनी । भक्तां बोधिलें ॥ ३ ॥
 अभंग-ज्ञानेश्वरी ग्रंथादि । सु-बोधा रचिले ॥
 अज्ञानांसीं ज्ञान देऊनी । सन्मार्गा नेले ॥ ४ ॥
 'सोडहं' भजनीं अखंड लावूनी । उन्मनिसी न्यावें ॥
 बाळ प्रार्थितो स्वामी पार्यां । स्वरूपीं ठेवावें ॥ ५ ॥

[२] श्री. काशिनाथ दामले, रत्नागिरी.

(१)

ॐ श्रीमत् गुरुदेवः प्रसन्नोऽस्तु

आतां मज काय । संसाराचें भय । धरिले मी पाय । तुझे देवा ॥ १ ॥
 बहुत जन्मीचें । भाग्य फळा आलें । म्हणोनी लाघलें । कृपाछत्र ॥ २ ॥
 तूंचि माझा देवा । केलासी स्वीकार । नेसी मज पार । प्रेम-भावे ॥ ३ ॥

सर्वस्व अर्पूनी । तुझ्याची चरणीं । सदा ध्यातों मनीं । तुझे रूप ॥ ४ ॥
 कसें तें करावें । तुझेची स्तवन । जाण मी अजाण । गुरु-राया ॥ ५ ॥
 नाहीं मजपासी । कांहीं अर्पावया । पाहुनी ही माया । दुःख वाटे ॥ ६ ॥
 देवा तुझे प्रेम । आठवतां चित्तीं । येईं काकुळती । माझे मन ॥ ७ ॥
 तूंचि देवा मज । संकटों रक्षिलें । कृपेनें तारिलें । मातेसम ॥ ८ ॥
 म्हणोनियां मज । सद्गुरु माजली । कृपेची साजली । पूर्ण झाली ॥ ९ ॥
 आतां तुझी सत्ता । उरे मज लागीं । मानावया जगीं । सर्व काळ ॥ १० ॥
 तुझ्याविना देवा । नाहीं मज कोणी । करावया जनीं । जवळीक ॥ ११ ॥
 तुझ्यासम मित्र । लाभतां संसारिं । नैईं पैलतीरीं । तुझी कृपा ॥ १२ ॥
 ऐसा हा विश्वास । ठेवोनियां पदीं । भक्तिभावे वंदी । तुझे रूप ॥ १३ ॥
 शुद्ध भक्ति द्यावी । तुझ्याचि चरणीं । ऐसे येते मनीं । वारंवार ॥ १४ ॥
 जरी मी अजाण । विषय-सागर । असो कृपाकर । मजवरी ॥ १५ ॥
 दास म्हणे माझा । स्वामी पाठीराखा । जनींमनीं सखा । तोची एक ॥ १६ ॥

* * *

परी दयाधना । कृपा आतां करा । मज हातीं धरा । अनाथाला ॥ १ ॥
 तुम्हाला जो वाटे । तरावा जगतीं । तोची कृपामूर्ति । पार होई ॥ २ ॥
 म्हणोनी आघवी । शक्ति तव ठायीं । ऐसा कृपा-दायी । भाव माझा ॥ ३ ॥
 आस ही एकली । उरली मानसीं । तव चरणाशीं । लीन व्हावें ॥ ४ ॥

* * *

स्वामी-नाम गातां गातां । मज लाभे कृतार्थता ।
 नाम घ्यावें नाम घ्यावें । रूप मनीं ठसवावें ॥

(२)

ॐ श्रीमत् सद्गुरुदेवः प्रसन्नोऽस्तु

पांवस ग्रामांत । होवोनियां स्वामी । नित्य आत्मारामीं । दंगला जो ॥ १ ॥
 त्याचें चरित्र । ऐका संतजन । सांगे बिनबून । दास त्याचा ॥ २ ॥
 श्रद्धेनें ऐकतां । त्याचे गुणगान । व्हाल हो पावन । तीन्ही लोकीं ॥ ३ ॥
 जरी नसे श्रद्धा । तीही प्रगटेल । कार्य हि साधेल । क्षणाधीत ॥ ४ ॥
 मायाग्रस्त बुद्धि । नासेल क्षणांत । धरितां मनांत । स्वामीरूप ॥ ५ ॥
 नको व्रतनेम । नको तीर्थटन । ध्यान योग धन । तेही नको ॥ ६ ॥
 अमृताला जेथें । लज्जा उपजेल । तेज हो नासेल । भास्कराचें ॥ ७ ॥

ऐसे प्रेममय । वचन स्वामींचें । ठसवा हो साचें । हृदयांत ॥ ८ ॥
 मग स्वर्गसुख । तेंही तुच्छ होई । स्थिरता हो येई । मनामध्ये ॥ ९ ॥
 ऐसी ही महती । माझ्या स्वामीठायीं । बोले स्वामीपायी । बैसूनियां ॥ १० ॥
 स्वामी माझा आहे । देवांचाही देव । आहे स्वयमेव । स्वयंसिद्ध ॥ ११ ॥
 स्वामीविना मज । नाही दुजा देव । ओतिला मी भाव । पूर्ण-पायीं ॥ १२ ॥
 तोच हो गणेश । आणिक ज्ञानेश । मज एक ईश । तोचि आहे ॥ १३ ॥
 नाथ संप्रदायी । आहे मला योगी । सर्वकाळ भोगी । आत्मानंद ॥ १४ ॥
 भक्तांचा उद्धार । करावया आला । गणेशाचा भला । अवतार ॥ १५ ॥
 'संजीवनी गाथा' । लिहून तत्त्वतां । दावी सुलभता । भक्तिमार्गीं ॥ १६ ॥
 हरिनाम एक । सोपा उपचार । होण्या पैलपार । भवांतून ॥ १७ ॥
 सुलभसा मार्ग । सर्वास दावून । स्वधर्माचा मान । वाढविला ॥ १८ ॥
 'भावार्थ गीतेत' । कठीण विषय । होवोनि तन्मय । वर्णिलेला ॥ १९ ॥
 भावार्थ गीतेचें । करीतां वाचन । भिडे माझे मन । शब्दांभावीं ॥ २० ॥
 एकत्व पावले । भाव आणि शब्द । द्वयांत अभेद । गीतेमाजी ॥ २१ ॥
 कृष्ण अवतार । झाला हो यथार्थ । देण्या सुबोधार्थ । भाविकांना ॥ २२ ॥
 ऐसे माझे मन । सांगतें निक्षून । करितां मनन । श्रीगीतेचें ॥ २३ ॥
 ऐसा येथें आहे । सत्याचा प्रकाश । इच्छूं या हो कास । तयाचीच ॥ २४ ॥
 जुन्या मराठीच्या । भावार्थ ज्ञानास । पडती सायास । भाविकांना ॥ २५ ॥
 स्वभक्त सायास । जाणुनि ज्ञानेश । सगुणीं तो ईश । प्रगटला ॥ २६ ॥
 नामे झाला ख्यात । श्री स्वरूपानंद । घेऊनिया छंद । आत्मरूपीं ॥ २७ ॥
 ज्ञानेश्वरी-अर्थ । अभंग वृत्तांत । रचिला हितार्थ । भाविकांचा ॥ २८ ॥

*

*

*

'श्री अभंग ज्ञानेश्वरी' । आहे कृतीही ईश्वरी ॥ २९ ॥
 ऐसे वाटतें मनाला । भावें करितां वाचनाला ॥ ३० ॥
 मनीं उपजतो भाव । स्वामी पूर्ण ज्ञानदेव ॥ ३१ ॥
 ज्ञानेश अवतरला । स्वभक्त तारण्याला ॥ ३२ ॥

*

*

*

भाविकांची इच्छा । पुरली क्षणांत । जेव्हां ईश घेत । स्वामीरूप ॥ ३३ ॥
 दास म्हणे देवा । स्तवूं तुज किती । तर्कातीत स्थिती । तुझी असे ॥ ३४ ॥
 म्हणोनी स्वरूपीं । करी प्रणिपात । होई प्रितचित्त । निमिषांत ॥ ३५ ॥

(३)

जय जय गुरुदेवा । लक्षिले सुरूप । जाहलों मी भूप । स्वानंदाचा ॥ १ ॥
 स्वानंदाचा भूप । होवोनी सर्वदा । नमी वक्रतुंडा । सर्वकाळ ॥ २ ॥
 सर्वकाळ तुज । करीतां नमन । आले लीनपण । भक्तीमध्यें ॥ ३ ॥
 भक्तीमध्यें येतां । सहज लीनता । झालों मी तत्त्वतां । समर्पित ॥ ४ ॥
 समर्पित होतां । तव पदावरी । निश्चितता वरी । आत्मबुद्धि ॥ ५ ॥
 आत्मबुद्धीने गा । सोडिला संकल्प । त्यागिला विकल्प । कर्तृत्वाचा ॥ ६ ॥
 कर्तृत्वाचा मद । झाडोनी सगळा । उरलों एकला । दास तुझा ॥ ७ ॥

*

*

*

सगुण निर्गुण । कासया हे ज्ञान । माझे शोधी मन । आत्मरूप ॥ १ ॥
 कोण मी कोठला । कासया जन्मलों । चक्रांत पडलों । संसाराच्या ॥ २ ॥
 काय माझे कार्य । जर्गी करणीय । आचरावे काय । संसारिं या ॥ ३ ॥
 कोणतें शाश्वत । आणि अशाश्वत । कोणतें निश्चित । जर्गी उरे ॥ ४ ॥
 कैसा असे आत्मा । कैसैं हें शरीर । दोहोंमाजी थोर । कोण असे ॥ ५ ॥
 शरीर लोपतां । आत्मा कैसा राही । कैसी स्थिति येई । तयालागी ॥ ६ ॥
 जगतीं कोणती । राहिलीसे शक्ति । इथे मजप्रती । फिरवी जी ॥ ७ ॥
 ज्याच्या शक्ति-योगें । चाललें ब्रह्मांड । जिच्यापुढें पाड । नाही कोणी ॥ ८ ॥
 हेंचि जाणायाचा । धरोनि हव्यास । वंदिलें पदास । स्वामीजींच्या ॥ ९ ॥
 माझिया स्वामीनें । गांठिलें पदास । शून्य निःशून्यास । पार केलें ॥ १० ॥
 कर्माचीं बंधनें । सारुनी सकळ । झाला तो केवळ । हरिरूप ॥ ११ ॥
 सगुणीं निर्गुणीं । नसे त्या भेद । असे एक नाद । स्वरूपाचा ॥ १२ ॥
 जैसी जो जो करी । भक्ति ईश्वराची । तैसी आस त्याची । पूर्ण करी ॥ १३ ॥
 ऐसा मम ईश । एकला उदार । जर्गी नसे थोर । तयारूप ॥ १४ ॥
 अनाथांचा नाथ । पतितांचा बाप । भक्तांचा त्रिताप । नष्ट करी ॥ १५ ॥
 देवांचा ही देव । होवोनी आपण । स्वरूपीं विलीन । स्वामी माझा ॥ १६ ॥
 कैसा तुझा देवा । होऊं उतराई । भक्तिभावे पायीं । ठेवी डोई ॥ १७ ॥

(४)

“ कृतार्थ पावन । व्हावया जीवन । धरावे चरण । सद्गुरुचें ॥ १ ॥
 सद्गुरु चरण । धरितां मनांत । शांति उपजत । जीवनांत ॥ २ ॥

आनंदाचा पूर । लोटे अनिवार । सौख्याचा सागर । उचंबळे ॥ ३ ॥
 जळोनियां जाय । विषयांचा छंद । मना मिळे मोद । आत्मरूपीं ॥ ४ ॥
 आत्मरूपीं मन । करीतां प्रवेश । साधक तो ईश । स्वयें होय ॥ ५ ॥
 नुरे मग त्याला । कार्या-कार्य चिंता । सद्गुरु ही माता । भार वाहे ॥ ६ ॥
 दास म्हणे माझा । स्वामी कल्पवृक्ष । सदा ठेवी लक्ष । भक्तोद्धारी ॥ ७ ॥

(५) पसायदान

हेंचि एक दान । देई मज देवा । तुझी भक्ति-सेवा । नित्य घडो ॥ १ ॥
 तुझ्याचि कृपेनें । मिळो आत्मज्ञान । तुटो हे अज्ञान । दुःखदायी ॥ २ ॥
 जीवाचा शिवाशी । घडो गा संयोग । मज मिळो भोग । आत्मरूपीं ॥ ३ ॥
 नित्य स्वरूपांत । दंग राहो मन । चितुनी चरण । तुझे देवा ॥ ४ ॥
 तन-मन-धन । होवो पदार्पण । पदीं अवधान । नित्य राहो ॥ ५ ॥
 आघवें ब्रह्मांड । भासो स्वामीमय । माझा होवो लय । स्वामिरूपीं ॥ ६ ॥
 दास म्हणे माझा । श्रीस्वामी सद्गुरु । मज कल्पतरु । तोचि एक ॥ ७ ॥

[३] श्री. द. ग. तथा भगवान् जोशी, प्रवचनकार, बसणी.

श्रीसद्गुरु प्रसन्न

(१)

सद्गुरु वंदना उभारितों हात । व्यापिलासे हात गुरुरायें ॥ १ ॥
 ठेवाया चरणीं वाकवितां शीर । सद्गुरु उदार तेथें दिसे ॥ २ ॥
 गुरुरूप ज्ञाली अंतर्बाह्य काया । सेवका सेवाया काय राहे ॥ ३ ॥
 स्वरूपानंदांचा जाहलों नंदन । गेला हरपून जीवभाव ॥ ४ ॥
 केला "दत्तदास" तीन पदातीत । सद्गुरु समर्थ असा आहे ॥ ५ ॥

(२)

श्वासामाजीं सोड्हां, परेत ज्ञानोबा । मध्यमे तुकोबा, नाम घेई ॥ १ ॥
 रामकृष्ण हरि नाम वैखरीत । अंगप्रत्यंगांत नारायण ॥ २ ॥
 सद्गुरुकृपेचा प्रसाद हा ऐसा । जाहला आपसा प्राप्त मातें ॥ ३ ॥
 "स्वरूपानंदांचे" स्वरूपीं आनंद । विश्व हो गोविंद "दत्तदासा" ॥ ४ ॥

(३)

पंच कोषातीत सद्गुरु सहावा । दिनांक दहावा दावी मज	॥ १ ॥
पौष शुद्ध पक्ष दुर्मुख शकांत । केलें दशातीत दशमीसी	॥ २ ॥
वार गुरुवार शांत निशा काळ । सद्गुरु कृपाळ कळवळे	॥ ३ ॥
ठेवीयेला हात मस्तकावरती । आनंदाचा देती ठेवा मज	॥ ४ ॥
दक्षिण श्रवणीं मंत्र ठेवी दिव्य । शीवपण भव्य दिलें मज	॥ ५ ॥
स्वरूपानंद हें नाम सांगितलें । मज मेळविलें स्वरूपांत	॥ ६ ॥
गुरुमाय अंकीं ठेवोनी मस्तक । झोंप घेई तोक आनंदानें	॥ ७ ॥
नाथ संप्रदाय ज्ञानोबा जयांत । “दत्तदासा ” त्यांत मेळवीलें	॥ ८ ॥

(४)

सांगतसे गुरुपरंपरा कानीं । ऐकोनियां मनीं सुखावलों	॥ १ ॥
आदिनाथ भोळा चक्रवर्ती गुरु । मच्छेंद्रासी तारू तोची झाला	॥ २ ॥
“मच्छेंद्रें ” गोरक्षा कृपाकर दिला । गहिनी पूर्ण केला गोरक्षानें	॥ ३ ॥
गहिनीनाथानें निवृत्तीनाथासी । दाविलें मार्गासि स्वरूपाचे	॥ ४ ॥
निवृत्ती श्रीगुरु वर्षे कृपाघन । ज्ञानदेव मन शांत केलें	॥ ५ ॥
ज्ञानेश्वरें केला कृतार्थ सज्जनीं । देवचूडामणी विश्वामाजी	॥ ६ ॥
देवचूडामणी गुंडाख्ये सेविला । रामचंद्र झाला त्याचा शिष्य	॥ ७ ॥
महादेव धरी रामचंद्र पाय । तरोनियां जाय भर्वासधु	॥ ८ ॥
रामचंद्र योगी महादेवें तारिला । विश्वनाथ झाला शिष्य त्याचा	॥ ९ ॥
विश्वनाथें हातीं धरिला गणेश । नेलें सावकाश स्वरूपांत	॥ १० ॥
गणेशें “स्वरूपानंदा ” धन्य केलें । भाग्य उदेजलें विधी माझे	॥ ११ ॥
स्वरूपानंदानें कृतार्थ मी केला । स्वरूपीं निजेला “दत्तदास ”	॥ १२ ॥

(५)

सद्गुरुसारिखा कृपावंत नाही । करी कृपा पाहीं सेवे वीण	॥ १ ॥
“सांपडेना सोय सद्गुरुवांचुनी ” । सांगती गर्जुनी संत सारे	॥ २ ॥
सर्वावरी सम सद्गुरुची कृपा । उंच नीच बापा नाही तेथ	॥ ३ ॥
विशाल सागरीं जाती ओढेनाले । गंगा सिंधू मिळे त्याचे माजी	॥ ४ ॥
सुधाकर सुधा वर्षे विश्वावरी । काय ती चकोरी मात्र घ्यावी	॥ ५ ॥
भार नाही होत बोरी बाभळीचा । बाणा पर्वताचा गुरूचा हा	॥ ६ ॥

उभाळुनी बाह्या पुराणें सांगती । सद्गुरूची कीर्ति ऐशी आहे ॥ ७ ॥
 “वर्णू केशी मुखें सद्गुरूची थोरी” । बोलें हें कामारी गिरीजेंसी ॥ ८ ॥
 रजःकण मी हा सद्गुरुपायींचा । केशी माझी वाचा गुरु वानी ॥ ९ ॥

(६)

अगाध अगम्य अपार अनंत । गुरु गुणातीत परब्रह्म ॥
 नुमजे हें जीवा सद्गुरूवांचूनी । त्याचे चरणीं लीन होतों ॥
 ग्रहण सोडवी जीवत्व शीवाचे । सामर्थ्य गुरूचे ऐसें आहे ॥
 हरिहर ब्रह्मा सद्गुरुरूपांत । “विश्व” स्वरूपांत सद्गुरूचे ॥
 करावया स्तुती सद्गुरुरायाची । स्वरूपानंदाची इच्छी दास ॥
 राहू मोहरूपी ग्रासी जीव सूर्या । त्यासी गुरुराया सोडवावें ॥
 वावगा हा दास लिहीतो अभंग । सद्गुरूचें चांग; त्यांत जें जें ॥
 माऊलीवांचोनी हट्ट लेकराचा । पुरवील साचा; सांग कोण ? ॥
 सद्गुरुराय तूं आमुचीच माता । स्वामी, बाळ हेता पुरवावें ॥
 लेकराचा हेतु गुप्त अभंगांत । पुरवावा हात जोडीतसें ॥
 मर्यादा लेकरें असे उल्लंघिली । राग गे माउली धरूं नको ॥
 माझा हेतु, मन, लेखन, लेखक । तूंची सर्व देख करवीलें ॥
 स्वरूपानंदाचा “दत्तदास” बाळ । ठेवीतसे भाळ त्याचे पायीं ॥

श्रीमत् सद्गुरु स्वामी स्वरूपानंदचरणारविंदार्पणमस्तु ।

श्रीज्ञानोबा माउली

भवाटवीमाजी भटकतो जीव । जाणीव-नेणीव घेवोनीयां ॥ १ ॥
 डोळे असोनीयां जाहला आंधळा । हिंडतां पांगळा रानोमाळ ॥ २ ॥
 पायातें टोचती “मी-तूपण” कांटे । तेणें दुःखें दाटे जीव भारी ॥ ३ ॥
 आठवीतो तेव्हां रामकृष्ण हरी । दत्त जटाधारी योगेश्वर ॥ ४ ॥
 झाली कृपा तेव्हां कर सद्गुरूचा । होत प्राप्त साचा दत्तदासा ॥ ५ ॥

[२]

जीवा पंथ दावी सद्गुरूचा हात । स्वरूप अनंत लाभेलसा ॥ १ ॥
 रूपनाम दृश्य देहाचे विकार । पहाणें नदवर सर्व आहे ॥ २ ॥

नंगे ना ज्ञाकलें दृश्यादृश्यातीत । दर्शनाची मात संभवेना ॥ ३ ॥
 स्वाधीन जीवाचे आनंदाचें रूप । मिथ्या सत्यालाप तेथ नाही ॥ ४ ॥
 सत्चिदानंदाचें गेलें तीनपण । गुरू तो आपण आत्मरूप ॥ ५ ॥
 जाहला अभंग सद्गुरुकृपेनें । दत्तदासा येणें जाणें नाही ॥ ६ ॥

[३]

स्थूलासी जरूर परंपराक्रम । परमार्थ सुगम होत जेणें ॥ १ ॥
 निवेदन करा दासा परंपरा । सद्गुरुदातारा मायबापा ॥ २ ॥
 लावुनीयां तूप मांजराचे नाका । स्वामी ठेवूं नका बुभुक्षित ॥ ३ ॥
 आनंदोन द्या जी जीवा पोटभरी । अशक्य हें तरी तुम्हां नोहे ॥ ४ ॥
 असों द्यावी कृपा-दृष्टि दासावर । हाचि एक वर मागतसे ॥ ५ ॥
 देईन ढेकर मग जीवपण । तृप्ती 'जीवपण' भोगीन मी ॥ ६ ॥

श्रीसद्गुरुरूपदार्पणमस्तु

*

*

*

श्रीज्ञानोबा सद्गुरु प्रसन्न

स्वरूपानंदश्री गुरुवरपदाब्जीं भ्रमरसा ।
 सदा प्राशीं आत्मस्वरूपसुख संतृप्त सुरसा ।
 प्रभो जीं जीं कर्में घडत मम कायेकडुन तीं ।
 स्वरूपानंदाब्धीवरिल लहरी सर्व गमती ॥ १ ॥
 आत्मस्वरूपस्थित दास केला । कर्तव्य हें एकच होय त्याला ।
 आत्मस्वरूपासन रम्य साचें । बसोनियां तेथ राहावयाचें ॥ २ ॥
 हें विश्व विश्वंभर सर्व आहे । स्वामीकृपेनें मज दाविती हें ।
 सर्वत्र आत्मा गुरुशिष्य नातें । आत्मस्वरूपीं विलयास जातें ॥ ३ ॥
 चिन्मस्तक सद्गुरुच्या अंकीं ठेवोनि झोंपलों शान्त ।
 नश्वरदेहीं आत्मारामस्वरूपीं मृरोनियां जात ॥ ४ ॥
 स्वरूपानंदाचा पयनिधि मला, तूं गुरुवरें ।
 दिला वाटे जावें विरघळुनियां त्यांतच बरें ॥
 परी आहे वेला दिसत मज पूर्वाजित तिला ।
 क्रमीं, काया काठी करिं धरुनि, दे स्थीर मतिला ॥ ५ ॥

अभंग

तिथीमाजी तिथी पुण्यपावन ती । ज्ञानदेव होती समाधिस्थ ॥ १ ॥
 उत्सवनिमित्तें स्मरण त्याचें । कर्तव्य हें साचें मज वाटे ॥ २ ॥
 स्वरूपानंदाची दत्तदासवीची । वार्ता त्या चितेची नाहीं नाहीं ॥ ३ ॥
 दत्तदास करें गुरुज्ञानराया । पूर्ण या सत्कार्या करवील ॥ ४ ॥

[२]

जेथें पाहतों मी तेथें रूप तुझें । पाहतां तें माझें रूप झालें ॥ १ ॥
 माझें रूप तेंही स्वरूपीं जिरालें । सर्वत्र संचलें आत्मरूप ॥ २ ॥
 तेंच आत्मरूप स्वरूपानंदाचें । वर्णन त्याचें कैसें करूं ॥ ३ ॥
 आपुली साउली म्हणूनियां हातीं । धरितां नये ती गुरुराया ॥ ४ ॥
 मेधा, प्रज्ञा, बुद्धि, कल्पना, चिंतन । अर्चन, मनन, परब्रह्म ॥ ५ ॥
 साधन तें साध्य जाहलें साधक । परब्रह्म एक संचलेसें ॥ ६ ॥
 स्वरूपानंदाचा दत्तदास चेला । भाग्यवंत ठेला विश्वामाजीं ॥ ७ ॥

[४] श्री. का. रा. जोशी, रत्नागिरी

विनंती तुम्हां सद्गुरु स्वामिराया । करौनि कृपा नीरसी मोहमाया ॥
 सदा वृत्ति हे आत्मरूपीं रहाया । तथास्तु म्हणोनी करा शुद्ध काया ॥

*

ॐ

*

ज्ञानेशो भगवान हरिः

सद्गुरु समर्था उदारा कृपाळा ॥ मज भक्तिलळा लागो सदा ॥ १ ॥
 अनंत अपराधी पामर पतीत ॥ अंतरीची प्रीति वाढों द्यावी ॥ २ ॥
 सोऽहं बीज मंत्र दिला मज दीना ॥ परी मन नाना तर्क करी ॥ ३ ॥
 विनंती चरणीं बुद्धीचा हा भेद ॥ जावोनिया खेद निरसावा ॥ ४ ॥
 दासाची प्रार्थना सद्गुरु पदांसी ॥ व्हावें मी उदासी अंतर्बाह्य ॥ ५ ॥

*

*

*

नाहीं मज काव्य व्युत्पत्तीचें ज्ञान ॥ म्हणोनी अज्ञान घालवावें ॥ १ ॥
 अज्ञान पळतां वाटे निर्भयता ॥ जीव सार्थकता मग पावे ॥ २ ॥

नाशिवंत देह जाणीव असावी ॥ आत्मशुद्धि व्हावी हेंचि मागो ॥ ३ ॥
 आत्मशुद्धि होतां ज्ञानज्योत पेटे ॥ बैकुंठीचे वाटे मन लागे ॥ ४ ॥
 दास म्हणे ओढी मनासी असावी ॥ नामछंदी व्हावी एकात्मता ॥ ५ ॥

* * *

मनाचे तरंग हालविती जीवा ॥ भेट वासुदेवा घडे ना ती ॥ १ ॥
 कर्माची उपाधि दाविते तरंग ॥ फसविती चांग अंतरंगी ॥ २ ॥
 कर्म हें सुटेना वर्म हें कळेना ॥ असंग बनवीना मजलागीं ॥ ३ ॥
 याचसाठीं मज दुःख वाटे फार ॥ बुद्धि वारंवार चळो लागे ॥ ४ ॥
 दास विनवी देवा हस्त शिरीं ठेवा ॥ ज्ञानाच्या प्रभावा उजवावें ॥ ५ ॥

* * *

चित्त नाहीं शुद्ध वित्तावरी हेत ॥ अंतरीं सतत वसतसे ॥ १ ॥
 करीं मज देवा स्वार्थी तो निलेंप ॥ व्हावें आपोआप हरिरूप ॥ २ ॥
 हे चि ती असावी अंतरीं वासना ॥ स्वाभी दयाधना पुरवी कोड ॥ ३ ॥
 हरिवीण व्यर्थ जन्म हाचि खास ॥ ना तरी खाण्यास काळ ठेला ॥ ४ ॥
 दास म्हणे देवा कालाची हे उडी ॥ करुनि तातडी निरवावे ॥ ५ ॥

* * *

नर देही जन्म भाग्याचें हें लेणें ॥ लागावें कारणें विश्वाच्या ॥ १ ॥
 विश्वहरिरूप हेंचि बीज सत्य ॥ अंतरीं असत्य वाटतसे ॥ २ ॥
 ऐसा भ्रम माझें अंतरीं विखुरे ॥ विषयाचे झरे वाहताती ॥ ३ ॥
 विषय तें विष चित्ति हें ठसेना ॥ कुर्तक ते नाना हर्षविती ॥ ४ ॥
 दास म्हणे येवो विषयांचा वीट ॥ आवडो अबीट आत्मरूप ॥ ५ ॥

* * *

संताचा जो मार्ग प्रेमा तो विठ्ठलीं ॥ ज्ञानांजन घाली पहावया ॥ १ ॥
 सत्य संकल्प तो अंतरीं रुजावा ॥ हें चि मज देवा दान द्यावें ॥ २ ॥
 आपणासारखा दाता तो दुर्मिळ ॥ नाहीं काळ वेळ शुद्ध होण्या ॥ ३ ॥
 शुद्धीची कल्पना मना दे आनंद ॥ भक्तांचा तो कंद मोर्दे हांसे ॥ ४ ॥
 दास म्हणे देवा आत्मानंद ऊर्मी ॥ जैसी वृत्ति कर्मी तैसी राहो ॥ ५ ॥

* * *

संसार-सागरीं दुःखाच्या लहरी ॥ काम क्रोध भारी पीडा देती ॥ १ ॥
 झाडुनि तयांसी, आत्मबोध व्हावा ॥ हाचि मज द्यावा देवा मार्ग ॥ २ ॥

मार्ग तो सुकर आपुल्या कृपेने ॥ भवार्ची बंधने तुटतील ॥ ३ ॥
 बंधने तुटतां ऐक्य जीव-शीव ॥ होवोनियां देव भग भेटे ॥ ४ ॥
 दास म्हणे देवा भेटी ते तुमची ॥ पूर्तता जन्माची तव कृपे ॥ ५ ॥

*

*

*

जन्म, जरा, मृत्यु, टप्पे ते वाटेचे ॥ अढळ ते साचे चालण्यासी ॥ १ ॥
 सत्य हीच वाट संतांनीं शोधिली ॥ नामानें दाविली 'भक्तिपंथ' ॥ २ ॥
 भक्तिपंथ आहे सरळ सोपान ॥ चालतांची ज्ञान होई हृदि ॥ ३ ॥
 अंतर्बाह्य एक-रूपता होवोनी ॥ सरळ चालोनी सुखी होई ॥ ४ ॥
 दास म्हणे देवा चरणीं मागणें ॥ भक्तिरूप लेणें देई मज ॥ ५ ॥

*

*

*

तुम्हांवांचोनिया दुजा नसे दाता ॥ सांडवी अहंता निरंतर ॥ १ ॥
 अहंता कोऽहंता जातां, निर्मलता ॥ आनंदवी चित्ता सर्वकाळ ॥ २ ॥
 चित्तीं समाधान पावोनीया सुख ॥ होई अंतर्मुख तव कृपे ॥ ३ ॥
 कृपेची पांखर घालावी या दीना ॥ नासोनी अज्ञाना, ज्ञानी करी ॥ ४ ॥
 दास म्हणे देवा अंतरां मी आर्त ॥ झालों मी तूषार्त दर्शनासी ॥ ५ ॥

*

*

*

दर्शनाची आंस करी जीव वेडा ॥ संसाराचा गाडा रोखीतसे ॥ १ ॥
 रोखितां जीवासी कैसा होऊं पार ॥ नामाचा गजर चित्तीं नसे ॥ २ ॥
 नामाचा गजर संताची हाकाटी ॥ सोऽहं मंत्र भेटी घडवी मज ॥ ३ ॥
 भेटी तुझी होतां कैची भय चित्ता ॥ भवीं अलिप्तता मग होई ॥ ४ ॥
 दास म्हणे तुम्हां अनन्य शरण ॥ सद्गुरु चरण त्वरे दावी ॥ ५ ॥

*

*

*

संत ते गर्जति भाव तेथें देव ॥ त्याचाचि अभाव माझे ठायीं ॥ १ ॥
 भावाचें अभावे अंतरां तो खेद ॥ करीं बुद्धिभेद सर्वकाळ ॥ २ ॥
 काळाचे उडीचा धाक जीवा फार ॥ तेणें हो बधीर जिव्हा होई ॥ ३ ॥
 जिव्हा न जिकितां आयुष्य तें व्यर्थ ॥ अज्ञान यथार्थ घात करी ॥ ४ ॥
 दास म्हणे देवा करा, 'कृपा छाया' ॥ सद्गुरुची माया सदा लाभो ॥ ५ ॥

*

*

*

आपुल्या कृपेने सद्गुरु भेटला ॥ तेणें दाखविला भक्तिपंथ ॥ १ ॥
 सोऽहं मंत्र त्यांनीं दिला मज दीना ॥ वाणी क्षण क्षणा उच्चारी ना ॥ २ ॥

देवा देई बुद्धि विशुद्ध ती नामीं ॥ मज पूर्ण कामीं होण्यासाठीं ॥ ३ ॥
 मंत्राचा उच्चार देई जीवा सुखा ॥ सतत तो सखा अनुसंधानीं ॥ ४ ॥
 दास म्हणे देवा देह पडो कामीं ॥ रत व्हावें नामीं सर्वकाळ ॥ ५ ॥
 शतं 'जीव' व्हावे माझे ते सद्गुरु ॥ कांहीं नेदी उरूं त्यांचे वीण ॥ ६ ॥

[५] श्री. ना. ज. जोशी, मु. कांसें, देवरुख.

स्वामी स्वरूपानंद यांसी सप्रेम समर्पण

१. अभंगपंचक

स्वरूपानंदांची । कृपा माझ्यावरी । झाली खरोखरी । काय वानूं ॥
 स्वरूपानंदांची । कृपा माझ्यावरी । झाली शुक्रवारीं । सायंकाळीं ॥
 स्वरूपानंदांची । कृपा माझ्यावरी । आली भेट घरीं । आपोआप ॥
 स्वरूपानंदांची । कृपा माझ्यावरी । जर्गी माझ्यापरी । धन्य कोण ॥१॥

स्वरूपानंदांसीं । मानियेला सखा । तेणें माझ्या मुखा । गोडी आली ॥
 स्वरूपानंदांसी । मानियेला सखा । नाही माझ्या सुखा । पारावार ॥
 स्वरूपानंदांसी । मानियेला सखा । आतां स्वर्ग-सुखा-ची ना आस ॥
 स्वरूपानंदांसी । मानियेला सखा । हो माझ्यासारखा । धन्य कोण ॥२॥

स्वरूपानंदांची । कृपा ज्याच्यावरी । त्याला मुक्ति चारी । साधतील ॥
 स्वरूपानंदांची । कृपा ज्याच्यावरी । त्याला काय दुरी ॥ स्वर्गसुख ॥
 स्वरूपानंदांची । कृपा ज्याच्यावरी । त्याच्या नित्य घरीं । ऋद्धिसिद्धि ॥
 स्वरूपानंदांची । कृपा ज्याच्यावरी । त्याच्या वैखरीं । नित्य नाम ॥३॥

स्वरूपानंदांसी । गेला जो शरण । त्यासी उद्धरण । खास आहे ॥
 स्वरूपानंदांसी । गेला जो शरण । जनन मरण । त्यासी कैचें ॥
 स्वरूपानंदांसी । गेला जो शरण । मुखीं आमरण । नाम त्याच्या ॥
 स्वरूपानंदांसी । गेला जो शरण । झालें चि जीवन । धन्य त्याचें ॥४॥

देवावरी भार । घालूं नये ऐसें । म्हणताती कैसे ? संतजन ॥
 तुका म्हणे कैसे ? ' संतावरी ओझें । असे सर्व माझें । ' कळेनाचि ॥
 प्रपंचाची चिंता । कां ? मला त्वद्भक्ता । असावी, हें चित्ता । कळेनाची ॥
 स्वरूपानंदाहो । तुम्ही जीवन्मुक्त । करा ऋणमुक्त । मजलागीं ॥५॥

२. जय-माताजी

मिति मार्गशीर्ष व॥ १२ शके १८८४ रोजीं
 साजन्या होणाऱ्या जयंतीनिमित्त
 परमपूज्य स्वामी स्वरूपानंद यांसी सप्रेम भेट

आर्या

परम पवित्र अशी जंव मूर्ती तुमची मनापुढें येई ॥
 पूज्यत्वा मम चिंता आधिव्याधी, समस्त ती नेई ॥ १ ॥
 स्वामी-दर्शन होतां, जाइ अहंता गळोनि अंतरिची ॥
 मीपण पळतें, कळतें अज्ञान मदीय भक्ति वरवरची ॥ २ ॥
 स्वर्गीय सौख्यहि नको, इहलोकींचेहि भोग ते नाना ॥
 रूपीं विलीन तुमच्या व्हावें, वाटे सदैव सुजनांना ॥ ३ ॥
 पावेल ईश तुमच्या आशीर्वादे करोनि खास मला ॥
 नंतर काय कमी मज ? ऋद्धी-सिद्धी सदैव सेवेला ॥ ४ ॥
 “ इम्भ बडेजाव नको, मोहविण्या जन नको चमत्कार ॥
 यांत न मुक्ती ” सांगुनि तुम्ही केला जगास उपकार ॥ ५ ॥
 चेला यास्तव तुमचा मी स्वामी जाहलों परी न घडे ॥
 सेवा तुमची मजला, माझ्यासाठीं तुम्हांस दंड पडे ॥ ६ ॥
 चेळाभावीं न घडे येणें, स्वामी-जयंतिच्या दिवशीं ॥
 लाभो आरोग्य सदा स्वामींना, ही विनंति प्रभु-पाशीं ॥ ७ ॥

[३]

पूज्य श्री स्वामी स्वरूपानंद यांचे सेवेसी

साठाव्या जयंतिनिमित्त सप्रेम भेट

जन्मतिथि-शके १८२५ मार्गशीर्ष व ॥ १२

पूज्यत्वासी विकार सर्वहि जयें नेवोनि संपादिली ।
 श्रीस्वामी पदवी, पवित्रतम जी, साऱ्या जगें बंदिली ॥
 स्वामी षड्रिपुचा स्वयें बनूनियां सर्वेद्रियें जिकिलीं ।
 मीतूं विस्मरुनी, स्मरोनि जननी, कीर्ति अशी ऐकिली ॥
 स्वर्गातील सुखें इथेंच मिळण्या 'भावार्थ गीता' दिली ।
 रूपीं श्रीगुरुच्या स्वरूप बघण्या 'संजीवनी' गायिली ॥
 पावाया पुरुषार्थ सर्व मनुजा, 'ज्ञानेश्वरी' जन्मली ।
 नंदादीप समान जी सुखविते ती 'नित्यपाठावली' ॥
 वृत्तात्रेय करी कृपा मजवरी, श्रीस्वामिजींच्या मिषें ।
 यांमध्ये तिळमात्र संशय नसे, जें प्रत्यया येतसे ॥
 चेला यास्तव मी सदैव तुमचा झालों, मला उद्धरा ।
 सेवा घ्या करुनी निरंतर प्रभो ! ही प्रार्थना श्रीधरा ॥
 वेगानें तुमच्या जयंतिदिनि मी भेटावया येतसें ।
 शीर्षा ठेवुनि अंध्रियुग्मि तुमच्या, दीर्घायु चिंतीतसे ॥

[६] डॉ. माधव भास्कर टिळक, रत्नागिरी.

श्रीस्वामी स्वरूपानंद

श्रीगुरु स्वामींचे वंदू या चरण । धरूं मनीं ध्यान समर्थचिं	॥ १ ॥
स्वार्थी जगाहूनी दूर राहे सदा । नोहे लिप्त कदा मोहपाशीं	॥ २ ॥
मी तो ह्या स्वरूपा ओळखिलें जेणें । सदा देणें घेणें आनंदाचें	॥ ३ ॥
स्वरूपांत नित्य राहती आनंदी । ऐहिक उपाधी त्यजोनियां	॥ ४ ॥
रूप चतुर्भुज गोजिरें सांवळें । वैजयंती रुळे वक्षावरी	॥ ५ ॥
पाहियेलें जेणें वेडें झालें मन । गीतेचें दर्शन दिलें जेणें	॥ ६ ॥
नंदलाल कृष्ण सांगे गीता पुन्हा । मार्गां अज्ञजनां लावण्यास	॥ ७ ॥
द्रया क्षमा शांति सत्य अहिंसा ती । त्याग शुचिता ती मूर्तीमंत	॥ ८ ॥
चिद्धन स्वानंद वैराग्य साम्राज्यीं । विराजे हा योगी नित्यमुक्त	॥ ९ ॥
रामकृष्ण स्वामी, गणेश 'बाबा वैद्य । नित्य जो संबंध यांचेपाशीं	॥ १० ॥
युवकांवृद्धां सदा प्रसन्न दर्शन । अजपाजप ध्यान समाधी ती	॥ ११ ॥
होवो स्वापिकृपा हीच आस आतां । विरावी अहंता सोहं ध्यानें	॥ १२ ॥
चोळखावे एक स्वामींचे ते पाय । इतर उपाय व्यर्थ जगीं	॥ १३ ॥
तरी जन्मूनियां एक करा आतां । स्वानंदाचा ठेवा स्वामी द्याहो	॥ १४ ॥
चतुर्दशपंक्ती स्वामींस माधव । वाढदिनीं भाव-पुष्प अर्पीं	॥ १५ ॥

ॐ

[७] डॉ. गोपाळ रामचंद्र परांजपे, साखरपा

श्रीमत् स्वामी स्वरूपानंद यांच्या ५९ व्या जन्मदिनाप्रीत्यर्थ आदरांजली

श्रीसद्गुरु स्वामी स्वरूप-आनंद ।

चरणारविंद वंदूं त्यांचें ॥ १ ॥

स्वामी झाले स्वयं स्वरूपानंदाचे ।

दैवी संपत्तीचें अधिपती ॥ २ ॥

मी माझे मावळो तूं तुझे उगवो ।

मीतूंपण जावो जगन्नाथा ॥ ३ ॥

स्वरूपीं सतत देहीं विदेहांत ।

रंगतांती नित्य अद्वैतांत ॥ ४ ॥

रूप चतुर्भुज तुवां चक्रपाणी ।

ध्रुवा मधुवनीं दाविलें जें ॥ ५ ॥

पाहूनीयां रूप देव भक्तपणें ।

द्वैतांत भोगणें अद्वैतासी ॥ ६ ॥

नंद-नंदनाचा अवतार पुन्हां ।

गीता तत्त्वज्ञाना सोपें करी ॥ ७ ॥

वृषेचा सागर शांतीचें माहेर ।

आशीर्वाद कर भक्तांवरी ॥ ८ ॥

चिमणीच्या कूजनीं प्यारे राम पाही ।

‘राम’ प्यारा होई भक्तजनीं ॥ ९ ॥

राम-राज्य करी आत्मारामीं राम ।

पावोनो विश्वास सोडूं भावें ॥ १० ॥

युद्धाचा प्रसंग नित्य जीवापाठीं ।

सुटण्या हातोटी शिकविती ॥ ११ ॥

होतां स्वामी-कृपा लाभे समाधान ।

सोडूं मंत्रध्यान शिकविती ॥ १२ ॥

वोसंडे वैराग्य वाढीं लागे शांती ।

नित्य आत्म-स्थिती भोगी जीव ॥ १३ ॥

तरी या जन्माचें सार्थक पें झालें ।

जरी उपासिले स्वामीपाय ॥ १४ ॥

स्वरूपानंद ... ३४

स्वामी स्वरूपानंद चिरायू होवोत ।

अक्षर मालेंत बेंसले जे ॥ १५ ॥

शब्दातीत ज्यांचें स्वरूप शाश्वत ।

शब्दांत गुंफीत गोपाळ हा ॥ १६ ॥

[८] श्री. श्रीधर गोपाळ कोकजे गुरुजी

जोहार मायबाप जोहार । मी कोकजे,

सद्गुरुचा भालदार । आहे हो मायबाप ॥ धृ० ॥

श्री महाविष्णूचा दरबार भरला ।

अभंग ज्ञानेश्वरी पारायणाला ।

आधीं वंदन श्री स्वामी स्वरूपानंदाला

करतात कीं मायबाप ॥ १ ॥

सात दिवसांचा नेम संपला ।

शिष्यगण भाग्यवंत बनला ।

वंदन त्यांच्या पदकमला ।

अनन्यत्वे मायबाप ॥ २ ॥

तुमचें दर्शन ज्याला घडलें ।

चांचल्य मनाचें समळ गेलें !

स्वामीरायें उपदेशिलें ।

गीतातत्त्व मायबाप ॥ ३ ॥

आठ प्रहरां माझारीं चित्त ।

मन, बुद्धीसहित निमिषभरी देत ।

लागतां संवय सुस्थिर होत ।

चित्त-मायबाप ॥ ४ ॥

सद्गुरो चालवावा नेम हाची ।

संतसमागम आणि हरळी नामाची ।

स्वामी अंकित झाले त्यांची ।

येर झार सरली जी मायबाप ॥ ५ ॥

रामकृष्णहरी । रामकृष्णहरी ॥

प्रकरण अठरावे

स्वामींचीं पत्रें आणि स्फुट काव्यें

[पत्र क्रमांक १]

सदाशिव ४००, पुणें

ता. २०-१-१९२९

॥ श्री ॥

प्रियोत्तम पटवर्धन मास्तर यांसी,

कृतानेक शिरसाष्टांग नमस्कार विनंति विशेष.

आपणाला पुण्यपत्तनांतील साद्यंत इतिवृत्त श्री. नरभाऊ अभ्यंकर यांजकडून यथाकाल प्राप्त झालें असेलच. श्री. नरभाऊंच्या सहजसम-वृत्तीच्या सहवासांत चार दिवस बरोबरीच्या नात्यानें बोलायला मिळून मनाला समाधान वाटलें. त्या वेळीं माझी प्रकृति जरा अस्वस्थ होती, त्यामुळे त्यांचेजवळ खास तुम्हांला म्हणून पत्रद्वारे प्रेमभेट पाठविणें, इच्छा असूनहि, अशक्य झालें. परंतु तो पत्रलेखनाचा सुखप्रद सुयोग आज येत आहे.

मास्तर, अहंकाराचीं पाळेंमुळें आपल्या अंतःकरणांत किती खोलवर गेलीं असतात याविषयीं आपली कल्पना अगदीं अंधुक आणि अस्पष्ट असते. 'व्यक्ति तितक्या प्रकृति' या न्यायानें ही अहंकाराची प्रवृत्ति भिन्न व्यक्तींत अर्थात्च कमी जास्त प्रमाणांत आढळेल. पण मला मौज सांगावयाची आहे ती माझ्या प्रकृतीची ! माझ्या प्रकृतींत एक विशेष दोष आहे तो हा कीं एकाद्या गोष्टीचें मला वस्तुतः ज्ञान नसतां त्या ज्ञानाचा अध्यारोप कोणी माझे ठिकाणीं केल्यास त्याची ती भावनां दृढमूल करण्याचा—निदान ती कायम ठेवण्याचा तरी—माझा प्रयत्न असतो किंवा तो माझेकडून नकळत होतो. अहंकाराचें किती क्षुद्र स्वरूप माझे ठिकाणीं संभवतें याचीं गमतीचीं एक-दोन उदाहरणें देतों.

सुमारें पांच महिन्यांपूर्वीची गोष्ट. श्री. वेलणकर मास्तर यांचें श्रीमहा-विष्णूचे देवाल्यांत, कीर्तन होतें. त्या दिवशीं दोन प्रहरीं अकरा वाजतां आम्ही मित्रवर्य श्री. नरुमामांकडे बांकावर बसलों होतो. बोलतां बोलतां श्री. नरुभाऊंनीं मला प्रश्न केला. “काय, यांची (शेजारींच श्री. वेलणकर बसले होते) भूमिका योग्य आहे कीं नाहीं? तुझा काय अभिप्राय आहे?”

“या प्रश्नाला मीं इष्ट वा अनिष्ट उत्तर दिलें तरी तें ग्राह्य नाहीं” मी उत्तरलों, “श्रीबाबांकडेच ती पारख होणार आहे”

“तरी पण तुझा कल कोठें धांवतो? तुला काय वाटतें?”

‘पण माझ्यासारख्या अनधिकार्यानें या बाबतींत बोलूंच नये’ याच तत्त्वाला चिकटून बसून मीं संवादाची दिशा बदलण्याचा प्रयत्न केला तरीही —

“वः मला ठाऊक आहे कीं तुझा तो अधिकार आहे; व म्हणूनच मी तुला विचारतो आहे.”

या वेळीं मात्र तटस्थवृत्ति मावळून अहंकाराची अंधुक छटा अंतःकरणांत उद्भूत झाली व यापुढील अधिकच विनयपूर्वक भाषणानें ती माझी मलाच काय पण श्री. वेलणकरांना ही—जर ते माझेकडे तिन्हाइतपणें पाहते तर—दिसली असती—कदाचित् दिसली असेलही.

‘छे हो ! तुम्ही उगीच कांहींतरी म्हणतां झालं ! मला खरोखरच ह्यांत कांहीं मत देतां येत नाहीं’ असा कांहीं तरी माझ्या बोलण्याचा आशय होता. मात्र खरोखरच तशी परिस्थिति असतांना मत सांगण्याची माझी पात्रता असून मी बुद्ध्याच तें सांगावयाचें टाळीत आहे. अशा प्रकारचा अभिनय, स्तुतिजन्य क्षुद्र अहंकार त्या वेळीं न कळत माझ्याकडून करवीत होता. ही कृति कोणाला कळली असेल किंवा नसेल परंतु वस्तुस्थिति तशी होती ही गोष्ट या वेळपर्यंत माझेपासून आणि आतां तुमचेपासून लपलेली नाहीं. जन्मोजन्मीं देहाला चिकटलेला अहंकार चढवणीच्या चार शब्दांनीं कसा चटकन् जागृत होतो याचा दाखला स्वानुभवावरून आपल्यापुढें ठेवला आहे.

त्या दिवशीं हा संवाद लवकरच संपला. व पुढेही ह्यासंबंधी श्री. नरुभाऊंचें व माझें फारसें बोलणें झालें नाहीं. कधीं विषय निघालाच

तर 'तुमची जबाबदारी—तुमचें जडजोखीम—तुमचें तुम्ही संभाळा' हेंच धृपद मी धरून ठेवीत असें.

पंधरा दिवसांपूर्वीचा तो प्रातःकाळ ! सूर्योदयाला दोन घटका अवकाश होता, मी अंथरुणावर जागाच परंतु पडून राहिलों होतों. खोलीचा दरवाजा बंद होता.

'रामभाऊ' म्हणून देवी डॉक्टरनीं दरवाज्यावर थाप दिली. मीं घाई-घाईनें दाराची कडी काढली; आणि डॉक्टर-द्वयांचे मोठ्या प्रेमानें स्वागत केलें. डॉक्टरांनीं प्रस्तावना केली कीं अशा अशा कार्यासाठीं आलों आहों. 'आपण आमचें कार्य करून देणें' वस्तुतः त्यांचें त्या वेळचें विनयशील वर्तन गरजूला साजेसेंच होतें. परंतु 'वरं आहे; पाहूं या काय होतें तें !' हें माझें उत्तर मात्र तितक्या विनयाचें वा निर्विकार वृत्तीचें द्योतक नव्हतें. त्यांना तें विश्वासाचें अतएव आशाजनक वाटत होतें. परंतु माझें अंतःकरण मात्र 'वरं आहे, फुकटचा मोठेपणा पदरांत पडण्याची सहज संधि फुकट कां दवडा ?' या अहंवृत्तीच्या कोमल बारीक तंतूंनीं वेष्टिलें जात होतें. मी म्हणजे या मोठेपणाची अपेक्षा करीत होतों किंवा नेहमीं करीत असतां असें नाहीं. परंतु मौज ही कीं मोठेपणाच्या अगर मानाच्या दोन शब्दांबरोबर माझी मनोवृत्ति, अहंवृत्ति नेहमींच आंदोलन पावते. मीं म्हणावें, 'डॉक्टर, तुमचें कार्य होणार' व त्यांनीं शुभ चिंतावें कीं 'तुमच्या तोंडांत साखर पडो !' परंतु सर्वांचें तोंड गोड होण्याला अद्याप अवधि आहे असाच निर्णय शेवटीं दिला गेला.

वरील दोन उदाहरणांवरून माझ्या ठिकाणीं इतक्या क्षुद्र वृत्तीचा अहंकार कधीं कधीं कसा जागृत होतो याची यथार्थ कल्पना आपणांस येऊं शकेल ! अर्थात् व्यावहारिक सत्काराला मला जपलें पाहिजे असें मात्र नाहीं. कारण त्या सत्काराचा परिणाम माझेवर त्या प्रमाणांत होत नाहीं. परंतु आपल्या भजनमार्गातील बांधवांनीं आपल्या—(माझ्या) विषयीं, मानाचे वा स्तुतीचे चार शब्द उच्चारलेले पाहिले वा ऐकिलें तर क्षणाधांत अहंवृत्ति जागृत होतें. असें कां होतें मला समजत नाहीं. कदाचित् अन्य (सहस्र) जन्मार्जित संस्काराचाच हा एक परिणाम असेल ! असो. सदासर्वदा, सर्वत्र समदृष्टि ठेवण्याचा प्रयत्न करणें एवढेंच आमचें कर्तव्य !

पुष्कळ दिवसांनीं आपणांला पत्र पाठवावयाचें तेव्हां मनांत ज्या ज्या गोष्टी उद्भूत होतील त्या सर्व यथाशक्ति, यथामति आणि यथावधि सांगण्याचा विचार आहे. अथातो कर्मानुष्ठानम् ।

व्यावहारिक कर्म कशीं करावीं ?

यासंबंधींचे माझे विचार येथें दिग्दर्शित करतो. प्रकृतीकडून केल्या जाणाऱ्या प्रत्येक कृत्याची आपणांला प्रतिक्षणीं जाणीव राहिल तर काय बहार होईल ! परंतु ही स्थिति सर्वतोपरी प्राप्त करून घेणें तुम्हांआम्हांला आज तरी सहजांसहजीं शक्य नाहीं. आपली आजची स्थिति कशी आहे पहा. आपण कित्येक वेळां एकाद्या गोष्टींत इतके दंग होऊन जातो कीं आपली वृत्ति प्रकृतीशीं तादात्म्य पावते. ही स्थिति अर्थात् स्वरूपाचें स्मरण होईपर्यंत टिकते. स्वरूपाचें स्मरण झाल्याबरोबर आपण प्रकृति आणि तिचें कार्य यांकडे निराळे राहून पाहूं लागतो. ह्या स्थितींत स्वरूपाची जाणीव असली तरी त्या ठिकाणीं तादात्म्यता नसते; (कारण प्रकृतीचा विसर पडलेला नसतो.) आणि अशी तादात्म्यवृत्ति अभ्यासा-शिवाय म्हणजे योग्यतेशिवाय अनुभवावयालाही मिळत नसावी. मास्तर, तुमचा अनुभव यासंबंधीं कोणत्या प्रकारचा आहे ? आपण मला सांगितल्याचें स्मरतें कीं आपलें भजन चालूं असतें, म्हणजे भजनाची जाणीव आपणाला असते; आणखी कांहीं एका विषयाकडे मन वेधून राहतें. मात्र हा विषय नेहमीं एकच नसतो तर क्षणेंक्षणीं त्यांत स्थित्यंतरही होऊं शकतें. माझ्या या लिहिण्यांतील आशय आपणाला बरोबर समजला असेल तर मी खात्रीनें लिहितों कीं हा तपशील तुम्हांला तसा मलाही तंतोतंत मान्य आहे. पुष्कळदां असें होतें कीं तत्त्वासंबंधीं कोणाचाच वाद नसतो; परंतु तपशील सर्वांनाच सारख्या प्रमाणांत मान्य होतो असें नाहीं. भिन्नप्रकृतिधर्माप्रमाणें तपशीलासंबंधीं भिन्न मते दिसतात. उदाहरणार्थ, कोणीं असें म्हणेल कीं भजनमार्गाची ओळख पटल्यावर जीवाची प्रवृत्ति दिवसेंदिवस जास्त सात्त्विक बनत जाईल. तर कोणी म्हणेल कीं पूर्वीच्या प्रकृतिधर्मावर त्याचा फारसा परिणाम होणार नाहीं. कोणाला जनांत भजनाची गोडी वाटेल तर कोणी विजन अशा एकांत भजनांत गोडी उत्पन्न करतो असा अभिप्राय देईल. तेव्हां तपशील हा सर्वांना

सारखा पटला पाहिजे असें नाही. तरीही या शास्त्रासंबंधी तुमच्या माझ्या तपशीलांत सहजसाधर्म्य आजपर्यंत माझ्या अनुभवाला आल्यावरून आपलें-जवळ या गोष्टीचें विवेचन करण्याला मौज वाटते ! एकाच वेळीं दोन ठिकाणीं मन राहणें हा माझा नेहमींचा अनुभव आहे. मात्र त्यांत मौज ही कीं त्या दोहोंपैकीं सोहंकाराकडे जाणीव ही एक गोष्ट अवश्य असावी लागते. अर्थात् अशा व्धवधानी मनुष्याहून कोणत्याही अष्टावधानी किंवा असंख्यावधानी मनुष्याची योग्यता केव्हांही अधिक ठरणार नाही. किंवा ती त्याच्याशीं तुल्यवल्ही असणार नाही. तो अष्टावधानी असेल परंतु त्याचें त्या आठांपैकी एकही अवधान स्वरूपाकडे नसणार. आपण तूर्त व्धवधानी असलों तरी एकावधान व त्याहीनंतर शब्दांनीं न वर्णितां येणारी स्थिति—हें आपलें ध्येय आहे. मात्र आजच तें तितकें सुकर आणि सहज-साध्य नाही ही गोष्ट निराळी ! तेव्हां स्वरूपाची जाणीव ठेवून इतर गोष्टींकडे लक्ष पुरविणें हीच पायरी आपणांस तूर्त स्वच्छ आणि प्रज्वल केली पाहिजे. कारण हीच स्थिति अखंड राहीपर्यंत ह्या मार्गानेंच प्रगमन करणें इष्ट आहे. मास्तर, या ठिकाणीं परब्रह्माच्या साक्षात् दर्शनासाठीं तळमळणाऱ्या आमच्यांतील एका बंधूंच्या वृत्तीविषयीं चार शब्द लिहिल्यास तें अप्रासंगिक होणार नाही. सर्व चराचर सृष्टींत अर्थात् त्यांच्या कल्पनेंत येणाऱ्या प्रत्येक वस्तूंत परमात्म्याचा अधिनिवास आहे ह्याची साक्षात् अनुभूति त्यांना शक्य तों लौकर—येचि जन्में येणेंची काळें—नव्हे याक्षणीं सुद्धां व्हावी अशी त्यांची इच्छा आणि अपेक्षा ! त्याच वेळीं सद्गुरुकृपा झाली असें म्हणावें कीं ज्या क्षणीं असा अनुभव येईल, हा त्यांचा अभिप्राय ! सद्गुरुंच्या सामर्थ्याविषयीं साशंकता, मार्गाच्या महत्त्वाबद्दल अनास्था, चित्ताची चंचलता आणि प्रयत्नांची न्यूनता या चौकडींत चकलेली वृत्ती, आणि त्याच्या जोडीला भकलेली भावना ! एका शब्दानें उभ्या संसाराला तिलांजली देण्याची तात्पुरती शाब्दिक तयारी ! निःसंकल्पाविषयीं त्यांच्या मतानें कोणती कल्पना घेतली आहे याचीच यथार्थ कल्पना मला होऊं शकली नाही ! तरीपण सुमारे महिन्यापूर्वीं समक्ष झालेल्या संभाषणावरून त्यांचेविषयीं माझा ग्रह झाला तो हा ! त्यांनीं मला पहिला प्रश्न केला कीं 'आपलेंजवळ बावनकशी सोनें आहे तर तें कोणाही सोनाराला दाखविण्यांत चोरी कसली ?'

बोलण्याचा विषय मीच मुद्दाम काढला होता आणि त्यांतही त्यांचा अभिप्राय समजावा एवढाच उद्देश होता. त्यांचे प्रश्नाला अपेक्षित अगर अनुकूल असा अभिप्राय मजकडून मिळणें संभवनीयच नव्हतें व माझेजवळ स्वमतपुष्ट्यर्थ पुरेसा आधार असतांही विषय विनाकारण वाढूं नये म्हणून मी थोडक्यांतच आटोपतें घेतलें. या बाबतींत त्यांची समजूत सदसद्विवेक-बुद्धीला अनुसरून असली, आणि खरोखर ती तशी होती असें मलाही निःसंशय वाटते, तरी ती सर्वथैव अचूक अशीच असली पाहिजे असा कांहीं सिद्धांत बांधतां येत नाहीं. या बाबतींतही व्यवहार (सांप्रदाय) सांभाळावा लागतो ही महत्त्वाची गोष्ट त्यांना तितकी पटली नसावी ! व्यावहारिक गोष्टी निराळ्या आणि पारमार्थिक व्यवहार निराळा असा व्यवहार आणि परमार्थ यांमध्ये ते अद्यापि भेद पाडीत असावे ! पण व्यवहाराची परमार्थाशीं सांगड घालावयाची झाल्यास आणि तोच आपला प्रयत्न आहे—व्यावहारिक तत्त्वेच परमार्थाला लावावयास नकोत काय ? व्यावहारिक गोष्टींत जर आपण कांहीं ठराविक 'सीक्रेटस्' पाळतो, (उदा० महत्त्वाचे कागदपत्र, संदेश वगैरे) तर ही सच्चिदानंदपदाचें संशोधन करण्याची सनद, हा सद्गुरूंनीं सांगितलेला गुप्त संदेश अगदीं अंतःकरणांतल्या गाभाऱ्यांत जीव म्हणून जपून ठेवावयास नको काय ? 'जीवाचें हियें' फोडून सांगितलेल्या गुजगोष्टी चारचौघांत—चव्हाट्यावर—आणण्यांत चोरी नाहीं असें म्हणणारे मात्र सर्वथैव सावच !

असो ! आतां मूळ विषयाकडे वळूं. सुदैवानें निःसंकल्पाविषयीं तुमची व माझी कल्पना वरोबर जुळती आहे. ह्या मार्गाचा अंत कुठें ह्या विषयींचे तुमचे व माझे विचार तंतोतंत एकच आहेत. तो 'प्रकाशयेवीण प्रकाश' तो देहांत आत्म्याचा अभाव आणि शेवटीं तें 'सोहं तेंही अस्तबलें' वगैरे वगैरे तें सर्व आम्हां दोघांना विनचूक पाठ आहे ! तेव्हां त्या शास्त्रांत डोकें खुपसून कांहीं आतां फारसा लभ्यांश नाहीं. राहतां राहिलें मघां लिहिलेलें द्वयवधान ! मास्तर, या पत्राचें उत्तर म्हणून आपली तीनच दिवसांची अनुभूति व प्रगति यांचें इतिवृत्त लिहून पाठविलें तरी पुरें ! अभ्यासासाठीं लागोपाठ तीन दिवस न घेतां आठवड्यांतून एक दिवस याप्रमाणें तीन आठवड्यांतील कोणतेही तीन दिवस ठेवा.

त्या दिवशीं जागृत झाल्यापासून झोपीं जाई तोंपर्यंत सुमारे सोळा तासांत स्वरूपाचें स्मरण किंवा विस्मरण किती वेळां झालें, कोणकोणत्या विषयांत मन दंग होऊन विस्मरण झालें ह्याचें अगदीं टिपणच नको पण अंदाजी आंकडा अगर अंदाजी विषय सांगतां यावा !

मनुष्य प्रारब्धाधीन असला तरी सर्वस्वीं पराधीन नसतो. प्राणिमात्राला स्वतःच्या प्रयत्नांनींच परमेश्वराचें पद प्राप्त करून घ्यावयाचें असतें; व 'प्रयत्नांतीं परमेश्वर' हा सिद्धान्तही सर्वमान्य आहे. ह्या प्रयत्नांचा अवलंब कोणत्या साधनांनीं करावयाचा हें ज्याचें त्यानें ठरवावयाचें असतें. ह्या प्रयत्नांच्या आड येईल तें प्रारब्ध एवढाच प्रारब्धासंबंधीं विचार करावयाचा. या बाबतींत फार खोलांत शिरण्याचें कारण नाहीं. प्रयत्नांची परमावधि हेंच आमचें कर्तव्य ! आम्ही विचार करावा तो प्रयत्नांसंबंधीं, प्रारब्धासंबंधीं नव्हे ! प्रारब्ध सानुकूल असेल तर अप्रतिहत प्रगति होईल आणि प्रतिरोधी असेल तर प्रगतीची गति मंदावेल इतकेंच ! प्रगति द्रुत गतीनें वा मंदगतीनें कशीही होवो ! प्रगतीसाठीं अविरत प्रयत्न करणें हेंच जीवाचें कर्तव्य ! मायासृष्टीच्या उशींतील अविद्यारूपी कापसांत ज्ञानाग्नीची कुठें एक ठिणगी पडली आहे. एवढेंच तूर्त धरून चालूं. त्या ठिणगीला जोरजोरानें फुंकर घालून ती प्रज्वलित करणें हें आपलें काम ! तुम्ही फुंकर घातला नाहीं तर ती ठिणगी कांहीं काळानें जागच्या जागीं विझून जाईल ही काळजीच सोडा. ती ठिणगी, तो विद्युत् स्फुल्लिंग आपलें कार्य केल्याशिवाय कधींही राहणार नाहीं. त्या स्फुल्लिंगाला तुम्ही साहाय्य कराल तर प्रगति झपाट्यानें होईल व अंतीं कापसासकट साऱ्या उशीला, अविद्येसकट साऱ्या सृष्टीला आत्मसात् करून तो स्फुल्लिंग स्वतःला गिळंकृत करील ! या संबंधीचा शास्त्रीय दृष्टांत आपल्या पूर्ण परिचयाचा आहेच. लाकूड = अविद्या; विस्तव = ज्ञान. विस्तवानें लाकडाला जाळून स्वतः जळून जाणें = ज्ञानानें अविद्येला आत्मसात् करून स्वतःला भस्मसात् करणें. यांत मौज ही कीं लांकडांतूनच अग्नीची उत्पत्ति ! अर्थात् अविद्येंतून ज्ञानाचा संभव !

होतें काय कीं भजन जास्तींत जास्त व्हावें अशी मनाची तळमळ फार ! आणि भजन भरपूर झालें तर कसा अप्रतिम आनंद अनुभवतां

येईल याची कल्पनाही डोळ्यासमोर असते. परंतु प्रत्यक्ष आचरण मात्र मनाजोगें होत नाही. म्हणजे मुद्दाम भजनाला बसलें तर तितकी गोडी वाटत नाही, हें कां ? काय मास्तर. असेंच कीं नाही ?

अशा प्रसंगीं असा विचार मनांत येतो कीं ' भजन मार्गाकडे प्रवृत्ति व्हावी अशी सद्बुद्धि दे ' म्हणून परमेश्वराची प्रार्थना करण्यांत दिवसाचा कांहीं वेळ घालवावा. म्हणजे त्याचे कृपेनें तशी सद्वासना चित्तांत प्रादुर्भूत होऊन भजनांत गोडी वाटूं लागेल. पण मी म्हणतो ' भजनांत गोडी वाटावी म्हणून ' परमेश्वराची प्रार्थना करण्याची सद्बुद्धि ' होण्यासाठीं कोणाकडे करुणा भाकायची ? आणि तशी करुणा भाकण्याची प्रेरणा होण्यासाठीं कोणाकडे धांव घ्यायची ? मग मात्र मोठी मौज होईल ! कितीही मार्गे गेलें तरी ह्या सांखळीचे दुवे न संपतां पुनः पूर्वपदावर यावें लागेल. स्वरूपांत लीन होण्यासाठीं भजनाची गोडी लागली पाहिजे. भजनाची गोडी लागावी म्हणून परमेश्वराचें प्रार्थनेंत कांहीं काळ घालविला पाहिजे व ही परमेश्वराची प्रार्थना करण्याची सद्बुद्धि व्हावी म्हणून कोणाची तरी करुणा भाकली पाहिजे. आणि अशी करुणा भाकण्याची प्रेरणा होण्यासारखी परिस्थिति उपस्थित व्हावी म्हणून पायांवर धोंडा घालून घेतला पाहिजे किंवा आणखी कांहीं केलें पाहिजे. (या प्रत्येक गोष्टींतही आपण स्वतंत्र नसून पूर्वजन्मार्जित कर्माच्या अधीन कांहींसे आहोंच ! परंतु प्रारब्धाला किती महत्त्व द्यावयाचें याचें विवेचन वरतीं झालेंच आहे.) तेव्हां कांहीं तरी केलें पाहिजे असें म्हटल्यावर सत्राजिताला सोडून अठराजिताच्या आडवाटेला लागण्यांत काय हंशील ?

सांगण्याचें तात्पर्य कोणाला आळविण्याचे भानगडींत न पडतां भजन मार्गाचें आक्रमण करण्यांतच आपली सर्व शक्ति खर्च करा ! माझ्या माहितीप्रमाणें, मास्तर आपल्या प्रकृतीला एकदम पटण्यासारखी ही विचारसरणी नाही. ही गोष्ट खरी असली तरी कालांतरींही ' न पटणारी गोष्ट ' नव्हे एवढें निश्चित ! आणि आपणांला तर ईश्वर, सृष्टि, माया वगैरे संबंधीं जडलेले जन्मजन्मांतरींचे भ्रामक संकल्प नष्ट करून निःसंकल्प व्हायचें आहे !

व्यवहार म्हणून सर्व कांहीं विधि करावे. परंतु, ' परमेश्वर प्रार्थना ही गोष्ट व्यवहाराहून वेगळी काढूं नये ! आपणांला वेगळें राहून सर्व

व्यवहार करावयाचा आहे, प्रकृति आमचेकडून सर्व नित्यकर्म करवील. उठवील, बसवील, रडवील, हंसवील, खाववील, पीववील, शिक्षण द्यावयास आणि घ्यावयास लावील; त्याचप्रमाणें परमेश्वराची प्रार्थना—पूजाअर्चाही करवील. यावरून परमेश्वर प्रार्थनेचें वास्तविक महत्त्व आपले सहज लक्षांत येईल. वास्तविक महत्त्व “ करून अकर्तेपणाला ! ”

आतां अगदीं थोडक्यांत परवांची मौज लिहिली. सकाळीं जागृत झाल्यावर निश्चय ठरला कीं झोपीं जाईपर्यंत सर्व व्यवहार स्वस्थ राहून करावयाचा. उठतांच कार्याला प्रारंभ तर झाला ! नळावर तांब्या भरण्याची क्रिया चालली होती. तांब्या क्षणाक्षणांनीं भरत होता, तसतसा भजन मार्गानें मी एक एक पाऊल पुढें जात होतों. कांहीं क्षणांनीं तांब्या भरला; व मी नळाची तोटी बंद केली. आणि केव्हां न कळे माझा स्वस्थपणा सुटला तो सुमारे तीन चार मिनिटें ! क्षणांत स्मरण तर क्षणांत विस्मरण अशी त्या दिवशीं मोठी मौज चालली होती. जेवतांना चार घांस घशाखालीं घातले तो पापडानेंच तोंडघशी पाडलें. आपोष्णीच्या वेळीं आठवण तर आंचवतांना विस्मरण ! भोजनोत्तर एका गृहस्थाकडे लिहिण्यासाठीं जावयाचें होतें. रस्ता घटकेभराचा होता. आतां सुंदर संधि मिळाली म्हणून समाधान वाटत होतें. परंतु चार पावलें चाललों तों पुनः विस्मरण ! असा प्रकार नुस्त्या रस्त्यांतच चारपांच वेळां झाला. ज्या वेळीं जागृतींत येई म्हणजे मला विस्मरणाचें स्मरण होई त्या वेळीं रस्त्यांत माझे मलाच हसूं येई. त्या दिवशीं साधारणपणें शेंसवाशें वेळां तरी किंबहुना याहून जास्त—मला विस्मरणांतून स्मरण झालें असेल ! (आणि वीसपंचवीस वेळां तर ‘विसरलों’ असे प्रत्यक्ष शब्द तोंडून आले असतील.) फार फार तर दहावीस वेळ विसरेन असें प्रारंभीं वाटलें होतें; परंतु अनुभव हा असा आला ! अर्थात् अशा तऱ्हेनें सर्व दिवसभर प्रवृत्तीवर पाहारा करण्याचें काम मी हें परवांच प्रथमतः हातीं घेतलें. यापूर्वीं मी एकाच बैठकीला दोन दोन तासही भजन केलें होतें. परंतु अशा तऱ्हेचा प्रयत्न पूर्वीं केला नव्हता. त्या दिवशीं सायंकाळीं मला समजून आलें कीं भजनाचें स्मरण आणि विस्मरण सांसारिक किंवा व्यावहारिक कार्याच्या जबाबदारीवरच सर्वस्वीं अवलंबून असतें असें नाहीं. व्यवहारांत एकादें जबाबदारीचें कार्य

करावयाचें असेल तर भजन कमी प्रमाणांत होतें. हा अनुभव खरा. परंतु अगदीं साध्या गोष्टी करीत असतांही भजनाचा विसर पडावा, हें आश्चर्य !

शेवटीं, मी सध्यां नक्कल करीत असलेल्या संत 'शेखमहंमद' प्रणीत "योगसंग्राम व कांहीं पद्ये" या हस्तलिखित ग्रंथांतील (सदर ग्रंथ येथें एका इतिहास संशोधकाकडे आहे) एक पद्यात्मक उतारा जशाचा तसा देऊन पत्र पुरें करतो.

डोळे हो सत्य हे गुरुची खुणः चूकले स्वरूप ध्या वळखुन चेक्षु दर्पणी
जग हे पाहाः जगजीवनी मुरुनी राहाः सूर्य कालींद्र तैथि नाहाः
संसारसी तीळा जुळी वाहा ॥ १ ॥ त्रय आवस्था टाकुनीं माया ।
आर्धचेद्राचे चादण्यत्त वागाः जागणे ग्रासोणी त्या स्थळीं जागाः नीजी
णीज उन्मनगड ध्यागा ॥ २ ॥ येवढे ब्रह्मड फळ ज्या देठीः देही आटले
देख राय पोटीः पाहु जावें तव पोट ना पाठीः मीत्तुपणासी पडली
तुंटी ॥ ३ ॥ साच्यार दाहाः बारा सोळाः देही आठल्या जाणवेच्या
कळा कळात्तीत सोहं सोहळाः सुन्ये आकार सर्वांग डोळा ॥ ४ ॥

इति शम्

'रामभाऊ'

—थोडक्यांत पुष्कळ—

श्री ज्ञानेश्वरीची हस्तलिखित पोथी श्रींना सादर समर्पण केली.

* * *

श्रींच्या दर्शनाचा सुयोग सामान्यतः आठवड्यांतून एकदोन वेळां येतो.

* * *

'जितकी भक्ति तितकी प्राप्ति' हें सूत्रवाक्य; हेंच श्रींच्या विवेचनाचें सार

* * *

उद्योगधंदा, अभ्यास, प्रकृति वगैरे सर्व कांहीं ठीक आहे.

* * *

चि. विठ्ठलचा अभ्यास आपली प्रकृति ठीक असेल तर शक्यतों करून घेणें

* * *

चि. राजश्री दामू गोखले बहुधा रोज आमचे बिन्हाडीं घटकाभर येतो, त्याची प्रकृति ठीक असून सोयही चांगली लागली आहे.

* * *

मन उल्लसित असेल तर 'सप्ताह' करावा व सप्ताहाला प्रारंभ करून त्या निमित्तानें श्रींना काडें लिहावें अशी माझी सूचना आहे.

* * *

दोन महिन्यांतून एखादवेळ भजनप्रगतीबद्दल पत्र यावें अशी अपेक्षा.

* * *

प्रकृतिस्वास्थ्य असतां हें पत्र आपले हातीं पडेल अशी आशा आहे.

* * *

'एकमेकां साहाय्य करूं । अवघे धरूं सुपंथ' ही विनंति.

रामभाऊ

॥ श्री ॥

[पत्र क्र. २]

सदाशिव ४००, पुणें
सोमवार ९-९-१९२९

सप्रेम शिरसाष्टांग नमस्कार विनंती विशेष.

गेल्या गुरुवारपासून ज्ञानेश्वरीच्या सप्ताहाला सुरुवात केली आहे. काल प्रातःकाळीं श्रीमत् सच्चिदानंद सद्गुरूंचें प्रथमतःच आमचे बिन्हाडीं आगमन झालें. दहा मिनिटें चर्चा झाली. त्या वेळचा तो आनंद अवर्णनीयच ! तळची व माडीवरची अशा दोन खोल्या तूर्त आमचेकडे आहेत त्यामुळें तळमजल्याचे खोलींत त्यांची स्वतंत्र व्यवस्था ठेविली होती. आज सप्ताहाचा पांचवा दिवस आहे. वरील आमचे आनंदाचें अंशतः श्रेय आपलेकडे येतें हें आपणाला समजलें ना ?

तासभर नोकरी = ८४ आणे अशी स्थिति असती तर हें कितीसं शक्य होतें ? असो.

तूर्त कामधंदा वगैरे सोयीचा असून वेळ भरपूर मिळतो. भजन करावें व सप्ताहावर सप्ताह करावे अशी इच्छा आहे. कळावें सर्व बन्धुवर्गांस साष्टांग नमस्कार प्र. व्हावें. कृपा असावी ही विनंती.

आपला

रामभाऊ गोडबोले

॥ श्री ॥

[पत्र क्र. ३]

तारीख

२६-८-१९३०

मित्रवर्य पटवर्धनमास्तर यांसी

कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति विशेष.

आपलें सुमारें महिना दीड महिन्यापूर्वीं आलेलें पाकीट पत्र पोचलें. आपला शैक्षणिक व्यवसाय नेहमीप्रमाणें नियमित चालूं असेलच. आतां दिपवाळीनिमित्त सुमारें पाऊण महिना सुट्टी तुम्हांस होईल, त्या सुट्टींत काय कार्यक्रम ठरला आहे ?

आजपर्यंत ज्ञानेश्वरीचीं पारायणें आपण पुष्कळच केलीं आहेत. तेव्हां आतां कदाचित् त्या ग्रंथांत पूर्वींची मौज राहिली नसेल. कोणताहि ग्रंथ नव्यानें वाचतांना प्रबळ जिज्ञासेमुळें वा अनुभवाच्या नविनतेमुळें एक प्रकारचा नवा आनंद आपणांस होत असतो. किंवा प्रत्येक नव्या अनुभवाची हीच गोष्ट असते. नवा खेळ, नवीं पुस्तकें, सामान्यतः प्रत्येक मुलाला जो आनंद देतात तोच आनंद प्रौढपणीं आपल्या हौसेप्रमाणें नव्या नव्या गोष्टी करतांना व्यवहारी मनुष्याला होत असतो. आपण हौसेनें श्रीमत् साखरेबुवांची सार्थ ज्ञानेश्वरी वाचनासाठीं विकत घेतली. तिचें प्रथम वाचन चाललें असतां आपणांला जो नाविन्याचा आनंद वाटला असेल तो आनंद आतां तो ग्रंथ पुनः पुनः वाचतांना साहजिकच होणार नाहीं म्हणजे तो ग्रंथ उघडावयाचा आपणांला केवळ कंटाळाच येईल असें माझें म्हणणें नाहीं, पण उत्सुकता कमी वाटत असेल असा अंदाज करण्यास हरकत नाहीं. हा सामान्य नियमच आहे. पण सर्वसामान्य नियमांना अपवादरूप असे विशेष असतातच. विश्वांतील सर्व अशाश्वत वस्तूंपासून नवा आनंद नित्य नवा या कोटींत न येतां तो क्षणिकच ठरतो. असा अनुभवसिद्धान्त आहे. त्याला क्षणिक म्हणावयाचें नसेल तर कांहीं काल टिकणारा अगर त्याचें क्षुल्लकत्व टाळण्यासाठीं 'दीर्घकाल टिकणारा' असें त्या आनंदाचें वर्णन करतां येईल. पण कोणताहि वैषयिक वा व्यावहारिक आनंद शाश्वत असतो-टिकतो-असें वर्णन कोणत्याहि सद्ग्रंथांत उपलब्ध नाहीं.

नित्यनूतन आनंद फक्त एकाच ठिकाणी अनुभवितां येतो आणि तो स्वात्मसुखीं रममाण असतांनाच. त्या वाढत्या आनंदलहरींचा अनुभव 'जावे त्याच्या वंशा' तेव्हांच कळणारा आहे याचा अनुभव आपणांला आहेच. मनाला अनावर कोटींत घालण्यासारखी परिस्थिति आपली नाही. आपण पुढचा पल्ला गांठला आहां; 'विषयजनित सुखें सुख होणार नाही' याचा अक्षरशः अनुभव आपणांला आला आहे. एवढेंच नव्हे तर 'इंद्रियांतें चोरून जेवण्याची कलाहि' आपणांस सद्गुरुकृपेनें प्राप्त झाली आहे. 'मी अज्ञानी आहे' अशी जाणीव होणें हें एक अंग व मी ज्ञानी झालों असें अनुभवणें हें दुसरें अंग. या दोनही अंगांची ओळख आपणांला झाली आहे. आतां या द्वैताला पलीकडे सारणारी-ज्ञानाज्ञानातीत-द्वंद्वातीत-अशी एक अवर्णनीय अवस्था आहे पण ती स्वानुभवानेंच अनुभवावयाची आहे, असें म्हणतात. तिचेबद्दल शाब्दिक वर्णन तूर्त कशाला ? मला निःशब्द शब्दांनीं बोलतां येईल त्या वेळीं त्या अवर्णनीय अवस्थेचें वर्णन वैखरीवाचूनच करूं !

आपणांला रोजचे व्यवहारांतहि बराच वेळ विश्रांतिसाठीं ठेवतां येईल, असें मी गृहीत धरून चालतो. आपणांला वाचनाचा थोडाफार कंटाळाहि आला असेल असें धरून चाललें तरी मधून मधून ज्ञानेश्वरी उघडून पहाणें अगदीं त्रासदायक वाटेल असें मला बिलकुल वाटत नाही. कित्येक वेळां असेंहि करावें लागतें कीं मनाला अगदीं मोक्याट सोडून देणें हितकर असतें. कारण ही गोष्ट नेहमींच लक्षांत ठेवावी लागते कीं मनाला अनुभव-सुख 'कवतिकें'च दाखवावयाचें असतें. मारून मुटकून कांहींच हातीं लागत नाही. तद्वत् वाचनाचा कंटाळा आला तर बेशक पुस्तकें बासनांत बांधून ठेवावीत आणि तीं अगदीं अशा निश्चयानें कीं जन्मभर त्यांचें बंधन उलगडावयाचें नाही. परंतु व्यवहारांत असा एखादा अनपेक्षित प्रसंग येतो कीं त्या वेळीं तीं जन्माच्या जबरदस्तीनें पुजून ठेवलेलीं पुस्तकें हातीं ध्यावीशीं वाटतात आणि त्यांतली एखादी ओवीच वाचत बसण्यांत समाधान होतें; अशा तऱ्हेनें मनाला मोक्याट सोडलें तरी तें 'केतुलेनि एके वेळे' मूळ ठिकाणावर येतें जसा संतांचा अनुभव आहे. वाचनाची जी गोष्ट तीच गोष्ट 'भजनाची'. आपणांला अनुग्रह होऊन किती वर्षे झालीं ? सुमारें चार. या चारपांच वर्षांत आपली

प्रगति झालीच नाहीं असें म्हणावयास तर आपण खास धजणार नाहीं- प्रश्न इतकाच कीं तुम्हांला ती ज्या प्रमाणांत व्हावी असें वाटत आहे, तितक्या झपाट्याने ती होत नाहीं; आणि एवढ्याचकरितां तुम्ही प्रारब्धाला—म्हणजे आपल्या जन्मांतरींच्या प्रयत्नाला—दोष लावून एकाद्या निराशावादी माणसासारखे हताश होऊन कसें तरी समाधान मानून घेतां किंवा तुमचें हृदय फार हळवें अगर कोंवळें असल्यानें (व जरा लागूनच लिहावयाचें तर दुबळें असल्यानें) तुम्ही अशा प्रसंगीं गोंधळून जातां, व ' काय करूं, किती मी हतभागी, माझ्या हातून झपाट्यानें प्रगति होऊं नये ना ? व्यावहारिक व्यवधानांत मी कसा गोंधळून गेलों आहे कीं जसा वणव्यांत हरीण सांपडावा. ' अशा तऱ्हेचे मनाचे कोमलपणामुळें निघालेले सात्त्विक उद्गार तुमचे तोंडून निघतात. मी ते निराशावादाचे असतात असें म्हणत नाहीं; दुबळीक दाखवणारे असतात असें मी कां म्हणूं नये ? आणि यांत कांहीं तुम्हांला दोष द्यावयास नको. साधकाच्या ज्या निरनिराळ्या अवस्था, त्या त्या अवस्थांतूनच त्याला पुढचा पल्ला गांठावयाचा असतो. निश्चिती मात्र अशी कीं आतां तुमची इच्छा असो वा नसो पूर्णत्वाला पोचणें हें तुमच्या अदृष्टांत आतां कायमचें लिहिलें गेलें. तुम्ही आतां माघार घेऊं शकतच नाहीं ' अनुभवसुख कवतिकें दाखित जाइजे '

ज्ञानेश्वरी अथपासून इतिपर्यंत वाचावी असें म्हणत नाहीं. कोणताहि एखादा अध्याय काढावा; ज्या ओवींत मन रमेल तिथेंच रमवावें. ती ओवी एकदां दोनदां शंभरदां वाचावी. शब्दांचा कीस काढणें हा उद्देश अर्थात् नसणारच. ती ओवी वाचतां वाचतां काय भजनाकडे प्रवृत्ति होईल तेवढी पहावयाची. अशा कांहीं ओव्यांचा स्मरणानें निर्देश करतां

“ इंद्रियांतें चोरुनि जेवी तयासीचि फावे. ” (अध्याय ६)

“ आतां इंद्रिया देऊनि कवाड हृदयीं भोगीं ” (अध्याय ९)

“ ऐसियाहि सांकडा बोला । एक उपायो आहे भला ।

तो करितां जरी आंगवला । तरी सांगेन तुज ” (अध्याय ३)

तयाही देह एकु कीर आधी । ' लौकिकीं सुखदुःखी तयातें म्हणती ।

परी आम्हां तें ऐसी प्रचिती । परब्रह्मचि हा ” (अध्याय ६)

सतराव्या अध्यायांतील ॐ तत्सत् इति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः वगैरे सारख्या श्लोकांवरील टीका, तेराव्या अध्यायांतील ज्ञानी व अज्ञानी माणसांचीं लक्षणें, तिसऱ्या, चौथ्या व पांचव्या अध्यायांतील तोही नेत्रीं पाहे । श्रवणीं ऐकत आहे (अ. ५) वगैरे (कर्मयोगी) स्थित-प्रज्ञार्चीं लक्षणें “ मग अर्जुना स्वभावे । ऐशियाहि नियमातें पावें । ” “ तें शरीरभाव नासती । इंद्रियें विषय विसरती । जें सोहंभाव प्रतीति । प्रगट होय । ” (अ. २-३०८-९) वगैरे ओंव्या कौतुकानें वाचाव्यात.

नाथसंप्रदायापैकीं तीन ग्रंथ आणखी चारसहा महिन्यांनीं छापून निघतील. केसरीनाथांचा ‘ सर्वसिद्धांत सार ’, शिवदिनांचा ‘ ज्ञानप्रदीप ’ व चिंतामणीचा ‘ ज्ञानकैवल्य ’ हे ते तीन ग्रंथ. त्यांपैकीं ‘ सर्वसिद्धांत सार ’ हा ग्रंथ विशेष प्रसादपूर्ण असा आहे. त्यांत मोठे मौजेचे उल्लेख आहेत पण ते संपूर्ण उतरण्यास मला तूर्त सवड नाही. ‘ ज्ञानप्रदीप ’ हा ग्रंथ छपावयास दिला आहे व तें काम २-३ महिन्यांत पुरें होईल. हे तीनहि ग्रंथ छपावयाची जबाबदारी माझेवरच सोंपविण्यांत आली आहे. श्री. दत्तोपंत पोतदार यांचे नांवें ग्रंथप्रकाशन व्हावयाचें आहे. त्यांनीं या पोथ्या हस्तलिखितें मिळवून आणल्या पण त्यांची प्रेस कॉपी तयार करून जरूर तेवढ्या टिपा देणें व पुस्तकें छपावयास देऊन भुफें वगैरे तपासणें हीं सर्व कामें त्यांनीं माझेवरच सोंपविलीं आहेत. अर्थात् तीं तीनहि पुस्तकें यथावकाश आपले नांवें पाठवावीं असें म्हणत आहे.

ते ग्रंथ लिहीत असतां, वाचत असतां, तपाशीत असतां माझा परमार्थ साधत आहे. अर्थात् व्यावहारिक मोबदला मला मिळेलच. पण परमार्थाचा मार्गहि त्यामुळें सुगम होत आहे. जसाजसा ग्रंथ (प्रेस कॉपी) लिहितों तसातसा तो श्रीमत् सच्चिदानंदसद्गुरु बाबांचे नजरेस आणतो. तेहि तो कौतुकानें वाचत असतात. आज दीड महिना हा जणुं काय रोजचा उद्योगच होऊन बसला आहे. अर्थात् इतका समाधानाचा व्यावहारिक उद्योग मिळाला तर तो परमार्थाला साहाय्यकारीच होणार !

अभ्यास, अभ्यास, अभ्यास ! अभ्यास याचा अर्थ आवृत्ति, दिवसांतून-आठा प्रहारामाझारीं-एक क्षण तरी अभ्यासांत जावा एवढी सवलत मिळाली असतां अभ्यास होत नाहीं म्हणून खेद वाटावयास नको. क्षणा-क्षणांनींच आठा प्रहरांची भरती होणार आहे. थेंबें थेंबें तळें साचें हें व्यावहारिक दृश्य आपले नजरेपुढें आहेच.

स्वरूपानंद ... ३५

श्रीचा सहवास किती आनंददायक ! श्रींची सेवा किती सुखावह ! सद्गुरुकृपा पाहिजे—अभ्यास कर—भवित तितकी प्राप्ति हें श्रींचें पालुपद ! प्राप्तीची चाड वाहसी । आणि अभ्यासीं लक्ष न देसी । मग कसें होणार ? भाव तसा देव ! अभ्यास, अभ्यास, अभ्यास !

श्री सद्गुरुबाबामहाराज परवां दोन प्रहरीं जिन्यावरून उतरत असतां पायरी चुकून घसरले व घसरत घसरत खालीं आले. डाव्या पायाची मांडी व उजव्या हाताचे कोंपर वगैरे फारच ठेंचलें—घासटलें. सायंकाळीं टरपेन तेल वगैरे लावून—गरम पाण्यानें—तासभर शोक दिला. श्री. केशवराव (त्यांचे चिरंजीव) हेही तेथें आले होते. तेही गांवांतच पण निराळ्या घरीं रहातात. काल उठून फिरूं लागले. आतां चांगले वरे आहेत. परवां रात्रीं मात्र अंधरुणावरून उठवेना. दोन दिवस सकाळ, संध्याकाळ शोक दिला. आतां प्रकृति ठीक आहे. शोक चालूं असतांची मौज अशी कीं श्रींनीं तशाहि स्थितींत असे उद्गार काढले कीं “ रोज असाच पडेन तर दुष्पट उत्साहानें भजन करीन. ” आम्ही फार काळजी-पूर्वक सेवा चालविली होती. व त्यांना पडल्याचें, ठेंचल्याचें दुःखापेक्षां त्या शोकाचें सुखच समाधानकारक वाटत असावें. “ बरें झालें अंधरुणावरून उठायला नको. पडल्यापडल्या भजन करावें ” वगैरे वगैरे म्हणत असत,

श्री. नरुमामा पंधरा दिवसांपूर्वी येथें येऊन गेले. (पत्र कचेरींतच. फावल्या वेळीं लिहीत आहे. त्रोटक लिहितों.) ‘ भाव तसा देव. कृपा पाहिजे—अभ्यास करावयास नको. मी तरी त्यांना दोष कशाला देऊं. या एकेक स्टेजीस (पायऱ्या) असतात ’ असे थोडे उपेक्षेचे उद्गार श्रींनीं माझेजवळ काढले. श्री. नरुमामा यांचा अभ्यास तर झपाट्यानें चालला आहे पण तो अजून जास्त व्हावयास पाहिजे. त्याला काय करणार ? पूर्वींच्या इतका राग नाही. थोडीशी उपेक्षा इतकेंच असो. भक्ति वाढेल तशी कृपाहि वाढेल.

अखंड अनुसंधान पाहिजे पण प्रतिरोधाच्या कचाट्यांतून वाटावून जेवढें होईल तेवढें—राहील तेवढें—अनुसंधान ठेवणें.

कळावें, कृपालोभ असावा ही विनंति.

आपला

रामभाऊ गोडबोले

श्री

विष्णु भुवन

[पत्र क्र. ४]

टिळक रोड, पुणें २

ता. १४-१२-१९३१

वडिलांचे सेवेसी दोन्ही कर जोडून कृतानेक शिरसाष्टांग नमस्कार
विज्ञापना विशेष—

गेल्या जानेवारी महिन्यापासून मी अभ्यासास प्रारंभ केला, या गोष्टीला जवळ जवळ वर्ष होतहि आलें. हें वर्ष किती झपाट्यानें गेलें हें माझे मला समजलेंहि नाही. कारण महाविद्यालयीन उच्च शिक्षण घेण्याची आवश्यकता तर तीव्र वाटत होती, आणि गेल्या दहा वर्षे अंगीकारलेल्या कार्यातून सरळपणें निभावून पुनः विद्यार्थीदशा अनुभविणें शक्य होईल किंवा नाही याबद्दल साशंकवृत्ति होती. पण गेल्या वर्षापासून पुनः अभ्यासास सुरुवात करतां आली व वर्षभर फारशा अडजणी न येतां तो चांगल्या तऱ्हेनें होतहि आहे.

घरीं आपणांला मी कोणत्याच तऱ्हेनें आपल्या उतार वयांत मदत करूं शकत नाहीं याबद्दल मला नेहमीं वाईट वाटतें व कित्येक प्रसंगीं तर मी लोकसेवेचा मार्ग सोडून आपणांस मदत करण्यासाठीं नोकरी करून पैसा मिळवावा. हेंच माझे कर्तव्य आहे, असा निश्चयात्मक भ्रम होतो; व त्याप्रमाणें मी आपणांस दरमहा कांहींतरी पाठवावें असा विचार करून तुम्हांस तसें आश्वासनहि देतो. अशीं आश्वासनें एक दोन वेळां मी तुम्हांस दिलींहि आहेत. पण त्याप्रमाणें कृति मात्र माझे हातून होतच नाहीं, त्याला मी तरी काय करूं ? माझ्या अंतःकरणांतील दुसरा आवाज मला जागृत करतो आणि सांगतो कीं आपलें ध्येय सोडूं नकोस; प्रामाणिकपणें लोकसेवा करशील तर पुत्रधर्म पाळल्याचें पुण्य तुला सहजच लागणार आहे. असो.

अब्रू आणि लौकिक या संबंधींच्या बहुतेक सर्व लोकांच्या अगदीं खुळद्या कल्पना असतात. चारचौघे वागतात त्याप्रमाणें वागणें, बोलतात त्याप्रमाणें बोलणें, जगतात त्याप्रमाणें जगणें, व्यवहार करितात त्याप्रमाणें व्यवहार करणें आणि देह ठेवतात त्याप्रमाणें देह ठेवणें एवढीच 'अब्रू सांभाळणें' या शब्दांत सर्वसामान्य कल्पना असते. पण त्यांना हें समजूं

शकत नाहीं कीं आज आपणांला जगांत अब्रू नाहीं, मान नाहीं, लौकिक नाहीं, महत्त्व नाहीं आणि सत्ताहि नाहीं. आम्ही आर्यांचे वंशज. ब्राह्मण म्हटला तर तो 'तिन्ही लोकीं श्रेष्ठ.' आमची संस्कृति उच्च दर्जाची, आमची वेदविद्या, आमची ब्रह्मविद्या, आमचें तत्त्वज्ञान, आमचा वेदान्त, आमचा हिंदुधर्म, आणि आमची श्रुतिस्मृतिविहित अशी समाजरचना हीं सर्व ईश्वरप्रणीत अतएव सर्वोत्तम अशी शेखी आम्ही मिरवितों पण जगांत 'हिंदू' कोणत्या दर्जांनीं ओळखला जातो ? ब्राह्मण शूद्राला किंवा अंत्यजाला हीन म्हणून दूर लोटतो, अंत्यजाची सावलीहि त्याला सहन होत नाहीं पण त्याच ब्राह्मणाला अगर भटाला साहेब लोक 'गुलाम', 'काळा आदमी', 'रानटी', 'अडाणी' आणि अप्सृश्य समजतात. हिंदूचें राष्ट्र म्हणजे गुलामांचें राष्ट्र असा दुर्लौकिक, अशी बदनामी आणि अशी बे-अब्रू सर्व जगांत होत असतां आम्हीं आर्यांचे वंशज म्हणवितांना आम्हांला खरोखरच लाज वाटली पाहिजे; आपण सर्व नरकयातना भोगीत असतांहि आम्ही हिन्दू श्रेष्ठ, आम्ही ब्राह्मण श्रेष्ठ अशी पोकळ प्रौढी मिरविणें व साहेबांना माकडें समजून त्यांचा उपहास—आणि तोही क्षुद्र उपहास—करून आपल्या मूर्खत्वाचें प्रदर्शन करणें व त्यांतच आनंद मानणें ही आम्हां हिंदूंची पूयपंकींच्या किड्यांचीच वृत्ति नव्हे काय ? आमचा वेदान्त पुस्तकांत—ग्रंथांत—राहिला आणि व्यवहारांत आम्ही नादान बनलों. 'हें विश्वचि माझें घर' अशा प्रकारची विश्वबन्धुत्वाची घोषणा आमच्या ऋषिवर्यांनीं आणि साधुसंतांनीं केली आणि आमचें आचरण पहावें तर एका घराचे तीन तुकडे करून आपण एका घरांतच त्रैलोक्य निर्माण करतो. किती विपरीत व्यवहार हा ! धर्माचें संरक्षण करण्यासाठीं सर-सावलेले धर्ममार्तंड, धाबळीला धरणारे आणि जानव्याला जपणारे ब्रह्मो-नारायण, व्यवहारांत बेशरमपणें बिनदिक्कत एखाद्याची मान मुरगळतात, बेधडकपणें विश्वासघात करतात, पावलोंपावलीं मिथ्या भाषण करतात, अंत्यजाला-माणसासारख्या माणसाला-कुत्र्यामांजरांहूनहि तुच्छ लेखतात, रात्रीं अपरात्रीं काळोखांत व्यभिचार कर्म करून भरदिवसां समाजांत उजळ माथ्यानें वावरतात आणि एखाद्या दीनदुबळ्या विधवेनें केंस काढण्याची नाखुषी दाखविली तर 'धर्म बुडाला' म्हणून आकांड-तांडव करून हे धर्मवीर जबरीनें तिचे केंस काढतात ! हाच धर्म असेल, आणि

असाच जर व्यवहार असेल तर त्या धर्माला आणि व्यवहाराला दुरूनच नमस्कार असो. असला धर्म आणि असला व्यवहार करून लौकिक मिळविण्याची माझी इच्छा नाही ! धर्म जर व्यवहारांत आणावयाचा नाही तर काय तो दूर आकाशांत ठेवून त्याच्याकडे वर डोळे करून पहात बसावयाचे ? आपली प्रत्येक कृति, आपला प्रत्येक व्यवहार, आपला प्रत्येक आचार धर्माला अनुसरून झाला पाहिजे, धर्माची आणि व्यवहाराची फारकत करून कसे होणार ? धर्माची प्रत्येक आज्ञा कृतींत उतरली पाहिजे, निदान तशी ती उतरावी म्हणून मनुष्याने प्रामाणिकपणे प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली पाहिजे.

पण धर्म व्यवहारांत आणावयाचा तर खरा धर्म कोणता हें मनुष्याने शोधिलें पाहिजे. ज्याने समाजाचे धारण-पोषण होतें तो धर्म अशी धर्माची कसोटी ठेवली तर आज आमचा धर्म नष्ट झाला आहे असेच आपल्या प्रत्ययाला येईल. आमचे वैभव गेलें, संपत्ति गेली, कीर्ति नष्ट झाली, लौकिक धुळीला मिळाला आणि आम्ही परक्यांचे गुलाम होऊन राहिलो. संतोष, समाधान, आनंद, शौर्य, वीर्य, धैर्य, दानत, परोपकारवृत्ति, औदार्य, दया, प्रेम, सत्यनिष्ठा सर्व कांहीं आम्ही गमावून बसलो आणि शरिरानें दुर्बल आणि दरिद्री बनून मनानें भ्याड कमकुवत आणि नादान झालो. आम्ही माणुसकी तरी कुठें ठेवली आहे ? मनुष्यत्वाचा अभिमान बाळगण्याजोगें आम्हीं काय मिळविलें आहे ? आहार, निद्रा, भय, मैथुनादि विकार पशूप्रमाणेच आम्हांलाहि आहेत. मनुष्यत्वाचा विशेष जो धर्म तो तर कुठें दृष्टीलाच पडत नाही.

मग आपण संख्या करितों हा धर्म नव्हे काय ? आम्ही वैश्वदेव करतो, देवावर अभिषेक करतो, सत्यनारायण पूजतो, एकादशी उपोषण करतो, नेमधर्म, व्रतवैकल्ये, तुळशीची पूजा, पिंपळाची पूजा, जन्माष्टमी, रामनवमी, दासनवमी, हनुमंत जयंती, दत्तजयंती, त्रिपुरी आणि कोजागिरी, गणेशचतुर्थी आणि अनंत चतुर्दशी, व्यंकटेशस्तोत्र आणि शनि-माहात्म्य, श्रावणी आणि उदकशान्ति, आषाढी आणि महाशिवरात्री पूजा, आणि पुरुषसूक्त हा काय आमचा धार्मिक आचार नव्हे कीं काय ? या सर्व गोष्टी आपण करतो आणि धर्म बुडाला—नाहीसा झाला—असें कसे म्हणतां येईल ? अशी शंका कोणीहि साहजिकच विचारील ; पण त्याला

स्पष्ट सांगण्याची आतां वेळ आली आहे कीं हा धर्म नव्हे तर हे धर्माचे कलेवर आहे. आंतील आत्मा केव्हांच निघून गेला आहे— प्राण नाहींसा झाला आहे. हात आहेत, पाय आहेत, नाक, तोंड, डोळे सर्व काहीं आहे मग तुम्ही मृत शरिराला जीवंत कां म्हणत नाहीं असा प्रश्न करण्यासारखेंच हें हास्यास्पद आहे. धर्माचें शरीर म्हणजेच आपले हे बाह्य धार्मिक आचार. पण आज त्यांची किंमत मृत देहाइतकीच. त्यांत प्राण-शक्ति, चैतन्यशक्ति ओतली पाहिजे व ती ओततांना आपणांला कदाचित् हें शरीर म्हणजे हीं बाह्यांगें, हे धार्मिक आचार व धार्मिक रूढी व धार्मिक क्रिया हें सर्व बदलावेंहि लागेल. व ते बदलावे लागले म्हणून काहीं मोठीशी भीति बाळगण्याचें कारण नाहीं, कारण त्यामुळें धर्म जिवंत होणार आहे. आपण अग्नींत अन्नाची आहुति देऊन विश्वात्म्याला शांत करीत असतो, वैश्वदेव करून सर्व देवांना संतोषित करीत असतो, पण आपल्या सभोंवार सहस्रावधि माणसें अन्नावांचून उपाशी तडफडत असतांना, त्यांचीं लहान लहान अर्भकें कंगालीनें, बळीं पडत असतांना आपणांस प्राप्त झालेल्या अन्नांतील अंशभाग त्यांना समर्पण करून अवशिष्ट आपण भक्षण करणें हाच खरा वैश्वदेव आणि हाच खरा यज्ञ आहे. दारिद्र्यानें गांजलेल्या भुकेकंगाल देवता अग्नींत अन्नाची आहुति देऊन कशा संतुष्ट होणार ? ' तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्यचित् धनम् ' सर्वांचा वांटा सर्वांना देऊन उरलेलें आपण भक्षण करणें हा आमचा धर्म आहे. कोणी असा प्रश्न करील कीं तुम्ही नेहमीं समाजांतील दीन, दरिद्री, आणि कंगाल अशा भिकार लोकांकडे कां लक्ष पुरवितां ? भिकार्याला भीक मागावी लागते म्हणून तुम्ही भीक मागणार कीं काय ? दरिद्र्याला पोटभर भाकरी मिळत नाहीं म्हणून तुम्ही उपाशी रहाणार कीं काय ? शेतकऱ्याला अंगभर वस्त्र मिळत नाहीं म्हणून तुम्ही उघडे रहाणार कीं काय ? मजुराला झोंपडीशिवाय अन्य आसरा नाहीं म्हणून तुम्ही आपलें घरदार सोडणार कीं काय ? मी म्हणेन होय ! जोपर्यंत शेतकऱ्यांची आणि मजुरांची स्थिति सुधारली नाहीं, जोपर्यंत त्यांना पोटभर अन्न मिळत नाहीं, अंगभर वस्त्र मिळत नाहीं, पुरेसें आच्छादन—घरदार नाहीं, जोपर्यंत त्यांना शिक्षण मिळत नाहीं जोपर्यंत त्यांच्या आणि त्यांच्या अर्भकांच्या आरोग्याची समाजाकडून

काळजी घेतली जात नाही, तोपर्यंत या सुखाचा आपण उपभोग घेणें हें पाप आहे, ही चोरी आहे आणि ही अनीति आहे. मला स्वतःला हीं सुखें पाहिजेत तर त्यांची स्थिति सुधारण्याची जबाबदारी माझेवर आहे. तें माझें कर्तव्य आहे. मला त्यांगासाठीं त्यांग नको आहे, हितासाठीं त्यांग हवा आहे. सर्वांना हीं सुखें मिळत असतील तरच तीं मला हवीं आहेत. कारण आपण सर्व एकाच परमेश्वराचीं लेकरें आहोंत. आपण एकमेक भावंडें आहों. मी माझ्याहून सधन लोकांकडे दृष्टि देत नाहीं असें नाहीं. अनेक श्रीमंतांचे वाडे मला रोज पहावयास मिळतात. अनेक धनिकांचे हत्ती घोडे—हल्लींच्या भाषेत बोलायचें तर मोटार्स—मला पावलोंपावलीं पहावयास मिळतात. एखाद्या शेट्याकडे अगर गिरणीच्या मालकाकडे हिरे माणकांची दौलत दृष्टीस पडेल किंवा अत्तराचे दिवे जळत असलेले दिसून येतील; संस्थानांतील एखाद्या राजकुटुंबांत दररोज हजारों रुपये विलासी वस्तूकरितां खर्च केले जात असतील याविषयीं संदेह नाहीं. मोठमोठे जमीनदार, कारखानदार, सावकार यांचेकडे माझी नजर जात नाहीं असें कसें होईल ? पण या लोकांकडे मी निराळ्या नजरेनें पहातो. सहस्रावधि मजुरांचे रक्त पिऊन गिरणीमालकांनीं आपली संपत्ति कमाविली असते. लक्षावधि शेतकऱ्यांना अर्धपोटीं ठेवून मोठमोठ्या जमीनदारांनीं वैभव संपादिलें असतें. असंख्य कुळांना धुळीला मिळवून सावकारांनीं धन सांठविलें असतें. गिरणीच्या मालकांना नफा मिळतो ती चोरी, जमीनदारांना खंड मिळतो ती दरोडेखोरी आणि सावकारांना व्याज मिळतें ती लूट. अशा चोरांकडे, दरोडेखोरांकडे आणि लुटारूंकडे मी कोणत्या नजरेनें पहाणार ? वकील, डॉक्टर किंवा सामान्य दुकानदार कसें वैभव मिळवितात हें समजण्यासारखें असलें तरी त्यांची तूत उपेक्षा करावयास हरकत नाही. कारण वरील तीन दरोडेखोरांपुढे ते अगदींच क्षुद्र आहेत. आश्चर्याची गोष्ट अशी की ह्या लुटारूंची ही दरोडेखोरी समाजांत नीतीचीं आणि धर्माची समजली जाते आणि केवळ भूक भागविण्यासाठीं एकाद्या क्षुद्र माणसानें सामान्य चोरी केली तर त्याला वर्षानुवर्षे सक्त मजुरीची शिक्षा ! ' तैर्दत्तान प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ' देवतांचा भाग देवतांना दिल्याशिवाय जो भक्षण करतो तो चोर आहे ! असें गीतेंत स्वच्छ म्हटलें आहे. यज्ञ करून

सर्वांचा वांटा सर्वांना देऊन अवशेष राहील तें आपण भक्षण करणें हेंच आम्हांला उचित. असो. अशा चोरीच्या वैभवाचो मी आकांक्षा बाळगिली नाहीं यांत वावगें काय ? रंजल्यागांजल्यांची सेवा करावयाची, त्यांना आपलें म्हणावयाचें अशीच शिकवण तुकारामादि महाराष्ट्रीय साधुसंतांनीं दिली नाहीं काय ? ती आचरणांत आणण्याचा प्रयत्न करणें हेंच आम्हांस उचित नव्हे काय ? असो.

उघड उघड खोटा दावा लढवून त्यांत फसला झाला म्हणून चार चौघांसमक्ष सत्यनारायणाची पूजा बांधणें म्हणजे अधोगतीची पराकाष्ठा आहे. सत्यनारायणाच्या पूजेच्या वेळीं सर्वेश्वरावर सहस्र नामावली वहावयाची आणि व्यवहारांत हरघडी शेजाऱ्यांवर शिव्यांची लाखोली वहावयाची. धार्मिक व्रत म्हणून सत्यनारायणाची पूजा करावयाची आणि व्यवहारांत पावलेंपावलीं असत्याची बाजू उचलायची. सत्याची आराधना आणि असत्याचा अवलंब ! किती परस्परविरोध हा ! धर्म आणि व्यवहार असा विरोधी असतो काय ? व्यवहारांत आपण प्रामाणिकपणें एकदां तरी सत्य बोललों तरी ती सत्यनारायणाची पूजाच आहे, असें मी सनजतो. अशा सत्यनारायणाच्या पूजेपुढें दंभानें आचरलेलें धर्मविधि म्हणून केलेले शेंकडों सत्यनारायण तुच्छ आहेत. एवढेंच नव्हे तर व्यवहारांतील ती सत्यनारायणाची पूजा ऊर्ध्वगतीला नेणारी आहे तर धार्मिक व्रत म्हणून केलेल्या त्या शेंकडों सत्यनारायणाच्या पूजा नरकाला—अधोगतीला—नेणाऱ्या आहेत. आंत एक आणि बाहेर दुसरेंच असा आजचा व्यवहार झाला आहे आणि म्हणूनच आज आमच्या धर्माचा प्राण नष्ट झाला आहे, असें मी म्हणतो. जसजसा मनुष्य उन्नत होत जाईल तसतसा त्याच्या आचारांत आणि मनोवृत्तींत पालट झाला पाहिजे. नेम, धर्म आणि धार्मिक व्रतवैकल्यें यांबद्दल आणखी लिहीत नाहीं, 'आत्मा निःसंग आहे आणि व्यवहार हा निगुणात्मक प्रकृतीचा खेळ' असलें वेदान्ती तत्त्वज्ञान तोंडावर फेंकून देऊन व्यवहारांत, धर्माधर्माचा, नीति-अनीतीचा, पापपुण्याचा, विवेक करण्याची आवश्यकता नाहीं असें प्रतिपादन करणाऱ्या बोलघेवड्या दांभिक नीतिभ्रष्टांचें तत्त्वज्ञान कोणाला पटेल ? मनुष्यानें पावलोपावलीं आपलें मन तपासलें पाहिजे, अंतर शोधिलें पाहिजे. अंतर निर्मळ नसेल तर गळ्यांत माळा, आणि देहावरील

भस्माचे पट्टे काय किमतीचे ? अंतर निर्मळ नसेल तर रुद्राभिषेक आणि महापूजा म्हणजे निव्वळ नरकगति !

मनुष्यानें आपलें सर्व सामर्थ्य ईश्वरसेवेकडे लावण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे पण त्या पूर्वी त्याला ईश्वराचें आणि स्वतःचें यथार्थ ज्ञान पाहिजे. हें ज्ञान मिळविण्यासाठीं भाराभर पुस्तकें वाचिलीं पाहिजेत असें नाहीं. हरघडीं आपल्या प्रत्येक कृतीचा आपण विचार करण्याची संवय ठेविली तरीहि त्या दिशेनें आपली पुष्कळ प्रगति होते. मनुष्यानें आपलें मन तपासलें पाहिजे हें मी वरतीं लिहिलेंच आहे. सामान्यतः जो ईश्वर मानीत नाहीं, धार्मिक रूढ आचार पाळीत नाहीं, स्वर्गनरकांवर ज्याचा विश्वास नाहीं त्याला लोक धर्मलंड, नास्तिक समजतात. जो देव मानीत नाहीं तो नास्तिक असा अर्थ मी समजत नाहीं, कारण देव दिसतो आहे कुठें ? दुसरे सांगतात म्हणून, वाडवडील शिकवीत आले म्हणून, ग्रंथांत लिहिलें आहे म्हणून देवावर, ईश्वराच्या अस्तित्वावर विश्वास ठेवावा असें कांहींना पटत नसेल पण म्हणून ते नास्तिक कसे ठरतात ? ज्याचा स्वतःवर विश्वास नाहीं—मी आहे असें जो मानीत नाहीं, मी आहे याच्यावर ज्याची श्रद्धा नाहीं, मी आहे अशी ज्याला प्रतीति येत नाहीं—तो खरा नास्तिक. पण असा नास्तिक आणि पाखंडी जगांत विरळाच भेटेल. प्रत्येक मनुष्यप्राणि स्वभावतः आस्तिकच असतो, धर्मशीलच असतो, सत्यशीलच असतो, पण 'मी'चा त्यानें विचार केला नसतो. त्या 'मी'च्या वास्तविक स्वरूपाचा त्याला प्रत्यय नसतो, मायेनें मोहवश होऊन तो स्वत्व विसरला असतो आणि म्हणून परमेश्वरसेवेचा मार्ग व्यवहाराहून भिन्न आहे, असा भ्रम होऊन व्यवहारांत तो अनंत आपदा भोगीत असतो. दुसऱ्याला दुखवूं नये ही नीति आपणांला स्वभावतःच कळत असते; पण मनुष्य स्वार्थाला बळी पडून दुसऱ्याच्या दुःखाची उपेक्षा करण्यास सिद्ध होतो. मनुष्याच्या अंतःकरणांत क्षुद्र स्वार्थ उत्पन्न करणारा हा जो 'मी' तो 'क्षुद्र मी' (जीवात्मा) व सत्यमार्ग, नीतिमार्ग दाखविणारा जो मी तो "श्रेष्ठ मी" (परमात्मा) अशा तऱ्हेनें या दोनहीं 'मीं'चें देहांत वास्तव्य आहेच. पण यांतला जो 'क्षुद्र मी' तो देहाचे आंत रहातो, तोच स्वार्थी 'मी' होय. परंतु जो 'श्रेष्ठ मी' त्याचें वास्तव्य मात्र आंतबाहेर सर्व विश्वांत सर्वत्र सर्व कालीं असते. या 'क्षुद्र मी'ची मर्यादा वाढवितां वाढवितां, हा स्वार्थ वाढतां

वाढतां कुटुंबव्यापी, कुलव्यापी, राष्ट्रव्यापी आणि अंतीं विश्वव्यापी बनला म्हणजेच मनुष्य पूर्णत्वाला पोचला, परमार्थी बनला असें म्हणावयाचें. पण यावरून असें समजावयाचें नाहीं कीं कुटुंब, कुल, राष्ट्र हे मधले टप्पे आहेत. तर मनुष्याचें अंतिम ध्येय जें विश्वव्यापित्व, विश्वबंधुत्व त्याचेवर नेहमीं दृष्टि ठेवून मनुष्यानें आपली वैयक्तिक, कौटुंबिक, जाति-कुलविषयक, समाजविषयक, राष्ट्रविषयक कर्तव्ये करावयाचीं. कारण विश्वबंधुत्वाला विघातक असें कोणतेंच राष्ट्रीय, कौटुंबिक वा वैयक्तिक कर्तव्य असूं शकणार नाहीं. विश्वबंधुत्व हें ध्येय ठेवून मनुष्य जितका जितका आपला स्वार्थ वाढवील तितका तितका तो पारमार्थिक बनत जाईल. याची स्पष्ट कल्पना येण्यासाठीं आपण व्यवहारांतील कांहीं वृत्तींचें निरीक्षण करूं. मुलगा आजारी असतां आई दुःख आणि कष्ट सोसूनही त्याची शुश्रूषा करते ती कां ? तिच्या देहाला तर कष्ट पडत असतात, वेळेवर जेवण मिळत नाहीं कीं रात्री झोप मिळत नाहीं मग मुलाची काळजी घेण्यांत तिला आनंद कां वाटावा ? तर मुलाच्या आरोग्यांत तिचा आनंद, तिचें सुख आणि तिचें समाधान असतें. मुलाच्या ठिकाणीं तिनें आपल्या आत्म्याचा अंश ओतलेला असतो. म्हणजे तिच्या देहांतील जो 'क्षुद्र मी' त्याचा विस्तार झाला असतो, तिचा स्वार्थ वाढला असतो (म्हणजे खरोखर परमार्थ वाढला असतो) याचप्रमाणें कुटुंबांत आपल्या पत्नीच्या ठिकाणीं (अगर पत्नीनें पतीच्या ठिकाणीं), आपल्या भावांचे ठिकाणीं, बहिणींच्या ठिकाणीं, वडिलांचे ठिकाणीं, आप्तांचे ठिकाणीं आणि मित्रांचे ठिकाणीं मनुष्यानें आपला आत्मा अंशतः ओतला असतो आणि म्हणूनच कुटुंबांत त्याचेसाठीं मनुष्य थोडीबहुत झीज सोसण्याला आणि स्वार्थ (क्षुद्र स्वार्थ) सोसण्याला सिद्ध असतो.

आपणांला समजेल त्या मार्गानें ईश्वरसेवा करण्यास प्रारंभ करावा. तो चूक आहे किंवा बरोबर आहे, बिकट आहे किंवा सुगम आहे, आडमार्ग आहे कीं राजमार्ग आहे याचा विचार करण्याचें कारण नाहीं. पण यांत एक अट आहे ती ही कीं ही सेवा प्रामाणिकपणें आणि धैर्यानें करावी. पण दुर्दैवाची गोष्ट ही कीं अशीं प्रामाणिक आणि धैर्यशील माणसें क्वचित् आढळतात. आपणांला दरोडे घालणें हें परमेश्वरी कार्य वाटत असेल, दुसऱ्याला लुबाडणें, फसविणें, छळणें हीच परमेश्वरसेवा वाटत

असेल तर उघड उघड छातीठोकपणें त्या गोष्टी करून पहाव्या. अशा वेळीं लगेच आंतून ध्वनि निघतो कीं आपला मार्ग चुकतो आहे. हाच परमात्म्याचा बोल असतो. अर्थात् तो आपणांला अचूक मार्ग दाखवीत असतो. आपण मात्र कित्येक प्रसंगीं त्याची आज्ञा न जुमानतां क्षुद्र स्वार्थाला वळी पडून दुःखाचे विभागी होतो. परमात्मा प्रत्येक प्राणिमात्राला हिंसे-तून अहिंसेकडे, पापांतून पुण्याकडे, असत्यांतून सत्याकडे नेण्याला साहाय्य करण्यासाठीं सदैव त्याच्या पाठीशीं उभा असतो. त्याचे आदेश मनुष्यानें ऐकिले मात्र पाहिजेत. आजपर्यंतच्या अनेक साधुसंतांनीं परमेश्वर-सेवेचे नानाविध प्रकार आम्हांस अनुभवांनीं सांगून ठेवले आहेत. आपण संतांचे कोणतेहि ग्रंथ वाचा आणि त्यांनीं वर्णिलेल्या कोणत्याहि प्रकारानें परमेश्वरसेवेला सुरुवात करा. प्रत्यक्ष आचरणाला प्रारंभ करा. नाहीतर हजारों हजार ग्रंथ वाचूनहि तुम्ही कोरडेच रहाल. आचार ही धर्माची-धार्मिकतेची-कसोटी आहे. भगवद्गीता उघडा. तीवर किती पण्डितांनीं टीका केल्या आहेत तें पाहूं, त्यांचा अभ्यास करूं आणि मग परमेश्वर सेवेचा सर्वोत्तम मार्ग कोणता तें ठरवूं असा विचार करूं लागाल तर त्यासाठीं तुमचा उभा जन्महि पुरा पडणार नाही. गीता एकदां पाहिजे तर वाचा. भक्ताचें कोणतें लक्षण तुम्हांस आवडतें ? बाराव्या अध्यायांतील 'अद्वैष्टा सर्वं भूतानां' एवढें एक लक्षण, परमेश्वरसेवेचा एवढा एक प्रकार आवडला, कळला तरी पुरें ! करा आचरणाला सुरुवात !! कोणत्याहि भूतमात्राचा द्वेष करूं नये एवढी एकच एक शिकवण, पूर्णत्वानें आचरणांत आणाल तरी सर्वोत्तम भक्त व्हाल ! आपण अपूर्ण आहों, असमर्थ आहों किंवा पापी आहों म्हणून मिण्याचें कारण नाही. परमेश्वर काय संतांच्या ठिकाणींच असतो आणि दुर्जनांच्या-पापी जनांच्या-ठिकाणीं त्याचें अस्तित्व नसतें ? प्रत्येकाच्या अंतःकरणांत त्याचें अस्तित्व आहे. संतांच्या ठिकाणीं तो अधिक व्यक्त असतो तर दुर्जनांच्या ठिकाणीं तो अव्यक्त किंवा सुप्त असतो अगर कमी व्यक्त असतो इतकेंच. पापी लोकहि नीति आचरीत नाहीत असें थोडेंच आहे ! चोर आणि दरोडे-खोरसुद्धा आपसांत प्रामाणिकपणा पाळतात आणि परस्परांवर विश्वास ठेवतात !! अर्थात् त्यांचे ठिकाणीं सद्बृत्ति असतेच पण त्याची मर्यादा अगदीं अल्प असते. असो. तेव्हां पापपुण्याच्या किंवा नीतिअनीतीच्या

कल्पना या अशा आहेत. आपण आज पापी असलों तरी भविष्यकाळ आपला आहे, आपण आज अपूर्ण असलों तरी भविष्यकाळ आपला आहे. पूर्णत्वाकडे जाण्यासाठी प्रामाणिकपणे प्रयत्न करा, कोणत्या मार्गाने जावे हा प्रश्न तुमच्यापुढे उभा रहाणार नाही.

सर्वोत्तम भक्त बनणे हे आपले ध्येय असावे. भक्ताची लक्षणे गीतेच्या बाराव्या अध्यायांत फार सुंदर रीतीने वर्णिली आहेत. त्यासंबंधी साधल्यास पुढे केव्हांतरी सविस्तर लिहीन. आपण तीं सर्व वाचून काढावी म्हणजे मुक्ति श्रेष्ठ कां भक्ति श्रेष्ठ याचे उत्तर त्यांत यथार्थत्वाने दिलेले आढळून येईल. एकनाथी भागवतांत अगर तुकारामांचे अभंगांत मुक्तीवरील भक्तीची कल्पना अधिक स्पष्टपणे आढळून येते.

मोक्षपदें तुच्छ केली या कारणें ।

आम्हां जन्म घेणें युगायुगीं ॥

असें तुकोबांनीं स्पष्ट लिहिलें आहे !

जयांचिये आवडी । केली मजशीं कुळवाडी ।

भोग मोक्ष बापुडीं । त्यजिलीं कुळें ॥ ज्ञानेश्वरी अ. १२-६८१

ऐसा द्वंद्वनिर्मुक्त । भयोद्वेगरहित ।

याहीवरी भक्त । माझ्या ठाई ॥ अ. १२-१६९

त्याहीवरी भजनशील । माझ्या ठाई ॥ अ. १२-१९५

मग याहीवरी पार्था । माझ्या भजनीं आस्था ॥ अ. १२-२१४

असें ज्ञानेश्वरींतहि अनेक उल्लेख आले आहेत.

आतां हें पत्र पुरें करतो. मनांत असलेले सर्व विचार लिहीत बसलों तर आणखी पन्नास पानेही पुरणार नाहीत ! आज सुट्टी होती म्हणून लिहावयाला बसलों आणि अडीच तीन तासांत लिहिलें तेवढें लिहून काढलें. मला खूप लिहावेसें आणि सांगावेसें वाटतें; पण तूर्त ते मी कोणाला सांगणार ! श्री. पटवर्धनमास्तर वगैरेना थोडीबहुत करमणूक व्हावी म्हणून मलाही प्रेमानें चार शब्द लिहावेसें वाटतात. शिवाय मातोश्रीचे मी येथें मनानें स्मरण केलें तरी प्रत्यक्ष शब्दांनीं बोलणें मला

कसें शक्य आहे ? मातोश्रीला या पत्रांतील जाडजूड शब्दांचा अर्थ कळला नाही तरी आपण सर्व त्यांना भावार्थ सांगण्यास समर्थ आहोच. पत्र आपल्या नांवानें लिहिलें असलें तरी मजकूर माझ्या नेहमींच्या श्री-पटवर्धनमास्तर, श्री. रामभाऊदादा, डॉ. मिराशी वगैरे बन्धुजनांकरितांही व घरांतील मंडळींकरितांही आहे. श्री. गोपाळनानाला आवडेल तर त्यांनाहि 'आम्ही ना न म्हणों.' माझ्यावर आपली कोणत्याही प्रकारें अवकृपा होणार नाही अशी अपेक्षा मी बाळगूं ना ? श्री. पटवर्धन-मास्तरांना माझी विनंती सांगा कीं आठवड्यांतून कांहीं काळ अगर मधून-अधून आठ पंधरा दिवसांनीं केव्हां तरी सवड काढून तुम्ही आणि त्यांनीं मातोश्रीला ज्ञानेश्वरींतील कांहीं सुंदर, सोप्या ओव्या समजावून सांगाव्या. या बाबतींत कसलाच संकोच ठेवूं नये. त्यांचें पुष्कळ वाचन आहे—ते शिक्षक आहेतच. समजेल तसा अर्थ सांगावा. परमेश्वराच्या स्वरूपासंबंधी थोडीफार चर्चा मधून मधून होईल तर तेवढीच संसारांत कांहीं शांति, समाधान आणि विश्रान्ति लाभेल आणि असें होतां होतां कधीं काळीं—

‘ सुखें असो संसारीं । मग जवळीच हरी । ’

असा तुकोबारायांप्रमाणें आपणां सर्वांना प्रत्यय येईलही !

सर्वत्र बन्धूस सप्रेम नमस्कार.

ती. सौ. मातोश्रीस सप्रेम नमस्कार.

ती. सौ. वैनीस सप्रेम नमस्कार.

चि. शिवरामादि लहान मुलांस सप्रेम आशीर्वाद. पाडव्याचे सुमारास तिकडे येण्याचा विचार आहे. सर्वांचे प्रकृतीस जपावें. कळावें.

सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

आपला
रामभाऊ

॥ श्री ॥

[पत्र क्र. ५]

विष्णुभुवन,

टिळकरोड, पुणे २

श्री. रा. रा. पटवर्धन मास्तर यांसी -

दि. २६-१०-१९३१

कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती विशेष.

मला दिपवाळीचे सुटीत तिकडे येतां येत नाहीं. मला खास आपणां-
करितां चार शब्द लिहावेसे वाटतात, ते या पत्रीं लिहीत आहे. खास
आपणांकरितां याचा अर्थ मजकूर गुप्त ठेवणें नव्हे हो !

मी येथें जगांतील कांही प्रमुख धर्मग्रंथांचा आणि धर्मतत्त्वांचा
अभ्यास करीत असून त्याचबरोबर समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राजनीति-
शास्त्र व नीतिशास्त्र (तत्त्वज्ञान) या चार विषयांचें सूक्ष्म ज्ञान मिळवि-
ण्याचा प्रयत्न करीत आहे. त्यामुळें सृष्टींतील अनेक घडामोडींची किंवा
सामाजिक स्थित्यंतरांची उपपत्ति हळुहळूं ध्यानीं येऊं लागली आहे.

सृष्टीची तमोरजांतून सत्त्वाकडे प्रवृत्ति आहे, ही गोष्ट आतां निव्वळ
श्रद्धेचीच उरली नसून ती बुद्धीलाहि पटवून देणें शक्य होत आहे. अर्थात्
मानवी समाजाची किंवा व्यक्तीची वाढहि याच मार्गानें क्रमाक्रमानें
व्हावयाची आहे, हें उघड आहे. मला तुमचें कौतुक वाटतें कीं चार
वर्षांपूर्वीं आमचे घरीं चारचौघांसमक्ष हा प्रश्न आपण उपस्थित केला
होता; व त्यांत वरील सिद्धान्तच तुम्ही पुढें मांडला होता. त्यावर
गीतेंतील १४ व्या अध्यायांतील ६ व्या श्लोकावरील टीका आपणांस
वाचून दाखविण्यांत आली; व 'सत्त्वगुणहि बन्धाला कारण होतो अत-
एव त्रिगुणातीत व्हावें' असें उत्तर आपणांस देण्यांत आलें. कारण
त्रिगुणातीताचें वर्णनहि पुढें २३, २४ व २५ या श्लोकांत केलें आहे.
वरील उत्तरानें क्षणभर तुमचें व माझेंहि त्या वेळीं समाधान झाल्या-
सारखें वाटलें. पण त्या वेळींहि माझ्या बुद्धीचा ठाम निश्चय होईना कीं
व्यवहारांत मी अनिर्बन्ध वागावें काय ? मला प्रथमपासूनच मुळीं हें
उत्तर मान्य नव्हतें. त्रिगुणातीतता ही सर्वश्रेष्ठ अवस्था आहे याविषयीं
सन्देह नव्हता व नाहीं; पण सत्त्वरजतमात्मक प्रकृतिच बन्धनकारक
म्हणून हे तीनहि गुण सारख्याच मापानें मोजणें याला कांहीं विशेष

अर्थ असावा, असें त्या वेळीं हि मला वाटे, 'पुरेपूर व्यवहार कर' याचा अर्थ 'व्यवहारांत वाटेला तसा वाग' असें समजणें मला प्रशस्त दिसत नाहीं. आपली वृत्ति स्वभावतः सात्त्विक, तेव्हां वरील उत्तरानें आपल्या अंतःकरणाला थोडा धक्काहि बसला असेल. तें उत्तर ऐकून माझें हि त्या वेळेला समाधान झालें असें नाहीं पण ज्ञानेश्वरींत तर स्पष्ट लिहिलेलें कीं 'तेवीं सत्त्वं लुब्धकें । सुखज्ञानाची पाशकें । बोढिजती मग खुडके । मृग जैसा ॥' तेव्हां माणसानें सात्त्विक प्रवृत्ति ठेवावी, या आमच्या अंतःप्रवृत्तीला पुष्टि मिळेना. पण त्या उत्तराची छाननी मी आतां करूं शकतो. त्यामुळें तें उत्तरहि चूक नव्हे व आपणहि बरोबर आहों, असें मला वाटतें, आपणांलाहि मी तें पटवूं शकेन.

त्रिगुणातीतावस्था व त्रिगुणात्मक प्रकृति या दोनच गोष्टींचा विचार करावयाचा असेल तेव्हां त्रिगुणातीतावस्था श्रेष्ठ हें कोणालाहि मान्य होईल. किंवा मोक्ष आणि स्वर्ग-नरक यांची तुलना करतां मोक्ष श्रेष्ठ हें निःसंदेहपणें म्हणतां येईल. म्हणून त्रिगुणातीतावस्था किंवा मोक्ष याचा विचार करतां त्रिगुणात्मक प्रकृति किंवा स्वर्ग-नरक ही एका वर्गांत ढकलतां येतात, व तें योग्यच आहे. परन्तु जेव्हां आपण प्रकृतीचें पृथक्करण करतो किंवा स्वर्गनरकादि स्थितींचें वर्गीकरण करतो त्या वेळीं त्यांत पुनः प्रतवारी लावणें अशक्य होतें. आणि तशी ती भगवन्तांनीं लावलीहि आहे. नाहीतर १७ व्या व १८ व्या अध्यायांत सात्त्विक आहार, राजस आहार, तामस आहार, त्याचप्रमाणें त्रिविध यज्ञ, त्रिविध दान किंवा त्रिविध ज्ञान, बुद्धि, धृति वगैरेंचीं वर्णनें देऊन सात्त्विक गुणच सर्व गुणांत श्रेष्ठ असें भगवन्तांनीं कां प्रतिपादलें असतें ?

बाबांकडूनहि वरील सिद्धान्ताला सहजच पुष्टि मिळाली असें मी समजतो. ते म्हणतात, "सृष्टींत सर्व तमोमय जीव; रजोगुण कुठें कुठें दृष्टीस पडतो व सत्त्वगुणी तर विरळाच." याचा अर्थच मी असा करतो कीं तमांतून सत्त्वाकडे जाणें हा सृष्टीचा सहजस्वभाव आहे. तेव्हां "सत्त्व-गुणहि बन्धाला कारण होतो, अतएव त्रिगुणातीत व्हावें" हें उत्तर मला मान्य असलें, तरी त्याबरोबरच तूं व्यवहारांत कसाहि वाग अशी गर्भित (कां ? प्रत्यक्षच) शिकवण दिली जाते, ती मला पटत नाही. येथें त्रिगुणांची छाननी करून कोणत्या कर्मांला, गुणाला किंवा स्वभावाला

सात्त्विकांत, राजसांत किंवा तामसांत ढकलावे याचें सविस्तर वर्णन करणें शक्य नाही. पण एवढें मात्र लिहितों कीं हिरण्यकश्यप, रावण, कंस अगर दुर्योधनादि दुष्ट (खरोखरच त्यांना दुष्ट लेखण्याची प्रत्येकाला पात्रता आहे किंवा काय, परमेश्वराला ठाऊक !) म्हणजे रजोगुणाची पराकाष्ठा होते. व सामान्यतः आपण ज्यांना दरोडेखोर, बेरड, पुंड, लुटारू यांचे अग्रगणी मानतो किंवा याच वृत्तीच्या माणसांना निरनिराळ्या परिस्थितींत हिंमतबहादूर, बेडर, महत्त्वाकांक्षी, कर्तबगार, अशा निराळ्या नांवांनीं संबोधितों ते सामान्यतः रजोगुणप्रधान असतात. परंतु बहुतेक लोक यांना तमोगुणांत ढकलतात व पुष्कळशा तमोगुणमयी प्रवृत्तीच्या माणसांना सात्त्विक समजतात. त्यामुळे पुष्कळ ठिकाणीं ही सत्त्ववृत्ति का तमोवृत्ति अशीही शंका आल्याशिवाय रहात नाही. पण इतक्या खोलांत तूर्त शिरण्याचें प्रयोजन नाही. निष्कर्ष एवढाच काढावयाचा कीं व्यवहारांत त्रिगुणात्मक प्रकृतीचा विवेक साधकानें अवश्य केला पाहिजे. त्रिगुणातीतावस्थेसंबंधीं बोलतांना त्रिगुणांचा विचार पाहिजे तर नका करूं ! असो.

अहिंसा, सत्य, अक्रोध, त्याग, शांति, अपैशुन, दया वगैरे (गीता अ. १६ श्लोक १, २, ३) दैवी गुणांची संपत्ति मिळविण्याचा आपण अवश्य प्रयत्न केला पाहिजे. “व्यवहारच परमार्थमय होतो,” असें आपणांस शिकविण्यांत येतें ना. मग मी म्हणें कीं ही “दैवी संपत्ति संपादन करणें हाच परमार्थ आणि हाच आपला व्यवहार.” मला लिहितांना कठीण वाटतें पण लिहिणें जरूर आहे कीं “व्यवहाराला परमार्थ बनविण्याऐवजीं म्हणजे व्यवहाराची व परमार्थाची अशी सांगड घालण्याऐवजी परमार्थालाच व्यवहार बनवून परमार्थाची आणि व्यवहाराची कां सांगाड घालीत नाही ?”

व्यवहारांत वाटेल तसे वागूनहि म्हणजे प्रसंगीं हिंसा करून किंवा मिथ्या भाषण करून किंवा दरोडे घालून (व हे सर्व अनाचार व्यवहाराच्या नांवावर जाणूनबुजून करून) परमार्थ साधितां येईल अशी माझी भावना नाही. ज्यांची असेल त्यांनीं खुशाल तोच परमार्थ समजून समाधान करून घ्यावें. माझे हातून कळत नकळत असे व्यवहार घडतील तर त्याबद्दल मला वाईट वाटून पश्चात्ताप व्हावा म्हणून मी परमेश्वराची

स्वामींचे हस्ताक्षर

जय माताजी

१०/१०/६३

पो. नं.

चि. मिथळी नारायणराव गोडसे यांनी हरिश्चरणादि अनेक आशीर्वाद विशेष ईश्वरपूजेने स्वकीय सर्व क्लेश.

मुक्ती सर्व पत्रे मिळाली. उत्तमभावी सोळात आता देवाय पत्रे (कोरी) पाठवू नयेत. मला पत्रे नसे. कोणा नवून लिहून घेणे हे फारसे जमत नाही. स्वतः लिहिणे हे नेकेवर होत नाही. सहा एकादशेची बरेच पत्र लिहितो

रुग्धवाने आपल्या मनाचे, बुद्धीचे खेळ क्लेशसे चाकत असतात हे शांतपणे आलेपपणे पाहावे. पाहिजेत. अन्तःकरणाने धर्माधीन्या, नीती अनीती

पाप-पुण्य सुख-दुःख या संबंधीच्या कृती कडा निर्माण होत असतात अन्तः शांतपणे स्थिरपणे अन्तःकरण कराने राखे.

माणसच्या नाकामिथ आडा-आवादी असतात न. त्या सफल विना विफल होण्यावर त्याचे सुखदुःख अनलंबून राहते. त्या सफल व्हाव्या म्हणून त्याचे एक कारणी धडधड पाहू असते. पण

विषयजन्मत मूर्ख मूर्ख होणार नाही अन्तः त्याला कल्पनाय नसते.

साधकाला ही कल्पना आली; पदार्था तरी विषय त्याला पुनः पुनः आपणाकडे ओढीत असतात. त्याने आपल्या पूर्व कृतीचे- स्व-रूपाचे- चिंतन करीत हा रुग्णीच्या भिडुपात्मक खेळ, मायेच्या खेळ, साधकपणा पहात असतो.

हे स्वस्वाम्याचे चिंतन, हे सोडहंध्यान, हे भजन
राखणेने अखंड वाचकास हवे. यासाठी कोळताण
कोळताणा, वाचताणा, स्वाताणा पितोणा सर्व जेवणे
होत असतो हा शानध पणा पाहिजे.

तसा तो अखंड राहात नाही म्हणून विनंती
धरून अर्थातारु ओढे मिळून किंवा अध्यात्म
अर्थ उचडे ठेवून समिती धावून वरून स्वस्वाम्या
सोमप्रदय सुसार श्रवतीति जगुषा राहते श्री
संभारणे, भगवद्गतांचे, सिद्धपुरुषांचे स्मरण
करीत गुरुपदिष्ट मार्ग सोडहंध्यान करीत जावे
भाक्तीयुक्त अन्तःकरणे करीत जावे.

साधनाभ्यासाने मग हळूहळू निश्चल होऊन
शांत होत व साधवासि परमार्थिच्या काळ होतो.

परमार्थ म्हणजे अखंड प्रसन्नता, परम शान्ति.
हा परम शांत अवस्थेत रोधक सोडहंध्यानाने
परमात्मरूपाशी समरस होऊन त्याला हा विश्वाच्या
हृदय पसाव्यात आपणच ओमप्रोक्त भक्त राहिलो
आहो, विश्वरूपाने आपणच भक्त राहिलो आहो
असा प्रत्यय येतो व तो सुरुष दुरवातीत अशा
अखंड आनंदोत्त निभक्त होऊन राहतो. किंवा ह्या,
तो आनंदरूप होतो!

वेळोवेळी पाठवीत
श्री. ५३ वे व श्री. विष्णुनाम (अर) यांनी सुश्रुत
पे. १०. त्यास व श्री. गोडसे, श्री. आंबेकर आदिवरून
स. मिंडकीस आशीर्वाद. कळजे, हे आशीर्वाद. ३१/५/८१
२०२०/५/१५

प्रार्थना करीत असतो. प्रार्थना, उपासना, भजन हाच परमात्म-प्राप्तीचा राजमार्ग आहे. कळावे.

ती. सौ. वैनीस नमस्कार. आमचे घरीं खुशाली कळवून वडील मंडळीस शिरसाष्टांग नमस्कार व मुलांस आशीर्वाद सांगावे. सर्व बन्धुवर्गास व मित्रमंडळीस नमस्कार. लोभ असावा ही विनंति.

आपला
रामभाऊ

॥ श्री ॥

[पत्र क्र. ६]

१५-११-१९३३

श्रीयुत पटवर्धन मास्तर यांसी

कृतानेक शिरसाष्टांग नमस्कार विनंति विशेषः

आपणांला माहीतच आहे कीं आज जवळ जवळ एक तप मी जीवनांतील नानाविध प्रयोग स्वतंत्र वृत्तीनें आणि प्रामाणिकपणें करीत असून नानाविध सिद्धान्त प्रत्यक्ष अनुभवून पहात आहे व त्यामुळें माझे विचार आणि आचार प्रतिक्षणीं उन्नत होत आहेत असें मी निःसंदेहपणें लिहूं शकतो.

आपल्या संप्रदायासंबंधीं मला माहीत असलेल्या कोणाही सांप्रदायिकापेक्षां मीं जास्त विचार केला आहे; किंबहुना तें तत्त्वज्ञान आचरणांत आणण्यासाठीं निष्ठापूर्वक प्रयत्न केले आहेत, हें विधान घाष्ट्यांचें होईल असें मला वाटत नाहीं. संप्रदायाची आत्मोन्नतीसाठीं अशा विविध प्रकारें कसोटी लावून पहाणारा माझ्या माहितींत मी एकच आहे, त्यामुळें सदरहू संप्रदायाचे आणि सांप्रदायिकांचे गुणदोष माझ्या नजरेला आतां दळदळीत दिसूं लागले आहेत. आपल्या सांप्रदायिकांत स्वतःस परममुक्त मानणारे जे अनेक संत आहेत त्यांच्या आचारविचारांचें अनेक दृष्टींनीं अवलोकन करतां येण्यासारखें आहे पण तूर्त मी त्या प्राक्तांत शिरूं इच्छीत नाहीं.

तथापि क्षुल्लक मोहहिं टाळण्याचें ज्यांच्या अंगीं सामर्थ्य नाहीं, क्षुद्र स्वरूपानंद ... ३६

स्वार्थासाठीं दीनदुबळ्यांच्या दुःखांची किंचित्मात्रहि पर्वा न बाळगिण्या-
इतका मनाचा मुर्दाडपणा ज्यांच्या रोमरोमांत भिनला आहे, महात्मा
गांधींसारख्या जगद्वंद्य विभूतीच्या पदधुलीलाही स्पर्श करण्याची पात्रता
नसतांना 'संतपदाच्या' घमेंडींत त्यांना तुच्छतेनें 'अनात्मज्ञ' म्हणून
उपहासात्मक शेरा देण्याइतकी-भर दोन प्रहरच्या सूर्यप्रकाशांत चमचम
करूं पहाणाऱ्या खद्योताप्रमाणे-ज्यांच्या ज्ञानाची मजल गेली आहे, 'करून
अकर्तेपणाच्या' भ्रमांत ज्यांचा संपूर्ण व्यवहार प्रामाणिकपणाला पारखा
झाला आहे, अशा सांप्रदायिकांची आणि त्यांच्या काल्पनिक संतपदाची
कीव करावी तेवढी थोडीच !

“हें विश्वचि माझें घर । ऐसी मति जयाची स्थिर ।

किबहुना चराचर । आपण जाहला ॥ ”

स्वतःच्या घराच्या चार भिती ही त्यांच्या 'विश्वाची' मर्यादा आणि
वडिलोपार्जित वा स्वसंपादित जी काहीं स्थावर जंगम मिळकत असेल तें यांचें
'चराचर !' “अलौकिक नोहावें लोकांप्रति” यासाठीं चारचौघे वागतील
तसा त्यांचा व्यवहार ! “लौकिकाचा उद्वेग” अर्थात् कोणतीहि महत्त्वा-
कांक्षा बाळगण्याची जसरीच नाही; “शास्त्रावरील उबग” अर्थात्
धर्माधर्माची विचारणा करण्याचें प्रयोजनच उरत नाही.

हें सर्व कबूल ! पण मी म्हणतो, “उगेपणीं चांग । आथी भर । ”
इकडे लक्ष देऊन 'गप्प' तरी बसना ! पण तेंही होत नाही कारण
ज्ञातेपणाचा 'फुंज' चढतो त्याला आवर कोणीं कसा घालावयाचा ?

ज्यांना नीति-अनीति, धर्माधर्म, सत्यासत्य, पुण्य-पाप कळून घेण्याची
दिक्कतहि वाटत नाही, त्यांनीं द्वंद्वापलीकडच्या भाषा कशाला
बोलाव्या ?

खरा सन्त तोच कीं ज्याच्या “लीलेमार्जीं नीति जियाली दिसे । ”

खरा सन्त तोच कीं जो “विचरे विश्व होऊनी विश्वामार्जीं ॥ ”

अ. २-३६७

खरा सन्त तोच कीं ज्यानें “भोगिली निःसंगता कामनेविण ॥ ” अ ५-९७

खरा सन्त तोच कीं ज्याला- “सुखदुःख जाणणें नाही ॥ ” अ. १२-१४९

जगाच्या जीवीं आहे । परी कवणाचा कहीं तोहे ।
जगचि हें होय जाये । तो शुद्धीही नेणें ॥ अ. ५-७९

अशा महात्म्याची अवस्था

“ म्हणोनि शरीरी जरी होती । तरी कर्मबन्धा नाकळती ।
जैसा का भूतचेष्टा गभस्ती । घेपवेना ॥ (अ. ३-१८३)

अशी असते.

तो मनुष्यासारखा तरी आवडे । परी मनुष्यत्व त्या न घडे ।
जैसे जळामाजि न बुडे । भानुबिंब ॥ १ ॥
तेणें न पाहतां विश्व देखिलें । न करितां सर्व केलें ।
न भोगितां भोगिलें । भोग्यजात ॥ २ ॥
एकेचि ठायीं बैसला । परि सर्वत्र तोचि गेला ।
हे असो विश्व जाहला । आंगेचि तो ॥ ३ ॥ अ. ४-१००, १, २

अशा मुक्तावस्थेचा तो अखंड उपयोग घेत असतो.

तो करी तेतुली पूजा । तो कल्पी तो जप माझा ।
तो असे तेचि कपिध्वजा । समाधि माझी ॥ अ. १८-५५

अशा प्रकारचा या परमभक्ताचा व्यवहार असतो.

देवासी अवतार भक्तांसी संसार । दोहींचा विचार एकपणें ॥ १ ॥
भक्तांसी सोहळे देवाच्या अंगें । देव त्यांच्या संगें सुख भोगी ॥ २ ॥
देवें भक्तां रूप दिलासे आकार । भक्तीं त्याचा पार वाखाणिला ॥ ३ ॥
एका अंगीं दोनी जालीं हीं निर्माण । देवभक्त पण स्वामिसेवा ॥ ४ ॥
तुका म्हणें येथें नाहीं भिन्न भाव । भक्त तोचि देव, देव भक्त ॥ ५ ॥
अशा प्रकारची तुकोबांनीं वर्णिलेली ‘ भेदी अभेदावस्था ’ तो अनुभवित
असतो !

आणि संतांच्या या अनुभवस्थितीच्या वर्णनाला शब्द अपुरे पडतात हें
जाणून ज्ञानेश्वर लिहितातः

ऐशी द्वैताची भाष जाये । मग म्हणों जरी एकचि होये ।
तरी तेथ साक्षी कवण आहे । जाणते जें ॥ १ ॥

म्हणोनि असो हें आघवें । एथ न बोलणें काय बोलावें ? ।

ते खूणचि पावले स्वभावें । आत्मारामीं ॥ अ. ५-१३५, ३६

असो.

ईश्वराची स्मृति होतांच ज्याच्या अंतःकरणांत पावित्र्याची प्रभा फांकत नाही, ईश्वराची स्मृति होतांच ज्याच्या हृदयांत सत्याचा सूर्योदय होत नाही, ईश्वराची स्मृति होतांच ज्याचें अंतर प्रेम, भूतदया, सहानु-भूति आदिकरून कोमल भावनांनीं भरून जात नाही असे कित्येक 'सामान्य लोक' असतील असें क्षणमात्र गृहित धरलें तरी असा महात्मा (!) सुदुर्लभः अशी माझी समजूत होती. पण आपल्या संप्रदायांतच काय पण महाराष्ट्रांतील अनेक संप्रदायांत असे अनेक महात्मे (!) आज 'सहजसुलभ' झाले आहेत; आणि म्हणूनच दैन्य, दारिद्र्य आणि दौर्बल्य या त्रिदोषांनीं ग्रस्त होऊन आजचा महाराष्ट्र अधोगतीच्या अंशरूणावर खिळून राहिला आहे.

वेदान्त दुबळेपणा शिकवीत नाही. उलट वेदान्ताचा सामर्थ्यवान सन्देश—संतांची स्फूर्तिदायक घोषणा—अखिल विश्वाच्या उन्नतीकरितां आणि उद्धाराकरितांच असते. पण आजकाल वेदान्त व्यवहारांत आण-णारा 'वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः' झाला आहे याचा सहजच प्रत्यय येत आहे.

आपल्या उन्नतीचा एकच एक प्रभावी मार्ग असेल तर तो अंतर्निरी-क्षणाचा ! आपल्या कायिक, वाचिक, मानसिक, क्रियांचे, आचार, उच्चार आणि विचारांचे प्रतिक्षणीं प्रामाणिकपणें सूक्ष्म निरीक्षण कर-ण्याचा परिपाठच माणसाला प्रगतीच्या मार्गावर एक एक पाऊल पुढें नेऊं शकतो असा माझा अनुभव आहे ! आपल्या अंतःकरणांत प्रतिक्षणीं उद्भूत होणाऱ्या नानाविध विकारांचें आपण साक्षित्वानें निरीक्षण करण्याचा सतत अभ्यास करूं तरच अंशाअंशानें आत्मोन्नति व्हावयाची ! मन आदिकरून एकादश इंद्रियांच्या आहारीं न जातां हीं सर्व इंद्रियें स्ववश करावयाचीं यासाठींच आपलें नेहमीं प्रयत्न असावयास पाहिजेत. मात्र हटाग्रहानें इंद्रियांचा निग्रह हा इंद्रिय निर्दालनाचा उपाय किंवा मार्ग नसून वृत्ति अखंड आत्मरूपी स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न करतां करतां, आणि 'चित्ताचें समत्व' हें जें योगाचें सार तें प्राप्त करून घेतां घेतां

“ तयांची क्रिया ढाळेंढाळें (हळूहळू) गळती आहे ” अशा क्रमानें हळूहळू शरीरभावांची आणि इन्द्रियविषयांची विस्मृति व्हावयाची आहे. असो.

सांप्रदायिकांवरील माझ्या या टीकेचा रोख आपल्या ध्यानीं आला असेलच. खरोखरच मी असें लिहितों कीं इतर संसारी माणसांप्रमाणें सर्वसामान्य व्यवहार तुम्ही करतां म्हणून तुम्हांला मी दोष देतो असें नव्हे. घरदार, मुलेंबाळें, शेतवाडी आणि गुरेंढोरें यांच्या साहाय्यानें आणि साहचर्यानें करतां येईल तसा सुखानें संसार करा. यथाशक्ति साधेल तेव्हां अलिप्तपणाची भावनाहि ठेवण्याचा प्रयत्न करा. तुमची कुवत कमी आहे म्हणून तुम्हांला कोणी दोष देत नाहीं. पण कृपा करून संतपणाच्या घमेंडींत—मुक्तावस्थेच्या वृथा अभिनिवेशाच्या भरांत—स्वतःच्या कूपमंडूकवृत्तीचें जगाला प्रदर्शन दाखवून टीकास्पद होऊं नका ! असो.

हा विषय येथेंच पुरा करूं. अंशाअंशानें परमात्मभाव स्थिरावूं लागला, दृढ होऊं लागला म्हणजे क्षुद्रभाव सहजच नष्ट होत जाणार आहे.

श्रीमती सौ. वैनीसाहेबांस व त्याचप्रमाणें आपलें छोटे चिरंजीव नानासाहेब यांस आमचे शुभाशीर्वाद प्रविष्ट करणें सर्वत्रांचा क्षेमसमाचार कळविणें. बाकी मजकूर अधिकोत्तर नाहीं, कळावें. कृपालोभ वृद्धिगत व्हावा ही विनंती.

आपला

रामभाऊ

॥ श्री ॥

[पत्र क्र. ७]

ता. १७-८-१९३१

श्री काकासाहेब यांस

कृतानेक साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आपण प्रेमानें पाठविलेलें भगवान् ज्ञानराजांचें चित्र सच्चिदानंद सद्गुरूंना आपले वतीनें सादर समर्पित केलें. महाराजांनीं त्या सुंदर मूर्तीचें मोठ्या आदरपूर्वक, उत्सुकतेनें व कृपापूर्ण कौतुकानें अवलोकन केलें व त्यांचे नेत्र प्रेमाश्रूंनीं क्षणभर भरून आले. आपले ठिकाणची गुरुभक्ति श्रींना समाधान होईल अशा रीतीनें आपण अद्यापि व्यक्त

करूं शकलां नव्हतां; व याबद्दल श्रींचा आपणांवर थोडाफार रसवाहि होता ही गोष्ट आपणांस विश्रुत आहेच. पण श्रींचे ठिकाणीं असलेली आपली अनन्य निष्ठा अंशतः तरी निर्दिशित व्हावी यासाठीं आपण ही जी योजना केलीत ती खचित सुफलदायी झाली आहे, असें मी निःसंदेहपणें लिहीत आहे. चित्र पाहून बाबांना परम समाधान वाटलें. माझेकडे पाहून त्यांनीं म्हटलें— “तुम्ही दोनतीन महिने मेहेनत घेऊन मला ज्ञानेश्वरी लिहून दिलीत तर लिमयांनीं मूर्तिमंत ज्ञानेश्वरच माझ्या समीप आणून ठेवले. उद्यापासून या तसबिरीची आपण पूजा सुरू करणार.” आणि काकाजी, ज्ञानराजांचें नित्य दर्शन घडावें म्हणून त्यांनीं ती आपल्या शयनासनासमीपच ठेविली आहे. मूर्तीचें सूक्ष्म निरीक्षण करीत असतां ‘ज्ञानेश्वर इतके गौरवर्ण असतील का?’ अशी त्यांनीं पृच्छा केली. चित्रांतील ज्ञानराजांची दृष्टि फारच उत्कृष्ट साधली आहे असा त्यांचा अभिप्राय आहे. या दृष्टीलाच ते ‘खेचरीमुद्रा’ असें संबोधितात व ती व्यक्त करण्यांत चित्रकाराचें अतुल कौशल्य दिग्दर्शित होत आहे. आपल्या भाचानें चित्रकलेचा थोडाफार अभ्यास केला असून अंशमात्र सद्गुरुसेवा घडावी या हेतूनें आपण त्याच्याजवळून सदर चित्र काढून घेतलें, वगैरे आपल्या मनांतील आशय आपण सांगितल्याप्रमाणें मी श्रींच्या चरणीं अत्यंत विनम्रपणें निवेदन केला. त्या वेळीं त्यांनीं आपणासंबंधीं काढलेले धन्योद्गार ऐकून मला अत्यंत आनंद झाला. “लिमयांनीं मूर्तिमंत ज्ञानेश्वरच माझ्यासमीप आणून ठेवले. त्यांनीं तुमच्यावर ताण केली.” काकाजी, हे उद्गार वाचून तुम्हांलाहि धन्यता वाटणार नाही का? भक्तीची ही अशी जाति आहे. ‘तदहं भक्त्युप-हृतमश्नामि प्रयतात्मनः’ या भगवदुक्तीची सत्यता येथें अनुभवास येते.

या प्रसंगीं श्री. नरुमामा यांच्या नांवाचाहि उल्लेख झाल्यावांचून राहिला नाही. बाबांच्या बोलण्याचा मतितार्थ असा कीं प्रारंभाला शिष्यानें ‘मला हें कळलें’, ‘मला हें ठाऊक आहे’, ‘मला हें समजतच होतें’ अशा प्रकारची मनाची वृत्ति न ठेवतां अभ्यासाकडेच सर्व लक्ष द्यावें व अभ्यास वाढवितां वाढवितां कित्येक प्रश्नांची विवेकानें प्रतीति पहावी. नाहीतर जी गोष्ट शिष्याला समजली नाही अशी श्रींची समजूत असते ती ‘मला कळली’ असा विश्वास तो भ्रांतीनें बाळगीत असतो.

व त्यापासून त्याचें व इतरांचेंहि हित न होतां कांहीं तरीच होतें. येथें मला त्यांनीं ' तें मला ठाऊक आहे ' हें पालुपद धोकणाच्या व ' मोदक तयार आहेत; आपापले द्रोण सरसावा ' अशी एकच धांदल करणाऱ्या ' सुगरणीची ' कथा सांगितली. श्री. नरुमामाकरितांच ही दृष्टांतकथा घेण्यांत आली होती हें उघड होतें. बाबांचें म्हणणें असें कीं संभाषणाच्या ओघांत जो शब्द महत्त्वाचा म्हणून ते बोलत असतात तो शिष्याच्या गळीं उतरला किंवा एका कानांत शिरून दुसऱ्या कानानें बाहेर पडला, हें त्यांना समजतें व शब्दाच्या महत्त्वग्रहणाची ही कला ज्या शिष्याला जितक्या प्रमाणांत साधली तितक्या प्रमाणांत त्याचा अधिकार अधिक असतो. श्री. नरुमामांनीं बाबांना आपल्या हातून चूक झाल्याचें विदित केले असतां श्रींनीं ' परमार्थांत कधींच चूक होऊं शकत नाही ' असा आपला अनुभव त्यांस सांगितला पण या वाक्याचें महत्त्व श्री. नरुमामा ग्रहण करूं शकले नाहीत असा श्रींच्या भाषणाचा रोख दिसला. श्री. नरुमामांसंबंधींचें त्यांचें मत बरेंचसें निवळलें असलें तरी त्यांचेविषयीं कृपेचा ओलावा उत्पन्न होण्याइतकें मतपरिवर्तन होण्यास त्यांस तुमच्याप्रमाणेंच कांहींतरी एखादी ' अजब योजना ' करावी लागेल ! अर्थात् ती योजना त्यांस मी किंवा तुम्ही तरी काय सुचवूं शकणार ? ती ज्याची त्यानेंच योजावयाची !

आपलेसंबंधीं त्यांचें मत मुळांतच तितकेसें प्रतिकूल नव्हतें. मुंगीपासून ब्रह्मदेवापर्यंत म्हणजे ज्याला आपण सजीव सृष्टि म्हणतो त्यांतील जीवत्व म्हणजे सोऽहं स्फुरण आपल्या प्रतीतीस येऊं शकतें; पण दगडांत चैतन्य असेल का ? किंवा तें प्रतीतीस कसें येईल, अशा आशयाची आपली पृच्छा होती. आपला प्रश्न वाह्यात होता असें श्रींनाहि वाटलें नसेल. आपणांवर श्रींचा रोष झाला असेल तो एवढ्याचकरितां कीं तो प्रश्न ' अवेळी ' होता. पण हा मोठा अक्षम्य अपराध झाला असें कोणीच म्हणूं शकणार नाही. त्यायोगें आपणांवर थोडासा ' चिकित्से-खोरपणा ' आरोपित झाला इतकेंच असो; आजच्या प्रसंगानें आपण त्या आरोपाचा निरास करून भक्तिभाव सिद्ध केला आहे, असें सद्गुरूंचे वतीनें मी आपणांस निवेदित करीत असून त्यांचे कृपेचा ओलावा आपणांला अधिकाधिक लाभेल असा मला भरंवसा वाटत आहे.

काकाजी, आपल्या सांप्रदायांतील कित्येक बंधुभगिनींशीं आपणा सर्वांचाच थोडाफार परिचय झाला आहे. परंतु मला त्यांचे ठिकाणीं क्वचित्तच 'चिकित्सावृत्ति' आढळून आली आहे. या बाबतींत समक्ष भेटींत आपणांस थोडेंफार बोलतां येईल. बाबांचा स्वभावच असा कीं भोळीभक्ति त्यांना प्रिय. अर्थात् आपण दाखविलेला चिकित्सकपणा त्यांना खपला नाहीं यांत नवल नाहीं ! काकाजी, आपली 'चिकित्सावृत्ति'—कीं जिला मी 'जिज्ञासा' असें सुंदर नांव देईन ती—भक्तीच्या अगर श्रद्धेच्या भाराखालीं दबून जावी, असें मला वाटत नाहीं. आपल्या कोणत्याही आशंकेचीं समाधानकारक उत्तरें देतांना प्रियंवदाला कधीं-तरी संकोच वाटेला का ?

आज परिस्थिति अनुकूल असल्यामुळें मला येथें राहून यथेष्ट अभ्यास करणें शक्य झालें आहे. सध्यां मी जगांतील सर्व प्रमुख धर्मां-तील मूलतत्त्वांचा प्राथमिक अभ्यास करीत असून पाश्चात्य व पौर्वात्य नीतितत्त्वांचा तुलनात्मक खोल विचार करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

आचार्य जावडेकरांसारख्या चिकित्साग्रणीचा सहवास मला लाभला आहे. आणि उत्कट भावना हा तर माझ्या स्वभावाचा विशिष्ट गुण आहे. गेलीं आठ वर्षे तर या गुणाचें एका विवक्षित रीतीनें संवर्धन झालें आहे. त्यामुळें माझा चिकित्सकपणा सृष्टीच्या आदिकारणाचा ठाव घेण्यासाठीं तिच्या बुडाशीं जाऊन सर्व सृष्ट पदार्थमात्राचें पृथक्करण करूं पहाण्याइतक्या पराकोटीला पोहोंचूं पहात असला तरी माझी भावना तितक्याच अगर त्याहूनही उत्कटतेनें आणि श्रद्धेनें बाबांच्या पायाशीं वसून त्यांच्या मुखांतून निघालेला प्रत्येक शब्द झेलूं शकत असते.

गाज चार दिवस झाले. हा संबंध महिना दररोज बाबांचे दर्शनाला जावयाचें असा निर्धार केला आहे; व तो तसा बाबांना कळविलाही आहे. श्रींचा स्वभावमला आतां पूर्ण परिचित असा झाला आहे. तरीहि मला त्यांनीं सांगायला कमीं केलें नाहींच कीं दररोज मी निरूपण करी-नच असें समजूं नका म्हणून.

'पण मी कुठें निरूपणासाठीं हपापलों आहे ? मी फक्त आपली सेवा करणार आहे'—पादसेवन करीत करीत मी उद्गारलों.

‘सद्गुरुंच्या कृपादृष्टींतहि सामर्थ्य असतें, नाही ?’ अशी पृच्छा करण्यांत आली.

‘निश्चित ! मी तर तेवढ्यांतच समाधानी आहे !’ आणि काकाजी, चरणांचा आश्रय असतां माझी उत्कटता त्यांचे अंतःकरणाला प्रेमाची भरती आणून त्याला मुखावाटे मार्ग दिल्याशिवाय कशी रहात असेल !

मनुष्यमात्र स्वल्पलशील आहे. त्याचे हातून क्वचित् प्रसंगीं चूक होणार नाहीं असें कसें होईल ? पण सेवेच्या सबल साधनावर ती तित-क्याच प्रेमानें सुधारून घेतली जाईल अशी निष्ठा बाळगणें शक्य नाहीं का ? काकाजी, सद्गुरुकृपेनें सद्ब्रह्मचा साक्षात्कार जसजसा अनुभवाला येत जाईल तसतसा अहंतेचा अभिमान तिळातिळांनें कमी होणार आहे. संताला हिंसा करतां येते, तो असत्य भाषण करूं शकतो, तो अनाचारी राहूं शकतो वगैरे गोष्टींचा अनुभव मला अद्यापि आला नाहीं ! अशा परिस्थितींत हातून घडणाऱ्या बऱ्यावाईट कर्माविषयीं मी उदासीन कसा राहूं शकेन ! आणि मी अकर्ता, अभोक्ता आहे असें आग्रहानें म्हटलें म्हणून कर्मबन्धापासून माझी कशी मुक्तता होणार ! मी परमात्म्याची प्रार्थना करीन कीं मला आणखी एक पाऊल समीप घे ! आणि आपल्या अनंत चैतन्यांत या सेवकाला अखंड विलीन करीपर्यंत तरी त्याचे चित्ताला सदाचाराची सद्भासनाच दे !

मी उपनिषदांचा अभ्यास करीत आहे. त्यांतील मौजा किती लिहूं ! त्या प्राचीन पूज्यतम द्रष्ट्यांनीं आपापला अमोल अनुभव अक्षरां-अक्षरांतून ओतून ठेवला आहे. सद्गुरुकृपेच्या दिव्य प्रकाशाचा आधार नसता तर त्या निबिड अरण्यांतील अभेद्य गिरिकपाटाच्या दुर्गम गुहे-मध्ये दडून राहिलेल्या गूढ धर्मतत्त्वांचा उलगडा करणें कल्पनातीत दुर्घट झालें असतें. पण आतां त्या प्राचीन ऋषींच्या दिव्य संदेशांतील एक एक अक्षराबरोबर अंतःकरण उचंबळून येतें.

काकाजी, आतां आवरतें घेतों. आपणालासुद्धां अभ्यास केला पाहिजे वरं का ! वेळ नाहीं ही सबब नाहीं चालावयाची ! निराशा हा शब्दच कोशांतून कमी करून टाका ! एक एक क्षण लाभेल तो आनंदाचाच ! अभ्यास ! अभ्यास !! अभ्यास !!! असा निदिध्यास लागला पाहिजे !

सोऽहं स्मरण हेंच अमृतत्वाची प्राप्ति करून घेण्याचें सुलभ साधन आहे !!

‘अमृतस्यैष सेतुः’ इति शम् ।

आपला

प्रियंवद

॥ श्री ॥

४३१ सदाशिव, पुणे.

दि. १२-३-१९३४

[पत्र क्र. ८]

कृ. शि. सा. न. वि. वि.

प्रियश्री काकाजी,

निदान चार सहा महिन्यांनीं तरी एखादें पत्र पाठवून विचारविनिमय करावा अशी प्रबळ इच्छा असूनही वर्षावर्षांत माझ्याकडून पत्र जात नाही अशी वस्तुस्थिति आहे खरी. तथापि मनुष्य जितकी उत्कट इच्छा करील तितके त्याचे प्रयत्नही जोरदार होतात व जितका प्रयत्नांचा जोर अधिक तितकें परिस्थितीला स्ववश करण्याचें त्याचें सामर्थ्यही वाढत जातें, या त्रिकालाबाधित सिद्धांताचा अशा वेळीं मला प्रत्यय आल्यावांचून रहात नाही. वर्षांतून एखादें कां होईना, आपणांस पत्र लिहिण्याची संधि मला लाभते याबद्दल मनाला आनंद वाटतो व त्यायोगें उत्साहालाही बहर येतो.

तसें म्हटलें तर परवां थोडे दिवसांपूर्वीच आपली प्रत्यक्ष भेट झाली होती; आणि तास दोन तास नव्हे तर चांगले दोन आठवडे मी आपल्या सहवासांत काढले. पण त्या वेळीं कांहीं मी आपल्याशीं तितका मोकळेपणानें बोलूं शकलों नाहीं. माझा निरुपाय होता. त्या वेळीं माझी सर्व शक्ति एका विशिष्ट गोष्टीकडे केंद्रीभूत करण्याचा मी प्रयत्न करीत होतों आणि तसें केल्याशिवाय मला माझा पुढील मार्ग स्पष्ट दिसण्यासारखा नव्हता. त्यामुळें माझ्या वर्तणुकींत कांहीं अनादर, अनास्था किंवा उपेक्षाबुद्धि आली असली किंवा मोकळेपणांत थोडें फार वैगुण्य नजरेस आलें असलें तरी त्यामुळें मजवर आपली नाराजी होणार नाही असा भरंवसा बाळगतां. बाकी माझ्या उत्कट भावनाप्रधान विशिष्ट

प्रकृतीचा व तज्जन्य अव्यवहार्य वर्तनाचा आपणाला बहुत दिवसांचा परिचय असल्यामुळे माझ्या वर्तनातील संकोच वृत्तीबद्दल किंवा मोकळेपणाच्या अभावाबद्दल आपणांला शंकाहि आली नसेल आणि कदाचित् शंकेची ओझरती लहर येऊन गेली असली तरी आपण ती विचारांत घेतलीही नसेल. कदाचित् माझ्या त्या वर्तणुकीचा सांप्रदायिक अनुभवा-संबंधीं वरिष्ठतेची कल्पना मनांत असल्याने आपण निवळ अध्यात्माकडे संबंध जोडला असेल व उगाच “लहान तोंडीं मोठा घांस कशाला ?” असा पोक्त विचार करून आपण मनांत आलेली लहर दाबूनहि टाकली असेल.

नेहमीहून कांहींशा निराळ्या अशा त्या वेळच्या माझ्या वागणुकीबद्दल आपल्या मनांत अंशमात्रानें कां होईना, शंकेची लहर आली असो वा नसो मला त्या वेळच्या माझ्या विशिष्ट वृत्तीचा व त्या वृत्तीच्या मुळाशीं असलेल्या कारणांचा आविष्कार आपल्याजवळ करणें आत्मशुद्धीसाठीं तरी प्राप्तच होतें. सध्यांच्या गांधीयुगांतला ‘आत्मशुद्धि’ हा विशिष्ट शब्द येथें मी मोठ्या उदात्त अर्थानें योजिला आहे असें नाहीं. भावार्थ एवढाच, माझ्या मनाला पुष्कळ दिवस आपणांला ही गोष्ट सांगावी असें राहून राहून वाटे आणि आज ती लिहून टाकल्यानें चित्ताला जरा समाधान वाटत आहे इतकेंच. तूर्त माझी वृत्ति त्या वेळीं अशा प्रकारची होती एवढाच उल्लेख करतो. तिच्या मुळाशीं असलेलीं कारणेहि कोणत्याहि तऱ्हेनें अपवित्र किंवा अशुद्ध नसलीं तरी त्यांचा आपल्याशीं यत्किंचितही संबंध नसल्यामुळे तीं येथें निर्दिष्ट करण्याच्या भरीस पडत नाहीं.

काकाजी, विश्वाचें वास्तविक स्वरूप व त्याच्या उत्पत्ति-स्थितिलयादि प्रक्रिया, अनाद्यनन्त अशा सत्तत्त्वाचें सामर्थ्य आणि स्वतःचें जीवन-हेतुविषयक ज्ञान यासंबंधीं अंतःकरणांत प्रबळ जिज्ञासा निर्माण झाली असतां ज्यांच्या केवळ कृपेमुळेच सत्याचा प्रकाशमय मार्ग चोखाळण्याचें सद्भाग्य लाभलें, त्या मुक्तिमार्गदर्शी सद्गुरूंच्या आदरयुक्त स्मरणानें कोणत्या सच्छिष्याच्या हृदयसागराला भरती येणार नाहीं ? घडीनें घडी वाढत्या समाधानाचा प्रत्यय येत असल्यामुळे ज्या मार्गावरील श्रद्धा दिवसानुदिवस दृढावत आहे त्या स्वयंतेजानें प्रकाशित

असलेल्या अखंडानंददायी मार्गाविषयींच्या प्रेमातिशयानें चित्ताला प्रसन्नता येऊन अंतःकरण आनंदानें उचंबळून आलें तर त्यांत नवल कोणतें ? काकाजी, सद्गुरूंनीं देह ठेवला म्हणून आपण शोकविव्हाल होऊन आक्रंदन धरूं लागलों तर ती आपली कृति सच्छिष्याला खचित शोभेशी होणार नाहीं. जगांत सत्य जिवंत आहे आणि तें सदैवच जिवंत असणार. तोपर्यंत सत्यस्वरूपी सद्गुरूही जिवंतच आहेत. आतां त्या चिरंतन सत्त्वरूपाची सेवा हीच सद्गुरूची सेवा, त्या अखंड प्रकाशमय मार्गावरील प्रगति हीच सद्गुरूची आरती, निरासक्त व्यवहार हाच सद्गुरूला वाहिलेला पुष्पहार आणि आत्मौपम्यबुद्धीनें सर्वभूतहितासाठीं सदैव झटत असतां अखिल विश्वांत दुमदुमणारे अंतःसमाधानाचे पडसाद हाच सद्गुरूचा प्रसाद !

पण काका, ही वृत्ति अखंड टिकत नाहीं. आपलें सामर्थ्य अपुरें ! तेव्हां प्रसंगीं अंतःकरण शोकानें व्याप्त झाल्याखेरीज रहात नाहीं. विचारानें हा आवेग मागें टाकण्याचा प्रयत्न करावयाचा इतकेंच.

काका, आपलें संप्रदाय-विशिष्ट तत्त्वज्ञान आज बारा वर्षे मी स्वानुभवाच्या कसावर नानाविध प्रसंगीं भिन्न भिन्न अंगांनीं घांसून पहात आहे. आणि प्रतिप्रसंगीं त्याची उज्ज्वलता अधिकाधिकच प्रत्ययास येत आहे. पण त्याचबरोबर हेंहि लिहिणें अवश्य आहे कीं, पूर्वींच्या माझ्या संप्रदाया-विषयींच्या आमक कल्पनांत अनुभवानें किती तरी पालट घडून आला आहे व नवीन भ्रम निर्माण होऊं नयेत म्हणून मी प्रामाणिकपणें दक्षता बाळगीत आहे.

सांप्रदायिकांच्या ईश्वरस्वरूपविषयक आणि धर्मविषयक संकुचित भावना व तज्जन्य दुराग्रह (संतपणाची घमेंड), अहंपणा, परमतासहिष्णुता इत्यादि वृत्ति पाहिल्या आणि सत्यासत्याविषयीं बेफिकिरी दाखवणारा परंतु ब्रह्मज्ञानाच्या तत्त्वज्ञानावर विकला जाणारा क्षुद्र स्वार्थीपणाचा व्यवहार पाहिला म्हणजे त्यांच्या भोळ्या भावाची किंवा बुद्धिमांड्याची कीव करावी किंवा लबाडीची चीड यावी, याचा उलगाडा होत नाही. त्यांच्या व्यवहाराच्या बुडाशीं मोठेपणा वा भूर्खपणा असो वा स्वार्थहेतुमूलक लबाडी असो, दोन्हीही त्यांच्या उन्नतीला अडथळा आणणारी आहेत, एवढी गोष्ट खरी.

आपल्या संप्रदायाची एक विशिष्ट संघटना नव्हती हें भाग्यच म्हणा-
वयाचें. त्यामुळें सांप्रदायिकांचें निदान अनहित तरी झालें नाहीं. शिवाय
संप्रदायाचें क्षेत्रहि अगदीं मर्यादितच होतें. त्यामुळें आपल्या संप्रदाया-
विषयीं मला फारसें लिहावयाचें नाहीं. 'ज्ञातेपणाचा फुंज' एवढी एक
गोष्ट वगळली तर माझ्या परिचित मंडळीबाबत मला असें म्हणतां
येईल कीं प्रत्येकाची थोडीफार उन्नति होण्यासच संप्रदायाची मदत झाली
आहे; मात्र 'संसार हा प्रकृतीचा खेळ आहे, आत्मा अलिप्त आहे' असले
चार शब्द बोलतां आले म्हणजे तेवढ्यानें 'करून अकर्तेपणा' पदरीं
पडतो किंवा 'स्थितप्रज्ञावस्था' प्राप्त होते असें मानणें हा संकुचित
विचारांचा परिणाम आहे, ही गोष्ट प्रत्येकांनें नीट लक्षांत ठेविली
पाहिजे.

काकाजी, प्रस्तुतच्या धर्ममठांनीं महाराष्ट्राची केवढी दैना मांडली
आहे आणि मठस्थापनेच्या पवित्र मूलहेतूला हरताळ फांसून धर्माच्या
नांवाखालीं अघोर अनाचार आणि अश्लील बुवाबाजी यांचा कसा दिवसा-
ढवळ्या धुमाकूळ चालविला आहे, त्याचें प्रत्यंतर आलें म्हणजे मन
विषण्ण होतें आणि धर्मातील गूढपणा आणि ब्रह्मज्ञानासाठीं निर्माण
झालेले गुप्त संप्रदाय नामशेष होऊन धर्म हा उघड आचाराचा विषय
कधीं वनेल याकडे आशाळभूतपणें डोळे लागून रहातात.

भावनेच्या भरांत मी चिडून कांहींतरी लिहीत नाहीं. पण अंधश्रद्धा
माणसाची कशी केव्हां फसगत होईल याचा नियम नसतो, ही गोष्ट
आपल्या निदर्शनाला आणणें अवश्य वाटतें.

समाजाला धर्मप्रवण करण्याच्या उद्देशानें स्थापन झालेल्या धर्मपीठांनीं
किंवा सांप्रदायींनीं साधनांत गुप्तपणा ठेवणें अत्यंत अनिष्ट आणि घातुक
आहे. त्यायोगें सामान्य जनतेची दिशाभूल करणें सहज शक्य होतें. साधनें
स्पष्ट आणि उघड असतील तर त्यांचा कस लावणें सामान्य जनतेला जड
वाटत नाहीं किंबहुना त्यांची विचारशक्ति जागृत करून त्यांना सत्याचा
अगर ज्ञानाचा मार्ग दाखविण्याचा हा एकच उपाय आहे. एकाद्या व्यक्ती-
च्या मानसिक व्यवहाराचें संपूर्णपणें आकलन करणें कोणालाच कधीं शक्य
नसतें. आपण फार तर त्याच्या मानसिक व्यवहारासंबंधीं स्वानुभवावरून
व इतर कांहीं साधनांनीं ठोकळ अनुमान बांधूं शकतो. परंतु त्या व्यक्तीचे

बाह्य व्यवहार, त्याचें बोलणें, चालणें, खाणेंपिणें, निरनिराळ्या प्रसंगीं निरनिराळ्या व्यक्तींशीं होणारे भिन्न भिन्न व्यवहार वगैरे गोष्टी आपणाला स्पष्ट दिसू शकतात; व त्यांवरून त्याच्या पात्रतेविषयी योग्य कल्पना येणें आपणांला वरेचसें शक्य होतें. बाह्य वर्तनांत सुद्धां ढोंग आणि दंभ माजवून लोकांची दिशाभूल करतां येणें अशक्य नाहीं. पण बाह्य वर्तनांतील दंभ लौकर उघडकीस येण्याचा संभव असतो. मुळांतच गुप्त साधनांनीं धर्मसंघटनेला प्रारंभ केला तर बुवाबाजीला सहजच भरपूर अवसर मिळतो.

दुसरी गोष्ट व्यक्तीचे बाह्य व्यवहारसुद्धां दिवसांतून चोवीस तास आपल्या नजरेला येत नाहींत. तरीपण आपण एखाद्या व्यक्तीच्या निरंतर सहवासांत असूं तर त्याच्या स्वभावासंबंधीं व पात्रतेसंबंधीं आपल्या कल्पना फारशा चुकत नाहींत. एखाद्या व्यक्तीवर कोणी चोवीस तास पहारा करूं शकत नाहीं. (तुरुंगांत याहि बाबतींत वरीचशी शक्यता असते.) पण बराच काळ आपण त्याच्या सहवासांत राहिलों तर त्याच्या राहणीची व आचरणाची आपणांला योग्य कल्पना येऊं शकते. तेव्हां आपण थोर मानलेल्या एखाद्या विभूतीच्या निरंतर सहवासाचा कांहीं काळ आपणांस लाभ झाला व नंतरही त्या व्यक्तीविषयींच्या आपल्या पूर्वीच्या आदरभावांत व प्रेमांत बदल झाला नाहीं किंवा तीं वाढतच गेलीं तरच ती व्यक्ति निदान आपल्या दृष्टीनें तरी थोर ठरूं शकते. अशा परिस्थितींत नकळतच त्याच्या राहणीचा आपल्या आचार-विचारांवर परिणाम होत असतो व आपली साहजिकच उन्नति होत असते. ज्यांच्या प्रत्येक वृत्तींत सत्य, प्रेम, आनंद, दया, क्षमा आणि समाधान इत्यादि वृत्ति ओतप्रोत उतरल्या आहेत अशा किंवा वरील वृत्ति अंगीं बाणवून घेण्यासाठीं ज्यांचा प्रामाणिक प्रयत्न चालू असून तो त्यांच्या प्रत्येक कृतींतून सामान्य जनतेच्या निदर्शनास येत आहे अशा थोर व्यक्तींकडूनच समाजाची उन्नति होण्याची आशा आहे. गुप्तपंथ कधीं कोणाला कसें खड्ड्यांत घालतील हें कांहींच सांगतां येत नाहीं.

वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, स्वतःचा उद्धार किंवा स्वतःची उन्नति स्वतःच करावयाची असते. स्वानुभवानेंच आत्मोन्नति होत असते. पण याचा अर्थ असा नव्हे कीं, इतरांच्या अनुभवांचा किंवा विचारांचा

उपयोग आत्मोन्नतीला करून घेऊं नये. गतकालीन व वर्तमान थोर विभूतींच्या आणि साधुसंतांच्या अनुभवांचा आणि विचारांचा शक्य तेवढा उपयोग करून घेणें हें आत्मोन्नतीला इष्टच असतें. पण त्यायोगें मानसिक आणि बौद्धिक दास्यांत आपण जखडले जाणार नाहीं, एवढी सावधानता किंवा दक्षता अवश्य ठेविली पाहिजे. कारण मानसिक वा बौद्धिक दास्य हें शारीरिक गुलामगिरीहून अधिकच हीन आहे.

अन्तर्निरीक्षण हाच आत्मोन्नतीचा अचूक मार्ग आहे आणि प्रामाणिकपणा हा त्याचा आधार आहे. प्रामाणिक व्यक्तीच्या हातून चुका होणार नाहीत, असें नाही. पण निदान इतरांना फसविण्याची तरी चूक त्याच्या हातून कधीं होण्याचा संभव नसतो व बुद्धिपुरस्सर सामान्य जनतेच्या डोळ्यांत धूळ फेकणाऱ्या धंदेवाईक मंहंतांपेक्षां अशा व्यक्ती आपल्या चुकांनींही समाजाचें कमीच नुकसान करतात. मनुष्य इतरांना फसवूं शकला तरी स्वतःच्या बऱ्यावाईट कृतीची स्वतःला तरी जाणीव असतेच. वेदान्ताच्या नांवाखालीं अनिबन्ध व्यवहार करणाऱ्या सन्तबुवापेक्षां एखादा सुस्वभावी सामान्य माणूसही सहस्रपटीनें श्रेष्ठ होय.

मनुष्य अन्तर्निरीक्षण करूं लागला म्हणजे साहजिकच त्याला आपला दुबळेपणा समजून येऊं लागतो. आपल्या मनांत क्षुद्र कल्पना आणि हीन वृत्ति कशा वारंवार उद्भूत होत असतात, आपली विषयलोलुपता आणि स्वार्थबुद्धि हीं अनुदार विचार निर्माण करून आपणाला मोहांत पाडण्याचा कसा प्रयत्न करीत असतात, हा मोह आहे हें स्पष्ट दिसूनहि कित्येक प्रसंगीं तो टाळण्याला आपण कसे असमर्थ असतो व तें आपलें दौर्बल्य दुसऱ्याच्या दृष्टोत्पत्तीस येऊं नये म्हणून त्या प्रसंगीं शास्त्रांतील कोणता ना कोणता आधार देऊन आपल्या कृतीचें आपण कसे समर्थन करतो व दुसऱ्याला फसवून स्वतःचीहि फसवणूक करण्याचा कसा प्रयत्न करीत असतो आणि स्वतःला फसविण्याची ही क्रिया कधींच न साधल्यामुळें प्रामाणिक माणसाच्या अंतःकरणांत अगदीं आंत कुठेंतरी कशी टोंचणी लागलेली असते, इत्यादि अनुभव अन्तर्निरीक्षण करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या कोणाही व्यक्तीला थोड्याफार प्रमाणांत तरी आले नसतील असें मला वाटत नाही. मी सच्चिदानंदमय आहे, मी थोर आहे, सर्वशक्तिमान आहे, सर्वज्ञ, सर्वसाक्षी, अनादि अनंत आहे, परमात्मा

आहें अशी सतत भावना करण्यामध्ये किंवा याची सतत जाणीव ठेवण्या-
मध्ये सोऽहं वृत्ति अंगी बाणवून घेण्यासाठी पराकाष्ठेचा प्रयत्न करण्या-
मध्ये एकच हेतु असतो किंवा असावा आणि तो म्हणजे आपल्या अन्तः-
करणांत क्षुद्र भावनांचा प्रादुर्भाव होऊं न देणें. जसजशी ही वृत्ति मानवी
अंतःकरणांत मुरत जाईल तसतसें त्याचें प्रत्यंतर 'वाचे दिठि करासि'
येऊन त्याच्या आचरणांतील प्रगति स्पष्ट दिसूं लागेल.

आपल्या चित्तांत सदैवच सद्विचार येतात असें नाहीं. एखादे वेळीं
विश्वाच्या अन्तरंगांत शिरून व त्याच्यांतील सत्यत्व शोधून काढून
त्याचा स्वतःच्या अन्तरंगाशीं, आत्मतत्त्वाशीं पडताळा पहाण्याचा प्रयत्न
करीत असतां क्षणभर देहाबरोबर विश्वाचाहि विसर पडला, आत्मसा-
क्षात्कारी विभूतींना व कांहीं प्रमाणांत उज्ज्वल प्रतिभेच्या कवींनाही असा
अनुभव येणें संभवनीय आहे व त्या वेळीं एक प्रकारच्या अनिर्वचनीय
आनंदाची स्फूर्ति वा अनुभूति हीं शक्य असलीं तरी सदासर्वकाळ अंतः-
करणाची इतकी उच्च अवस्था टिकणें अत्यंत दुर्घट आहे, असें म्हणा-
वयास मला कोणताच प्रत्यवाय दिसत नाहीं. तेव्हां करून अकर्तृपणाच्या
नांवावर अनिर्बंध व्यवहार करण्यामध्ये केवढा धोका आहे याची कल्पना
आपणांस आली असेलच.

आपले कांहीं सांप्रदायिक 'जैसे न चलतां सूर्याचें चालणें' त्याप्रमाणें
आपले व्यवहार होत आहेत, लोकांप्रमाणें लौकिक व्यवहार करूनहि
आपण लोकांहून 'अनारिसे' आहों, आपण खरे सन्त, भाग्यवान् असून
इतर जनता अज्ञानी अतएव अभागी आहे असें बोलण्याच्या भरांत दर्श-
वितात. पण तो विचारांचा संकुचितपणा आहे असें मी समजतो. त्यांच्या
बोलण्यांतील मर्म न समजतां उगाच अतिरेक करून त्याचें विपर्यस्त
स्वरूप तुमच्यापुढें मांडण्याचा हा माझा प्रयत्न नाहीं. ते मोठे अहंमन्य
असून स्वतः आपण 'कृतकार्य' झालों असें त्यांना वाटत असेल, असेंहि
मला वाटत नाहीं. ते खरोखर मोठे सुखी आहेत अशीहि कल्पना मीं
करून घेतलेली नाहीं. किंबहुना अननुग्रहीत अशा कांहीं व्यक्तीहि
त्याच्याहून अधिक सुखी किंवा समाधानी असूं शकतील, असेंहि म्हणतां
येण्यासारखें आहे. कित्येक प्रसंगीं तर अगदीं सर्वसामान्य गोष्टीही हर्ष-
शोकादि विकार प्रगट करण्यास त्यांस पुरेशा होतात, हें मीं पाहिलें आहे.

तेव्हां ते मोठे अहंमन्य किंवा दांभिक आहेत अशा तऱ्हेचा आरोपहि त्यांच्यावर करण्याचें प्रयोजन मला वाटत नाही. तो एक मोठेपणा आहे एवढेंच मी म्हणेत. त्यांनाहि आपल्या दौर्बल्याची साक्ष अनेक प्रसंगीं पटली असेल ही गोष्ट तशा आपुलकीनें आणि हळुवारपणें विचारलें असतां ते कबूलही करतील. असो.

अन्तर्निरीक्षण हें ज्याप्रमाणें आत्मोन्नतीचें प्रमुख साधन आहे, त्याच-प्रमाणें सत्संग, सद्बिचार, सदाचार हेही आत्मोन्नतीला पोषकच होत असतात आणि प्रयत्न हा स्वाधीन असल्यामुळें 'प्रयत्नांतीं परमेश्वर' पदाची प्राप्ति करून घेणें हेंच मानवी जीवनाचें इतिकर्तव्य आहे एवढें लिहून पत्र पुरें करतो. कळावें ही विनंती.

आपला
प्रियंवद

जय माताजी

[पत्र क्र. ९]

पांवस

दि. १२-१-१९५८

प्रिय श्री. डॉ. बोथरे यांस हरीस्मरणपूर्वक सप्रेम अनेक आशीर्वाद विशेष :

ईशकृपेनें इकडील सर्व क्षेम.

तुमचें दि. ८-४-१९५७ चें कुशल पत्र मिळालें. त्यानंतर अलिकडे बरेच दिवसांत क्षेमसमाचार कळला नाही; तरी सवडीप्रमाणें कळविणें.

तुमच्यावर सध्या बरीच मोठी कौटुंबिक जबाबदारी आहे. ती योग्य प्रकारें पार पाडावी म्हणून ईश्वराची आठवण ठेवून यथाशक्ति प्रयत्न करावयाचा. चि. सौ. ताईचे परिस्थितीत कांहीं फरक आहे का ? तळगांवचे चि. सौ. चंपूताईच्या नवऱ्याच्या प्रकृतीत कांहीं सुधारणा आहे कां ? तुम्हां सर्वांना लौकरच अनुकूल परिस्थिति लाभावी अशी ईश्वराची प्रार्थना करतो.

माझे थोरले बंधु ती. स्व. गणपतराव (भाऊ) यांनीं मुंबई येथें गेले नोव्हेंबरचे एक तारखेस देह ठेवला. प्रयाणसमयीं त्यांचें वय सुमारे ६० वर्षांचें होतें. सुविद्य मुलें व कर्तव्यदक्ष पत्नी लाभल्यामुळें त्यांचा संसार

स्वरूपानंद... ३७

सुखी व यशस्वी झाला; ते एक अजातशत्रु देवमाणूस होते. शरिरानें दुर्बळ, मनाचे हळवे, परंतु ईश्वरनिष्ठेनें प्राप्त करून घेतलेल्या प्रबळ ईच्छाशक्तीच्या साहाय्यानें त्यांनीं सर्व प्रापंचिक अडीअडचणींना तोंड देऊन सुखाचा शेवट साधला. असो.

कै. भाऊंचे चि. रा. शिवराम व चि. रा. बाळकृष्ण हे दोन्ही मुलगे मिळवते आहेत. शिवराम हायकोर्टमध्ये ट्रान्सलेटर व बाळकृष्ण पोर्ट ट्रस्टमध्ये. त्यांचा पत्ता :-

आनंदी चाळ, रूम नं. ४, शास्त्री हॉल, ग्रॅटरोड, मुंबई नं. ७

ईश्वरी कृपेनें तुम्हांला दोन पैसे मिळत आहेत व तुमच्या बहिणींच्या पडत्या परिस्थितीत त्यांना यथाशक्ति हातभार लावणें तुम्हांला शक्य झालें ही तुमची-त्यांची पूर्वपुण्याईच ससजती.

प्रकृति सांभाळून कामकाज करीत असावें व मिळेल ती मीठभाकर सर्वांनीं सुखानें-प्रसन्न अंतःकरणानें-खात जावी.

तुमची मीना आतां काय शिकते ? सवडीप्रमाणें पत्रोत्तर पाठविणें. कळावें, सर्वास आशीर्वाद

आपला

स्वरूपानंद (आप्पा)

ता. क.

तुम्ही इकडे रत्नागिरी राजापूरचे बाजूस आलांतच तर मात्र भेटल्या-शिवाय जाऊं नये. नाहीपेक्षां रोज तुमची प्रार्थनेच्या वेळीं आठवण नियमितपणें करीत असतोच.

आप्पा

[पत्र क्र. १०]

[रत्नागिरी येथें श्री. विनायकराव भाटवडेकर यांच्याकडे श्री दत्तजयंतीचा उत्सव दरवर्षी होत असतो. त्यापूर्वी ७ दिवस " दिगंबरा दिगंबरा । श्रीपादवल्लभ दिगंबरा । " इ० मंत्राचा जप अहोरात्र अखंड चालू असतो. स्वामींना आमंत्रण असतेंच, ते पांढस येथूनच त्यांना आशीर्वाद कळवितात. सन १९५७ मध्ये त्यांस पाठविलेलें त्या मंत्राचें स्पष्टीकरण पत्रासह पुढें देत आहें.]

जय माताजी

दिनांक ४-१२-१९५७

पांबस

प्रिय श्री. विनायकराव भाटवडेकर यांसी सप्रेम अ. आशीर्वाद विशेष.

ईशकृपेनें इकडील सर्व क्षेम. आपलें दि. २९-११-१९५७ चें पत्र मिळालें. ह्या वर्षीं आठवडाभर अखंड नामस्मरण करण्याचें योजिलें आहे हें वाचून कौतुक वाटलें. समाधान झालें. इष्टकार्य निर्विघ्नपणें सिद्धीस नेण्यास श्री समर्थ आहेत. आपल्या सर्व कुटुंबियांचें व आप्तेष्टांचें या कामीं आपणांला हार्दिक सहाय्य आहेच. ईश्वरी कृपेचे आणि श्रीसद्गुरु कृष्णाभाऊंचें अखंड पाठबळ आपणांस लाभलेलें आहे. त्यायोगें आपले ठिकाणीं भक्तीचा उत्तरोत्तर उत्कर्षच होईल यांत तिळमात्र शंका नाही.

उत्साहाचे भरांत देहाला आलेला शीण हा शीणसा वाटत नाहीं असें असलें तरी देह हें देवाचें देऊळ आहे ही गोष्ट ध्यानांत घेऊन तंदुरुस्ती ठेवणें आवश्यक आहे. त्यासाठीं दिवसांतून कांहीं वेळ नियमितपणें विश्रांती घेत जावें. घरांतील मंडळींनाही आल्यागेल्याची ऊठबस, स्वयंपाक-पाणी वगैरेंची व्यवस्था ठेवावी लागत असल्यामुळें जो नियम तुम्हांला तोच त्यांनाही, हें लक्षांत घ्यावें.

असो, मंत्राचें रहस्यात्मक स्पष्टीकरण सहज सुचलें तें सोबत पाठवित आहे. श्री दत्तभक्त कृष्णाभाऊ टेंबे यांस हरिस्मरणपूर्वक सप्रेम प्रणाम. सर्व बाळगोपाळांस सप्रेम आशीर्वाद. कळावें, हे आशीर्वाद.

आपला

स्वरूपानंद

मंत्र

दिगंबरा दिगंबरा । श्रीपाद वल्लभ दिगंबरा	॥ १ ॥
अत्रितनया दिगंबरा । अनसूयाबाळा दिगंबरा	॥ २ ॥
गतधनप्रापक दिगंबरा । कोषरक्षक दिगंबरा	॥ ३ ॥
सर्वरक्षक दिगंबरा । आरोग्यवर्धक दिगंबरा	॥ ४ ॥
दुरितनाशक दिगंबरा । भक्तकामकल्पद्रुम दिगंबरा	॥ ५ ॥

स्पष्टीकरण

- ॐ नमोजी दिगंबरा । अनसूयाबाळा अत्रिकुमरा ।
 त्रिताप-तिमिर-भास्करा । त्रिगुणेश्वरा गुणातीता ॥ १ ॥
- तूं त्रिगुणातीत म्हणोन । तुज बोलती अ-त्रि-नंदन ।
 त्रिगुणेश्वर्य विराजमान । तरी त्याहून वेगळा तूं ॥ २ ॥
- सहजें संहरुनि माया । सर्वत्र विलसे अनसूया ।
 तियेचे उदरीं जन्मोनियां । निजभक्त कार्या साधिसी तूं ॥ ३ ॥
- निजस्वरूपाचें विस्मरण । तेंचि जीवाचें गतधन ।
 पुनरपि देसी प्राप्त करून । तोडोनि बंधन अहंतेचें ॥ ४ ॥
- अहंतेनें जीव बांधिला । सुखदुःखादि द्वन्द्वीं सांकडला ।
 देह चि मानी आपणांला । म्हणोनि मुकला निजधनातें ॥ ५ ॥
- तेंचि तयाचें गुप्त धन । सोहंभावें देसी दाखवोन ।
 कोषरक्षक होवोनि आपण । करिसी जतन तयांचें तूं ॥ ६ ॥
- सदा सर्वातें संरक्षिसी । म्हणोनि सर्वरक्षक म्हणूं तुजसी ।
 तो तूं विसरोनि आपुल्या ब्रीदासी । काय उपेक्षिसी निजभक्तां ? ॥ ७ ॥
- जो तुजसी अनन्य शरण । तया भक्तां चिरायु करोन ।
 निरामयपदीं बैसवोन । जन्ममरणांतून सोडविसी ॥ ८ ॥
- दिगंबरा दिगंबरा म्हणोन । अखंड करी नामस्मरण ।
 तयांचीं सर्व दुरितें हरोन । करिसी पावन तयांसी तूं ॥ ९ ॥
- ह्याचि लागीं दुरितनाशक । म्हणूं तुजसी आरोग्यवर्धक ।
 श्रीपादवल्लभा तुझे आणिक । गुण एकेक वानूं किती ॥ १० ॥
- निजभक्तांचे मनोरथ । पुरवितां तूं एकचि समर्थ ।
 शरणागताचें हिताहित । सहजें यथार्थ जाणसी तूं ॥ ११ ॥
- अपार अगाध तुझा महिमा । सर्वथा न कळे आगसानिगमा ।
 भक्तकामकल्पद्रुमा । उद्धरीं आम्हां निजभक्तां ॥ १२ ॥
- ऐसी प्रार्थना करोनि । दिगंबरा दिगम्बरा म्हणोनि ।
 श्रीपादवल्लभ-नामस्मरणीं । तन्मय होवोनि राहूं नित्य ॥ १३ ॥

जय माताजी

[पत्र क्र. ११]

पांवस, १०-१०-१९६२

चि. प्रियश्री नारायणराव गोडसे यांसी हरिस्मरणपूर्वक अनेक आशीर्वाद विशेष. ईशकृपेनें इकडील सर्व क्षेम.

तुमचीं सर्व पत्रें मिळालीं. उत्तरासाठीं सोवत अन्तर्देशीय पत्रें (कोरीं) पाठवूं नयेत. मला पत्रोत्तरें कोणाकडून लिहून घेणेंही फारसें जमत नाहीं. स्वतः लिहिणेंही वेळेवर होत नाहीं. सहज एखादे वेळीं केव्हां पत्र लिहितों.

साधकानें आपल्या मनाचे, बुद्धीचे खेळ कसकसे चालत असतात हें शांतपणें अलिप्तपणें पहावयाला पाहिजेत. अन्तःकरणांत धर्माधर्माच्या, नीति-अनीतीच्या, पाप-पुण्य, सुख-दुःख यासंबंधींच्या वृत्ति कशा निर्माण होत असतात यांचें शांतपणें, स्वस्थपणें अवलोकन करावयास हवें.

माणसाच्या नानाविध आशा-आकांक्षा असतात व त्या सफल किंवा विफल होण्यावर त्याचें सुखदुःख अवलंबून रहातें. त्या सफल व्हाव्या म्हणून त्याची एकसारखी धडपड चालूं असते; पण याची त्याला कल्पनाच नसते.

‘ विषयजनित सुखें सुख होणार नाहीं ’

साधकाला ही कल्पना आली, पटली तरी विषय त्याला पुनःपुनः आपणाकड ओढीतच असतात. त्यानें आपल्या मूळ रूपाचें-स्व-स्वरूपाचें-चिंतन करीत हा सृष्टीचा त्रिगुणात्मक खेळ, मायेचा खेळ, सावधपण पहात असावें.

हें स्वरूपाचें चिंतन, हें सोऽहं ध्यान, हें भजन सहजतेनें अखंड व्हावयास हवें. चालतां-बोलतांना, लिहितांना, वाचतांना, खातांना-पितांना सर्व व्यवहार होत असतां हा सावधपणा पाहिजे.

तसा तो अखंड रहात नाहीं म्हणून दिवसांतून घटका-अर्धातास डोळे मिटून किंवा मधून मधून अर्धे उघडे ठेवून, मांडी घालून बसून, स्वस्थपणें सांप्रदायानुसार, भावातीत, त्रिगुणरहित श्री सद्गुरूंचें, भगवद्भवतांचें, सिद्धपुरुषांचें स्मरण करीत गुरूपदिष्टमार्गे सोऽहं ध्यान करीत जावें, भक्तियुक्त अन्तःकरणानें करीत जावें.

साधनाभ्यासानें मन हळूहळू निवृत्त होऊन शांत होतें व साधकास परमार्थाचा लाभ होतो.

परमार्थ म्हणजे अखंड प्रसन्नता, परम शान्ति. ह्या परम शांत अवस्थेंत साधक सोऽहं ध्यानानें परमात्मरूपाशीं समरस होऊन त्याला ह्या विश्वाच्या दृश्य पसान्यांत आपणच ओतप्रोत भरून राहिलों आहों. विश्वरूपानें आपणच नटून राहिलों आहों असा प्रत्यय येतो व तो सुखदुःखातीत अशा अखंड आनंदांत निमग्न होऊन राहतो किंबहुना तो आनंदरूपच होतो.

श्री. फडके व श्री. विष्णुभाऊ (भट) यांचीं वेळोवेळीं पाठविलेलीं कुशलपत्रें पोंचलीं. त्यांस व श्री. गोडसे, श्री. आंबिये आदिकरून सर्व मंडळींस आशीर्वाद.

कळावें, हे आशीर्वाद.

आपला
स्वरूपानंद

स्फुट काव्यै

पद क्रमांक १

वैभवांत हैं निशाण
उंच उंच फडकुं दे ।
मातृभूमि-रक्षणार्थ
व्हा पुढे चला पुढे ॥ १ ॥

तोडुनि तडांड घोर
पारतंत्र्य-शृंखला ।
जाहला स्वतंत्र आज
हिंद-देश आपुला ॥ २ ॥

ह्या ध्वजार्थ सांडुनी
रणांत रक्त आपुलें ।
धन्य ते स्वदेश-भक्त
जे कृतार्थ जाहले ॥ ३ ॥

ह्या ध्वजार्थ भोगिती
अधोर यातंना किती ।
धन्य ते न घालिती
परंतु मान खालती ॥ ४ ॥

क्रांतिवीर तो सुभाष
अंतरांत आठवा ।
देशभक्तिचीं सुभव्य
दिव्य ज्योत पेटवा ॥ ५ ॥

तो नकोच भेद भाव
यादवी नको दुही ।
एक होऊनी अजिंक्य
व्हा जगांत सर्वही ॥ ६ ॥

सत्य-विश्व-बंधुता

स्वतंत्रता-क्षमा-दया ।

प्रेम-शांति-गौरवार्थ

ध्या करीं ध्वजासि या ॥ ७ ॥

पद क्रमांक २

हैं मज परम धन लाधलें । नकळे

कैसें अवचित भाग्य उदेले

सद्गुरु-दर्शन झालें । हैं मज० ॥ धृ० ॥

चराचरीं जें भरुनि राहिलें ।

जें दशांगुळें उरलें ।

गुरुकृपाबळें हृदि अनुभविलें ।

मन रंगुनियां गेलें । हैं मज० ॥ १ ॥

पद क्रमांक ३

नंदबाल श्रीगोपाल हृदयि प्रकटला ॥ धृ० ॥

कटि कसिला पीतांबर ।

कंठीं वन-सुमन-हार ।

मोर-मुकुट मुरलीधर ।

नयनि देखिला । नंदबाल० ॥ १ ॥

स्फटिकशिला-विमलासन ।

वरि बैसे मन-मोहन ।

मधु मञ्जुल मुरली-स्वन ।

रमवि गोकुला । नंदबाल० ॥ २ ॥

कुंजवनीं गोकुलांत ।

कणकणांत नाद घुमत ।

द्युति सुनील लखलखीत ।

दिपवि दृष्टिला । नंदबाल० ॥ ३ ॥

हरि न पाहतां हि दिसे ।

सन्मुख नयनीं विलसे ।

लावुनियां मजसि पिसें ।

करित आपुला । नंदबाल० ॥ ४ ॥

पद क्रमांक ४

अहंकार-कालिया अविद्या-कालिंदीमाजीं ।

(अविद्या-यमुनेच्या माजीं ।)

घेऊं पाहे चावा धांवा रामकृष्ण प्रभुजी ॥ धृ० ॥

(आत्मारामकृष्ण प्रभुजी ।)

देहाचा हा डोह ह्यांत संमोह-गरळ ओती ।

(कालिया मोह गरळ ओती ।)

आशा तृष्णा आणि कामना घेउनि सांगातीं ॥ १ ॥

(कामिनी घेउनि सांगातीं ।)

(नागिणी घेउनि सांगातीं ।)

फणा करनियां क्षणोक्षणां तो फूत्कारे नाग ।

(कालिया फूत्कारे नाग ।)

पदस्पर्शनें करा तयाचें पावन सर्वांग ॥ २ ॥

(कृपेनें पावन सर्वांग ।)

विषमय यमुना जल-प्राशना वृत्तिरूप धेनु ।

(धांवती वृत्तिरूप धेनु ।)

त्वरु करनियां तयां आवरा वाजवुनि वेणु ॥ ३ ॥

(वाजवुनि प्रणवरूप वेणु ।)

(प्रभुजी, प्रणवरूप वेणु ।)

पडतां श्रवणीं ध्वनि अनाहत वळतिल माघारीं ।

(धेनु त्या वळतिल माघारीं ।)

घडतां दर्शन तुमचें तन्मय होतिल निर्धारिं ॥ ४ ॥

(चिन्मय होतिल निर्धारिं ।)

चिन्मयरूपासभोवतीं मग संकल्प-विकल्प ।

(भोवतीं संकल्प-विकल्प ।)

गोपसखे तव सुखें खेळतिल ते आपोआप ॥ ५ ॥

(नाचतिल ते आपोआप ।)

नानाविध भावना गोपिका कुंजवनीं जमल्या ।

(गौळणी कुंजवनीं जमल्या ।)

सोडुनि व्रीडा रासक्रीडा खेळाया सजल्या ॥ ६ ॥

(कन्हय्या खेळाया सजल्या ।)

बुद्धि-राधिका प्रभुजी हाका मारित तुम्हांसी ।

(प्रेमें बाहे तुम्हांसी ।)

आत्म-सुरत-सुख देउनि तिजसी बुडवा प्रेमरसीं ॥ ७ ॥

(निरंतर बुडवा प्रेमरसीं ।)

सद्गुरु बोधें विश्वीं अवघा भरला गोविंद ।

(अवघा नांदे गोविंद ।)

अखंड योगी स्वामी भोगी प्रेमसुखानंद ॥ ८ ॥

(भोगी प्रेमसुखानंद ।)

पद क्रमांक ५

संतांचें स्मरण संतांचें पूजन ।

संतांसी वंदन करूं भावें ॥ १ ॥

भावें संत-पदीं होवोनियां लीन ।

टाकूं ओवाळोन जीव-भाव ॥ २ ॥

संतांच्या पादुका मस्तकीं वाहूं ।

प्रेमें आनंदानें नाचूं गावूं ॥ ३ ॥

नाचत गात जाऊं संतांचिया गांवा ।

अखंड विसावा घेऊं तेथें ॥ ४ ॥

स्वामी म्हणे होतां संतांचें दर्शन ।

सुखाचें निधान सांपडलें ॥ ५ ॥

पद क्रमांक ६

अखंड घंटा बाजे घणघण ।

नाद निधे त्यांतून रात्रंदिन ।

साद घालितो हा शब्दाविण ।

कोण अंतरांतून । साजणी सांगू गूढ उकलून ॥ १ ॥

खळखळ बाहे माथा मृगजळ ।

उडी धडाधड घे उच्छृंखल ।

परी कोरडा तयांत केवळ ।

कोण डुंबडुंबून । साजणी सांगू गूढ उकलून ॥ २ ॥

संसाराचें घोर रणांगण ।

बाण वर्षति सूं सूं सणसण ।

नित्य संचरे अक्षत कणकण ।

कोण अंतरांतून । साजणी सांगू गूढ उकलून ॥ ३ ॥

जन्मापूर्वी जो संभवला ।

कीं मरणाला माहति उरला ।

अरूपरूपीं जर्गी कोंदला ।

कोण अणुअणूंतून । साजणी सांगू गूढ उकलून ॥ ४ ॥

स्वानंदसुधा सन्निध ठेवी ।

सदैव किंचित् तुषार उडवी ।

अन् तान्हेला जीव पालवी ।

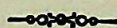
कोण खून दावून । साजणी सांगू गूढ उकलून ॥ ५ ॥

पद क्रमांक ७

वर-प्रार्थना

उदारा जगदाधारा देई मज असा वर ।
 स्व-स्वरूपानुसंधानीं रमो चित्त निरंतर ॥ १ ॥
 काम-क्रोधादिकां थारा मिळो नच मदंतरीं ।
 अखंडित वसो भूति तुझी श्रीहरि साजिरी ॥ २ ॥
 शरीरीं हि घरीं दारीं स्त्रीपुत्रादि परिग्रहीं ।
 अनासक्त असो चित्त आसक्त त्वदनुग्रहीं ॥ ३ ॥
 नको धन नको मान नको लौकिक आगळा ।
 सोडवीं हा परी माझा मोहपाशांतुनी गळा ॥ ४ ॥
 नको भोग नको त्याग नको विद्या नको कला ।
 अवीट पदपद्माची अमला भक्ति दे मला ॥ ५ ॥
 नर नारी हरिरूप दिसो बाहेर-अंतरीं ।
 राम-कृष्ण-हरी मंत्र उच्चारो मम बैखरी ॥ ६ ॥
 मी-माझे मावळो सर्व तूं-तुझे उगवो अतां ।
 मी-तूं पण जगन्नाथा, होवो एकचि तत्त्वतां ॥ ७ ॥
 देव-भक्त असें द्वैत अद्वयत्व न खंडितां ।
 दाखवीं देव-देवेशा, प्रार्थना ही तुला अतां ॥ ८ ॥

परिशेष

ब्र. भू. श्री चिदानंदायिनी श्री गोदावरीकृत
ब्र. भू. योगीश्वर श्रीमत् रामचंद्र महाराज तिकोटीकर यांची

आरती

जय जय सच्चित्सुखधन अनुपम ॐकारा ।
तारक जगदुद्धारक सद्गुरु दातारा । जयदेव जयदेव ॥ धृ० ॥
व्यापुनि कालत्रय घन सत्स्वरूपाकारा ।
चित्धन ज्ञानांभोधी सद्गुरु रघुवीरा ।
तारक पूर्णानंदावृत सुखतरधीरा ।
अद्वय, अव्यय, अक्षर, अविकल, अविकारा ॥ १ ॥
योगासन-आधारस्थित हंसा गणपा ।
लिंगस्थित विश्वोद्भव सोहं विधिरूपा ।
लक्ष्मीकांता मणिपुरवासा हर पापा ।
हृत्पद्मस्थित सांबा स्थित्यैतत्स्वरूपा ॥ २ ॥
कंठस्थान विशुद्धः स्वरगत जीवात्मा ।
व्यापुनि सर्वांतर-हृत्साक्षी गुणधामा ।
अग्नीचक्र भ्रुकुटीं द्विदलीं श्रीरामा ।
सिद्धाश्रमि हंसाचलस्थित पंचमनिगमा ॥ ३ ॥
एवं धरणीधर विधिहरिहर द्वात्रिंशत् ।
कठसहदलमात्रामय हंसपणीं शाश्वत् ।
यापरि स्वरगत विलससि जगदंतर्नि भगवत् ।
भक्ति मज योगपथीं दावियलें श्रीमत् ॥ ४ ॥
तोचि परात्पर रघुविर योगीश्वर स्वामी ।
तारक दुरितनिवारक स्थित त्रिकुटग्रामी ।

ते सुरवंद्य श्रीगुरु-पाद-सरोरुह मी ।
माथां बाहुनि विचरें सुरचिर सुखधामिं ॥ ५ ॥

श्रीगणेशनाथकृत

आरती विश्वनाथ महाराजांची

जयदेव जयदेव भवतारक जय सद्गुरु मौनी
वेदप्रणीत निजगुज रहस्य प्रकटोनी
मृगजलवत् जग मिथ्या सर्वहि निरसोनी
स्वानंदामृत चिन्मय प्रकटसी हृद्भुवनी ॥ १ ॥

जयदेव जयदेव जय सद्गुरु मौनी
डुल्लसि ब्रह्मानंदें अति प्रेमें करुनी ॥ ४० ॥

अखंड परमानंद चि विसरुनि हे प्राणी
अविवेकें आपणातें जीव चि मानूनी
विषवत् विषयसुखातें सुख हें जाणूनी
पावति अति दुःख चि ते हिंडुनि बहु योनी ॥ २ ॥

दुर्लभ दुर्लभ त्यांतहि पुण्यकृत कोणी
वैराग्याधिकारी भाविक वरदानी
तद्भक्तिस्तव तूं सगुणाकृति धरुनी
त्या त्या स्थळासि जाउनि तारिसि ते प्राणी ॥ ३ ॥

दृढतम वैराग्यानें विषयेच्छा हरिली
प्रपंच निरसुनि बुद्धिस्वरूपीं मिळविली
देहद्वारासी नरवरनगरी त्यजिली
विश्वनाथीं गुरुचरणीं भगवन् मति रमली ॥ ४ ॥

त्वंपद तत्पद साक्षी सन्मय सुखराशी
अंतर बाहेर सर्वहि व्यापुनि तूं अससी
विरहित गुरुभक्ति जे त्यांतें नाढळसी
गणेश वंदित आत्मा अभेद चरणासी ॥ ५ ॥

श्री. विनायक गोपाळ तथा काका लिमये कृत

आरती श्रीसद्गुरु गणेश महाराजांची

जयदेव जयदेव जय श्रीगुरुराया
स्वामी गणेशनाथा नारायणतनया ॥ धृ० ॥

जगदुद्धारनिमित्तें श्रीकृष्णें कथिलें
जें निजगुज प्रिय पार्था वेदीं जें स्तविलें
ज्ञानेश्वरादिकांनीं ज्यातें गौरविलें
तें गीतामृत सुंदर नवनीत झालें ॥ १ ॥

दुस्तर माया मंडळ दुर्दम रिपुगण हा
आत्म्यावरि देहाचा अध्यारोप महा
करुनी भ्रमवित मनुजा नेलें दूर पहा
सद्गुरुवांचुनि आतां रक्षिल कोण अहा ॥ २ ॥

उज्ज्वल परंपरा श्रीगीताजनकाची
श्रीगुरु विश्वनाथें चालविली साची
निजसामर्थ्यें जोडी देउनि स्वपदाची
दिधली तुम्हा आज्ञा पतितोद्धरणाची ॥ ३ ॥

देहाहंकृतिरोगें बहु शिणलों आम्ही
सोऽहं औषध दिधलें नामें सार्थ तुम्हीं
दृष्टिभ्रम मावळला ज्ञानाची ऊर्मी
उठली, झाला आत्मा निर्लेप स्वामी ॥ ४ ॥

विनवी बालक त्वत्पदि तारक दातारा
ज्ञाना संशय छेदुनि पाठावि माहेरा
चद्गत्वा न निवर्ते पुनरपि माघारा
करुणेच्या सागरा होई उदारा ॥ ५ ॥

श्री. विनायक गोपाळ तथा काका लिमये कृत

श्री सद्गुरु गणेशनाथाष्टक

त्रिमूर्ति मूर्तिमंत एक मूर्ति जाण सद्गुरु
स्मरुनियां गणेशनाथ त्वरित देह उद्धरूं ॥ धृ० ॥

एक जें अनंत तत्त्व कोंदलें निराकृति
वेदशास्त्र ' नेतिनेति ' ह्या स्वरें प्रवादित
सहस्रवदन मूक होत त्यासि हें अगोचर
स्मरुनियां गणेशनाथ त्वरित देह उद्धरूं ॥ १ ॥

चराचरासि व्यापुनि दशांगुळें वरी उरे
चर्मचक्षु लक्षि ना चलाचलांत तें स्फुरे
करवि ना करी, परंतु साक्षिभूत ईश्वरू
स्मरुनियां गणेशनाथ त्वरित देह उद्धरूं ॥ २ ॥

अधर्म धर्म नेणुनी भ्रमांत पार्थ हो रणीं
सांकडें निवारणार्थ वासुदेव ये क्षणीं
दावुनी विराटरूप निववि पार्थ लेकहूं
स्मरुनियां गणेशनाथ त्वरित देह उद्धरूं ॥ ३ ॥

छेदुनी अनेक संशयांसि मार्ग दाखवी
कामरहित कर्मयोग अमृत त्यासि चाखवी
आत्मनिष्ठता उपाय त्यासि होत सुरतरू
स्मरुनियां गणेशनाथ त्वरित देह उद्धरूं ॥ ४ ॥

असाध्य योगसाधना अलभ्य देह दंडितां
गुरुकृपा प्रसाद होय तरिच प्राप्त सर्वथा
त्यजोनियां अहंकृतीसि गुरुपदांबुजा वरूं
स्मरुनियां गणेशनाथ त्वरित देह उद्धरूं ॥ ५ ॥

ज्ञानदेव ज्ञाननिष्ठ साधुसंत जाणती
आत्मशोधनीं मनीं, जनांसि तेंचि सांगती
स्वयें चि सुलभ होत जात भजन मार्ग आचरूं
स्मरुनियां गणेशनाथ त्वरित देह उद्धरूं ॥ ६ ॥

‘स’कार ऊर्ध्व ईशरूप मानवी ‘ह’कार जो
 धरुनि भक्ति भावना सदैव लोक हा भजो
 कापडी अजूनि मार्ग आक्रमीत शंकरु
 स्मरुनियां गणेशनाथ त्वरित देह उद्धरुं ॥ ७ ॥
 विनाश ज्या न संभवे अखंड मंत्र हा निका
 यम न शक्त गांजण्या गुरुप्रसादपाइका
 करुनियां प्रणाम हृदयि मूर्तिपूजना करुं
 स्मरुनियां गणेशनाथ त्वरित देह उद्धरुं ॥ ८ ॥

डॉ. गोपाळ रामचंद्र परांजपेकृत
 आरती स्वामी स्वरूपानंदांची
 ॐ तत्सत् ।

आरती रामचंद्रा । स्वामी स्वरूपानंदा ॥
 सोऽहं हंसारूढ तुम्ही । सोडवा या भवबंधा ॥ १ ॥
 यौवनांत राष्ट्रकार्या । सर्वस्वातें समर्पिनी ॥
 सोऽहंभाव संगीतांत । नित्य राहिलां रंगोनी ॥ १ ॥
 सोऽहं तेंही अस्तवले । विश्व ब्रह्ममय झालें ॥
 भवताप निवाराया । कृपाछत्र उभवीलें ॥ २ ॥
 प्रचलित मराठींत । बोधामृत कुंभराशी ॥
 मुक्तहस्ते दान केलें । काय वानावी मिराशी ॥ ३ ॥
 महिमा तो वर्णवेना । शब्दशक्ती ते पुरेना ॥
 मूकभावे नन्न होत । बाळ गोपाळ चरणां ॥ ४ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
 श्री गणेशाय नमः ।
 श्री गणेशाय नमः ।
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्री गणेशाय नमः ।
 श्री गणेशाय नमः ।
 श्री गणेशाय नमः ।
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्री गणेशाय नमः ।
 श्री गणेशाय नमः ।
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

शुद्धिपत्र

पृ०	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
५	वंशवृक्ष	वामनभट	वामनभट
२३	२१	दामादेरभट	दामोदरभट
६६	२५	वाळांतील	काळांतील
९३	१	वत्सलता	सहजगत्या
९४	९	उत्कट	उत्कट
१०८	७	मानानें	मनानें
१०९	१६	१४-२-१९३१	१४-१२-१९३१
१३०	१९	प्रेमानें	प्रेमानें
१३९	९	कल्पकता	कल्पलता
१७६	२४	वाटचाल	वावटळ
१८२	६	स्वामींच्या	स्वामींचे
१९२	१४	१९६२	१८६२
२२९	१६	१९६४	१९४४
२५४	०	पड	पडले व त्यांनीं
२७७	२६	कनकेश्वरांचा	कवेश्वरांचा
२८०	२९	ओंवन	ओंवून
३०३	४	जणू	जणू
३४८	८	सरी	तरी
३४८	१५	भावे	घावे
३५३	६	तद्रूप	सद्रूप
३५३	२१	ज्ञानातळीं	ज्ञानानळीं
३५५	६	ते विदेही	तेवि देही
३५६	२१	निर नयना	निरवयवा
३५८	१२	कोठीला	कोठील
३५९	८	विवेकहंसी	विवेकहंस
३६३	२	धुमाड	धुमाड
		जाणते	जाण ते

पृ०	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३७०	१५	जळणारे	जुळणारे
३७५	११	जीवसी	जीवासी
३८३	२२	भरजल	भवजल
४०६	२२	परमार्थाकडे	परमार्थाकडे
४०८	२३	चाल	चालू
४१७	१०	अवलोनाची	अवलोकनाची
४२९	१७	सान	साने
४४०	१६	आध्यात्माच्या	अध्यात्माच्या
४४९	१६	मग	पण
४६४	२०	गिता	गीता
४६४	२८	सूक्ष्म	सुप्त
४७६	१८	अनिर्वाच्य	अनिर्वाच्य

स्वामी स्वरूपानंद विरचित

श्रीमत् भावार्थ गीता

(श्रीमद् भगवद्गीतेचा मुख्यत्वेन श्री ज्ञानेश्वरीच्या आधारेनं केलेला
सुबोध, प्राकृत, टीकात्मक, साकीबद्ध अनुवाद)

मूल्य : कापडी बांधणी ३ रुपये, अर्ध कापडी २ रुपये

*

*

*

श्रीमत् संजीवनी गाथा

श्री सद्गुरुपर, श्री हरिरूपपर, ज्ञान-भक्तिपर, संतपर, नामपर,
उपदेशपर, साधनपर, आणि संकीर्ण अभंग

मूल्य २ रुपये

*

*

*

अमृत-धारा

(साधकावस्थेंतील भाव-विलास)

स्वामीजींच्या विविध छाया चित्रांसह

मूल्य २ रुपये, ग्लेज कागद मूल्य २॥ रुपये

*

*

*

श्रीमत् अभंग-ज्ञानेश्वरी

श्री ज्ञानेश्वरीचा अभंग वृत्तांत केलेला सुबोध अनुवाद

[सचित्र चरण संख्या सोळा हजार]

मूल्य पूर्वाधं व उत्तराधं मिळून १२ रुपये

*

*

*

श्रीमत् अभंग-ज्ञानेश्वरी

(संक्षिप्त संपूर्ण चित्रावलीसह)

मूल्य २ रुपये

*

*

*

श्री ज्ञानेश्वरी-नित्यपाठ

श्री ज्ञानेश्वरींतील निवडक १०८ ओंव्या

मूल्य २५ पैसे

* * *

श्रीमत् अभंग-ज्ञानेश्वरी-सार

(स्तोत्र)

श्री ज्ञानेश्वरी-नित्यपाठाचा अभंगात्मक अनुवाद

मूल्य २५ पैसे

* * *

श्रीगीता-तत्त्व-सार

श्री ज्ञानेश्वरी-नित्यपाठाचा साकीबद्ध अनुवाद

मूल्य २५ पैसे

* * *

श्री चांगदेव-पांसष्टी

श्री ज्ञानदेव कृत 'चांगदेव पांसष्टी'चा अभंगात्मक अनुवाद

मूल्य २५ पैसे

* * *

श्रीमत् अभंग-अमृतानुभव

श्री ज्ञानदेवाच्या 'अनुभवामृता'चा अभंगात्मक अनुवाद

मूल्य ५ रुपये

* * *

तीन प्रवचनें

मूल्य २५ पैसे

* * *

श्री स्वामी स्वरूपानंद

संक्षिप्त चरित्र

लेखक: डॉ. रा. य. परांजपे

मूल्य ४० पैसे

* * *

श्री स्वामी स्वरूपानंद कृत
ग्रंथ प्राप्ति-स्थळें

श्री देसाई बंधु
मु. पो० पांवस, जि० रत्नागिरी
व

८६४ सदाशिव पेठ, पुणें २

* * *

संजीवन औषधालय
८०० सदाशिव पेठ, शनीचा पार, पुणें २

* * *

डॉ. रा. य. परांजपे
संजीवन दवाखाना, बाजार पेठ, रत्नागिरी

* * *

बलवन्त पुस्तक भांडार
गिरगांव नाका, मुंबई नं. ४

* * *

महाराष्ट्र ग्रंथ भाण्डार
महाद्वार, कोल्हापूर

